84Y.c7
T65

Ch. Tourel

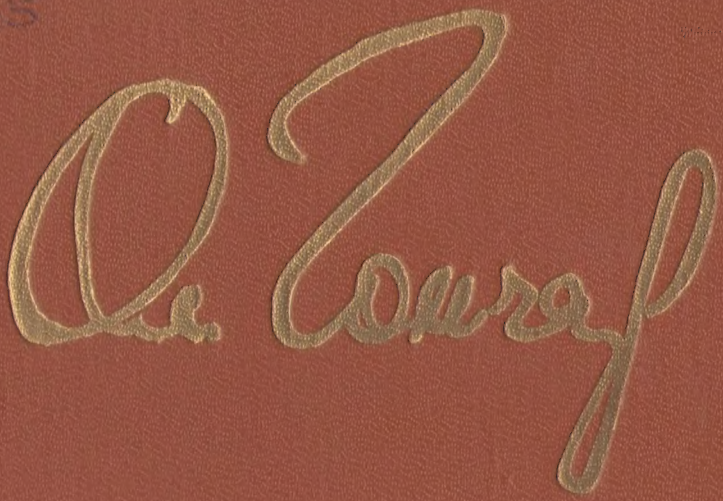

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТВОРИ
В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ ШОСТИЙ

Олесь Гончар

ТВОРИ
В СЕМИ
ТОМАХ

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТОМ ШОСТИЙ

Берег любові
Роман
Оповідання
Статті

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1988

84Ук7
Г65

В шестой том вошли
роман «Берег любви» —
о наших современниках,
о молодежи и ветеранах труда,
об ответственности
и причастности каждого ко всему,
что делается на земле,
а также написанные
в разные годы рассказы
и литературно-критические статьи.

Примітки
Віталія Коваля

Г 4702590200—070
М205(04)—88 передплатне

ISBN 5—308—00056—5

© Склад, примітки,
художнє оформлення
Видавництво «Дніпро»,
1988 р

Берег любові

Роман

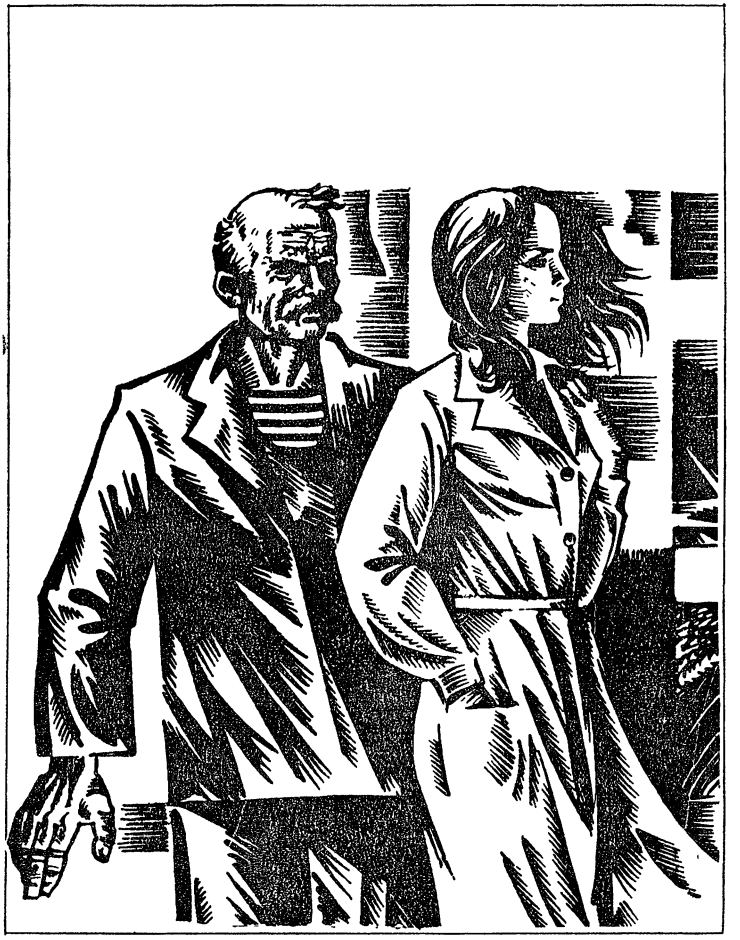

І

У білі, сліпучі дні весни чи раннього літа дівчата з місцевого медучилища проводять на території фортеці заняття з протиповітряної оборони. З ношами, у важкому спецодязі, з сумками Червоного Хреста через плече, розсипавшись по замковому пустирищу, юні медички з сміхом долають уявну радіоактивну зону, долають учбову смерть і все когось рятують, рятують, рятують...

Територія між валами саме для таких учéнь: ями, горби, бур'яни. Щоліта в ямах археологи знаходять собі роботу, на пагорбах кози космічної ери пасуться. Споруда римських чи й ще раніших часів, фортеця давно вже нікого не відлякує. В бійницях гніздяться птахи. На вежах туристи лишають плями своїх автографів. Лише з моря фортеця ще й має вигляд: здалека відкривається морякам її силует на скелястій кручі над лиманом, над білим, виноградним містечком. Є загадковість у вежах її, пам'ять часів, відгомін давніх пристрастей...

Де колись римлянин чи турок зубами скреготів, тягнучи в укріплення свою розпатлану жертву, нині медички весело перебігають між валами, крізь протигазні маски сміються очима до перехожих.

А в перерві між заняттями, посідавши на мурах, де провіває вітерець, далеко біліють у своїх халатиках, наче табунчик гусей, у люстерка позиркують та ласують морозивом, що його продає коло фортечної брами тітуся з місцевої торговельної мережі. Дівчата хоча притомлені, та водночас і вдоволені щойно пережитою напругою, ніби й справді їм вдалося когось порятувати. Пересміхаються, жартами зачіпають археологів, що риються в одній із ям поблизу, зігнуто блищать голими спітнілими спинами, ну просто — як римські раби в каменоломнях! Лицарі науки, щось там вони все шкребуть, все шукають уперто, байдужі до всього на світі, крім своїх вічних черепків.

— Хоч би показали свій роздобуток! — догукують медички.— Що там у них, у античних?

— Міцна була любов? Міцніша, ніж тепер?

— А поета свого чого ж так далеко загнали?

— Співця кохання! Ух, варвари!

Сміх на мурах, відповіді од археологів нема.

Ніби не чують, поглинуті своїм. Працювати доводиться в духотняві, яма налита спекою. Позгиналися заклопотано, рідко котрий і озирнеться в цей бік, де ясніють на мурах лукаві дівочі обличчя, де смаглі стрункі ноженята вилискують туго, ждучи вечірніх танців.

Коли випаде так, що під час занять з дівчатами буде Віра Костянтинівна, улюблена викладачка, то юні медички свою увагу більше віддаватимуть їй. З місією Червоного Хреста в далекій південній країні була, нещодавно повернулася звідти,— це так цікаво, розкажіть нам що-небудь іще, Віро Костянтинівно, про ту вашу золоту Бенгалію, де наші журавлі зимують... Тож-бо країна поетів, країна вічної весни, любові, чорних очей, сліпучих усмішок, пластики рук жіночих, що вміють промовити, зачарувати навіть змію...

Ось вона стоїть дибки, гігантська рептилія, головою поводить, стежить за танцівницею, що зовсім близько перед нею теж по-зміїному в'ється у танку, трясе плечима, мов розшаленіла циганка в рясних своїх спідницях...

А Віра Костянтинівна чомусь не дуже й охоча сьогодні до розповідей: обличчя в задумі, очі у присмутку. Коли ж заговорить, то вже не безжурний танок дівчатам вихриться — побачать натовпи голодних дітей, знеможених матерів, звідусіль простягнуті кістляві, у струп'ях руки, розпалені очі, що волають твоєї допомоги... Пункт Червоного Хреста працює цілісіньку ніч, він весь час в облозі, лемент голосів не вщухає, роздаєш і роздаєш нещасним свої ліки та пайки, а жадаючих не меншає, і сама ти вже з ніг падаєш від перевиснаги й млості безсонних бенгальських ночей, що їх краси так і не встигаєш помітити... Вічнозелений міфічний едем, місце прописки прародителів наших! Липка, задушна ніч, повалені холерою люди стогнуть за брезентом твого намету, і саму тебе, зморену, звалює сон, снується якась фантастика, баба-яга виринає у білім медичнім халаті, повіки розклепиш — чудисько по-

творне, що його як і звати не знаєш,— сторожко сидить на ящиках з продуктами та медикаментами. Маленька бенгальська рептилія, схожа на польову ящірку твого дитинства. Може, далекий нащадок того змія, що спокусив колись Єву? Насторожилось, дивиться, аж моторошно стає: а що, як стрибне? Неотруйне чи, може, смертельне?..

А потім несе тебе вертоліт у найдальші райони, і земля під тобою всуціль залита водами грандіозної повені, зрідка лише прозирають незатоплені верхівки дерев, нема тобі де приземлитись, а коли нарешті знайдеться місце, то знову чекає на тебе те ж саме: вологе, парке повітря тропіків, зелені хмари москітів, і безліч рук, простягнутих навстріч, і жага рятунку в перестражданих незнайомих очах...

— Москіти, вони, мабуть, жалять так само, як і наші комарі?

— Болючіше. Та ще й вірус москітної гарячки розносять.

— Жах!

— Віро Костянтинівно, а що все-таки ви почували там?

— Почувала, дівоньки, що — мушу, повинна. Як ото мовиться: місія така тобі випала — рятувати...

Голос її спокійний, для них це голос фронтовички, тієї, що фото її — усміхненої, зовсім юної дівчини в шапці-вушанці — можна побачити на Дошці слави в їхньому медучилищі. Такою вона була, їхня Віра Костянтинівна, що, посріблена тепер сивиною, з поглядом пригаслим, сидить серед них, з обличчям аж ніяк не першої молодості. Невже мине час, і вони, її вихованки, теж стануть такими?

Інна Ягнич, гордість училища, кругла відмінниця, та ще й поетеса (її пісню виконує самодіяльний хор медичок), з відстороні вглядається в змарніле обличчя наставниці, обличчя, що й фронтові стужі бачило і від москітних жалінь розпухало, та все ж і після всього зберігає в собі якусь майже материнську лагідність. Для дівчини це, певне, має значення, вона запитує серйозним тоном:

— Віро Костівно, дозвольте ще одне... Кажуть, що там, де побуваєш, лишається частка твого серця. Ви як вважаєте?

— Мабуть, лишається.

— О, це небезпечно,— розглядаючи в люстерко свої довгі вії, зіронізувала Світлана Вусик.— Там частка та ще десь частка... Боюсь, чи не виникнуть на цьому грунті явища серцевої недостатності?

— Щедрому серцю недостатність не загрожує,— аж трохи образилась викладачка.— А якщо ти так настроєна...

— Та я пожартувала,— зі сміхом виправдується Світлана.— Пробачте.

— Що тут пробачати... Колись зрозумієш, чому стає багатшим той, хто роздає...

Віра Костянтинівна особа самолюбива, з неї тепер не скоро видобудеш слово, проте дівчатам і далі мовби вгадуються її думки: для доброго діла серця не шкодуй, казала вам і кажу. Може, випаде, дівоньки, так, що котрійсь із вас самій незабаром доведеться звідати тих тропіків,— тоді переконаєтесь, на що людське серце здатне... Серед потопних каламутних вод приземлюватиметься літак Аерофлоту з рятівним вантажем Червоного Хреста. Бетонної смуги буде так мало, що при посадці горітиме гума на колесах літака, з них полум'я збиватимуть вогнегасниками... І не буде води іншої, як з мікробами, і слова не буде страшнішого, як слово «епідемія», і почуватимеш іноді до сліз давучкий відчай перед масштабами лиха, перед повсюдністю бруду, антисанітарії, перед міріадами збудників найжахливіших хвороб,— однак, долаючи хвилини зневіри, знов і знов ставатимеш до діла, йтимеш у наступ на все оте безмежне лихо, на кожному кроці ризикуватимеш собою, життям своїм, так, так, життям, хоч і самій жити хочеться, не менше, дівчатка, ніж вам...

Десь лютують епідемії, шторми ревуть, розтрощуючи кораблі, а тут така тиша, така сліпучість. Зрідка промчить «Метеор», що обслуговує надбережжя, пропливе десь аж на обрії судно і зникне в морській далечі. Знайома баржа незрушно стоїть на чималій відстані від берега — насмоктує для будов чорний пісок з морського дна. В іншому місці уже багато днів працюють водолази — підіймають суховантажне судно, що, розбомблене, затонуло в цих водах у 1941 році. Ішло воно того літа із зерном, пшениці було повно в його трюмах, кажуть, вона й під водою збереглась, тільки почорніла. Добуваючись до затонулої пшениці, водолази цілком випадково натрапили на рештки античного міста, що

теж свого часу опинилося під водою,— ним тепер зацікавились і ці черствяки археологи.

Звичністю, буденністю позначене тут для медичок життя. Лише зрідка — раз або двічі на рік — з'явиться з-за обрію «Оріон», навчальний вітрильник, що, повен хлопців-курсантів із морехідки, звідкись повертаючись чи вирушаючи кудись, пройде в гордовитій недосяжності мимо цих берегів. Мовби в стані цілковитої невагомості пропливе, зовсім якийсь нереальний, ніби казками навіяний, повногруддям своїх вітрил скоріше схожий на видиво із дівочих сліпучих снів. Пройшов, розтанув, нема. Але той день запам'ятається медичкам надовго. Не раз вам, дівчатка, змайне в уяві міражний ваш «Оріон»: на білу небесну хмарину схожий, вирине серед отих вод, де зараз трудиться знайома баржа з своїм невичерпним чорним піском, і не встигнеш надивитись, як він уже й зник за обрієм, наче й не було...

Дівчат уже розподілено, кожна має призначення на роботу. Майбутні медсестри та фельдшериці, роз'ідуться вони хто куди, одна радіє призначенню, а друга засмучується, ця виходить від комісії з усмішкою, а та — в чорних сльозах (туш із вій ручаями тече). Інну Ягнич у день розподілу щастя не минуло, вискочила з кабінету усміхнена, хоч останнім часом дівчата не часто бачать Інну такою, скоріш застанеш її в задумі,— на те в дівчини є свої, досить делікатні причини.

— Хто куди, а я в Кураївку! — весело сказала в коридорі до подруг.

Отже, згідно з бажанням. Для надійності перед цим надійшов з Кураївки виклик на неї, голова колгоспу просив направити Інну Ягнич в рідне село, і, безперечно, це теж було вагомою краплею на розподільчі терези. Адже виклик належав не абикому, а знаменитому Чередниченкові, що його знає вся область: колишній комбайнер, а тепер голова передового на все узбережжя господарства, Герой Соціалістичної Праці, людина в силі — спробуй до такого не прислухатись.

І вона, Інна, здається, справді-таки рада, що повернеться додому, що відтепер буде виганяти хвороби із своїх кураївських односельців. Одним з тих «Метеорів» незабаром і помчиться, звихрюючи воду, полишивши іншим цю свою дівочу фортецю з її козами та сивими

бур'янами. Зустріне десь там її інший ландшафт — відкритий приморський степ, рівний, як футбольне поле, з низькою ламаною смугою суходолу, в якій ще з моря помітиш рудий шар глини, а по ній зверху виразну, нескінченну тасьму чорнозему, що його разом з травою, з корінням пирію рік у рік відвалюють, безповоротно розкришують осінні шторми.

— З твоїми оцінками, Інно, могли б запропонувати тобі що-небудь і краще,— сказала Клава Приходько, яка хоч і дружила з Ягнич, але завжди їй трохи заздрила.— Чому б не кудись у першокласний санаторій, під магнолії та кипариси?.. А вони тобі Кураївку.

— Сама забажала.

— І не шкодуєш?

— Ні.

Проте саме зараз і ворухнувся сумнів у її душі: чи справді не шкодує? Чи буде щасливим для неї цей кураївський варіант? Може, ще, дівчино, заволаєш, та буде пізно? Знає, який там рай, на тих сільських медпунктах: самій треба й за лікаря, й за фармацевта, а з медикаментами перебої, стерильних бинтів не допросишся, марлі ні метра... О, досить певно уявляє вона свою кураївську перспективу: йтимуть до тебе механізатори з кривавими саднами на руках, із свіжих ран змиватимеш степову пилюку, бо виробничі травми ще, на жаль, там не рідкість, особливо вночі. Йтимуть жінки з своїми задавненими хворобами, каверзливі пенсіонери вимагатимуть безсмертя, муситимеш вибивати кожне місце в кущовій лікарні, адже будівництво своєї ще й досі тільки вирішується, а в тій «укрупненій», кущовій місць не вистачає — іноді хворі навіть у коридорах лежать. Буде, буде тобі, дівонько, клопотів, не занудьгуєш...

— Золота Бенгалія ваша, дівоньки,— сказала Віра Костянтинівна,— поняття відносне... Золота вона буде там, де вас найбільше ждуть.

І це було так до речі сказано! Інна подякувала викладачці мовчазним поглядом. Бо Кураївка ж її жде. Батько, мати, рідня... Та ще той, чиї закохані очі й здалеку до тебе доблискують, той, кому складались ночами твої спраглі листи,— коли відіслані, а коли пошматові й кинуті з цих мурів у лиман, що вічно бурхає десь там унизу, під скелею...

II

Пісня звалася «Берег любові», і склалась вона в одну з тих ночей, коли щеміла душа після розлуки з Кураївкою і тривожне якесь передчуття мучило Інну, коли здавалось, що тільки цей скрик емоційний (сплав болю, сповіді й заклинання), тільки магія почуття, піднятого до співу, допоможе їй втримати те, що вона найбільше боялася втратити. Йшлось не про лаври, не марнослав'я спонукало творити — з найглибшої душевної потреби вродилося те, що вродилось. При кожній нагоді Інна уточнювала, що пісня належить не тільки їй, адже мелодію допомагали підбирати дівчата, на нотний папір вона переносилась за участю знайомих викладачів музичної школи,— завдяки цим гуртовим зусиллям пісня вийшла на сцену, в життя. Авторська скромність дівчини бралася до уваги, одначе слава поетеси утвердилася саме за нею, за Інною Ягнич, хоча не обійшлося, звичайно, й без дотепницьких дошкульностей з приводу виходу на арену «новоявленої Сафо», кураївської Марусі Чурай.

Несподіваний успіх місцевого масштабу не запаморочив дівчину, не завадив їй бути й далі сумлінною у навчанні, ревною до практичних занять, бо таки ж не перо, а шприц медсестри здавався їй важливішим і надійнішим за все інше. Пісня піснею, а жде тебе буденна тривала робота, і дівчина готувалась до неї з усією кураївською затятістю й терплячістю. Життя любить терплячих — вона пам'ятала цю батьківську науку і внутрішньо приймала її, та все ж факт несподіваного творчого самовідкриття не минув для Інни безслідно, не раз ловила себе на бажанні, щоб пісню підхопило й понесло, щоб дійшла вона якимось неймовірним чином до слуху й того, кому від неї, може б, теж стало тепліше. Уявляла, як йому тепер нелегко, незвично там, де він опинився. Відбуває те, що заслужив, спокутує провину, яку сам визнав на суді. Гасав мотоциклом, своєю скаженою «Явою» по всьому надбережжю, доки врізався у натовп дітей піонерського табору... Сталося ненавмисне, розігнав мотоцикл і не стримав, та хіба це виправдання? Крім того, ще й під хмелем був. Не любить вона його п'яним, терпіти не може! І мати, й сусідки відраюють: з ким ти зв'язалась?

Хуліган, розбишака, а ти перша в училищі, лікарем будеш... Слухала і згодна була з ними багато в чому... Але всі доводи розуму розлітаються вщент, коли згадає ласки, що вперше відчула їх тоді, як купалися з ним на косі, в заповідній, забороненій зоні (для нього заборонених зон нема!), де прибій в людський зріст валом сяйва котить на тебе! Піски білі, ніким не ходжені, тільки слід пташиних лапок лежить уздовж берегів візерунками... Ось там раювали вони вдвох, купалися та пустували, бризкаючись морем одне на одного, і тоді він взяв її вперше на руки, і поніс із води, із сяйва прибою, так ніжно-преніжно ніс, обціловуючи на ході... І тих рук, зовсім не грубих, не хуліганських, а таких ласкавих, голублячих, вона забути не може, бо то руки любові... Перед їхньою силою та ніжністю їх відступають усі аргументи, глухнуть тверезі голоси.

Рідко їй звідти писав. Рідко та все більше якимись натяками та недомовками.

Одначе скоро вже вибуде строк, і Кураївка стане місцем їхнього побачення. Яким він повернеться, що в душі принесе? Просвітлення спокути, зголодніліість чистого почуття чи грубі тамтешні навички, цинічні слова на устах?

Це її непокоїло зараз найбільше. Думками про нього найчастіше й поглинута, коли вийде з дівчатами на мури фортеці, ще теплі після спекотного дня. Мабуть, і в Кураївці не раз пошкодує за цими фортечними вечорами, за цим мурованим прадавнім камінням, що його до блиску відполірують за літо закохані парочки. Легкий вітерець повіває з моря, панує тут сміх і не дратує транзисторна музика, і ждеш, як подарунка природи, тієї миті, коли місяць проб'ється із тьми, вирине десь із глибин праночі, зійде й вистеле на морі свою заворожливу світляну доріжку.

Двадцять чи й більше віків фортеці, тисячоліття минули відтоді, як уперше прийшли до цих берегів озброєні кораблі під вітрилами римлян. Порохнявою стало те, що було Августом і його легіонами, здобиччю археологів та місцем для танців стали руїни фортеці — все змінив непоборний час, незмінною тільки й лишилась оця світла тремтлива доріжка над морем, доріжка закоханих та поетів. Коли сходить місяць і поволі виникає вона із перламутрів нічної води, із тьми й мерехтіння, найгаласлівіші крикуни примовкають, і дівчата

ще ближче туляться до своїх водолазів, погляди їхні в задумі вбирають місячні марева, бо це ж настає та мить особлива, коли, здається, сама природа звершує своє одвічне таїнство творення. Яке море стає велике такої ясної місячної ночі, як до безмежностей виповнюється воно простором!..

Виникло, утворилося в тиші світило нічне, відділилось від обрію, і знову зчиняється гомін, хтось висипав на мур пригорщу мідій, дзенькнули в авосьці пляшки з пивом,— водолази ще охочіше тепер похвалятимуться перед дівчатами своїми денними подвигами.

— Комусь подобається топити, а наше діло — піднімати...

— Скільки днів піднімаєте, а воно все на дні сидить...

— Бо то ж, дівчата, не фунт ізюму!

— Апендицит різати — річ не проста, а під воду йти — це, по-вашому, просто? Коли тобі поверх власної з вухами голови нагвинтять ще одну металеву без вух та вниз, у глибини — це прогулянка, авжеж? Сидить перед тобою на дні страховисько замулене, волохате, вгадай, з якого боку до нього підійти. Гідромонітором спершу треба пробити під судном тунелі, підвести понтони, а тоді вже берись нагнітати в понтони повітря! Тільки для цього спершу маєш сам крізь тунель попід судном пролізти... А пролізти під ним, знаючи, що нависа над тобою зо дві тисячі тонн заліза,— це просто?

І він уже ладен з розмаху шпурнути порожню пляшку кудись поза мур, у своє улюблене море, де вдень водолазить.

— Куди кидаєш, там діти купаються!

— Вибачаюсь! Дикі ми...

— Дикістю нема чого хизуватись.

Десь ізнизу аж сюди долинають сплески та галасненча — там під мурами рибальські хлопчаки заволоділи водами лиману: купаючись при місяці, пустують, вигравають, як молоді дельфіни.

Підходять учасники експедиції — археологи, і виявляється, не такі вже вони й черствяки. Причепурені, поголені (котрий не носить бороди), чемно запрошують дівчат до танцю під чийсь аж захриплий транзистор, а потім, вдовольняючи дівочу цікавість, розкажуть і про своє, що вони там за день нашкребли.

— Сподівались знайти меч центуріона, а добули

іржаву, з копійку завбільшки бляшку,— самі ж і підсміюються.— Чи, може, це меч зітлів, звівся до розмірів бляшки?

— Зате з дна моря — улов,— нагадує дебелий археолог-водолаз,— ціла купа черепків, потовчених амфор... У декотрих збереглася еллінська смола, каніфоль...

— Крім того,— додає цибатий студент-практикант,— маємо ще одну стелу білого мармуру з написом. Багатющий текст!

— Що ж там написано? — цікавиться котрась із дівчат.

— Хай ось Росавський розшифрує, він у нас поліглот,— кивають копачі на худорлявого бородатого юнака, що й сам, видно, трохи соромиться своєї мудрецької закучерявленої бороди.

— Коли ж це ви розшифруєте? — допитується в нього Світлана Вусик.

— Уже розшифровано,— відказує він скромно.

— То поділіться й з нами, якщо не секрет!

— Я народилась від афінської матері й від батька із Герміона,— речитативом проказує він, не зводячи очей з Інни Ягнич,— а ім'я моє Теодора. Я бачила багато країн і плавала по всьому Понту, бо мій батько і мій муж мореплавці. Воістину щасливими були мої дні серед любові та муз!.. І зовсім молодою, народивши дочку, що була схожа на мене, я посеред надії і життя покинула цей сонячний світ, переселившись у безкрайній край — хадес...»

— А далі? — чомусь хвилюючись, запитала Інна.

— Далі мармур надщерблений...

Інна знайома з цим хлопцем,— медички не раз зустрічалися з археологами в районнім Будинку культури. Для неї щось є в ньому навіть привабливе (тільки не борода!), очі такі ясні по-дитячому, а часом спалахують просто натхненням, коли хлопець почне про свої городища, про поему античних степів — золоту пектораль чи про інші найновіші знахідки в тутешніх краях. Те, що для інших черепок чи бляшка, для нього річ унікальна, заслухатись можна, коли стане дошукуватись у викопних предметах магічного, навіть священного змісту, в якійсь ужитковій речі розгледить, скажімо, античну оберегу, що мала оберігати скіфа-степовика від злих сил, від поганих очей, від поразки тощо. Росавський чомусь був певен, що археологічні

зацікавлення Інни мають характер глибокий, постачав її книжками з античності, альбомами, де так гарно були відтворені художні вироби давніх майстрів, коли людина ще почувала свою близькість із птахом і звіром, з рослиною й зерном, лісовим чи водяним божеством... Дівчині справді був цікавий той світ розбурханих античних фантазій, поетичних кохань і диких вакханалій, світ, у якому цей юнак-археолог почувається так упевнено й вільно. Пам'ять у нього — з електронною машиною міг би змагатись: тримає у голові цілі поеми Овідія й трактати античних авторів, у день знайомства декламував Інні великий уривок із твору стародавнього лікаря Гіппократа «Про повітря, воду й місцевості», тепер ось так виразисто переказав послання цієї Теодори, відкарбував твердо, ніде не затнувшись,— справді сьогодні тільки розшифрував чи, може, десь вичитав раніш? І чому передусім їй, Інні, адресував він цей текст, це дивне послання з античності? Віки та віки розмежовують вас, а проте чимось тобі все ж торкнула душу ця сповідь давньої молодої жінки, видно, поетичної й тонкої натури: зустрінься Інна з нею в житті, певне, подружились би... І таки ж зустрілися — через тисячі літ! Коли він читав, то, дивна річ, текст набирав у його устах якогось мовби додаткового, значливого змісту. Та ще й цей невідривний погляд. Явно він виділив Інну з-поміж інших, насамперед їй адресував щемливе Теодорине звіряння... Тільки чому саме їй, Інні?

Коли через деякий час археолог уже стояв з нею поруч і, схилившись на мур, знову повів мову про давнє, античне, Інна й цього разу вловлювала в його словах отой глибший, додатковий зміст, який лише їй призначався. Про скіфів цікаво було їй чути, про їхню відвагу та лицарськість, відзначені ще Овідієм. А скіф'янки, судячи з прикрас, мали неабиякий смак. Модниці, просто елегантки степові!

— А все-таки чому та вежа Овідієвою зветься! — кивнула Інна на найвищу з веж.— Адже ж Овідій тут бути не міг?

— Чому не міг! — ожвавів хлопець.— Дослідники, звичайно, вважають, що не бував він тут, а я щодо цього зовсім іншої думки... Певен, що й на цій фортеці топтали пилюку та печатали сніг його легкі римські сандалії. Бо хіба так уже все й досліджено? Хіба марно

й сподіватися на відкриття разючих фактів? Місцем заслання для нього була Істрія, теперішня Задунайщина, це так, але хто міг заборонити йому обстежити і всю оцю, для нього тогочасну, Північ, відвідати оці нинішні наші краї? Зрештою, міг і самовільно відлучатись, як Шевченко, коли, всупереч царським заборонам, пішов з експедицією обстежувати Аральське море. Найлегше сказати: не був. Трої теж не було, доки не знайшовся сміливець, котрий прийшов і відкопав її з-під нашарування віків. І тільки тому, що повірив Гомеровим поемам. Чому ж не може щось подібне статися й тут? Поміркуймо, звідкіля стільки відомостей у поета про степові племена, про аборигенів, що тоді вже населяли це надбережжя? Адже є засвідчений факт, що серед гетів були в нього справжні друзі, він пробував навіть твори складати тутешньою мовою!..

Пристрасть хлопцева подобалась Інні, почувалось, що не раз йому про це думалось, має на такі речі свій погляд, власним живе умом, не позиченим. І ті давні, зниклі в туманах історії племена, видно, зовсім були йому не байдужі, він шукав серед них своє родове коріння і ніби захищав їх перед кимось.

— Жаль, що споруджувачі курганів не знали писемності, хоча, власне, й це ще проблема,— гаряче провадив він далі.— Знали чи ні, але духом були високі. І Овідій, вивчаючи їх, саме це уловив.

— До Овідія ви явно не байдужі...

— Він вартий того! Ось ви зубрите латину для рецептів,— чому б не взятись постудіювати в оригіналі його поеми? Але й у них далеко ще не все розшифровано. Що, скажімо, означає отой його таємничий птах Ібікус, зашифрований символ, що йому світова наука досі не може знайти пояснення? Таємничі й самі причини заслання, той дикий і незрозумілий гнів всемогутнього Августа... Як бачите, тут ще безліч не знятих знаків запитання.

Коли говорив про гнів римського можновладця, то почувалося, що й сам наповнюється гнівом проти його сваволі. Кому-кому, а цезарям від цього хлопця перепадало, їм від нього не було пощади. Не приховував: усі його симпатії на боці тих, що вже й тоді плекали тут виноградну лозу, жили своєю чесною працею, первісне поле орали оленячим рогом, бо іншого знаряддя ще тоді не було. А ті розбійники римські простягали

Бібліотека

руки й сюди, чітко видно на одному з зображень, як вони колють місцевих людей своїми короткими мечами, одного з них, велетня бородатого, повалили, заковують у ланцюги: буде їм ще один гладіатор... І таким розбоєм вони не соромились ще й похвалятись на своїх барельєфах!.. На честь різанини помпезний монумент за Дунаєм спорудили в степу... Та відомо, яка доля чекає грабіжників і їхню фальшиву славу: минули віки, і нащадки гладіаторів, степові пастухи, розтягли увсібіч їхні білі мармури, поробили з них довбані корита — напувати худобу! Брилу з імператором Траяном теж така самісінька доля спіткала — стала поїлкою для овець. Ну, пізніше наш брат археолог усе це позбирав, постягував до музеїв, для нас такі речі завжди цінність, але можна зрозуміти й тих, що, ніби у відомщення, з білих імператорських мармурів напували овець!..

Заспокоївся трохи, лише коли про інше став розповідати, про знахідку своїх задунайських колег: відлите з бронзи зображення фантастичного змія, страшної якоїсь химери, що, безперечно, таїть у собі поки що нам неясну, приховану символіку. Змій величезний, тіло покрите лускою, хвіст лев'ячий, а голова вівці чи собаки...

— І головне, чуб і вуха людські! І щось схоже на усміх, дивний, ледь помітний... Що означає? Хто відповість? Загадок тут ще та загадок. Та хіба ми й самі для себе теж не загадка?

— Ви так вважаєте?

— А вам хіба все до кінця уже ясно? То поясніть і мені, завдяки чому людина з печери зуміла так круто піднестись, по яких щаблях ішла вона з темних тих прачасів до своїх вершин? І чи завжди рухалась по висхідній? У чому змінилась, а в чому лишилась такою, як була і в античності? Оленячий ріг змінила на трактор, галеру — на космічний корабель, а неспокій, а потяг до вічної таїни, хіба він у людини зник? Жадоба пізнання,— може, тільки це неминуще...

Був уже пізній час. Місячна доріжка помітно змістилась, ніким не стривожена, як і раніш, тихо зникала в далечі. Та сама, якою, може, Овідій прийшов колись до цих берегів і по ній, невагомий, віддалявся звідси, лишивши після себе легенду. Молодь уже розбрелася хто куди: попід вежами, попід мурами де-не-де бовваніли усамітнені парочки. В такий час, у такі теплі місяч-

ні ночі — Інна їх так любить — ніби саме повітря тут напоєне коханням. Пройдись понад валом — і почуєш шепоти жагучі, побачиш, як цілуються, тебе не соромлячись. Сплітаються руки, не ховають пристрасті, замлівають в обіймах. Очі до очей променяться ласками, чуттєвою млостю, де щирою, де гаданою відданістю... Блиск юної сльози і млосний сміх щастя, солодка знемога й самобуття чиєїсь ніжності — все поєдналось тут, на валу, під всевидющими зорями.

Однієї з таких ночей і склалась тут пісня, отой «Берег любові». Може б, і сьогодні що-небудь склалось, якби не цей археолог. Уже пора б йому йти гострити на завтра свою розкопницьку лопатку, однак він усе ще не відходив від Інни. Теж дивився на місячну доріжку, мовби намагався якось і її розшифрувати, зробити і їй, маревній, археологічний розтин.

— Кажуть, ви вже одержали призначення? — звернувся до Інни після мовчанки.

— Так, незабаром з училищем розпрощаюсь.

— Берете курс на Кураївку. Кличе вас берег любові...

— Звідки ви знаєте?

— Багато що про вас знаю. Цікавлюсь. А от ви не хочете помічати моїх зацікавлень.

— Дивно чути.

— Нічого дивного. Люди шукають скарби. Та не завжди шукають там, де вони лежать. А вони, може, під тобою. Отут, де стоїш, під нашаруванням пилу та сміття.

— Знов якось загадково.

— Скарб завжди загадковий. Десь він там лежить, терпляче сяє в курганній темряві своїм золотим карбуванням... Жде відкривача. Глянеш на курган, і вже дух зайшовсь: є чи нема? Ще не відкритий, ще лиш можливий, а нас він уже хвилює, той скарб. Одначе я маю на увазі інший... Знайдіть, Інно, де коштовніший скарб за щирість людську, дружбу та відданість... за перше безоглядне кохання, котре зараз, може, десь тут, поруч з вами... соромиться, паленіє і так невміло... шукає вас!

— Не зовсім вас розумію.

— Ви бажаєте ясності, чіткості, різкості? Не знаю, як треба говорити в таких випадках, Інно... Колись для цього була вичерпна формула: ось вам моя рука і серце! Розумієте? Прийміть, не відкидайте їх, Інно,— і він простягнув їй руку.

— Ви жартуєте? — сказала дівчина, хоч бачила, що він не жартує.

— Рука і серце,— повторив він зміненим, стверділим до різкості голосом.

— Не годиться такими речами жартувати...

— Які жарти! Для вас, мабуть, усе це дивне і несподіване... Ви мене мало знаєте, і вам нелегко вирішити, однак зважтеся, не бійтеся шлюбних пут... І запевняю вас, не пошкодуєте. Все зроблю, гори переверну, аби зробити вас щасливою, аби тільки розквітнув ваш талант!

Вона вірила його слову, вірила в щирість цього несподіваного освідчення. Їй навіть лестило, що скромна її особа викликала у археолога такий спалах почуття.

Руку тобі, дівчино, пропонують — ось що! Ось як приходить те, про що інші мріють і, може, ніколи й не домріються. Як знати, чи не є це якраз ота мить, коли мимо тебе пролітає щось рідкісне, схоже на щастя? З спокійною усмішкою поблажливості, з почуттям власної переваги вислуховуєш слова, що котрусь іншу могли б ощасливити! Однак чи не буде твоя відмова тим промахом, що колись віділлється сльозами? Буде як буде, що ж тут гадати.

Давно й не тобою сказано: серце не зневолиш... А він уже про спільне майбуття, знов про Іннин непересічний творчий талант...

— Це ви про пісню?

— Я про вас. Ви, мабуть, самі ще не знаєте своїх можливостей. А я, коли вперше почув той ваш «Берег», одразу сказав собі: вона поетка! Рідкісна, справжня, так, так, може, навіть і Сафо, може, новітня наша Маруся Чурай, якій судилося оспівати це надбережжя... Не епігонка, не сліпа споживачка, а творець. І той легендарний Овідій,— він би вас теж оцінив.

— Ой, як щедро... Чи не занадто?

— Нічого не занадто. Віки єднаються міцніше, ніж це ми собі уявляємо. Невмируща віть творчості — це, безсумнівно, та найпевніша реальність, що її ніщо не розломить, що над нею не владен і час!

Дівчина цвіла від його компліментів, але чим вона могла йому відповісти?

— Ви, мабуть, добра й великодушна людина. І спасибі вам за це все... За вашу щедрість... Вам я теж би хотіла щастя.

— Щастя моє — це ви.

— Не треба так... У нас он стільки дівчат.

— Інші мене не цікавлять. Не хочу поверхових, манірних, понад міру практичних, не хочу безмрійних!..

— Не всі такі.

— Можливо. Але ви, Інно... Не розумію, яка тут магія, але вона є! Що мені зробити? Чим сколихнути вас? Хочете, щоб на коліна став?

І видно було: зараз стане. Зовсім наче в якій-небудь п'єсі...

— Облишмо цю розмову. Ні до чого вона.

— Чому?

— Неважко б і догадатись чому...

І він догадався. Замовк у гнітючій напрузі, понурився, мимовіль стискаючи камінь муру обома руками. Запитав згодом:

— Мені йти?

— Ідіть.

— Не боїтесь зостатись сама?

Інна аж тепер посміхнулась полегшено:

— Хочу побути з Овідієм наодинці.

ФАНТАЗІЯ МІСЯЧНОЇ НОЧІ

Бачила зовсім реально, як, наближаючись до цих берегів, морем ішов він, той самий Назон. Невагомий, у своїй довгій римській одежі, в сандаліях із поворозками неквапом іде місячною доріжкою, ступаючи просто по її мерехтливій поверхні. Подорожній. Із Вічного міста — у вічне вигнання.

Сірою пустельністю, льодовими вітрами зустріло його це античне крайсвіття. Все було тут незвичне: і безмежжя просторів, і виття хуртовини вночі, і здичавлений вигляд залоги, що поверталася з мурів фортеці в намерзах снігу, кутаючись у баранячі та вовчі шкури до п'ят. Розпатлатівши, набравшись місцевих звичок, залога уже ніби й не з римлян складалась,— несла на собі варварський карб. Сам центуріон, начальник залоги, грубий і мужній воїн, зарослий, як звір, з тілом, яке давно не бачило лазні, не знало ароматних мастил, він у своїх смердючих шкурах більше тепер нагадував не людину з славетного Риму, а варвара-волопаса. Незабаром Овідій і сам опинився в цій варварській одежі,— у звіриних шкурах бачили його, великого поета римлян,

коли іноді виходив на мур і стояв там самотній, вглядаючись у безбережні й загадкові степи.

Ось тут опинився у цім крайсвітнім вигнанні,недосяжнім для могутніх твоїх богів, для твоїх веселих з-над Тібру коханок. Можновладний Рим знає, чим карати поета, що впадає в неласку: карає не чашею з отруєним вином, не африканськими левами на арені Колізею, карає безвістю, самотою, забуттям, досмертним оцим вигнанням між криги й сніги, де нема й ніколи не буде потреби в поетах!

Уже ти не є. Відданий на розправу цим буйним варварським зимам, безвісно згинеш отут, і люті гетські вітри розвіють по цім надбережжю серпанки твоїх золотом тканих поем. Ніколи не виросте тобі на цих берегах вінок із вічнозеленого лавра! Замість вінка, скорше саркофаг тобі викують скіфські морози з своєї непроламної, схожої на білий мармур феррарський криги.

Замість оспіваних тобою знайомих богів, які так легко покинули тебе в годину скрути, зустрічають тебе на цих берегах інші боги — нещадні боги Півночі. Лютуючи, здіймають вони завірюхи страшенної, дикої сили, і степи надовго тонуть у каламутнім шаленстві стихій. Не по-римському свищуть, завивають тутешні вітри, сліпне від снігу залога, сліпнуть простори, невідкличні, глухі до твоїх жертв, до скарг і жалів, байдужі до твоїх солодких, трунком кохання напоєних поем. Ще живий стаєш свідком власного завмертя. Знала твоя патриціанська молодість усі насолоди втіх — дружби й хвали, любощів і розпусти. Де все воно, де слава й вінки з тужавого запашного листя? Невдячний, тобою проклятий Рим, усе він забув, над співом твоїм поглумився, тепер ти лиш смертник, живцем викинутий із життя, із часу, із людства. Бо людство — це Рим, інакше ти світу не уявляєш. І від нього тебе відлучено, десь там він у своїй осяйній недосяжності, відступився з усіма його розкошами, з його богами й жертовниками, з ночами без тебе бенкетуючих муз і невситенних пестощів. Усе без тебе, тобі тільки згадка, її пекуча гіркота.

Чи, може, не так зараз тужиш за Римом, як за безповоротністю літ. Бо насувається старість. І навіть вона не принесе тобі шани, тільки біль самоти. А був же ти улюбленцем долі, солодкоголосий, і ніжний, і щедро люблений, на всю волю купався в обіймах римських гетер, у п'янливих пахощах лавра. На твою честь вино

лилося рікою, мав друзів на вибір — щирих і оманливих, вірних і двоєдушних, тепер маєш тільки грізний, ніяким благанням непіддатний гнів Октавіана.

Август Октавіан, princeps senatuc, той, що любить у крем'яхи гратись з дітьми рабів, малими рабами... Той, що чужих жінок, родовитих патриціанок, просто з бенкетів веде на своє розпусницьке ложе... Відомо, що, йдучи потім на розмову з дружиною Лівією, він заздалегідь готує конспект свого лестивого слова до неї... Колишній друг, золотий Август, шлю з цього вигнання прокляття тобі, хоч колись ще, може, знов благатиму й ласки твоєї, милосердя твого. Ще, може, проспіваю хвалу тобі, золотому, чия сила зараз стоїть на цьому валу, чий меч сягнув аж варварських цих берегів, утвердивши й тут вічне могуття Риму.

Тут — напівлюди. Дикі, примітивні, підступні, з'являються іноді з глибини степів у своїх чудернацьких шкурах, незвичних для римського ока шапках. Так, напівлюди вони, невловні якісь степові кентаври, бо кінь і влитий у нього вершник — то в них неподільно, то вже не римлянин, а кентавр. Ніколи не бачили Вічного міста. Тільки декотрі з них потрапляють до нього, і то лише рабами, у ланцюгах. Якби дозволено було повернутись на береги Тібру, описав би всю їхню фантастичну дикість, власноруч на стелах, на білих би мармурах вирізьбив зображення цих загадкових із луками та співучими стрілами істот. У своїй віллі серед маслинових гаїв на публічний огляд поставив би, щоб потішати і твій, цезарю, зір!

Зневажив ти мене, тяжко так покарав. Прирік жити серед звірів та напівзвірів. Водяться тут гепарди — дикі кішки, і степові, як блискавки, антилопи, і важкі тури, пасучись, згрізна позирають на незнайомця в римських сандаліях. І самі кочівники натурою теж уперті, мов тури... Сюди мене кинуто на розтерзання лютої самоти. Правду, мабуть, каже твій центуріон:

— Кволий, виніжений, згинеш, Овідію, тут. І пам'ять згине про тебе — лиш цезарі вічно живуть!

Згину, згину... Не буде сліду мого. Холодна ця неміряна безпоемна пустеля все поглине. Не повернуть до Риму навіть тлінні останки поета Овідія, вимурує над ним фортечна залога лиш важкий крижаний саркофаг.

Центуріон виказує тобі знаки уваги, бо поетична сла-

ва Овідія Назона колись торкнула крилом і його, має потаємну надію, що рано чи пізно, а тобі, звеличникові Риму, буде таки дароване Октавіанове прощення, і ще ти складеш свою поему вигнання, згадаєш і їх, цих суворих, задичавлених воїнів, які тут, на найдальшій околиці, в пограниччі з варварами, бережуть міць і нескитність імперії римлян. Згадай, згадай хоч півсловом, поете, бо меч — то лиш сила, а пісня — то невмирущість.

Іноді із степів наближаються по снігах ті, напівлюди, худобу женуть — будуть із залогою торгувати. На кригах лиману, таких міцних, що й вершник з конем не провалюється, розгортається торг. Хоч напівлюди, хоч бородаті, а динари рахувати вміють, навчились навіть лаятись справдешньою латиною. Буває, що розходяться мирно, а буває — за овечий хвіст зчиняється бійка, пускаються в діло мечі й батоги, гаряча кров бризкає на мармур льодів, і котрийсь бородатий уже летить сторчма в ополонку, відтепер кочуватиме десь там, у підводдях. Нема в Овідія до них жалю. Спокійно споглядає, як в'яжуть ланцюгами вже того юнака з племен, що під час торгу домагався справедливості, бився та люто лаявся по-латині.

А потім настала весна, зігнало геть хмари, і відкрилося небо таке високе, таке блакитне, зовсім як небо Італіки! Саме панувало тимчасове замир'я, племена не виявляли войовничості, і Назон міг безтривожно заглиблюватись у їхні степи, вражений красою цієї варварської весни, морем червоних квітів, що їх і через тисячі літ прийдущі вчені-ботаніки називатимуть «скіфськими тюльпанами». Оживала душа. Із римських гнівів, з кромішньої пітьми відчаю добував він тяжкі зерна мудрості, з пережитої катастрофи виніс він спокій. Струнке, не зломлені щогли виніс із самого осереддя бурі. Ці простори, ця весна повертали його духові ясність і міць. Почував дужим себе. Беззбройний блукав степами, заводив розмови з вершником, із волопасом. І йому було їх не страшно, вони, виявляється, здатні на приязнь, на мудрість і жарт... І ось тоді він для себе відкрив, що перед ним — люди. І ці люди вечорами розкладали серед степу свої розкішні багаття, частували римлянина смаженіною, овечим сиром та медами, а потім співали. Ці люди мали здатність до співу! Співали, як Орфеї, як давні твої боги, ні, краще

за богів... На берегах Тібру безжурну юність твою обдаровували таким співом тільки римські твої, в самий серпанок одягнуті коханки-арфістки.

У давнім ваше, наше у майбутнім.
Для вас земля, а наша далечінь.

Сказав після цього центуріонові:

— Не проливай більше їхньої крові. Сховай меч, замирись. Вони вміють співати. Вони теж люди.

І навіть він, грубий, звиклий рубати голови воїн, зрозумів цього разу Овідія, послухався,— невідомо тільки, чи надовго.

В один із вечорів поет уже разом з ним попрямував до степового кострища, і знову — при синіх смерках, при ясних зорях — користались вони варварською гостиною, де серед трав варилася проста кочівницька їжа в мідних казанах на триногах, що форму свою збережуть і для далеких нащадків. Степ цей був звиклий боронити себе. Та хоч мистецьки карбована зброя весь час поблискувала при людях, чвар, однак, цього вечора не було, дружній сміх племені дзвенів біля вогню раз у раз, і матері-кочовички, зовсім не схожі на вовчиць, спокійно годували грудьми своїх опецькуватих степових Ромулів та Ремів.

Ще не було ні сарматок, ні половчанок, не було й гордовитих веселих слов'янок, ще їм належало тільки вродитись, прийти із майбутнього, а вогнище степове для них уже палахкотіло, і їхній прабатько — танець вогнистий — уже кружляв, брязкотів оздобами, і пісня-праматір уже творилася, ткалася із людської задуми, із тиші й зірок. Сухим, запашним повітрям степу дихав на повні груди Публій Овідій Назон. Мудрими очима, що стільки всього перебачили, споглядав, як юна дівчина в золотих дукатах перед ним танцювала, перевершуючи красою все, чим він колись впивався у римських хмільних ночах.

— Даная назову тебе,— сказав їй після танцю.— Даю тобі богині ім'я, бо ти богорівна.

— Негоже дочці першого карбівничого племені носити чиєсь ім'я. В мене є власне.

— Яке?

— Кигитка звати мене, за іменем птаха, якого ти ніколи не бачив і не чув.

Якби йому того вечора вернулася молодість! Якби

ця юна танцівниця й співачка могла покохати його, знікчемнілого, зістареного, всіма забутого вигнанця!

А вона покохала. Нічого не боячись, проходячи спокійно поміж вояцьких мечів, з'являлась аж на мурах фортеці біля цієї самої вежі, що відтоді й донині буде зватись — Овідієва. Приносила йому цілюще степове зілля, здатне рятувати від найгірших римських хвороб та від тягару літ. Перша медичка тих часів, подвигнута чистим своїм почуттям,— заповзялась вона відмолодити поета для творчості й для любові.

— Вона покохала тебе,— казав центуріон,— тому що ти римлянин, що маєш фортеці й тримаєш меч важкий у руці.

— Не за це,— відповіла дівчина.

— За що ж?

— Співець ти,— зверталась вона до вигнанця.— Душа твоя повна світла. До чого торкнешся словом — всюди з'являється краса, мій степ від неї розквітає... Природно за це покохати.

— Але ж я залишив свою молодість у Вічному місті. Коханки мої в Римі зістарілись... А ти така юна. І ніякі боги не приведуть до рівності наші літа. Ось на мені сивина, зима мого життя,— вона розділяє нас.

— Не хочу, щоб розділяла. Бо ти Овідій, поеми твої не знають старості. Душа твоя завжди юна, і я тебе люблю!

Слова ці ставали співом в її устах.

...Для них земля, а наша далечінь.

Почував, як вона своїми піснями відроджує його. Чув, як кров починає нуртувати в жилах гаряче й молодо.

Юна зцілительно, чим віддячу тобі? Введу тебе ось такою, як є, в мою гетську поему, може, в останню поему мого життя. І будеш ти вічно юна в ній, вічно прекрасна, як небо це, як цей ваш весняний розквітаючий степ. Квітуватимеш у слові моєї, для тебе далекої мови і перебудеш нас обох, тілом тлінних і незахищених перед Хаосом. Будеш і будеш, і віки не зістарять тебе!

У степовому її чар-зіллі, в натхненних співах любові було, мабуть, щось справді цілюще: чудодійна, може, навіть чаклунська сила таїлась. Бо Назон змінювався на очах, залога бачила його в ці дні відмолоділіим та дужим, його тепер не страхало ніщо. І одного разу він вигукнув на валу:

— Риме і ти, Октавіане Августе! Вщент розлетяться твої легіони, пісня її все переживе!

І тільки він знав, звідки в ньому вперше з'явилось оце безстрашшя поета.

III

Уже пізно було, всі порозходились, позмовкали транзистори, тільки цикади невтомно січуть. Схилившись на мур, Інна в задумі слухає тишу цієї цикадної ночі, що так ніжно тримає на собі всіяний зорями небосхил. Простір моря потемнів, місячна доріжка пригасла, і сам місяць, звернувши на захід, дотліває червоною купою за містечком, за пагорбами, де вдень було б видно розлогі плантації виноградників. Прощавайте, пагорби, прощавайте, золотаві, тугі, сонячним соком налиті грона!.. Не раз Інні доводилось з дівчатами працювати там, коли цілим училищем, бувало, виходили допомагати радгоспу в осінніх роботах. То були гарні дні, в праці на виноградниках Інна знаходила справді щось поетичне, бо ж хіба не прекрасно бачити людину, смаглу й веселу, з сонячним гроном у руці? Цікаво, чи росла за Овідієвих часів тут виноградна лоза? І чи було яке-небудь поселення там унизу, біля підніжжя фортеці, де зараз рясніє вогнями містечко райцентру? Містечко типово південне, із світлого черепашнику, вдень воно аж очі сліпить і все засипане цвітом акацій, виногради в'ються над самими вікнами, бо тінню тут дорожать... За роки навчання Інна встигла зріднитися з біленьким цим своїм градом, з його (як їй здається) античною білістю та ракушниковою золотавістю, і зараз, коли наближається час розлуки, хотілось би дівчині віршами сказати йому якісь вдячні прощальні слова... І хоч з водопостачанням у містечку погано, бо водогін не мінявся, мабуть, з античних часів,— без кінця його ремонтують і вулиці всюди розриті,— але й при всьому цьому жевріє у дівчини смуток розлуки з містечком і з училищем, і з цією похмурою фортецею, і стає жаль їй навіть цих зовсім не романтичних веж, де всюдисущий турист полишає свої варварські сліди...

Зорі яскравішають, простір моря сповнився темрявою, і хоч, крім темряви, нема там нічого, дівчина

мовби жде чогось, здається їй, що звідти, де звечора світилась місячна доріжка, щось може цієї ночі з'явитись. Зорі панують над світом, вітерець дмухнув у лице... Поменшало вогнів унизу, заснуло містечко; пора б і тобі, дівчино, бути в постелі, а тебе все ніби не відпускає звідси ця темна нічка-петрівочка... А така ж вона коротка — незчуєшся, як і злетить...

Коли вже зібралася йти, з далечі моря, з його непрогляднях мороків несподівано з'явилось вітрильне судно, зустрінуте десь аж під обрієм вістрям прикордонницьких прожекторів. Хто не спав, міг бачити це: в снопах світла, під повним паруссям, майже непомітно рухався, повертаючись із плавби, «Оріон».

IV

Повертався він досить пошарпаний, і не дівчині з муру було помітити всі його тяжкі виробничі травми, набуті під час цього робочого рейсу; лише згодом бригади зцілителів-майстрів із судноремонтного, зусібіч оглянувши потерпілого, візьмуть на облік всі його рани, визначать ступінь ушкоджень, поставлять безпомильний діагноз: чим і як своєму улюбленцеві допомогти.

Зробивши що треба, повернувши «Оріонові» силу, вони потім випустять його в новий, може, ще складніший рейс.

Були в районі Мальти, коли їх спостиг раптовий, скажених балів шторм, зовсім тут несподіваний о такій порі літа. Курсанти не знали спочинку вже другу ніч, раз у раз вилітали з кубриків у шквалисту темряву, щоб стати на зміну чи на підмогу до краю виснаженим товаришам. Вітрильнику, здавалось, не буде рятунку, його кидало, як тріску, на нього навалою йшли з темряви водяні гори в тисячі тонн вагою, і що вони досі не розчавили це зовсім тендітне проти них суденце, і що «Оріон», неперекір усьому, ще тримається на бурунах,— це новачкам здавалося істинним чудом. Під час штормів особливо відчуваєш, які під тобою глибини, яка товща тьми. Капітан усвідомлював усю міру небезпеки, тут навіть і новачок-практикант розумів, що ці ж самі вітрила, які так плавко та легко несли «Оріон» погожої днини, зараз можуть стати для нього згубними.

Всі ці юнаки, що їх поєднав «Оріон», зараз дослухались в тривозі, як гудуть, аж стогнуть, над ними вгорі, в ураганній темряві, до краю напнуті вітром полотна, ніби в останній напрузі несучи своє суденце серед грізних розбушованих вод. Так, це настав час найвищого випробу на мужність і витримку, настала ота рідкісна апогейна ніч, коли на заздалегідь визначених місцях, біля кожної щогли і снасті невідлучно чергують молоді матроси з ножами, готові за першою командою різати паруси, обтинати трудженні свої крила, щоб хоч у такий спосіб послабити їхню дію.

Цієї ночі травмувало Ягнича. Ударом хвилі кинуло його через палубу між троси, мало не збило за борт, і, коли до нього збіглись молоді моряки, він без їхньої допомоги навіть підвестися не міг. Ухопивши попід руки, відтягли його вниз у лазарет, але й там старому легше не стало. Стогнав, аж підвивав, а цього від Ягнича хлопці ніколи не чули, не в його натурі було показувати свій біль. В усьому, що сталось, вчувалась недобра прикмета. В ніч випробу збило, знівечило найнадійнішого майстра, єдиного й, по суті, незамінного знавця вітрильної справи. Того, хто всіх їх, курсантів, навчає у рейсі, чий досвід для них мав просто магічну силу. Весь мокрий як хлющ, корчився від болю, хапався за живіт, лаявсь нечувано. Ягнич гинув, майстер помирав. Приступ апендициту, чи що там воно було, та тільки так старого скрутило, що в декого з курсантів зовсім опала душа, відлітала надія: кришка старому. Смерть людини завжди вражає, а зараз про це страшно було й подумати, бо в такій ситуації втратити Ягнича, котрий для юних мореходів був і наставником, і батьком, і втіленням непохитності духу,— це означало б щось просто зловісне, рівне катастрофі! А виходило, ніби якраз серед цього урагану мав покинути їх Ягничів дух, під час найбільшої скрути полишити новачків на розтерзання нічної стихії. Недобрий знак! «Справді зловісне щось»,— мимоволі подумає не один з молодих, бо море часом заганяє людину в такі скрути, коли навіть сучасний хлопець, інтелектуальний курсант, починає вірити в давні моряцькі прикмети.

Як безхибний психолог-наставник, Ягнич, видно, і в стражданнях своїх не забував, що відбувається зараз в душах курсантських, хто-хто, а він добре тямив, що це означало б для них, якби ось тут раптом їхній «завпару-

сами» так по-дурному віддав кінці. Ні, не маєш ти права зараз кинути свою вахту, лишити хлопців напризволяще!

І коли судновий лікар запропонував негайно операцію,— Ягнич тільки прохрипів:

— Беріть уже, четвертуйте...

Неймовірні коїлись речі: Ягнич, для якого медицина була суцільним обманом, зараз без спротиву підставляв себе під ніж. Лікар, молодий спеціаліст, звелів прив'язати хворого до койки, звелів прив'язати себе, інакше шторм не дав би змоги оперувати. Був стогін, був крик і лайка, було якесь звіряче виття. Все єство, все нутро Ягничеве волало проти того, що його зараз вивертають навиворіт. Іншим разом він, звичайно, нізащо б не згодився на таке, а що зараз з покірністю ягняти дався під ніж, то це сприймалось як останній Ягничів подарунок товариству. Бо як же вони без нього зостануться в отаку ніч? Втратити його зараз для «Оріона» однаково, що втратити душу!

— Ріжте!.. Ой ні, не ріжте!..— хрипів, знемагаючи, Ягнич. У цих бездонних харчаннях, у лютій белькотні, здавалось, немає вже глузду, і тільки присутній при операції замполіт розшифрував цей белькіт як передкінцеву волю старого, як його заклинання, щоб не різали там нагорі парусів, трималися до останнього.

А наступного дня бурю пронесло, і втишене море засвітилося сонцем. Капітан полегшено зітхнув: люди живі, судно тримається на воді, хоч і жалюгідний має вигляд після такої тріпанини... Курсанти, коли лікар, нарешті, дозволив їм провідати Ягнича, застали його знеможеним, але мовби й просвітлілим.

— Тепер ще поживу,— сказав він їм.

Хлопці, дарма що були вимордувані буряною ніччю, дозволили собі навіть пожартувати, з усміхами допитувались Ягнича: про яку то він тьотю Мотю кричав, прив'язаний, під ножем хірурга? Образився старий. Пусте, не було ніякої тьоті Моті, не захотів Ягнич про це й говорити.

Інше його зараз цікавило.

— Як там бізань? А грот? А фок? Не потрощило?

— Там порядок, а тут ось... Ох і крику ж було,— не відставали хлопці.— Уже здавалося — все, нема нашого Нептуна, а воно, бач, як!.. З потойбічного рейсу людині вдалось вернутись!

— Сила волі це у вас чи просто зі злості?

— Звідки така життєстійкість організму?

Ягнич, здається, й сам не міг цього до кінця пояснити.

— Серце, видать, виявилось немруще. Почуваю, що каюк мені, зовсім уже вмираю, а от вмерти ніяк не можу.

Зізнавався він у цьому з тихою ніяковістю, аж ніби незручно було йому зараз, що такого переполоху нагнав на екіпаж, завдав стільки клопоту і матросам, і капітану, і цьому коновалові з ножем. Серце — першопричина. На це натискав, не хотів зізнаватись хлопцям, що, може, тільки завдяки їм і вижив, бо хіба ж міг він полишити їх, жовторотих, у таку найтруднішу ніч! Ради них, власне, й під ножа ліг, ради них і не вмер, щоб тільки не розгубились вони та вистояли в цьому своєму першому скаженому випробі. Серце само знає, коли йому треба бути немрущим!

Рейс тим часом тривав, вітрильник, лігши на курс, неухильно прямував до рідних берегів. Незабаром ще довелось їм підбирати з плота греків-рибалок, котрі й після того, як опинились на палубі, нагодовані й перевдягнуті в спортивні костюми курсантів, все ще не могли прийти до тями, неспроможні були в своїм очманінні до ладу пояснити, яким чином пощастило їм після загибелі судна зачепитись на своєму жалюгідному плотику, та ще і втриматись, доки їх підібрав «Оріон». Лікар подавав потерпілим необхідну допомогу, і тепер уже не Ягничів стогін наповнював кубрик, а, навпаки, сам він дослухався, як молодий кучерявий грек, покладений для уколу, щось белькоче по-своєму, а по-нашому тільки йойкає під шприцом,— йойкання, воно ж однакове у всіх як і сльоза горя чи радості. Незабаром греків мали здати на берег, був намір лишити в Піреї й свого, щойно прооперованого пацієнта на долікування, але Ягнич відмовився навідріз.

Самий намір цей, видно, його неабияк образив.

— Якщо такий Ягнич став вам важкий,— сказав капітанові,— викиньте десь, та тільки на рідному березі... Бо і в Ягнича є там своя Кураївка.

Капітан заспокоїв: ні то й ні, проти вашої волі ніхто йти не збирається. І додав з усмішкою:

— А Кураївка — то сила...

Ягнич, однак, і після цього ще певний час тримавсь насторожі, особливо остерігався підступностей «коно-

вала». Дасть якихось порошків, приспить — і прокинешся, чоловіче, в чужому порту...

Не Пірей його лякав — лякала самотність. У тому Піреї бував він безліч разів, люди як люди, хоча й іншого племені. Випало навіть так, що й перший його, Ягничів, рейс колись був саме до Пірея, це тоді, коли ще безвусим комсомольцем, набавивши собі літ (потім це і в паспорт перейшло), за відомим призовом комсомолу прийшов він на флот разом з тисячами таких, як і сам, буцматих степових кремезняків. І бувають же збіги в житті: тільки ступив на палубу — одразу і в рейс, виконувати відповідальне доручення Комінтерну! Суть завдання полягала в тому, щоб спішма зайти до Пірея і в обхід портових властей узяти вночі на борт болгарських революціонерів, котрих треба було врятувати від розправи після поразки повстання. І ходив, і ризикував, і взяв їх таки тієї ночі потай на борт, а тепер у цім самім Піреї тебе, виходить, самого з борту?!

Одначе обійшлось. Мають-таки совість.

Проти Пірея власне він нічого не має, але й з Кураївки його не смійтесь. Бо кожна людина має свій берег, і природно тобі до нього душею тягтися будь-звідки, хоч би де опинивсь. Недарма ж давно помічено моряками, що й судно йде хутчіше, коли повертається до рідних берегів. Само летить!

Відлежуючись у кубрику під лікарським наглядом, Ягнич поволі одужував, терпляче виконував усі належні приписи «коновала», хоча помітно й нудився. Кортіло йому знати, де вони зараз ідуть, який там день нагорі і який вітер. А ще — який вигляд має «Оріон» після бурі, після пекельних ночей, чи схожий на себе, чи до невпізнання знівечило його та поскубло? Цікавився, хто це зустрічним гудком вітав їхній «Оріон», та як його, красеня, й не вітати,— адже паруси на морях зараз рідкість, і на будь-яких широтах — навіть чужі капітани здалеку впізнають учбове крилате судно. Хай там датчанин іде, чи француз, чи норвежець, а, минаючи, неодмінно гукне сиреною, привітає — такий здавна існує звичай. І кому-кому, а Ягничеві він до душі.

Якось зайшов провідати його капітан, хав ду ю ду, Гурійовичу, як настрій? Сів біля ліжка, розпитав про самопочуття, похвалив відвагу та хист молодого лікаря (вони, здається, дружать).

— Здорово впорався наш ескулап,— розсипався по-

хвальбою капітан,— хоча ви, Гурійовичу, для нього перша операція.

— Воно й видно. До мене тільки жаб в інституті різав, а тут нарешті людина попалась, є на кому набити руку.

— Не кажіть... Умілець.

— Кишку, яку треба, усе не міг знайти ваш умілець, усе не за ту тяг.

— Ні, я серйозно: молодчина він таки. В такій ситуації, при такій хитавиці, коли все шкереберть летіло, не розгубився, швидко й точно поставив діагноз і майже без наркозу...

— Та ще тупим ножем...

— У них, Гурійовичу, тупих не буває. Недаремно дали диплом, та ще й з відзнакою.

— Хай відзнака, а кишку тягнув не ту,— уперто тримався свого Ягнич.— Добре, що так кінчилось...

І після цього поринув у свої думки.

Бачив усяких він і капітанів, і лікарів. Про свого теперішнього капітана, оцього самого Янченка, він найкращої думки. Має пошану до людських літ, до заслуг трудових, у жодному з рейсів старого зумисне не скривдив. Сам він, Янченко-капітан, теж із числа колишніх Ягничевих вихованців, теж свого часу у званні курсанта ходив на «Оріоні» і, як і всі, лазив по реях, стояв, підтягнутий, перед викладачем із секстантом у руці, виконуючи урок, уважно беручи пробу сонця. Скільки їх, молодих, перейшло тут через «Оріон», скільки гартувалось під його вітриллям! Один контингент курсантів змінювався іншим, уже колишні твої вихованці, яких ти до сьомого поту ганяв, школив, підхвалював або присоромлював, самі десь ходять тепер по світових акваторіях у званнях штурманів, старпомів або й капітанів, і тільки він, Ягнич, залишається на палубі «Оріона»: ніби приріс до неї назавжди. Він тут — як вічний. Усе кроїть та шиє цупке, злежане, спеціально оброблене, у лляній олії виварене парусся. Чи то пак парусину, бо тільки після його рук вона стане паруссям! Усе іншим та іншим, що приходять на вишкіл із мореходок, передає прості свої секрети — як зв'язати вузол той або той, зачалити кінець, на сталевім кінці доладнувати «га́шу», що по-вченому зветься «о́гон»... Наче воно не однаково — огон, чи гаша. Та, мабуть, що ні. Для кого огон, а для нього це тільки гаша, так і не інакше,— всьому флоту свою кураївську термінологію нав'язав. Добре

вже й те, що не забувають, не один із тих, хто проходив на «Оріоні» цупку курсантську науку, опинившись навіть у міністерстві чи зустрівши однокашника десь у далекім порту, не забуде перепитати: «Ну, як там наш Ягнич, вічний наш вузлов'яз?»

— Щойно радіограмою порт запитував про вас,— каже капітан.— Цікавились станом здоров'я.

Ледь помітно осміхнувся старий: думали, мабуть, пішов уже Ягнич акулам на поживу? Та, як бачите, ще живий і теплий. Ніде він не дінеться від вас...

— Передайте в порт: не настав ще час викреслювати Ягнича із реєстрів...

Поглядає на капітана своїми подобрілими змруженими очима. Приємно все-таки бачити людину в такій молодості, в самому її розквіті. Моряк, хоч як поверни,— моряк. Не приховує й від інших, що закоханий у свій «Оріон». Молода дружина якось запитує: «Коли ти вже налюбуєшся своїм «Оріоном»? — «Та, мабуть, ніколи...» Всі знають, що з гордістю Янченко носить своє, ще мовби й досі незвичне для нього капітанське звання. Не кожному в такому віці випадає честь стати капітаном, може, тому й старається так, вміє радіти роботі, стоїть справді як закоханий, коли виконується його команда: «Ставити паруси»...» І вже вони пішли, розметнулись, мов крила у небі... Всім тоді наче свято, а йому, капітанові, то свято удвічі, бо це ж він його поведе, своє крилате, рідкісне, юнацьке судно. Стане на містку, спокійний, як завжди, підтягнутий, і бачиш одразу: цей на місці, з таким хоч і в рейс кругосвітній.

І на людях, і без капітана виявляє шану своєму корабельному майстрові. Коли одружувався, Ягнич весільним батьком сидів у нього за столом. І зараз, під час цих провідин, капітан теж тримається не зазнайковито, радиться з Ягничем про те, про се, що стосується судна, бо з шторму «Оріон» вийшов-таки з добрими синцями, можливо, доведеться ставати й на заводський ремонт.

— А що там у моєму чулані робиться? — запитує Ягнич про свою парусницьку майстерню.— Хто порядкує?

— Та хто ж, крім курсантів...

Ото вже напорядкують! У Ягнича там кожна річ знає своє місце, запасні полотна лежать на полицях, акуратно згорнуті, як сувої матерії у крамниці, на кожній парусині бирочка з наслиненим написом, кожну дріб-

ничку, навіть голку, Ягнич може навпомацки в темряві знайти. Знає, де яка мідна беготка лежить, чи люверс, чи отой твій трудовий наперсток, що по-моряцькому зветься гардаман... Море любить порядок, у майстерні повинен майстер діло вести, а не хтось там... Без тебе як похазяйнують, то потім тиждень у своєму «чулані» ладу не даси!..

Так недоречно стусонуло його тією хвилею, так піддало під ребра — навіть апендицит не витримав. Ще й зараз Ягнич почувається ніяково перед капітаном: оконфузився! Ніколи ж із ним, ветераном, раніше такого не було. Неповороткий став, чи що?

— Думав, зносу мені не буде,— мовби виправдувавсь зараз Ягнич.— Зуби ще ж усі цілі, не знаю, як і болять...

— Буває,— каже капітан, чомусь відводячи очі вбік, мовби і йому незручно.— Не з вами першим. З кожним може трапитись. Ну, та все буде о'кей! Ось прийдем додому, добудемо вам путівку пільгову...

— На трясцю мені вона? — насторожився Ягнич.— Ніколи по курортах не тинявсь...

— То вже, Гурійовичу, як медики скажуть,— і знову очі вбік.

Та що це з ним? Раніше завжди навпростець Ягничеві в очі дививсь, а зараз...

— Ні-ні,— каже Ягнич,— і не думайте. Коли прив'язаний під ножем витримав, то тепер уже будьте спокійні.

І капітан ніби справді заспокоївся, підвівся, щоб іти.

— Добре йдемо,— сказав, рушаючи до виходу.— І вітерець гарний, набрали всі паруси.

Побажав Ягничеві, що всі бажають у таких випадках, і хав ду ю ду. А Ягнич залишився в прикрому якомусь невіданні, в гнітливих загадках. Чому про путівку забалакують? Невже хочуть спровадити? Невже мають у ньому сумнів? Звісно, літа беруть своє, бо за десятьох довелося різних шквалів пережити на своєму крутому віку. Мав від природи залізне здоров'я, витримав би й не таке, бувши молодшим, а тут ледве видихав. Міг би отак, прикручений до койки, й назовсім віддати кінці. Пішла б радіограма в Кураївку, а тебе зашили б у парусиновий мішок і з баластиною по дошці — під добрий розгін — за борт, під буруни... Цього разу сам себе переміг, не піддався, бо ж піддатись — то було б як відступництво. Адже потрібен їм був Ягнич живий, без

нього тут, як без голки та без гардамана, і він не підвів, а ось як буде далі? Невже стане для них тільки Нептуном для посміховиська, чи й гірше — морокою та баластом? Ні, не повинні вони його скривдити, бо ж ветеран, бо ж знають, де здоров'я своє надломив! Не в портових пиятиках та мордобоях, у Вогняних рейсах причину шукайте, а не в ваших дурних апендицитах! Ніколи не виставляв напоказ своїх заслуг, а тут, якщо доведуть, прийде, брязне всіма орденами: це вам що? Учасник Вогняних рейсів, а ви його потихеньку геть?

Цілу ніч по тому бачив себе у війні, у полярнім поході. Це тоді, коли йшли вони караваном транспортів у водах Півночі з бойовим вантажем, одержаним у Штатах по ленд-лізу. Якої трудності то був перехід! Хоч супроводили їх кораблі конвою і хоч усі транспорти їхні були пофарбовані під колір айсбергів, все-таки одного дня фашистська авіація виявила той дивний караван «айсбергів», і ось там він, Ягнич, чи не вперше зблизька зазирнув у вічі своїй, здавалось, неминучій смерті. За тієї ситуації, яка склалась, команда мала право залишити судно, залишити для того, щоб свої ж кораблі конвою одразу розстріляли цей «айсберг» разом з його бойовим вантажем, яким були забиті і трюми, і палуби. Але ж фронти ждали цього вантажу, і команда своїм останнім правом не скористалась, не залишила свого «айсберга», хоча бомби вже сипались, на нього, скажено завиваючи. Одна з бомб влучила в відсік, де були димові шашки, і судно оповилося димом, на палубі теж спалахнула пожежа, почали тріскатись бочки, наповнені якоюсь там свинцевою рідиною, ртуттю, чи що. Отруйна ця рідина розлилася по палубі, і хоч Ягнич розумів, чим це загрожує команді і йому самому, хоч ні на мить не забував, що й трюми під ним навантажені вибуховим матеріалом і можуть щосекунди злетіли в повітря, але ж треба було щось робити! Паніки, на щастя, не сталось, трималися всі, як личить, а він що ж, гірший за інших? Думку про смерть відганяв, бо дужча за смерть була совість, а вона веліла йому: стань до зенітного кулемета, стань і стріляй, доки фашист не провалиться в море сторч головою! Шланг у руки мерщій бери і, хоч по кісточки бродиш у тій розлитій із бочок отруті, збивай та змивай її шлангом за борт...

Чимало їхніх уже згодом на березі в лікарні повми-

рали, отруївшись тією проклятою ртуттю, чи що там воно було. І Ягнич вхопив тоді свою дозу, що вважалась смертельною, оглух, осліп, але відлежався в госпіталі в Ігарці, викашляв ті дози та й знов туди, на свої трудові вахти. Вмів себе не щадити, куди треба — йшов безвідмовно, йшов хоч і на скрут голови!

Аж після війни дізнався, що, доки він ходив із своїми ленд-лізами, втратив сім'ю: в один день, в один змиг ока загубив найдорожче — дружину й дітей малих. Накрило бомбами пароплав, що з сім'ями моряків пробивавсь до берегів Кавказу. Згодом, згодом уже розповів йому знайомий капітан, як усе те відбувалось. Бомбили фашисти їх серед білого дня, спершу пустили на дно суховантажне з зерном, а потім накинулись на транспорт евакуйованих та поранених, дарма що йшов він під познакою Червоного Хреста. Капітан командував сусіднім судном, на власні очі бачив, як цих беззахисних бомблять, але сам весь час був під вогнем, відбивався, нічого вдіяти не міг. Уявити, як діти маленькі тонуть,— нічого, мабуть, нема страшнішого за це! І навіть дельфінів не виявилось поблизу, щоб порятувати: у них нібито є такий потяг, така потреба — рятувати, хто потопає...

Дружина досі постає перед очима як жива, а тих двійко, маленьких своїх, Ягнич пригадує зовсім туманно. Приносить уява личка дитячі, що в німому крику волають до неба, бачить, як, зчепившись рученятами, уже занурюються, в глибини йдуть, і часом уночі в напівсні аж сам поривається до них, щоб пригорнути, щоб вирятувати... Але руками тільки воду обійма.

V

Зовсім несподівано Ягнич піднявся, з'явився на палубі. Був уже вечір, але вечір — як день: ясний, місячний. Доріжка по морю мерехтить, на юті гітари бринькають. Загледівши Ягнича, молодь ожвавіла:

— Хлопці, а дивіться-но, хто це з'явивсь на арені!.. Чи не володар стихій?

— Ура нашому Нептунові! Ура, ура!..

Вітер ледь дише, парусся легко бринить.

Сів Ягнич на купі канатів осторонь, нікого не чіпав. Хлопці культурні, теж не стали в'язнути, надокучати

жартами. До душі Ягничеві, коли море ось таке ясне. Не те, що темної ночі, коли воно й само тільки ніч, тільки згусток тьми. Тоді весь час почуваєш, що йдеш по глибинах, йдеш над безоднями... Зараз і глибина не лякає. Сидить приспокоєний, лисиною лобатою до місяця світить.

Задер голову, погляд прискіпливо зачепився вгорі між снастями, між зірок.

Замполіт, друг капітанів і постійний його супротивник по шахах, проходячи неподалік, загледів Ягнича й зупинився вражений:

— Ви? З воскресінням вас, Гурійовичу! Оце я розумію: тільки заштопали чоловіка — уже він і на коні!.. Вчора під ножем, сьогодні на ногах!.. Вітаю вас, Гурійовичу! Ще ми з вами, бачу, походимо по морях, правда ж?

— Походимо.

— Тільки щось повільно йдемо. Вітерця б нам більше...

— Не в швидкості щастя.

— І то так. Швидкість суден більшає, а планета меншає... Маленька вже стала, як та Еллада.

— В Елладі не бував. Це ж де вона?

— Була колись така, на місці теперішніх греків. Клаптик, область, як на сучасні наші масштаби, а скільком світила! Крихітною, певне, почувала себе серед тодішнього світу, серед не відкритих ще земель та океанів. Недосліджені материки були безконечні, населені фантастичними чудовиськами, амазонками та кентаврами, напівзвірами, напівлюдьми — такими їх бачила еллінська уява з свого п'ятачка... І така ж маленька, як Еллада, тепер наша планета, якщо брати її порівняно із всесвітом, з його космічними просторами.— Погляд замполіта уже був звернений вгору, над щогли.— Знати б, чи є там, крім нас, ще інші живі, такі ж, як і ми, чи може, й нема? Може, Гурійовичу, ми одні? Одні-однісіньки? Ось що зобов'язує усіх нас бути дружними, менше чвар розводити та все тут берегти... Кожну росинку, кожну билинку берегти на мільйони років уперед...

— Золоті слова,— згодився Ягнич.

Насамкінець замполіт ще раз бідбадьорив майстра: погуляємо, мовляв, ще з вами по голубих дорогах планети...

— Трохи б літ скинути,— зненацька прохопилось у

Ягнича.— А то я тут наче перероток серед вас, молодих...

— Це якраз те, що нам треба: сплав мудрості й молодості.

Втішив, спасибі й за це.

І знову Ягнич сам.

Сидить, прислухається до чогось — чи до того бриніння вгорі, чи до інших звуків, що чути їх десь там, унизу.

Когось шукають, когось загубили...

Вискочив на палубу лікар, окуляри сердито й стривожено зблиснули:

— Де він, той самоволець? Чому я повинен ганятись за ним?

Змовкла гітара. Стриманим голосом озвалась курсантська чемність:

— Якщо завдання шляхетне — ми до ваших послуг...

— Готові ловити, але — кого?

— Ягнича! — викрикнув лікар дражливо.

— А що з ним?

— Утік!

Вибухнув сміхом курсантський гурт:

— Таку втечу можна тільки вітати!

— Швидко ожив на ваших вітамінах старий!

— Де ж йому бути? За борт не падав і в небо не возносився... А чи не ото він на канатах сидить? Понурився, як Тарас на засланні!..

Лікар кинувся до втікача:

— Як не соромно? Без дозволу залишити лазарет. Ще шви не зняті! Капітанові доповім!

Мовчав Ягнич, не реагував. Сидів як камінь бездушний.

А той знову про шви: потріскаються, хто відповідатиме?

І тоном наказу:

— На койку! І негайно!

— Тільки без крику,— аж тепер буркнув неголосно Ягнич.— Молодий ви ще на мене кричати.

— А шви...

— До сідниці мені ваші шви...

Палуба реготала.

— А як потріскаються?

— Що ж то за шви, коли вони можуть потріскатись?.. Накладай такі, щоб не тріскались!

Сутичка завершилась капітановим втручанням. Прийшов, сказав весело:

— Прогулянку вечірню вважати законною, ну а тепер...

Забрали Ягнича, повели назад, під крило медицини.

І до самого порту ніхто вже не бачив його на палубі, наче його там десь унизу було прикуто на ланцюгах.

Носили туди йому хлопці з камбуза їсти. Він раніше багато їв. Після доброї роботи в майстерні не лінувався і над мискою. А тут йому кашки манної, як дитині... Коли зажадав якось борщу та стручок червоного перцю, лікаря аж пересмикнуло:

— Сувора дієта, який там до біса перець!

Не дозволяєте перцю, то хоч узвару із сухофруктів приносьте три порції, і щоб з абрикосами та з чорними грушами. Чомусь Ягнич був певен, що, як і перець, абрикоси, а ще більше оті зморщені чорні груші дулі дають людині силу й довголіття. Він хотів бути довголітнім.

На лікаря сердився постійно, ніяк не хотів визнавати в ньому свого рятівника. Думає, як з дипломом, то вже й бога за бороду вхопив! А сам он раз у раз за щоку хапається, «ох, крутить!» — зуби йому крутять, теж мені лікар, власного зуба погамувати не здатен. Щодо цього Ягнич мав цілковиту перевагу: ще жодного разу від зуба не йойкав, не знає, як вони й болять. І передні, й кутні ще всі свої, фабричних нема. І зір поки що не зраджує, нитку в вушко втягує без ваших окулярів...

Якось уночі не спалось Ягничеві допізна, лежав у темряві, чув крізь відкритий ілюмінатор розмову — бубоніли в проході якісь несплюхи-бесідники. Впізнав голос свого ж таки лікаря, а з ним точив ляси один з викладачів морехідських, котрі позмінно також ходять у рейси, щоб навчати курсантів під час практики. Так і є, це той балакун з волохатими руками штангіста, що має звичку всіх на судні повчати і лізе, куди й не просять,— якось Ягнич просто вигнав його із своєї майстерні, щоб світла не застував, бо стовбичить, як стовп, а в Ягнича була саме невідкладна з парусами робота. Викладачі все люди освічені, знаючі, а про цього Ягнич ще й досі не втямить, чим він збагачує курсантів, адже ж ні по вітрилах не шурупає, ні по судноводійству, ні по апаратурі не спец. Кажуть, ніби-

то філософ — ще й сюди на «Оріон» тих словоблудів заносить!..

Удень виспиться, а вночі язик чеше... Бубонять і бубонять, розвели дискусію, мабуть, на цілу ніч.

Ягнич підтягся на койці, наставив вухо ближче до ілюмінатора і затаївсь здивований: ішлося якраз про його, Ягничеву, особу.

— До чого терпляча людина, цей Ягнич,— чувся розмірений голос лікаря,— вперше зустрічаю такого: кремінь-людина.

— А може, просто притуплене почуття болю? — Це вже «філософ».

«От базікало, пустобрех!» — це подумки Ягнич.

— Гадаю, що ні. Просто із тих натур, що вміють, коли треба, намертво зціпити зуби.

— Не заздрю йому. Коли дивлюсь, як він длубається в майстерні, мимоволі з'являється думка: ось він, останній... могіканин парусів, людина-анахронізм. Людина епохи, яка відійшла і якої ніколи більше не буде.

— А може, не спішімо робити такі висновки? Історія ж бо знає чимало випадків: те, що здавалось приреченим, раптом здобуває нове сильне життя. Ще, може, побачимо вітрила на сучасних лайнерах, на новітніх супертанкерах...

— Не буде й танкерів.

— А що ж буде?

— Не знаю, що буде, а знаю, чого не буде.

— Сформульовано хитромудро. Закручено морським вузлом...

— Забудемо й про вузли, і про всіх оцих ваших вузлов'язів... Фах давній, а, по суті, примітивний...

«А ти, базікало, своїми руками зв'язав у житті хоч один путній вузол? — Хотілося догукнути до нього Ягничу.— Тільки довгим язиком пусті свої вузли в'яжеш! Тут герой... А як би ти там повівся, коли на тебе насідають повітряні торпедоносці, коли бомба влучає в твоє судно, а в трюмі під тобою триста тонн тротилу! І ніхто не покинув судна... Ні, там не до розбалакувань було...»

— Я не можу згодитись з вами,— чути заперечливий голос лікаря.— Вважаєте ось, що останній... По-перше, навряд чи останній. І навіть якщо уявити, що парусний флот доживає своє, то й тоді треба віддати цьому завзятцеві належне. Стільки відданості, трудової впертості,

стільки, прямо скажем, артистичної закоханості в рідкісне своє ремесло!.. В ньому цей упертюх знайшов своє покликання. Відірвіть його від голки, від парусини, і вже Ягнича нема.

— Що там операція показала? Увесь зносився, мабуть, зітлів?

— Уявіть що ні. Організм виявився на диво: внутрішні органи — як у юнака.

— Не може такого бути.

— Але ж я розтинав, сам бачив. Кажу ж — як у юнака.

— Дивно. А ви його не переплутали з котримсь із підібраних греків?

— Не дотепно.

— «Як у юнака»... І однаково ж у минулому він із своєю допотопною пристрастю. Для нашого часу просто анахронізм. Хай ще дише та лається, а насправді... пітекантроп.

— Знов недотепно і грубо... Я б сказав інакше: вузлов'яз життя перед нами. Поет парусів... Скромний їхній будівничий і безсловесний їхній співець.

— О, вже понесло вас. Поет парусів, ха-ха... Не смішіть.

— А чого, по-вашому, курсанти до нього тягнуться? Бо крізь химерності вгадують цільне й красиве життя...

Чути про себе таке із уст лікаря для Ягнича було цілковитою несподіванкою. «Коновал», причіпайло, а, виявляється, людина з поняттям. Той пророкає тобі одне, вже хрест на тобі ставить, а цей... Ну, та час покаже, чиє зверху буде...

Коли нічні балакуни нарешті пішли собі, Ягнич зітхнув полегшено: не вмре тепер, не зітліє нутрощами. Це ж почути таке: «Як у юнака»! Зовсім з несподіваного боку знайшлась йому підтримка. Хотів би тільки знати, що це воно таке «пітекантроп» та «людина-анахронізм». Треба буде при нагоді розпитати когось із курсантів.

Скоро-скоро вже має бути порт. Усіх зустрічатимуть, тільки Ягнича ніхто не зустріне, хіба лиш отой кам'яний, знайомий ще з молодості маяк, що високою вежею біліє на острівку біля входу до гавані. Родичів багато. Ягничів у Кураївці не перелічиш, але кожен у роботі, у вдасних клопотах. Та й не близький світ, щоб забиватись із Кураївки до порту ради одного «здрастуй». Звичайно, він їх не забуває, ні-ні та й озоветься радіо-

грамою: живий, мовляв, іду на траверсі такому-то. Але що їм до твого траверсу, до твоїх широт, у кожного там широти свої: той на тракторі, той на фермі, той з літа в літо на комбайні,— там тепер завелись цілі «сімейні екіпажі». Не кидати ж хліба та мерщій до порту, щоб глянути на Ягничеву лисину і на оці його вузлуваті руки... Дехто з рідні вважає, що він скупуватий, мало дарунків привозить, більше — чучела чудернацьких тропічних птахів та черепашок для кураївських дітей. Насправді ж він не скупий і дарунки любить привозити, а от які — це вже вибачайте... Є в нього серед родичів одна Нелька така, в кураївській працює пекарні. З родичів вона не найближчих — майже через вулицю навприсядки,— та все ж варто Ягничеві прибути у відпустку до сестри, і Неля вже тут як тут. «Ну, коли вже ви мені, дядюшко, привезете нейлонову шубу під норку?..» Сестрі цього разу везе хустку японську (чорне з червоним квіттям), для Інки-племінниці теж таку, тільки трохи веселішу, іншим дівчатам — прозорі, як дим, косинки. А шуба, молодице... Нема чого балувати вас, піде твоя шуба краще у Фонд миру.

Є в порту в Ягнича друг-механік, отой, може, вийде до причалу. Та й то навряд, бо нездужає часто. Ще з Вогняних рейсів потоваришували з ним. Механік, мурманський родом, сам Ягнич і підбив його перекочувати на Південь: «Доки тобі там мерзнути, Миколаю, давай сюди, під наше сонце!» А він візьми та й відгукнись, бо ж моряки — народ на підйом легкий,— прибув, оселився неподалік від порту на вулиці Арктичній. Затишно там, веранди у виноградах, металеві ворітця по селищу чепурно пофарбовані, а на ворітцях у кого що: у того якір, у того чайка вирізана з бляхи, а в того й вітрильце, теж залізне з нержавійки... Мешкають на Арктичній здебільшого заслужені полярники, люди Півночі, що їх після життєвих бур потягло під щедре південне сонце. Після вічних льодів та завивання пурги відігрівають тут свої прогартовані душі, свої застуджені кості, забивають вечорами «козла» та вчаться розводити ніжні, раніш, може, й не бачені ними, сонцелюбні квіти. Збираючись у свята, згадують найтяжчі рейси, де їх затирало льодами, сплющувало їхні судна, але не сплющило їх самих. Не раз уже друг-механік закидав до Ягнича слівце, давай і ти сюди, знайдемо

кілька соток на нашій Арктичній, пропишемо, спорудимо на двох з тобою давильню та будемо чавити шаслу. Не спокусив поки що Ягнича тією давильнею, в оріонця своє на умі. Двадцять чотири рейси вибув на «Оріоні», тож хіба на двадцять п'ятий духу не вистачить?

Усе ближче порт. Десь там ждуть оріонців на причалі дружини, діти, матері... Курсантів наречені ждуть. З букетами квітів стоятимуть годинами, виглядаючи, коли вже він з'явиться із-за обрію, цей їхній білосніжний красень барк! Найкраще прийти при повному сонці, в сліпучий день, коли напнуті вітрила аж сяють,— щоб було людям на що подивитись, щоб фотографи та кінохроніка мали роботу. Проте після штормanини, видно, не могли дати вузлів, скільки сподівались, і прийшли цього разу пізньої ночі, коли на просвітлілому небі вже й вранішня зоря зайнялась.

Однак і в такий час на причалах їх ждали. Навіть Ягнича вийшов зустрічати друг-механік, не забув-таки, не проспав!

VI

Сидить Ягнич під шатром виноградним, забиває з другом «козла». Грають мовчки, розмірено, вперто.

— Якщо програєш, Гурійовичу,— каже після тридцятої партії, потираючи руки, друг-механік,— бути тобі на Арктичній. Давильня он тебе жде.

Не відгукується Ягнич на це; свої, не для розголосу, думки снуються. Була в нього тут одна знайома (правда, звати її не тьотя Мотя, а тьотя Клава, чи просто Клава-морячка), і ось не застав, доконали її дочка-алкоголічка із зятем. Вдова загиблого під час війни моряка (служив старшиною на сторожовім катері) й сама з неабияким стажем трудівниця флоту, Клава потроху-потроху, та, одначе, щодалі поважніше місце посідала у світі Ягничевих думок. Ходив двічі з нею в рейс, одного разу довкола берегів Африки, вдруге лише по Середземному,— на камбузі працювала Клава-морячка, ота вже для Ягнича чорних груш не жаліла! Вийде, бувало, Ягнич з майстерні, добре напрацювавшись,— а виходить він, хоч і без годинника, але завжди секунда в секунду, курсанти сміються: «За Ягничем, як за Кан-

том, можемо звіряти час»,— вийде і прямо до камбуза. Коли перекинуться словом, а коли й ні, бо вона саме заклопотана ділом, сяде Ягнич на стільчику біля входу на камбуз і дивиться, як вона працює. Міг так, бувало, й довго просидіти. І нічого там між ними такого не було, про що іноді натякають, дурниці верзлякають, коли хочуть порозважатись. Просто єднала їх дружба, оте шукання взаємопідтримки, що єднає часом самотніх людей на схилі їхнього віку, єднає іноді міцніше, ніж молодих.

Нема Клави-морячки. Ще одна добра душа відійшла. Як ото мовиться: снаряди лягають все ближче та ближче...

Судно в ці дні стало на ремонт. Доки його на заводському причалі роздягли до ребер, Ягнича теж не оминули увагою,— тягали по медкомісіях. Одні казали одне, а другі знаходили інше, і все це заварилося через ту нещасну, обіцяну капітаном путівку, бо так виходило, ніби він, Ягнич, сам її ще й домагавсь, ледве що не обманом хотів узяти. Ну, а вже за путівкою там пішла й трудова придатність, давай комісовку та перекомісовку. Списали гори паперів, описали печінку й селезінку, дівки якісь, здорові, мов кобилиці, ніби розважаючись, заставляли Ягнича заплющуватись та розплющуватись, дихати й не дихати, присідати, вставати... Били молотками по ногах! У «нервовому» кабінеті аж не витримав, спалахнув,— думав, насміхаються.

Ще інші дівки у зуби йому гуртом заглядали, прицмокували та знов — аж до кутніх — заглядали — як циган старій кобилі на ярмарку. І ніяк не хотіли вірити, що зуби в нього всі на місці і що всі свої, не позичені.

— Оце гени,— сказала одна із комісії й сіла знову писати.

Стільки паперів, стільки тяганини, і за що? За ще один папірець, за ту пільгову, якої він не просив і яка йому взагалі ні до чого. Та не прошу ж я її у вас, віддайте її хоч і своїй тещі, я не з тих, що путівки канючать!.. Не можуть повірити, щоб від такого добра відмовлявся. І твоя пільгова вже ніяк не може від тебе відчепитись, хоча, правда, і в руки не дається.

Надокучили тяганиною так, що кінець кінцем і йому,— мабуть найтерплячішому на флоті,— урвався терпець:

— Ідіть ви з своєю пільговою знаєте куди?

Сприйняли й це як вибрик.

А з судна тим часом до Ягнича ніякого сигналу. Навідувавсь він, звичайно, туди: стояла там така гуркотнява, що хоч вуха затикай. Звідсіль і звідтіль клепають, шкварчать електрозваркою, всюди розгардіяш, багато робітників незнайомих, якщо когось із свого екіпажу коли й загледиш, то всі спішать, відмахуються, таке враження, що кожному ти заважаєш, ти між ними ніби зайвий.

Ні, краще сюди не ходити: чого надокучати людям?

Подався б провідати Кураївку, тягло туди, але й цей свій намір відкладав з дня за день, вирішив зачекати, доки дізнається достеменно, коли ж у рейс. А капітан ніби й сам цього ще не знає, чи навмисне ухиляється від певної відповіді, і ця його ухильність навіть ображала Ягнича. Ясно одне: не той був зараз час, щоб далеко забиватися від «Оріона». Хай коли вже все з'ясується з рейсом, тоді можна буде відвідати Кураївку, як ото кораблі когось відвідують, заходять «з візитом чемності». (Ну, та це, звичайно, Ягнич собі дозволяє жарт, бо не тільки ж чемність...)

Тим часом кинув якір на Арктичній. Сам господар порадив йому не бігати щодня на «Оріон», не докучати, доки йде ремонт.

— Нікуди від тебе він не втече, твій «Оріон»! Де їм знайти ще таку двожильну коняку, як ти? Маєш післяопераційну відпустку, тож сиди тут та природою втішайся... А виникне потреба — «Оріон» знає твої координати.

Слушним здавалося Ягничеві таке міркування. Справді, чого там швендяти в розпал ремонту. Адже заводські своє знають, зуміють що слід зробити краще за тебе. Тож і відбуває тепер Ягнич вимушений свій курорт на цій ось Арктичній, у друга під виноградним шатром. Коли «козел», коли газета, увечері телевізор на дві програми: вибирай, яку хочеш. Начеб рай, а чомусь не почуває Ягнич заздрощів на цей пенсіонерський рай. Щоправда, друг його не з тих пенсіонерів, що від них відбою нема лікарям та соцзабезам. Ягничів друг сам запропонував портовому начальству свої послуги, залучили його тепер наставником на якісь там курси механіків, і хай упівсили, та ж працює-таки чоловік, не почувається за бортом, не з своєї волі ледащом.

Одного дня різав Ягнич хліб на столі, і раптом ніж зламався.

— Сто літ тобі жити, якщо ножі в руках ще ламаються,— весело сказав на це господар.

А Ягнич, хмурячись, відклав зламаний ніж якось рвучко, з досадою. Недобра прикмета — так це він витлумачив для себе. Відчувши якусь неясну тривогу, не витерпів Ягнич, знов подався на «Оріон». Не сказав навіть другові, куди йде.

На судні цього разу було вільніше, не так гамірно, не сичало всюди та не шкварчало. Ягнич попрямував просто до своєї майстерні. Хоч зазирнути, хоч одним оком глянути — скучив за нею. Бо це ж його кишло, його домівка: як для чабана кошара, так майстерня для нього.

Майстерня чомусь відчинена, а тільки Ягнич у двері — пика завбільшки з решето — навстріч! Що за квартирант, звідки?

Згорбатилось, підхихикує, стерво собаче! По-панібратському до тебе підхихикує, та ще й філософствує:

— Бачиш, Ягничу, нічого вічного на світі не буває: тобі відставка, мені — чин. Кому булава в руки, а кому — костур!..

Здається, десь зустрічалися,— в порту біля каси, чи що? Зрештою, не так це важливо, зацікавило Ягнича інше: чим це від нього весь час смердить? Інші, може, й не помічають, а Ягнич одразу вловив: з появою цього типа самий дух майстерні різко змінився. Раніше тут панував особливий, характерний лише для цього приміщення запах, що Ягнич його в розмові з курсантами називав ароматом і вважав благородним — густий запах смоли, канатів, вивареної в олії парусини. Ну і, звичайно, в'яленою рибкою пахло, та ще йшов дух від ядранського лавра, що листя з нього цілою папушею давно лежить пересохле в кутку... Суміш цього всього в поєднанні з морським повітрям створювала пахощі справді незрівняні, для Ягнича це було просто чар-зілля. Запевняв, що таким чистим, здоровим духом пахне лише тіло маленьких дітей.

А тепер у майстерні одразу з'явився якийсь ніби кислий базарний припах,— чи не з собою принесло його оце рило, оце немите решето, що шкірилось до Ягнича своїми щербатими? Ну й тип! Мабуть, уже по всіх суднах тинявсь, пропився або прокравсь, а вони тепер його на «Оріон»! Це приголомшило його, ошелешило, рани-

ло в саме серце. І робилося все, видно, поспіхом, на хаміль-хаміль, в Ягничеву відсутність, хоча квашений цей тип запевняє, ніби саме зараз його, Ягнича, десь там розшукують на Арктичній, послали за ним гінця. Та, видно, бреше, очиці блудять і не приховують свого вдоволення, бо ж відтепер він повністю порядкуватиме тут, віднині ця пика розвезиста володітиме твоєю святою святих. Відчувши себе господарем, новоприбулець почав уже все тут перевертати на свій лад, сувої парусини по-своєму попереклада в ніщах — хай гірше, аби інше! І гнів, і презирство викликав у Ягнича цей підкидьок, волоцюга з портових підворіть, щось було в ньому приховано брутальне, влазливе, двоєдушне,— як вони могли дозволити йому ступити сюди, самою його присутністю осквернити парусницьку майстерню «Оріона»?! Лють і гіркота образи, що збирались не один день, зараз просто засліплювали Ягнича, вже й почуття справедливості зраджувало йому, хотів би Ягнич з кулаками накинутись на цього, зрештою, ні в чому тут не винного типа, хотів би найгостріше чимось дошкулити «квартирантові», виказати йому всю міру своєї зневаги й презирства, але навіть не знав, у який спосіб це робиться... І раптом його, видно, осяяло:

— Віддай гардаман!

Пришелець оторопів:

— Що, що віддати?

Він уявлення не мав, що це таке гардаман!

— Про гардаман не чув, тюльколов?

Ось тепер Ягничеве презирство запанувало тут на всю майстерню! Він аж нахилився до цього типа-решета й, розглядаючи його, застиг у своїй безмежній, зараз аж звеселілій зверхності.

— А як, а чим же ти будеш шити? Чим голку заженеш? Де твій парусницький наперсток?

— Так би й сказав,— аж тепер догадався намісник.— А то вигадав якийсь гардаман. Наперсток, он там він, у ящику...

— Подай сюди!

— Але то, певне, суднове майно?

— Я тобі дам майно! — вигукнув Ягнич.— Це мені від батька пам'ять! Звідки гардаман у Ягнича — на судні всі знають, хоч і капітана спитай...

Ступнув до ящика, одразу побачив свій скарб, забрав, гордовито сховав у нагрудну кишеню.

— А я ж чим?

— Хоч іклами! Моє яке діло...

Цього ж дня Ягнич розпрощався з майстернею. Зібрав, зв'язав скупі свої пожитки — ще хлопці з екіпажу допомогли йому й перенести їх на Арктичну. Залишив поки що на судні, в каюті у земляка-старпома, тільки боцманський свій сундучок, свідомо пішов на таку хитрість: хай буде зачіпка ще раз вернутись сюди, може, таки до того часу схаменуться, одумаються!

Пробував Ягнич через старпома вивідати, наскільки це далеко зайшло, сподівався почути від земляка щось втішливе, проте хлопець зі своєю співчутливою відвертістю розсіяв і рештки ілюзій:

— Випадає, Гурійовичу, вічний вам берег. Ми б і раді, але ж... Що ви там викоювали на комісії?

— То вони викоювали, а не я...

— Комусь ви там здорово нагрубили... Слухати не хочуть про ще один ваш рейс... Травми, недостатність, списуйте, і все!

— І... і... це остаточно?

— Ну, що я перед вами буду кривити душею? Хочете знати всю правду? Тільки ж тримайтесь...

— Кажи, не впаду.

— Справа вирішена. Пісенька ваша спєта, Гурійовичу... Життя відспіване? Ну, а ви ж? Як же ви? Я ж за вас... умирав!

Як туча став Ягнич.

— Де капітан? Де замполіт?

Тон Ягничів був грізний, і старпом аж виструнчився, пояснюючи скоромовкою:

— У пароплавство викликали обох, комісія іде з міністерства, а тут саме така запарка! Пора б уже йти на ходові випробування, а завод не випускає, та й куди випускати, коли ще роботи та роботи... І документація на нових курсантів не вся ще готова, одне слово, як бачите...

Ягнич усе ще стояв приголомшений, нахмарений.

— А це там хто замість мене?

— То так, тимчасово, доки підшукаєм. Самі розуміємо, що не той кадр, але ж невикрутка, другого Ягнича спробуй знайти...

Старпома гукнули до телефону, що, як завжди, під час ремонту підключений до берега, зараз єднає судно з містом, з заводом. Ягнич не йшов, чекав, доки землячок

повернеться після розмови. Повернувся він ще більш упрілий, чимось дуже заклопотаний,— видно, була добра нагінка.

— Капітан уже на заводі... Може, там зловите?

Довелося йти.

Усі залізні хащі суднoремонтного Ягнич обійшов, усі закапелки вилазив, доки таки в одному з цехів зустрів їх одразу обох — замполіта й капітана. Ішли з грюкотняви і про щось гаряче між собою розмовляли. Загледівши Ягнича, спинились, замовкли і мимовіль підтягнулись обидва. А коли Ягнич зовсім наблизився, не зводячи погляду з капітана, той раптом почервонів, до вух залився рум'янцем сорому й винуватості.

— Заміну знайшли? — запитав Ягнич. Голос його помітно дрижав.— Підшукали кращу кандидатуру?

— Не тому, що кращу... Знаємо, що є майстри, яких, може, й не заміниш... Але ж медицина, Гурійовичу, медицина,— і капітан розвів, як хлопчак, руками.

— Правду він каже, не хотіли б, але...— сумовито додав замполіт.— Ви вже не судіть нас занадто суворо: винуваті перед вами тисячу разів. Тільки ж зрозумійте: ми — не боги.

Зла не почував до них Ягнич, скарги нікуди не збирався писати, але хотілось би таки їм сказати цієї миті, так тихо, проникливо сказати над саме вухо, у саму душу: «Розумію вас, але ж зрозумійте й ви мене, вам же добре відомо, де мої сини і хто ви для мене. Тільки ж ви, тільки оці, що на «Оріоні», й зостались! Весь тут із вами, з «Оріоном». Нічого більше в житті, тільки «Оріон!» А ви... Ех, ви... Сплав мудрості й молодості!»

VII

Влаштували Ягничеві царські проводи. Ті, що залишались на «Оріоні», добре усвідомлювали, кого вони втрачають, і не один із них почував, що разом із Ягничем він мовби втрачає частку й самого себе.

Можливо не все таки Ягнич зробив, щоб залишитись на вітрильнику. І в порту, і в самому міністерстві — всюди була в нього рука, всюди мав колишніх своїх вихованців, тепер сильних і впливових,— міг би вдатись... Але не став докучати, не пішов оббивати пороги.

Бо хоч і сила в тих людей, але що й вони проти натиску літ, які тебе торпедують! Що вони, колишні твої вихованці, проти тієї гори списаних на тебе паперів, проти тих дівок здорових та вчених, які так і сипали своєю латиною, вдаючи, ніби аж он як піклуються про Ягнича, а насправді, мабуть, тільки й думали в цей час про невпійманих женихів. Пишуть, пишуть, хоч ніколи й самі, видно, того не читають — у паперах топлять свого пацієнта. Звісно, для перестраховки вся та їхня писанина, за себе найперше дбають, бояться, що відповідати доведеться, коли з Ягничем щось трапиться в рейсі... Чи, може, й вони не зовсім по-пустому прискіпувались? Бо пережите, воно щодалі більше дається взнаки. Там шпигне, там кольне, там крутить. І хай би знайшовся той, хто захистить тебе від старості, що вже насувається, де знайти оборону від її осінніх вітрів?

Була ще надія на підтримку суднового свого лікаря, цей міг би латиною проти латини, але ще в день прибуття вдарили йому десь із Овідіополя телеграму — мати при смерті, лежить у лікарні. Кинув усе, взяв відпустку, помчав. Ще й досі не повернувся.

Тож — проводи.

Усіх зібрали на палубі, оголосили наказ, видали ветеранові щедру грошову премію. Висловив Ягничеві подяку представник порту, виступив і від колективу морехідки давній знайомий — той самий філософ з бичачою шиєю, з очами кольору медузи, в безрукавці (досить недоречній для такої церемонії), з руками товстими й волохатими. Молов щось про подолання стихій, про пасати й мусони, про моряцьку романтику якось утробно, аж з підвивом вигукнув, ну що з нього візьмеш, як воно пустомолот,— мимо вух пускав Ягнич усі його роздебенді...

Душевно сказав замполіт:

— Ви вправі, Гурійовичу, почувати за собою наповнене життя. Життя — мов парус!..

Нагадав про найтрудніші рейси, пояснив молодим, хто такий їхній оцей «завпарусами», майстер вітрильного діла на судні, і що, коли вже тобі судилося бути майстром, ніде ти не зяплямиш себе, всюди збережеш свою честь. Моряк Ягничевої вдачі, оріонець, він мовляв, і в посрібленості літ стоятиме над старістю з її втомою та хворобами, він всюди буде немрущим, бо

гарт флотський, рідкісна його праця й почуття морського братерства, вони, як і талант художника, не знають постаріння!..

І капітан, і хлопці екіпажу зосереджено, навіть з помітним присмутком слухали замполіта. Можливо, подумалось у ці хвилини не одному з молодих, що і йому теж колись будуть влаштовані проводи, адже й тобі, сьогодні червонощокому, ні від кого не гарантована вічна молодість.

Було ще слово й від курсантів, цю місію взяв на себе смаглюватий, на татарина схожий юнак, учасник останнього рейсу. Цей не тягнув довго, подякував Ягничеві за наставництво, за мудрість і закінчив жартом: «Дорогий наш Нептуне, йдучи на спочинок, вітрів хоч не забирайте з собою!»

Усі промови Ягнич вислухав з камінним обличчям. Жодним м'язом не виказало воно, дублене, горіхове, тієї бурі, болю, сумяття, що вирували в його душі. Стояв серед стрункіх, молодих, парадно одягнутих, незрушно стояв у своїм допотопнім бушлаті, застебнутім, незважаючи на спеку, на всі гудзики, і враження було таке, ніби вся ця процедура прощання Ягнича найменше торкається, почуттів не виявлялось ніяких, бо хіба ж личить морякові виставляти напоказ, вивертати на люди той безмірний тягар, що гнітить тебе стільки днів і ночей і що нестимеш тепер його до останку. Відплавав своє, відходив. Віднині стане тобі палубою степ, полинами пропахлий, парусами куряви повитий... Тож прийми, чоловіче, що належить, прийми свою чашу стримано й достойно, бо тут винуватих нема, бо те, що спіткало тебе, раніш чи пізніш спіткає кожного з них: вічна ж бо молодість нікому не гарантована.

Дійство закінчувалось врученням почесної грамоти і ще однією подякою перед строєм та оголошенням наказу, згідно з яким він, Ягнич, майстер парусної справи, зараховується довічно почесним членом екіпажу. Сам капітан повідомив присутніх про це, повідомив емоційно, з неудаваною щирістю й темпераментом, посиленим, можливо, ще й внутрішнім голосом не зовсім заспокоєного сумління, яке знову допитувалось: а чи все ти зробив, що міг би зробити для Ягнича у ці дні?

Коли ж зайшлося про те, що буде ветеранові ще й цінний подарунок,— тільки його вручать згодом, бо ще не підібрали, ніяк не вирішать, що саме було б Ягничеві

найбільш до вподоби,— коли про це зайшлось, залунали голоси жартунів, що добре піднести Гурійовичу холодильник, або кольоровий телевізор, або пральну машину, і це було, мабуть, таки дотепно, бо викликало сміх присутніх.

Капітан, одначе, звернувся до Ягнича без жарту:

— Ми справді хотіли б знати ваше побажання щодо подарунка.

Старий якийсь час помовчав. Потім кинув глухо:

— Голку мені подаруйте.

Він мав на увазі парусну голку.

І хоч бажання було нібито смішне, проте ніхто не засміявся.

Капітан підкреслено серйозним, владним тоном дав розпорядження старпомові провести Ягнича до парусницької, і хай вибере там собі голок, яких забажає, може взяти хоч і цілий набір.

Ягничеві, видно, не хотілося туди йти. Вагаючись, він тупцявся, а потім раптом узяв капітана за лікоть, ступнув з ним набік,— певне, хотів йому щось сказати віч-на-віч. І сказав:

— Можу дати розписку.

— Яку розписку?

— Що ні ви, ні лікар, ані ті комісії не будуть перед законом відповідати, коли на судні зі мною сталось би щось... Багато не прошу: ще в один рейс. Навіть якщо це буде останній — хай!.. І розписка в мене ось готова...— він добув з кепки якогось заяложеного папірця.

Капітан зашарівся.

— Дорогий Гурійовичу, не треба розписки, зрозумійте ви нас! — Голос його продзвенів юно і чисто.— Прошу вас, не ускладнюйте ситуацію, допоможіть нам розв'язати вузол... Відпочиньте. Ви зробили своє. Зробили більше, ніж на десятьох випадає. Такого, як ви, на «Оріоні» не було і більше, мені здається, не буде...

Відбувалося все хоч і урочисто, але в темпі. Справи ждали людей, тож доводилось економити час. Цілий набір голок, цих його трудових тригранних, зроблених із спеціальної найміцнішої сталі, тут же було передано ревним старпомом Ягничеві просто в руки, при всіх (щоб у разі перевірки можна було їх законно списати). І Ягничів флотський сундучок, цей вірний супутник, ледве чи не ровесник Ягничевої служби, вже стояв у майстра біля ніг. Стояв, наповнений таємницями, об-

цвяхований мідними заклепками, оббитий ремінням, з китайським хитрим замочком, що його секрет був відомий тільки самому Ягничеві... Звідкись наче вродився тут цей сундучок, господареві залишалось тепер одне: нахилитись і взяти.

Та тільки Ягнич нахилився, як кілька курсантів підскочили, давайте, мовляв, підсобимо, ви ж після операції...

Одначе Ягнич відсторонив хлопців.

— Спасибі,— відбуркнувся,— сам візьму... було б що.

Узяв в одну руку сундучок, в другу — скручену трубкою грамоту, яку мало не забув,— капітан ще раз передав її Ягничеві з міцним потиском руки, з розчуленим блиском у вічу.

Під поглядом усього екіпажу поволі спускався майстер по траповій дошці на берег.

Неквапом ступив, звично, буденно, востаннє.

Капітан, припавши до поручнів, дивився Ягничеві вслід, і душа його повнилась щемом розлуки. Може, востаннє бачить цю пригорблену окоренкувату постать, що була такою тут доладною, такою невід'ємною, мовби навіки припасованою до судна. Віяло від неї певністю на всіх, по-домашньому тепліше ставало, коли старий порався десь на палубі, серед такелажу, заспокоювала сама Ягничева присутність,— був він для судна мов талісман. Може, й з ураганів, з-під шквалів виходили щасливо тому, що була між ними ця чиста душа, безоглядно віддана судну людина, оберігач від усіх напастей. Сьогодні втрачають його. Спускається по трапу у власну старість, відходить в незвідане море Самотності. У небутність людина йде! Щось пекучо-беззахисне було в тій бушлатній пригорбленій постаті з гостроребрим сундучком, що поблискував мідною оковкою. Але було в тій постаті, в тій неквапній прощальній ході ще й інше — залізна витримка нагартованої життям людини, була та мовчазна гідність і безстрашшя перед тим, що його десь там зустріне за палубою рідного вітрильника. Так, вічна молодість нікому й не від кого не гарантована! Ось так живуть люди під щоглами, з юності й до сивини борються із стихіями, а потім, зносившись, спрацювавшись, чесно вибувши свою всежиттєву вахту, скромно й буденно відходять у забортність, в іншу переходять стихію з голкою та з грамотою на досмертне звання Почесного майстра.

Під поглядом проводжаючих Ягнич ступив на бетон причалу, на його незрушність, поставив біля ніг сундучок, думали на «Оріоні» — зараз озирнеться... А він витяг сигарети «Шипка» (чомусь їм завжди віддавав перевагу), закурив. Дивився в бік портових пакгаузів. Звідти назустріч йому, ледь помітно пришкандибуючи, саме наближався той, хто завше з'являється в найпотрібнішу мить: друг, судновий механік. Такий же, як і Ягнич, осадкуватий, крутолобий.

Підійшов до Ягнича впритул, і вони про щось коротко перемовились. Видно, радилися.

Екіпаж «Оріона», понависавши над поруччям, все спостерігав Ягнича, його низькорослу постать, що, наче вкопана, сумовито заклякла на причалі. Ось, нарешті, докуривши, Ягнич кинув з берега недопалок, сплюнув услід, на розкислі апельсинові корки, що бовталися біля бетону на хвилі. Тут міг дозволити собі хоч таку вільність, не те, що на судні: там плюнути в море — то ж було б непрощене блюзнірство.

Друг-механік, відсторонивши Ягнича, взяв сундучок, у майстра лишився у руці лише ватман тієї скрученої грамоти, що її ще вчора на «Оріоні» розглядали всі, старанно розцяцьковану училищними художниками-самоуками, з віньєтками та віночками, з піднятими вгору настроч — серед буяння барв — вилами бородатого Нептуна, владики морів...

Так і пішли, не озираючись. Ніби не було вже Ягничеві діла до «Оріона», ніби й не віддав він йому найкращих років свого життя — життя трудового, наповненого ділом до краю. Бо шити, металом обковувати по краях паруси — то складна і просто таки каторжна праця. Сувій парусини важить центнери, маєш витягти його, розстелити на всю палубу, просушити, маєш кожен ярд, кожен сантиметр переглянути, перетерти власноруч, промацати пучками, чи нема де ганджу, чи щур не прогриз, чи не допущено якого-небудь фабричного браку. І тільки впевнившись, що парусина міцна, надійна, як слід проварена,— берись, розкроюй її та зшивай своїми тригранними. Небагато що Ягнич умів у житті, морських лоцій, скажімо, так і не навчився читати, але те, що вмів, то вже вмів досконало, у цьому був майстром. Бо треба паруси не просто зшити, ти повинен кожен парус о з б р о і т и, обшити парусину сталевими тросами, доладнувати по краях всіма

необхідними деталями, щоб найлютішу бурю витримала твоя робота: а це вже вміння, хист, це вже мистецтво! І якщо зараз з-поміж молодих, які зібрались на палубі, теж є такі, що вміють кроїти, й шити, озброювати паруси, то це тому, що з ними був Ягнич-майстер, він їх цього діла навчив!..

Не може поскаржитись, що його на «Оріоні» мало шанували. Ще й до нападу недуги був він наказом увільнений від авралів, і все ж на кожен аврал Ягнич з'являвся з власної волі, з почуття обов'язку, за внутрішнім своїм покликом. Стоїть у бушлатику під дощем, під шквалистим вітром, руки задубнуть, здається, вже й пальці не гнуться, стоїть і стежить уважно й причепливо, як працює молодий курсант зі снастю чи з швартовим кінцем. І коли Ягнич помітить, що не вдається хлопцеві «правильно накласти», «правильно закріпити», підійде й, відсторонивши юнака, візьметься за діло сам, зробить на диво швидко і вправно, ще потім і покаже: «Ось так треба, синку...»

І знов знепримітниться, пригорбиться осторонь, спостерігаючи за новачком з-під брови, краєм всевидющого ока.

Ті, що проводжають, усе ще не разходяться: і старші званням, і котрі без звань понависали вподовж палуби, не зводять із старого очей. А він у цей час стоїть із другом біля тумби червоного автомата, з якого можна напитися води за копійку. Довго порпаються обидва в кишенях, нарешті Ягнич знайшов потрібні монетки, націдив спершу механікові, потім наповнив і собі склянку, припав до берегової, автоматної — п'є. Склянка сліпучо блищить у руці, розтікається в промінні Ягничеве сухе горіхове обличчя. З «Оріона» йому махають, шлють останні вітання, навіть капітан, забувши про своє становище, з майже хлопчачим ентузіазмом гукає:

— «Оріон» вас не забуде!

Аж тепер Ягничеве обличчя враз розплилося-розтеклося в сонці чи то усмішкою, чи гримасою гіркоти, стриманого плачу. З відстані цього не добереш, не розрізниш, бо усмішка людська й гримаса болю,— вони ж чимось такі близькі між собою, вони — як сестри...

Тихо й прощально Ягничів погляд обіймав судно і схвильованих на ньому людей. Оце воно — проводжан-

ня. Не бучністю, не промовами доймає тебе, не парадною вишикуваністю екіпажу... Висипали, понависали і не розходяться. Ось вона, твоя сім'я, твій «Оріон», може, ти їх бачиш востаннє. Вони схвильовані, що розлучаються з тобою, їхні почуття до болю гостро тобі передаються, і саме судно, неприбране, оголене, має зараз такий непоказний, аж ніби жалюгідний вигляд. Щоразу, коли не одягнуте у вітрила, воно меншає, а зараз було аж якесь неначе сплющене, мовби аж болить йому бути затиснутим поміж багатотоннажними океанськими велетнями. Непоказне твоє суденце притулилося до причалу, аж не віриться, що це той самий «Оріон», сокіл морів, що його на всіх широтах бачили, коли, наповнений вітром, летить серед просторів, і вітрилля його гуде, співає, огорнуте все — від носа й до корми — хмарою сяючої водяної пороші... Натомість стоїть суденце принишкле, без щогл, без паруся, якесь ніби змучене, але для Ягнича в оцій своїй незавидності, в робочому вигляді воно мовби ще дорожче.

Бо це ж таки твій «Оріон», хоча зараз збереглись у його обрисах лише первісні форми, оті, що з корабельні, що створені для лету, що вигинаються, течуть в ідеальній плавкості, мов пружне тіло дельфіна...

Здушило Ягничеві в грудях, як від нестачі повітря. Надивляйся, брате, на свій «Оріон», бо житимеш тепер на іншій палубі, де ні вітру, ні хвилі, ні руху, ні співу парусів над тобою, де буде тобі саме вічне скніння та животіння,— не життя, а тільки відбування життя.

Проводжають, як личить. Капітан, ставши на видноті, навіть бінокль приклав до очей, щоб краще розгледіти Ягнича, який він там є цієї миті на суші, біля зельтерської тумби... Інші, понависавши з борту, ніяк не вгамуються, останні вітання Ягничеві шлють цим однаковим в усіх портах світу рухом — помахом руки. Щемить, горить душа. Помахати б їм рукою туди, на «Оріон», але, мабуть, це вийшло б у нього незграбно,— за довгі морські роки якось і не навчився ось так прощально махати рукою. А мусив би навчитись: життя ж бо моряка, власне, й складається із таких помахів, із зустрічей та прощань.

Вслухався напружено, хотів би дочути, що то йому гукають з «Оріона». Може, кличуть вернутись? Замполіт якісь знаки подає на мигах. Невже щось там перевирішилось в останню мить? Ні, скоріш усього просто

дораджують, як йому триматися в своїх нових сухопутних рейсах.

На «Оріон» нема вороття.

Друг-механік нагадує, що пора вже йти, і вони повагом рушають від тумби, щоб незабаром зникнути за рогом розпашілого на сонці пакгаузу. Там Ягнич ще раз зупиниться в роздумі, витре зрошене потом чоло. Все. Сталося... Ось тепер можна і в Кураївку. Був зараз у ваганні, як туди краще добутись,— сушею чи водою (можна і так, і так). Водою — ні: сьогодні цей пасажир сердився на море.

Через якийсь час портовий люд бачитиме, як понурений Ягнич із своїм сундучком прямуватиме до автобусної зупинки.

З автобуса зійде він у кураївському степу, сліпнучи від сонця, озирнеться довкруг: в усі чотири сторони світу — самотність.

VIII

Першої ж ночі, після прибуття Інни додому, її по тривозі підняли зі сну:

— Нещастя на току! Когось там скалічило, потовкло...

Мати стояла над нею, тримала напоготові міні-спідничку, в якій Інна прибула з медучилища.

Похапцем одягаючись, дівчина чула крізь прочинені двері, як у сусідній кімнаті прибулий з току шофер розповідає матері про аварію. Той розігнався на елеватор, а той з елеватора, а куряви ж хмара — йдеш, як у сліпий політ, і ось при самім виїзді з току машини зіткнулись лобами, дукнулись так, що й фари потрощило на обох...

Інні уявилось жахливе видовище покрученого металу, знівечених тіл... Озвалась до шофера, стримуючи тривогу:

— Смертельний випадок?

— Та ніби ні. Котрийсь із них, видно, в сорочці народився. Ну, та сама ось побачиш.

— Це ж треба щось прихопити? — в розгубленості озирнулась Інна до матері.

— Аптечка там є,— сказав шофер.— Бинти, йод — усе на місці, не вистачає тільки сестри милосердя... Ти готова?

Дівчина відкинула на спину пасмо волосся:

— Їдьмо.

З місця помчали в нічну темряву, в куряву.

Власне, це мав би бути не її клопіт. Мусила б зараз там порати потерпілих її попередниця по медпункту Варвара Пилипівна, дружина Чередниченка-голови. Ще ж вона не на пенсії (тільки збирається), Інна поки що не оформлена на її місце, у права не вступила, але на такі речі в Кураївці не зважають. Згарячу, зопалу, після вчорашніх конспектів — одразу в діло сторч головою. Бо Варвара Пилипівна, здається, своє відчергувала, цими днями сама злягла (вона давня сердечниця, був у неї позаторік навіть інфаркт міокарда). В такій ситуації хіба відмовишся? Тут міркують просто: вчили тебе на медичку, клятву Гіппократа давала, тож звикай схоплюватись серед ночі та мчись мерщій на виклик,— і мчиться, не буде ж вона формалісткою!

З Варварою Пилипівною в Інни добрі стосунки, обидві ще раніш знали, що настане день, коли одна здаватиме, а друга прийматиме від неї медпункт, не думалось тільки, що події так підганятимуть, як оце зараз... Пилипівну останнім часом недуги та слабування дедалі частіше вкладають до ліжка, мабуть, якраз тому Чередниченко й до училища вдався з своїм клопотанням, з своєю авторитетною вимогою... Зрештою, і в саме училище Інна потрапила не без дораджувань Варвари Пилипівни та її Чередниченка,— думали, видно, про заміну наперед.

До току відстань чимала, він тепер один у них, раніш було кілька токів (чи, як Чередниченко каже: гарманів), розкиданих по степу, по бригадах, а тепер вирішили — хай буде один, центральний. Зате обладнають його краще, забетонують, зосередять на ньому всю техніку... Їдучи, шофер голосно розмірковував на цю тему, зважував плюси й мінуси. Інна слухала його навіть зацікавлено, хоча, власне, мало б це бути їй ні до чого, один тік чи десять — хіба не однаково?

Час пізній, а степ не спить, комбайни працюють, дорогами грунтовими туди й сюди рухаються вогні в ореолах піднятого кушпелища. Заєць, аж сріблястий у світлі фар, де взявшись, перескакав через дорогу, кажуть, це не добрий знак. До токового нещастя та ще й заєць дорогу перебіг — це ж треба!.. Однак не вертатися ж... Тік наближався яскраво освітлений, з рухли-

вими постатями людей коло ворохів, з грізним громаддям якихось незвичних, раніше не бачених Інною споруд, мовби заводських (потім вона дізнається, що то громадяться нові, вперше до цих жнив зведені зерноочисні агрегати).

Край току лежить на брезенті потерпілий. Маленький солдатик, узбек чи туркмен, чи хто там він є. Щоліта військова частина надсилає сюди своїх хлопців допомагати на вивозці хліба, і оце він один із них. Живий лежить, ледь чутно стогне... Інна одразу присіла біля нього, взяла пульс, оглянула всього з ніг до голови, обстежила прихапцем, але уважно: серйозних травм нібито нема, обличчя, правда, розмальоване, як після бійки, на ребрах кілька синяків,— могло бути гірше. Потовклo бідолаху, перебуває ще в напівшоковому стані, але від такого не вмирають. Кілька інших, що під час зіткнення лише гуль наловили на лоба, відбувшись легким переляком, зараз теж тут, не полишають товариша, найбільша їхня тривога, видно, за нього,— готові б виручити, але як? Більшість із них теж звідти, із східних республік, можливо, навіть земляки цього хлопця, вони про щось квапливо й неспокійно перемовляються між собою, певне, про товариша, а може, й про неї, про Інну, котру зустріли холодком недовіри,— що це, мовляв, за дівчисько зелене прислали сюди, замість того щоб привезти солідного, досвідченого лікаря?

— Беріть його, та обережніше,— звеліла Інна друзям потерпілого.— Несіть за мною.

На час жнив тут же, на току, відкрито польовий медпункт, для нього відведено один із вагончиків, поруч із тими, у яких ночують механізатори. Це вже Чередниченко подбав на прохання Варвари Пилипівни. Сюди ось у тимчасовий медпункт з наказу Інни й було перенесено потерпілого.

У вагончику, накинувши білий халат, дівчина відчула себе впевненіше. Прокип'ятивши шприц з довжелезною голкою (коротшої тут не знайшлося), зробила своєму першому пацієнтові протишоковий укол, дала чималу дозу валеріани для заспокоєння, знов послухала пульс і аж після цього лишила хлопця лежати на білих медпунктівських простирадлах. Хай до ранку полежить, а там буде видно. Якщо треба, відправить до лікарні, госпіталізує.

У кожному разі це добре, що вона тут, допомога її виявилась вкрай необхідною. Коли пацієнт задрімав, Інна вийшла й, присівши на східцях вагончика, стала дивитись, як трудиться тік, як дівчата та жінки, закутані хустками до очей, шугають з лопатами в руках серед ворохів пшениці, горнуть і горнуть, вантажачи очищене зерно в кузови машин. Нікого з токовичок не впізнати, декотрі в захисних окулярах від пилюки та остюків, спідниці високо попідтикувані, видно, як аж стегна зблискують. Світла на току повінь, у жнива Чередниченко електрики не жаліє, вимагає, щоб на робочих місцях людям було видно, як удень.

Незабаром з'явився й він сам, голова. Вантажною прибув, вийшов з кабіни, огрядний, ваговитий, габаритів Тараса Бульби. Став, роззирається на свої володіння, а навстріч йому вже поспішає завтоком дядько Кирило, що все робить підтюпцем, підбігцем, інакше не вміє... Мова заходить, мабуть, про аварію, бо завтоком, щось пояснюючи, раз у раз розводить руками, знизує плечима. Чистісіньким хоче бути в очах голови. Чередниченко тут — сила. Хоч і не грубіян, хоч його ніби й не бояться, проте в його присутності інші якось меншають, бригадири самі охоче виказують, що для них він авторитет. Кураївка пишається Чередниченком. Герой фронтів, командир морських десантників і герой мирних літ — дісталась йому Золота Зірка, коли ще був у МТС рядовим комбайнером. Зважають на Чередниченка і в районі.

Господарство, яке йому довелось очолити в скрутні роки, він вивів у число найпередовіших. У Кураївку їдуть за досвідом і, як людину заслужену, авторитетну, Чередниченка часто запрошують на різні наради в область і навіть у столицю, посилають на з'їзди, багато років підряд незмінно обирають членом бюро райкому партії. Крім Варвари Пилипівни, вірного стража й дорадника, всі інші, навіть керівні товариші, його трохи остерігаються, виступів Чередниченкових на районних та обласних нарадах щоразу ждуть, хто з радісним нетерпінням, а хто й з дрижаками під жижками. Особливо ж на партконференціях, коли попереду голосування.

Інна ще змалку знає Чередниченка, не раз бував він і в їхній хаті, сидів з Інниним батьком за столом, коли з чаркою, а коли й без. Бо ж обидва комбайнери (комбайнерством своїм Чередниченко ще й досі гор-

диться), а коли зійдуться двоє механізаторів, їм поговорити завжди знайдеться про що. Як би, скажімо, з тієї «Сільгосптехніки» ще щось вичавити, як би замість цього ошарпаного, зношеного СК (самохідного комбайна) та видобути досконалішого, з числа отих найновіших, що тільки-но випливають із заводських воріт... Варвара Пилипівна каже, що в її Чередниченка теж серце, не раз, буває, ночами шукає, де той валідол, доходило до тяжких приступів, одначе на людях Сава Данилович цього нічим не виявляє. Завжди повен енергії, частіше веселий, ніж хмурий, за серце якщо і вхопиться, то лише у випадках виняткових, і то тільки відвернувшись. Такого вже гарту він, цей славетний куряївський голова. Зовні глянеш — богатир, вернидуб, ніколи не скажеш, що і в нього мотор дає перебої, що і йому, життєлюбові й жартуну, знайомі страждання.

Болить чи не болить, а вигляд у Чередниченка такий, хоч на медичну афішу його винось для підтвердження сили афоризму: «В здоровім тілі — здоровий дух». Лежати довго не вміє, з досвітку на ногах, туге, на вітрах обсмагле обличчя все літо пашить польовою свіжістю,— здається, такій людині зносу не буде!

І сам він охоче підтримує про себе таку думку. Має звичку потішатися власною огрядністю, своєю важкоатлетичною вагою,— при нагоді любить розповідати, в який конфуз потрапив, бувши позаторік у складі однієї з делегацій у Польщі. Йдуть вони собі з другом (теж головою з недалекої звідси Іванівки), вийшли на прогулянку після доброго обіду, Вавельським замком милуються (дія відбувається в Кракові), ось тут, проше пана, і сталася з ними пригода... Стоять під муром біленькі вуличні терези, привітний дідок сидить коло них, запрошує галантним жестом Чередниченка: прошу пана до вагівниці... Видно, цікаво було йому зважити для експерименту — скільки такий Піддубний затягне? Став спершу Крутипорох, приятель Чередниченків, цей нічого — лише дев'яносто з гаком, а як став Чередниченко, так ті бідні ваги під ним тільки хрусь — і... пшепрашам: поламались, не витримали... Цілий конфуз!

Зате з вавельським дідком після того моцно заприятелювали, всі сувеніри йому пішли.

Найчастіше з'являється Чередниченко вдома у Ягничів, коли прибуває у відпустку материн брат, заслуже-

ний моряк із вітрильника, давній Чередниченків товариш — Ягнич Андрон. Часом дівчата питали Інну в училищі, як це виходить, що й ти на прізвище Ягнич, і материн брат теж Ягнич,— а воно тому, що і в батька, і в матері ще до одруження прізвища були однакові, тільки мати з одних Ягничів, а батько з інших,— з різних, сказати б, ягничівських племен, які хіба що десь у сивій минувшині мали спільного пращура, якого-небудь бородатого пра-Ягнича. На сьогодні різних Ягничів у них тут пів-Кураївки, на обеліску цілим стовпом стоять до самого фундаменту — усе Ягничі та Ягничі... Підходять на День Перемоги жінки й матері до обеліска та самі вже розбирають, де чий...

З Ягничем-старшим Чередниченко здавна товаришує, і коли той приїздить, то знає Інна, що Сава Данилович їхнього двору не мине, завітає неодмінно. Допізна тоді лунатиме під грушею могутній Чередниченків голос і оте ще могутніше його «ха-ха-ха!». Сидячи десь збоку, дівчина наслухається тоді різних історій — веселих і напіввеселих, а коли й зовсім сумних.

Важко залишатись байдужою, спостерігаючи, як ця, хай і на роки розлучена дружба живе, знов і знов єднається після тривалих розлук під кураївськими зорями. Деколи ветерани аж насмішать Інну, коли зчинять дискусію, скажімо, про вітер: хто він, друг чи ворог людині? Охочий до жартів Чередниченко уволю насміхатиметься з Ягничевих вітрил, бо ж доки на них не дмухнеш, мовляв, то вони й висять, як ганчір'я, все ждуть для себе попутних вітрів, може, якраз отих самих, що налітають на Кураївку, несучи ій прикрощів найбільше — палять, сушать, видувають грунти, до сьомого неба здіймають кушпелища!..

Слухатиме Інна вечірню полеміку двох своїх, мабуть, найупертіших кураївців, і, хоч перепалка між ними виникатиме часом досить гостра, дівчині приємно буде відчувати, що ніяка суперечка їх не розсварить, ніякі вітри не остудять роками вивірену дружбу цих людей, не порушать глибоку надійність їхніх стосунків.

Замолоду Чередниченко грав у драмгуртку, був душею кураївської сцени, і чи не відтоді зберіг він у собі нахил до різних штукарств? Любить, скажімо, зображати себе підкаблучником у дружини, виставляти свою особу нещасною жертвою шлюбної нерівності, домашньої, хатньої диктатури, де за тобою, нібито

затурканим та вічно заляканим, тільки й ганяється качалка. Але яка там «качалка» у тієї Варвари Пилипівни, коли їй це просто протипоказано: людська помагальниця, добра душа, незлобиве і ще й досі закохане в свого Чередниченка створіння, до чиїх думок та делікатних дорадчувань справді-таки уважно прислухається цей куратівський Зевс... Інні аж смішно чути: жертва безправна, підкаблучник! Та чомусь до вподоби йому саме ця уявна, взята на себе роль, чомусь до душі Чередниченкові саме таким себе виставляти на сцені життя. Артист! Інна усміхається, згадуючи головині штукарства.

Та ось, нарешті, перегомонівши з завтоком, Чередниченко простує сюди, до вагончика медпункту. Крокує твердо, на масивнім розчервонілім обличчі суворість, може, навіть стриманий гнів.

— Де він, той неборака? — підходячи, гукає до Інни так, наче вона вже рік тут сидить, хоч після приїзду дівчина ще й не бачилася з ним.

Інна підвелася (навмисне зробила це повільно, без запобігливості).

— Заснув після уколу.

— Не дуже його там потовкло?

— Травм особливих не виявила.

— Може, в лікарню треба? Чи сюди викликати когось із їхніх світил?

— Не бачу потреби,— аж трохи образившись, сказала Інна.— Ранок покаже... Можливо, обійдеться без госпіталізації.

— Надало ж йому! Не інакше — новачок. Ті, що вже бували на наших жнивах, знають... Тут гав не лови!

— Таж ніч, курява...

— Ми все життя в куряві, та й живі, не подряпані.

— А хворих та з травмами все одно багато.

— Так на те ж і ви, медицина! Для чого вас вчимо? Безробітною тут не будеш... До речі, з прибуттям вас, Інно Федорівно,— аж тепер здогадавсь. «Інно Федорівно»,— це, звісно, іронія, бо досі вона завжди була для нього лише Інка, або Циганочка, та й усе.— Сідай,— кинув Чередниченко, і сам сів на приступці першим, їй уже нема де й притулитись.

— Постою,— сказала Інна,— ноги ще не болять, і зайвина ваги не обтяжує...

— Це ти в мій город? Не спіши. Доживи до мого.

Костюм на Чередниченкові такий, як і торік: спеціального крою, індивідуального пошиву, кітель із сірої легкої і, мабуть, нежаркої парусини, такі ж парусинові штани до пари; на ногах сандалії, на голові цупкий, прокіптюжений, якийсь комісарський кашкет, його зараз насунуто аж на лоба.

Сидить нахмарено, обважніло, ніби прикуняв у якомусь напівсні.

— Бачила, що тут у нас? — раптом підвівши голову, кинув Чередниченко в глибину току, різко освітленого звідкись, неначе прожектором.— Ото й усе, що нам після запа́лу зосталось...

Ще вчора, добираючись водою і сушею до Кураївки, Інна тільки й чула звідусіль це недобре слово «запа́л». І на пристані, й на елеваторі, де вона ждала попутної на Кураївку, всюди одне — запал та запал.

І мати вдома про те ж саме, і від батька, коли пішла навідати його до комбайна, замість привітного слова чи розпитів про випускні, тільки й почула: «Бачили суховіїв та суховітриць, але щоб отакий запал!.. В руках уже мали по сорок центнерів, а за три дні що́ сталося із зерном... Сльози — не зерно!» — І батько показував на долоні їй пшеницю свого намолоту, червонясту, здається ще гарячу, але зернятка такі дрібненькі, зморщені, плюсклі...

— Якого ждали багатства, і ось тобі згоріло за три дні! — В го́лосі Чередниченка чується глибо́кий біль.— І посіяли добре, і зима була як на замовлення, з дощами та снігом, та ще й з літаків попідживлювали усі лани... Буде, буде урожай, хліб горами лежатиме на гарманах! Усе, кажу ж, як на замовлення. Майські дощі випали, колос викинувся, та ще який колос! Стоїть, як ото на гербі, красується, наливається. Свято на душі в хлібороба. Оце нам за всі наші невсипущі труди, за наші старання. Хоча, звісно ж, знаєм свого ворога, знаєм, який він підступний: дме не тоді, коли колосок ще в пазусі сидить,— Інна мимоволі скинула зніяковілим оком на випнуті свої груденята,— дме, щоб застати ниву в повнім наливі... Так і цього разу: задуло тоді, коли вже й дані до центру дали — візьмемо по сорок центнерів з гектара, і без розмов!.. Віриш, аніякого сумніву не було. Бо ж ниви стоять, як море, «Аврора» наша уже в силі, в такій красі — колос до колоса,— ніщо їй тепер нібито не страшне. А воно як прорвалось, як війнуло на

нас, ну, як з духовки жене, ну, як ото від турбін літака!.. Коїлося щось неймовірне, пекельне. Бувало, й раніше прихопить, а тут... День і ніч свистіло. Лісосмуги бачила які? За добу поруділи, пужнуло на них, наче з вогнемета! Ну, а колос тримавсь героїчно! Може б, і витримав, бо зовсім повен уже і в грунті вологи достатньо, та тільки ж палить, вогняним вітром обпалює з такою швидкістю, що, розумієш, від кореня волога не встигає по стеблу дійти до колоска! Тут уже сили не рівні. То оце не удар, оце не драма? Бути з урожаєм рекордним і раптом... Хіба ж таким би там ворохам лежати,— Чередниченко знову кивнув на тік.

— Але ж таки не без хліба?

— Та я не кажу. Ще й цього беремо центнерів по двадцять, а де й більше. Раніш, коли на семи центнерах жили, це вважалось би неабияким урожаєм... Але ж то раніше, а на теперішнім рівні це для нас не врожай, Інко, це лиха біда, поразка,— голос його знов набув енергії, владної, сердитої.— Ні, з таким не змиритись.

Відчувши його нервову напругу, Інна перевела мову на інше:

— А як почувається Варвара Пилипівна?

— Боюся, що «вичерпалась» вона. Уже їй не під силу цей ваш медпункт. Так що повністю вступай у права.

— Я ще ж не встигла навіть оформитись.

— Оформимо. В нас без тяганини. Працюй, а якщо треба, я сам подзвоню в район.

— Ні-ні,— заперечила дівчина і додала, що в районі їй треба побувати особисто, такі речі заочно не робляться...

— Поставиш на ноги цього ось небораку, а там подивимось... Треба буде — відпущу.

Якийсь час він мовчав, почувалось, як усе ще гнітить його цей суховійник-запал, це нечуваних розмірів лихо. «Драма степів»,— інакше не скажеш... Дівчина мимоволі зітхнула.

— Природу — ось кого треба лікувати,— заговорив Чередниченко після мовчанки.— Видно, щось порушено в ній, бо дедалі частіше лихоманить її останнім часом... З погодою коїться казна-що, і знову ж скажені оці нальоти суховіїв... Де воно там прорвалось, із Каракумів чи з Афганістану — звідки воно? В котрий раз уже весь Південь горить. І Кубань, і Задонщина, й ми. Боротися, але як? Коли насувається, летить на тебе оке-

ан розжареного повітря... Хоч натроє розірвись, нічим його не перепиниш, нічим не затулиш... Амбразуру можна, а степ, Інко, не амбразура, його не закриєш грудьми!

IX

Вранці забрали в Інни її першого пацієнта. Ще тільки сонце сходило, тільки перший скісний промінь ліг на ворохи пшениці, прибув на тік командир частини з кількома своїми хлопцями у вилинялих армійських панамках, приїжджі без довгих розмов підхопили під руки Іннииого підопічного, «додому давай, Гафуре, годі тобі ніжитись у дівочому лазареті». На прощання усміхнувсь до Інни кволою, ніби вибачливою усмішкою «Спасибі, товаришко доктор»... І тільки курява закушпелила за ними, помчались у свої володіння. Прибуваючи на жнива, військові обирають собі місце то тут, то там, адже пересуватись їм дуже просто, загін їхній весь на колесах. Цього літа затаборились, обгородились із своєю радіостанцією на солончаках за Кураївкою, ближче до ферм, викликавши серед молодих доярок неабияке пожвавлення. Десь там за фермами й зникла машина з хлопцями-військовиками, розтанула кушпела над шляхом, натомість ясніє по крайнебу смужечка ранкової зорі. Інна задивилась на неї. Ніколи не думала, що найперша, найтонша смужечка зорі в степу, це така краса... І на току, де ллється хліб, враз червоним заяскріли в потоці зернятка — то вже від сонця, від доторку тієї зорі...

Здавши пацієнта, Інна відчула, що їй чогось бракує, і щоб не сумувати, взялась облаштовувати свій опустілий медпункт. Поприбирала у вагончику, підмела прохід, після того почепила на видному місці розклад-порадник молодим матерям: як сповивати немовлят, коли вкладати до сну, в які години найкраще годувати їх грудним молоком... Навела в аптечці лад, перешила гудзик на своєму білосніжному халаті й, знову накинувши його на плечі, стала у дверях... Хворих нема, і добре. У хвилини перепочинку підійдуть, буває, жінки від ворохів, напалені сонцем, веселі здоров'ячки, питають Інну, чи нема в її аптеці чогось від остюків та щоб губи не шерхли. Хлопці, повертаючись з елеватора,— військові й свої, кураївські — догукують іноді жартома із кузовів:

— Гей, медичко! Чи є там щось для заспокоєння серця?

Усе чомусь ждала, що одним із рейсів прибуде, стрибне з кузова просто в зерно ще один хлопець — Віктор Веремієнко. Так звати того, хто панує в дівочих її почуттях, про кого Інна тільки з найближчими подругами ділилась словом інтимного зізнання в училищі. Вже він повернувся з тих місць, де відбував покарання, хоча в Кураївці ще, здається, Віктора ніхто й не бачив, окрім хіба що батьків. Обоє — старі вчителі кураївської школи, зараз уже на пенсії, хоча Панас Омелянович (Веремієнко-старший) ще й досі не може звикнути до пенсійного безділля, знайшов собі клопіт на добровільних засадах — облаштовує кімнату-музейчик при Кураївському Палаці культури. Новий палац — то ще одна Чередниченкова гордість: у самому центрі Кураївки височить цей архітектурний гігант (солідний, такого і в райцентрі нема), на фронтоні яскрава мозаїка — дебела червонощока молодиця із золотим снопом... Зараз, ясна річ, палац замкнутий, не до нього, всі на жнивах. Панаса Омеляновича вчора випадково Інна зустріла на вулиці: ішов прибитий якийсь, зіщулений, аж дивитись жаль... Що тільки робить з людиною старість! Здається, хіба ж давно водив їх щовесни в степ, на уроки ботаніки, з захватом розповідав про кураївський, ніби й небагатий рослинний світ (уперше від нього Інна почула про ті «скіфські тюльпани»), а вчора... здавалось, бреде сама тінь від людини... Маленький ішов, ще більше зісохлий, хода по-старечому непевна, здається, дмухни — і впаде. Бо ж такого зазнати удару: єдиного має сина, і того довелось побачити на лаві підсудних... Невідомо, з чого це й почалось у Віктора.

Доки був у школі, ніяких за ним не помічалось відхилень від норми, ну хіба порозбишакує там трохи більше, ніж інші, але, зрештою, це часто трапляється серед підлітків.

Після восьмого вирішив вступати до морехідки. І вступив, на екзаменах не провалився, та першої ж осені повернувся в Кураївку до батьків, щоб порадувати новиною: відчислили...

— Відчислили чи просто вигнали? — запитав його тоді Чередниченко, зустрівши якось у клубі.

— У них це називається відчислили,— криво посмі-

хався Віктор.— Вважають, що характером їм не підходжу...

— Скоріше не характером, а розбейканістю своєю,— коментував цю подію голова.— Дають тобі змогу подумати, як далі жити... Адже можна по-різному: один виходить одразу на магістраль, а другий десь убік навмання покривуляв, поскакав, як перекотиполе. Одного морехідка зваблює ділом серйозним, а другому пустої романтики закортіло, давай безкозирку для парадів та моряцьку походку для шику... А в них там щодо цього своє прислів'я: щоб була морська походка, море потрібне — не водка... Чув? Бурі та шторми народжують мужчин!

— Хай воно вам те море хоч і висохне,— відповідав Віктор на всі дошкуляння.

Після того, як він опинився за ворітьми флотської школи, нестерпним стало для нього саме слово «морехідка», уникав і згадки про неї. Бо ж не прийняла твоєї розхристаності, вигнала під паруси куряївської кіптюги! Інна вважає, що саме в ті дні з'явився у Віктора комплекс неповноцінності. Сподівалась, що зможе вилікувати його, душевно зцілить хлопця своєю любов'ю. Любов'ю — саме так! Інна вже тоді була небайдужа до нього. І не тільки тому, що вродливий, що багатьом дівчатам подобався, а й тому, що було ж у нього оте «щось», отой життєвий азарт, відвага, якась летюча самозабутність, неприкаяність... Адже закохані очі бачать усе по-своєму, вони й те, що інші осуджують, зуміють виправдати... Віктор недовго сидів у домашньому затишку біля батьків, підхопило хлопця новими вітрами. Подався незабаром на канал, шукав щастя на самоскиді й на скрепері, якийсь час уперто колупав степову планету, потім знов його потягло до цих берегів, прилаштувався в куряївську рибартіль, чи, як тут кажуть, рибтюльку... І так аж до того нещасливого випадку, що завів його до місць ув'язнення. Відбув тепер своє, спокутував, повернувся. Тільки не затримався в Куряївці, зачепився десь у райцентрі, про це Інна дізналась від зніченого та розгубленого Панаса Омеляновича. Був Вітя вдома всього одну ніч, тяжко картав себе перед матір'ю: пішло, каже, мамо, життя моє навперекосяк...

— Як, як сказав? — перепитала Інна.

— Навперекосяк, каже. І сльози на очах.

Це багато для неї важило. Видно, таки мав там час подумати, якщо вже здатен судити себе своїм власним внутрішнім судом. Може, вперше прокинулось у ньому синівське щось до матері, до прибитого горем батька, був нібито вкрай розчулений, не дорікнув і словом, що «Яву» його збули, комусь віддали за безцінь, щоб і духу її не було на подвір'ї.

— А чому ж все-таки в Кураївці він не лишився? — тамуючи хвилювання, запитала Інна Панаса Омеляновича.

— Не можу, каже: соромно. Щоб у такому вигляді та на очі друзям з'явитись? Ні, на стороні перебуду, хоч доки чуб відросте... Якби йому якесь підживлення, щоб швидше ріс.

По цій сумовитій самоіронії Інна одразу впізнала свого обранця. Якщо людина не втратила почуття гумору та почуття сорому перед іншими, то ще ж вона не пропаща!

Та хоч скільки машин поверталося з елеватора, жодна не привезла Віктора на своєму борту. Глянеш у бік моря — нема й звідти, не вибродить хлопець із сяючих його бурунів! На дорожні роботи нібито влаштувався, новий трудовий чуб відрощує собі на залізнім котку. І зовсім не всю правду відкрила Чередниченкові Інна напередодні, коли в розмові біля нічного вагончика казала про доконечність своєї невідкладної поїздки в райцентр: не тільки відділ охорони здоров'я мала на увазі, ще більше поривало її туди сподівання швидше зустріти, розшукати свого перестражданого, вже вільного від провини Віктора Веремієнка.

Не зовсім поки що звичне для дівчини нове її становище. Чатує цей свій безлюдний зараз медпункт, і хоча могла б, звісно, відлучитись, але не знає, чи може це зробити сама, чи повинна тепер щоразу питати дозволу в Чередниченка?

Коли настала пора сніданку, Інну теж покликали до столу заодно з кількома прибулими вночі десь із Тернопільщини механізаторами, що їхні облізлі чемодани та авоськи ще й зараз лежать, звалені купою, біля Іннииного вагончика. Щоліта приїздять із західних областей підпомагачі, щоб разом із кураївцями порати безмежні лани пшениць. Мали б і цього року приїжджі тут бути нарозхват, а, виявляється, що літо не те: не так уродило, як ждалося... Поки що тернопільські пе-

ребувають у невіданні, не знають, як воно вирішиться з ними: добре, хоч до столу не забули покликати...

Сподівалась Інна побачити за сніданком і свій сімейний «ягничівський екіпаж», є такий. Не перші жнива існує, не раз з'являлись фото і в районній, і в обласній газеті: екіпаж подружжя Ягничів. Батько, як механізатор широкого профілю, в степах невідлучно, а мати до нього на сезон жнив підключається помічницею. Лише торік вона вперше не стала до комбайнового штурвала, за станом здоров'я перевели її вихователькою в дитячий садок. Однак і після цієї перестанови сімейний екіпаж Ягничів не розпався: прийшов на зміну матері Петро-старшокласник, про якого ще й раніш батько у хвилини підхмеленої ласкавості казав: оце росте мій штурманець. Любить татусь і сином, і донькою похвалитися перед людьми!

Не випало, однак, сьогодні дівчині тут зустріти своїх: ні батько, ні брат цього ранку снідати не з'явились — комбайнерам, виявляється, їжу зараз возять безпосередньо в загінки, бо кожна хвилина дорога, нива не жде.

Опівдні приїхала на тік Варвара Пилипівна, бліда, схудла після нездужання, але при зустрічі з Інною аж ніби повеселіла.

— Ну, як ти тут, Інно? Освоїлась? — запитала із своєю незмінною лагідністю.— Оце відчула себе трохи краще, то дай, думаю, поїду почергую за неї, бо їй же треба, мабуть, у районі побувати...

І глянула на Інну так проникливо: знаю, мовляв, чого треба, до кого серце спішить... Ні, жінки таки кращі психологи, ніж оті товстошкурі мужчини!

Цього ж дня Інна була вже у райцентрі.

Зайшла до райкому комсомолу, взялася на облік, побувала у свого начальства у відділі охорони здоров'я, і добре, що побувала: мали намір направити її в інше село, в глибинну степову Хліборобарівку, де теж є медпункт, але послана туди працівниця не знайшла з хліборобарівцями спільної мови, пишуть на неї у різні інстанції, відбою від скарг нема. І груба з людьми, і лікувати не вміє, порошки дає не ті. «Якщо не заміните, просто виженемо з села!» Така то Хліборобарівка, знає краще за медиків, як та від чого їй лікуватись... Отож у районі й виникла думка послати на той хліборобарів-

ський вулкан нову випускницю, вважають чомусь, що на новеньку скарг не буде. А Кураївку можна поки що лишити за Варварою Пилипівною, хай ще трохи потягне, вона ж із натур двожильних: то наче зовсім її скосило, то знов ожила, до роботи стає... Одне слово, хотіли Інною по-своєму розпорядитись, але тут вона вже виявила характер: визначено мені Кураївку, то й не крутіть, право моє, як ото визначено, так і буде!

— Інші з своїх Кураївок тікають, а ви...

— А я не інша.

— Хм... Теж аргумент.

Змушені були, зрештою, поступитись. Вийшла з установи хоч з невеликою, та все ж перемогою.

Ще побувала в книгарні, купила «Антологію французької поезії», два томи перекладів. В училищі Інна чула про це видання, але знайти ніде не могла, а тут обидва томи чомусь залежались. Тепер уже начитається під час чергувань.

І хоч де була, всюди їй не сходило з думки: Віктор, Віктор... Має ж він бути десь тут, одна з її кураївських подруг бачила, як він працював у райцентрі, вминав залізним котком гарячий асфальт перед Дошкою пошани. Ще нібито й говорив тій дівчині:

— Осуджуєш, мабуть, що наступ на флору веду? Думаєш, не шкода? Внутрішньо ридаю, а проте мушу: в ім'я прогресу доводиться чавити ваші незабудки залізним котком! І якщо хто мене там виглядає, передай: не на білім коні в Кураївку в'їде — на чорнім котку...

Зараз у центрі все вже було заасфальтоване, лиснюче покриття чорніло перед Дошкою пошани, ще справді свіже, зернисте, недавно вкочене. Терпляче блукала Інна завулками, доки таки в одному з них натрапила на те, що шукала: залізний дорожницький бегемотище стояв посеред вулички, тільки зверху на сидінні нікого не було. Вуличка затишна, у дворах зелено, в затінку, перед самим будиночком прокуратури, розташувались під акацією дорожники, яскравіють, як багаття, у своїх оранжевих безрукавках, підобідують, здається, з пивом навіть... Інна першої ж миті вгледіла серед них Віктора, погляди їхні — ніби тільки й ждали цієї миті — зустрілися. Він, видно, ніяк не міг повірити власним очам. Витягнув свою журавлину шию й застиг, зовсім отетерілий... Потім вручко схопився на ноги, ще рвучкіше здер навіщось із себе свою оранжеву робу й, шпу-

рнувши геть, сягнисто покрокував дівчині назустріч.

— Ти?

— Я.

Їй схотілось заплакати, такий зараз він був якийсь... не він. З'явилося в ньому щось ніби не Вікторове, холоднувате, жорстке. Ніколи таким його не бачила. Худющий, стрижений і ніби аж прилякнутий. Ще більше витягся вгору — ходяча верства. А надто ця голомоза, чи не навмисне для підсилення мученицького вигляду, драбиною стрижена голова, що тепер ніби видовжилась угору, з гострими, наче не його вухами. Онімілий стояв. Наче не вірив, що це вона, що прийшла до нього. Зрештою, таки оговтався, гукнув товаришам: «Я відлучусь»,— і тільки тепер, засвітившись радістю, вхопив Інну за лікоть, здавив до болю.

— Ходім!

І все повернулось миттєво: море, піски, сліпучий прибій у людський зріст, де двоє закоханих шаліють від щастя, де хлопець на руках виносить із сяйва свою юну кураївську богиню... Зникла прірва, яка щойно їх розділяла, знов морські буруни виникають із марева їм назустріч, сяючи над гарячим чорним асфальтом.

Не знали, де б їм знайти місце, де б знебутись, залишитись самим, удвох, без усіх!

Знайшлась їм лавка у скверику біля пристані, під старезною, розімлілою від спеки вербою. Сіли й не знали, що сказати одне одному, з чого почати.

— Невже це ти?

— Та ніби ж то я.

Очі його були зволожені, усмішка зникла. Закусивши пошерхлу губу, він дивився на Інну з притамованим болем, вивчально, майже суворо, ніби хотів прозирнути їй у саму душу, дізнатися, як їй тут велося без нього і що в тій душі робиться зараз...

— Таки ж бувають у житті хвилини щастя... Ти згодна?

— Один казав: зірниці щастя...

— Як ти знайшла мене?

— По компасу.

— Хтось встиг тебе озброїти компасом?

— У кожної дівчини компас отут,— і приклала руку до грудей.

— А я вже думав: чи не знайшла якийсь кращий варіант? Чи не побоялась за свою репутацію?

— Мало ж ти мене знаєш.

— Мабуть.

Понурився, поволі водив по піску носком свого розбитого черевика. Водив ніби знічев'я, та все ж якась нерозбірлива в'язь виникла на піску.

— Що ти малюєш?

— Хочу записати цей день.

— Для чого?

— Щоб не забути ніколи.

Аж згодом поцікавився її справами, Кураївкою.

— Не перейменували там ще її? — посміхнувся раптом.

— А навіщо?

— Та нібито ж виникала в когось така ідея. Кура, курай, кураївка... Декому, кажуть, це ріже слух. Та й справді, може, не по-сучасному? Може б, веселішу якусь їй назву приліпити?

— Яку б же ти запропонував?

— Щасливе, скажімо. Або Урожайне. Або Світозарне... Тепер часто такі дають.

— Якби вже неодмінно треба було, я б назвала: Хлібодарівка. Правда, одна вже є...

— А ту одну, я чув, якраз збираються зносити...

— Не може бути.

— Чому ні? Зіллють, укрупнять, якщо тільки справді вона виявиться неперспективною... А здається, вона в категорії саме таких.

Вони знову помовчали, разом стежачи за річковим трамваєм, що якраз відходив від пристані, лишаючи за собою на воді круто вивернутий сліпучий слід.

— Учора Панаса Омеляновича бачила,— сказала Інна, щоб нагадати Вікторові про батька.— Так постарів.

— Зір втрачає аксакал. Уже все йому, каже, пливе, як туман...

— Скоріше б ти повертався до них.

— Хай спершу ось патли відрощу,— провів він рукою по стернястій своїй голові.— Бо не впізнають кураївці. Правда ж, можуть не впізнати?

— Кому треба — той упізнає.

— Ти певна?

— Певна.

Пробувала потім розпитати його про пережите там. Але Віктор неохоче піддавався на її розпити; коли

торкалася цієї теми — весь час відчувався його внутрішній спротив.

Мало, мовляв, цікавого. Відбував, та й усе. Алігаторне життя.

— Збоку можна подумати, що суддям і робити нічого, а воно...

— Поки що є кого стригти,— всміхнувся з гіркотою.— Один наш казав: куди це годиться, що стільки ходить по планеті нестрижених... Треба ними зайнятись.

Ці тюремні дотепи їй не були до серця, іншого ждала від нього. Хотілось їй почути, як він там вистраждував свою драму, як глибоко розкаювався, як день і ніч його мучила совість серед того алігаторного життя, спонукаючи швидше очиститись, найчорнішою роботою спокутувати провину, оновленим вернутись додому... Можливо, щось подібне й було, бо звідки ж з'явилась у нього оця незвична притихлість, задума й ледь помітна прижуреність в очах? Біля рота покреслились складки гіркоти, руки загрубіли, в затверділих мозолях.

— Важко було?

— Легко там не буває, Інно. Заклад, як відомо, суворий, виправно-трудовий. Орденів там не дають, та все ж Віктор твій завдяки працьовитості не раз заживав ласки адміністрації.— Його самоіронія знову приправлена дозою гіркоти.— В ізоляторі не сидів, працював без симуляції, робив усе, щоб тільки знов опинитись серед нестриженого людства.

— І опинився, вітаю... А де був — туди, гадаю, дорогу забудеш.

— Не приведи, доле, ще раз там опинитися. Хоча, здається, Віктор твій там залишив після себе непогану пам'ять. Самих тільки цінних рацпропозицій скільки подав, рухаючи прогрес,— знову казав він напівжартома, з гіркою осмішкою.

— Які ж то були пропозиції?

— Для тебе в них нічого цікавого.

— Мене цікавить усе, що з тобою зв'язане. Розкажи.

— Якщо так — слухай. З підказки Веремієнка Віктора був установлений в деревообробнім цеху вентилятор. Була прийнята до уваги скарга про невидачу сусідові койкосітки... Було викинуто з цеху зайвину устаткування. Були ще важливі думки про новий спосіб сушити онучі... Все це він говорив з жорстоким усмі-

хом, з якимось нервовим надривом, наче щоб дошкулити Інні.— Ну, а коли вже роздирати рани...

— Годі, не розказуй,— з болем сказала Інна і взяла його за руку, велику, розплескану, в затверділих горішках мозолів, взяла й міцно затисла у своїх маленьких долонях.

Вони довго мовчали. Було щось зворушливе, напівдитяче в цьому мовчанні, в німому сплетінні рук. Так було їм найкраще. І не мало значення, що біля його розбитих шкарбанів так контрастують її лаковані босоніжки, що поруч з грубим брезентом холош ще більше вирізняються дівочі стрункі ноженята, загорілі до пшеничної золотавості, туго налиті життєвою снагою.

— Пісні, чув,. складаєш? — згодом запитав Віктор, втупившись поглядом у пісок і, як Інні здалося, ховаючи насмішкувату міну.

— А що — ти проти?

— Чому. Заняття не з найгірших... «Берег любові» днями тут місцева радіомережа передавала...

— Ну, і як?

— Нічого. Душещипательно.— І, обернувшись до неї, Віктор несподівано підморгнув Інні якось по-незнайомому, аж ніби трохи вульгарно (так їй принаймні здалося).

Інна відпустила його руку. Ніколи раніше він їй не підморгував, це в ньому було нове, для неї навіть образливе.

— Чого ти мені підморгуєш? — сказала вона, спохмурнівши.

— Пробач. Це в твого друга з'явилась вада така — нервовий тик називається...

— Більше щоб цього не було.

— Слухаюсь, товаришу начальник.

І знову рука в руці, і теплінь близькості проймає обох, і гарно їм дивитись навіть на горобців, що так смішно й нелякливо купаються перед ними в пилюці.

— Не знаю, як тобі й дякувати за це побачення,— сказав Віктор згодом.— Ти така чиста, мені аж ніяково сидіти поруч з тобою... Інша знехтувала б, а ти... Інно, ти справді віриш у мене?

— Звичайно. Все буде добре. Все залежить тепер від тебе самого...

— Можливо, й так.

Інні кортіло з'ясувати, як Віктор уявляє себе надалі,

адже це так важливо для них обох, не допустить же він, щоб знову життя його йшло навперекосяк...

— Коли ж усе-таки додому, стрижений мій хлопче? Чи вирішив осісти тут надовго?

— Щоб надовго — навряд. Поки що нема гармонії з начальством. Та й хлопці в «Сільгосптехніку» кличуть.

— Ну, а в Кураївку?

Здається, це було його живою раною. Він насупився.

— Під ваші вікна треба повертатись на коні, Інко. А піді мною поки що мертве залізо, коток незграбний, важкий... Доки він до вас докотиться, доки дочавлю траву до рідного Кураївграда, спливе немало, мабуть, часу.

У голосі його відчувався глибокий смуток.

— Повертайся,— вихопилось у дівчини мимовіль, стишено, пристрасно.— Не барися, любий.

Він узяв її за плечі і, всю круто повернувши до себе, невідривно дивився в очі, повні глибоких темних сліз.

— Повернусь,— сказав твердо.

І хотів би ще додати: «Повернусь ради тебе найперше. З'явлюсь, щоб без кінця мучити тебе. Висміювати. Відштовхувати. Дошкуляти цинічно. Втрачати й знов знаходити. Захоплюватись тобою й терзати ревнощами без причин... Вернусь, щоб кохати!»

X

Уже надвечір Інну підхопили біля елеватора в одну з попутних машин. Випало якраз опинитися серед тих хлопців-зерновозів, що в армійських панамах. Пригальмували, руку подали, та, коли сіла, докучати не стали. Мабуть, одразу помітили, в якому стані перебуває ця дівчина: до шаріння розхвильована чимось, очі горять, іще вона там, де щойно була.

Інна справді вся була розбентежена зустріччю, переповнена нею по вінця. Провела Віктора до самого котка, що так і стояв, ждучи господаря, на свіжій асфальтівці. «Ти ж знаєш, що я причеплива»,— весело сказала Вікторові, беручи його під руку, й помітила, що її невідчепність була йому приємна, з'явилось у ньому щось схоже на певність у собі і, збадьорений, по-журавлиному гордовито він ступав поруч з Інною під оцінливими поглядами бригади, наближаючись з нею

до місця роботи. Позиркував з веселою зверхністю на своїх товаришів, дивіться, мовляв, яка красива та чиста дівчина у міні-спідниці постукує каблучками поруч, тримає вашого Веремієнка під руку!.. Легко, мов який-небудь легінь гірський, зіскочив на своє залізне сідло, здвигнув з місця стотонне одоробло, що перед ним інші бригадники вже розсипали лопатами гарячий зернистий асфальт. Ще і з сідла обернувся зблиснув на прощання до Інни вже не сухою, не вимученою, а живою — ще як із шкільних літ — усмішкою:

— Привіт Кураївграду!

Одна зустріч, і ніби поповнів, наснажився хлопець. Ось що таке, дівчата, кохання, ось що це за цілющий бальзам...

Широкий шлях-грунтовик ліг степами на Кураївку. Машини летять туди й сюди, збивають колесами клуб'я пилюки, не встигає вона влягтись. Працює степ, у трудовій напрузі весь; там ще косять комбайни, докошують загінки, а там уже й рілля груддям вперемішку із стернею кострубатиться скошеному вслід. Не знають спочинку дощувалки-фрегати, женуть водограї, разом із сонцем райдуги роблять на городніх плантаціях, на ділянках зеленої кукурудзи. Та в центрі всього токи: де тік, там і кургани зерна вилискують, світяться сухим золотом, і люди з лопатами розкопують їх, вантажачи зерно в машини. Хліборобська праця звично панує тут, усе відбувається в ніби неквапливому, розміреному ритмі, а насправді спішать, щоб устигнути, щоб із вирощеного — не втратити ні зернини, бо ж відомо: нива раз на рік родить!

Курява далеко розповзається від шляхів, висить вона й над токами, й над комбайнами,— весь повітряний океан в'ючиться цією жнив'яною югою. Від обрію до обрію небо зараз помітно притемнене, неяскраве, пливе в напівімлі, і, доки й вляжуться тут жнив'яні аврали, не бачити його ясним. Така вже пора: кушпелища як встануть після Свята першого снопа, як розіпнуться від краю й до краю ці вітрила пилюги над степом, то й не зникатимуть ні вдень ні вночі, і хоч вітрів зараз нема, а сторонній десь там може подумати, що над південними районами знову шаленіють курявні бурі.

У цій куряві тобі жити. Оце вона, твоя золота Бенгалія, вся в потопах кураївської куряви... Але ніде людині не страшно, якщо тільки ти не в самотності, маєш

друзів, повагу людей, улюблену, хай навіть часом і каторжну працю. І, звісно, треба людині для повноти щастя ще мати також отой «сімейний екіпаж», коли на все життя люди єднаються і в труді, і в любові... Кушпелою та вітром палким обдає дівчину дорога. Звикай. Іншому, може, й важко було б тут освоїтись, а їй... Любить Інна цей степ. І не лише тоді, коли зацвіте, запалає навесні скіфськими тюльпанами, замигтить ластівками та озветься жайворонком із піднебесся,— любить його і ось таким, по-жнив'яному звированим, закіптюженим, у хмарах трудової пилюки. Надійність є в ньому. Незрадливий, стійкий, мабуть, лише він, цей степ, і не піде навперекосяк.

Мовчуни ці, що в панамах. Тільки і вдалося дізнатися, що туркмени. В дисципліні, видно, тримають їх командири, виховують як треба, бо ж є такі, що одразу стали б оце лізти, в'язнути з лицяннями до незнайомої дівчини. Ці навіть аж занадто стримані, замкнуті в собі. Могли б бути й говіркішими, якщо вже випало бути супутниками. Однак дівчині чимось і до душі ця їхня східна замкнутість — що ж тут такого, може, це в них просто вияв вродженої скромності, душевної делікатності? Віра Костянтинівна казала, що в Індії теж багато людей таких, приязних, делікатних... Один із цих солдатиків зовсім схожий на вчорашнього потерпілого: до чорноти засмагльований, чорнобривий, весь якийсь мініатюрний. Але це інший. Задумливий, щось мрійне застигло в очах, може, кохану дівчину дома залишив? Ожвавіли хлопці згодом лише, коли при наближенні до кураївських полів у хмарах піднятих кушпелищ змайнули білокрилі перевісники моря — кигитки. Солдати аж посхоплювались у кузові, тримаючись один за одного:

— Чайки! Чайки!

Очей не відводячи, все стежили за тими літаючими в куряві білими клаптями, що комусь із них нагадували, може, дівочі ненаписані листи.

Вдома у себе Інна застала веселий шарварок, на подвір'ї під грушею ціла асамблея! Андрон Гурійович у відпустку прибув! Як завжди, без попередження, без телеграми. Посаджений за столом на почесному місці, рябіє моряцьким тільником, крутоплечий, зовсім лисий. Гомін родинний, збудження, дівчата красуються в нових, не наших косинках, біжить навстріч дітвора,

виставляє Інні напохвал якісь чудернацькі черепашки... Мама несе таріль з наїдками до столу, де вже й так горою всього, через голови всміхається до Інни щасливо, бо ж такий день, зібрався весь рід! На мамі теж яскравіє нова яблукова хустка, вона пов'язала її довкруг голови по-дівочому і якось аж помолодшала. Андрон Гурійович хоч був за мить перед цим задумливий, чимось навіть оприкрений, загледівши племінницю-медичку, помітно посвітлів обличчям, підвівшись назустріч, сказав комплімент:

— Як розкрасувалась за двоє літ... Та вона ж у нас, Ганно, просто красуня. Таку тільки десь на вулицях Калькутти можна зустріть...

Глибокі очі дівчини в ніяковості дивились на нього, світилися росяно, каро.

Коли почоломкались, коли притулився до небоги своєю колючою щокою, застигши, затримавшись у напливі душевності більш, ніж звичайно, Інні стало чомусь так шкода його, відчула в ньому затаєне горе, а він, уже відсторонюючись, шепнув їй на вухо:

— Там і тобі гостинця привіз... Потім віддам.

І знову сів, хоч і не брався до їжі.

Інна ще раз чи двічі вловила на собі його стужений, присмерково-сірий погляд. Уважно дивився на красуню небогу, наче зазирав у власну та ще в чиюсь молодість, де, може, йому зустрічались чиїсь такі росяні, карі...

Батько Інни теж за столом, ради такого випадку вирвався з поля, залишив, певне, замість себе на комбайні свого «штурманця», котрий уже водить незгірш за батька — як дорослий комбайнує! Хлопець тільки й жде, щоб самому залишитись біля стерна, показати, на що він здатен... Мати просто цвіте серед гостей, неприсідає, кожного припрошує,— адже така подія! Тісно за столом, жарко, хай прихапцем, нашвидкуруч утворилось застолля, а зібралася майже вся рідня: пашіють поруч господаря обгорілими обличчями брати його двоюрідні та троюрідні, здебільшого теж механізатори, весело цебенять родички різних ступенів, навіть напівзнайомі дівчата та молодиці поприбігали з ферм, бо хай там і десятиюрідні, та все ж таки Ягничі. Татко, як і щораз після чарки, понад міру ласкавий до Інни, посадив її поруч себе, навіть обійняв за плече, тільки ненадовго, бо потім знов до сусіда — механізатора з ферми:

— Розумієш, на всі сто я тепер спокійний, ну, аж ось поти спокійний за свого штурманця! Талант відкрився в ньому, єй-же-єй, талант! Коли ще робили настройку, ні на крок хлопченя від мене, по п'ятах ходить, разом оцими руками поперебирали все — гвинтик за гвинтиком, вузол за вузлом...

При слові «вузол» Ягнич-моряк (Інна спостерегла) раптом скинувся, ніби з дрімоти, ожив на мить, потім знову поринув у думи.

— А коли не полінуєшся та відрегулюєш вузли, то, сам знаєш, воно ж у роботі окупиться,— вів далі батько своєї.— Заглянь коли, Тимохо, з ферми до нас, подивись, де ми з Петром пройшли: за нами гривиці не лишаються! По тому, як чепурно скошено, по низькому зрізу хлібів одразу впізнаєш чий почерк! Кожен тобі скаже: де поле без гривиць, де воно найчистіше — то пройшов екіпаж Ягничів! Екіпаж батька й сина!..

— А це ж головне,— відгукнувся фермівський механізатор.— Бо як ти до хліба, так і люди до тебе.

Мати, щоб підхвалити своїх перед гостем, стала розповідати, як вони після жнив, коли комбайн весь у пилюці, купають його... Купають, наче те немовля!

— Тільки ж зобидило нас у цьому році, дуже зобидило...— аж головою покрутив Ягнич-комбайнер і знову про той запал, недорід, про недобрані центнери...

— Та годі вам про центнери,— весело махнула рукою мати, проходячи біля чоловіків.— На цілині он, кажуть, добре вродило, без хліба не будемо.

— Та й Кураївка дасть, чого ви там прибідняєтесь,— підтримала її тітка Неля. Гостроносенька, бойковита, вона влаштувалася на найвиднішому місці, поруч з почесним гостем.— Хоч плюскле, припалене, а й з такого весільний коровай комусь спечемо! — І значливо глянула на Інну.

— Ви он гостеві дайте хоч слово сказати,— нагадала господиня дому,— хай розкаже щось про світи. Бо побуде та й знов піде під своє парусся, на солоні вітри. Вже всю душу, мабуть, вони йому просолили. Твоє слово, Андроне!

Гість ніби не почув заклику, не був, видно, настроєний балакливо. Й чарка стоїть перед ним, здається, неторкана, налита доповна. «Чи не захворів він часом?» — з тривогою подумалось Інні. Якась пригніченість почувалася в ньому, внутрішня криза. Гомін застолля для

нього зараз, видно, далекий, щось людину мучить. Курить та й курить, час від часу схмурює свого крутого, плугом літ поораного лоба...

Інна якось мимоволі переймалась до гостя співчуттям. Які там світи, коли людина ця й зараз цілий власний світ носить у собі, світ нерозгаданий, розтривожений, чимось недоступний для інших. І це той дядя Андрон, що колись, як дівчина була ще маленькою, приїздив у Кураївку збадьорений, забавляв Інну різними жартами, той, у кого вона не раз сиділа на плечі, бігала за ним повсюди хвостиком та сама зачіпала до жартів, дражнилась до нього смішною, десь від старих підхопленою пісенькою:

Ой ти, ткач-ниткоплут,
А я королівна!..

Тоді в неї ще виходило «кололівна»...

Не щадять людину літа, такий короткий вік людський. Є в ньому буяння весен, є вінець літа, але налягають потім і осінні тумани, їхня холодна невідворотність.

Який-небудь десяток років розділяє Ягнича-старшого з його сестрою (вона була наймолодша в сім'ї, з усіх сестер єдина зосталась), та все ж мама й зараз ще тримається, сьогодні ось просто розцвіла, а він...

Руки Ягнича-старшого лежать на столі. За довгі рейси, за роки труда на них утворились бугри-вузолля, мабуть, такі наростали в тих давніх, галерних, що надовго були прикуті залізними ланцюгами до весел.

— Хоч би заспівали! — знов гукнула заводійкувата Нелька.— Невже отак мовчунами і сидітимем?

— З чого вам співати? — засміялась котрась із дівчат-доярок.— Шуби ж для вас і цього разу нема.

— Нащо мені шуба! Хоч сама без шуби, зате моя хата в «шубі»! Правда ж, Гурійовичу! — І Нелька рвучко обняла за шию моряка.— Мода вже на шуби відійшла, ви мені краще дубльонку привезете, еге ж, дядечку? А ні — то син скоро привезе. Він же в мене цього літа збирається поступати. Агітую, щоб ішов у торговельне, а він в одну душу: ні, в морехідку! Заворожили ви, Гурійовичу, його своїми чучелами.

— У ту морехідку ворота вузькі,— спохмура підкинула тітка Василина, аж чорна з лиця вдова одного з двоюрідних Ягничів.— А котрий і потрапить, то швидко

звідти вилітає. Хай навіть буде він і вчительський син.

Це був прямий натяк на Віктора Веремієнка, і натяк досить безтактний: Інна відчула, як густо зашарілась.

— Мій, якщо потрапить, то вже не вилетить,— гордовито сказала Неля за свого.— У шкільній виробничій бригаді перед веде, торік, ви ж знаєте, на районних змаганнях по оранці став чемпіоном... Так це ж по степу, а по морю він борозну ще рівнішу прокладе!..— І знов лестиво зазирнула Гурійовичу в його коротко підстрижені вуса.— У вас же там, дорогесенький, всюди рука, поспособствуйте!..

Оріонець мовчав. Хотів би застерегти, що хай не сподівається там її хлопець на легкий хліб. У морехідці так само, як і на «Оріоні», зустрічає не мама з медом на устах — ринда сувора його там зустріне! Могутню владу має та ринда-дзвін, підвішена на подвір'ї морехідки, щоб регулярно відбивати склянки, щоб не лишати хлопцям часу для байдикувань! Ганятиме вона хлопця, як солоного зайця, всюди гудітиме йому своєю нещадною литою міддю, чатуватиме кожну курсантську хвилину. Не встигнеш зарядку зробити — уже мерщій, хлопче, до навчання, в класи, де ждуть тебе хащі таблиць, екрани, лоції, всяке хитромудре приладдя... По секундах розписане все курсантське життя від рання й до ночі, на ногах від підйому і аж доки відпустять вас «в екіпаж», що, попросту кажучи, є звичайним гуртожитком, хоча кімнати в ньому звуться кубрики...

— Чи, може, справді й не рипатись? — одверто ділилася Неля своїми сумнівами.— Може, хай спробує в оте друге, в риболовецьке?

— Пришли його до мене, я сам з ним поговорю,— буркнув оріонець.

Джухнула біля двору машина, приїхав Чередниченко. Механізатори, як за мовчазною командою, враз підвелися.

Господар дому Ягнич Федір стояв попереду, лицем до вулиці, готовий, здається, взяти на себе відповідальність за всіх. Був він зараз рясно зрошений потом не менше, ніж на комбайні, і, наче йому комір тиснув (хоч уся шия відкрита), все поводив сюди-туди своєю круглою, на міцних в'язах головою.

— Ось де вони рекорди ставлять,— підходячи, сказав з удаваною сердитістю голова.— Що це ви, хлопці, надумали? Жнива в розпалі, а ви тут бенкетувати?

— Та ми, та ми...— замикав господар двору, зніяковіло усміхаючись.— Ви ж бачите, хто тут у нас...

— Та бачу, бачу,— суворо спрямував Чередниченко погляд на оріонця.— Ти, зривщику старий, надумав жнива нам зірвати? Не міг вибрати кращого дня? Ну, та де ж тебе дінеш.— І, вже повеселілий, ступнув уперед, насунувсь на гостя:

— З прибуттям.

Вони міцно обнялись, почоломкались.

Механізаторам не треба було вдруге нагадувати, як їм повестись: без прощань, без зайвих розвітань, один по одному та з двору, і за хвилину тільки пофуркали врізнобіч їхні мотоцикли, що досі стояли, попритулявшись під штахетником.

Жіноцтва теж незабаром поменшало, лишилися з сторонніх тільки Неля та сусідська молодиця,— обидві, перекочувавши на веранду, про щось там перешушукнулися з господинею, а потім, уже не чіпаючи ні гостя, ні голови, непомічені вислизнули з двору.

Тим часом зовсім звечоріло, груша оповилась тінню, мати ввімкнула надвірну лампочку, щоб падало світло з веранди, щоб краще було видно бесідникам одне одного,— не щодня ж зустрічає людина свого давнього товариша, друга молодості.

Зостались вони тепер за столом удвох — Ягнич та Чередниченко.

Інна з чемності відсіла від них, примостилась із стільцем за грушею, але й не далі, бо ж цікаво було їй послухати цих двох побратимів (так вона їх назвала в думці), подивитись, як сходяться люди після одного перевалу літ.

— Ну то як воно? Ще підстрибуєш? — звернувся Чередниченко до друга, і в голосі його виразно прохопилась тепла нота.

— Якраз це той, що підстрибує,— оріонець запалив сигарету й похнюпився.

— Не ті вітри повіяли, чи чого ти зажурився, моряче? Невже в чині понизили? Набуянив? Чи, може, в Марселі з моряками за французьких дівчат побився? — І, не діставши відгуку на жарт, серйозно спитав: — У відпустку надовго?

— Надовго,— глухо вимовив Ягнич.— Доки й дух із грудей.

— Та ти що? — аж сахнувся від нього Чередниченко.— Що ти верзеш?

— Оце ж і верзу...

— Невже списали? Та як вони без тебе!.. Бо ж ти там, здавалось, прикипів навіки...

— А виявилось — не вічний... Приймай свою грамоту і — за борт, чоловіче...— Ягнич понуро втупився у край столу.— Кура́, брат, кура́...

І це останнє було видихнуте так важко, з такою глибиною болю й розпуки, що Інна жахнулась.

Ніхто сторонній не втямив би, що то воно за «кура». Ніби шифрограму, зрозумілу лише для двох втаємничених, виповів Ягнич товаришеві цю давню чабанську примовку. Був колись у них дід-чабан на прізвище Лебідь, кураївський мудрець, йому нібито належало авторство. Приходячи зі степу в осінню негоду, з гирлигою, в мокрому дубленому сіряку, мав звичку відповідати, коли хто цікавився його життям та самопочуттям: «Кура́, брат, кура́...» Тлумачити, що то за «кура́», можна було по-всякому, на різні лади, скажімо, що злющими, пронизливими вітрами повіяло в степах, чи що ноги крутять, спати не дають, чи що чабанський вік того Лебедя невблаганно наближається до якоїсь крайньої, найкрайнішої межі... Деколи Інні й раніш доводилось чути про ту загадкову «куру», мовилось про неї коли з жартом, а коли з легким присмутком, але щоб так, як зараз... це вперше. І навіть пояснень до їхньої «кури» ніяких не треба було: ця їхня напівзагадка, давня чабанська формула мовби увібрала в себе все, що в ніяке інше слово не вбереш, і дивним чином єднала їх зараз обох, єднала, мов якийсь горьовитий пароль, тільки їм доступний тайнослів.

І Чередниченко, видно, справді одразу і в належній глибині осягнув цей сумовитий Ягничів шифр, зрозумів його пекуче, щемливе значення.

— Рано нам ще про куру думати,— сказав після мовчанки.— Життя велить, Андроне, ще нам триматися та триматись. Дорозі не кінець.

— З'їздилось колесо.

— Скрипуче колесо довше ходить...

І вони знов умовкали. Інна сиділа не ворухнувшись, наче боялась сполохати їхню задуму. Мати, видно, нутром зачувши, що тут під грушею щось негаразд, теж підійшла, підсіла до цих двох. Адже брат їй нічого не

сказав про себе, не встиг чи навмисне втаїв, щоб одразу з порога не отьмарити зустріч. І сестра, і всі веселились, вважали — й цього разу відпустка, а він, виходить... списаний, забортний.

— Не журись,— зусильно збадьорюючись, мовив Чередниченко до товариша.— Це саме той момент, коли треба вдарити лихом об землю! Кураївка притулок дасть, напризволяще не кине...

— Чим же я вам можу знадобитись? — затоптавши сигарету, озвався Ягнич.— Вузли в'язати? Це вам ні до чого...

— І парусів нема,— пошкодував Чередниченко,— перевівся кураївський флот. То колись було: жагель поставить чи бабину спідницю на «дубку» напне і гайда з кавунами в губернію на базар... Пригадуєш, як діда Швачку буря загнала з кавунами і з бабою аж у Туреччину? Пішки через два місяці вернулися — ні байди, ні кавунів, тільки бабу за руку привів... А тепер і кавуни контейнерами підбирають просто з баштану...— І знову до Ягнича: — На комбайна тебе теж не посадиш. Міг би ще косою махати по обніжках, але це в нас тільки раз на рік практикується — на Свято першого снопа. До «фрегата» б, що робить нам дощ, так його повертати не треба, він сам себе поверта...

— Виходить, чучела набивати тільки й зостається.

Чередниченко, прижурений, сидів. Ягничева проблема, видно, зараз проблема й для нього.

— Казав я колись тобі, Андроне: не зв'язуйся ти з тим «Оріоном»...

— «Оріона», Саво, не чіпай,— схмура кинув Ягнич, і по тону, яким це було сказано, Чередниченко відчув, що заводити в цей бік дискусію було б марно чи й ризиковано.

— Може, сторожем підеш на польовий стан? Ти тільки не ображайся. Ми тут люди свої, а сторож — то теж людина, не манекен.

— Братика мого, мабуть, більше до моря тягне,— аж тепер, не втерпівши, докинула хазяйка двору.

— Так-так, у нас же й море своє! — одразу підхопив ідею Чередниченко.— І наша кураївська «рибтюлька» ще не всі там сітки попропивала. Правда, в нас по ставках та каналах риби сьогодні, вважай, більше, ніж у Чорному... Там тільки медузи, мов капелюхи, плавають.

— А він, мабуть, і за медузами скучатиме,— піддала жіночої психологічної тонкості Іннина мати.

— Скучати не дамо. Та й ти не з таких, щоб скучати, знаю твою натуру. А взагалі добрий зав'язали вони тобі вузол напризахід життя! Хоча, здавалось би, й не пора, ще порох є, козарлюга ще ж, як подивитись...

— А медики списали.

— То вже діло кепське,— нахмурився й Чередниченко,— з медиками не дуже повоюєш. Справді, виходить ніби кура...— І помовчавши, знову: — То як? Щоб берданку через плече та й на пост? Злодіїв поки що не чути, та все ж для порядку треба. Робота саме раз: вдень спи собі в затінку, після всіх своїх оріонських вахт відсипайся, а вночі в космос поглядай, зорі лічи!..

Обидва звели голови вгору, дивились якийсь час між верховіття на зірки.

— Подумаю,— сказав Ягнич перегодя.— Може, й доведеться... Може, й справді лічитиму оці кураївські зорі, доки всіх не перелічу.

XI

Так і став він тут жити. Коли дійшлось до його місцевлаштування на нічліг, Інна запропонувала свою чистеньку, відведену їй матір'ю світличку, одначе прибулець відмовився рішуче. І взагалі від хати відмовився, хоч вільно ж там, комбайнери обидва в степу, та ще й тахта є на пружинах. Не треба й тахти, багато курить, мовляв, уночі встає. Попросив для себе розкладайку, сам прилаштував її під грушею, так буде краще. «Це ж літо, а коли зайде осінь?» — видно, кортіло спитати сестрі, та вчасно стрималась.— Нащо нагадувати зайвий раз про те, від чого людині болить?

Сестрі Ягнич теж завдав думок сумовитою новиною. Звикла була вже, що провідає, погостює, та й знов прощавайте. Здавалось, так завжди буде, а воно ось як повертається... Звісно, вона рада, рідна ж кров, та й сім'я в неї дружна, людину пригріють, але як сам він тут почуватиметься? Замість хати старої тепер нова, ставилась без нього, щоправда, подвір'я батьківське і груша теж, принаймні півгруші належить братові по праву. Та тільки чи це його втішить? З його самолюбивим харак-

тером вважатиме, мабуть, що всім він тут буде тягарем, завдасть клопоту, самою своєю присутністю порушить їхнє звичне й владноване життя.

Груша Ягничева — в кам'яній корі. Просто як камінне дерево. Постелившись під рідною грушею, гість одразу ліг, умостився на своїй розкладайці і, зморений з дороги, здавалось, швидко заснув. Проте, коли Інна, прибираючи зі столу, востаннє пробігала побіля нього, оріонець стиха її окликнув:

— Інко!

— Що вам?..— Вона зам'ялась, не знаючи, як його делікатніше буде назвати. «Дядя Андрон» — надто по-дитячому, по-давньому, «дядько Андроне» — це звучало б наче трохи грубувато, бо декотрі з дівчат у медучилищі, коли про когось із хлопців хотіли висловитись зневажливо, вживали саме цю форму: «А, вайло, є в ньому щось дядьківське»... І хоч Інна сама й не приймала цього, слово «дядько» для неї ніколи лайкою не було, та все ж зараз хотіла знайти якесь шановитіше слово. І тому звернулась до нього на ім'я й по батькові, як звертаються в школі до вчителів:

— Що ви хотіли, Андроне Гурійовичу?

— Про одну річ хочу тебе спитати.

— Питайте,— вона аж розгубилась: про що б то?

Гість мовчав, ніби й сам в останню мить завагався, питати чи ні. Потім таки подав голос:

— Що воно таке... піте-кантроп?

Вона трохи не розсміялась. Так це було несподівано, й таке смішне слово! Піте-кантроп!

— Якщо не помиляюсь, назву таку має викопна людина чи навіть напівлюдина... А власне, для чого вам це?

— Та просто так.

— А все ж таки? З нічого ж не буває.

— Ні-ні, просто. Якраз із нічого, взяло та й приверзлось.— І жестом руки він одразу ж відпустив її, йди, мовляв, собі...

Вона відійшла кілька кроків, а потім враз повернулась:

— Ви не сумуйте.

— З чого ти взяла?

— Та так... Відпустіть нерви, добре виспіться, це вас зміцнить.

— Для чого?

— Як — для чого? Для життя!

— А життю таке луб'я потрібне?

— Від вас я цього не ждала,— вона аж розсердилась, щиро, неприховано.— Той, хто став для нас символом мужності, витримки. Людина, яка носить у собі «Оріон»!.. І раптом... Таж нема знеціненої людини! Нема й не повинно бути, якщо вона справжня... Невже не ясно? А ви: чи потрібен... Навіть слухати дивно. Спіть!

Крутнулась і пішла.

Якщо буває слово цілющим, то для Ягнича оце було воно. «Людина, яка носить у собі «Оріон»... Отак з щемливою гостротою відчув, що не приблуда він тут, щось таки важить його особа бодай для декого із рідні. А досить, виявляється, бути потрібним хай навіть одній людській душі, щоб присутність твоя на землі вже була виправдана...

Таке зробив для себе маленьке відкриття і тихо порадувався йому. Навіть посміхнувся: дівча, а як відбрило, як провчило тебе лисого. От тобі й Інка!

Уранці подарував їй хустку. Таку, як і матері, японську, з квіттям, тільки справді веселішу — червоне квіття розкидане по золотаво-оранжевому тлу. Отак угадати! Сприйняла це як добрий знак, з якоюсь навіть символікою,— згадалась їй одразу вчорашня оранжева безрукавка на Вікторові, коли побачила його в першу мить.

— Буде від вас пам'ять, спасибі.

Накинула перед дзеркалом хустку на голову, потім опустила на плечі, покрутилась, повела плечем сюди й туди... Ягнич милувався нею: справді, мов юна циганка десь із Калькутти. Сестрина гордість, кураївська смаглява краса,— де воно тут і береться в Кураївці? З якого коріння? Очі чисті, а коли засміється (зрідка), то й сміх у неї якийсь чистий. Не сьогорічна, а вроджена смага (абрикосова, з рум'янцем густим) рівно лежить на щоках, на шиї, рухи плавковиті, і в усьому дівоча, самою ще, може, не усвідомлена гідність, ні проти кого не спрямована гордовитість, королівна-кололівна, та й годі! А надто ж цей погляд, оріонець ще зучора його помітив: глибокий, непустий, таємно тобі співчуваючий.

— Спасибі, дядю Андроне,— ще раз подякувала Інка й передала хустку з квіттям матері на сховок:— На збереження вам... Коли завіє зима, запинатимусь...

А зараз на роботу майнула без хустки, з вільно роз-

пущеним витким, смолянистого блиску волоссям,— переливами хвилястими воно так гарно їй розсипалось по плечах.

— Оце ж наша зцілителька,— сказала до Ягнича з усмішкою сестра, коли залишились доснідувати вдвох на веранді.— Ця всіх оздоровить, бо душею добра. Біжить, поспішає, щоб, бува, куди не втік від неї медпункт. Не встигла й оглянутись, як уже головиха впрягла її замість себе...

— Варвара, кажуть, нездужає часто? — поцікавився брат.

— А кине роботу, то й зовсім заскніє. Мабуть, і сама це почува: бо кидає, кидає, а з рук, проте, не випуска... Звісно, на безділлі людина всиха... У мене ось що більше клопотів, то я здоровіша.

Не приховалось від Ягнича, що сестра сьогодні, знов увійшовши в свій звичний будень, і сама якось збуденилась, мовби злиняла, хоча й хвалиться, що здоровішає в клопотах... Теж покарбувало життя. Густо кладуться зморшки біля очей, і хоч у погляді сестри ще повно тепла, проте очі вже не горять, як раніш... Чорні тільки брови зостались, у косах сріблятся нитки сивини.

Була врода та, вважай, злиняла, як ото в пісні співається. Тільки ж не намарне пропала, в дочку перейшла...

— Щаслива ти, сестро, з такими дітьми.

— Це правда. Для матері іншого щастя нема.

— Знайти б тепер Інні пару достойну... Чи вже знайшла?

— Та наче... Хіба не помітив, як учора згоріла, коли Василина бовкнула про вчительського синка? То ж її любов. Рання, ще з школи. Як ото мовиться, перша... Ох, боюсь я цієї любові! Чимось він її засліпив, вклепалась без ума в халамидника. Та ти ж Віктора знаєш?

— Веремієнків?

— Один він у нас такий вітрогон. Йому після школи на трактора б сісти, а він замість того сів на лаву підсудних... Наплакалась мати, ще й досі від сорому людей уникає, з двору не виходить... Ох, Віктор, Віктор, в кого він і вдався! Відбувши своє, в Кураївку не спішить, десь у районі застряв, з дружками з чайних, кажуть, не вилазить. Хуліган, зайдисвіт, а наша за ним, я ж бачу, мре...

— У цьому ми їй не судді,— зауважив брат.— Знаєш по собі: серця не зневолиш...

— Хоч би він куди завербувався на край світа... Бо як подумаю, що такого дурисвіта матиму зятем, тарілки за ним прибиратиму... Ну хіба ж вона йому рівня? З похвалою училище закінчила, кругла відмінниця, здібна до всього... Окрім що медичка, вона ще ж і поетка в нас, сама пісню склала!..

— Пісню? Інка?

— Тож-бо! Радіо двічі вже передавало: слова Інни Ягнич, ну, а музика... та, мабуть, і музика її. Декотрі кажуть: кому вони здалися, ці нові пісні, коли й старих уже не співають... За теперішньою модою більше готове ж слухають з платівок, бояться живе горло натрудити... А по-моєму, коли дівчині закортіло свою пісню скласти, то — хай, кому це заважає? Буває таке на душі, що піснею тільки й скажеш... Мама наші скільки он тих пісень знали — і для будня, й для свята... Одначе, що ж це я тут з тобою розсиджуюсь, братечку. Десь там моя комашня мене жде,— згадала вона про дитсадок.— Напарниця, мабуть, уже знов губи роздула.

— Клопітка робота? — запитав Ягнич.

— Клопітка, та й дуже, та все ж легше, ніж комбайнеркою. Отам робота! Доки молодшою була, то воно й нічого, якось навіть самолюбно, коли кажуть: он вона, Ягничева, нарівні з чоловіком стала до штурвала. А потім, почуваю, еге! Уже це не для твоїх літ, молодице... Не скаржилась, Чередниченко сам помітив: за комбайнерство, каже, Ганно, хвала і слава тобі, оскільки ж виростила достойного сина — штурмана для степового корабля, вихователькі здібності виявила, то переводжу тебе віднині на дитсадок... Виховуй цих пуп'янків. Отам біля них і веселюсь... Що ж, побіжу. Ти вже вибачай, братику, сам будеш тут грушу сторожувати...

— Опудалом для горобців — саме раз,— глухо відповів оріонець.

Та тільки сестра з двору, став лагодитись і він кудись: причепурився, оглянув себе перед дзеркалом, щіточку вусів торкнув ребром долоні.

Йде Кураївкою Ягнич. Малолюдна вона в цей час жнив'яної пори, лише де-не-де на вулицю вискочить чиєсь дитинча. Колись дітей тут, як горобців, кублилось у пилюці, зараз не дуже їх рясно, але котрого зустріне моряк — не мине без уваги.

— Чий ти?
— Яковин.
— Якого ж це Якова?
— Ну отого... Ягничівського.

І довго ще потім прикидає оріонець, з яких це Ягничів буде цей малий Мурза Замурзович? Виявиться, що ніякий він тобі й не родич. Однак пошкодуєш, що якоїсь цяцьки-гостинця для нього в кишені не прибереш, бо діти — це діти... Аж ніяк не всі дорослі викликають у Ягнича до себе приязне ставлення. Є такий крутійло, фальшивець, словоблуд, зустрінеться десь тобі пика така мерзенна, повзуча, що вік би її не бачив, не людина — гидота. А от діти завжди для Ягнича приваба, всюди вони йому любі — чи в своєму, чи в чужому порту... Забралось ото на вишню, крізь гілля позиркує звідти до тебе, білолобе, інше он вулицею покривуляло верхи на велосипеді — глянеш, і душа сама запитує: яким воно буде! Якою побачить свою Кураївку? Кого воно з неї згадає? Розрослась, розбудувалась, багато хат незнайомих, та все шифер — під стріхою лише зрідка десь трапиться... А що там уже говорити про ті мазанки саманові, чабанські,— з молодих, мабуть, мало хто й знає, як ллють хату з саману, не чули, як, скажімо, прядка гуде або як просо в ступі товчуть — так що аж хата ходором ходить... А були ж у Кураївці такі, що й хати путньої не мали — халупу руду зліпить або напівземлянку-напівкурінь зіпне, як у тій пісні: збудуй хату з лободи, та й розкошує... Ніхто тепер не повірить, що в куренях із камки, з морської трави люди жили, а Ягничеве дитинство саме в такому палаці тулилось... І це ж вам не в тропіках, де снігів ніколи не бачать... Лишили б хоча для музею яку-небудь підсліпувату мазанку, щоб було з чим порівнювати все оце теперішнє... Палац культури вигрохали на шістсот місць, універмаг сяє вітринами незгірш, як у місті, та й сама Кураївка, мабуть, стане колись містом, яким-небудь приморським Кураївградом.

Опинившись у центрі села, Ягнич найперше пішов до обеліска. Щоразу тут перед ним постоїть, коли приїжджає. Поволі — вкотре уже! — вчитувавсь у той скорботний реєстр, у тих карбованих по каменю золотом Дикопавленків, Рябих та Чорних, Чередниченків, Щаденків та Ягничів,— Ягничами кінчається алфавітний список майже біля самої землі. Вогонь горить, во-

рушиться пломінцем — газовий балон під ним час від часу міняють. Квітів багато довкіл, на різні барви цвітуть троянди, дуже тільки запилюжені; між квіттям, між колючими кущами троянд мишій та осот жене, дарма що сільрада через дорогу, молодій секретарці з вікна видно ж цей бур'ян, могла б вийти та й прополоти...

Потім аж край села, на старому цвинтарі, опинивсь. Між осілими, ледь помітними безіменними горбками розшукав могилки батька-матері, вони штахетиною обгороджені, сам під час минулого приїзду обгородив. Постояв у роздумах Ягнич і тут. Звідси відкривалося море, добре видно було в далечі розлогу його синяву. Ось воно, безкрає, повне осяйного простору... Осліпило, щемом наповнило груди. Отак, Ягничу: з цвинтарних бур'янів, з полиневої суші вивчаєш тепер юнацьке море своє, вічно звабливу його блакить. Просився ще хоч в один рейс, а він тобі вже, мабуть, прокладений просто в кураївські оці полини... Викопають тобі тут хату останню, оту, що над нею хіба що яка добра душа тополицю посадить... На «Оріоні» — отам він, здається б, ніколи не вмер! Новим рейсом, з новими курсантами зараз десь, мабуть, в Егейському йде, в найсинішому із морів... Під рівним вітром, серед сяйних, розкішних просторів хлоп'ятка ідуть, подорослішали без тебе синочки, все вміють самі,— аж сюди чути, як бринить, співає над ними парусся! Може, якраз у тих водах лине твій «Оріон», де його люблять зустрічати дельфіни, їм це чомусь до вподоби — пливти поруч із судном, весело його супроводити, мають звичай якомога довше з ним не розлучатися. Відомо, що дельфіни почувають симпатію до людей, непоясненним поки що є їхній постійний потяг — бути з людьми. Може, і їм, морським створінням, властиво відчувати потребу в людському теплі? Виявів ласки й доброти в нас шукають? Чи, може, тягнучись до людини, сподіваються знайти в ній вірного друга собі, створіння взірцеве, щось близьке до найвищої досконалості? Йти в морі поруч «Оріона», пустувати, показувати свою спритність молодим морякам — то дельфінам найкраща розвага. Як саме втілення життєлюбства і пластики, пругкими живими дугами вигинаючись, вискакують із води, виграють, аж ніби сміються, шлють свої усміхи водяні крізь сріблясті бризки до екіпажу, до Ягнича. Часом

якась просто химерія на нього находила, здавалось: а може, то його потоплі під бомбами діти, здобувши іншу подобу, стали там, у підводді, веселими дельфінятами й далі живуть, принатурившись до іншого, до водяного життя?

Коли, повертаючись з кладовища, Ягнич проходив мимо кураївської пекарні, на дверях як вирослa Нелька:

— Здрастуйте, дядечку. На прогулянку вийшли?

З дверей так гарно пахло гарячим духом щойно випеченого хліба. І Нелька, як справжня пекарка, в білім культурнім халаті привітно красується на порозі, розчервоніла, напалена від печей.

— Паляниці якраз вийняла, може, вгостити?..

— Ні, спасибі.

— То, може, хоч бублика?

— Дякую й за бублика.

— Та що ж це ви так, дядечку?..

І з ходу знову про сина. Цілу ніч не спала, все сушила голову, йти чи не йти хлопцеві в ту морехідку... Чи витримає він там, чи не виженуть?

— У морехідці, звісно, не мед,— стримано сказав Ягнич.— Бачити морехідку на параді в безкозирках, у стрічках — то одне... А коли воно, хлопченя, в бурю сидить ото на палубі та, ще не вміючи, руками школярськими зачищає сталевий кінець — то морехідка інша... Там у нього всі руки в крові...

— Ой лишечко!

— Чого ж ти його до мене не прислала?

— Соромиться! Такий сором'язливий він у мене... Якщо вступлю, каже, тоді піду... Бо ще подумають, що канючник, слабодух, протекції шукати прийшов!.. Ні, я його таки умовлю в торговельне. Вже нібито й сам схиляється...

— Діло його. Торгувати теж комусь треба. Тільки, як вивчиться та стане за прилавок, щоб людей не общитував.

Ягнич уже напрямився далі йти, але ж молодиця знову його спинила:

— Дядечку, стривайте на хвилинку!..

Метнулась до пекарні, з'явилася на порозі з великою білою паляницею в руках.

— Торкніться до неї: гаряча, вся дише ще!

Давно не бачив Ягнич такої високої та пишної паля-

ниці, аж усміхнувсь: от тобі й Нелька... Хлібину таку спекти — це теж талант ..

— Мабуть, на виставку пекла?

— Будь ласка, Гурійовичу, візьміть, ніхто вам такої не спече!

— Цілий дивень! На весілля б комусь, а ти... ні, ні,— відмахнувся Ягнич, хоча в душі був зворушений.— Хліба в нас повно на столі...

— Знаю, але хай поряд із їхнім буде й ваш... У них свій, а в квартиранта свій!..

Ягнич аж образився:

— Поки що не ділимось... Ніхто хлібом ще не дорікнув. І не квартирант я...— буркнув убік і, похнюпившись, пішов собі далі.

Двері Палацу культури, що виник перед Ягничем, зараз були відчинені, хтось, видно, з'явився з ключем. Моряк вирішив зайти. У просторому, повному світла вестибюлі ні душі. Тихо, не чути нічиїх кроків. На стінах приваблюють зір картини великих розмірів, що їх Чередниченко замовляє десь у художніх майстернях і добре оплачує, вважає, що для цього діла коштів жаліти гріх. На найбільшій картині пташина ферма, білі кури чи гуси розбрелися по згірку, посеред них красується весела дівчина-пташниця в білому халаті. До когось вона сміється, може, до того чубатого тракториста, що так браво сидить за кермом на іншому полотні... Для втіхи степовикам відтворено також і ставок, обсаджений ядучо-зеленими вербами...

Фарб накладено щедро на полотнах, товсто, здається, ось-ось потечуть... У далекім закутні вестибюля, всуціль відгородженому вітринним склом, щось зеленіє і наче прозориться вода,— акваріум там, чи що? Ягнич рушив туди, неквапом наблизився до вітрини. Ніякої води. Пальми стирчать гостролисті, як осока, а під ними серед штучних кущиків та камінців сама дивовижа... чучела! Його, Ягничеві, чучела! Наче тільки й ждали свого творця, щоб із ним тут зустрітись. Аж до скла вітрини Ягнич притулився головою, вражено застиг: треба ж такого... Стояв навлобки зі склом, товстим, непробивним, розглядав експонати. Хто зайшов би зараз, побачив би сцену неповторну, з усіх вестибюльних картин ця була б, мабуть, найсумніша: по цей бік вітрини майстер, а по той бік, за склом, у величезній скляній клітці, його пересохлі на порох пташки. Більші

й менші представники пташиного світу, зібрані однією сім'єю: і ті, що з дальніх морів, і тутешні, добре знайомі цьому узбережжю... Дроздики, журавлики, ластівка-білогрудка, баклан-чорноморець, тропічні папуги в яскравім оперенні... Кожне літало, вигравало в повітрі, а зараз скляним незрушним оком-бусинкою блищить, сторожко дивиться з-за вітрини на свого творця. Самі окаменілості, до крихкості зсушені, пилюкою припилюжені густо, нікуди вже вони звідси не знімуться, не полетять. Були життям, стали колекцією в скляній, мовби безповітряній клітці...

Різко одвернувся Ягнич і пішов геть, важко ступаючи, несучи в душі тягар побаченого.

Але ж і в зал ще треба було глянути. Двері незамкнуті, відчинив, переступив поріг. Тут напівсутінь і навіть прохолода. Не зал, а цілий корабель. Гасла повсюди на червоних полотнищах, у глибині сцени давня, ще, мабуть, після якоїсь вистави не прибрана декорація: хатка біленька, перелаз з горнятками на пакіллі, поруч — дівчина у вишитому вбранні, у вінку, з коромислом на плечі... Стоїть як жива, поставою так схожа на Інку! Може, з неї хто й малював? Стільці не стільці, а просто крісла розкішні, спинки блищать чорним лаком, нові сидіння оббиті пухнастим, небово-блакитним плющем. Аж посидіти закортіло. Сів Ягнич і зітхнув, спочиваючи. А десь, у дальнім темнім кутку, принишкло затаївся і він, невідчепний дух самотності. Зубоскалить. Сиди, сиди, Ягничу. Здається, досяг... Чи це ж бо не розкіш? Один, сам-самісінький на всі шістсот блакитних плюшевих місць!

XII

На другому поверсі палацу, в лівому його крилі, чулися кроки, хтось там ходив. Коли Ягнич піднявся туди широкими сходами з вестибюля, незабаром зустрілась йому табличка на відхилених дверях: «Історико-краєзнавчий музей села Кураївки».

Зайшов. У зіщуленій постаті, що в протилежнім кутку за прядками та ступами розбирала старезне якесь причандалля, насилу впізнав Панаса Веремієнка. Отак знеприміти́вся, зменшився ростом, на мумію єгипетську звівся чоловік... Сонця нема, а він у темних окулярах,

брилик капроновий на голові. Зачувши кроки, Панас Омелянович одразу відклав мотовило (це було справжнє допотопне мотовило, обсноване нитками), скинувся обличчям угору, якось аж ніби сполохано:

— Хто там?

Ягнич підійшов до нього на близьку відстань і зупинився мовчки, може ж, таки впізнає крізь темні свої окуляри.

Веремієнко перебував у незрозумілій стривоженості:

— Хто ти? Це ти, Вітько?

Ягнича навіть острах взяв, аж моторошно стало. Ти для нього не ти! Дивиться зовсім напрямці, просто в очі, а ввижаєшся ти йому кимось іншим, може, хлопчаком, що вирішив пожартувати...

— Ягнич я. Андрон.

— Андрон? Вседержитель морів? Пробач мені, друже,— одразу прояснилось, просвітлішало обличчя завідувача музею.— Чув я, що ти в Кураївці... Прошу, заходь, заходь.— Панас Омелянович заметушився і одразу пожалівся: — Сліпну я, Андроне, катастрофічно втрачаю зір.

— В Одесу треба, в отой Інститут світла...

— Був. Спершу трохи покращало, а це знов... гасне світ. Усе розпливається, і тебе ось бачу зараз, наче крізь товщу води. Тільки тінь від тебе. Весь ніби стоїш у воді з головою.

«Вже я йому — як водорість...» — подумалось Ягничеві.

— Оце ж бережу нашу минувшину, Андроне... Для кого минувшина, а для нас із тобою вона до останньої клітинки жива... Ось випадково на мотовило натрапив у діда Коршака — буде ще один експонат. Майже знахідка віку... У нього є й жорна ручні, та поки що не дає...

Став показувати Ягничеві музей. Були тут і давні рибальські пристрої, і плахти, і очіпки, цілий ткацький верстат звідкись притягли... На столиках під склом засушені рослини всякі, ковила білочуба, й будняк, і навіть стебло полину... Цілі гербарії з кураївського рослинного світу. А по стінах всюди фотографії, позбільшувані, мабуть, з якихось посвідчень, порозмивані, затуманені чи від невмілого збільшування, чи від давності літ. Скільки Батьківщині достойних людей дала

Куряївка, що уславили її і працею, і подвигами на фронтах!.. Самих тільки моряків — на півстіни. Та ще які моряки: Ягнич Федот на торпедному катері загинув під час атаки... Чорнобаєнко-середульший сягнув був навіть чину контр-адмірала,— недавно помер у Владивостоці. І на кого не глянь — той, як ось Сава Чередниченко, Одесу обороняв, а пізніше відзначився в керченському десанті, Білокінь став героєм за Севастополь, Петро Шафран по ленд-лізу ходив і зараз десь ходить із сейнерами в Атлантику... Натрапив Ягнич на стенді й на свою рядову особу, ледве впізнав у бравому парубкові себе: збільшили його з давньої фотографійки, що збереглася в сестри, молодцюватий моряк у святковій білій матросці, безкозирка з стрічками красується на юнацькій лобатій голові... «Старший майстер парусної справи вітрильника «Оріон» — такий стоїть під цим «експонатом» підпис. Усе вірно, тільки чому старший? Чи, може, й справді старший?

І ще на одній із фотографій, на груповій карточці перших куряївських комсомольців, знайшов Ягнич себе й витрішкуватого, зовсім худющого тоді Чередниченка (у якихось штиблетах лежав попереду всіх на траві). А поруч із ним Іванилов Женька, що під час війни командував танковим батальйоном, загинув десь під Кенігсбергом... Не без зусиль Ягнич відшукав на цій груповій і Панаса Омеляновича, в ту пору молодого куряївського вчителя, він притулився оторопіло збоку, вже й тоді був чимось ніби зляканий... Молодість — ось де вона тільки й зосталася! Це ж прощальна карточка їхнього осередку, коли хлопці на Жовтневі, перед тим як розійтись по світах, разом сфотографувались — уперше й востаннє... Багатьох, багатьох уже нема. Одиниці позоставались. І серед тих одиниць вас двоє, сумовито зараз застиглих перед цими стендами.

— А цю впізнаєш? — з таємничим виглядом Панас Омелянович підвів Ягнича ще до одного стенда.

З туманної фотографії з найвиднішого місця дивилась на них молода кругловида дівчина у льотчицькій формі... Саня Хутірна! Дивилась і всміхалась аж трохи лукаво: ну, яка я перед вами, діди? Всі вони тоді були в неї закохані до безпам'ятства. Однак нікому не вдалося знайти ключ до її веселого серця. Співати з ними співала, до моря на місячну доріжку гуртом дивитись ходила, а щоб вирізнити котрогось, щоб вікно вночі від-

чинити котромусь... Е, ні, вибачайте, хлопці! Однієї ночі Саня загадково зникла з села, думали, чи не втопилась — навіть розшуки на дівчину оголосила стривожена Кураївка. Об'явилась їхня Саня згодом десь аж на Північнім Кавказі, в льотному училищі. Спершу нібито влаштувалась там офіціанткою, компоти подавала курсантам, а потім так закрутила голову одному командирові, що незабаром і одружилася з ним. Казали, що причарувала на смерть, і, може, не так навіть із любові, як ради того, щоб на льотчицю вивчив, це він їй твердо обіцяв. І досягла свого: навчилась, у складі жіночого екіпажу брала участь у далеких перельотах, котрі починались з-під кримського сонця й кінчались десь аж у тундрі, поставила з подругами якийсь дуже значний рекорд. Коли в променях слави купалась Хутірна — прилетіла літаком аж у саму Кураївку, сіла край села на чабанських угіддях, привела батькам у хату свого сивого мужа, теж бойового авіатора, що був на той час у ще вищому чині. Ах, Саня, Саня, неспокійна душа! З першого дня війни була вже в польотах, поривалась навстріч небезпекам, втратила мужа в боях, а її все щось ніби щадило, хоч не раз поверталась на аеродром у прорешеченій кабіні. Непогамовна, знов після того здіймалась на завдання, більше, здається, там і жила, в небі, в польотах денних і нічних. І вже коли рушили наступом, загинула Саня Хутірна десь у повітряних боях над Таманню. Орлиця в боях, а душі була ніжної, незадовго до загибелі опалила її коротка фронтова любов. Була в останнім польоті з льотчиком-юнаком, що його вона зустріла між боями й по-справжньому покохала. З ним пішла і в політ. Розбилися в один день, в одну мить, і, як запевняє легенда, розбились в обіймах. Офіційна версія, що рятунку, підбиті, уже не мали, а дехто з кураївських навіть досі поговорює, що то Санька могла й зумисне підстроїти — з жаги та знетямлення почуттів чи ще, може, з ревнощів, із боязні втратити свою вперше знайдену, вперше відкриту в житті любов...

Здається, тут вони найдовше стояли, двоє зістарених людей, біля своєї ровесниці, що так і зосталася вічно юною.

— Це ось її, Саню нашу, ніяка вже старість не здожене...

— Що ні, то ні,— згодився вчитель.— Правду колись

казав поет: «Хорошо умереть молодым»... Хоча й літа несуть перевагу — просвітлюють дух, дарують мудрість людині...

— Сплав для життя потрібен, сплав двоєдиний — молодого й зрілого,— сказав Ягнич і почав допитувати Веремієнка про сина: де він? Як він? Чи вірні чутки, що розпоганився хлопець?

— Збився з пуття,— зітхнув старий.

— Та візьми ти його за барки, Панасе, отям, зупини,— порадив Ягнич суворо.— Як не себе, то хай честь дівчини побереже... У них же там з Інкою почуття. Хай не здумає покривдити, бо тоді матиме справу зі мною.

— Ох, Андроне, Андроне, торкнувсь ти такого... Найболючіша це моя рана... Сам би в могилу пішов, щоб тільки він став інакшим.

— Та, може ж, таки заговорить у ньому совість?

— Якщо вона в нього є...

Схнюплений стояв Панас Омелянович серед своїх експонатів. Колись був такий прудкий та непосидющий, а зараз де та й прудкість поділась, зісох, зморщився, жменя того чоловіка зосталась.

Надворі — море кураївського сонця.

Біля контори колгоспу знудьговано жде когось компанія молодих людей, приїжджих чи, може, й тутешніх: хлопці в футболках, серед них дівчина кимось ніби ображена, надута, з аерофлотською сумочкою через плече. Вона на одній лавці, хлопці навпроти, всі в позах недбалих, аж сірі з нудьги. Прийняли, видно, Ягнича за сторожа конторського, бо тільки став наближатись, почулось між ними: «Ану спитаєм цього довгожителя...» Вимогливим тоном домагалися відповіді, де голова, коли він буде, а як не буде, то де шукати, хоч приблизно в яких полях? Пройшов мовчки мимо них Ягнич, давши зрозуміти, що зневажає такий тон спілкування. «Глухий,— донеслось йому вслід байдуже й беззлобне,— чи, може, й німий?»

Зустрічав ще когось у розпланованому посеред села скверику з декоративним ставком (теж Чередниченкове завоювання), натикані вздовж берега вербички сріблясті, як оливи, стікають віттям аж до води. Вода важка, в маслянистих плямах, засмічена лушпайками. По ставку плаває лебідь, приручений, ситий, схожий

на гусака. Дітлашня з берега гукає йому: «Мишко! Мишко!» — і він реагує, пливе на голос,— хлопчаки булками годують його з рук. Ще й тут Ягничеві млоїла душу образа, певне, без умислу завдана тими, що біля контори назвали його довгожителем, а потім глухим та німим. Образили більше навіть не словом, а своєю хамською манерою розмовляти, поводитись.

Звертаючись до людини старшої віком, не потрудились навіть підвестися — мабуть, і не догадуються, що так годиться і що це нітрохи не принизило б їх. Хто їх виховує? Видно, що ця Кураївка нічим їм не цікава, здатна навіяти лише нудьгу. Загнати їх сюди в таку спеку могла лише особиста чи службова потреба, а не порух душі. Кураївка для таких одновимірна, бачать у ній тільки те, що бачать, що доступне їхньому оку, а не серцю. А для Ягнича вона повнісінька, населена й перенаселена вся, на кожному кроці зустрічають його живі образи тих, що були, образи дитинства та молодості, для інших вони невидимі, їх нема, а перед Ягничем постають натовпами, не торкнуті часом, не піддатні літам, ходять по садках, сміються й печаляться, незникло живуть по кураївських дворах, люблять, сваряться, з глибини пам'яті подають голоси, і він їх виразно чує, і сам теж відгукується до них із цих своїх нинішніх осамотнілих літ. Повна, повна для нього Кураївка людом видимим і невидимим — від давніх у сіряках пастухів до теперішнього крутов'язого комбайнера та його так розквітлої доньки.

Блукаючи Кураївкою, Ягнич і сам незчувсь, як опинився біля дитсадка. Дзвеніло ясними дзвіночками-голосочками звідти. Такі дзвіночки почути людині не менш приємно, як і важку оту мідну ринду на судні Повагався, потім таки набрався сміливості: дай зайду Сестра ще здалеку загледіла, підгукнула збадьорливо, заходь, заходь, не бійся, наші не б'ються!.. Дітей якраз заводили до приміщення відпочивати, це в них година сну.

— А оце, дітки, той мореплавець з «Оріона», що по всьому світу ходив під парусами!.. Схожий на морського вовка?

Зацікавлено проходили парадом мимо нього парочки тугощоких, чепурненьких дівчаток та хлопчиків, тріпотіли навчено рученятами, вітаючи сторонню людину. Ще й перед тим, мабуть, про нього було їм

жартома сказано, що ось іде морський вовк, бо поглядали на незнайомця здивовано, з відкритою цікавістю, але без остраху. Зовсім не страшний цей вовк... Незабаром збезлюдніло подвір'я, зостались самі цяцьки-іграшки під навісом, розкидані різнобарвними купами, став оглядати їх: і та цяцька плаче, і ту поскубли... Кінь стоїть на коліщатках, басує червоногрудий, тільки одного коліщати-ноги нема. Дерев'яна хатка на курячих ніжках перекосилась, скоро й зовсім може розсипатись. А шкода: чепурненька, справді наче в казці... Треба буде прихопити інструмент, прийти та навести у них лад. Лагодити цяцьки — це і йому буде як забавка в його нинішньому становищі.

— Давайте до нас, будете за старшу няньку,— гукнула, ніби підслухавши його наміри, вихователька, сестрина напарниця, що саме пробігала подвір'ям. Мабуть, в універмаг бігала, бо під рукою пакунок і на обличчі вдоволення, щось добула.— В нас тепер попит на дідів! — мимохідь догукнула весело.— Скрізь, де малеча є, баби та діди нарозхват! Дефіцит на вас!

Зоставшись сам, сів у дитячу гойдалку, злегка колихнувся раз і вдруге, вус ворухнуло усміхом: оце твоя палуба, діду, твій «Оріон»... Хай як його накренює — страху тепер нема. Кличуть заходити сюди, а чому б і ні? Міг би й казочки малечі цій розказувати. Тільки — які ж? Яка з них усіх зав'язалась у пам'яті вузликом найміцнішим, найпам'ятнішим?

Поколихувався, думав, пригадував.

Міг би оцю. Який тут голод, дітки, вчинився одразу після громадянської, просто всесвітній був голод на цих берегах! Люди пухли, бур'ян та кінський квасець їли... І ось тоді клопотанням Леніна, заходами Міжнародного Червоного Хреста були тут по всьому примор'ю відкриті пункти для голодуючих дітей. Там, дітки, какаом солодким нас напували, ще й хліба по тоненькій скибочці видавали нам із вікна, що до нього декотрим було важко й дотягтись, бо серед нас були й зовсім маленькі, такі, як оце зараз ви... Видадуть, ще й накажуть: їж тут, з місця не сходячи, додому нести не можна, бо це твій пайок, він тільки для тебе... А один хлопчик, було, вип'є своє какао, а тоді зирк! — чи ніхто не дивиться, не вистежує, і тільки влучить ту мить хліб за пазуху, та й галайда додому, бо ж там мама й сестричка малесенька в колисці... Мама від того

хлопчика хліба взяти не хоче, їж, синку, сам, тобі треба здоров'я на ціле життя! Та все ж таки радіють мамині очі, ясняться, аж сяють, що синок не забув, і хоч сам не наїдений, а пайку свою приберіг, додому приніс свою крихітну частку від того Червоного Хреста... Ось така вам буде казочка, діти.

Спокій під навісом, благодать. Іграшки валяються купою. З хаосу яскравих цяцьок гумовий крокодил шкіриться, але не лякає нікого. Ластівка залітає в піддашшя, біля самої ізоляційної чашки звила гніздо, туди й сюди змигує раз у раз,— н о с и т ь.

Коли дітей вкладено, Ягнич тихцем підходить до вікна їхнього покою. Сонце розсипається на шибках промінням, дерево зелене, віддзеркалившись на склі, злегка хилитається, і ще видно на грайві скла пружечок далекого моря... В глибині приміщення, на білосніжних ліжечках, поставлених у ряд, мов у кубрику, діти сплять. Стоїть Ягнич і невідривно дивиться, як малят поволі зморює, сповиває сон. Ось заплющилось одне, позіхнуло друге, те зовсім спить, а інше крізь прижмур хитренько, зовсім несонно прозиркує: що то за дід Нептун заглядає у вікно знадвору. Світлі усмішки блукають по личках. Ще одне розплющилось оченя, потім і це, зрештою, поринає в дрімоту — сон, як мед, солодко огортає дітей.

Такі вони чисті, миті-перемиті, такі спокійні. Прозорою хвилькою, наче сонячні зайчики від води, щось перебіжить по личку, мінливе, денне,— то малому щось привиділось уві сні, може, отой дерев'яний коник червоногрудий? Розслабило мускульця, потяглось — то воно росте. Пуп'янок, юне створіння, нема ще в нього клопотів та журби, зла та зневаги нема ні до кого, сама доброта та довірливість. Стояв би отак і стояв на сторожі. У сонних дитячих усмішках є щось від усмішок дельфінів, це він ще раніш помітив. Така ж довірливість, яснота, незахищеність і водночас щось загадкове є в цих сонних пливучих усмішках, таке, про що й ви, дорослі, ще, може, не здогадуєтесь... Єй-же-єй, саме так, зовсім по-дитячому всміхались Ягничеві під час рейсу дельфіни, коли, граючись за бортом, радісні та щасливі, вистрибували до сонця з води.

XIII

Пригамувалось токовище. Не гаркотять зерноочисні агрегати, вляглася напруга авралу, підмітають тік. Від розритих курганів пшениці (з ямами, як від метеоритів на Місяці) зосталась невелика, обметена звідусіль купа посліду — то вже фураж. З виглядом полководця ходить по току Чередниченко в своєму комісарському картузі, поглядає сюди й туди: виграно битву! Ще одну виграно, щоправда, й не без втрат (причина — стихія). В цілому все-таки є підстави голові бути вдоволеним: хоча зібрали й менше, ніж обіцяли у зобов'язаннях (причина та ж сама — стихія), але план здали повністю, здали достроково. З фуражем, на жаль, буде сутужно, худоби ж повно на фермах, ну, та якось доведеться викручуватись. Вся надія, що наступний рік буде щасливішим. Уже зараз закладаються основи того примхливого хліборобського щастя: обсіялись, вклалися в строки, тепер би дощу!..

Людей поменшало в степу. Військові, що допомагали вивозити хліб, розпрощались, поїхали; якійсь дівчині, може, й тоскно стане, замлоїться душа, що вже не стирчить на солончаках біля ферми польова радіостанція серед наметів солдатського табору.

В одну ніч знялися, зникли в невідомому напрямі — ніде на токовищі не побачиш тепер тих симпатичних та скромних туркменів у панамках.

Перед відправкою забіг на хвильку до Інни той її перший пацієнт, ніяковіючи, передав пластинку:

— Тут наша пісня... Про одну «киз»... таку, як ти!

І побіг, зашарівшись до вух.

Інна теж згортає свій медпункт, збирає аптечку, впаковує свої ампули та шприци,— рятувальній службі її нема чого на току більше робити, перебазовується в село.

Чередниченка, як і всіх, хто тут ночей не досипав, добре вимотало за жнива. Тепер, коли приспокоїлось, Сава Данилович для інтересу став на токових вагах, прикинув, скільки ж він тягне: виявилось, що втратив чимало — дванадцять кілограмів живої ваги як не було! Запевняє, нібито легше стало одразу.

Жінки, що підмітають тік, весь час поглядами підстерігають Чередниченка, щось вони мають до нього. На-

решті одна, сторчма поставивши мітлище, випросталась:

— Товаришу голова, а коли обжинки?

В запитанні прохоплюється щось досить-таки в'їдливе.

Задумався голова. Почухав потилицю, ту круту, атлетичну, на яку не раз уже після гарячих жнив надівались величезні вінки з колосся, колючі куряївські лаври. Спокуслива річ — слава: одержані з минулих зажинків та дожинків ще й зараз зберігаються в Чередниченковім кабінеті на чільному місці, зберігаються для себе — на пам'ять, для приїжджих — на подив і захоплення.

— Не буде обжинків,— нарешті каже він.— Не той рік, Катре. У наступному хай: може, буде веселіше...

Залементували жінки. Де той наступний, до того ще можна тричі вмерти! Що це за жнива без обжинків? Може ж, кому потанцювати хочеться!

— Не до танців зараз,— стоїть голова на своєму.— Запал пограбував наше свято. Доживем до нового та, як вродить, за все тоді відтанцюємо.

Після цього не варто й домагатись: Чередниченка не зрушиш, Чередниченко — скеля.

Інна, перебуваючи всі ці дні на току, мимовіль приглядалась до куряївського Зевса. Хотілось юній поетесі глибше збагнути його натуру, цільну, вольовиту. І чимало відкрила для себе нового, про що раніш було в неї лиш поверхове уявлення. Не такий простий він, цей Чередниченко, як іноді зовні видається! Декотрі вбачають у ньому лиш оце найвидніше — господарник, могутній двигун, талановитий організатор, як часом кажуть на зборах про таких. Коли треба, всіх зуміє підняти, змобілізує, заохотить, а кого — то й примусить своєю невідпорною владністю. І таки не посадить господарство на мілину, виб'ється з куряївцями з найскрутнішої скрути... Знають у районі, що за Чередниченка можна бути спокійним, в усьому на нього можна покластись, йому ні до чого зайва опіка — стихія там чи не стихія. Це все так, тут щодо Чередниченка двох думок бути не може, але Інні з її вдумливою спостережливістю (якби хто сказав творчою, вона б зніяковіла) поступово відкрилось ще й інше в ньому, що вона вважала набагато істотнішим. Окрім його настійливої вимогливості, сили диявольської енергії, яку цей літній уже чоловік виявляв, було в ньому те, без чого

не був би він Сава Данилович: за владним голосом, за словом твердим, часом дошкульним і навіть грубуватим дівчина помічала в ньому внутрішню природну повагу до людей, яку вона в думці назвала: антибайдужість. Хай там Зірка, хай слава, а від загалу Чередниченко себе не відокремлює, і роки, коли простим ковалем працював у колгоспній кузні, рядовим комбайнером стояв за штурвалом комбайна, Чередниченко вважає золотою порою свого життя. «Він із гущини народної, він самородок»,— так Інна це формулювала для себе.

На току її око могло не раз спостерігати, що цей громовержець, хоч і вимагає діла, та виходить це в нього якось не принизливо для підлеглого, не образить навіть підлітка своєю зверхністю, на сваволю не піде. Почувається, що за своїми тоннами та центнерами Чередниченко вміє не випускати з поля зору головного: він і крізь токову кушпелу бачить тих, кого бачити повинен і на кому, власне, все тут тримається. Дуже важливо було Інні ці речі для себе прояснити. Розуміла тепер, чому, незважаючи на всі бурі, Чередниченко так довго тримається, несхитно стоїть при кермі, чому така шана йому від людей, звідки така сила духу, впевненість, ореол... І почувається, що Чередниченків демократизм не вдаваний, не фальшивий, в натурі цього народного вожака є, сказати б, органічне відчуття самоцінності людини,— органічне чи, може, на фронтах десь добуте, вистраждане, коли поруч падали, втрачалися найдорожчі? Помітила також, що й люди цю якість у ньому вгадують, почувають її, хай навіть інтуїтивно, щось там кинуте під гарячу руку прощають, бо важливіше для них, що в критичну хвилину Чередниченко від тебе не відвернеться, не одягне на себе панцир безчулості, хоч би в якому був настрої. Коли переступиш поріг його кабінету в конторі — одразу назустріч: ну, що там у тебе, Пелагеє? Викладай, з'ясуємо. Хоч деколи з таким звертаються, що мовби й не входить в його обов'язки, таке, від чого інший міг би цілком законно відмахнутись, переадресувати цей клопіт комусь... Адже вдаються до нього з усякою всячиною: кому довідку, кому транспорту, кому треба для хворого рідкісні ліки добути в області або влаштувати йому десь аж у столиці в професора консультацію,— до кого? Звичайно, до голови. Завівся в новій хаті конфлікт, «кінчи-

лися чари, почалися чвари», припекло судитись або миритись — теж до Єави Даниловича, бо кожного разу до судді ж у район не побіжиш...

Учора, коли випала така хвилина, що Чередниченка можна було спитати, Інна спитала:

— Саво Даниловичу, одне до вас делікатне: як вам при безмежності вашої головинської влади, при своїй, ну, сказати б, всемогутності, все-таки вдається не втратити...

— Не втратити совісті — це ти хотіла сказати? — одразу засміявся він.— Що не забюрократився, серце жиром не обросло?

— Саме це.

— Грішний і я, дівчино, не ідеалізуй. Буває, видаси комусь удень «комплімент», а потім цілу ніч мучишся: що це з тобою? Затовстошкурився вже? Забуваєш, ким був, чиїм довір'ям користуєшся? Ні, друже, якщо далі піде так, то крісло керівне тобі вже протипоказане, подавайся, брат, неводи тягати в «рибтюльку»...

— Становище ваше, Саво Даниловичу, становище нашого кураївського Зевса таке, що могли б і зачерствіти, а якщо не зачерствіли, якщо й при таких дозах пошани та слави організм не втратив чутливості, то мені, як медикові, просто цікаво ж знати: чому?

Чередниченко нахмурився й відповів не одразу.

— Якщо не зачерствів, Інко, якщо душа не перетворилась у курдюк овечий, то це більша заслуга знаєш чия? Тих, що багатьох їх уже й на світі нема. Що вночі перед боєм Саву Чередниченка в партію приймали, руки — до єдиного — підняли за нього перед самим виходом у десант...

— Ну, це я розумію, а ще...

— Ох доскіплива,— осміхнувсь голова і додав з несподіваною ніжністю: — А ще — заслуга моєї Варвари Пилипівни. Хоч би й хотілось карасеві в байдужість замулитись, але ж не дасть — одразу здорову критику наведе своєю качалкою!..

І знов про ту міфічну качалку, що про неї вже і в області чули від нього з трибун.

Відшуміло токовище, не стоїть більше над ним курява день і ніч. Зганяють з полів техніку, стягують вагончики, що були коротким пристановищем жниварям

Комбайни різних марок — і давні, ще емтеесівські ветерани, й сучасні хвалені комбайнерами «Колоси» та

Ниви» — вирихтувались перед токовищем у ряд, вже вільні від роботи, стоять, спочивають. Тихі, аж поменшалі, якісь ніби притомлені після своїх круглодобових ходінь у степах Спочинок буде недовгий, постоять день-два, пройдуть необхідну профілактику та й знову в дорогу, за Волгу, в далекий Казахстан, на підмогу цілинним землям.

Сімейний екіпаж Ягничів теж тут, біля свого «Колоса». Інні видно, як брат її, отой самий Петро-штурманець, вилазить з-під комбайна замазучений, зашмарований (навмисне, мабуть, для комбайнерського шику не вмивається), підійшов до батька, щось говорить йому з серйозним, таким незалежним виглядом. Рівний у правах з батьком, бо порівну ділили все, що від них вимагала жнив'яна напруга. Від самого рання пораються удвох біля довіреного їм агрегату. Що батька нічим звідти не відірвеш, це зрозуміло, але й він, асистент, тримається біля «Колоса» невідлучно, побував під комбайном, знизу позаглядав, кругом обійшов, доповів і знов жде, ще, може, буде якась команда,— перед від'їздом без кінця виникає то одне, то друге... Хай підліток, але і в нього є зараз підстави почувати гордість, разом з батьком недосипав цілі жнива. Інна часом переживає навіть щось схоже на ревнощі, коли батько при гостях, впадаючи у свою звичну сентиментальність, починає співати синові дифірамби, з щасливим туманом в очах розповідаючи, як узяв він уперше свого штурманця до комбайна для випробу. Довірив йому штурвал, і так ревно хлопець старався, так його натрудило те стерно, що увечері тільки з комбайна, під купу соломи Петрусь наш і в сон... «Постривай, Петько, не спи, ось нам вечерю везуть!» — «Добре,— обіцяє,— не спатиму». Не встигли й на зорі глянути, як вечеря під'їхала, вставай, штурманчику, підкріпимось, а штурманчик уже не чує: скрутилося під соломою, і хоч з гармат пали — не добудишся...

— Потім і вві сні, чую, шарудить,— всміхався при цьому батько,— солому штурманець мій руками ловить, висмикує, вириває,— то в нього «камера забилась»...

Ну, тепер Петрик підріс уже, втягнувся в роботу, батько і в Казахстан цього літа бере його,— що ж, асистент, права рука...

Оскільки комбайнерам скоро в дорогу, Чередниченко розпорядився обідати сьогодні разом,— кличте всіх,

хто й на току, хто й біля токовища. Хай і без музики, та хоч у такий спосіб годиться вшанувати людей перед дорогою. . Інна, дочекавшись своїх, таки змусила брата-штурманця вмитися, перш ніж сідати до столу. Сама ще й зливала йому на руки.

— Не будь же ти порушником гігієни! У вухах он гречка росте! Гарненько, гарненько вмивайся,— підохочувала вона брата.

— Ну та лий,— неохоче згоджувався він.— Змию трудовий піт, бо за неохайним зовнішнім виглядом можуть не помітити внутрішньої краси.

Процедура змінила хлопця. Витираючись перед люстерком, прилаштованим на стовпі, сам собі зробив міну кумедну, пригладив долонею набік змокрілого чубчика, що за жнива аж вибілився на сонці. Вдоволений собою, посвіжілий, обернувся до сестри:

— Ну, як тобі моя заслужена фізіономія?

І усміхнувсь обережно. Знає свої вади майбутній чийсь кавалер, усміхається, губів не розтуляючи так, щоб зубів не видно було (передні в нього трохи лопаткуваті).

За столом Інна мала честь сидіти поруч із своїм родинним екіпажем.

— Святе сімейство,— поглядаючи на цю ідилію, зауважив Чередниченко.— Та жаль, мало їх у тебе, Федоре, всюди недобір... Я ось у роду був сьомий, а всього нас у батька-матері дванадцятеро в миску заглядало... Правда, малими й передавило більше половини, дороги до нас медицина не знала, від пошестей не було рятунку... Але ж сіялось густо. Хто з теперішніх може похвалитись дванадцятьма?

— Були б, Саво Даниловичу, подали приклад,— ущипливо зауважила одна з токових молодиць.

— Визнаю, чим тут заперечиш,— згодився голова.— Якби не війна, може б, і густіше вродило. Двоє їх виколосилось на моїй ниві, та й тих тільки вряди-годи бачу.— (Сини в нього жонаті обидва — один в сільськогосподарському інституті залишений викладати, другий після військового училища проходить службу в НДР.) — Поженились, живуть дружно, а де ж онуки, питаю? Стану соромити й невісток. Що ви, ледарки, собі думаєте? Невже так і жити зібралися ялівками? Сміються: ще встигнемо, куди спішити, ще самі молоді, погуляти хочемо. Ось вам їхня філософія... Ти, Інко,

як вийдеш заміж,— звернувся через стіл Чередниченко до дівчини, що враз зашарілась,— щоб не піддавалася таким настроям, дітей нам щоб народила багато! — Інна нахилилась, лице їй горіло, але Чередниченко на це не зважав.— У Казахстані, куди ось їдуть наші гвардійці, та й по всій Середній Азії, там дітей у кожній сім'ї, як маку! Позаздрити можна, а Україна щодо цього відстає...— Почувалось, що, крім усього іншого, ще й це завдає йому думок.

— Мало не тільки дітей, а й дідів,— обізвалась кухарка, що стояла осторонь, згорнувши руки під білим фартухом.— Хату ні на кого кинути, сивої бороди в селі не побачиш...

— Один прибув з «Оріона» бродячий аксакал на поповнення, та й той безбородий,— якось зневажливо пожартував Славко, токовий моторист.

Інну як струмом ударило. Ну, як він не відчуває? Справді — немов з конопель!.. І всім іншим, видно, теж стало ніяково.

— Ум не в бороді, а в голові,— Чередниченко метнув гострий погляд у бік жартуна.— Вам і не снилося того бачити, що цей, з «Оріона», бачив. Коли декотрі з присутніх ще й в планах не значились, він уже відповідальні доручення Комінтерну виконував... Іч, на кому знайшов гострити язик,— і голова знов покосився на Славка.

— Та що я такого сказав? — щиро спробував виправдатись хлопець.— Аксакал, хіба ж це лайливе слово...

Батько Інни, почервонілий до вух, прогув у тарілку:

— У них аксакал — це повага літам, а в нас — за насмішку.

Хлопець шукав очима підтримки серед тих, що обідали, але нікому, видно, не був до вподоби його грубий жарт. Навпаки, інше чулося за столом:

— Побільше б на світі таких, як дід Ягнич...

— Не шуби-нейлони, а чисту совість чоловік з «Оріона» приніс.

— Станемо всі аксакалами... І ти, Славко, не вічнозелений...

Хлопець не здавався:

— Але ж і ви, Саво Даниловичу, дозволяєте собі часом покепкувати над «Оріоном»...

— Що ж ти до мене рівняєшся? — розсердився Чередниченко.— Я можу й над «Оріоном», і над оріон-

цем пожартувати, і він наді мною теж може, бо це дається нам стажем літ і правом товаришування. А в тебе поки що ні того, ні того... Невже не ясно?

І, даючи зрозуміти, що на цю тему нема чого більше розводитись, Чередниченко загомонів до комбайнерів, хотів знати, чи все в них гаразд перед відправкою, як із здоров'ям у хлопців, та чи котромусь із них жінка ультиматум не пред'явила на грунті ревнощів до красунь Сходу...

Всі, виявляється, були в стані цілковитої готовності.

— Хіба нам первина?

— Дорога знайома...

Дорослі комбайнери на цілинних бували не раз, теперішня відправка для них — діло звичне, а ось штурманець там опиниться вперше. І хоч сам зохотився в таку даль, проте в душі, видно, хвилюється, від сестри ж цього не сховаєш: раз у раз якось нервово щулиться біля Інни, голову в плечі втяга.

Коли і до нього звернувся голова, поцікавившись самопочуттям юного механізатора, спитавши, чи не заблукає, мовляв, без лоцій, не зіб'ється з курсу «Колос» його серед безмежжя цілинних просторів, хлопець відповів упевнено, з спокійною гідністю:

— Дамо клас. Як візьмем загінку — то від форту Шевченкового й до самого Байконура!..

— Відповідь мужчини,— похвалив Чередниченко.— І якого ж вам, хлопці, після цього ще напутнього слова?.. Передавайте братам-цілинникам наш куряївський салам та повертайтеся з честю!..

Коли піднялися з-за столу і Чередниченко вже збирався рушити до машини, Інна зважилась ще його затримати.

— Саво Даниловичу! — окликнула, злегка ніяковіючи.

— Ну, я Сава Данилович,— зупинився він аж ніби невдоволено.— Що там у тебе? Не знаєш, як перекочувати? Не турбуйся: сьогодні твій медсанбат уже буде в Куряївці.

— Я не про це... Вибачте, що затримую...

— Нічого. Там пожежники обласні наїхали, підождуть... Як хліб горів, так їх не було, а за паперами... Ну, який у тебе клопіт?

— Скажіть, це правда, що нібито мають зносити... Хліборобарівку? — Чогось та Хліборобарівка досі не давала їй спокою.

— Ах, ти он про що... Хто в тебе там, у тій Хлібодарівці? Ще один, мабуть, поклонник?

— Ні, не вгадали...

— То звідки ж така турботливість. Ти хоч бачила ту Хлібодарівку в натурі?

— Ніколи... Кажуть, мальовниче село.

Чередниченкове туге, аж лисніюче обличчя пойнялося ніби далеким відблиском і потепліло.

— Справді село як у пісні... Ніде такої краси не бачив... Ти, Інко, поїдь коли-небудь у ту Хлібодарівку: якихось півсотні кілометрів — це ж тепер не даль. Може, оспіваєш... Тільки їдь навесні або краще раннього літа, коли хліба красуються. Колись мене саме в таку пору туди завело... Сільце невелике, але справді на диво мальовниче, в такім вінку природи, ну куди там нашій Кураївці... Знадокола наче й під'їзду до тієї Хлібодарівки нема, звідусіль пшениці, пшениці підступають до самих вікон, колосся до самих дахів! Вийшов з машини й стою, занімів: рай. Тихий рай. Нічого зайвого, нічого суєтного, все тільки найнеобхідніше: житло людське й колос... Та ще бджола десь бринить у повітрі, в мудрій тиші його. Ну, а колосся — що не колос, то цар-колос! І вся ця затишна, біленька Хлібодарівка разом з вікнами потонула в тому колоссі, в щедрих святих хлібах. Тихо, тихо. Нікого ніде. Нива неозора в безмовності дозріва. Жайворонок у небі тюрлюкає. Не видно його, десь високо, аж біля сонця... Колосся до щоки торкається. Ах, Інко, Інко, якби я був поетом!

— Ви й так поет,— сказала вона зі щирістю, бо промовляло до неї зараз саме людське натхнення.

— Який я, Інко, поет. Господарник я, хлібороб, та й усе. Дядько твій, оріонець — ото поет!.. Ти його послухай, коли він в ударі...

— Ви для мене обидва поети. Справжні. Некнижні, невигадані. Поети життя...

— Ну, дзенькую...— І, всміхнувшись їй вдячливо, Чередниченко рушив до своєї пом'ятої, облізлої, якоїсь аж кістлявої «Волги».

XIV

Сидить Ягнич-вузлов'яз, «зачищає кінці», в'яже вузлом пам'яті далеке й близьке, єднає минуле з теперішнім.

У тільнику рябому покурює на східцях веранди, а перед ним посеред двору — старезна колюча груша. Залізне дерево, ніяким вітрам непіддатне. Колючки на ній, як вухналі, рідко знайдеться який-небудь малий грушотрус, щоб зохотився між ті вухналі забратись. Колись лазили, а тепер пропав інтерес. Родить дрібненьке, терпке, і навіть те, що само додолу нападає, збирати не хочуть: у колгоспних садках солодше. А колись для твого дитинства і це була неабияка ласощ. Бо щеплену грушу дулю міг попробувати тільки на спаса, коли подзьобаний віспою татарин із Криму, бувало, заїде в Кураївку для міньби, для великої комерції:

— Відро груш — на відро пашниці!

Суне, рипить гарба вулицею, в усі двори долунює голос, закликаючи кураївських до торгу: відро — на відро!.. Діти біжать, галасують, просять батьків виміняти дуль, однак не кожен тоді міг собі дозволити таку розкіш... Різних ця груша бачила, багатьох перебула. Єдине, що від дідизни зосталось, і тим ще дорожче оріонцеві. Під грушею днями з'явилась обнова: лавка дебела, ще не фарбована, з надійним запасом міцності, щоб можна було посидіти одинцем чи в товаристві з кимось. Там, під шатром груші, і в ночі Ягничеве кочовисько. Зорі крізь листя видно. Деколи грушка, буває, впаде, по лобі лусне. А під ранок, коли зрушиться зоревий вітерець, злегка зашумить над тобою грушеве парусся...

З початком дня оріонець шукає, чим би зайнятись. Учора взяв сапку, пішов попрополювати квіти біля обеліска... Сьогодні вдома. Коли сонце підіб'ється, набігає дітвора, з усього кутка взнали дорогу сюди! І ягничівські, і всякі. Навіть від прикордонників, буває, прибіжить чорнявеньке, як циганча,— прикордонницька вишка здавна край Кураївки стирчить, мов лелече гніздо, дивиться в море. Старшим там офіцер-азербайджанець, на кураївській оженився, і ото вже його потомок Алі-смаглючок взнав дорогу до Ягнича разом з тутешніми. Цілим юрмиськом виростають перед ганком, почуваються вільно, всі вони з оріонцем обвиклись:

— Дядьку-капітане, а що там іще у вашому сундучку?

Винесе — в котрий уже раз — свою таємничу скарбівню, поставить біля себе на східцях й, напіввідхиливши віко, почне, мов коробейник, длубатися всере-

дині, шукати для хлоп'ят нових див. Нема більше в сундучку райдужних нетутешніх черепашок та тугих лускуватих шишок з-під сосен-піній, адже для кураївської малечі й такі шишки дивина,— їх лише діти медітеріанських рибалок мають змогу збирати на потрісканім теплім камінні своїх узбереж...

Цього разу оріонець покаже малечі свою розмальовану грамоту з Нептуном, із вилами, що войовничо стирчать догори над звихреними бурунами. Хлоп'ячі голівки, біляві й чорняві, що аж сонцем пахнуть, понависавши над грамотою навлобки, зачаєно розглядають візерунчате курсантське творіння, цей безцінний для оріонця манускрипт. Та ось грамота знов згорнута й захована, натомість з'являється сірий шматок парусини й на ньому наколоте щось, схоже на шприц.

— Оце, діти, найбільший мій скарб.

І, металеве, гостре, зблиснуло в руці моряка.

— Що ж то воно?

— Голка!.. Голка, щоб паруси зшивати. В мене їх тут цілий набір, і всі під нумерами... Бо для морських парусів — вони ж цупкі — голка має бути особлива, вона, бачте, тригранна, як штик! — Показує, а в руки не дає.— І розміром як циганська, куди більша за ту, що нею мами гудзики вам до штанів пришивають...

Тернові, та сині, та карі оченята, розблискотівшись, зацікавлено розглядають трудове знаряддя оріонця. І вже нема, заховав.

— А що там іще в сундучку, на дні?

— Тобі й те кортить? — усміхається морський вовк.

— Кортить...

— Хай покортить. Не спіши, хлопче. Треба мати терпіння в житті. Все знатимеш, скоро постарієш... А старість — не радість, чув?

І на цьому скарбівня закривається, застібається на замочок. Навмисне, мабуть, усього одразу не показує, щоб іще й завтра прибігли... Бо тільки прибіжать — йому одразу веселішає світ.

— Дядьку-моряк, а ви бачили акулу? А літаючих рибок?

— Бачив, усього бачив...

Прихмарюється оріонець. Бо й сам він, діти, зараз, як та літаюча риба, що летить, блищить у повітрі та й лясь! — комусь під ноги на палубу. Там падають на палубу, а він ось на цей суходіл...

— А які вони, літаючі рибки? Скільки метрів вона може пролетіти?

— При попутному вітрі, буває, й метрів чотириста пролетить... Як наші горобці — низько, табунцем — тільки вжк! і пішли над водою... А вночі вони на світло злітаються. Рибалки тамтешні виходять на нічний промисел з вогнями в човнах, і тоді рибки самі на тебе летять — лови їх сачком або просто руками...

Хіба ж не цікаво? Але є ще цікавіше:

— Покажіть нам вузли в'язати.

Це він з охотою. В руках куцопалих, загрублих з'являється мотузок, плетений із капрону,— починається дійство. І які ці руки, ці пальці дублені й товсті стають одразу верткі, вправні та вміючі, ніякої вже й загрублості в них, усе так доладно, хитро, немов у фокусника, виходить!

— Ось так робиться, діти,вузол «подвійний, гачний»...

Стежать, ніхто й не дихне.

— А так, будь ласка, «рибальський штик»...

І знову маніпуляція, круть-верть, готово.

— А це ось буде «калмицький вузол»...

Теж хитрющо-мудрющо.

— А це — «удавка»...

«А це» та «а це», і так він міг би — на п'ятдесят різних способів!..

— Бо що таке парусне судно, діти? Це вітер і майстерність.

Хай, може, й не все малюкам зрозуміло, але ж так цікаво чути з його уст про те, як можна «вітер зловити», «вітер загубити»...

А по тому знову буде урок вузлування.

— Ось вам, хлоп'ята, ще такий спосіб... І такий...

У дитячих очах іскринки захоплення: так уміти багато! А коли випадає, що й Інка при цьому стоїть, в її темно-карих теж захват: майстер-вузлов'яз, людина рідкісного умільства, він і сам перед нею неначе той вузол, що його надійно, мудрющо зв'язало саме життя.

Своїм прямим обов'язком медички Інна вважала підлікувати оріонця, оберегти його сили, будь-що заповзялася оздоровити майстра. З делікатною настійливістю намагалася з'ясувати, які в нього «симптоми», що його турбує,— вузлов'яз відмахнувся: ніщо в нього не болить, ніщо не турбує.

— Але ж ви погано спите?

— Коли як.

Призначила йому для поліпшення сну екстракт валеріани (extracti valerianae) у таблетках, жовті пігулки за сім копійок у пляшечці, заткнуті ватою. Днів за кілька поцікавилась наслідками. Ягнич сказав, що допомогло. І хоч на цю пляшечку вона незабаром натрапила в кутку за тахтою, пігулки так і були всі під ватою неторкані, одначе Андрон Гурійович після цього справді став краще спати.

— Якби ти йому ще золотий корінь десь добула,— порадила мати.— Може, через аптеку вдалось би? Колись олешківська знахарка все той корінь з рундука на базарі продавала...

— Увага людська — оце для нього золотий корінь,— відповіла авторитетно медичка.— Інших ліків від самотності нема.

Про роботу прибулець, здається, й думку облишив. Спершу серйозно зацікавився рибартіллю, ходив, розвідував, але повернувсь настовбурчений:

— Не для мене. Серед білого дня швендяють уже посоловілі, через порожні пляшки перечіпаються.

Не підходить йому така «рибтюлька». Може, щось інше трапиться.

— З хати не виганяємо, куди тобі спішити? — сказала сестра.— Комбайнери мої поїхали, то хоч ти оце будеш за господаря двору... Відпочинь, сил наберись. А з тією «рибтюлькою» не зв'язуйся, бо де риба — там і шахрайство: на них, кажуть, уже й прокурор поглядає...

Дитсадок усе більше приваблює оріонця. Прийде, сяде під навісом і все розкладає біля себе довгі, рівні, ще й водичкою зволожені стебла соломи. Дітлашня, оточивши свого «адмірала», стежить за його приготуваннями. Ось вузлуваті пальці беруть золотаве стебло, обережно згинають, роблять колінце, щось вимудровують.

Цікавість розпалює малечу:

— Що ж це буде? Бриль?

Не спішить відповідати майстер. Ось коли воно вийде — побачите.

А з-під пальців поступово виникає... кораблик! Ну, хай не зовсім ще корабель, але щось на нього схоже. З'явиться згодом корпус, настеляється палуба. А з цієї ось соломинки буде, діти, перше коліно щогли...

Бізань, так вона зветься...

Скаже й, відклавши роботу, спочине, задивиться в той бік, де синьо, де море. Дивиться зовсім байдуже, мовби нічого й не думає, а якби думка могла озиватися, то озвалась би до вас так: отам, діти, де синьо, колись тонули двійко дітей, таких, як ви, чи й ще менших. Нічого в житті ще не встигли побачити — весь світ затулили їм чорні бомби, що ви їх, на щастя, не бачили, не чули, як вони з гидким завиванням летять з неба просто на палубу... Оченята розчахнуті жахом, уста спотворені криком — з тим криком і відходили тодішні малята в темні глибини, куди і промінь сонця не засяга... Чи, може, хапались за мамині руки, волали про допомогу? Може, божеволіли на уламках серед безміру води?.. Які в них личка були — зараз навіть не може пригадати — вони наче розмиті морською водою... Отам, де синьо, діти, хотів би зараз бути цей ваш «адмірал»... Отам йому не страшно було б і вмерти.

І знов береться за своє. Солом'яний кораблик росте й росте, ставляться на ньому тонюсінькі щогли із соломинок, і вже напинаються на них тугі, теж солом'яні вітрильця в золотих сполохах, ніби взятих від жнив.

Малеча одразу вгадує, що це:

— «Оріон»! «Оріон»!

Навіть чорнявенький Алі із застави гаряче запевняє, що кораблик зовсім схожий на той, що вони його з татком якось бачили з вишки в бінокль.

А в наступнім сеансі кораблик ще підросте, в нього з-поміж снастей цілі колоски стирчатимуть, тугі, повнозерні.

— Це все курсанти,— з усмішкою пояснює оріонець.— Екіпаж.

Справний такий, колосковий цей екіпаж, кожен знає, що йому робити, при якому стояти парусі... На диво вийшов кораблик! Іншим усім іграшкам доводиться перед ним поступитися, усіх він їх затьмарив,— де ж його, маленького «Оріона», тепер найкраще буде поставити? Разом з дітьми майстер також задумується. Нарешті вирішили прилаштувати його на піддашку, вгорі, щоб моря більше було йому видно. І не поламає там його ніхто, біля нього тепер тільки ластівки змигують. Прилаштований на фронтоні кораблик став ніби ще гарнішим, аж на вулицю звідти заблищав у золотих сполохах сонця, засвітився, як герб цього юного кураївського коша!..

Якось увечері, коли Ягнич лаштував під грушею до сну вірну свою розкладайку, забрів на подвір'я Чередниченко. Одразу видно, коли він не в настрої: ступає так, наче сто пудів на собі несе. Може, серце давалося взнаки? Обважнілий, опустився на лавці, мовчав якийсь час. Потім:

— Пригадуєш, Андроне, як ми цілим драмгуртком ходили було після вистави до моря? Хлопці, дівчата — всі такі здорові, молоді. Ніч місячна, небо без гуркотняви. А як твоя Оксана співала!.. Мабуть, і за морем було її чути...

Умить Ягничеві зримо стає перед очима його молода дружина, його давня нестаріюча любов. Вийдуть до моря, стануть проти місяця і хтось до неї: «Заспівуй, Оксано...» І вона, набравши повітря повногрудо, легко, без натуги заводила, дивлячись на море:

Ой гиля-гиля,
Гусоньки, на став..

А приїжджий керівник драмгуртка сказав тоді жартома:

— Нічого собі «став»,— і кивнув на море, залите місячним промінням...

Виходить, і Саві ті вечори не забулись... Тільки зажурений він сьогодні чогось.

Ясно було Ягничеві, що цього разу змінилися іхні ролі: тепер уже йому випадало виволікати товариша із журби.

— Що сталося, Савко?

— Та сталось. Подзвонили, що Крутипорох,— це той іванівський голова, з яким вони перевіряли свою вагу на Вавелі,— лежить з інфарктом. Просто на току вдарило, стан такий, що чи й виживе... Фронтовий мій товариш, вірна душа! Під Одесою в нічну розвідку разом аж на лиман ходили... Не раз виручали один одного. Якби не він, може б, давно по цьому Чередниченкові й шелюга поросла... Ах, яких бурями викручує, з корінням вивертає з життя...— І знову замовк.

— Він цього ніхто не застрахований, Саво.

— То правда. А ми часом про це забуваємо. Декотрі живуть ніби пробно, начорно, ніби ще буде можливість переписати своє життя на чистовик... Запитували ось на току: як це тобі вдається, чоловіче, триматися так, що, стільки головуючи, ще й досі не втратив людської подо-

би, в ходячий шлакоблок не перетворився? Якби пам'ять відбило, то, може б, і перетворився... А то ж нагадує раз у раз: які-бо люди поруч тебе були... Той на твоїх руках помирав, тому від тебе за два кроки безкозирку з мозком змішало, а той, може, своїми грудьми розривну перестрів, що тобі призначалась... Та це ж, вважай, від них тобі життя подаровано! Куля не вибирала, сто разів міг би й сам ти стати землею, бо чим ти кращий за тих, з ким ходив у розвідки та в атаки? Завдяки їм живеш. Не забудь про це, пам'ятай, та не лише на святкових зборах, а на всій магістралі життя. І якщо вже судилося жити, то живи, гори, не чади, бо як лише небо коптити, то хай краще трісне від перенапруг оцей твій міокард... Шкода, шкода Крутипороха...

— Ще ж, може, обійдеться. Людина — створіння живуче. Здатне часом таке витримати, що потім навіть не віриться...

— То правда. Ось і мене деколи як скрутить... А тоді зберуся з духом і знов на коні, бо хочу онуків діждати...

І, ніби схаменувшись, Чередниченко обернувся до Ягнича:

— Ну, а ти ж як?

Оріонець посміхнувся стримано.

— Йде боротьба за живучість корабля.

— З роботою — зупинився на чомусь?

— Ще ні. В дитячий садок кличуть за старшу няньку...

— А чого, ставай,— повеселішав Чередниченко.— Мати справу з дітьми — діло святе.

Ягнич закурив, відсунувсь на кінець лавки, схмурив у роздумі лоба.

— Ні, Саво. Ти мені дай іншу роботу. Підшукай мені заняття якесь... щонайгірше.

— О, тоді ставай головою! — миттю зреагував Чередниченко, весело збадьорившись.— Заняття таке, що вмерти не дадуть! Тут уже в тебе всі жили вимотають, та ще й вузлів понав'язують, а ти при цьому й скривитись не смій.— Чередниченко знову став серйозним.— Тільки й пожив, доки був рядовим механізатором, доки дивився на світ з висоти комбайна, з містка свого степового корабля,— вони ж у нас теж кораблі. Якби сказали — сьогодні б вернувсь до штурвала. Схід сонця і зорю вечірню на містку комбайна зустрічати,— ото воно, ото життя!.. А для моєї теперішньої роботи, Андроне, треба нервів із сталевого волокна, тільки ж

наука таких ще не винайшла, навряд чи й винайде коли... На кінець дня понад сили тримаєшся, зайдеш після всього до парку, сядеш над ставком, Яшко чи то пак Мишко підпливе за крихтами — онуків нема, то хоч із цим невинним створінням коли душу відведеш... З природою, Андроне, чим далі, все більше хочеться злагоди. А воно не завжди виходить. Налетіло ось, обдало гарячим вітрюгою, попалило...

— Та ще й зараз палить, як на екваторі.

— Отож. На соняшниках сьогодні був — просто душа кров'ю обливається: ледь дихають. Стоять при самій землі розміром — як ромашки... І це там, де їм такий догляд, де мали б вони зараз коронами, як царі, на море світити.

— Кажуть, був це рік Неспокійного Сонця,— зауважив Ягнич, згадавши розмови курсантів на «Оріоні».— Нібито страшенні бурі на Сонці лютували.

— Та коїться щось у природі... Дощу ждемо, а воно й дощі тепер не завжди благодать, уважної вимагають перевірки. Читав ось недавно, вчені помітили: стали дощі з кислотами випадати. Що за кислоти, чому, звідки? — це ще вивчається, а тільки після таких опадів нібито й ріст лісів на планеті уповільнюється.

— Бо забруднюєм нечистотами і водяний, і повітряний океани...

— Науково-технічний прогрес — це, звісно, діло, цього не минути, тільки ж не забувай, що перед тобою палиця з двома кінцями. Візьмемо для прикладу меліорацію, наше зрошення степове. Канали проклали — це ж чудово, відгалуження нам будують — це ж іще чудовіше, так? Бо для нас вода — це сила, багатство, життя... Тож будуймо системи, обводнюймось, зрошуймо — спасибі тобі, ентеер!.. Тільки ж і будувати треба з умом! А якщо поскупився, зекономив на живому, вчасно не прислухався до слушної думки, то який же ти господар? З усіх боків ще ж тоді радили їм: обличкуйте весь магістральний, зробіть по дну покриття плівкою чи бетоном, не послухались, дорого вийде... Ну, а скупий, здавна відомо, двічі платить. Тепер ось пішла фільтрація. Хлібодарівка вимока, в Іванівці вода в погребах з'явилась... Та і в нас, на третій бригаді, грунтові води підійма, сіль жене на поверхню. Понад шляхом, звернув увагу, які по кукурудзі залиски та лисини повиїдало?

— Бачив.

— Двісті гектарів золотих земель нам засолили, може, й на сто літ вивели з ладу! Тепер там уже ні «кавказ», ні «аврору» не сій, уже там солончак під ногами гуде! На партконференції довелося трясти декого за душу: як же це так? Куди дивились? Плечима знизують, руками розводять, та все так повертають, як би на когось гріхи звалити, а самому викрутитись, сухим вийти із води...

— Це в нас уміють: у паперах ховаються, як щури...

— А якщо ти відповідальність взяти на себе боїшся, якщо наперед не продумав усе, не відстояв народний інтерес, швидше до нагороди спішив, то який же ти після цього комуніст? — щодалі розпалювався Чередниченко.— На все в нього виправдання: ліміт йому зрізали, строки підганяють, думати нема коли, давай штурмівщиною, хватопеком... Зробив і пішов, а тут хоч трава не рости. Спитай тепер, хто нам, хто державі відшкодує за ці знівечені землі?

— Суворіше карати треба таких.

— Атож, караємо, як кота мишами. Бо ж і не скажеш, що зумисне він тобі нагірше робив. Навпаки, і ті, й ті старалися, і люди ж начебто все тямовиті, з досвідом, із дипломами... А так, бач, виходить: засолонцювати нам землю — це він зуміє, а розсолонцювати... руками розводить. Обіцяють, правда, дренажем та промиванням відновити грунти, тільки й самі ще до пуття не знають, що з того буде, як і коли... Погубити виявилось просто, а ось оживити...

Розхвилювався Чередниченко, аж рукою до серця потягся.

— Може, валер'янки дати? — запропонував Ягнич, помітивши цей мимовільний рух.— В мене є суха, у пігулках.

— А що то в наших умовах втратити родючий гектар? — ніби й не почувши, міркував далі Чередниченко про своє наболіле.— Таж такого чорнозему ніде й на інших планетах не знайдеш! Справді — дно золоте! Навіть якщо й розсолонцюємо засолонцьоване, то коли це буде? А скільки зараз лиш на однім списанім гектарі втрачаємо?.. Звісно, тепер і вони, складачі проектів, заметушились, а де ви раніше були, знавці свого діла? Хай до нас, низових, не прислухались, але ж вас і наука попереджала! Відмахнулись, знехтували всіма засторо-

гами! Зажадали від одного з них, щоб пояснення дав конференції, так він з півгодини мамлякав, графин води випив, а так нічого нам і не пояснив до пуття... Ні-ні,— Чередниченко підвівся,— якщо взявсь будувати, то будуй мені не сяк-так, щоб не переробляти після тебе, партача... На ватмані гумкою можеш зітерти, а тут не зітреш: на землі все треба робити начисто, без чернеток!

XV

Де ж лінія обрію? Зараз її майже не помітно: безмежна сліпучість моря зливається з такою ж безмежною сліпучістю небес. Сяйво дня народжується із сяєв, з гармонійного єднання переповнених світлом стихій...

Сонце в зеніті.

Серед відкритого моря йде «Оріон». Ледве рухається, вітру нема, парусся обвисло...

Дельфіни його спостерігають. Табунам невтомних цих дітей моря вітрильник біліє, мов якийсь дивний, поволі пливучий палац. Жодного судна навстріч, жоден танкер не темніє на обрії. Тільки «Оріон». Один-однісінький серед дзеркальності вод. Під парусами видається неймовірно високим. Біла хмара! (Висота щогли від кіля до клотика сорок сім метрів).

Курсанти нудьгують на палубі. Ще ім, новачкам, незвична оця сліпучість довкруг: на всі сторони світу — фантастична сліпучість. Ніде такої не побачиш, як серед цих медітеріанських вод о такій порі, опівдні. Від світла ріже в очах. Простір без будь-яких меж: стільки сяєв, а вітру нема.

— Пішов дід Ягнич і вітер з собою забрав...

Капітан обходить судно. Почувається в людині внутрішня заклопотаність. В око впадає безліч разів читаний напис: «Сигнал тривоги подається електроревуном «Тривога»... Один безперервний сигнал на тридцять секунд. Ніщо, однак, не віщує тривоги.

І все ж на душі неспокійно. Чого б це?

Курсантська аудиторія. Стенд морської практики. Зразки вузлів: подвійний гачний... рибацький о́гон... стопорний вузол...

Найтрудніше зрощувати сталеві кінці, саме тоді руки в крові... І Ягнич-майстер стоїть над тобою.

Штурманська рубка. Розстелена карта.

Циркуль.

Транспортир.

Гумка...

Схилилось одразу двоє чи троє курсантів: прокладку ведуть.

Тут же два локатори. Парус і локатор — вони на «Оріоні» поруч! Капітан вбачає в цьому якийсь символ, його це наповнює гордістю.

Третю добу нема вітру. «Пішов і вітер з собою забрав...» Чому саме такий жарт? Вони пёршокурсники, Ягнича не бачили в вічі. Це ти з ним ходив у той свій перший найдальший рейс. Заходили майже в тропіки (зона північно-східного пасату), щоб використати попутній, а північніше вже був би зустрічний. У зворотному рейсі якраз цим скористався «Оріон».

То був красивий, насичений рейс!

Уперше так ішли. Курсанти були відбірні, одразу від трьох училищ. Рейс видався важкий, у кількох місцях штормовий, але на диво щасливий: жодної травми, хвороби, небажаної пригоди.

Жартували:

Це тому, що Ягнич чаклує тут. Це завдяки йому

Яким він був?

Знов випадково чує біля радіорубки розмову тих, що майстра ніколи в вічі не бачили. Вони зараз творять Ягнича, ними не знаного, іншого, свого.

Був, був! Усе життя під оцими вітрилами. Ні сім'ї, нікого, нічого. Тут вічно жив, в'язав вузли, стеріг оту ринду. З курсантами тримався суворо.

Підведе, пальцем вказує:

— Яка снасть?

Мовчиш.

Кінцем (шмат каната) так і всмажить по спині. А тобі й не боляче, бо справедливо. А коли знаєш, коли зумієш правильно відповісти — руку потисне.

Що вони вигадують? Ніколи на «Оріоні» такого не було, ніколи Ягнич не вдавався до таких методів науки!

Ніхто не знав, скільки тому Ягничеві літ. Поцікавляться, бувало, курсанти:

— Товаришу майстре, скільки вам літ?

— Сорок.

І то — без тіні жарту. Наступного року інші прийдуть на «Оріон», ці також спитають:

— Скільки вам літ?

І та ж сама відповідь:

— Сорок.

Застиг, увічнився на своїх сорока. Чимось вони йому далися, що ні більш, ані менш — усе сорок. Чи, можливо, в цій цифрі, як і в цифрі «13», був для Ягнича якийсь потаємний смисл? І, що дивно, вигляд він завжди мав людини сорока літ. Ягнич не старів! Натура рідкісної міцності, просто залізна натура. І душею... розкішна душа! Пісні співав, знав їх безліч, особливо пісень давніх, старих мореходів (ніколи не чув капітан, що Ягнич співав. Може, хіба що деколи стиха мугиках на палубі?)

Потім «Оріон» потрапив у зону дії найстрашнішого в цих широтах урагану, в його крило. Була ніч, розвированість, чорний хаос стихій. Палубою черпав воду «Оріон». Шквал налітав за шквалом. Крен досягав сорока й більше. Думали — все. Але і в цих умовах посилали курсантів на щогли! І знову — дивна річ! — не зірвало, не скинуло в океан нікого.

Казали, це тому, що Ягнич (він був тяжко цієї ночі травмований) живе, що серце його на «Оріоні» б'ється. Прив'язаний канатами, завузлований ними міцно-преміцно, лежав під хірургічним ножем у лазареті, в глибині судна. Операцію неможливо було робити, кренами перевалювало хворого сюди й туди, але іншої ради не було — майстер сам наказав: ріж! Було йому вийнято серце з грудей, воно билось і билось. Ниткою сировою, парусницькою тригранною голкою було зашито судини. Ягнич жив!

Суцільна фантастика.

У напруженій навчальній програмі, що її належить досконало опанувати курсантам морехідки, значиться тема й така: «Живучість корабля». «Оріон» збагатив їх ще одним уроком: фактом живучості людини. Досі вважається, що стожильна Ягничева живучість, його немрущий дух, могутнє силове поле його натури визначили тієї ночі долю всього екіпажу, долю «Оріона». Вважається, що саме це, передавшись від нього всій команді, допомогло їм вистояти під усіма шквалами, вийти із зони урагану щасливо.

«Що вони вигадують?» — Капітан був здивований, не міг такої міфотворчості пояснити. Навіщо нафантазовують? Нічого подібного на «Оріоні» не було: все було

інакше. Звідки ж уся ця химерія, ця повінь домислів, нестримних курсантських фантазій? Яка душевна потреба спонукає їх, замість особи цілком реальної, законно списаної, нагородженої, творити для себе ще якусь іншу людину, людину-амулет? Ліпити й ліпити десь по закутках, по рубках та в затінку вітрил майже міфічний образ того, хто «пішов і вітер із собою забрав»? Скільки різних перейшло через «Оріон», скільки напівзабуто чи й зовсім забуто, чому ж цей звичайний, буденний, хоч і справді-таки славний Ягнич не полишає уваги новачків? Чому серед цього штилю, серед безмежжя сліпучості він зараз у них на устах, знов і знов виникає, міражний, у їхніх душах?

Невже цим курсантам, що знають локатор, що мають під рукою найсучасніші електронні пристрої, навіщось потрібен ще вигаданий, нафантазований Ягнич, майстер нестаріючих сорока літ, людина-легенда?

XVI

Тільки стемніло, короткий свист пролунав біля двору Ягничів-комбайнерів.

Мати порається у хаті, але двері відчинені,— почула. Це, мабуть, той явився. Лише в старосвітчині колись парубки свистом отак викликали дівчат на вулицю, зараз це почуєш хіба що зі сцени в клубі, коли ставлять якусь давню п'єсу. Одначе, виявляється, сцена з таким пережитком іноді може повторитись і в тебе коло двору. Співати не вміють, а свистіти навчились!

Одначе тієї, що викликають, вдома нема, по роботі ще зайнята, в кураївської медички день не нормований. Тільки зібралась була в кіно, прибігають з викликом до Чередниченка,— треба ставити банки голові!

Звалило Зевса. На відзнаку обжинків поїхав до моря змити жнив'яну пилюку, згарячу викупавсь у своєму — з медузами — Чорному і так застудився, що є підозра на запалення легенів. Коли серед зими доводилось брьохатись в льодовій воді біля керченських берегів, пробираючись із Тамані на півострів у розвідку,— тоді нічого, навіть нежить не вхопив, принаймні зараз не пам'ятає. Шинелі позамерзають, бувало, гуркочуть на гвардійцях, як дзвони, раз у раз доводиться знов їх намочувати в воді, щоб не гриміли, щоб не побудили

ворожих вартових. А зараз тільки глянеш на море — уже чхаєш, уже погнало температуру... Найрадикальніше лікування, що його, власне, тільки й визнає в таких випадках Сава Данилович,— це банки. Покірно підставляє спину, щоб Варвара Пилипівна негайно обкидала його банками, оскільки ж і вона зараз нездужає, то кличте молоду медичку, хай потренується...

Коли Інна побігла, в матері мимовіль ворухнувся сумнів, чи не Варварині це штучки, може, навмисне викликають медичку-початківку, щоб перевірити, чи вміє вона хоч банки приліпити до пуття.

Подалася й нема, а свистун тим часом посвистує. Не вперше приносить його звідкись під кураївські вишні, щоб тільки побачитись з Інною, засвідчити, як він упадає за нею, який не байдужий... Ось іще раз підсвиснув аж із якимось солов'їним колінцем...

— Та скажи ти йому, що наша на викликах, не до гулянок їй,— з глибини хати гукнула жінка надвір, будучи певна, що там є кому підхопити команду й передати далі...

Одначе на подвір'ї нікого. Тільки груша, як туча, стоїть, але груші й самій, мабуть, приємно послухати вечірнього свисту. Жінка вийшла на веранду. Ну от, будь ласка: лавка під грушею порожня, на вахті нікого, оріонець, видно, подавсь до сусідів вечірню передачу дивитися з дітлашнею. Телевізор у них величезний (розміром як дівоцька скриня колись), поставлено його просто в садку під горіхом, аж сюди на веранду видніє голубий екран, і перед ним стирчить купа голів — дитячих і дорослих. Лисина оріонця теж між ними поблискує. Вдома у Ягничів є телевізор, може, навіть кращий, стоїть он за шифоньєром у кутку, щоправда, за всі жнива екран на ньому так ні разу й не засвітився. Міг би моряк його настроїти, сидіти й дивитись удома, так ні, до сусідів потягло, між малашню. Там, виходить, веселіше... Ось разом аж підскочили всі, галаснули: «Гол! Гол!»

А з вулиці неголосно свиснуло знов. Ну й надокучливий.

Господиня спустилась східцями, пішла до хвіртки. Щось шаснуло під вишнями (тепер вишні з дворів аж на кураївські вулиці повибродили, злодіїв не бояться), під віттям за стовбуром заховалось, принишкло... Не інакше як він, майстер художнього свисту...

— То ти, Вікторе?

— Я.

— Тобі ще тут не набридло свистіти? До двору заходь.

Мусиш вітати, бо хочеш не хочеш, а виступає він зараз у ролі твого майбутнього зятя.

— Я до Інни. Вдома вона?

— Скоро прийде. Заходь, заходь. Якраз погомоніти з тобою треба.

Посадила доччиного ухажора на веранді, вгощення, правда, хай не жде,— гість некликаний, обійдеться... Увімкнула електрику (щоб краще видно було доньчиного обранця), після цього сіла й сама до столу. Хлопець застиг на стільці, відсунувшись аж у куток веранди. Господиня доскіпливо його розглядала: ось воно, золото Веремієнкове... Невже оце майбутній зять? Ніби й не змінився, хоч десь там побував. Казали, стрижений, а воно не дуже й помітно. З чемною увагою жде бесіди, сухолиций, виголений, скромна усмішка виблукалась на губах... Ніс материн, брови теж її, тонкі і якісь сміливі, розгонисті — справді, не кожна дівчина зостанеться байдужою до таких. Сам собою статурний, довгобразий, і коли ось так тихо сидить, стиснувши руки колінами, й пускає смиренні погляди в стелю, на обвиту комашнею лампочку, то й не скажеш, що перед тобою шалапут, зайдисвіт, хуліган.

— Вона скоро прийде? — запитав так скромно-скромно.

— Не відчитується, голубе. В неї служба... Та, звісно, прийде: наша дитина домівки тримається, не те що інші.

— Якщо це на мою адресу натяк, то дозвольте пояснити: я теж сподіваюся скоро перекочувати під мамин дах. Здається, матиму роботу десь тут, поблизу.

— Мабуть, на комплексі? — Поруч з Кураївкою на узбережжі другий рік будується комплекс для оздоровлення шахтарів.— Чи баяністом у пансіонат?

— Поки що таємниця,— ухильно миркнув він, усміхнувшись.

— Ох, Вікторе, Вікторе, що ти собі думаєш? — загомоніла жінка з щирим уболіванням.— Доки отак галайдакуватимеш? Подивись ти на своїх ровесників: кожен при ділі, той вчиться, той в армії, а той із трактора не злазить... Справжні сини, нічим себе не безчестять,

батькам радість та гордість за них. Навіть ось такі, як Петрусь наш,— очі їй засвітились при згадці про свого штурманця,— ще ж хлопченя проти тебе, а яке беручке, кмітливе. У Казахстан, у таку далеч, нарівні з дорослими не побоялось, а ти?

Вдома на такі речі Веремієнко тільки б кинув зневажливо: «Мамо, не вчіть мене жити, ситий вашими повчаннями по саме нікуди»,— встав би та й спину показав, а тут не сміє, вдає, що слухати наставницю — йому сама насолода, вбирає мудрість народну, як губка.

— Чи, може, це я на вітер кажу, Вікторе? Чого ти мовчиш?

— Я слухаю. Уважно слухаю. Вдумуюсь, Ганно Гуріївно.

Це її підбадьорило, шанобливе звертання полестило. Розохотившись, виспівала оду своєму штурманцеві, згадала навіть свого троюрідного небожа, Ягнича Анатолія, що десь там у Берліні під час пожежі німченя з п'ятого чи навіть шостого поверху врятував,— про цей факт надійшов у Кураївку лист від командування... Використавши сильний цей приклад, жінка знову взялася за санобробку цього кураївського шалапута, що набивається в зяті й від якого довірливій тещі довелось би, мабуть, усього почути, а поки що сидить такий покірненький, аж присмучений, шию витягнув гусаком, очі в стелю пустив, та все ловить, та все «вдумується». Тільки що він там ловить? Чи не оту комашню, що довкруг лампочки під стелею в'ється?

— Якщо себе не жалієш, то хоч батьків пожалій,— взялась йому далі втлумачувати майбутня теща.— Старий уже на стручок зісох, то ж через кого? І матері не легше, від горя та сорому на люди боїться виходити... Обоє на синочка тільки й надіялись, усім примхам його потурали. Чи баян, чи «Ява» — ні в чому відмови не було. І оце ти їм так віддячуєш? Їм горе, собі напасть! Винних не шукай на стороні, все від тебе йде,— ти хоч це розумієш?

— Розумію, Гуріївно, ще й як розумію,— і знову смиренницька міна на гарнім обличчі, тепер ще більш посмутнілім.— Постараюся, щоб змінитись у корені. Даю зобов'язання: місяць, од сили два, і ви мене не впізнаєте. Покута моя у виправно-трудовім не кінчилась, ще вона й зараз у самім розпалі, день і ніч кипить отут,— і руку так щиро-щиресенько приклав до грудей.

Жінці одлягло від серця. Коли поговориш з людиною по душах, то воно одразу щось там і зворухнеться, серце ж не кам'яне! Вдома не дуже, мабуть, уміють з хлопцем повести розмову, наставити на добру путь, дарма що обоє педагоги. З чужими воно легше, а до свого ключика не підберуть. Бо не так це просто, людоньки добрі! А вона ось хоч і не вчителька, хоч тільки в дитсадку малих виховує, проте й цього довготелесого зуміла усовістити... Збадьорена успіхом на ниві педагогіки, стала тепер вихваляти перед ним свою Інну. Як училище закінчила з золотою медаллю (медаль ця вродилася тут же, на веранді, експромтом) і які їй добрі місця пропонували, манили в столицю, аж у той центральний Червоний Хрест, що з медикаментами та продуктами і в Індію, і на край світу літає, де тільки спалахне епідемія або станеться землетрус...

Нічим не спокусили Інну, бо їй в одну душу додому — Кураївка їй миліша за все, біля неньки-матері їй найтепліше.

— Зараз оце Варвара покликала, щоб банки поставити голові. В тебе, каже, краще виходить, ніж у мене. Інший голова хіба б довірився, хіба підставив би спину будь-кому? А їй — будь ласка...

Було й дочці проспівано дифірамби з усім материнським натхненням, з вродженою ягничівською розкішшю уяви.

— І ось така дівчина ждала тебе, хоч до неї в училищі там уже тричі сватались, набивались і льотчики, і підводники,— факт явно перебільшений.— Якби інша, то хіба пропустила б момент, хіба не спокусилась би? Підхопила б собі лейтенанта, або лікаря з дипломом, або й молодого комбайнера з Золотою Зіркою! Ні, каже, мамо, я свого судженого та засудженого ждатиму. Він там страждає, надіється, вірить у мене. Відвернутись, коли в біду потрапив,— це було б нечесно. Ні, не відступлюся, дочекаюсь, якщо вже Вітеньку серце обрало. Так ти ж оціни!

— А я оцінив,— голос його налився справжньою, невдаваною теплотою.— Інці рівних нема, Інка для мене все, коли вже правду казати. Дня не було, щоб її не згадував. Ради неї переламаю себе, бо знаю: не змириться вона з моїми вадами, та й мені самому остогидла власна непослідовність, розхристаність. Віднині цьому буде покладено край.

— Не розумію, чого воно в тебе все не так, як у людей...

— Десь мене здорово шеменуло життя, Ганно Гуріївно, так шеменуло, що й досі заточуюсь... Можливо, тоді, коли з морехідки витурили. Бо ж таки удар — під саму душу. По-моєму, занадто суворо, як за одну самоволку.

— Що це воно таке — самоволка?

— Ну, прогул. Відлучився на дві доби... А там же дисциплінка, скажу я вам... Порядок залізний.

— А без твердого порядку що ж би то й за морехідка була! Чесну людину порядок не страшить. Мій ось брат скільки на «Оріоні» ходив, півжиття морській службі віддав, та не нарікає, хоч як там доводилось йому... Ще й досі море йому спати не дає, тужить, скучає, сердега, за ним. Поспішили, списали, та він і тут свого не відцуравсь, малечу уявив курсантами і їй свою науку передає, а наука знаєш яка? Про непотопленість корабля!

З ледь прихованою нудьгою Віктор став слухати ще й похвали в адресу оріонця, хоча щодо нього хлопець мав свою думку: крутої вдачі старий, амбітний, неуживчивий, краще триматись від такого подалі. Бо попадись оріонцеві на очі — він теж вчепиться, теж почне тобі душу драїти...

— Якби ти, Вікторе, пошанувався тоді в училищі, то був би з курсантами оце в поході, музикою десь би зустрічали тебе! Входиш у порт під вітрилами «Оріона» — це ж честь яка! Колись, було, дядько на вітряку крила напарусить, та й то нам, малечі, диво, а тут... Ех ти! Бути вже однією ногою на «Оріоні» і так здуру зірватись!..

Розпалена образом «Оріона», тітка Ганна не могла зупинитись, розійшлася, наче сама плавала на ньому,— складаючи хвалу, аж співала, яких-бо туди хлопців беруть та гарт який там вони набувають, жінка гомоніла й гомоніла, а Веремієнко, знов витягши свою журавлину шию, слухав майбутню тещу з удаваною уважністю, однак чув майже саму тільки мелодію її мови, що зливалася для нього в щось монотонне, схоже на віддалений журкіт води. Хлопець зараз більше сам себе наслухав. Хай сто разів ви маєте рацію, але від того мені не легше. Чи відомий вам такий стан, шановна майбутня теще, коли, буває, просто жити нехіть, хоч наче й кон-

кретних якихось підстав нема для твоїх меланхолій? От бувало вам — щоб неінтересно, і все? Сіра байдужість обляже, все наче було вже, і сам ти наче колись уже був, і знаєш, яким будеш завтра, яке меню застанеш у чайній на заяложеному столі, мухи які дзижчатимуть над жирним твоїм борщем... Справді, ніхто тебе так не розуміє, як Інна, ніхто до тебе не виявляє стільки терпіння та великодушності, як вона. Хоче бачити й бачить тебе кращим, ніж ти є в собі, вона одягає тебе в шати своєї уяви, покладає на тебе надії, і, дивна річ, часом почуваєш, як від самих її сподівань ти й справді стаєш ніби кращим. Інна — це та найвища премія, яку тобі видало життя, видало, може, аж занадто щедро, з авансом... Тільки, мабуть, коханню властива така щедрість, всепрощення, і тільки воно здатне повертати тобі інтерес і смак до життя, повертати їх навіть тоді, коли дійдеш межі, коли попереду вже, здається, морок і порожнеча. І як же таку дівчину не любити? Від неї мовби й тобі передається заряд життєвої снаги, жарінням своєї пристрасті вона відморожує навіть те, що встигло взятись памороззю в тобі. Ні, тут фальші нема, він її любить! Інакше б не нудився отут на веранді, коли десь там пускають кіно та стільки химочок пансіонатських, що безсоромно в'язнуть, липнуть до тебе на танцях... Ради Інни сидиш тут та вислуховуєш це чутеперечуте, співане-переспіване, хоч вам і здається, тітко, що завдяки вашому красномовству в душі майбутнього зятя відбувається цілий переворот...

Коли тітка Ганна знову торкнулась Вікторових з Інною стосунків, допевняючись, наскільки надійний він у своїх почуттях до дівчини, Веремієнко — тут уже без розігрувань та без вдавань — признавався:

— В ній моє щастя, тільки в ній! І цим дорожу. Не проміняю ні на кого, ні на яку з отих пансіонатських химочок.

Сказав і осікся. Само вихопилось, і він одразу ж пошкодував, що вихопилось. Бо тітка враз насторожилась, змружила очі:

— Це що ж іще за химочки? Кого це ти химочками дражниш?

— Ну, химочки, так усі їх там називають...

— Хто всі? Блатняки, може, твої, з якими баланду по колоніях сьорбав! Так то ще не всі. А порядна людина не стане женщину й позаочі обзивати. Оце куль-

турний! Такий буде саме до пари моїй дочці!.. Химочки, химочки,— не могла вона заспокоїтись.— З імені вже глузують. А в мене самої бабусю було Химою звати, так що, це лайка, насмішка? Ніхто з неї не сміявся, бо Хима дев'ятьох народила й вигледіла, і не було поміж них жодного такого розгильдяя, як ти!

Хвилю якусь перемовчала насуплено (стала суворістю зовсім схожа на брата), обличчя заокруглилось і ніби розбухло. Було їй, видно, зараз і прикро, й соромно за цього «розгильдяя», що сидів ніби й не збентежений нотацією, ніби аж повеселілий, хоча почувалось, внутрішньо й напружений був до краю.

— Вікторе,— сказала згодом Ганна Гуріївна якимось майже урочистим голосом,— хочу тебе просити про одне діло... Можна?

— Просіть.

— Як мати, по-доброму благаю тебе: відступись ти від дівчини. Не принесеш ти їй щастя.

Він зблід.

— Принесу чи не принесу — звідки вам знати?

— Чує душа.

— Душа — прилад ненадійний...

— Ой, який надійний... Нікого так не просила, як тебе оце, синку. Ти ж гарний собою, знайти тобі пару буде неважко, котрась із отих пансіонатських, накуделених, тільки пальцем кивни, сама побіжить за тобою... А Інка... В Інни своя дорога, своя, не схожа на твою... Пощади дівчину, відплати хоч цим за її вірну любов до тебе! Бо ж так, як вона, зараз рідко хто любить... Відступись! Як сина, тебе прошу!

Він сидів зблідлий, голова схилилась на груди.

— Ви просите неможливого,— сказав упівголоса.

Це тільки піддало їй жару для умовлянь:

— Ну, переможи себе, не зав'язуй їй світ!.. Скільки буває: кохаються і рік, і два, а одружуються з іншими... Хіба мало в нас гарних дівчат? Он, кажуть, Муся Осначівська за тобою сохне, така ж славна дівчина, і в батьків одна, може б, якраз ти її ощасливив...

Він мовчав, не підводячи голови, і його мовчанку жінка сприйняла як ознаку вагання: певне, зараз сам із собою бореться хлопець, виважує, що буде краще... Отже, ще трохи, трінь-трінечки, і він спроможеться дати згоду... Раптом її щось, видно, осяяло:

— Вітю, уваж мою материнську просьбу, а я тобі за це... «Жигулі» подарую!

— «Жигулі»? — Він аж очима закліпав від несподіванки.

Спокуса була такої сили, що могла будь-кого збити наповал, а тим паче Віктора, чия пристрасть до швидкісної їзди відома всій Кураївці... І, здається, розрахунок був безпомильний, пропозиція аж надто звабли-ва, бо хлопець звів тонкі брови звеселіло, ожвавів, не приховуючи зацікавлення:

— У вас уже є «Жигулі»?

— Будуть! — вигукнула вона гаряче.— Торік — хіба не чув? — двом найкращим комбайнерам області видали малолітражки в премію — одному дістався «Запорожець», другому «Жигулі»... Сам секретар обкому ключі їм прилюдно вручав: на стадіоні, під музику.

— Але ж ключі ті в них, а не у вас,— не стримав усмішки Віктор.

— Вважай, що і в нас! «Сімейний екіпаж Ягничів» теж у десятці найперших передових, була ж у газеті фотографія! Торік телевізор видали в премію, а цього літа, якби хліб не згорів, отут би вже під вікном «Жигулятко» стояло, вишневе, на новісіньких шинах... А що в наступному році стоятиме, то це — факт!

Веремієнко підвівся, напустив на себе суворості.

— Отже, за дочку — «Жигулі»? А чи не мало? Чому не «Волгу»?

І несподівано на всю душу розреготавсь.

Одразу по цьому став знову серйозний, глянув на осоромлену співрозмовницю з явною зверхністю:

— Соромно мені вас і слухати, тітко Ганно. Невже ви серйозно могли подумати, що Віктор на цей ваш калим пожадниться? Проміняє Інку на ваше відчіпне? Яка дикість... Ви ж самі були молоді, невже забули, не знаєте, що таке любов?

— Знав би ти! Я знала і знаю,— перемагаючи сором, підвелася й вона ображено.— Не тобі, вітрогону, мене вчити... А оце, що я тут сказала, щоб на цьому місці і вмерло, зрозумів?

— Само собою.

У цей час із сутіні до веранди вимайнула Інка.

З ходу помітивши настрій обох, відчувши якесь неблагополуччя, вона запитала стривожено:

— Що ви тут не поділили?

«Тебе не поділили»,— видно, кортіло сказати хлопцеві, але він тільки дозволив собі жарт:

— Про справи оонівські йшлося.

А як там у Чередниченків? — мерщій спохопилася мати, щоб уникнути уточнень.— Чи кликали так, аби кликати?

— Та ні, серйозно застудився наш верховний, температурить... Проте на пневмонію не схоже, скоріше ангіна...— Сказавши це, дівчина знову звернула закоханий погляд на Віктора: Чого ти такий блідий?

Це ваше світло мене блідить.

Майнуло було, чи він не п'яний, але одразу Інна й відкинула підозру: ні. Ще раніш після одного випадку поставила йому умову, щоб ніколи не з'являвсь їй на очі в нетверезому стані, і поки що він цього дотримувавсь без порушень.

Гол! Гол! — знов почулися викрики від сусідського «Електрона».

А я так спішила,— сказала Інна.— Чомусь здавалось, що ти вже тут.

— Бо душа чує,— насмішкувато кинув Віктор убік принишклої коло хатніх дверей майбутньої тещі й, певне, щоб дошкулити їй, він став поруч з Інною близько, як до вінця, ще й руку поклав їй на плече недбалим, владно-ласкавим жестом.

— Ходімо, люба, в зоряну безвість...

По тому, як вона охоче піддалась на його жартівливий заклик, як швидко обоє подались подвір'ям до хвіртки, на ходу так і линучи одне до одного, мати зрозуміла, що нічим зараз дочку не зупиниш, бо є в житті речі, перед якими всі твої хитромудрі зусилля зводяться нанівець: сама ж бо знаєш, що то за сила — любов!

XVII

Не складала зараз Інна пісень. Відколи опинилася в Кураївці, не склалося ні рядка, хоч іноді й бродило щось туманне в душі... Більше читала. Знов захопилася класикою, в Палаці культури підібралась за останні роки чимала бібліотека, сам Чередниченко шефствує, стежить, щоб належно поповнювались її фонди: хай читає Кураївка, менше горілки питимуть.

Райгазета час від часу друкувала вірші, з'явилась одного разу навіть ціла літературна сторінка — творчість молодих. Інна перечитувала поезії від рядка до рядка, було тут «про музику токів», про степові кораблі, були уривки поем (ще, мабуть, не написаних), віршовані посвяти комбайнерам, їхній самовідданій праці, безсонним ночам. Оспівувались «брати сонця» — соняшники, що світять на море золотими коронами (це оті, що, змучені, прибиті посухою, стоять цього літа за Кураївкою, мов ромашки, з останніх сил борються за життя). Все було ніби те й не те. Співалося про легке, а насправді яким трудним було для людей це літо, якої напруги вимагало, яким болем проймалась душа хлібороба, коли все тут горіло на очах, скільки переживань завдали степовикам ці паленні, як із пекла, вітри, нищівне нашестя стихії — про це чомусь ніде ні слова. Чи, може, так і треба? Навіщо торкатись того, що й без тебе всі знають? Була ще районна лірика, дівчача й хлоп'яча, зізнавались степовикам у своїх інтимностях ті, що, певне, доводились Інні ровесниками,— цілу ватагу таких зустрічала, коли ще під час навчання в медучилищі її часом залучали до зборів літоб'єднання, воно існувало при тамтешній районній газеті й звалося «Сонячне гроно». В турнірах юних авторів, у жвавих дискусіях після літературних читань Інна участі не брала, почувалась до цього не готовою, стримувала її ще й сором'язливість, тому більше трималася осторонь, слухала. Траплялось почути іноді твори гарні, з щирою любов'ю до людей, до степу, але чимало було й словесного дзвону, позичених почуттів, нескромного поетичного якання,— так їй принаймні здавалось. Уявляла, як би до цього поставились мама чи татко, яку насмішкувату міну скорчив би на такі вірші брат-штурманець... І коли їй самій кортіло погнатись за викрутасною римою, побавитись у слова-брязкотельця, то одразу виникала перед очима братова насмішкувата фізіономія, який, правду кажучи, вміє бути дошкульним... Ні, не дасть йому поживи для насмішок. Невідомо, чи ощасливиш ти людство своїми віршами, але добре відомо, що задовго до тебе були створені речі, які тепер і тобі приносять істинну насолоду. Тож читай, вчитуйся та вчися,— писати ще встигнеш... У медпункті в неї на чистім столі поряд з реєстраційною книгою завжди лежить закладений бланком рецепта томик чиїхось пое-

зій. Отих, що їх п'єш і, як джерельної в спеку, ніяк не нап'єшся. Диво: як уміє людина виповісти себе, одним рядком навіяти просто-таки чари на тебе! Мабуть, ніколи тобі цього не навчитись... І все ж потаємне бажання прилучитись до творчості заповітно жевріло в ній, жило, як надія. Вдивлялась у людей на току роботящих, обтяжених великими турботами і думала: як би про них гідно сказати? Не приймуть вони пустомовства. Вони — як правда. І слова твої мають бути такі ж, як ці люди — прості і ясні. Ждала, внутрішньо прислухалась до себе: може, пора? Може, настав час розгортати чистий, неторканий зошит? Та ні, зачекай: оте, що в справжніх майстрів тугим, повним колосом родить, до тебе воно ще, видно, не прийшло, ще твоя нива в тумані...

— Переживаєш творчу кризу? — помітивши її задуму, іронічно запитав Віктор під час минулого приїзду Тепер він часто залітає до Кураївки: перейшов працювати в «Сільгосптехніку», пересів з котка на газик, це ніби підвищення, але поки що взяли його тимчасово, на випроб.— Творча криза, здається, так воно зветься у вас?

Нічого не відповіла йому на це. Може, й справді криза? А як і взагалі більше нічого не напише, окрім свого «Берега любові»? Відомі ж випадки, коли людина лишалась тільки автором однієї пісні.

— Не мучтеся, панно Інно,— заспокоював її Віктор.— Не пишеться, ну й що? Скільки є людей, чиї дні летять у трубу порожнечі... Знають один клопіт: біла копійка про чорний день. Пережив і я щось кризоподібне, а зараз... Коли ми вдвох, я — віриш — наповняюсь змістом... І Кураївка мені стає, ну, як Канарські острови...

Радувало дівчину те, що Віктор явно змінюється на краще, став до неї уважніший, з'явились нові зацікавлення, попросив навіть «Антологію французької поезії». Тільки ж вдачею — як вітер. Примчиться, сходять разом у кіно, і тієї ж ночі назад (зрання йому на роботу), а ти потім знову в непевності: чи не встряне там у яку-небудь халепу? Чи все це зайві тривоги? Може, ти просто не вмієш радуватись, як вміють інші, надто сувора навіть до дрібниць? Радуйся, що він ось приїхав цього вечора і, взявши тебе за руку, веде кудись у нічний, сповнений ніжності світ...

Коли вони, залишивши матір на веранді, вискочили удвох на вулицю, Вікторів газик, чи, як він каже, «газон», бовванів неподалік — стирчав перекособочений під сусідським парканом.

— Сідай,— запропонував дівчині,— промчу з вітерцем, побачиш, на що мій підлеглий здатен!.. Отут відчуєш поезію швидкості!

Сіла, і більше він тепер її не заманить. Яка там поезія, коли тільки скрикуєш раз у раз: «Не жени! Не жени!» Та шукаєш руками, за що б ухопитись, та бачиш засліплених фарами перехожих, що сполохано сахаються, тиснуться під паркани. Але азарт є азарт. А що, коли це в людині теж — талант? Може, азарт і відвага, вони ходять поруч? Каже Віктор, що тільки й живе, коли розжене за сто і все аж свистить, розступається, розлітається, коли почуваєш, що досяг, вихопився в якийсь новий стан, де ти вже інший, де сама швидкість тебе п'янить... Можливо, це й так. Водолази розповідали, що людина, спустившись під воду, буквально п'яніє, щоправда, там вона п'яніє від естетичного хмелю, від краси та фантастики підводного царства... Що не кажіть, а Віктор — людина захоплень, у вигляді азарту живе в ньому порив, прагнення сягнути незвичайного, а хіба за це можна людину осуджувати? Адже із хлоп'ячого зухвальства теж, мабуть, за певних умов проростають великі пристрасті, подвиги почуттів, подвиги звершень? Днями Інна бачила в Кураївському народнім музеї збільшену фотографію Сані Хутірної, тієї легендарної льотчиці, що так уславилась на фронтах і потім, підбита, разом з коханим, загинула у повітрі, пішла у вічність в обіймах. Колись про таке в народі складались би пісні. Силу такої пристрасті Інна могла зрозуміти, таке хотіла б вона оспівати, щось від тієї сили сама хотіла б мати в собі. Може, воно десь і є, та тільки причаєне ще, нерозбуджене, нерозкрите? Хутірна, може, теж починалась з непримітного... Була звичайною дівчиною, щоліта з вилами на лобогрійці бачили її в кураївському степу, нічим ніби й не вирізнялася з-поміж інших, а тим часом крила оті невидимі вже, мабуть, почувала в собі, і вже, певне, бурунила у ній жага, нестримність духу, близька до безтямності, таємничі сили, що якоїсь там літньої ночі підхопили дівчину й понесли у простори за її нездоланною бентежною мрією навздогін...

— Ну як, Інко? — запитав Віктор, коли газик виніс їх за Кураївку і, шалено промчавшись узбережжям, з розгону гальмонув над самим обривом, де ще метр — і вони пішли б сторч головою в море.— Дає натхнення?

Інна, рвучко зіскочивши з машини, стала над обривчиком і, люта з перестраху, мовчки взялась поправляти волосся.

— Ти що — розсердилась? Не те натхнення? По-моєму, вийшло дотепно...

— Жахати на вулицях людей — це, по-твоєму, дотепно?

— Хотів, як краще... Ти пробач мені, темному...— Він наблизився до неї, вибачливо обійняв за плечі, теж задивився на море.— До дідька-таки гарний він, оцей Понт.

— Нарешті роздивився?

— Ну, я ж сірий та мурий... Але й ти, Інко, якась, наче не з нашого часу...

— Старомодна, не модерна — це ти хочеш сказати?

— «На тобі я вловив відшумілого давнього віку печать...»

— Віршами заговорив? Дивина.

— Справді, ти ніби... з епохи курсисток. Чи навіть із античності, де, як відомо, богині народжувались із піни морської... А мені долею послана богиня степова... Народжена з сяйва прибою — такою і ти мені здавалась там, вдалині від цих берегів. Та посміхнись же. Оце вічне самозаглиблення, серйозність. Ніяк не звикну. Міг би подумати, що гра, манірність, якби менше тебе знав. Живеш у якомусь вимріяному світі. Але й цим ти мені теж подобаєшся.

Вистелялась місячна доріжка, ще не яскрава; ледь-ледь пробивалась, злегка мерехтіла. Безліч світляних клавішів раз у раз випорскувало з темної води.

— Про що задумалась? Знов про Овідія?

— І про нього...

— А ще про кого?

Був певен, що скаже «і про тебе», а вона сказала:

— Про Саню Хутірну.

— Санька й Овідій — оце поєднання, оце парочка.

— Не люблю таких жартів.

— Більше не буду,— голос його ласкавим шепотом розстанув у дівчини біля вуха.— Тільки ж смішно їх ставити поруч...

Йому смішно, а для Інни це чимось таки поєднувалось, бо що важать відстані, хай і в тисячі літ, коли йдеться про тих, хто для тебе живий, вільно обраний душею і кого ти навіки поєднала теплом своєї любові? Не знала й не могла знати війни, не літала з багажем Червоного Хреста до місць, де лютують епідемії, ще, власне, ні разу Інні не доводилось ризикувати собою, а проте іноді потайки ставить себе в ситуації найтрудніші, приміряється до найтяжчих випробувань: а ти змогла б? А ти здатна на любов велику, на співчуття безоглядне — на тривалий, негучний подвиг сестер милосердя, про яких думалось не раз? І хай Віктор скільки хоче іронізує, однак вона почуває в собі такі запаси внутрішніх сил, що їх вистачило б сягнути і в ті голодні, замікроблені тропіки, куди вона, як і Віра Костянтинівна, хоч сьогодні готова летіти рятівницею.. Вдома часом кажуть, що впертістю та затятістю Інна схожа на дядька свого з «Оріона». Якщо навіть це й так, то що ж тут поганого? Оріонець справді імпонує дівчині своєю вдачею, і життєвою чіпкістю, і затятою відданістю тому, що було, може, його першою і останньою любов'ю. У кожного має бути свій «Оріон» у житті і пам'ять своя на далеке й близьке, на все, що тобі заповідано. А заповідано, мабуть, і Овідія, й легендарну кураївську льотчицю, і цю мерехтливу, вже роз'яснілу доріжку, що просто від тебе стелиться і ніби кличе кудись. Заповідано, мабуть, і неясний цей неспокій, що його носиш у собі й без якого навряд-бо чи й пісня вродиться...

Віктор завжди ставився досить скептично до Інчиних, як він казав, «високих матерій»,— не всім же бути геніями, витати в небесах. Можеш собі витати, можеш дражнити уяву, викликати тіні предків, а він людина земна, він сьогоднішній. Бачить, що бачить, «знає тільки те, що нічого не знає». Без жалю його поскубло життя, хотів би — навзаєм — і його поскубти, урвати від нього й для себе кусень отого так званого щастя. Ось воно, поруч, твоє земне багатство! Твій реальний, на лету схоплений птах, він і зараз під рукою трепече... Чи втримаєш? Страшно й подумати, що ловитимеш коли-небудь саме повітря. Чув сьогодні: «Не принесеш ти їй щастя...» А хтось принесе? Такий може з'явитись одного прекрасного дня на сірому кураївському обрії? І стане він для твоєї Інки жаданіший, цікавіший, змістовніший?

Розмова на веранді хоч і закінчилась для Віктора ніби з переможним рахунком, усе ж чимось його знепокоїла, він відчув подих можливої небезпеки. Бути ось зовсім близько, торкатися щокою її запашного волосся і потім втратити все, втратити найдорожче? І хай зараз для побоювань нема ніяких підстав, але це сьогодні, а завтра, а потім? Звичайно, ти перед нею злидар духу, не вмієш заглиблюватись, ідеш по верхах, але ж як — без неї? Без її любові — ото була б порожнеча, ото був би крах! Тільки біля цього вогнища ти можеш зігрітись... Почувався так, ніби випадково й незаконно заволодів коштовним скарбом, заволодів чимось більшим, ніж тобі належало від життя. Тож тримай тепер всіма способами, тримай з усіх сил!

І тому він хотів бути зараз з Інною особливо ніжним, намагався розважити, зробити їй якусь приємність, навіть догодити...

— Давай купатися,— запропонував Віктор зненацька. О, це вона любить! Та ще вночі, при місяці...

— Купальника не взяла.

— Можна й без... На русалчин манір. Зараз ніхто не побачить, хіба місяць отой.

Не роздяглась, не зайшла в море, але так і відчула обіймами води, її лоскітні пестощі, ніби доторки самого місячного проміння перебігають по тілу, по тобі, відкритій, інтимно оголеній, від усього вільній.

Та хоч як їй кортіло зараз купатись, гратись розшаленіло у воді, як це бувало між ними раніш, проте в останню мить вона таки стримала себе:

— Ні, соромно буде, коли прожектора наведуть... На косі — отам благодать!..

— То гайда на косу!

— Не сміши.

— Чи, може, на танці?

Він, видно, вирішив будь-що розважити її цього вечора.

Інна озирнулась: пансіонат освітлений, музика підсилювачів догримлює аж сюди — нічні розваги в самому розпалі. Вожаті з сусіднього піонертабору не перший день воюють з пансіонатським електроджазом, з його диким ревінням, що не дає дітям спати й після відбою. Піонерська здравниця уперто воює з пансіонатом за тишу, війні не видно кінця, джаз поки що переможно реве на все узбережжя, бо пансіонатська публі-

ка за нього стала горою: як уже й біля моря не повеселитись, то де? Там прикордонники ганяють, купатись не дають уночі, а тепер — щоб ми ще й спати лягали разом з вашими дітьми?.. І загриміло звідтіля ще дужче.

Не хочеться Інні на танці, не тягне її туди.

— Тут краще. В цій тиші є своя музика...

— Ні, ти справді в мене «не от мира сего»,— каже Віктор, усміхаючись.— Чи не цим ти мене й приворожила?

Вони сіли на обривчику, на сухій, прижухлій траві, ноги поспускали вниз, так колись сиділи тут ще школярами. Пансіонат гримить далеко, ледь чутно, а тут скрізь панує тиша нічного цикадного степу, безмовність моря, щедро залитого місячним світлом. Минулого літа Інна приходила сюди сама, були гнітючі вечори самотності, а тепер ось знову разом, і він обдаровує тебе своєю ніжністю, і кров гарячіє від близькості,— вже не ледь чутні, напівдитячі змигують проблиски почуттів, вся кров дужо нуртує в тобі, вишумлює від кожного доторку тіла.

— Чого ж ти мовчала, циганочко, що до тебе в училищі підводники сватались? — раптом запитав Віктор.

Інна засміялась:

— Це вже мамина творчість? Ненька наша в своєму репертуарі...

— І листи, кажуть, одержуєш? А Віктор хотів би знати: від кого?

— Від дівчат, звичайно... А то ще був один від Віри Костянтинівни.

— Це точно? — В голосі його Інні почулась підозра.

— Та ти що? — зблиснула вона поглядом.— Вирішив сцену ревнощів розіграти?

— Хто не любить, той не ревнує, давно відома річ...

Допитки його звеселили Інну, полестили її дівоче самолюбство.

— Теж мені Отелло.

— А ти вважала, що в мені цього нема і не буде? — близько зазирнув Віктор в її освітлене місяцем усміхнене обличчя.— Та я тебе навіть до Овідія ревную! — вихопилось у нього по-хлоп'ячому щиро.

— Аж так?

— Аж так.

І після цього він обійме її ще міцніше, і дівчина ще жагучішим поцілунком опалить його.

XVIII

«А як же там наша Нелька поживає? — одного дня подумалось оріонцеві.— Чи які-небудь подає вісті той її відступник?»

Відступником він називав Нельчиного сина. В останній момент переметнувся: вже не йде в морехідку, піде в торговельне, згідно з материною волею. Переконала-таки, здався перед її умовлянням. Буде в Нельки тепер свій завмаг, з-під землі діставатиме для матері шуби та дублянки... Добрий, видно, вертихвіст, та все ж таки втіха матері, є хоч до кого в хаті озватись.

Обідньої пори вирішив Ягнич провідати родичку. Замість просоленої морськими вітрами кепчини-млинця, в якій прибув до Кураївки, надів нового капронового бриля (тільки вчора придбав його в універмазі). Пішов поважки, поніс під капроном свої нерозважні думи. Його ось посамотила війна, а Нельці й без війни дісталося: рано овдовіла, чоловіка ще молодим рак задавив, у колгоспній бухгалтерії працював до останнього. Вдачею був цілковита протилежність Нельці: вона — як вогонь, а він тихий, сумирний, все мовчки та мовчки,— аж дивуєшся часом, яких різних єднає життя, здавалось би, зовсім несумісних...

Нельчина садиба в центральній частині села, ближче до начальства. Хата як дзвін: під шифером, нова, з великими вікнами. І в «шубі» вся, одна з найкрасивіших у Кураївці. Зодягти хату в «шубу»,— це теж модно тепер: ставлять цегляні стіни, а зверху по цеглі для краси та довговічності вміла рука пройдеться ще якимось спеціальним розчином — внабризк (цікаво оріонцеві, з чого він робиться?). Висохне, затвердіє, і стоїть будинок тоді справді неначе в шубі з сивого каракулю, весь у дрібненьких шипах-бурульках. Ось і в Нельки: тон гарний — сиво-сірий, покриття покладено рівно, наличники над вікнами розмальовані в'яззю візерунків, білим та червоним по сивому тлу (робили заїжджі майстри з Буковини).

Ягнич аж замилувався Нельчиною хатою: просвічує крізь гілля на вулицю, немов тобі вілла яка-небудь марсельська! Не занепала, вдовуючи; Нелька — це теж треба вміти...

Господиня саме вдома, у білім халаті порядкує коло

літньої кухні, готує на зиму варення з абрикос. Зраділа гостеві: спасибі, що не забуваєте, родичаєтесь, дядечку, все-таки рідна кров (хоч яка там «кров», коли сама вона з осначівського роду).

Винесла стілець, посадила оріонця в затінку під горіхом, щоб сонце не пекло дорогому гостеві в лисину (він саме скинув бриля). Наклала повне блюдечко ще гарячого варення, щоб пробу зняв, запропонувала й борщу, але гість сказав, що то іншим разом, бо сьогодні вже пообідав.

— Від твого анархіста чути що-небудь? — запитав Ягнич про «відступника».

— Та повернувся вже! Я на радощах й похвалитись не встигла,— одразу розцвіла молодиця.— Вступив! Набрав балів навіть зайвих!.. Ніхто й не способствував, а пролізло, стерво!

— Матимеш тепер свого завмага.

— Який завмаг? — засміялась вдовичка.— Довкруг пальця матір обвів! Тільки на поріг, і вже по ньому бачу, щось воно не тее... «Вступив?» — питаю. «Та вступив»,— і очі в підлогу, тільки краєчок усмішки блукає... Ясно. Далі хоч і не говори, все мені ясно. «В морехідку,— кажу,— вступив?» — «Та... в морехідку. А як ви вгадали?» — «Та по тобі ж видно,—кажу,— відступнику!» — І вона знов засміялась, переповнена радістю за сина.

Не стримав усмішки і Ягнич:

— Ну, там під риндою його вишколять...— І додав після роздуму: — Море — то насамперед важка праця, Нелько. Двожильна праця.

— Цим його не злякаєш.

— Та щоб у дружбі з товаришами надійний був: звідси починається наука про живучість корабля, його непотоплюваність...

— Мій не підведе, за товариша горою стане. А морехідка йому, знаєте, яка випала? Не протовпився у вашу: аж у Батумську сягнуло, стерво. На заочне встроїлось... А мені й краще, при матері буде...

— Що ж він робитиме тут? Галайдакуватиме?

— Та де! У батька, видно, вдався, без роботи не всидить! Ще перед від'їздом влаштувався на комплексі, йду, каже, до шахтарів, там техніка нова. Ну, і звання ж яке — робітничий клас. Більша пенсія буде на старість,— і вона знову дзвінко засміялась.

— Моряк у морі старіє, Нелю. Якщо, звісно, в нього намір щодо морехідки серйозний.

— Та певне. Бо тільки ось зачислили, а він уже й наочне приладдя додому привіз... Думала, добуває з лантуха величезний кавун, десь матері з баштану прихопив на гостинець,— а воно, виявляється... зоряний глобус!

— Що, що? — здивувався Ягнич.— Новачкові там спершу швабру в руки дають, а не глобус.

— Я теж була здивувалась, навіть підозра майнула... Ні, каже, мамо, все законно: це я в морехідці в лаборанта випросив, однаково в нього цей глобус числиться вже як списаний інвентар... Випросив чи, може, за пляшку коньяку виміняв,— діло, як кажуть, житейське..

Незабаром з'явився й Сашко: на саме подвір'я в'їхав велосипедом, вкотився хвацько, на манір велогонщика,— просто з роботи до материного борщу (це в них на комплексі якраз обідня перерва). Вигнавсь, як добра лозина, хоча з лиця ще підліток, і чубчик вихриться на голові ще по-дитячому,— він його раз у раз пригладжує пальцями, ніяковіючи перед дядьком.

— Здоров, здоров, моряче,— оріонець поручкався з хлопцем, наче з дорослим, привітав зі вступом: бо таки радий, буде кому з Ягничів продовжити давню моряцьку віть.

— Покажи, Сашуню, дядькові свій зоряний глобус,— підказала мати.

— Не зоряний глобус,— стиха поправив син,— а глобус зоряного неба...

— О, ще ти мене вчитимеш, відступнику! — І весело штовхнула сина межи плечі.— Винось!

Хлопець виніс із хати й поставив глобус на стільці перед оріонцем. Ось воно, наочне курсантське приладдя. Барвою моря вражало найбільш: синє-синє довкруг і все у зірках, у сузір'ях.

Ягнич злегка торкнувся глобуса, провів по зірках шорсткою долонею і нічого не сказав.

XIX

Вийшло так, що не Ягничеві довелось шукати роботу, сама вона його знайшла.

Зацікавились оріонцем на тому шахтарському комплексі.

Сам начальник будівництва, чи хто там він є, примчався машиною на кураївську вулицю і, не помітивши за грушею Ягнича, пригальмував біля сусідської дітвори:

— Юні слідопити, де тут ваш Ягнич, що з «Оріона»?

А оріонець, дочувши з-під груші, вже й вуха настрижив...

Дипломатичні переговори не затяглися. Прибулець з комплексу — сивий, як голуб, присутулений літами, але ще енергійний чоловік — після короткого знайомства запропонував без зайвих балачок:

— Сідайте, поїдем. Ви нам потрібні.

— Кому це «нам»?

— Шахтарському народові.

— А ви не помилились? — не спішив піддаватись Ягнич, хоча в душі аж захлинувся від радості, що йому виявляють таку увагу.— Я моряк... У шахті ніколи не був.

— Я теж не був,— коротко засміявся приїжджий.— На Асуані був, в Афганістані був, а на своїх шахтах... Ну, та ми ж вас не в шахту, наше діло — будуй.

— Оце знайшли будівельника... Перед вами всього-на-всього морський вовк,— зауважив Ягнич не без кокетства.

— Знаємо, усе знаємо, однак ви саме той, хто нам потрібен.

Така настирливість була Ягничеві до вподоби, хоча справді не уявляв собі, для чого він їм може придатись.

«Мабуть, якісь там виникли неув'язки, то хочуть, щоб морських вузлів навчив їх в'язати»,— подумки пожартував Ягнич, рушаючи за приїжджим.

Машина зношена, з'їздилась на бакаюватих будівельницьких дорогах, проте ще бігає, не здається... Інженер Микола Іванович (так він назвався) сів за кермо, а Ягнича посадив на заднє місце, то, по-їхньому, почесніше. Сидіння пропилюжене, пружини ребрами вилазять, коли рушили, все затряслось, заскрипіло... Що ж: машина трудова, не для гулянок, не для шику...

— Ох і припарює сьогодні,— озвався інженер, коли виїхали за Кураївку.

— Вночі дощ буде,— твердо сказав Ягнич.

— Передавали?

— А в мене своя радіостанція, прямий зв'язок з небом: кажу буде — значить буде.

— Ноги крутять?

— Вгадали.

Інженер дорогою не став розводитись про те, що Ягнича найбільше цікавило,— ділився своїми клопотами: строки ось тиснуть, а недоробок ще безліч, і графік не пересунеш, на весну об'єкт будь-що повинен бути зданий, у другому кварталі здравниця прийматиме на відпочинок першу партію шахтарів.

— Ну, а мене все-таки для чого? — не втерпів Ягнич.

— Та так... Дещо задумали,— ухилився інженер від чіткої відповіді.— І без знаючої людини не обійтись. Порадили до вас присвататись.

І знов заговорив про своє БМУ [1] — колектив дружний, другий рік прапор тримає, кадровий кістяк досить стабільний. До основного ядра будівельників тепер влилось чимало й кураївських, органічно влилось... Щоправда, є на будові трохи й сумнівного елемента, тих, що судились та відбули,— доводиться брати й таких, де їх дінеш, та й рук робочих не вистачає. Згодом запитав Ягнича про «Оріон»: скільки йому ще жити і чи правда, що надалі вітрильників більше не будуватимуть? Оці, що є, доживуть, і все, відійшла їхня ера...

— Пусті балачки,— твердо й навіть сердито заперечив Ягнич, ніби йому достеменно були відомі всі наміри Морфлоту на ближчі сто літ.— Молодь де набуватиме гарту моряцького? Де ще їм знайти таку практику, як на робочих вітрильних суднах? Бачили ж, мабуть: за першим словом команди — вже вони навперегінки вгору, як ті акробати...

— Ніколи не бачив.

— О, то видовище, я вам скажу... Особливо той момент,— Ягнич аж збадьорився при згадці,— коли пролунає команда ставити паруси... На фали і шкоти! — підгукнув він із заднього сидіння по-молодецьки.— Марселі, брамселі і бом-брамселі ставити!.. І вже повно в них вітру, так і забіліють, мов лебеді!

Хай знає цей сухопутник, з ким має справу!... І після цього вже вільно розлігсь у машині, наче сидів не на ребристих пружинах, а на блакитних Чередниченкових плюшах-оксамитах. Споважнів, відчув свою силу, гонор у ньому озвався: адже ж він з «Оріона», навіть

---

[1] Будівельно-монтажне управління.

і тут не знецінився, ось його, мов неабияку персону, розшукали, везуть...

Від Кураївки до комплексу можна було б і пішки пройтись, ну, та хай уже, коли вирішили із шиком, на цій тарабайці, що торохтить, мов стара гарба, та втягує кушпелу всіма зябрами... В'їхавши на територію будівництва, машина зупинилась біля одного з вагончиків (мабуть, штабного). Інженер попросив зачекати хвилинку й зник у вагончику, а Ягнич з незалежним виглядом став походжати біля цього сучасного кочів'я. Вагончики такі ж, як і на польових станах, тільки їх тут багато, вишикувались довгою низкою від степу й до моря. На зміну чабанським кибиткам з'явились нові, на залізних колесах. Кочуй і кочуй — таке життя: за океаном тепер нібито цілі квартири на причепах по трасах тягають, не сидиться людині на місці... Поміж вагончиками вітерцем продуває, і оріонець, як людина з вітрів, за звичкою підставив повітряним струменям обличчя, вимірюючи силу цього кураївського пасату: рівний дме, оцей би погнав паруси... Ось він, твій берег. Чи давно цілина була тут, де зараз утрамбовують щебінь, настеляють асфальтові доріжки. «Розмахнулися»,— окидав Ягнич зацікавленим поглядом будівництво. Коробки двох величезних корпусів майже готові, третій лиш зводять, будматеріал подають краном, він величезний, як у порту, далеко червоніє над будовою високошиїм своїм журавлем... У давнину тут справді журавлі та дрохви ходили. Степ Ягничевого дитинства,— колись він аж сіллю білів у спеку, потрісканий, курай та верблюжка тільки й росли. Тепер, щоб оживити це засолене пустирище, везуть із степів самоскидами чорнозем, готують грунт під квіти та майбутні деревця. Деякі вже висаджені, тільки ж кволенькі ще, ледве дишуть, поливати їх треба та виходжувати. Може, доручать Ягничеві догляд? А що, робота була б йому до душі... Гуркочуть бульдозери, панелевози двигтять, як танки. Крім житлових корпусів, буде зимовий басейн із морською водою, окремо харчоблок, для нього будується оте присадкувате приміщення незвичної архітектури, з вікон якого виглядають маляри в скручених із газет ковпаках та заляпані вапном дівчата-штукатурниці. Вони щось весело догукують до бульдозериста, що працює неподалік, та хіба ж хлопцеві почути їх у цьому залізному ревищі?.. Всюди будівель-

на гуркотнява, розгардіяш, хаос, але ж росте комплекс, росте. Озеленіться берег, забіліє корпусами шахтарської здравниці.

— Ну, як воно, вражає? — спускаючись східцями з вагончика, звернувся до Ягнича інженер і теж кинув погляд на виробище будівництва. — Картина поки що мало приваблива: доки будуємось, ми не красиві. А ось коли зведемо останній дах та причепуримось... Прошу за мною, Андроне Гурійовичу.

Вони рушили через територію будівництва в напрямку до моря. Тут всюди ще більший розгардіяш: біліють звалені купами ванни та унітази, жде свого вжитку різний будматеріал, цей ще лежить, а інший уже підвозять, їдуть абияк, кому куди зручніше... Люди в робочому всі, заклопотані ділом, внизу риють траншею, а десь над головою сичить електрозварка. Раз у раз доводиться переходити по дощатих трапах через величезні розриті канави, з яких виглядають загорнуті в ізоляцію, ще не прикопані труби,— кладуть між корпусами водогін, каналізацію. І власник зоряного глобуса тут! Сподівався, мабуть, що одразу на техніку посадять, а його в канаву загнали, там колупається біля труб... Але духом не падає.

— Я тут, дядьку Андроне! — підсунувши каску вище на лоб, гукнув із траншеї, коли Ягнич переходив над ним по вузенькій хисткій дошці трапа.— Це й ви до нас? Вітаю! Кажуть, важливо людині уникнути пенсійного банкрутства...

Ще й потім раз чи двічі Ягнича окликали кураївські,— отже, й тут односельці та родичі на передньому краї.

Нарешті берег, синява. Вирушаючи на комплекс, оріонець мав потаємну думку, що його запрошено все-таки по флотській лінії, до прогулянкових човнів або за шлюпками наглядати, а натомість... та це що — насмішка? Стара, облуплена лайба сидить у маленькім лиманчику і ніби жде Ягнича, притулившись бортом до решток давньої, іржавої естакади! (Колись тут збиралися будувати порт, і цей лиманчик кураївські досі називають Залізним). Лайба така, що її тільки б на звалище, на брухт, борти покривились, труба перекошена, весь корпус, здається, ось-ось розповзеться... Нічого собі «Оріон»!

— Ближче, ближче прошу,— підохочував інженер

Обстежуючи лайбу зблизька, Ягнич виявив, що біля неї тут уже хтось походив, якісь розумаки встигли поклопотатись: корпусом лайбу підведено під самий берег, а щоб не зрушилась, довкола неї намито піску,— працював, видно, спеціально для цього земснаряд. Грунту намив, нагнітив туго, спресовано,— посудина наче вросла в нього,— навіки сидить, нікуди не зрушить. Для певності ще й сталевих труб довкола старезної набили, забетонували в кількох місцях, щоб не розхитало посудину вітром чи штормом. Отак і стій, припнута на мертвих якорях... Спідлоба, довгим вивчальним поглядом дивився Ягнич на старе, спрацьоване судно, наче хотів сказати: «Списали й тебе»...

— То як вам наша красуня? — почувся з-за спини бадьорий, владний, схожий на Чередниченків голос.

До них із цілим почтом своїх підлеглих наближався, видно, справжній начальник будівництва, ще порівняно молодий, широкоплечий гігант, з обличчям вилицюватим, міцним, густо обгорілим на вітрі. Цього разу Ягнич не помилився: оце був він, начбуд, так його й Микола Іванович відрекомендував, сам одразу якось делікатно знепримітнівши, відступивши ніби в начбудову тінь. Почувалось, що стоїть перед Ягничем людина з натур прогартованих, певних у собі, не дуже, видно, порушує комплексна веремія життєвий начбудів ритм, не полишає його відчуття власної сили й здоров'я — веселі іскорки грають у вічу.

— Сподобається шахтарям?— кинувши на лайбу, спитав Ягнича начбуд.— Послужить іще в новій своїй ролі?

І нарешті аж він виклав суть задуму: треба випотрошити її, докорінно й розумно переобладнати, щоб відповідала новому своєму призначенню... Буде кафе! Літнє кафе для шахтарів — із столиками, з морським краєвидом, з музикою, тихою, заспокійливою...

— Матеріалів дамо, яких тільки треба, підмайстрів підберем вам хоч і цілу бригаду,— начбуд заохотливо посміхнувся Ягничеві,— а ваша роль — це, власне, роль експерта, консультанта, старшого радника, чия думка матиме силу вирішальну... Дрібницями не докучатимем, дамо простір, тут уже хай попрацює фантазія! Фундамент, так би мовити є, а надбудова за вами...

— З якого тут боку й підійти... Трудова посудина, відплавала вона вже своє.

— Ну, не для плавби ж нам вона,— весело нагадав начбуд,— для відпочинку її функція, для естетики, коли хочете... Звичайно, вигляд не аж-аж, зате економія яка — і в часі, і в коштах! Я розумію, що все це переобладнати,душу сюди вдихнути не просто, але ж саме тому ми й звернулись до вас: діло, як то кажуть, майстра боїться... Я правильно кажу?

— Та правильно.

— А наші будівельники — це ж такий народ, що ти їм тільки дай путнє завдання: з нічого витворять таке, що ахнеш...

Гурт будівельників терпляче вислуховував ідею начбуда. Присутні, хоч і не брали участі в розмові, однак, здається, поділяли його наміри.

— Лінійка в кого-небудь є? — раптом звернувся до будівельників Ягнич.

Знайшовся складаний металевий метр,— подали Ягничеві. Розпроставши його, Ягнич з мовчазною діловитістю наблизився до лайби, приклав лінійку до корпуса.

— Дивіться сюди,— обернувсь до начбуда, — повністю приляга?

— Та приляга, а що?

— А не мала б прилягати. Де плавкість лінії, вигин борта? У справжнього судна форми пливуть, переливаються, як груди журавля, як тіло дельфіна!.. Лінійку ось таку хоч як притискай посередині, а вся вона до корпуса не пристане, кінці її хоч на волосинку, а відійдуть. Бо там форми, обтічність — як у риби чи птаха... А це? — Ягнич дивився докірливо, і в начбуда на обличчі промайнула аж ніби тінь винуватості.

— Очевидно, ви маєте рацію... Але ж судно, повторюю, не для плавби, в нього тепер інше, суто практичне призначення... В області он є «Поплавок», на південнім березі поставили «Шхуну», хай і в нас з'явиться щось у цьому дусі...

— Поняття не маю, з якого боку до неї підійти...

— Вся надія на вас, на ваш досвід. Стовідсоткової вірогідності не вимагається, але, звичайно, треба, щоб ілюзія була, щоб почувалось: це таки судно, дитя морів, а не який-небудь лабаз, не вульгарна тобі забігайлівка... Килимки всюди щоб морські, справжні, із різаного канату вузлами в'язані. Ліхтарі старовинної форми, як ті, що давнім мореплавцям ночами світили.. Меню буде тілки з морської живності, вино тільки сухе,

місцеве, і ніяких міцних напоїв... Ну, а коли хто крадькома принесе та смикне зайвого з-під поли чи з-під стола, того буде зручно й за борт, у морський витверезник,— начбуд засміявся і, підтриманий сміхом підлеглих, здається, відчув себе безтурботно, хоча весь час не випускав з кута зору Ягнича, ждав відповіді.

Ягнич стояв у роздумі, насуплений. Схоже було, що не підходить йому ця лайба і всі ці прожекти... А, видно, була ж йому перед тим видана кимось щедра атестація, звернулись як до майстра першокласного, вкрай необхідного для виконання таких робіт... Бо славетний курсантський вітрильник стояв у нього за спиною, ореолу додавав.

— То як? Щоб на посаду старшого консультанта до нас? — аж із якоюсь запобігливою шанобою в голосі запитав начбуд.

Ягничева майже сердита мовчанка була витлумачена присутніми в той спосіб, що діла, вважайте, не буде, каші з цим Чорномором не звариш... Гонористий виявився цей пришелець з морів чи просто ціну собі набиває? Скоріш за все махне рукою та й піде незасватаний.

— Всі умови створимо, не відмовляйтесь, Андроне Гурійовичу...

Одначе ні зі згодою, ні з відмовою майстер не квапився. Поцікавився у начбуда:

— Підмайстри, кажете, будуть?

— Оксене! — зраділо гукнув начбуд до одного із своїх.— Ану покажись!

З гурту чемно, але не розгублено виступив юнак, стрункий, підтягнутий, темними вусиками примітний та густо-вишневою смагою щік.

— Він ось буде головним помічником,— відрекомендував начальник будівництва.— Умілець на всі руки, універсал: столяр-червонодеревець високої кваліфікації, та ще й різні штуки по дереву ріже — всяких там увічнює вепрів та ведмедів карпатських...

— Ще й бандуру сам собі зробив,— додав із гурту Микола Іванович, інженер.

— Тільки струн поки що на ній нема, так він, щоб не гуляти, на очеретяну дудку свистить,— пожартував товстунець виконроб у гумових чоботях.— Усіх штукатурниць своєю сопілкою причарував.

Ягнич уважно розглядав хлопця, до зашаріння зніяковілого під обстрілом жартівливих похвал. Це важли-

во — кого тобі рекомендують у підмайстри. Щирий, зичливий погляд, відкрите лице чистої, нічим не заплямованої юності. І навіть вусики його не псують, як це буває в декотрих нахабкуватих розбовканців, що вечорами на приморських бульварах тиняються.

— Ну, а ти ж,— звернувся до Оксена Ягнич,— коли-небудь хоч ногою на палубу ступав? Бував на живому судні?

— Бувати не бував, а видіти видів...

— Що «видів»?

— Коли «Оріон» ваш по обрію, десь аж під небом іде... А єден з моїх братняків на Тихоокеанському флоті служить.

Здається, чимось торкнув, умилостивив юнак Ягничеву колючу душу.

Чаша його вагань явно переважувала в цей бік.

— Що ж, коли так, то завтра й до діла,— мовив нарешті Ягнич на знак досягнутої угоди, і начальник будівництва зітхнув полегшено.

Бачили будівельники ще того дня надвечір: уже сам, одинцем на березі стояв майстер-оріонець, збоку оглядаючи лайбу. Списана, припнута, на вічному якорі темніє... От би трохи підняти її з намитого грунту, більше повернути лицем до бурунів — одразу набула б інших обрисів... Бо яка там не є, але і в ній, спрацьованій, почувається зімкнута енергія минулих плавб, ще не вивітрене до кінця жадання просторів.

XX

Уночі линув дощ. Якраз те, що Чередниченкові й усім кураївцям треба. Ягнич зостався й ночувати на комплексі. Переказав додому Нельчиним сином, щоб не турбувались, а сам того ж вечора вже засів у вагончику із Оксеном прикидати різні варіанти реконструкції судна. Довго сиділи, радились та мудрували сяк і так,— а коли все найневідкладніше було з'ясоване, Ягнич сказав, що тепер йому трохи розвиднилось, зможе завтра йти до начбуда на конкретну розмову. Вагончик, у якому вони сиділи, виявився досить зручним для житла: не тісно, затишно, і під ногами почувається палуба... Тут, у цій хаті на колесах, і мешкає цей молодий гуцул (ще з двома товаришами, котрі за-

раз десь на станції вивантажують будматеріал для комплексу). Сидить біля столу Ягнич, роззирається сюди й туди, і йому аж рябіє в очах від яскравостей: весь вагончик — як квітка з Карпат! Різні мальовки та розфарбовки на стінах, паперові рушнички із орнаментом, аплікації з дерева... У шаховці під склом грає барвами святковий гуцульський костюм (для Оксенових виступів у самодіяльності), гірський капелюх із пером, і топірець, і ота сама бандура в інкрустаціях, що її Оксен нібито власними руками зробив.

— Невже сам змайстрував? — зацікавлено запитав Ягнич, розглядаючи інструмент.

— Доводиться, бо з цим у нас теж проблема. Народні ансамблі ростуть, як гриби, а доброго інструмента шукай та шукай. Он уже й газети писали, де придбати балалайку, добру жалійку або зурну? Хлопці з застави теж просять: прийди, Оксене, допоможи полагодити нашу музику — хіба ж відмовиш? Сідаємо, разом беремось, та тільки ж не завжди маєш під рукою що треба... Бо матеріали для цього неодмінно мають бути натуральні, музичний інструмент пластмаси не любить, усе штучне глушить, убиває в ньому звук. От і доводиться всіляко викручуватись та вишукувати...

— Діло, видно, тонке. Тут усе доводиться руками.

— Є, звичайно, фабрики інструментів, але вони за попитом не встигають, і потім у них часто ще якість не та. Багато є охочих, що самі могли б, але знову ж, де добути відповідну сировину? Спробуйте ви дістати в універмазі, скажімо, струн, яких вам треба: сьогодні нема й через місяць нема, грай хоч на волосині з кінського хвоста!.. У нас, у Карпатах, тамтешні майстри по-своєму викручуються хто як: телефонний дріт використовують, сталевий трос і той розщеплюють на струни!..

Ягничеві все це було далеке, але йому подобалось, що хлопець живе цим,— почувається в ньому пристрасть справжнього майстра.

— А звідки це воно в тебе? — запитав Ягнич.— Від батька, чи як?

— Батька мого бандити вбили, був головою сільради,— посмутнів хлопець і, помовчавши, став розповідати про своє захоплення.— Просто це, мабуть, від людей... Був маленьким, то водили в нас по селах сліпого бандуриста, приводили його деколи виступати й до

нашої сільської читальні. Щоразу такого дня наряджали мене мама по-гуцульському й казали: «Маєш нині, Оксенцю, виводити дідуся на сцену. Виведеш, поставиш йому швиденько стілець і тоді по коліну старого торкни, він сяде». І я точно так робив. Сяде він, сивовус, і одразу ось таким розгонистим гордовитим жестом руку на струни... А після виступу, хоч і сліпий, показував нам, що й до чого: оце, каже, октава, дванадцять головних струн, а це — підструнки... Багатий, хлоп'ята, інструмент, попідростаєте, учіться й ви... І я це затямив. А коли після школи пішов на меблеву фабрику учнем у сувенірний цех, там уже вирішив: сам зроблю!.. З'явилося потім ще одне захоплення — подався з товаришем на цілинні землі... Спершу в наметах жили. Намет величезний, буран парусиною лопоче, розшарпує шатро, ось-ось зірве з землі. Посеред намету бочка підвішена, розжарена до червоного, це наше сонце, воно нас обігріва... В лице припікає, а спина мерзне... А взагалі здорово було. Скоро я вивчився на тракториста, хоча у вільний час і цього свого заняття не кидав,— де тільки шмат деревини попадеться — стружеш, ріжеш що-небудь просто для душі. Мабуть, там би й лишився на цілинних, якби не обморозився. Випало якось мені взимку їхати в далекий рейс, а воно як завіяло, як зірвався буран!.. Там, у степах, це не рідкість. Трактор мій заглух, бо, як виявилось потім, літню змазку дали , а вона ж, звичайно, загусла. Треба розвести багаття, розігріти, а тут ще й сірників нема!.. Степ, ніч, снігова буря лютує, і ніде ні вогника — уявляєте?

— Чого ж, уявляю.

— Але таки, видно, маю щастя: знайшов у старій фуфайці сірники! Знайти-то знайшов, а запалити ніяк не можу — пальці покоцюбли, не гнуться... Отож і обморозився. Руки відтоді пухнуть, коли дуже нахолодиш... «Мотай, хлопче, на південь, під сонечко,— сказали лікарі, коли виписували з лікарні.— І не гайся, якщо не хочеш зостатися напівінвалідом...» Так я опинився тут. І не шкодую. А як відпустка — щораз до себе в Карпати. Отам лісу на інструменти: роби — не переробиш! Треба вам білу яворину, чи бук, чи дошку смереки — все знайдете в наших лісах!.. І кожна деревина музику в собі таїть... Недарма ж про добре дерево сказано: «Живу — мовчу, умру — співаю»... Візьміть ви карпатську смереку,— її іноді так і звуть

«резонансне дерево», смерекою нібито захоплювавсь сам Страдіваріус...

Хотів Ягнич запитати, хто такий Страдіваріус, але з Оксенових слів це одразу й так стало ясно:

— Брав, кажуть, він для своїх скрипок дерево з гірських верхів, вистояне, наспіване вітрами.. Тому й скрипки виходили з-під його руки найспівучіші в світі. Стовбур смереки, він же й сам ніби натягнута в небо струна... А ще як зашумить уночі верховіттям — о, не наслухаєшся!.. Я теж тої думки, що тільки дерево, наспіване вітром, найкраще дається до музики, здатне досягти вершин бельканто... І якщо вже до кінця відкриватися вам, Гурійовичу, то скажу: я теж хочу спробувати себе в цьому ділі... хочу зробити хоч одну скрипку із «резонансного дерева»!.. Варто спробувати, як ви гадаєте?

— Піймав не піймав, а погнатись треба.

— І я такої думки. Тільки дадуть відпустку, одразу майну в гори до своїх смерічок, привезу матеріалу, «резонансного», хай потім уже тут дозріває... Бо дерево мусить визріти: перш ніж братись, мусиш два роки його сушити під соломою. Чого-чого, а соломи в Кураївці вистача,— засміявся хлопець.

Засиділись до пізна, не помітили, як і час злинув. А надворі дощ, дощ, шибки сльозяться, стікають чорними патьоками...

Ягнич зібрався йти.

— Ну, куди ви оце, вуйку? — занепокоївся хлопець.— Дощить, гримить, залишайтесь у мене: ліжка он вільні, хлопці приїдуть десь аж позавтра!..

Але Ягнич, усміхнувшись, показав йому ключ:

— Це що?

Ключ від одного з корпусів, де він, як йому було сказано, може займати «каюту» на вибір... Вручив оріонцеві ключ сам начальник будівництва, ще при цьому й зауважив жартома, що буде Ягнич першим поселенцем зразкового корпусу номер два. В інших тільки паркети настеляють, а тут уже все в основному закінчено, отже, приймайте ключ і випробовуйте якість робіт... Тож чи міг Ягнич знехтувати честю, яку йому виявлено?

Зрозумівши, що майстра не умовиш, Оксен накинув йому на плечі свій плащ, першим спустився східцями в темряву:

— Я вас навпрямець проведу.

Шуміло неподалік море, і вся ніч рівно шуміла дощем,— оце, подумалось Ягничеві, благодать на кураївські поля, на Чередниченкову озимину. Дощ був не холодний, під таким не страшно й промокнути. В небі, обкладеним хмарами, ще згрізна погримувало, темрява раз у раз змінювалась блакитними потужними спалахами, що на мить охоплювали собою все, нетривким потопом світла єднаючи і небо, і море, і надбережжя. Якось випало Ягничеві так, що не довелось йому чути цього літа, як воно гримить, десь розминувся його «Оріон» з Іллею-пророком, з його небесною колісницею. Інші бояться, коли гримить, а Ягничеві це — ще з дитячих літ — мов найкраща музика. Де не бував, у які грози не потрапляв, зблизька бачив електричні розряди такі, коли аж на палубу іскри сиплються із залізних снастей корабля, але ніде не чув він таких красивих громів, як у своїй Кураївці! Особливо в дитинстві, на самім світанку життя... Бувало, застане тебе в степу, добіжиш до чабанського коша, станеш і слухаєш із завмиранням серця, як виграє над тобою небесна, якась аж радісна музика, а дощ ллється та ллється на зелені поля... Чи в оті сині горобині ночі, коли, здавалось, уся світобудова гримить, і повітря виповнюється здоровою свіжістю, наснажується силою так, що й хліб, кажуть, після цього краще росте (Чередниченко запевняє, що наукою це доведено). Але й гримить не завжди однаково. Зараз, після тривалої спеки та суші, у хмарах гуркотіло якось залізно, грякало, ніби збились десь там у безладі тисячі порожніх цистерн.

Рушили в темряву розшукувати той відданий у Ягничеве володіння корпус. Ліхтарі де-не-де маячать по території, заткані скісним летючим паруссям дощу, але світло їхнє майже не сягає сюди, де Ягнич пробирається із своїм провожатим; у мокрій темряві розбагнилося все, ноги ковзаються, кудись ідуть, сунуться до глеюватих канав. Оксен обіцяв провести Ягнича «навпрямець» — удень, може, воно справді було коротше, а зараз карпатець, видно, й сам уже був не радий, що повів майстра в ці розриті нічні лабіринти. Вночі усе тут ніби змістилося, переплуталось, при спалахах блискавок навіть знайоме здавалось незнайомим, якимось аж грізним. Без кінця розриті канави, стоси цегли, шлакоблоків, лиснючі масні калюжі, в них труби валяються,

поблискує гадюччя сталевих тросів... І дедалі більше багна... На будовах чомусь завжди так: коли сухо, то ще нічого, а як бризне дощ, тут і дідько ногу зламає.

— Ну й ну! Оце темінь! — весело примовляє Оксен, пробираючись попереду.— У нас кажуть: темно, як у льоху під діжкою.

Нариті горби, канави — ніяк з-поміж них не виплутаєшся. Десь тут удень був перехід, була кинута через рів дощечка трапа, а зараз шукай її, може, навмисне хто збив.. А без неї неможливо — розривища такі, що й чемпіон не перестрибне. В одному місці, коли вони, обережно долаючи масну калюжу, наближались до переходу, перед ними з розритої канави раптом виникло щось біле, вигулькнула й, мов човник, попливло вподовж рову, похитуючись.

— Чш!..— притримав Ягнича гуцул.— Ванну поцупили!

Пригледілись: справді, ванну двоє канавою несуть, одну, видно, з тих, що Ягнич їх бачив удень — під корпусом цілою купою лежали звалені в безлад. І ось знайшлись охочі дати лад. Непогано й зметиковано: канавою-канавою і на простір, за межі території...

— Куди ж то ви розігнались, хлопці? — голосно гукнув у темряву Ягнич.— З персональною ванною в степ?

Хапуги присіли, разом з ношею зникли в канаві. І нічичирк, вмерли, не дишуть.

— Тільки ж від грязюки своєї, злодюги, і в ванні не відмиєтесь,— казав далі Ягнич, даремно шукаючи в темряві переходу між купами глеюватого, розгаслого грунту.— Ану які ви там є?..

— Чш!..— знов пошепки застеріг Оксен. — Не встрявайте, ну їх!..

Злодюги тим часом, кинувши ванну, уже, чути було, чкурнули, почавкотіли канавою врізнобіч — той на ост, той на вест: лови його тепер, впізнавай...

Аж тепер Ягнич озирнувся на Оксена.

— Не встрявати, кажеш? Оце козак з вусиками... А з вигляду ти ж наче не з полохливих...

— А таки ні,— спокійно відповів хлопець.— Проте я й не нариваюсь. Моє правило: смердить — обмини. Бо серед них є такі, що можуть і фінкою... То ж типи! Вони здатні людину і в карти програти.

— То що ж, потурати їм? — мовив Ягнич, рушаючи в інший бік шукати його, трясця його й зна де настеле-

ного трапа.— Не такі вже, видно, й герої — ти ж бачив, як дременули... Зло тим і користується, що миримось, потураємо, не хочемо руки бруднити... Ні, не по-нашому це,— додав Ягнич наставницьки.— Коли вже до мене в підмайстри, то тут щоб без дрижаків.

— Буде враховано, вуйку.— І хоч було це сказано напівжартом, однак почувалось, що Ягничеву заувагу хлопець намотає на вус.

Нарешті добулися до корпусу номер два. Тьмаво сіріють мокрі панелі стін, з причілка ведуть кудись угору широкі металеві сходи. Виявилось, на другий поверх. Якраз куди треба. Піднялися по них. Ягнич довго шукав навпомацки замкову щілину, нарешті заклав ключ, відімкнув двері. Повів по стіні рукою навздогад, увімкнув світло. Оце корабель! Коридор довжелезний, і обіруч — каюти, каюти... Минув одну, другу, третю... Минув і тридцяту. Двері всі однакові, одностулчаті, але він чомусь вибрав аж оці — під номером сороковим: ці навіть і не замкнуті.

Коли зайшли, Ягнич найперше оглянув низенькі, застелені, вже наготовані для шахтарів ліжка. Вибирай, яке хоч...

— Отут я й перебуду. Чим не кубрик?

Повернув гуцулові промоклу його плащину, подякував і — гуд бай, на добраніч. Зоставшись сам, Ягнич неквапом обстежив кімнату, попробував ліжко (він не любить, коли на пружинах), уважно приглянувся до вафельного рушничка, що, складений у формі трикутника, лежав на подушці.

Ніхто ще ним і не втирався, а вже сірий, запратий, неприємно й до обличчя прикласти... І це шахтареві.

Ще чути запах мастики та свіжої фарби. Не годиться. Ягнич пройшов до балконних дверей, відчинив їх навстіж: хай вітром вивіє, хай краплі небесні сиплються до твоєї каюти... Ще погуркувало, але вже віддалено, спалахів порідшало. Вимкнув світло, зморено ліг, і весь цей порожній шлакоблоковий корпус, величезний, як судно, де він, Ягнич, зараз один за всіх, поплив під ним у сни, в розлийводи снів... Так витомився за день, що одразу ж налягла дрімота. Приснились дельфінята йому: у білих ваннах нібито спали, наче в колисках, і всміхались йому зі сну...

Прокинувся Ягнич від сатанинського реготу. Десь із першого поверху крізь балкон долинав той регіт, гага-

кання, грубі крики якоїсь нетверезої компанії. «Відьмою б'ю!.. Горни, Віктóр! Забирай своє!..» Догадався: у карти грають волоцюги! І такий моторошний страх, дикий, непоясненний, раптом охопив Ягнича спросоння,— в жодному рейсі такого страху не почував! Міліції близько нема, начальство роз'їхалось, Нельчин Сашко вдома спить, Оксен — десь у вагончику... А ці, що тільки-но реготали, як чортулаки в пеклі, раптом прищухли: чи не радяться якраз? Кришка тобі, Ягничу, отак і кінці віддаси ні за цапову душу... Як ланцюгами скутий, лежав, не міг вивільнитись із цього моторошного стану, не здатен був поворухнутись, тільки, зачаївшись, гарячковито прикидав: де сховатись, у яку шпарину шаснути, якщо зараз полізуть до тебе через балкон, вломляться по твою душу, п'яні з ножами... Схопився очманілий і навшпиньках мерщій до балкона... Прихилив двері й затерп у напрузі, не дихав. З вікна першого поверху, якраз під ним, падає пасмо світла. Тьмаво біліє груддя вапна, блищить потовчене скло та звалище труб, обкипілих ізоляційною смолою... Раптом світло внизу погасло, це ще більше насторожило Ягнича. А з темряви, як живі, шкіряться зубами зігнані на ніч бульдозери, скрепери — зігнали їх після роботи й кинули до ранку... Збились чередою і, здається, аж ворушаться деякі, от-от зрушиться все те стійбище ікластих, ножастих, заскрегоче, ревне й залізним табуном полізе на Ягнича... Небо все у хмарах, і море шумить. Загорнулося в темряву, не прозирнути крізь його кромішню, ніби вічну чорноту. Загуркотіло у хмарах, і знову те гуркотіння здалося якимось залізним,— хтось там залізні бочки перекочує, порожніми цистернами кидається в небі. Та ось вдарило звідкись снопом синього світла, що йде не від блискавки,— прикордонницький прожектор гайнув у темряву моря. Не спить азербайджанець! Поволі веде світло прожектора, засягає ним кудись аж під обрій, патрулює, обнишпорює нічний простір.

І все починає одразу набувати реальності, повертатись на свої місця, з Ягнича поступово спадає тягар очманілості.

Підійшов, відчинив балкон навстіж, свіжістю вітру війнуло в обличчя, і це зовсім звіяло з душі очманіння, розігнало незрозумілі оці страхи, моторошне нашестя ночі. Так що ж це була за мана? Поволі Ягнич при-

спокоївся, але до ранку вже ока сплющити не міг. Згодом не раз йому буде ніяково навіть перед собою за дивні ці свої страхи, за несподіваний переляк, що скрутив був його ось тут, коли він — як один на судні — коротав свою першу комплексну ніч у сороковій каюті порожнього, людським духом не зігрітого, ще не обжитого корпусу.

XXI

Уранці дощу вже як і не було, небо чисте, тільки калюжі по території блищать. Упрігся Ягнич у колію буднів. Велика це річ — відчути себе знову серед людей, одним із повноправних у колективі. Хоча одразу й прикрощі почались: забуло начальство виділити обіцяну бригаду, поїхало кудись у важливіших справах, повернеться аж увечері. Щоб не згайнувати день, подався Ягнич у Кураївку уладнати деякі свої справи, є ж і в нього вони, хай, може, й не такі розмашисті, як у декого. Довелось цього разу тьопати пішки: машиною — то доки ти не засватаний.

Вдома застав саму Інну. По виблисках в очах було видно — зраділа йому племінниця: що та як, для якого діла його залучено на комплекс?

Відмиркувався напівжартами, туманними недомовками, по морській лінії, мовляв, на посаду старшого радника. Настрій його помітно покращав, зникла ота внутрішня постійна пригніченість, яку не приховаєш від людей і яка найбільше, мабуть, старить людину.

— Ви одразу ніби й з лиця відмолоділи,— сказала йому Інна, може, й правду сказала, не стане ж вона вигадувати.

Багато днів перед цим був Ягнич у тому стані, коли людина вже складається з самого болю. Усе, що думав, що згадував, за чим тужив, проходило на екрані болю, від якого, здавалось, ніколи вже не вивільнитись, носитимеш його до останнього віддиху. І саме чомусь ночами під грушею посилювався у ньому цей біль — різноликий, різноголосий. Там здушує, там крутить, там ниє тупо (на вітрильнику цього мовби й не було). Колись малим чув скарги старших, як мучить їх власне тіло ночами, і все не міг тоді чужого болю сприйняти,— не тому, що був бездушним, а тому, що був здоровим.

І коли сам у таку фазу вступив на кураївських широтах, то вже нікому й не скаржився, чомусь думалось, що навіть такі, як Інна, хай буде тричі добра та чула в неї душа, не сприймуть твоїх переживань. Адже в юних відчування життя особливе, їм здається, що мають попереду вічність і ніяк не менш, їхні гризоти та тужби ще тільки будуть колись, наздоженуть кожного десь на калиновому мості! Чи, може, й не наздоженуть, може, справді безболісно житимуть люди прийдешні?

Приємно почути, що відмолодів. Можливо, й так, бо й сам почуває, ніби ковшем зачерпнув він звідкись нових життєвих сил. Виніс сундучок на веранду й заходився знов біля нього ворожити. Те, що було на дні й що найбільше розпалювало цікавість сусідських хлопчаків, виявилось... папушею старих облігацій.

Витяг їх, переглянув і простягнув усю папушу дівчині:

— Матері від мене передаси.

Інна, знітившись, стала відмагатись.

— Візьми, візьми,— наполіг оріонець і додав з усмішкою:— Ще гратимуть.

Завалялась у нього в сундучку маленька блискуча бляшка — уламок колечка, одного з тих латунних, що ними кільцюють птахів.

— Зняли з ластівки, коли вона однієї ночі розбилась на палубі,— показав бляшанку Інні.— Дуже мені пам'ятна та ніч.

— Розкажіть і мені.

— Уяви собі, дочко, дощ, негода, видимості ніякої — в тумані йдемо... Зустрічних остерігаємось, раз у раз гудки посилаємо в туман. І раптом щось падає на палубу, кам'яний якийсь дощ. Птахи! Виснажені, мокрі. Потрапило судно якраз у їхній переліт. Вночі вони, як дуже виснажаться, буває, купами отак падають на палубу. Іноді й розбиваються в темряві об щогли, об троси.

— І це вам найдужче запам'яталось? — запитала Інна, повертаючи бляшку.

— Ні, не тільки це, але й це... Заходжу до своєї майстерні (відлучавсь ненадовго, тому й світло залишив), а в ній, віриш, повно ластівок! Налетіли на світло, на затишок. І такі з дощу покірні, нелякливі... Виявляється, коли їм скрута, птахи просто горнуться до людини, зовсім довіряються їй...

— Можливо, й птахи здатні відчувати людську доброту?

— А чому б і ні... Хоча й на суднах всякі типи трапляються. Знайдеться іноді такий, що ледь живих обранених птахів, як сміття, змітає вранці шваброю за борт. Немало ще на світі, Інко, жорстоких людей... Ну, в нас на «Оріоні» таких не було... Навпаки, ми вважали, що ластівки нам щастя приносять. Налетить їх, буває, повнісінько і до капітана в каюту, і до мене в майстерню... Стоїш між ними, геть мокрий з дощу, а вони обліплять тебе, сідають на плечі, на руки і так довірливо попискують.

Інні зовсім реально уявилось низьке корабельне приміщення, наповнене ластівками, що довірливо збилися в освітленім затишку людського житла, і серед них застигла самотня, в мокрій одежині людина, усміхнений оцей Ягнич, вузлов'яз... Ніби наяву чула дівчина тонку ластів'ячу пискотняву й суворі вишуми нічної стихії довкруг корабля...

— Ну, а далі, що з ними?

— Цілу ніч світло ради них не вимикав, щоб не боялись... Повлаштовував їх на полицях, на сувоях парусини, на різних снастях,— хай вам, думаю, буде зручніше... Отак і переночували. А вранці випустив.

— І все?

— Все.

Просто й буденно, одначе, як багато це сказало дівчині про людину...

У сундучку оріонця виявились ще якісь ножички, швайки, навіть циркуль, трохи більший за школярський. Усе це майстер також відклав, щоб забрати з собою на комплекс. І, звичайно, наперсток-гардаман та весь набір парусницьких голок. Перед тим одну з них витяг і, довгенько покрутивши в руках, подав дівчині:

— Прочитай, що там написано.

На одній із трьох граней Інна розгледіла дрібнюсіньке накарбований уподовж голки напис.

— «Made in England»,— повільно прочитала вона.— Так це англійські?

— Не думай, що в них сталь краща... Коли довелось, то череп фашизмові таки від нашої сталі тріснув... А от по парусництву англійці здавна майстри. Про Роберта Стіла читала що-небудь?

— Ні, не доводилось.

— А ти поцікався. Чайні кліпери, що він їх з братом побудував, то, кажуть, було чудо з чудес. Не було рівних їм ні в легкості та швидкості ходу, ні в красі ліній та форм... Це ще в ті часи, коли існував звичай влаштовувати гонки чайних кліперів — від Шанхая до Англії — з партією першого чаю нового збору. Отам розпалювались пристрасті! Вся Англія в ті дні тільки одним жила: хто перший прийде? Повсюди ставили на вітрильники, як на скакових коней: ану ж бо котрий набере соколиного лету, пережене решту... Один капітан нібито застрелився в себе на містку, коли побачив, що його обігнано, що не першим прийшов...

Інна зацікавлено слухала оріонця, дивуючись з того, що в покладах його пам'яті зберігаються навіть оці, всіма забуті змагання чайних кліперів... Дівчина все ще крутила в руках ребристу голку з великим вушком, потім, не знаючи, що з нею робити, простягла, щоб віддати дядькові. Він сидів неподалік, сундучок був знову замкнений, відставлений у куток.

— Прошу, голку візьміть...

Оріонець аж відхилився, зробивши руками швидкий, відсторонливий рух:

— Ні, Інко, ні...— І, одвернувшись, глухо додав кудись убік:— Залиш собі, дитино. Хай буде хоч така про родича пам'ять. Ця голка всього бачила. Збережи її... Зберігай, коли дядька вже й на світі не буде.

У голосі його щось прохопилось таке, що глибоко вразило й схвилювало дівчину. Що там голка, не в ній же річ!.. Разом з голкою, почувалось, він передавав Інні щось безмірно цінніше, може, частку свого життя, частку всіх пережитостей, всього свого відболілого й відшумілого назавжди. Складалося враження, що зараз він з чимось прощається, відтинає від себе якісь найдорожчі життєві ниті й водночас ніби вручає Інні скромний цей амулет на незабутність, а може, й на щастя. І хоч перебувають вони на різних поверхах життя, хоч який далекий той світ, що його оріонець носить у собі, Інна почуває з ним свою духовну спорідненість, він чимось суголосний з її власними роздумами, чимось потрібний для становлення її власного внутрішнього світу, для зміцнення отих, може, й справді поетичних ростків, що в ній прокидаються. Не тільки в парусницькій професії Андрона Гурійовича, в самій

натурі його для Інни є щось глибоко поетичне. Вже не раз розпитувала бувалого моряка про життя під вітрилами, приваблювала в ньому оця самозабутня відданість «Оріонові» і їй хотілось більше, повніше пізнати це життя. Але досі майстер навіть перед близькими дуже неохоче відкривався душею, волів долати своє горе в самоті, певне, вважаючи, що так зможе швидше забути й відболіти те, що він втратив. І тільки сьогодні, коли на прощання сіли, за звичаєм, посидіти на веранді перед дорогою, хай і недалекою, оріонець, видно, відчув потребу поділитися з Інною своїми переживаннями. В нинішній своїй оновленості був він не такий замкнутий, як завжди, почула від нього зніяковіле, тихе зізнання: досі, мовляв, його тягне море, досі несила йому порвати з учорашнім днем, забути те, що повинен забути — бо ж тому нема вороття. Звичка? Мабуть, хоча навряд чи тільки вона. Кличе жагуча, не зникаюча туга за чимось, що йому й сам він імення не знає. Може, це туга за молодістю? За тими літами, коли юнаком, затамувавши дух, прислухався до тонкого, ні з чим незрівнянного співу в парусах, і коли кожен юнак почуває себе Магелланом? Працювати доводилось на висотах, де аж голова йде тобі обертом, годинами працюєш під шквалами, притиснувшись грудьми до рей. Зате ж потім летиш і летиш і знаєш, що над тобою парусся надійне, ти сам його перебрав і озброїв, ти сам свого лету господар...

— Часом здається, що на «Оріоні» у вас люди виняткові.

— Слабкодухих, дочко, море не прийма, це правда. Та й «Оріон» — це ж судно особливе, воно як добрий вісник, як невтомний зв'язковий поміж людьми... Чисте, відкрите, з добром іде до людей,— ну як його не вітати?! Прямо скажу: честь та гордість бути в його екіпажі... Буря, стихія, нічний ураган — то, звісно, страхіття. А коли вже ти вистояв, коли не розтрощило, не поглинуло тебе, то там, Інко, й радість людина звідує таку, як, може, й ніде... Складаєш пісні, Інко. От уже де, скажу тобі, пісня! Йдемо при попутному, простір без кінця-краю, все в нас у злагоді, курсанти з секстантами в руках зібрались на юті — беруть проби сонця... Та враз ось попутний подужчав, ставимо тоді все, як кажуть у нас, «до останньої сорочки», всі до єдиного паруси несемо над собою! Мчиться твій красень, висо-

ко злітає на хвилю, провалюється й знову злітає, аж дивитися моторошно, особливо з марса: мчиться, весь у бризках, піні, в росі, вода навкруг кипить, і весь він оповитий хмарою водяної куряви, хмарою сяйва... Колись чарівниці приворот-зіллям вміли приворожувати хлопців на вічну любов, а море, воно теж уміє... Вітрила та простір — це, Інко, таке, що, хто раз його звідав, той уже навіки там.

XXII

Ранками стала сивіти земля. Поля брались легкою памороззю.

Айстри та майори-паничі заквітували в кураївських палісадниках, здається, ще яскравіш, по-останньому, по-осінньому...

Просторішими стали степи; очистились, подаленіли обрії. Океан повітря стояв кришталево прозорий.

Птаство гуртується, злетілося звідусюд, збилось у примор'ї (деякі тут нібито й зимують — змінюється клімат).

Повернулися комбайнери з Казахстану. Обидва Ягничі — батько й син — привезли подаровані їм чапани (національний одяг, який вручається тільки найповажнішим особам), урюку, кишмишу в рюкзаках. Мати, розбираючи гостинці, залишила з привезеного й для оріонця, він любить компоти. Штурманець, оточений дітворою, ходить по двору в тюбетейці, в смугастому східному халаті; сідає під грушею і неквапливо, в манері східного мудреця, виповідає торопленій малечі свої неймовірні пригоди. Так, знімав хліб біля самого Байконура, і однієї чудової днини на його очах просто з пшениць підіймалась, вирушала в небо, окутана димом та полум'ям, срібляста ракета. Стрясаючи гуркотом степи, злітала поволі-поволі, і можна було в ній усе достеменно розгледіти. Доки підіймалась, із ракети в цей час через незгораюче скло саме хтось виглядав і навіть помахав Ягничам-комбайнерам рукою... Уява запрацювала з усіх сил. Тож і не дивно, що біля Петра-штурманця тепер дітвори товчеться більше, ніж біля сусідського телевізора. Хлопець і свій «Електрон» витяг на веранду, щоб позмагатися із сусідським чіткістю зображення та силою звуку, потім, не вдовольнившись, перетягнув його аж під грушу (з наміром прилашту-

вати антену на самім вершечку столітньої), а вже звідти штурманець звернувся до матері:

— Мамо, правда, що коли щось розбивається, то це на щастя?

— Та кажуть люди, що так.

— Ну раз так, мамо, то я розбив телевізор...

Вечорами мати іноді чує біля хвіртки виплески дівочого сміху, приглушений голос хлоп'ячий,— то син-штурманець чимось веселить недавніх однокласниць, що мають звичку проводжати свого кавалера до самого двору. Краєм вуха вловлює мати, як хлопець розповідає їм щось смішне про цілину або розважає народним гумором про пекло, що не таке воно, мовляв, для теперішньої людини й страшне, бо неминучі будуть і там перебої з дровами або з смолою... Інколи син звертається до котроїсь із дівчат з дивним словом «киз», і звучить воно в його устах якось інтимно і аж таємничо, хоча згодом виявляється, що «киз» означає просто «дівчина»...

Інна день у день бігає на медпункт, часто бачать її в бібліотеці... Коли виходить з бібліотеки, не мине, звичайно, й музейчика (це тут же, в палаці), зазирне до Панаса Омеляновича. Як страждає цей чоловік! Зовсім звівся, нема йому полегшення. Сидить ось, як зараз, серед своїх прядок, гербаріїв та снопів, зібгався в кулачок і поринув у свої горьовиті думки,— не перестаючи, видно, точить людину журба. Все Віктор та Віктор, щось знову коїться з ним, порідшали його візити в Кураївку... Пояснює це тим, що розгулявся люд, бо ж осінь — пора весіль, запрошує то один, то другий — хіба тут відмовиш? Воно ніби й так, але для батька це ніяка не втіха. Хай сьогодні в сина справи нібито нічого, а що він завтра встругне, цього ніхто наперед не скаже.

Коли Інна заходить, вчитель ніби трохи оживає, бо є з ким душу відвести. І думки його, звичайно, знову довкола сина.

— Що губить його? — роздумує Панас Омелянович, коли дівчина сяде на своєму звичному місці біля ткацького верстата.— Егоїзм. Безмежний, невситний, цинічний... Нічого святого! Розумієш: нічого в душі святого... Оце найбільше мене лякає. Ти молода, може, не бачила таких, а я надивився їх за своє життя, знаю, чим це людині загрожує... Хто без святинь, в кого душа не

заповнена почуттям обов'язку й честі, пам'яті та любові — той, Інно, здатен на все, ні перед чим не зупиниться. Порожнеча душі — це стан не нейтральний, як декому здається. Вакуум душі — він теж здатен на дію, причому здебільшого руйнівну... Страшна це річ — егоїзм, та ще коли він самовпевнений, переконаний у своїй правоті...

— Не перебільшуйте, Панасе Омеляновичу,— пробує дівчина приспокоїти вчителя... Все-таки Віктор працює, скарг на нього ні від кого нема... Та й не завжди знають батьки, що відбувається в душах їхніх дітей.

— А навіть якщо й знаєм? Що твої ради-поради, коли вони раз у раз розбиваються об стіну душевної глухоти... Не розумію, за що нам з дружиною випали такі випробування,— звертався Панас Омелянович кудись у простір.— В інших діти — це радість, гордість батькам... І наш міг би ж бути таким! Які ми надії на нього покладали, всю свою любов йому віддали. І ось маємо... Нещастя он у Заградівці, сина батькові та матері привезли, щоб удома поховати, горя скільки в людей, а я, віриш, іноді і їм заздрю.

Чула Інна про ту заградівську драму, про те, з якими почестями ховали там молодого моряка, що загинув на судні під час пожежі. Коли спалахнуло, треба було негайно вимкнути струм, хлопець крізь хмару диму кинувся до рубильника, товариша відштовхнув, ще й крикнути встиг: у тебе діти!..

Рубильник йому вдалося вирвати, але самого спалило на місці...

Друзі-моряки привезли його в Заградівку, з музикою ховали, на рушниках спускали в могилу... Батьки вбиті горем, але навіть і їм позаздрив Панас Омелянович — це вже треба достраждатись до краю.

— Панасе Омеляновичу, не судіть Віктора так суворо,— сказала дівчина після нелегкої мовчанки.— Зміни в ньому все-таки стались, і, згодьтесь, на краще. Наш обов'язок разом йому допомогти. Звісно, буває розхристаний, у чомусь скритний, нерозгаданий, але й добро помічає... А що на інших не схожий, що нетерпимий до фальші...

— Спасибі тобі, Інно, що ти його захищаєш. Може, великодушність, твоє почуття виявиться для нього цілющим. Мабуть, я в чомусь дуже відстав. Вік прожив, а стільки загадок зостається ще не розгаданих... Віддав

я, Інно, Кураївці все своє свідоме життя, сили поклав для школи, для всіх вас, щоб ви стали людьми. І ви ними стали. За єдиним, може, найтяжчим для мене винятком... Чому ж це так? От уже справді — насмішка долі! Виховати стількох, а найближчого... Але й з поразки я виношу гіркий свій урок, виношу найперше для вас: хай ви інші, деколи навіть розумніші, проникливіші за нас, але, поважаючи себе, не зневажайте і тих, хто до останнього б'ється під тягарем літ та в міру своїх сил плекає для вас квіти людяності... Не топчіть їх.

Панас Омелянович стояв, схилившись біля ткацького верстата, сухенька рука його в забутті все перебирала напнуту для тканння пряжу (щоб її правильно натягти, привозили стару жінку-ткалю із сусіднього села). Назавжди відійшли в минуле домоткані, зігріті чиїмись сльозами та піснею, полотна, думалось Інні, а чи набагато досконаліше те полотно, що його з нових наших переживань тче саме життя?

— Пригадалось,— сказала Інна,— як ви ще в школі звертали нашу увагу на досконалість квітки, на довершеність колоска... Чомусь тільки тепер, через роки, починаєш це розуміти...

— Є речі, Інно, котрі відкриваються людині тільки з вершини літ. І тобі з часом багато що відкриється... Як хотілось би, щоб ви знайшли з Віктором своє щастя! Справді, в нього ж є добрі задатки. З тобою він, може, стане інакшим. Бо любов, вона таки здатна на чудо, вона спроможна переродити людину... Тож не відкладай, це ми з дружиною разом благаєм тебе: запишуйтесь, беріть шлюб — і хай вам щастить...

Про шлюб вона й від Віктора вже чула не раз. Після одного з чиїхось там весіль у райцентрі він особливо наполягав:

— Давай зіграєм і ми... Чого тягти? Спішімо, люба, спішім! Треба хапати щастя! Обома руками!

Але це були його думки, не її. Вона якраз не спішила. Бо деякі речі стримували її. Останнім часом Віктор не раз пропускав побачення. Одного вечора, коли проводжав, коли вже біля хвіртки прощались, помітила, що її кавалер нетверезий. Порушив умову, власного слова не дотримався. Це її глибоко вразило: як можна зламати обіцяне? Невже справді нічого святого? Розстаючись того вечора, Віктор накинувся з бурхливими

обіймами, були вони несподівано грубі, з виламуванням рук, зі словами, що принижували її. Дівчина змушена була геть відштовхнути його, вирвалась і побігла, тамуючи в душі біль і образу.

Порідшали відтоді їхні зустрічі, холодок сторожкості з'явився в стосунках.

Панасу Омеляновичу вона, звичайно, не сказала про це, навпаки, приспокоїла, що, може ж, таки обійдеться, двоє наїжачених якось порозуміються, хай тільки ось він приїде, як обіцяв. Інна чомусь покладала надію на сьогоднішню зустріч, адже Віктор запевнив, що приїде увечері неодмінно. До того ж сьогодні в Кураївці великий концерт, а таку подію Віктор навряд чи пропустить.

З початком осені ожив Кураївський Палац культури. Потяглася сюди, крім сільської, ще й молодь із комплексу і хлопці з застав, рядові та сержанти (в прикордонників з кураівцями традиційна дружба). Поповнився уславлений кураївський хор. Чередниченко придбав для всіх хористів розкішні костюми: попереду районний огляд — щоб і там була першість, як і в попередні роки.

Керує хором молодий учитель, викладач музики та співів, котрий сам теж пробує дещо компонувати, списав не один зошит нотного паперу і серед самодіяльних композиторів вважається таким, що подає надії.

Крім хору, палац має незабаром збагатитись ще одним колективом: зусиллям Оксена-гуцула, столяра з комплексу, створюється ансамбль народних інструментів: Оксен зумів зацікавити багатьох, навіть начальник застави Гулієв зголосився взяти в ансамблі участь.

Після розмови з Панасом Омеляновичем Інна вже й додому не йшла, бо їй, як учасниці художньої самодіяльності, заздалегідь належало бути в палаці. Концерт цього вечора вийшов досить багатий. Виконувались пісні сучасні й старовинні, виступала цілою капелою городня бригада і дует доярок із ферми, а серед солістів відзначились механізатор Ягнич Валерій з балалайкою та Інна Ягнич, яка прочитала "Contra spem spero" Лесі Українки. Впевнено виступив офіцер-азербайджанець, начальник застави, що його Кураївка завжди вітає, мовби столичного баритона. Оскільки ансамбль народних інструментів ще не встиг підготувати свою програму, то керівник його, той заповзятли-

вий гуцул, виходив на сцену кілька разів у ролі соліста, виходив, такий симпатичний та скромний, із своїми аж ніяк не скромними коломийками. На завершення хор виконав «Ревуть-стогнуть гори-хвилі» та — вперше у Кураївці — «Берег любові»; пісню кураївської медички зустріли дуже прихильно, і мати, що сиділа з Інною поруч, звеліла авторці, розшарілій, аж темній від радості та ніяковості, встати й поклонитись людям за оплески. Довелось. Лаври зобов'язують.

Коли після вечора збуджені вийшли з палацу, Інна, «п'яна юнощами та надіями» (недавно вичитане в когось), мимовіль поглянула на шлях, що зникав за Кураївкою в сивих мряках: десь звідти сьогодні мав би приїхати Віктор. Зловила себе на тому, що жде — так жде сьогодні свого вітрогона! Перед цим Віктор кілька днів не заявлявсь, а на сьогоднішньому вечорі твердо ж обіцяв бути,— якби послухав, може, і йому, насмішникові, тут би дещо сподобалось.

Виглядав, очікував, видно, сина й батько, Веремієнко-старший. Постукуючи паличкою, перетнув полотно дороги перед палацом, пристояв під деревами й далі рушив, десь аж ген-там зупинившись при виїзді із села на узбіччі, та все приглядаючись, чи не з'явиться з грейдерки світло фар, чи не летітиме скажений шарабан, сліпучим снопом розтинаючи осінню мжичку... Бо батько — то таки батько, і хоч скільки там зібралось у ньому образ на сина, хоч як мучиться за синову поведінку, та все ж із своєї, з отецької, душі його він не викине — така вже, мабуть, доля батьків. Навіть страждаючи за непутящих своїх, люблять і любитимуть їх, доки й життя. Нерідко бачать кураївці старого вчителя на виїзді з села, довго може вистоювати отак край дороги, терпеливо очікуючи того, хто в нього один, хто мав би стати йому розрадою, опорою в старості, а натомість став мукою, вічним терзанням, жде батько, а він, може, й зараз десь бешкетує в чайній, бо ж коли розійдеться, тоді вже не думає про власну гідність, про те, що безчестить своє й батькове ім'я...

Вдома, перед сном, вірна собі, Інна сіла на веранді дещо записати (вирішила, починаючи з оцієї осені, вести щоденник). Не заповнила й сторінки, як за нею прибігли, гукаючи ще з вулиці:

— Мерщій у медпункт! Віктор батька машиною збив!

Летіла, не чуючи ніг.

У медпункті були вже Чередниченко, парторг, ще якісь незнайомі люди... Панас Омелянович лежав на білій, оббитій цератою кушетці. Не надіваючи халата, Інна кинулась, присіла біля нього, взялась нервово шукати пульс — хто б міг подумати в шкільні роки, що доведеться їй бути в цій ролі, сидіти над своїм учителем ботаніки в позі сестри милосердя... Обличчя Панаса Омеляновича без окулярів стало ще меншим, воно аж світилося блідизною, біля вух темніли якісь садна, сиве ріденьке волосся з потилиці скипілося кров'ю. Вчитель був у стані повної непритомності. Інна тримала сухеньку старечу руку Панаса Омеляновича, дошукувалась у ній життя. Ось він, найстрашніший екзамен... Як хотіла б вона зараз стати чаклункою, однією з тих, що знались на магії, мали доступ до сил таємничих, що нібито вміли повертати надію навіть безнадійним!.. Під поглядами стишених, тривожно занімілих людей дівчина з острахом, з розпачем рахувала ледь чутний, поволі зникаючий пульс. Не дорахувала...

Не опритомнівши, Веремієнко-старший помер у неї на руках.

Це була перша смерть на її очах, на її руках, у її медпункті. Інна була в потрясінні. Невже це все? Нестямне виникло бажання будити його, трясти, розтермосити це легке, вичерпане, бездиханне тіло, вивести його з небуття. Ніколи досі нерви її не знали такого струсу. У відчаї власного безсилля, здушена риданням, Інна схопилася, кинулась до дверей. Вибігти, виплакатись десь наодинці!.. Була біля дверей, коли саме — просто їй навстріч — знадвору з'явився Віктор. Ішов похитуючись. Лице полотно полотном. Невже це він? Зустріла погляд сомнамбули, розгубленість посірілого від жаху жалюгідця, що, спотворюючи себе гримасами, ловить повітря, натужиться щось сказати й не може... Він, здається, втратив дар мови. Здається, не зовсім ще втямив, що сталось. І ці мутні риб'ячі очі! Отупілим поглядом, наче лунатик, насувався на Інну, нетверезо, кволо потягся до неї рукою...

— Геть! — відсахнувшись, крикнула йому.— Вбивця!!! Ненавиджу! Ненавиджу до кінця днів!..

І, не тямлячи себе, вискочила в двері.

Од Віктора взяли розписку про невиїзд. Почалося слідство. Мати розгорнула несподівано бурхливу ді-

яльність: кидалась в різні установи, вдавалась навіть до малознайомих людей, котрі, як їй здавалось, могли ще відвернути від сина удар. Логіка в нещасної жінки була проста: батька вже не повернеш, то хоч спробує вирятувати сина. Де й взявши сил, худюща, з розпаленим поглядом бігала по Кураївці, шукала свідків, щоб підтвердили її версію: син не винуватий, батько сам потрапив під машину, сам — через те, що сліпий...

Свідків таких Кураївка не дала. Не взяла й на поруки. В іншому випадку могла б узяти, але тільки не в цьому.

Коло звужувалось, приятелі швидко відступились од Віктора, чи, як він висловлювався,— продали (ті, що були разом з ним у машині). Перед слідчим співали всі в один голос, що хоч вони й були добре напідпитку, проте намагалися стримати Віктора, умовляли не гнати, бо ж летів як навіжений, а він не послухався, під'їжджаючи до палацу, натиснув ще дужче. Ну, а тут постать посеред дороги де не візьмись, наче п'яний якийсь — руки простяг, щось кричить, може, хотів зупинити... «Батько! Батько!» — ще встигли гукнути Вікторові, а він нібито крикнув через плече: «Нічого, прорвьомся!..» І хоч в останній момент таки спробував звихнути убік, але вже було пізно, то вже була катастрофа.

Винуватець того, що скоїлось, поки що був залишений на волі. Одначе волею вона тепер для нього вже не була. Незважаючи на всі материні старання, лжесвідків не вдалось добути, і ніяких виправдань нема, це Віктор і сам тепер розумів. Задавив батька — тут Кураївка була єдина в безмежнім обуренні, в осуді, в колективній своїй нещадності.

Може, аж тепер дійшов до нього весь жах вчиненого. Півдня стояв, понурений, посірілий на кладовищі біля свіжої батькової могили. Ніде після того не з'являвся.

Бачили, тиняється сам, зсутулений понад морем. Очевидно, не тішив більше себе ніякими ілюзіями: після однієї провини тепер ось друга, та ще яка. Жахлива, трагічна, непоправима... Якось наприкінці дня з'явився біля пляжів піонертабору, якраз біля тих місць, де свого часу врізався в дітей мотоциклом. Пляж був порожній, дітей заводські вже забрали до шкіл, лише кілька місцевих хлопчаків ганяли понад берегом м'яча. Кажуть, був Віктор ніби не в собі, ішов, як мара, чвалав

наосліп, ніби справді лунатик. Зупинившись, дивився, як море жене прибій, вистеляє берег шумовинням. «Який гарний прибій,— сказав.— Буду купатись». І по волі побрів у шумовиння. Діти поторопіли: ніхто з кураївських уже не купається, ну а ти — невже будеш?.. Не став навіть роздягатись. Як був, так і побрів у море: глибше, глибше, по пояс, по груди, по шию. Тоді поплив (він добре плаває, кудись аж під обрій, бувало, запливав). Плив і плив, доки й не видно стало його між хвилями... Сприйняли як чергове дивацтво — зробив заплив та й повернеться, випливе десь в іншому місці. І справді, виплив через три дні навпроти хати діда Коршака, сторожа рибартілі. Коршак його перший і помітив: думав, каже, дитячий м'яч загнало, гойдається між хвиль. Аж поки прибило до берега ближче... То був Веремієнко-потопленик. Рибалки, що витягали, вперше бачили, щоб утонулий тримався такої дивної пози: увесь він стояв у воді, в одежі, як був, стояв зовсім вертикально. Тому й голова на хвилях хилиталась, як м'яч.

XXIII

Заволодів Ягнич судном, тією загадковою лайбою. Начальство виявляє йому всіляке сприяння: треба електрозварників — на́, малярів — будь ласка, матеріалів — випишемо, аби діло йшло.

Оріонець і ночує тепер на судні. Після першої ночі не захотів більше залишатися в тому порожньому другому корпусі. Хай там хоч і домовики товчуться, а він буде на судні, тут почувається звичніше. Цілими днями працює, ворожить над лайбою,— спокійно, вперто, без галасу, без хапанини.

Дівчатам з будови цікаво дізнатись, що ж він там робить, той оріонець, що там старанно так ладнає та переладновує. Надбіжить гуртик штукатурниць у заляпаних комбінезонах — дозвольте на екскурсію, але старий нікого не пускає всередину, тримає діло своє в таємниці. Навіть виконроба, хитроокого товстуна в гумових чоботях, Ягнич не дуже охоче втаємничує у свої корабельні клопоти: бо хай він у своєму ділі й знавець, а на цьому тямкує відомо як — як ведмідь по зорях... Лише найближчі особи нерозлучно з Ягничем цілі дні:

Оксен-верховинець та ще кілька завзятців з виділених Ягничеві в підмайстри, щоб працювати під його рукою. Нещадно випотрошують внутрішність судна, те викидають, а те перебудовують, бо все тут має заграти по-новому, все повинно бути «доведене до фантастики», як каже гуцул.

Упевненість, владність з'явилась у повадках оріонця: як же, повноправний член колективу. Був списаний мовби в тираж, а тепер ось старший консультант, особа майже засекречена. Тримається так, наче важливішого об'єкта, ніж його лайба, на будівництві нема. Часом бачать його і в корпусах, де ведуть роботи, вшниплюється, доскіпується до всього, аж дехто буває невдоволений: іще один народний контроль...

Коли керівництво у від'їзді (а це буває нерідко, справ та нарад безліч), Ягничеві хоч-не-хоч доводиться мати справу з товаришем Балабушним, виконробом. Це стріляний горобець, вміє підсікти, раз у раз нагадує: темп давайте, менше вигадок, строки підпирають... На це йому оріонець відповідає поважно, з олімпійським спокоєм:

— Нас підганяти не треба. Краще простежте, щоб з матеріалами не було перебою. А що обіцяно — буде, ми слів на вітер не кидаєм.

— Я вас не жену, ви мене правильно зрозумійте,— одразу викручується Балабушний,— з мого боку цілковита вам довіра, Андроне Гурійовичу... І за матеріали не турбуйтесь... Завтра ось привезуть пластик, кажуть, просто білосніжний, гедеерівський! Дорогуватий, правда...

— Для шахтарів не шкода,— каже Ягнич і, добувши з кишені папірець, починає повагом вичитувати, чого йому ще треба і скільки.

В обідню перерву на будові настає штиль. Вщухає гаркотнява машин, робочий люд зникає по затінках, хто обідає, хто газету читає, і ніхто й не бачить, як саме в цей час з'являється на будові приїжджий, той, що його треба б зустріти як належить, зі всією службовою шанобою. Не заставши в штабному вагончику нікого, прибулець широким кроком прямує до Ягнича, що саме стоїть, як вахтовий, біля своєї лайби. Мабуть, «високий гість» у своїй заклопотаності прийняв оріонця за сторожа, бо, не вітаючись, звернувся до старого досить вимогливо:

— Де начальство?

— На обід поїхало. Начальство теж не святим духом живе.

— Хто ж зараз тут старший?

— А ось я вам і старший.

У приїжджого це, видно, викликає сумнів, по обличчю перебігає гримаса невдоволення. Почувається, що прибулець має право на таку гримасу, знає свої можливості та права. Із себе досить опецькуватий, обличчя, притінене капелюхом, якесь глиняне, брезкле. Ще, видно, на курорті не було, справжнього сонця не бачило.

— Ні, ви серйозно — старший?

— Таж сказав... А ви хто будете? — поцікавився в свою чергу Ягнич.

— З міністерства,— недбало кинув приїжджий, не вважаючи за потрібне уточнювати, з якого саме: чи з того, яке замовляє, чи яке будує. А втім, і для Ягнича це не дуже істотно. Важливо, що є нарешті до кого вдатись, з'ясувати деякі речі, що з виконробом їх не з'ясуєш...

— Оце ви мені якраз і потрібні.

— Я? Вам? — глиняне обличчя розпливається в іронії.

— Тільки уважно слухайте, якщо з міністерства... Це ж, мабуть, ви тут корпуси прив'язували? Корпус номер два під яким градусом стоїть? Червоний куток і половина кімнат — куди у вас вікнами дивляться?

— А куди? — приїжджого це, видно, зацікавило.

— У степ, під нордові вітри! Вранці встане шахтар — не побачить, як і сонце сходить. До моря приїхав, а ви його до моря спиною, до сонця потилицею...

— З моря ж напікатиме. Та й море, як узяти,— воно шахтареві, пробачте, до лампочки... Йому найперше б тут відіспатись після трудів праведних... Калорійне харчування, доміно та більярд — оце йому подай, а не схід сонця. Комфортом мусимо забезпечити насамперед...

— Тож-бо ви подбали! Їдальню плануєте на дві зміни, це ж скільки доведеться вистояти на ногах у когось за плечима, щоб діждатися місця... А в корпусах? На цілий поверх один туалет, та й той аж у кінці коридора, що йому й кінця не видно! Як це вам подобається? А бігти ж треба... Ось би хоч і вам такий нічний марафон по коридору в кальсонах!..

Незнайомець аж носа зморщив від такого натуралізму.

— Тут, можливо, ми й не додумали.

— А хто ж за вас додумає? Пушкін? Для чого тоді ви поставлені?

Приїжджий прибрав міни раптом суворої:

— Власне, по якому праву ви так зі мною розмовляєте? Хто ви такий?

Ягнич змружився, тільки вістря, маленькі, колючі, блищали з-під брів.— Робітничий клас — ось хто. А що стаж набував на морі, так на морі ми теж — клас... А я скоро сорок літ робітник моря!

Саме надбіг виконроб, задиханий, знепокоєний. Викрутьком крутнувся біля приїжджого, засипав вибаченнями, підхопив легенько під лікоть, повів показувати територію. А тут і начальник будівництва нагодився.

І перша розмова, що відбулася між ними, стосувалась Ягничевої персони.

— Що то у вас за старий? — кивнув приїжджий у той бік, де залишився стояти оріонець.— Скажений якийсь дід!

— Це н а ш дід,— осміхнувся вибачливо начальник будівництва.— Та й не зовсім він, щоб уже дід... Скоріше сказати б, людина зрілого віку, майстер унікальної справи.

— Критикан якийсь... Він, мабуть, і анонімки шле до інстанцій?

— Цього за ним не помічалось. А що правду креше у вічі — то це така вже натура.

— Пустили б ви його на заслужений відпочинок... За власним бажанням, а?

— Та можна б! Хоча нам без нього невикрутка, Степане Петровичу... Просто заріз без нього.

— Дивіться. Вам видніше. Тільки щоб потім не плакались, коли в «Правду» про комплекс напише, навишукує неполадок...

Начбуд запевнив, що до конфлікту не дійде і що це він бере на себе, бо не можна інакше: такого умільця-трудяги, як цей, пошукати — особа рідкісна...

А Ягнич тим часом уже стояв плечима до них, обличчям — до моря, до лайби.

Після роботи має він звичку пройтись надбережжям, подивитись, що море викида. Трудиться воно невтомно. То викине тобі чорну купу камки з слизистими водо-

ростями, то медузу, то черепашки мідій, то якесь роз'їдене сіллю ганчір'я... Білі чайки над Ягничем мерехтять у повітрі. Іноді змайне у згадках щось давнє. Сліпучий шторм. Каміння берега, що посивіло від морської солі. І ти на ньому, ще молодий, з кимось в обнімку сидиш... Невже піде й ніколи не вернеться в цю дійсність, до цих птиць, до цих днів, до зоряних кураївських ночей?

Забреде часом Ягнич аж до Коршакової хати. На відлюдді, сама стоїть серед піщаних переметів, біля причалу рибальської бригади. Кролі бігають, обважнілі качки та гуси купами снігу біліють по бур'янах. Рибальське начиння сушиться, розвішане на пакіллі.

А біля нього сам дід Коршак без поспіху порається, лагодить сіть чи просто сидить у роздумах, спочиває.

— То як, діду, ловляться диверсанти?

— Щось ні диверсантів, ні тюльки...

— А сітки ж на когось таки плетете?

— Та плету, аби не гуляти. Іноді узбецькі хлопці з застави, обходячи берег, забредуть, стануть і так пильно вдивляються: як то воно виходить у плетія? А воно просто: береш пригорщу дірок і зшиваєш...

З заставою сторож у контакті, має навіть медаль «За охорону державних кордонів». Мабуть, сто літ цьому Коршакові: ще Ягнич малим був, а Коршак уже гостровусий ходив по Кураївці в шпичастій будьонівці, ділив землю та наганяв страх на світовий капітал. Давно здідився, самотою живе, а проте своє діло робить, тільки дуже заріс, закудлатів, сиві патли поворозкою через лоб перев'язані, щоб в очі не падали. Деколи, буває, розщедриться. Піде, зніме кілька рибин-в'ялиць, що під хатою висять на жилці нанизані, принесе:

— Бери, Андроне, посолонцюєм.

— Не скучаєте тут за людьми, Івановичу?

— По-різному буває... Ночами, коли розшумиться море, то, звісно, лізуть всякі думки... Намножилось людей, здравниці наступають... Колись було в степу: той чабан під одним небом, а той — під другим біля свого коша, півдня треба, доки від коша до коша дійдеш...

— Для добрих людей ще землі вистачить.

— Воно так. Та тільки між добрими людьми раз у раз стережись і хижаків двоногих — пропади вони пропадом. Торік звідкись аж сюди дістались на лов, дельфінів подушили в сітках, уночі витрусили їх на

косі...— Ягнича пересмикнуло, як від болю, але Коршак не помітив цього.— І знають же, мабуть, що дельфін, коли заплутається під водою в сітці, то йому кінець, довго без повітря не виживе, він-бо ж — як напівлюдина. Кажуть, мов дитя, плаче, коли його тягнуть на берег обплутаного сітками. То хто ж ви такі, душогуби?

— Думалось, після війни бездушних не буде. Ситий же, а жорстокий — чому?

Погомонять чи хоч помовчать разом, і знов попрямує Ягнич розвальцем уздовж надбережжя до комплексу. На півдорозі, де серед білого, пригладженого хвилею піску лежить викинута з моря, чорна, ніби обгоріла, колода з якихось, може, кавказьких лісів, оріонець ще раз зупиниться, зробить привал. Колоду хтось виволік аж на піщану пагорбину, що по-тутешньому зветься джума́. Вечорами забрідають сюди закохані слухати музику прибою. Ягнич сяде, посидить і теж послухає море, що шкварчить унизу біля ніг, як електрозварка. Якби зазирнути в цей час йому в очі, маленькі, як вістря, то ні найменшого поруху в них, ніщо там не промайне, ніщо не зблисне живе, вогникове, як в очах молодих. Ні радості, ні смутку не проблукне в погляді, ні мук, ні зусиль,— незримо живе в них лише тяжка застиглість думки, тягуча, безмірна, зовсім ніби безчуттєва якась втупленість у те синє, далеке. Але і в ті тягучі, ніби застиглі в безчассі хвилини, мабуть, щось-таки ж б'ється людині в помислах?

Якось сидів отак у надвечір'ї на цій корчомаці-колоді, і снувалася йому згадка про бій биків,— бачив колись таке видовище в молодості. Один раз бачив і більше не захотів, не для нього розвага. Вся його симпатія була на боці того чорного, вирощеного в темряві стійла красеня, що вилетів на арену, розлючений, засліплений сонцем, і страху не знав, від природи його не відав, повен сили шукав противника й не знаходив: усе для нього зливалося — трибуни і ті, що дражнили,— самий простір був ворожим для того чорного лицаря кориди. Ладен був битися з усіма, прийняти навіть нерівний бій, здавалось, ладен був хоч і саме сонце рогом шеменути...

Чайка кигитом із-за спини вивела Ягнича з задуми, сповістила, що хтось там іде. Озирнувся: берегом від комплексу наближається постать з термосом у руці, хтось молодо, легко ступає в червоному светрику, у

штанях, що їх усі тепер носять, одразу й не розбереш: хлопець іде чи дівчина... Ось уже ближче, ближче, ближче понад обривчиком, де стежку ще не відламало штормами... Інка!

Не всміхнулася навіть.

Стриманий тоскний погляд.

У скісному світлі вечоріння попелясті тіні лягли під очима.

— Як ти мене знайшла?

— А мені на комплексі сказали: ото, мабуть, він, Ягнич ваш, сидить на джумі.

Аж горло йому стиснуло, коли він дивився на племінницю. Схудла, змарніла. Очі, що недавно були повні виблисків щастя й завзяття, зараз побільшали змучено, темною тугою налились, хоч про своє пережите дівчина й не стала говорити.

— Це ось компоту вам принесла,— поставила термос на пісок.— З урюком...

— Спасибі. Сідай, дочко, посидь.

Примостилася поруч, на краю колоди, віттячко полину знічев'я крутила в руці. Ягнич розумів цей стан, отой порозвійний, коли людина томиться від горя й журби. Буває, що й з відстані почуваєш, як іншому тяжко, це, певне, якимись струмами-хвилями передається. Душа його переймалась щемливим співчуттям до неї. Хотів би сказати дівчині щось втішливе, знайти слова розради, зняти з душі тягар, бо ж чи варто так убиватись за тим, хто рідному батькові віку вкоротив, а потім і собі,— то совість власна йому такий винесла присуд. Одначе нема слів, нема таких ліків, щоб на рану серця прикласти... Краєм ока помітив, що повіки їй набрякли сльозою. Торкнувсь їй рукою плеча, мовив стиха:

— Не плач, дочко.

— Я не плачу. Тільки ж чому це в мене так воно почалось?

— Кожна, Інно, людина може осиротіти, осамотнитись. Але занепасти духом вона й тоді не має права... Гартує людину й самота.

І знову мовчали, вдихаючи терпкий запах моря. Стежили за кигиткою, що все кружляла, викигикувала у вечірнім повітрі, то віддаляючись, то знов наближаючись до них.

Море вже тонуло в присмерках.

І ніби без усякого зв'язку він розповів їй про Стромболі. Є такий вулкан вічнодіючий Стромболі, моряки називають його: маяк Середземного моря. Хоч яка всюди темрява, а він ніч крізь ніч червоніє з-під хмар. Хай там що, а він собі жевріє, і небо жевріється над ним. Може, десь там оце наш «Оріон» якраз проходить з хлопцями-практикантами мимо того Стромболі...

— Спитай, то й не скажу, до чого це воно згадалось. Ну, мабуть, пора нам... І не піддавайся, дочко, журбі: ти ще молода... ти ще свою долю знайдеш.

Вони підвелись, рушили верхнім берегом — понад обривчиком в'ється стежина. Попереду комплекс уже заряснів вечірніми вогнями. Йшли обоє в задумі, і все далі відступала в присмерки чорна колода, на якій вони щойно сиділи, танула, розпливалася в тінях піщана пагорбина, поросла гірким молочаєм кураївська дюна-джума.

XXIV

Узимку в Кураївці лютував «гонконг».

Не минула й цього віддаленого від міст узбережжя епідемія грипу. Кажуть, вітром його навіяло звідкись. Радіо доносило тривожні вісті, передавало, що це лихо повсюдне, в країнах Європи вірус повалом валить людей, у Римі, і в Лондоні, і в Парижі лікарні переповнені, на час епідеміі закриваються школи, люди мруть тисячами.

Інна була у відчаї: нема ще проти «гонконгу» достатньо ефективної сироватки. Ворог невловимий, весь час міняє личину, в лабораторіях світу виявляють нові й нові різновиди вірусів. Збудники, яких ще вчора не було, сьогодні ширяться невідворотно, швидко, з підступною загадковістю. І хоч вірусологи багатьох країн ламають голови над таємницею цього зла, науково-дослідні інститути б'ються в пошуках, однак чогось радикального ніхто поки ще не запропонував. Доводиться обходитись сто разів відомими порадами, найпростішими засобами, які здебільшого, коли й дають полегшення, все-таки не вбивають вірус повністю, він розгулює в крові, доки організм сам його не переборе. Бігала Інна на виклики по хатах, бачила односельців, що вилягають цілими сім'ями, немовлят, що горять у

високих температурах. За дітей особливо переживала, вони переносять вірус найтяжче. Колола, роздавала таблетки, хоча тут же й застерігала — старайтеся хімії уникати, пийте та пийте гаряче, якомога більше чаю з липою та медом! А вірус тим часом ніби глузує, хапає та валить все нових і нових...

Та ще ж біда з цими кураївськими пацієнтами: зовсім недбало ставляться до її приписів, надто ж оті крутоплечі, гартовані механізатори, вони не вважають хворобу серйозною, нежить, мовляв, завжди був на світі. Щойно горів у температурі, а як тільки трохи йому полегшало, вже цигарку в зуби й до майстерні. Оскільки ж хворобу не вилежав, то його валить завдруге та вимордовує ще дужче,— траплялися випадки досить тяжких ускладнень.

Якось у медпункт з'явився Чередниченко (він відгрипував одним з перших, під час наради десь прихопив), хотів знати дані про кількість захворювань у Кураївці на сьогодні та коли можна сподіватися спаду цієї стоклятої пошесті. Серед розмови Сава Данилович раптом підвівся, підійшов до Інни:

— Щось ти дуже розпашілась, медичко, не подобаються мені твої очі,— і торкнувся долонею чола.— О, ти й сама гориш! Інших повчаєш, а сама на ногах вирішила перенести? Не потрібне нам таке геройство...

І того ж дня прийшла їй на підміну Варвара Пилипівна (вона теж відгрипувала одночасно з мужем, як він каже, синхронно). Інна була вкладена на постільний режим.

Лежала вдома в жару, коли подруга, дівчина з пошти, принесла їй лист. Археолог озвався до Інни із... Чіттагонга! Це ж та, ваша, дівчатка, золота Бенгалія... Закликаний до армії, потрапив на флот, і ось тепер опинився аж у водах Бенгальської затоки, розчищає фарватер, що весь іще там захаращений, блокований потопленими суднами. Завдання наших моряків відкрити до порту прохід — так звані Ворота Життя.... Досвід аквалангіста йому аж де знадобився! Працювати доводиться в неймовірно складних умовах тропіків, найгірше, що температури високі, і в воді, де працюєш, ніякої видимості, суцільна каламуть, ріки наносять багато мулу... Ось так він живе, зміцнює світову солідарність, почуваючи себе «посеред надій і життя», як писала

колись еллінка Теодора... А те, що казав Інні там, на фортечнім валу,— хай вона знає, все залишається в силі, він для того й подає голос, щоб вона знала про це... Кохав і кохає — і не приховує цього, кричить про це із свого скафандра на все каламутне підводдя тропіків!.. Ніби з іншого, з ірреального світу озвався до Інни цей голос. Десь ніби за крутими перевалами зосталась та Овідієва фортеця, і місячна тріпотлива доріжка в морі, і цей археолог з його палкими освідченнями... Тут дощ із снігом чи сніг із дощем, а він од спеки знемагає в тропіках, пробирається мов чудисько якесь у костюмі водолаза в непроглядній скаламученій воді серед громадива чужих потоплених суден. Нереальне, все нереальне, пливе-напливає їй перед очі, сивою каламуттю та грипозною жовтизною заволікається світ, і сама вона вже ніби занурюється в якісь важкі, невилазні води тропіків... Часом, коли хвору зморює напівсон, бачить вона дівчат-амазонок, що, розвіваючи гривами, летять у будякових степах, аж доки перед ними виникає річечка, яка-небудь Берда, а на ній вітрильник дивної форми... Римський чи грецький, він якимось чином зайшов із моря сюди, тихо посувається руслом степової річечки з будяковими берегами, і видно на ньому людей в античних одежах, що викликають в амазонок, по-циганськи розхристаних, і подив, і сміх... Аж набридли Інні за час хвороби ці її розпашілі білозубі амазонки... А то ще привиджується їй рептилійка, схожа на ящірку. Маленька, напівпрозора, аж нутрощі видно в ній. Бронтозавр в мініатюрі. Наче сидить на шафі й з упертістю маленького сфінкса дивиться звідти, як ти б'єшся в гарячці. Рептилійка така ж сама, як і та загадкова, що з'являлась Вірі Костянтинівні в наметі Червоного Хреста. Не знаєш, отруйна чи ні, і як поведеться наступної миті, і щось є в ній — наче людське... А потім звалена грипом медичка і сама вже опиняється там, де свого часу побувала Віра Костянтинівна... Палаючи в жару, роздаєш комусь ковдри Червоного Хреста та згущене молоко з цукром, якість таблетки призначаєш малим бенгальчатам, а москіти хмарою висять над тобою, і так жарко, що ти аж задихаєшся у своїй протимоскітній сітці... Парко, млосно, і жовкне світ, і голос чийсь ледь долинає крізь товщу каламутних вод... За час грипування не раз Інні в напівмаренні — крізь реаль-

ний сніг із дощем за вікном — постане тропічний той Чіттагонг і напівзатоплені щогли, що стирчать із води, і образ туманний людини, далекої й вірної, що ходить у скафандрі по дну, серед акул, обстежує заволохатілі, напівзамулені судна, покриті черепашками та схожими на рептилій водоростями...

У Чередниченка під час епідемії клопотів ще побільшало. Людей звалює, а діло не жде. Хоча й зима, а поля тримаються під постійним наглядом, мало не щодня голова й сам виїздить, і агрономів та бригадирів ганяє якнайретельніше стежити за станом озимини. Ведуться різні виміри та заміри, ставляться діагнози, визначаються площі, яким найперше треба давати підживлення. Жадібно ловила Кураївка по радіо зведення погоди. Коли радіо обіцяло на сьогодні хмарність, віщувало знову туман та мряку, вітер з дощем та снігом, то механізатори приймали це як подарунок, і бухгалтерія веселішала, і Чередниченко аж сміявсь у своїм кабінеті:

— Те, що для інших слякотнява, для нас манна небесна, ха-ха-ха!

Невідома радіодикторка десь там і не здогадувалась, що оці її тумани, та мряки, та «дощ із снігом» для когось можуть бути істинною радістю. Цікаво, що коли вона передавала мало приємний прогноз, то голос її звучав майже винувато, ставав вибачливий, зніяковілий, а коли це був диктор, то він, навпаки, щоб не навіяти на людей песимізм, щоразу впадав у фальшиву бадьорість, похмуру негоду підносив слухачам таким тоном, ніби обіцяв день сонячний та погожий...

— Бач, як виспівує,— весело коментував Чередниченко ці дикторські старання.— Чуєте, яким медовим тоном підносить нам сьогодні слякотняву цей обласний прикрашувач дійсності...

Крім усіх інших клопотів, не давав Чередниченкові спокою ще один: носився з ідеєю спорудити в Кураївці пам'ятник плугу.

— Бо ж земля любить лиш один метал — метал плуга. Сталь лемешів!..

Отже, поставмо пам'ятник тому нашому комнезамівському, яким колись була прокладена перша колективна борозна через кураївські поля. Оскільки ж плуга такої марки в Кураївці не збереглося, розпорядився Чередниченко шукати по всіх усюдах, перепитати в сусідів, але знайти неодмінно.

— Вимуруєм п'єдестал на видному місці, отам на скіфській могилі піднімем його, той наш перший, ще однолемішний, на належну висоту! — розпалював він уяву своїх однодумців.— Танки на п'єдесталах стоять, і тачанка, й «катюша» — це все добре, все заслужено, а плуг, він теж вартий честі народної!

Отже, приїздіть, побачите з часом у Кураївці плуг на п'єдесталі — перший, мабуть, такий пам'ятник на планеті...

Зима як зима: кожна стеблина поблякла, присіла, майже нічого зверху. Тільки там, у чорноземах, повно коріння, переплелось і аврорине, й тюльпанове, і старе, й молоде... Усе надбережжя в цей час — це, власне, коріння й коріння: вузли та вузлики життя. Хотів би мати Чередниченко такий рентген, щоб просвітити наскрізь свої поля, в глибинах побачити оте переплетене вузлами коріння, з якого все починається — і квіт, і колосок!..

Поля обнадіювали, стан хлібів був чудовий. Озимина на всіх площах жива, ніде не повимокало, ніде не порвало коріння сухими морозами,— таких не було. А радіо день за днем обіцяє якраз те, що треба: то сніг із дощем, то дощ із снігом! Набирають, всотують щедру вологу чорноземи, і навіть у негоду кущаться під мокрими снігами, густо зеленіють добре закорінені пшениці. Часом вийде Чередниченко до посівів, стане край поля й, нахилившись, вглядається, вистежує, як навіть і в цей із добрим морозенком ранок пробивається зелене вістрячко крізь пришерхлий сніг, пнеться з глибин зими — чудо із чудес! — тендітна стеблинка. Голка зелена вилазить, утворивши сама довкруг себе кругленьку ополоночку... Адже стебельце живе, мабуть, має якесь і тепло, бо холод снігу одступив від нього, пагінчик мовби створив тут свій мікроклімат, прохукав у снігу оцю дірочку-отвір,— просто неймовірним здається, як цей пагінчик життя продерся крізь панцир зими, пробився із небутності. Так, сама сила життя зеленіє довкіл упереміш із снігами, і як тільки сонце, проблиснувши, одним лизом злизне з полів снігову кашу, вже, як тісто, парують поля, дихають теплом, усе живе кличуть: рости! Повертає на весну, сонце дедалі частіше вибродить із-за хмар, і тільки освітиться степ, тільки пригріло на годину чи дві, одразу й задзвенить угорі десь біля самого сонця жайворінча — вияв-

ляється, сміливе якесь залишалося на зиму, ризикувало, не відлітало в Замбію, зате ж і зустрічає найпершим свою блакитну степову провесінь.

— Давай, давай! — гукне Чередниченко вгору своєму дзвінкоголосому другові, що його навіть і не видно у високості.— Якраз тебе нам і не вистачало для повної гармонії життя!

Світлішатиме й світлішатиме повсюди, і так аж до тих днів, коли від краю й до краю заясніють кураївські небеса, і виявиться, на радість хліборобові, що нічого цього року не вимокло і не вимерзло, пересіву не буде, а сонце робить своє, поля густо вруняться, і ось уже червоно, весело запалахкотіло в заповіднім степу — то розкрились, заквітували до самого моря немрущі скіфські тюльпани!

XXV

Оті шахтарі, що мали прибути сюди, уявлялись Тасі-штýкатýрниці (теж Ягничевій родичці, хоч і далекій) майже міфічними людьми. Велети, гіганти. Праця, яку вони звершують, така, що, мабуть, і немає зараз важчої за неї. Десь там, у глибинах, у темних надрах, на кілометри потяглись їхні підземні дороги-тунелі. То ніби інший світ, світ відваги й битви щоденної. Щоб там бути, там витримати, треба мати особливий гарт, треба бути таким, ну, як... оцей Ягнич Андрон Гурійович.

І коли серед цього, ще не зовсім завершеного комплексу з'явився навесні перший шахтар, прибулий з профспілковою путівкою, Тася була вражена тим, що він і справді чимось був схожий на Ягнича-оріонця: може, статечною стриманістю, може, цією неквапною ходою та якоюсь густою, мовби спресованою силою, що запас її ще не весь, видно, вичерпався, почувалась вона в осадкуватій постаті старого шахтаря.

— Так оце ви із самих надр? — зацікавлено розглядала дівчина прибульця, його поороане глибокими зморшками обличчя, де в борозни пов'їдався вугільний пил.— І не страшно вам на тій глибині під землею?

— Звичні ми, дочко... До всього звикає людина. Треба ж комусь рубати вугольок... Рік рубаєм, і десять, і двадцять... А зверху над нами степ ковилою та

воронцями цвіте, табуни коней бігають, бо якраз над нашими штреками конезавод. Молодняк вигулюється...

— Чути, як і коні тупотять? — пожартувала дівчина.

— Коні, сонце і квіти — то десь далеко, дочко, то — як на небі... А близько над головою темна порода іноді полускує...

— Жах!

Шахтар тільки посміхнувся над її «жахом». Дівчатам-будівельницям, що оточили шахтаря, кортіло знати, як він оцінює їхню роботу, може, виявив які дефекти, але прибулець не вдався до критики, видно, був із розряду людей делікатних, навіть підхвалив дівчат: постарались, мовляв, отакі світлі, високоверхі корпуси звели на голому пустирищі... Роззираючись, ветеран нагледів мозаїки на фронтоні першого корпусу, де шахтарська дітвора зустрічає квітами молодих вибійників у робах — і це, видно, теж припало до душі:

— Буває й таке...

— Ще ж і басейн вам буде, і кафе з музикою, з сучасними танцями.

— Танці — це якраз для мене,— посміхнувся шахтар,— бо щось давненько не танцювалось.

У наступні дні почали з'являтися й інші з путівками, були серед них не тільки шахтарі похилого віку із задавненими своїми силікозами, а й такі здоров'яки, що йому тільки дай кия в руки, то він і про обід забуде, цілоденно ганятиме по тому більярді.

Повернеться додому, спитає жінка, яке там море, а він і моря не бачив: самі киї, кулі та лузи перед очима...

Ягнич одразу якось зійшовся з тим першим прибулим сюди шахтарем. Люди робочі, вони порозумілись з півслова, тлумача їм не треба було, бо між людьми такого складу та досвіду саме життя стає тлумачем. Лайба на шахтаря справила враження. Власне, від старої лайби тепер тут мало що залишилось. Народжене з брухту, судно за зиму ніби підросло бортами, ніби піднялось над самим собою, набуло інших, мовби плавкіших та обтічніших форм. Як і мислилось, постало оновлене до основ: обшите червоним (чи під нього імітованим) деревом, оснащене хай умовними, однак гарними снастями та колесом-стерном нагорі, з гарматами, що стирчать із бортів увсібіч, з кетягами пофарбованих у чорне якірних ланцюгів... Є на що подивитися!

Своєрідною душею судна, очевидно, має вважатися міфічна німфа-русалка, вирізьблена з білої яворини (Оксенова робота), розіп'ята за давнім звичаєм на носі корабля лицем — до моря, до вітрів. У ластів'їній поривності красуня русалка мовби вилітає з грудей корабля, лише на мить застигла в польоті, вся в устремлінні вперед. І саме судно ніби затаїло в собі рух, енергію, здається, ось-ось підніметься разом із своїми якорями та русалкою, рушить у море на зближення з невидимим величезним буруном... Ні, не впізнали б рибкомбінатівські господарники своєї списаної в металолом промислової одиниці, яку так переінакшила, в дивні шати небуденності одягла Ягничева фантазія.

Новий Ягничів друг-шахтар, що десь там, під заповідним степом, під конезаводом його штрек, хоч і не вважав себе авторитетом у морському ділі, проте одразу втямив, який тут обсяг роботи виконаний, скільки винахідницьких зусиль докладено, щоб, почавши майже від нуля, здійснити задум, продиктований новим призначенням судна. Та й мало хто з будівельників уявляв тоді, коли лайбу сюди притягли та поставили на вічний якір, якого образу вона набуде після перебудови. Власне, образ її уявлявся тоді кожному на свій кшталт: начбудові вона поставала в однім вигляді, а виконробові, скажімо, в другім, а Ягнич уже тоді, видно, бачив у своїй майбутній дитині щось третє, тільки його уяві підвладне... Знав, що постане, а яким воно буде в деталях і як приймуть його витвір — чи викличе це захват, чи, може, глузування та осуд,— спробуй вгадай наперед. І ось аж тепер відкриється людям твоє заповітне. Хай, може, й недовершене, а факт: прикрасило берег. Щогли стрімко височать, обснувані снастями. Драбинки канатні збігають аж до верхівок щогли. На носі й на кормі ліхтарі з чорного металу, старовинної форми, під такими, може, йшли в океан давні каравели серед розбурханих ночей — ночей невідомості. Збоку судна трап, поручні його з товстого манільського каната — теж Ягничева робота...

На судно Ягнич ще й зараз поки що сторонніх не пускає (довершуються опоряджувальні роботи), одначе в шахтаря перепустки питати не став, з морською гостинністю запросив його ступити на судно, хоч тут, як бачите, ще не зовсім прибрано, ще не доведено до повного ажуру.

— Тільки цур! — попередив він шахтаря.— Про хвороби ні слова на судні. Є таке неписане правило моряків.

— У тих, хто в шахті, теж є чимало своїх прикмет... Де небезпека — там і прикмети...

З перших кроків їхніх оглядин стався для Ягнича зовсім непередбачений конфуз: в одному із закапелків судна, на вузлуватім килимку, що його власноручно вив'язав Ягнич з обрізків каната... купа з'їдин чиїхось!

Огризки ковбаси, шмаття газет, консервні бляшанки з недоїденою салакою... Шахтар, правда, нічого не сказав, людина чемна, але ж помітив, і цього було для Ягнича досить, щоб жарко йому стало від сорому.

— Кандибенка сюди! — гукнув він розлючено у глибину судна.

З'явився хлопець у комбінезоні, досить охайний, з виразом на обличчі незлобивим, трохи насмішкуватим.

— За вашим викликом,— і навіть зробив у повітрі бублик рукою, тобто спробував козирнути.

— Твої з'їдини?

— Салака оця? А що ж нам їсти? Рибця нема, осетрини теж, а за ікру вже й не говоримо!..

— Підбери, а не патякай,— стримуючи гнів, наказав Ягнич.— Ганьба. Отак насмітити на судні... Недарма я хотів тебе, невтьопного, ще три дні тому списати.

Хлоп'яга ще тупцявся, не поспішав прибирати, сподіваючись, видно, що бурю як-небудь пронесе, але під невідступним поглядом Ягнича таки заходився нехітьма згрібати в газету рештки обіднього банкету.

— Куди накажете? — труснувши своїм добром, запитав насмішкувато.

Ягнича це ще більше розлютило.

— Ти ще питаєш? Далеко неси! Аж так далеко, щоб тебе й не видно мені було! Очі мої не бажають бачити більше такого розгильдяя!..

Пішов-похилитав хлопець із своєю ношею, і хоч послухався, виконує наказ, проте Ягничеві настрій було геть зіпсовано. Обличчя поблідло, вуса наче наїжачились, шахтар змушений був навіть заспокоювати його:

— Та не реагуйте ви так... Як на все зважати — нервів не вистачить... Що ви з них хочете: горя не знали, ростуть, як бур'ян...

Нелегко було зараз розважити оріонця, його все ще,

видно, пекло Кандибенкове нехлюйство. Звісно, для такого жевжика Ягнич смішний, і робота його смішна,— звихнувся на забавках моряк позаторішній... Та, може ж, не всі так думають.

Шахтар — ось хто, виявляється, здатен був оцінити його кількамісячний труд! Всюди дерево, мідь та латунь, і все не стандартне, не наштамповане, а більше ручна та яка вмілицька робота! Тільки приахкував та прицмокував шахтарський контроль, оглядаючи в'язані з каната килимки, міцні, з дубового дерева збиті столики, а коло них замість стільців нарізані з суцільного дуба кругляки (всі річні кільця можеш на них розгледіти), з кутків лисняться бочечки дубові (уявляйте, що — з ромом), на їхніх округлостях вирізані грона виноградні та веселі лев'ячі пащі. Ілюмінатори з різнобарвного скла, мов вітражі, створюють незвичне, фантастичне освітлення, мовби потрапив до якогось замку, а для ночі над головою знову ж таки куті з чорного металу візерунчасті ліхтарі на взірець старовинних. Та найбільша тут гордість Ягничева — корабельна ринда-дзвін, справжня, без підробки... Все на місці, все припасовано, як треба, і головне, почувалось, що все це робилось з любов'ю.

Оглядали витвір уважно, нічого не минаючи, аж поки, нарешті, вибравшись із суднових лабіринтів, опинилися нагорі, біля стернового колеса.

— Попробуйте, коли хочте,— підохотив Ягнич шахтаря.— Стерно теж справжнє, з корабля, тут ніякої фальші.

Видно, стерно це перебачило багатьох, усе воно аж блищить, витерте, відполіроване під час вахт чиїмись трудовими долонями.

— Річ навіть не в тім, справжнє чи імітоване,— шахтар поклав важкі свої руки на стерно й застиг у задумі.— Головне, що є в людини щось дороге в душі. Ну, як ото кажуть: заповітне...

І обидва вони, примовклі, мимовіль задивились на море, де в блиску сонця одному зацвітали весняні ковилі над кряжами породи, а другому в імлах далеких білою хмарою-оболокою проступав високий, наповнений вітром барк.

XXVI

Не тільки Ягничеві потрібен був «Оріон», виявляється, і на судні почувалась його, Ягничева, відсутність. Ні-ні та й озивався тут його відлетілий дух, озивавсь навіть зараз, коли цей чародій парусів, вірний наставник десь там назавше зник, розчинився в морях кураївської кушпели.

Де він там зачепився, старий бурлака, де осів наостанку життя? Чабанувати пішов, з гирлигою блукає десь по степу? Діло добре, але ж... Чи не занедужав, бува? Відомо, як людину в такому становищі з'їдає туга та неприкаяність. Годилось би таки знати, як йому там ведеться, чи надовго стачає духу людині, щоб нести такий тягар самотності? Прикутий до степів, розіп'ятий на інших спекотних вітрах, які він тепер там в'яже вузли?

Ні-ні та й заходить на вітрильнику мова про це. На весняні ходові випробування вийшов «Оріон». Поки що майже вдома, робить маневри поблизу своїх берегів, а попереду відповідальний далекий рейс, що триватиме кілька місяців, так званий рейс престижу. Далеко підуть, далеко понесе «Оріон» червоний цвіт рідних берегів, високий прапор своєї Вітчизни! Курсантів для рейсу вже відбирають з кількох морехідок, шанси потрапити мають ті, хто найбільш відповідає вимогам, жде «Оріон» хлопців міцних та доладних, таких, що й там, куди вони прибудуть, своїм бездоганним зовнішнім виглядом, культурністю та привітністю викликатимуть захват, хоча знайдуться в чужих портах і такі, що сіятимуть недовіру, підозри, казатимуть, що навряд чи це курсанти, скоріше — переодягнуті в курсантську форму кадрові військові моряки, самі старшини та мічмани.

Для нового контингенту курсантів, що прийдуть під паруси «Оріону», Ягнич, звичайно, теж існуватиме, але існуватиме більш як абстракція, бо ж застануть вони на «Оріоні» тільки легенду Ягничевої особи, самий відблиск його колишнього тут пробуття. Стожильний морський вовк, ревний хранитель чистоти традицій, буде для них він постаттю малореальною, виступатиме здебільшого у якихось смішних та курйозних ситуаціях, одне слово, буде істота напівміфічна. Море, зрештою, бачило таких у всі часи, під вітрилами різних

епох. Натура дивацька, крута, самолюбна, він, одначе, й для нових контингентів чимось таки був потрібен,— можливо, продовжував бути на «Оріоні» як певний знак, як втілення людської відданості морю, праці, життєвому покликанню?

Для тих же, з ким Ягнича-майстра єднали роки спільної плавби, він раз у раз оживав, виникав в усій буденній своїй віропдності.

— Скоро день народження нашого діда,— якось нагадав капітанові його друг замполіт.— Добре було б поздоровити від екіпажу...

— Але ж пробували вже раз зв'язатися з ним через ефір... Успіх не більший, ніж у тих, що сподіваються вловити радіосигнали позаземних цивілізацій.

Посилали майстрові радіограму під Новий рік — відповіді ніякої. Чи застряла десь у порту, чи просто знехтував, не захотів відповісти.

— Образили ми його,— сказав замполіт.— Справді-бо якось недоладно вийшло... Вічний наш Ягнич, трудяга й наставник, «батько літаючих рибок» — і десь тепер поза «Оріоном»... І «Оріон» без нього... Просто безглуздя якесь, важко до цього звикнути...

Було тут їм над чим замислитись. Адже кожному з них рано чи пізно, а доведеться десь причалювати, шукати свою Кураївку, стати лицем до інших вітрів, що прийдуть на зміну вітрам молодості. Дехто, може, й безболісно сприймає такі повороти долі, без особливих душевних травм вживається в світ парканчиків та палісадничків, але ж Ягнич їхній...

Неможливо було їм уявити свого колишнього «завпарусами» з морквичкою та петрушкою десь на базарах. Бо гордий. Бо хоч і просто, але глибоко жив.

Справді, неспокій майстра носив у собі здорове морське честолюбство. Чи, може, вивітрюється й таке? Затявся старий у своїй амбітності, зжився зі своєю образою і врешті поставив на «Оріоні» хрест — логічно було зробити й таке припущення.

Людей незамінних нема, багато хто так вважає, але чому ж відсутність Ягничеву вони ще й досі на «Оріоні» почувають? І не тільки, що забрав із собою якийсь унікальний досвід, практичні знання, «забрав вітри», не достачало їм навіть його дивацтв, вічної його буркотняви, навіть химерної отієї термінології, що брала свої початки ще десь, мабуть, від кураївських рибальських

байд та дубків. Коли, бувало, з'явиться в нього настрій звернутись до паруса лагідно, майже інтимно, то він його й назове по-своєму: жагель або ще ніжніше — жаглик... Про косий парус він скаже: косéць... Підставляти паруси під вітер — це в нього вийде зовсім коротко: парусити... А замість «ставити паруси!» він теж скаже на свій манір — «розвинути вітрила!»

І молодим це навіть подобалось. Хто підсміювався, а декотрі самі підхоплювали охоче: ну, братва, чи не пора нам «розвинути вітрила», будемо парусити!..

Колоритна Ягничева постать дедалі мовби повніше розкривалась капітанові та його замполітові своєю суттю, ця людина чимось важливим імпонувала їм обом, згадували Ягнича не знічев'я, а з внутрішнього поклику, і найчастіше в хвилини якихось утруднень.

— Людина-амулет, хтось про нього сказав,— роздумує замполіт,— інакше кажучи, людина, що й для інших залишається чимось потрібна, може, навіть заповітна. Може, ми завжди відчуватимем його відсутність? Тільки зараз розумієш, наскільки були ми один одному істотним доповненням, тоді й не думалось про міру втрати, тільки розлука ось виявила це...

Але ж затявсь, замовк, голосу не подає. Загоївши завдану рану, міг, зрештою, і збайдужіти: скривджений, напівзабутий, живе десь іншими клопотами, спиною до моря, до свого «Оріона». Чи, можливо, й вона, ота пристрасть майстра, трудова прив'язаність, майже сліпа любов до летючих цих вітрил, має властивість зношуватись, стиратись, колись-бо вичерпуватись?

Одного дня під час навчань, коли курс «Оріона» пролягав повз кураївські береги, весь екіпаж, ніби по сигналу, разом висипав на палубу: Кураївка! Ягничеве родиме гніздо! Існує вона в морських лоціях, поруч з іншими орієнтирами описані і її стабільні вогні... Десь там зараз, у степових просторах, догорає ватра Ягничевого життя. Навіть без бінокля видно було в далечі повите садками село, знану всіма моряками Кураївку...

Прикордонницька вишка маячить з одного боку, мов лелече гніздо на стовпі, з другого з'явилися силуети якихось нових корпусів. А що ж то перед ними, біля самої смужки прибою, обрисом схоже на судно? З високою гінкою щоглою (чи вона не з сталевої труби?), підняло над собою крило білого паруса, отой самий

косець... З пластика чи з білої сталі — блищить на сонці сліпучо, озивається звідти до моря якимось загадковим, нерозшифрованим кодом.

Капітан перший догадався, усміхнувся своїй догадці:

— Брат «Оріона»...

XXVII

Буває, лежить на березі підранений птах, піднявши крило. Інші птиці пролітають над ним, а цей все біліє незрушно на місці...

Як двійник, як відгомін того «Оріона» далекого, справжнього, виріс химерний Ягничів вітрильник на підмурках старої лайби. Силуетом (особливо з відстані), білим одиноким крилом незмінно приверне увагу тих суден, що зрідка проходять у цих водах, образ його торкне душу і бережанина, якщо вона в нього чутлива до краси, либонь, до кожного озветься брат «Оріона», хай, може, і не досконалим своїм виглядом, а таки промовить щось, навіваючи легкий смуток і роздуми про життя, про далекі мандрівки. Справді щось небуденне, щось сумовите і прагнуче є в тому піднятому вгору крилі.

Ясна річ, знають і в Кураївці, що Ягнич-оріонець на комплексі якусь дивовижу спорудив. Інна спеціально приходила з дівчатами подивитись. Побувала аж там нагорі — біля стерна, оглянула бутафорські гармати й такі ж умовні якірні ланцюги, та найдовше затрималась біля німфи-русалки, що, усміхнена, в позі, сповненій справді красивої пластики, вигнулась тілом на самому гребені судна, випнулась до моря грудьми.

Напівдівчина, напівриба чи напівдельфін?

Загадкова ця істота, певне, має оберігати моряків від усяких нещасть. Багато, може, більше, ніж будь-кому, сказало Інні це Ягничеве морське божество і саме стрункощогле творіння. Якимось дивним чином у витворі поєдналось реальне й намріяне, будень і свято, юнацьке жадання просторів і туга згасаючих літ, пориви душі і обраненість крила — тут справді «з журбою радість обнялась». Сам майстер досить стримано оцінював своє творіння, при Інні зауважив тільки, що силуетом вітрильник вийшов непогано, далеко видно його, буде ще один орієнтир для моряків. Когось творіння

це веселитиме, когось розважить, іншого нічим не заторкне, а для дівчини в цім незрушнім вітрильнику був сам Ягнич із щемливою, аж несподіваною для нього відкритістю душі, що з такою творчою вільністю винесла на люди своє заповітне. Почувалось, що цей вітрильник з усміхненою русалкою — то модель його молодості, він — як прощання, як образ пережитого життя, дужого й сильного. Ось так він виповів себе. Скільки вкладено праці в цей витвір, безхитроі, майже наївноі любові й фантазії! Ще раз переконалась, що натурі оріонця від природи притаманна жива поетичність, є в ньому ота іскра, є! Хай неусвідомлено, хай, може, стихійно, але вона раз у раз виявляється і, може, найбільш показала себе тут, у цьому нафантазованому кораблі. Бо в ньому, навіть прикутому, таки ж відчувається сила, розпн, неспокійний, відважний дух мореплавців! Як умів, так і відтворив оріонець своє заповітне, в образі вітрильника втілив саму істинність свого мужнього й послідовного життя!..

Душу вклав Ягнич у цей свій витвір, це правда. Був при перебудові судна не лише головним радником, сам здебільшого виступав і в ролі виконавця. Не раз йому прислужилося вміння корабельного вузлов'яза й теслі, не раз бралась рука за сокиру й рубанок, ось тільки голка ота парусницька та гардаман так і не знайшли застосування. Сам подбав про рангоут, підказав Оксенові ідею русалки й розтлумачив щонайдетальніше, якою вона повинна бути. Сам прилаштовував ринду й стерно, вникав у всі дрібниці опоряджувальних робіт, ревниво домагаючись достовірності судна, щоб усе було «як насправді» чи принаймні близько до того. І хоч скільки нагадувалось йому про умовність роботи, що це ж таки повинно бути всього-на-всього кафе для відпочинку, харчувальний заклад, але цей, практичний бік справи для Ягнича, здається, зовсім не був головним: вірний собі, він твердо намислив витворити те, що намислив. Виконробові, правда, ця Ягничева творчість сиділа в печінках, не раз він нарікав перед керівництвом, що моряка «заносить», перевитрачає матеріал, обліпив стіни моделями вітрильних суден усіх епох, навіть єгипетських та фінікійських. Ягнича щодо матеріалу серйозно застерігали, і він застороги приймав, а тим часом і далі вперто зводив свою вітрильну поему.

Зводив її справді як модель молодості, як останню,

нічим не потьмарену пам'ять тому, що було: рейсам, товаришам.

Нарешті комісія прийняла об'єкт, прийняла з оцінкою «відмінно», Ягнич підписав акт про здачу, старанно вив'язавши на цупкому папері свій кривулястий автограф. В останній момент виникла думка: як же назвати судно-кафе? Хтось запропонував:

— Може, «Оріон»?

Ягнич сприйняв це як невдалий і навіть образливий жарт:

— Другий «Оріон»? Другого не буде.

— Та не вічний же він у вас,— зауважив виконроб.— Спишуть колись і його.

— Якщо спишуть, новий з'явиться, але знову-таки один-єдиний. У морях знають один «Оріон».

Керівництво, бачачи, яке це має значення для майстра, не стало наполягати.

Пропонувалось дати назву «Поплавок» або навіть «Джума», але це теж було з різних міркувань відкинуто. Вирішили питання з назвою лишити відкритим: може, шахтарі згодом щось вдаліше підкажуть.

Ягнич був тепер вільний. З вагончика, звісно, не виженуть (він на цьому етапі мешкає у вагончику, куди йому таки довелося переселитися з лайби), та все ж вагончик — осідок на колесах, себто будь-коли можуть під'їхати, зачеплять гаком, сталевою линвою, візьмуть на буксир та й потягнуть твою хату на інше якесь будівництво. Отже, пора б уже подумати й про себе, про якусь іншу, надійнішу гавань. Можливо, опиниться Ягнич у приморському заповіднику, були свати й звідтіль, запрошували чучела робити — це їм треба, професія дефіцитна... Ну й птахів, звісно, кільцюватиме. Щороку їх там кільцюють, з бляшками пташиних паспортів випускають у світ. Далеко літають із цих берегів, здалека й сюди повертаються: цього літа в Кураївці було виявлено звичайного сірого горобця, закільцьованого десь аж у Кейптауні.

Одначе керівництво комплексу, зважаючи на Ягничеві заслуги, не кинуло майстра напризволяще. Новопризначений директор здравниці оголосив, що віднині Ягнича призначається на посаду старшого чергового по пляжу та території. «Просто кажучи, сторожем»,— подумав про себе Ягнич, але призначення прийняв.

Судно-кафе стало до ладу. Гірничий — та й не тільки

гірничий — люд вечорами охоче вмощується за столиками на палубах, відвідувачі з цікавістю розглядають художні аплікації з дерева та соломи, моделі старовинних кораблів, з якими звичайно знайомлять морських курсантів, та ще симпатичні зображення карпатських ведмедів, дельфінів та екзотичних риб, що ними Оксен з хлопцями оздобив усі, які тільки придатні були для цього площини.

І Ягнич-майстер має тут звичку посидіти вечорами, коли в товаристві прикордонника-азербайджанця, коли з Оксеном, а коли й самотою. Сяде в кутку й, надувшись, як сич, спідлоба поглядає на хлопців кельнерів, що, незграбно балансуючи з підносами, розносять до столиків смажені бички, хека мороженого та спеціальні коктейлі «піратська кров». Цілу команду набрано цих парубків для обслуги, виступають вони тут в образі піратів: кожен із сережкою у вусі, декоративні кинджали при боці, швендяють у якихось камзолах, підперезані червоними поясами... Швидко увійшли в свою роль, освоїлись, щось ніби й справді піратське, розбійницьке з'явилося в іхніх спритних рухах, в шахраюватих обличчях.

Не подобається Ягничеві ця піратська комедія, дурні оті сережки у вухах. Раз у раз виникають у нього сутички з кельнерами:

— Ніж тут комедії розігрувати, спершу б навчилися уважніше замовлення виконувати та менше посуд били, пірати доморощені... А то повиряджались папугами, а діла з вас...

— Вчимося, діду! На помилках вчимося,— відповідали «пірати».

Усе в них викликало його досаду. То з одним свариться, то конфліктує з другим: не вміють бігати, вайлуваті, неповороткі, хіба такого він узяв би на судно? Чи такий здатен під шквалистим вітром білкою вгору на фок чи бізань, як його курсанти? Весь час порівнює, ставить їм у приклад тих, що без сережок у вухах, зате, як блискавки, вискакують з кубриків на аврал.

— Це вже ми чули,— незлостиво відбороняється кельнер від старого.— Яке судно, такі й аврали. Замість вітрила флюгер якийсь поставили... Ковчег ваш по черево в піску та в бетоні, а ви все думаєте, що кудись попливе...

Удар цей для Ягнича найболючіший, а чим заперечиш? Не без підстав дошкуляють «пірати», потішаються, зуби показують. Комедіанти для нього вони, а от решта відвідувачів ставляться до хлопців значно терпиміше, претензій не чути, а що повиряджались піратами, то це навіть цікаво, викликає усмішки: жарт, розвага...

Коли ж увечері з'явиться джаз з таких самих «піратів» патлатих, коли розташуються та вдарять електрогітарами, завищать, заверещать у підсилювачі, аж вуха тобі тріскаються, тоді Ягнич на знак протесту й зовсім залишає палубу.

— Ной відбув,— з полегкістю сповістить котрийсь із «піратів».

А Ягнич іде до моря послухати в звечорінні іншу музику, ту, одвічну, яка йому ніколи не набридає. Піде й піде понад смужкою прибою, аж до кінця пляжів, спустілих і засмічених, іноді зустріне двійко Коршакових гусей, що теж мають звичку виходити вечорами, ніби на прогулянку. Колись, малим бувши, пас і гусей: як ідуть, бувало, в шкоду, до ниви, то розмовляють між собою, перегелгуються скоромовкою: «По-два-на-ко-ло-сок... по-два-на-ко-ло-сок...» Тоді він розумів іхню мову, тепер не розуміє. Біліють у темряві, дибають кудись, вайлуваті. Давня птиця, одвіку свійська — потомки тих, що колись нібито Рим врятували, гелготом розбудивши варту, коли вона задрімала біля воріт Вічного Міста...

Удосвіта, тільки-но почне розвиднятись, Ягнич уже за роботою: впрігшись у допотопну, що була колись кінською, гребку, добуту в Чередниченка (вона там вважалася списана в брухт), він поволі скородить, боронує берег — воює своєю пружинистою, гострозубою за чистоту кураївських пляжів. Сам зголосився, взяв таку місію на себе, і гребка ця — його власна самодіяльність у боротьбі за зразкову чистоту надбережжя.

Обіцяють механізувати його працю, а поки що ось так, впрігшись у гребку, як рикша, посувається з насупленим виглядом, геть змітає кубла, ошмаття паперу, пляжницькі покидьки.

— Більше не пускатиму «диких» на пляж — кине, коли до нього привітається котрийсь із ранніх шахтарів, що вже з рушничком розігнався до берега.— Хіба це люди були? Пітекантропи, а не люди.

— Мезозойці! — відгукнеться шахтар жартівливою підтримкою.— Сто років їм до культури!

Пройдеться сталевою гребкою Ягнич, поскородить, позмітає все, що за день накублять, не зоставить сліду пляжницьких кочовиськ. І лише де натрапить на споруди з мокрого піску, напередодні старанно виліплені дітьми, на мініатюрний середньовічний замок з дбайливо виведеним комплексом веж, мурів та захисних ровів або загледить піщаний, зліплений дитячими руками кораблик (зародок «Оріона» з увіткнутим зверху вітрильцем із черепашки),— при зустрічі з таким витвором Ягнич на хвилину затримається, уважно огляне роботу невідомих майстрів дошкільного віку, потім обмине, щоб не зачепити, не зруйнувати творіння дитячих рук, і, знапружившись, як рикша, потягне свою нещадну гребку далі.

До судна-кафе інтерес його тепер помітно підупав, у той бік майстер рідко й поглядає. Краще за всіх інших розуміє він недосконалість витвору. І хай не думають, що духу забракло,— цього вистачило б, але який-то вже вітрильник, якщо він сидить на місці? Вітрильник будується для руху, для лету, для молодості — ось у чім річ... Стерно Ягнич поставив, ринду почепив, але де взяти оте найдорожче, що робить судно крилатим? Де вітрила співучі? Пластик — він пластик і є, живої парусини це не замінить, а справжнє парусся тут не поставиш, на півнеба не розів'єш його, оте, що по ниточці зіткане, що не зрівнянний звук під вітром видає, тонко бринить у вишині або, як кажуть, співа... Парусина б знайшлася, пошив би і озброїв на диво, але постав тут справжнє, то перший же вітер як налетить, виверне разом із щоглою, із корінням. Для посудини, що сидить на місці, парус небезпечний. Справжнє, могутнє парусся, туге та співуче, воно лише для судна, що рухається, що соколом серед просторів летить, як твій «Оріон»!..

Пішов і пішов, зсутулившись, майстер, потягнув берегом своє нове трудове знаряддя, а за ним хіба що згодом хвиля несподівано з моря підкрадеться, набіжить і одним полизком злиже ті плоди дитячої фантазії, виліплені з піску лицарські замки та чиїсь маленькі фрегати. І коли сонце зійде, то вже всюди буде тут чисто, вискороджено гребкою, вимито й вигладжено морським шумовинням,— як ніби нічого й не було.

XXVIII

Не сподівався Ягнич, що хтось на світі згадає про день його народження, а воно, бач, знайшлися такі: першим прибув ще раннім ранком друг-механік з Арктичної. Просто зворушив оріонця своєю появою. Розшукав, добрався сушею й морем, стряснув Ягнича за плече: «А ти ж бо як думав? Що і цей тебе списав? Ні, дружба не списується!»

З гордістю водив оріонець його по комплексу (щоб усі бачили: до Ягнича друг прибув!), керівництву відрекомендував механіка як героя війни, людину великих заслуг. Це ж він свого часу перегнав у Лібаву трофейний крейсер «Нюрнберг» з німецької гавані в Північному морі. Штату моряків на таку махину треба б тисячі півтори, а їхня перегонна команда була всього шістдесят чоловік; окрім того, як виявилось уже в морі, крейсер був ще й замінований — в останній момент під час ремонту затаєні фашисти підклали їм таку цяцьку... Крейсер іде, а годинникові механізми, з'єднані з мінами, теж ідуть... Якби з ротозіїв складалась перегонна команда, то, звичайно б, вибуху не минути, але тут хлопці виявились на висоті і цей ось механік у критичній тодішній ситуації повівся геройськи, за що в Лібаві, куди крейсер пригнали, йому чесний орден сам адмірал вручив... Механік слухав без заперечень, приблизно так воно й було, тільки аж надто щедро друг-оріонець славить тут перед людьми його скромну особу. На Ягнича, коли вони залишились удвох, механік раз у раз косив оком, весело й загадково підкидав якісь туманні натяки — стривай, мовляв, іменинникові, цілком можливо, що незабаром тебе ще якась приємна несподіванка підстереже...

Уже по обіді з'явились ще одні гості — двоє курсантів з «Оріона», двоє хлопців-орлів з пакунками в руках! З ходу засипали Ягнича привітами та поздоровленнями — від училища, від екіпажу, від порту. І вигляд, мовляв, у нього бравий, зовні видає років на сорок, не більш, а ще ось як надіне нову парадну форму, що йому передано від «Оріона» в подарунок... І вже розпаковують на ліжку в вагончику, подають йому той морський парад, розкішний, ніби адміральський... У складі делегації першокурсник Шаблієнко, родом із сусіднього з Кураївкою села, низькорослий, мовчку-

ватої вдачі кремезнячок (Ягнич його раніше не знав), а з ним, можна сказати, друг Ягничів, Олег Заболотний, інтелігентний, культурний хлопець, що вже був у рейсі,— не один вечір прогомонів із ним Ягнич на «Оріоні» під парусами. Ягничеві спершу аж дивно було, що він, цей син дипломата, який серед посольських дітей зростав, три мови знає, маючи можливість піти й самому дипломатичною стежкою, раптом виявив бажання стати моряком, пішов шукати мудрості в класах морехідки. Вгадай, чому людина ту, а не іншу дорогу вибира...

Торт могли б хлопці й не привозити, даремно його розмальовував вензелями училищний кок, такий гостинець більше підійде для дітвори з дитсадка, там краще його оцінять, а ось форма морська — вона таки не лишила Ягнича байдужим. Примірявши, оглянув перед дзеркальцем себе в цупкому «з крабом» кашкеті, в кітелі з блискучими гудзиками і навіть усмішки не втримав: усе на ньому сидить як влите, не забули, який зріст, яка статура.

Так уже й не скидав цього дня святкової флотської одежі.

Незабаром з'явився Оксен, теж привітав Ягнича з іменинами, подарував інкрустований топірець, хоч заодно й вибачився, що не вдосвіта, не першим прийшов з поздоровленням. Причина, зрештою, об'єктивна: нікому не було відомо на комплексі про Ягничеву дату.

— Якби не вони,— кивнув Ягнич на друга-механіка та на посланців з морехідки,— мабуть, і сам би про дату забув... Та й що, зрештою, в ній? День як день, тільки й того, що на рік старшим стаєш...

Тим часом про Ягничів хай і не круглий ювілей дізналися всі, хто хотів дізнатись. Увечері на судновому кафе зібралась куріївська рідня, прийшли дівчата-будівельниці з букетами квітів, завітало й керівництво комплексу і, звичайно ж, курсанти з «Оріона» та друг-механік — усі бажані й дорогі Ягничеві гості.

Оріонець дав собі волю в цей вечір, розгулявся широко, таким його тут ще не бачили.

— Ану лишень, хлопці, пліз шампанів сюди, пліз капітанського всього, що там у ваших трюмах є! — гукає він до кельнерів, до піратів тих доморощених.— Може, ікру де приховали, то теж на кін, бо ж гляньте, яке зібралося товариство!

З кельнерами Ягнич цього вечора не конфліктує, і вони йому ні в чому не перечать, бо сьогодні він тут господар, він музику замовля! Хочете шампанів — ось вам шампани. «Крові піратської» — будь ласка, пліз... І вже з'являються на столі келехи цього куряївського коктейлю, чорного та скаженого, що спосіб його приготування не вдалося вивідати навіть Чередниченкові, залишається чортів напій таємницею фірми. Пішли поздоровлення, зичення, тости, виконроб спробував був своє слово навіть по папірцю прочитати, але йому влаштували дружню обструкцію, збили сміхом та репліками, і він обмежився тим, що тільки й сказав, рубонувши рукою повітря:

— Будьмо!

Друг-механік вдарився навіть у поезію, заговорив про яблуні та які вони в саду різні бувають: котрась аж стогне під вагою плодів, а та стоїть ялівкою та журиться, що нічого не вродила:

— А перед нами оце якраз та яблуня, що вродила,— вказав він на іменинникову лисину.— Тож честь і хвала сортовій нашій яблуні!

Ягнич, розстебнувши гудзики кітеля, впарений, крутов'язий сидить знову з отими блищиками в очах, повними життя. Інна, яку оріонець, коли розташовувались, посадив навпроти, аж не впізнає дядька: наче скинув із себе десяток літ. Відчувається, просто щасливий він зараз бачити довкола себе цей екіпаж прихильних та зичливих до нього людей, які ради нього зібралися тут, виказують йому шану. Щасливий він зараз бачити вас, хлопці з морехідки (що, як сини, сидять опліч нього), і куряївську рідню, і дівчат-штукатурниць, і міцних, з відкритими поглядами шахтарів, що піднялися на палубу із своїм власним шампанським, щоб теж належним чином вітати почесного моряка.

— Дружба,— розчулено оглядає Ягнич товариство,— для нас, флотських, це найперше діло. Могли б і забути мене, ще живого списати з життя, трапляється й таке, а зі мною, бач, сталось інакше. Думаю собі оце: за що тобі, бурлако, така честь від людей? Рядовий з рядових. Чорноріб корабля. Хай би, скажімо, на глибинах вугілля рубав чи на жнив'яному комбайні уславився, чи вітамін винайшов проти грипу, а то й рукомесло тобі життя підкидало все якесь аж ніби кумедне: вузли в'яжи, парусину пучками перемацуй,

наладновуй та вітер нею лови. Ну, ще чучела робити навчивсь та ртуті ленд-лізної хапнув, але яке ж тут геройство? Просто робота й робота... Часом навіть мені, буває, здається...

— Даремно здається,— з веселим протестом перебив Оксен, порушуючи звичай.— Не став би я розхвалювати майстра, аж надто осипати компліментами, та оскільки ми скоро розстанемось,— хлопця забирають на іншу будову,— дозволю сьогодні без церемоній виповісти вам, Андроне Гурійовичу, те, що й усі наші хлопці думають про вас: ви Людина з великої літери! І не прибіднюйтесь тут перед нами, бо воно ж таки видно, хто є хто...— Він навіть підвівся, щоб засвідчити ювілярові свою шанобливість, щоб усьому товариству чутно було підхмелену щедрість його застольного слова.— Особисто про себе скажу, що наука ваша завжди пребуде зі мною: багато чого через вас відкрилось мені. Може, вам і не помітно, але помудрішав Оксен, відколи вас спізнав. Вважаю так: є робота, а є відбування роботи, є звичка лямку тягти і є горіння, як то кажуть, артистизм праці! Це коли людина — майстер!.. Коли вона й допотопну лайбу здатна одягти в шати своїх фантазій, зробити твором мистецтва! Це ви, вуйку, своєю любов'ю до діла, своїм неспокоєм підіймали й нас, молодих, розбуркували можливості кожного!.. Тут не заскнієш, не закуняєш, коли поруч тебе цей всюдисущий вуйко-наставник, цей доскіпайло вреднющий...

— Оце характеристика... Сенк'ю тобі,— вдавано прихмурився Ягнич, хоч видно було, що не полишив його байдужим цей медовий потік із Карпатських гір.

Вибравши момент, підключились і курсанти: досі, мовляв, скучає за Ягничем-майстром їхнє судно.

— До смішного доходить,— дивлячись на Інну своїми ясними, почав розповідати курсант Заболотний.— Найменший промах на «Оріоні» дехто з екіпажу схильний пояснювати саме відсутністю нашого ветерана. При Ягничеві, мовляв, такого б не сталося. Якщо в мертвий штиль потрапимо, обов'язково хтось шпильку підпустить: позв'язував дід вузлом найкращі вітри і забрав із собою у свою Кураївку... То парусина виявиться неякісна, то ще щось. Був дух корабля і не стало... Замполіт сміється: давайте без містики, хлопці, конкретних причин шукаймо. Може, просто ока Ягниче-

вого на судні не вистача?.. Так чи інак, а почуваєм його відсутність. Хотілось би, що він коли-небудь хоч погримав на нас, щоб, коли заштормить, зареве, почував ти поруч себе ходячий живий талісман... Гадаю, ви ж, Гурійовичу, не образитесь за таке слово?

— Називай хоч і пітекантропом!

Для Ягнича чути визнання курсантське — просто як нагорода. Бо ж коли скнів під нашестям сивих думок, ладен був вважати себе нікому вже не потрібним брухтом, волею долі відкинутим за борт, на поживу акулам старості та самотності. Вважав, що списано й з пам'яті тебе, звіяно вітром з життєвої палуби так, що й сліду ніякого... А виявляється... А виявляється, спомин про тебе досі на «Оріоні» живе. Не знав, чим і віддячити за це. Хотів би весь перейти, перелитися в них, в молодих, всю душу, яка там уже є, під вітриллям «Оріона» лишити, щоб тільки шкаралуща, як від горіха, в могилу пішла!..

— Де ж, хлопці, ваші смажені бички? — весело нагадує Ягнич кельнерам.— Ваше блюдо коронне — де?

Почали з'являтися й бички. Поставлено було таріль перед Ягничем спершу, але він пересунув її до другамеханіка.

— Пліз, старий бичколове... Бачиш, який орел подає.

А подавав той самий Кандибенко, якого Ягнич за сміття та з'їдини з тріском виганяв із судна.

— Теж мій кадр. Зверни увагу, як личить йому ця розбійницька сережка у вусі!..

Щодалі веселіше ставало на судні. З'явився прикордонник з акордеоном, дуже він був тут зараз до речі з своєю музикою, замість отих скажених джазовиків з гуркотнявою та брязкотом (сьогодні, на Ягничеве щастя, вони вихідні).

— Заграй, заграй що-небудь про морську даль! — гукає навстріч другові оріонець.

Розпломеніла, щедра на усміхи Нелька підхопилася з-поміж шахтарів і, високо тримаючи пінявий келех шампанського, теж до акордеоніста:

— На ось, почастуйся, Джафаре, та піддай вогню... Може, хоч полькою вдасться якогось шахтаря в прийми заманути! — І тільки музика почалась, підхопила до танцю, вихором закрутила директора здравниці, солідного, в окулярах, а коли він трохи отямився, Нелька стала щось весело щебетати до нього: може, про сина,

який удалець він у неї вдався,— крім зоряного глобуса, ще й атлас поверхні Місяця десь роздобув... Недавно показував той атлас Ягничеві, оріонець навіть здивування висловив:

— Нащо тобі, хлопче, ота пустеля, оті вирвища безжиттєві?

— А для контрасту... Щоб більше нашу планету любити!

Так усе тут сьогодні складається доладно, така тут радість спілкування панує, ні лайки, ні бійки,— самі собою утворюються пари, нові й нові виходять, випливають до танцю. Святкує Ягничева душа, радіють очі дивитись, як Олег Заболотний запрошує Інну, як чемно веде її, високий та ставний, під хвилі старовинного вальсу. Ідуть у парі, ніби створені одне для одного, ясно та чисто дивляться одне одному в вічі, не говорять нічого, бо, мабуть, ніяких не треба їм зараз слів, промовляє за них сама молодість.

Розбурунилось радістю, ожило все довкруг оріонця, хлопці-пірати так спритно ковзають з підносами поміж столиків, і химерні оті Оксенові риби, що плавко пливуть по панелі, аж ніби всміхаються до Ягнича.

Все тут уже колесом іде: одні встають, інші, навіть мало знайомі, підходять з поздоровленнями, підхмелений Оксен поривається співати, заводить дотепних коломийок, навіть сороміцьких, та, на жаль, інші не дуже вміють їх підтягти, навіть «Червоної рути», крім Тасі-штукатурниці, до пуття не знає ніхто з присутніх.

Довкола людно та гамірно, від танців палуба аж гуде, а знизу вже чути й гучний голос Чередниченка, що припізнився, затримавшись на ще якійсь із нарад, та все ж заїхав, якимось чуттям зачув з відстані, що тут відбувається. Підіймаючись трапом нагору, він уже перегукується з кельнерами та куховарками, жартома допитується, де тут бенкетує той морський вовк, що його дала світові Кураївка.

— Зрозумійте ви, ниткоплути: Ягнич — це наша легенда! — гукає до когось.— Як умре — більше такого не буде!

З'явившись на палубі, Чередниченко з ходу хапає в свої могутні лабети іменинника:

— То як, брате, кура чи не кура?

А келех з «піратською кров'ю» відсторонює, бо не знає, з чого це чортове пійло робиться, яка його фор-

мула, крім того, «мотор» дає себе чути (на груди показує), не те що коли був молодий: вийдеш у Севастополі на Графську, склянку — нахильці, рукавом бушлата закусив і пішов далі шпацирувати.

— Та хоч піратське ваше пійло душа не приймає, але списувати нас не спішіть,— згорда каже Чередниченко до хлопців-кельнерів.— І тих, що були, теж згадати не гріх!.. Не забувай минулого — воно вчитель майбутнього! — запитання є?

Підсів потім до механіка з Арктичної, і вже вони — як давні знайомі: механік про якісь теплиці за Полярним колом, а Чередниченко йому про врожай, який він цього року гряде, та ше — як було розвелося одного літа мишей на його найкращому з пшеничних полів.

— Пшениця — ну як очерет, а мишва йде тьмою, спершу підгризає стебло, валить і тоді, вже на землі, виточує молоде зерно... І чим боротися? Хто підкаже? Ось тут і з'явились орли! Сто літ їх перед тим не було, думав, уже зовсім перевелися в степах, а тут раптом цілі їх ескадрильї, сотні чи й тисячі попливло в небі, і вже пікіруть, б'ють і б'ють на тому полі мишачу орду! Дочиста перебили й зникли в небі,— жодна пара не зосталась, не загніздилась у лісосмузі... То оце не загадка?! Оце вам не мудрість природи?!

Вільно тут дихається після денної спеки, легкий бриз дмухає з моря, обвіває розпашілі обличчя, тепла ніч огортає судно, де так добре почувається кожен, де Ягнич у безмежній щедрості погукує знов до кельнерів:

— Ану, синочки, ще, ще сюди, пліз, чого-небудь! Хай люди повеселяться...

Буде тут сьогодні співу та гуку допізна, до того зеніту південної ночі, коли весь небозвід невагомо й могутньо вигнеться над морем і степом, від краю до краю заясніє величезний зоряний атлас курсантського неба,— тільки вглядайся в нього та читай.

Понад морем заплески біліють де-не-де, двое ідуть узбережжям, а куди — яке це має значення зараз? Безлюдно та зоряно, і Чумацький Шлях світиться над ними, існує немовби для них особисто, і тільки їм двом сьогодні належить ласкава ця ніч і вся загадковість світобудови...

Коли йдеш уночі крізь океан, то враження таке, ніби йдеш крізь всесвіт, крізь простір вічної матерії, вічного буття. І ніде, як у рейсі, серед тьми, серед без-

межжя вод, ніде не відчуєш так свій зв'язок з усім безконечним і сущим... І навіть якщо ти лиш курсант морехідки, начинений знанням приладів, лоцій, сузір'їв та течій, тобі все частіше думається не про них, а про те, хто ти є, що за один, для чого з'явився на світ і яким маєш пройти свій єдиний для тебе рейс — рейс власного свого життя.

— Для екіпажу, звичайно, мав значення його досвід, віртуозне орудування парусницькою голкою,— повільно ступаючи, говорив Заболотний до Інни,— але куди важливішим для нас був він сам у своїй простій і мудрій людській сутності: людина-основа, вузлов'яз життя.

«Моїми словами»,— дівчина мимовіль усміхнулась і запитала.

— Мабуть, ганяв він вас дуже?

— Йому й належало бути суворим, вимогливим. Проте вразив він мене якраз своєю делікатністю, тактом, вродженою, сказати б, тонкістю натури. Якось помітив на «Оріоні», що я розкис, а була саме така смуга: чомусь занепав духом, знікчемнів так, що й згадати соромно... Мучили кризові явища, адже порядки на судні круті, робота каторжна, новачок іноді й не радий, що зв'язався з цим морем, ускочив по саме нікуди... І Ягнич ніби в душу мені зазирнув, кличе якось: ану ходи-но сюди, хлопче. Думав, роботу яку дасть, шмарувати, драїти що-небудь заставить. А він повів мене в кінець палуби, посадив поруч,— був саме такий, як зараз оце, зоряний вечір,— і: ану розкажи, що воно в тебе, звідки... А що я розкажу, чим похвалюсь? Таке благополучне, таке удачливе було донедавна життя! Виростав за батьковою спиною, ніяких труднощів, все гладенько та легко. Чим тобі там клопотатись, синові дипломата, що на мангових соках виростав, до п'ятнадцяти літ уявлення не мав, на якому дереві росте хліб наш насущний... Не те що ось мій друг Шаблієнко. Його з дитинства на фермі життя гартувало, такому, звичайно, й морехідка страшною не здалась...

— А вас хіба силували вступати до морехідного?

— О ні, сам вирішив. Книжок начитався, та ще батьків товариш — морський аташе різними історіями про флотське життя душу збурунив. Так виникла морехідка з туману мрій. Уявлялась наївно, як, мабуть, багатьом уявляється: корабель білий, дороги голубі, життя роже-

ве... Перший місяць, доки наш брат курсант помідори в радгоспі збирав, усе терпимо було, але потім... Справжні випроби для курсанта починаються пізніше, десь тільки згодом збагнеш, яка це справді важка професія. Наскільки приваблива, настільки й важка. А надто зараз, коли ентеер вдирається і в нашу сферу морську. Скажімо, для радиста на судні, який із рубки не вилазить, весь час віч-на-віч перебуває з своєю апаратурою, виникає «проблема самотності!». Західна статистика відзначає, що майже повсюдно спадає тяга юнацтва до моря, помічене явище загадкове, що його називають drift to the shore, чи інакше кажучи — втеча на берег...

— Одні — на берег, а ви у зворотному напрямі, вітру епохи навстріч? — з усміхом зауважила дівчина.

— Виходить, що так. Хоча саме це дивацтво, може, мене й врятувало. Міг би скотитись, на дно піти, бо ж, за висловом Ягнича, топить не море, топить калюжа... З певного часу став помічати, як вселяється в мене цинік і легкодух, а я навіть не лякався свого раннього зачерствіння, міг байдужим пройти мимо чужого болю, та що чужого: навіть у ставленні до батьків раз у раз стала з'являтись вимагацька правота, грубість, якась легковажна брехливість.

— Зовсім не схоже на вас,— тихо вигукнула Інна.

— А було, уявіть собі,— усміхнувся він.— Коли вже сповідь, так сповідь... Одне слово, розпоганився хлопець, якщо вдатись до Ягничевої термінології. Дедалі менше турбувало, що тобою невдоволені, що поступово зникає з душі оте первісне, раннє і чисте, все, що, може, з колиски тобі материнським шепотом передається... Мабуть, і зовсім би розпоганився, якби не зустрівся мені в найтяжчу хвилину саме Ягнич, цей психоаналітик і ясновидець. Досі не знаю: як він догадався, по якій лоції прочитав, що я в такій кризі душевній, що тільки й вичікую моменту, як би кинути морехідку і взагалі пуститись берега? Якоюсь залізною інтуїцією догадавсь і отямив мене, стримав, по суті, перед самим падінням. Чимось так торкнув мені душу, що я, від природи не дуже контактний, раптом розтанув перед ним, відкрився з усією відвертістю до кінця, ось так, як зараз відкриваюся перед вами. Почув від нього і про юність його, і про ціну випробу, і про поняття честі. Завдяки йому для мене в новому світлі постали батьки мої, й морехідка, і я сам із своїм майбутнім. Так, він допоміг

мені зміцнитися внутрішньо... Тепер навіть смішно: один сеанс психотерапії і... Не знаю, як ви ставитесь до медиків...

— А я теж медичка.

— Он як?! Тоді вам, певне, це буде цікаво... Флотська медицина твердить, що після кількох місяців плавби в людини настають фізіологічні зміни в організмі й навіть у психіці. Ну, в мене психіка витримала, на ближніх кидатись не став, а от щодо характеру... Бачу тепер, що йшов на дно і точно пішов би, якби не ота раптова підтримка... Наче добрий дельфін звідкись із глибин підплив і не дав потонути... Тож можете уявити, ким для мене є цей наш Ягнич...

— Тяжко він переживає з «Оріоном» розлуку...

— На жаль, неминучість.

— Скажіть, вітрильники справді відходять, доживають своє?

— Безпідставні розмови, принаймні я так вважаю... Звичайно, епоха вітрил — це для людства як його відшуміла молодість, поезія молодості... Але думка творча не спить, сміливо проектує вже гігантські парусні судна майбутнього — та й чому б їм не бути? Через океани гнатимуть величезні вантажі, єднатимуть континенти, і самі паруси управлятимуться електронікою... Більше того, вірю — ще буде: сонячний вітер, зриваючись від корони сонця, пожене й пожене в далекі світи вітрила космічних колумбів. Це не пусті мрії, Інно, думки про це вже зараз виношуються декотрими диваками, і я, признаюсь, теж належу до таких... Вітрила, безмежжя просторів — вони справді здатні заполонювати людину, чари тут є, не інакше.— Він засміявсь.

— Не так чари, як, мабуть, поезія вітрильного лету...

— Це навіть точніше.

— Вічна тяга кудись, у незвідане... Напевне, це те, що споконвіку було й довіку буде в людині...

— І не тільки в людині. В природі багато ще загадкового, непоясненного з точки зору сучасних наук. Біля японських берегів час від часу збираються на свої ради незліченні табуни медуз, і ці холодні, без нервів створіння, поєднавши свої зусилля, рухаються потім в одному напрямі, до якоїсь невідомої цілі... Або африканські антилопи, що їх іноді підхопить якийсь таємничий поклик і до впаду жене кудись, на пошуки нового буття. Чим пояснити ці несподівані ривки природи,

вияви незрозумілих нам устрімлінь? Чи гляньмо у всесвіт: скільки, як на наш погляд, марних енергій, вічного вогню самоспалення — в ім'я чого? Стихійні спроби творення? Чи як пояснити ту щедрість? Не дивуюсь, що наш Ягнич і досі не знаходить собі спокою... Моряки, Інно, народ химерний. Скажімо, на «Оріоні» вважається, що Ягнич приносив нам щастя. Йому незвично без нас, але нам ще незвичніш без нього... Довірюсь вам по секрету, маємо з Шаблієнком завдання — приглянутись до нашого батька перед новим рейсом, може, найвідповідальнішим. Так що вивчаємо його всебічно, дідові й невдогад... А ще я йому вдячний, що ми з вами зустрілись, Інно, на цьому ось узбережжі. Могли б так і розминутись, ніде б у житті не перетнулись наші стежини... Скажіть,— несподівано він зупинився, позирнув на неї зачудовано,— ви дозволите, хоча б радіограмою... хоча б зрідка озватись до вас? Мені важлива ваша відповідь, Інно.

Дівчина відчула, як і в темряві зашарілась. Постояла в роздумі, в радісному хвилюванні.

Нахилилась, мовчала.

— Можна сподіватись, Інно?

Сяйнувши поглядом, ствердно кивнула головою.

Знову йшли цим лагідним надбережжям, і хотілося, щоб ніколи воно не кінчалось, і щоб море завше так тихо й гармонійно шуміло, як сьогодні воно їм шумить, і щоб дюни, джума за джумою,— усе м'яко виникали й виникали із темряви, бо така ж це рідкісна ніч, така вона зоряна й тепла, і розлиті в ній тайнощі, котрі, як і самі загадки буття, відкриваються раз на віку і — тільки закоханим та поетам.

XXIX

Навіть на цих благодатних землях ще, здається, ніколи не родило так, як цього літа вродило. Пшениці найкращих сортів — «аврори» та «кавкази» — стоять між лісосмугами справді як море золоте. Не вимороз ило їх взимку, не спалило суховіями навесні, не поклало бурями — буде великий хліб. Колос — такого ще тут не бачили й діди!

Чередниченко вже сміливо телефонує в район:

— Вгинатимуться гармани. Затопимо хлібом усі елеватори!..

Центральне кураївське токовище, або гарман, як уперто його іменує Чередниченко, лежить чисто підметене, хоча на ньому поки що ні зернини. Знову з машинами прибули на жнива хлопці з військової частини, не ті, що були торік, інші — розташорилися з радіостанцією біля тих самих ферм. Всі ждуть у готовності жнив'яного старту. Неба ясна блакить аж сяє над степами, ще не затяглась вона хмарами куряви на багато днів і ночей.

Усі ждуть, ждуть...

І ось він настає, цей день. Музикою починається, співом. Уся Кураївка висипала в степ на Свято першого снопа. Люди вбрані у святкове, світяться радістю обвітрені обличчя степовиків: діждались. Стоять пшениці, засмаглявлені, посхилялись важким колоссям, гарячим духом сонця, духом самого життя віє від них. Дівочий хор у барвистих стрічках стоїть на дощатім помості, звернувшись лицем до хлібів, співає гімн урожаєві, хвалу праці людській. Справді щастя творчості зазнала Інна Ягнич, складаючи для Кураївського хору цю пісню, цю свою «Думу степам». Ніхто не замовляв, само явилось, само виспівалось, як внутрішня воля душі, її поклик, її апофеоз. Усе, що дівчина за ці нелегкі місяці пережила разом з людьми й передумала на самоті, усе, чим тривожилась, чого сподівалась, за один ранок розквітло, широко й щедро озвалося до людей. «На чумацьких шляхах, на гарячах вітрах»,— чує Ягнич-оріонець цю думу нову, кураївську, і мовби пропливає перед ним усе його власне життя з голодним дитинством і з молодістю ясночолою, коли ходив у Пірей за завданням Комінтерну. Як багато вмістило життя! Ще ж він застав, як хліб гарманували на токах — молотили кам'яним котком, знаряддям кам'яного віку!.. А потім, коли тільки б жити, звалилось оте страшне лихоліття, що, замість святого зерна, бомби та похоронки розсівало по цих степах... І з Вогняних своїх рейсів чув стогін рідного краю, тужіння розтерзаних цих степів... Та ожили вони, знов ожили, і нива дзвонить на сонці повним колосом, і красень твій «Оріон» вже десь там у новий готується рейс...

Так, скоро вони мають виходити з порту приписки, на півнеба хлопці розів'ють вітрила!.. Стоячи тут, серед хлібів, мов наяву бачить Ягнич причал заводський і улюблений свій вітрильник, що настроївсь у далекий

похід, у відкриті води Атлантики. Такий, здавалось би, невагомий, легкий, мов скрипочка, а як сміливо буде боротись супроти роз'ярілого вітру та хвиль, що, розгойдавшись, буває, цілими горами котять навстріч... Ось уже прямують до «Оріона» по заводській території хлопці-курсанти з вищої морехідки у своїй завжди красивій формі, стрічки безкозирок майорять на ходу. Обличчя юні й розумні, й задумливі. Ще не бачили штормів, ще не витрясала з них душу стихія, йдуть гуртиками — по двоє, по троє, з валізами в руках, з синтетичними сумочками, той з гітарою на плечі, той із стосиком книжок під пахвою, що їх навряд чи й буде йому коли там читати. Чистенькі, спокійні, ще не бачили того, що буде, але вже готові все те прийняти з мужністю й відвагою юності. І сам він, Ягнич, уже ніби входить у свою парусницьку майстерню, кладе на знайомий прискринок вірний наперсток-гардаман, оглядає цупкі свої парусини, виварені, прокип'ячені в олії, вдихає ні з чим не зрівнянний дух смоли, канатів, і аж п'янить його від тих пахощів, від терпкого солоного духу моря, що для Ягнича зараз змішується тут з гарячим солодким духом хлібів...

Інна-племінниця стоїть поруч нього в білім халаті, так гарно перетягнутім у талії поясочком (виїхала сюди з медлетучкою), заглиблено слухає, як виконує хор її пісню, складену до свята, цю, мов ріка, розлогу думу-величання, що її, здається, сама душа степовика співає хлібам безбережним і небу ясному, природі й людині, її святій любові до рідної землі.

Очі дівчини знову, як і раніш, налилися глибоким світлом, знов сяють росяно, каро...

Комбайнери в комбінезонах вишикувались вподовж лану біля своїх агрегатів, серйозні, урочисті, поглинуті співом і задумою. І тільки усмішками зблиснуть тоді, коли руки дівочі беруться надівати їм на шию тугі вінки із свіжого запахущого першого колосся. Так сьогодні годиться, так тут у них ведеться в цей день — на Свято першого снопа. Між дорослими комбайнерами поруч батька всміхається й Петро-штурманець; коли і йому наділи вінок, він для жарту аж головою покрутив сюди-туди, мовляв, хоч і почесно, проте колеться... Спів ллється, ось він гучнішає, наростає, дівчата співають самозабутньо, як птахи! Ніби й не до тих співають, хто тут зібрався, а до когось далекого — в небеса.

У визначений час із глибини хлібного лану вершник виринає (здалеку важко впізнати в ньому агрономового сина-старшокласника), юний герой дня галопом підлітає зі жмутом колосся у випростаній над головою руці, а величальна хору цієї миті ще дужчає, сягає найвищих верхів,— хлопець, зіскакуючи з коня, трохи не впав, зачепившись за стремено, шкопиртнувся в найурочистішу мить, але таки не впав, утримався на ногах,— блідий від хвилювання, прожогом кидається до Чередниченка-голови і вже стоїть перед ним, напружений, свідомий значливості моменту, виструнчившись у незвичних своїх «широких, як Чорне море», шароварах, підперезаних червоним рясним поясом:

— Пробу взято!

І подає голові жмут колосся. Чередниченко сьогодні теж як на параді, з Золотою Зіркою на грудях, в усій поважності височить серед людей його могутня статура степовика. Подвійна в нього сьогодні радість: тут поле вродило, а десь в НДР народився нарешті онук... Хліборобський ритуал триває, і хоч відбувається все тут наче само собою, однак то тільки здається: Чередниченко уважно стежить за перебігом події, за зміною ритмів і мізансцен свого улюбленого свята. Розійшлись колоски по руках агрономів, бригадирів, вусатих ветеранів колгоспу, ось кожен уже виминає неквапом зерно на долоню, прицінливо пробує на зуб, киває до Чередниченка: можна, пора. І хоч більше тут ритуалу, народного звичаю (бо ті, кому належиться, тримали ниву під постійним наглядом, вони і вчора, і ще й цього дня вранці заглядали в колосок, вивіряли, чи добре доспів), одначе ритуал є ритуал, і всі до нього ставляться серйозно, люди притихли, Чередниченко з терплячістю головного арбітра жде оцінки від кожного, кому разом з колоском надається тут право випробу. Нікого з суддів у ці хвилини він не обійде увагою, без поквапу збирає всі дозволи в сніп свого остаточного вирішення і аж тоді гукає з виглядом урочистим:

— Люди, хліб дозрів! Жнива починаємо! Кому ж виявимо честь вкосити для першого снопа?

Серйозний погляд його перебігає по людях, по заслужених, найстатечніших, і раптом зупиняється на низькорослій тужавій постаті Ягнича-оріонця.

— Може, ось йому доручимо, Нептунові морів? Як ти, Гурійовичу? Ще втнеш, не забув?

Люд загомонів схвалою, жартами-перемовками, залопотів оплесками, а хор під орудою завідувача Палацу культури зустрів цей вибір новою хвилею співу.

І вже подають Ягничеві косу, якусь доісторичну, ледве чи не музейну, з витертим до блиску кіссям:

— Ану ж не підведи!..

Очі Чередниченка світяться до товариша давніх літ підбадьорливо, заохочують, і Ягнич, беручись за кісся, відчуває, як усе його єство затоплює жаром хвилювання, бо це ж тобі від рідної Кураївки така довіра і честь.

З сухим шумом врізалась коса в золоту гущавінь пшениці, і хоч — без навички — Ягнич почуває незграбність своїх рук, відвиклих від хліборобства, та все ж косить чепурно, із зворушливою старанністю, стеблиння лягає колос до колоса, і з кожним порухом-змахом твоя сила мовби міцніє,— чи не сама ця духовита земля тобі зараз сил додає?

Ой там понад яром косар жито косить .

— Добрий косар, добрий,— чується звідусіль.— Не забув!.. Он яким жагликом покоса кладе!

А руки в'язальниці, огрядної молодиці, теж вбраної по-святковому, вже шурхають поруч, підбирають шелестюче колосся дбайливо, мов дитя, і в один скрут легко в'ється перевесло, натиснуто стебла пшениці коліном, скручено вузлом, і ось він, золотий головатий сніп, туго зв'язаний, красиво в усі боки колоссям розкошланий, сторчма стає перед Чередниченком як його зреалізована мрія.

— Спасибі вам, люди! З першим снопом вітаю вас, трударі! — гукає схвильовано Чередниченко і ще гучніше звертається зі словом команди до комбайнерів:— Жниварі, гвардійці-механізатори, по агрегатах!

З місця чимдуж кидаються степові гвардійці до своїх новісіньких, ще заводських «Нив» та «Колосів», на бігу скидають вінки, і одразу кожен стає діловим, буденним, швидко підіймається трапом, поспішає до стерна комбайна. Рушили! Перший пішов у загінку, за ним погуркотів другий, третій... Новим життям починає жити степ.

Як у далеку дорогу, проводжає Інна задумливим поглядом батька на його узвишші й поруч із ним білоголову постать брата-штурманця, що застиг у трудовій зосе-

редженості. Далі й далі відпливають комбайни у своє хлібне, що світиться золотавістю, море, і одразу звивається довкруг агрегатів перша курява: поки що легка, димчата, напівпрозора, а завтра вона вже тут стане хмарами, густим потужним вітриллям розгорнеться над цілим степом...

Кінчилося свято, починається довгий, жилавий, багатотрудний будень. Почуваючи всю його важливість, люди швидко роз'їжджаються, помайоріли стрічками дівчата у відкритім кузові машини, збирає свою апаратуру кінохроніка, а в цей час шляхом від Кураївки мчить мотоцикліст. Нельчин Сашко вітром підлітає верхи на чиїсь чортопхайці, різко загальмувавши, звертається просто до Ягнича:

— Вам радіограма!

І подає йому квадратиком складений бланк.

Ягнич узяв бланк, потримав якусь мить у тремтячій від хвилювання руці й, ніби не вірячі, що це йому, передав Інні:

— Прочитай...

Радіограмою Ягнича запрошували на «Оріон» взяти участь у престижному рейсі.

Потім знову будуть місячні ночі, без розімлілостей літа, коли вже й осінь озветься, загуркоче першими штормами і десь звідти, з розвираної місячної безвісти, як із глибин Всесвіту, невідома сила гнатиме й гнатиме буруни на цей берег, де на піщаному пагорбі, на джумі, ледь бовваніє дівоча задумлива постать.

Стоїть у мрійнім чеканні людина, а море гуркоче («грає» — як мовилось у піснях), і щось ніби магічне є в цих його вічних неспокоях, в нескінченно лискіючих під місяцем бурунах. І ось о тій порі, коли все надбережжя вже пов'ється снами чи слухатиме могутню музику прибою, коли тільки місяць ясно й самотньо горить у небі та хмари, розкидані де-не-де сріблясто біліють, наповнені світлом,— тоді виходять навстріч місячному гуркоту моря двійко білих гусей, Овідієвих чи, може, Коршакових, що вдень нишкнуть собі по бур'янах, а як тільки ніч... Що їх підіймає з ситого їхнього затишку й виводить сюди, на збезлюднілі піски берега? Що вони чатують? Що знаходять вони для себе в цих світлих розвираних ночах? Невже якась давня сила інстинкту їх підіймає, віддалений спогад про те, коли вони ще вміли літати? Може, вони

й зараз у своїх пташиних снах спроможні бачити себе в леті, відчувати напругу крила? Чи спати їм не дає якраз оця магія ночі, з гуркотом моря, з місяцем, з бурунами?

Ідуть гуси парою бережком. Пристоять у тім місці, де вітрильник защух на березі, Ягничів ковчег, «піратська» таверна. Людей нема, а ліхтарі горять, підвішені на бортах, ліхтарі старовинної форми,— такі тьмаві світильники, певне, стерегли колись тишу портових вуличок середньовічних міст. Німфа-русалка у вечірнім освітленні ще більше вражає, вона мовби вилітає пружно з грудей корабля, жива й усміхнена, пориваючись кудись понад розбурханість моря, не знаючи втоми у своїм непорушнім вічнім стремлінні...

Буруни й буруни гуркочуть там, де влітку тихо мерехтіла Овідієва доріжка.

Перевальцем, поважки йдуть птахи берегом, лишаючи візерунки лапатих слідів на мокрім піску,— буде їх видно вранці. Зрідка перегелгуються на ходу, перемовляються своєю, тільки їм зрозумілою мовою.

Підійшли, зупинились — дві грудки снігу біліють перед джумою. Наче питають, загледівши постать:

— Хто ти?

Пристоять, перегелгнуться і знову рушать далі. Якась є сумовита загадковість у цих їхніх щонічних виходах із насиджених бур'янищ під самі бризки та гуркоти бурунів — бурунів безконечності. Щось невикорінне їх вабить сюди, когось ніби чатують без сну, вслухаючись у розвировані простори нічного безмежжя. А там десь, за далеччю відстаней, під сліпучим днем у цей час іде «Оріон», на всіх вітрилах летить над глибинами до рідних своїх узбереж.

1975—1976

Оповідання

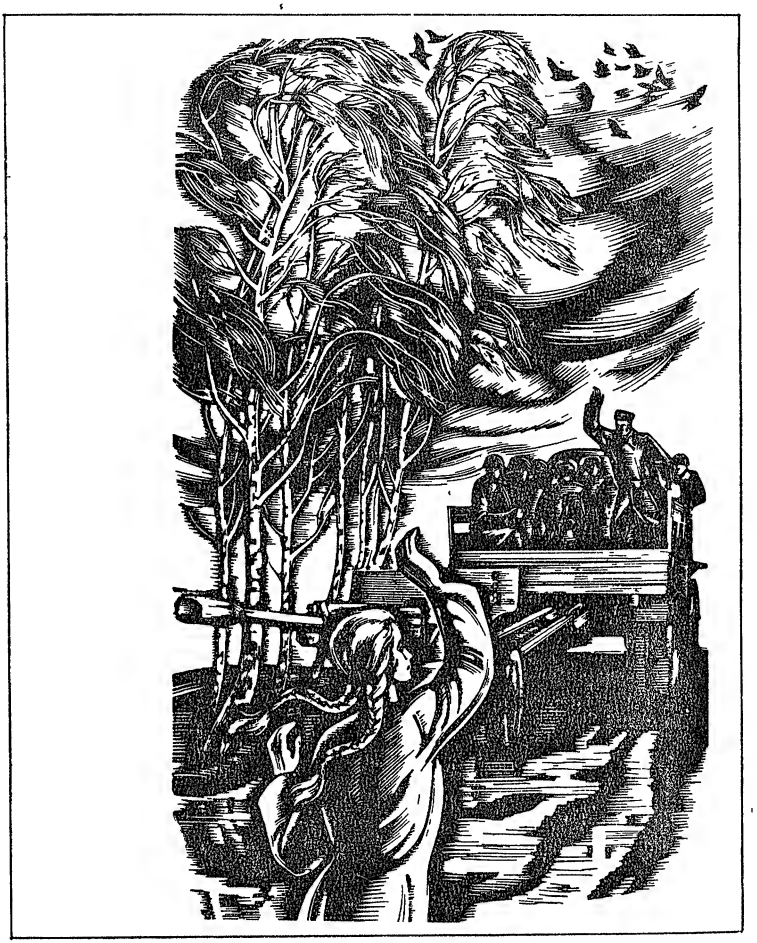

УСМАН ТА МАРТА

ОПОВІДАННЯ БАТАРЕЙЦЯ

Найбільше люблю оцю пору — провесінь з її молодими вітрами, з її чистими світанками, що розквітають на півнеба. Оживають після зими краснотали на Трухановім острові, мрійливо леліє в чеканні розливів безкрая задніпровська далеч... Вологі березневі вітри дмухають звідти на Київ, на Володимирську гірку, розбуджуючи в душі все те ласкаве, миле, далеке, що досі мовби дрімало десь у глибинах, а з першим подихом весни знов підіймається, пробивається на поверхню...

Усман та Марта! Де вони зараз? Як склалося їхнє життя? І чому саме про них щораз викликає в мені згадки оця ніжна київська провесінь?

Було це в Латвії. Після кількаденного виснажливого наступу по розгаслому фронтовому бездоріжжю нам випала, нарешті, передишка, і ми зупинились батареєю на одному хуторі, глухому, напівзруйнованому, закинутому серед боліт та березняків. Хазяїн хутора не відзначався особливою привітністю, господиня теж була досить стримана, скупа на слова, зате донька їхня — білявененьке, зовсім ще юне дівча — линула до бійців з відкритим серцем і не приховувала свого захоплення приходом наших військ до них на хутір.

Звали дівчину Марта. Жвава, прудконога, вона встигала бути скрізь, білкою проносилась сюди й туди по двору, метляючи світлими, як льон, косичками, шумлячи на бігу своєю рясною спідничкою та фартушком. Від неї все подвір'я здавалося нам веселішим, самим своїм виглядом вона мовби скрашувала похмуру природу того краю.

За кожним із нас були тисячі кілометрів фронтових доріг, безліч жорстоких смертельних боїв, і за цей час могли б зачерствіти наші серця, одначе, видно, не зачерствіли, видно, не притупилося око до краси, бо невдовзі після прибуття на хутір ми вже помітили, що весна розбруньковується, що найчастіше Марта прошмигує

там, де стоїть наймолодший із нас, підтягнутий, стрункий, як стебелина, ординарець командира батареї Усман.

Вихованець батареї, він був загальним улюбленцем, від нас у нього не було таємниць, і тому вся батарея знала, що жодна дівчина ще не обіймала, не цілувала Усмана,— всі чари першого кохання для нього були попереду. І ось тут, видно, настав і його час!..

Змінився на очах хлопець. І не стільки змінила його ота брава з червоним денцем кубанка, яку йому тут же пошив батарейний кравець, скільки змінився він внутрішньо в чеканні, в радісному передчутті чогось незвичайного... За що б не взявся — робота кипіла в його руках, і мрійлива світла усмішка весь час не сходила йому з лиця. Чистить автомат — посміхається до автомата, гляне на узлісся — посміхається узліссю, його молоденьким білокорим берізкам.

Хлопець не приховував перед нами свого захоплення Мартою, своїх бурхливих юнацьких переживань; перше їхнє кохання, займаючись, як вранішня зоря, над ними двома, клало свої відсвіти і на всю батарею. Ми теж хвилювались і переживали за них. Кожен з батарейців вважав за потрібне ощасливити Усмана своїми порадами та наставленнями, а коли ми бачили, як наші молодята про щось розмовляють удвох біля колодязя і Марта, бовтаючи відерцем, посміхається Усманові через плече відкрито, ясно, напівдитячо,— всім нам ставало гарно, теплішало на душі.

Дивувало одне: про що і як вони могли розмовляти, смуглявий оцей юнак із Самарканда і білява латиська дівчина? Марта майже зовсім не знала російської мови. Усманові вона теж давалась нелегко, а втім, це була єдина мова, на якій вони тільки й могли порозумітися.

Настав банний день. Раніше, коли Усманові випадало готувати баню, він брався за цю марудну роботу знехотя, без найменшого ентузіазму: один клопіт, мовляв, нічого героїчного... Але цього разу він давно мріяв про роботу саме таку. Дарма що вогкі дрова лише сичать і не хочуть горіти, дарма що дим задухою тебе душить,— усе це ніщо, коли поруч з тобою чути дихання і сміх, і зірками сяють крізь дим дівочі закохані оченята...

Кочегарили вони, звичайно, з Мартою. Удвох підносили дрова, удвох роздмухували вогонь, примостившись біля топки, як діти. Надвечір баня була, нарешті,

готова, і Усман — весь у сажі, мов сажотрус,— прибіг звідти, з городу, доповісти командирові батареї. Випрямився, задиханий, чимось радісно спантеличений, як людина, що відкрила зненацька величезний скарб і ще сама не йме віри своєму щастю.

— Товаришу капітан, дозвольте рапортувати!

— Рапортуй.

— Баня, готов!.. Горить, кипить... Во, баня!..

І комбат, і всі присутні бачили, однак, що надто чимось схвильований хлопець, щось скоїлося з ним.

— Чого такий розпашілий прибіг, Усмане?.. Невже там із ким-небудь чарку випив?

— Ні, не випив, товаришу капітан!

— А що ж трапилось?

— Ми... ми... ми з нею поцілувались!

Оце була звістка! Комбат стояв приголомшений одвертим Усмановим признанням.

— Ну новина!.. Як же це... хто кого спокусив? Хто винуватець?

— Дим, товаришу капітан! Вогонь розводили, дим ударив із топки, нічого не видно було... Самі й незчулися... Ні я, ні вона — тільки дим!..

Бійці зареготали, стримано посміхнувся й комбат.

— Ну що ж, винуватих нема... Тільки тепер тобі треба на ній женитись, Усмане... Ти подумав про це?

— Аякже! Багато-багато подумав!

— І що ж?

— Товаришу капітан, я готов!

Бійців щиро тішила Усманова запальна гарячковість, його чистосердечні признання.

— Нарешті й наша батарея матиме невістку,— жартували бійці.— Тільки який же вас піп повінчає? Вона ж, мабуть, католичка, а ти магометанської віри... Та крім того ж,— солдат: чи Верховна Ставка дозволить?

Одначе хлопцеві було не до жартів, йому треба було готуватися до побачення... Виявляється, Марта запросила його на вечір до себе, на хазяйську половину, і увечері він уже буде там, зостанеться з нею в дівочій її світличці!

Справа набирала серйозного повороту. Іти чи не йти Усманові увечері до Марти? Думки батарейців про це розділились. Одні вважали, що це непристойно, батьки можуть зчинити скандал, інші ж, навпаки, рішуче були за те, щоб Усман скористався запросинами і щоб ішов

неодмінно, бо інакше — спасувавши — він осоромить, мовляв, усю батарею.

Усман ждав, що скаже комбат.

— Можеш іти,— сказав, подумавши, комбат, який і сам був ще порівняно молодою людиною.— Іди, але щоб чин чином було все, без усяких дурниць там, зрозумів? — суворо попередив він щасливця.

Бійці теж загомоніли, застерігаючи хлопця, даючи йому різні за ступенем мудрості поради, котрі мали озброїти кавалера перед таким важливим випробуванням:

— Дій сміливо, але без нахабства!

— Дружити — дружи, одначе кривдити не смій!

— Щоб нам потім за тебе не червоніти перед батьками... Бо ти молодий, а вона й зовсім молоденька...

Увечері Усман пішов на хазяйську половину, і вартові, походжаючи попід вікнами, були свідками його тріумфу. Бачили, як вся сім'я за добрим звичаєм щиро й шанобливо вітала Усмана в своєму колі, як сам господар, всадовивши майбутнього зятя за стіл, частував його якоюсь наливкою.

А наступного дня батарея одержала наказ рушати вперед.

Хмарний день, ворониння грає в небі, вітер берези гне... Усе вже готове вирушати: мотори заведено, бійці сидять по машинах. Комбат, глянувши на годинник, ось-ось має подати команду. Одначе, видно, і йому не хочеться сполохати тих, кому зараз співчуває уся його батарея, за ким, тамуючи зітхання, стежать і присмучені батько й мати, що стоять на ганку...

Серед двору на видноті Усман прощається з Мартою. Обоє повністю поглинуті своїм почуттям, і дарма, що за ними стежать десятки пар очей,— нікого й нічого для них, закоханих, зараз на світі не існує!

Рясні сльози градом котяться по дівочих щоках, а вона, усміхаючись, як сонце крізь дощ, все тримає хлопцеву руку в своїй руці, все надивляється на нього, на свого обранця, що стоїть перед нею, мов засліплений, мов зачарований.

Нарешті комбат обірвав ідилію:

— Усмане, пора!

І хлопець, востаннє стріпнувши дівчині руку, кинувся до машини і, підхоплений товаришами, миттю опинився в кузові. Машини набирають розгін. Марта де-

який час ще біжить обіч шляху, щось гукає, махає рукою вслід, і льняні її косички безпорадно метляються в повітрі. Усман, зовсім блідий, безтямно вчепившись за борт, теж щось гукає їй у відповідь на своїй гортанній, нікому тут не зрозумілій мові... Товариші як могли заспокоювали його, одначе й самі оглядались на дівчину край шляху зі смутком розлуки, наче й вони теж прощались оце зі своїм першим коханням.

Починаючи з цього дня, Усман став ждати від Марти листа. Та хіба лише він ждав? Уся батарея ждала тепер того фронтового трикутника від своєї — хай ще й не «невістки», але таки ж нареченої! Що вона напише? Як себе поведе?

І ось, коли батарея вже вела бої на землях сусідньої — Естонської — республіки, довгожданий лист, нарешті, прийшов, принесла польова пошта на батарею слівце від Марти! Звістка про це миттю облетіла всю вогневу. Само собою розумілося, що Усман всім прочитає листа, з усіма поділиться теплом свого далекого кохання. Та ба — трапилось непередбачене: лист було написано латиською мовою, якою ніхто з батарейців не володів.

Усманові — хоч на небо дерись: як його прочитати, до кого звернутись за допомогою? Чи до отих гнилих замінованих боліт, чи до оцих тонких білокорих берізок?

Хлопець, однак, не довго вдавався в тугу. Головне, що лист був, лист, написаний Мартиною рукою! Аркушик із шкільського зошита і на ньому так старанно й загадково, рядок за рядком — лист любові до тебе. І хоч Усман не розумів з нього жодного слова, але ходив сяючий, щасливий... Не забула-таки, згадала, жде!

Носив той лист біля самого серця, добував по кілька разів на день... І смішно, й зворушливо було бачити, як стоїть він десь на узліссі між білими цівками березняка і, добувши лист, радісно «читає», мовби ділиться своїм щастям з березами, болотами, низьким прибалтійським небом.

Так тяглося тиждень чи й два. Батарея вже стала забувати про лист, не до нього було їй у цей час: бої точились жорстокі, немало було гірких втрат. Та ось приходить наказ — батарею разом з полком перекидають на іншу ділянку фронту. Довелось переїжджати через уже визволену Ригу.

Бійці, які їхали з Усманом на однім грузовику, помітили, що, опинившись у місті, хлопець дивно занепокоївся, кидається від борту до борту, когось жадібно шукає в натовпі збудженим поглядом.

— Що з тобою, Усмане?

— Стоп! — раптом забарабанив він у кабіну, де сидів комбат.— Один секунд! Товаришу капітан! Секунд, один секунд!

Капітан озирнувся і побачив крізь скло вкрай збентежене, зблідле обличчя ординарця.

— Що тобі?

— Марта! Марта! — заволав хлопець, показуючи рукою в людське юрмище.

Думали, що й справді він десь угледів у натовпі Марту, і, хоч як поспішно проходила батарея містом, комбат вважав за можливе вділити «один секунд» для Усманових сердечних справ.

Зупинились, і Усман, вилетівши з кузова, стрімголов кинувся в натовп на тротуар. Перехожі стали озиратися. Перед Усманом саме проходив солідний громадянин у шубі, з двома дамами попід руки.

— Стій! — владно зупинив його Усман і, швидко добувши з нагрудної кишені лист, простяг незнайомому: — Читай!

— Даруйте, але...

— Читай, читай, без розмов!

Довкола них незабаром зібрався натовп,— бійці змішалися з перехожими.

— Коли просять, то чому ж: читайте,— підохочував натовп.

Громадянин у шубі знизав плечима, поправив на носі масивні окуляри і став голосно, як відозву, читати інтимне дівоче послання, тут же перекладаючи його для Усмана.

Лист був як лист. Дівчина присягалася у своїй вірності, писала, що образ Усмана весь час стоїть перед нею, сниться їй ночами... Одне слово, все було так, як буває в листах палко, по-школярськи закоханих дівчат.

Засліпленими від щастя очима дивився Усман на громадянина в шубі, і, видно, солодкою музикою, весняним співом солов'я здавалось зараз йому це пісне монотонне читання. Доки читалось, ніхто не дозволив собі безтактного жарту, в серйозній задумі слухала батарея, слухав і цивільний люд, душею збагнувши, видно, всю

важливість цих, хай трохи й наївних, дівочих звірянь. І хоч на обрії ще стугоніли артилерійські гули, нікого не здивувало, що бойова батарея, зупинившись серед вулиці, схвильовано слухає лист закоханої дівчини, забувши на мить про війну з її залізними законами, поставивши в цей момент над їхньою суворістю трепетно-ніжну чистоту цього юного кохання.

Кілька хвилин, затрачених тут, батарея потім надолужила на марші. Але скільки було розмов, скільки радості для Усмана... Згодом, коли ми йшли вже Польщею, Усман одержав від Марти другого листа. Цього вже було написано російською мовою: дівчина вчилась!

...У боях на Віслі мене було поранено, і я назавжди змушений був розлучитися зі своїми батарейцями.

З плином часу загубились для мене сліди Усмана і Марти. Не знаю, де зараз вони, ці двоє наших закоханих, де зустрічають вічно молоду оцю провесінь... Але, думаючи про них, я чомусь певен, що вони разом, у парі, і що обоє вони — щасливі!

1947

ПІД ДАЛЕКИМИ СОСНАМИ

Кілька разів підряд одержую листи від невідомої мені людини. Листи не розраховані на відповідь: на жодному з них зворотної адреси нема. По штемпелях на конвертах можна лише приблизно догадатись, що йдуть вони десь із країв шевченківських.

Пише жінка. Розповідає про будні свої, про те, чим була заклопотана, що подумала сьогодні, що вразило її. Деколи — про книжку, щойно прочитану, іншим разом про щось почуте по радіо, навіяне піснею співака... Часом поділиться настроєм, на когось поремствує або в усіх подробицях розповість, як збирала в лісі хмизиння на паливо та соснові шишки, а вони сирі, тільки сичать у печі, горіти не хочуть. В іншому листі буде цілий епос про брата-пияка, про його черговий візит — я цього брата вже добре собі уявляю: знову приповз мало не навкарачках, влаштував бешкет нічний, вимагав троячку на опохмел. Коли ж відмовиш — лається: ти скупа, ти звихнута, ти звихнулась ще тоді, у своєму погребі!.. А яка ж я звихнута, коли бачу, як людина твариніє, десь отак нажлуктившись у чайній... Коли зайдеться на цю тему, тут уже адресатка не вибирає слів, їй не до стилю,— почувається, як вона шаленіє в пристрасті свого обурення, в гнівах та клятьбах не знає стриму, їй конче потрібно виповісти, вибурхнути комусь на папері свою душу, свій будень, свої незлагоди житейські.

Як можна з її листів зрозуміти, за фахом вона вишивальниця, і видно непогана, бо вмінням її дорожать, запрошують і сюди, й туди, зараз ось пропонують іти в ательє при цукроварні. Ще не вирішила, можливо, й піде, хоча навряд чи довго втримається там, бо незлагідний має характер (вад своїх вона не приховує). Почувається, що вишивання дає їй істинну відраду, її тішить, що робота комусь сподобалась, листи рясніють клопотами про нитки та узори, хоча й іншої роботи вона не цурається: з тих, видно, жінок, що руки їхні — і до голки, й до лопати, до всього вмілі, до всього здатні. То ось їздила допомагати якійсь бабусі копати картоплю, то була оце з братовою на буряках...

Штемпелі на конвертах час від часу змінюються — десь буває, когось провідує, приробляє то в тих, то в інших родичів, але вдача її крута, видно, дається взнаки, бо по якомусь часі знову — наче віддих полегшення: ось я, нарешті, вдома, у хатині своїй на узліссі, тут мені найкраще, тут мені сосни ночами шумлять.

Іноді не пише подовгу, ніби зовсім уже зникла з обрію, загубилась в людському морі, потім, дивись, озивається з іншого десь місця, за нових уже обставин виринає її мовби й неяскрава людська судьба. Весняний сезон працювала оце в лісорозсаднику, бо любить висаджувати ялинки, і там такі проліски,— мабуть, найсиніші в світі! (в конверті буде при цьому вкладено кілька розплющених присохлих до паперу пролісковых пелюсток).

А це возила брата на лікування, бо він же коли не п'є, то золотий чоловік, душа в нього добра, і діти славні, на роботі механізатор такий, що ним не нахваляться, та от біда: губить людину зелений змій!.. Отже, відвезли, здали його з братовою, не знають, як буде, а поки що можна дух перевести, не боячись його бешкетів,— тепер їй знову ночами тільки сосни на узліссі, як море, шумлять.

Іноді надсилає вірші. Ні, не для друку, не високої думки вона про своє віршування, сама знає, що з поетичною технікою вона не в ладах. Просто вилилось так, украпилось посеред листа: біль якийсь, туманець спогаду, смуток-туга за чимось... Гіркі скорботні рядки в народно-пісенній традиції, з калиною, буйним вітром, з римами «кров-любов» і навпаки... Про юність, давно втрачену, про подругу, що було їй шістнадцять літ. Мотив подруги раз у раз повторюється, почувається, що людина ця для неї дуже дорога. Пишеться олівцем, хапливо-недбало, кострубато, але зате й фальші нема, все пройняте щемом достовірності, все своє, наболіле, вистраждане... Читаєш і думаєш: яке невичерпне горе людське, яке багатолике воно, в яку часом химерну вбирається одежу. Напівкошмари якісь. Ніч, стрілянина, чорні тополі коло цукроварні... Село, що палає в пожежах. І тут, щоразу, коли заходить про це, помічаєш, як видіння її сплутуються, настає криза думки, уява борсається в хаосі якихось напівзатемнених асоціацій... Образ судорожно рветься, зневиразнюється, слово гасне у скриках, прокльонах, в недомовленостях болю...

Минатиме час, листи завеснiють пролiсковою синню, мережаний листочок папороті з'явиться в них, вродиться слово захвату перед дивними узорами природи,— теплу весняного сонця, світлу небесному буде проспівана тиха й наївна хвала. Добра людина зустрілась десь на автобусній зупинці, за когось вступилась в ім'я справедливості, і цьому факту теж буде віддано належне. Потім уже десь в інших листах, зовсім не до місця згадано буде про якісь чоботи, грязюку, сніг, про матір, що, прострілена з автомата, лежить, закипівшись у калюжі крові біля погреба. Майне образ хлопця-лейтенанта, якого вона, дивна оця адресатка, вперше побачила того ранку, коли, боса, вилізла із своєї схованки земляної на білий світ. Побиті люди, брудний сніг перемішаний з кров'ю, сонце сходить із-за цукроварні, і хлопець, що, роззувшись, дарує їй, кимось роззутій, чоботи... Хлопець з очима синіми і чоботи — то образ визволення.

І щодалі, від листа до листа, ні-ні та й з'явиться якийсь новий штрих, що його, однак, ще треба розшифрувати, з'єднати ланкою уяви із попереднім. Багряним візерункам осені будуть приділені цілі сторінки, а потім знову з'являться дрова, що тільки сичать, як гадюки, а не хочуть горіти. Снігур червоногрудий прилітатиме щось поклювати на кущі. А коли споночіє — все виповниться шумом лісу, місяць пливтиме над соснами у білих розтеклих хмарах, оголена гілка буде погойдуватись цілу ніч за вікном, ніби чиясь — невідомо чия — рука. І зненацька виникне знову той хлопець-лейтенант: у драних валянках, він лежить на снігу під сусіднім селом, скосило його наступного дня, в самім розпалі бою... Вона там, під Журавами, його розшукала і постояла над ним.

Загиблого безіменного лейтенанта заступлять інші події. Брат повернувся звідти, де лікують, поки що не п'є, і для сім'ї — свято. Він знову на тракторі, біля кагатів зрання й до ночі. Він же коли не труїть себе, то трудяга з трудяг, скажи, він і чорта закагатує. А їй цілі дні минають у вишиванні — замовлень не бракує, роботи вже вистачить до весни. Снігу навалило, все біле, ліс повсюди в казкових химерах зими, годинами можна на них дивитись,— вона так любить сніг чистий-пречистий, де ще нічия нога не ступала. Від снігу і в хаті посвітлішало, і сонце частіше з'являється, б'є у

вікно — очі тепер, хоч скільки вишивай, не болять. Іноді за роботою навіть наспівує сама собі — улюблену свою пісню (не пише — яку). Тут сентиментальностей багато буде. Втішна синичка звідкись прилітає, сідає на підвіконня, привітно дзьобає дзьобиком у шибку — теж подія в житті самітної жінки. Та посеред злагоди, душевної успокоєності, зненацька знову, як зойк:

— У погребі сидимо, трусимось, позгинавшись,— мама і ми з подружкою... Невже кінець? І — за що?

А навкруги ніч, пожежі, війна, село кипить у гвалтах, в крові. Нічними останніми боями звідусіль стугонить Корсунь-Шевченківський «котел»...

У конторі цукроварні шнапсом залитий паркет — востаннє тут бенкетує зі своєю ватагою есесівець Шульц. Бенкет передсмертя, оргія відчаю. П'яний Шульц то жбурляє у стелю пляшками, то хапається за пістолет:

— Кулю пускаю в лоба! Маєм наказ — кінчати з собою! Хайль! Дайте крові і дайте дівок!

Стугонить канонада,
До горла затягнулось кільце.
Як не можна злетіти до неба,
То йому залишається це.

Так нижуться рядки її горьовитого епосу.

А Шульц на цукроварні уже допився до білої гарячки, оскаженілий, чоботом садить під боки тих, що поснули:

— Ферфлюкт, сакраменто! Всі ви тут партизани! Дівок мені зараз сюди, грудастих своїх українок!

Далі плутаються, рвуться нитки уяви. Крізь біль душевної зраненості, крізь прокльони й задуху страждання лише згодом постає льох, замаскований люцеркою (може, тому, що батько був агроном, і поле любив, мама згадала в хвилину скрути про копичку люцерки, щоб під нею в землі заховатись).

Троє їх сидять у льоху, смерті ждуть. Ні, не смерті! — життя! Чують гуркотняву наступу наших військ, з молінням шепочуть: «Швидше, татусю! Це ти наближаєшся в танку, йдеш, сталлю окутий,— ти визволиш нас!..»

А тим часом із темряви підступили до льоху вони, останні, приречені — учасники передсмертної оргії:

— Ком, ком сюди! Вилазьте ви, партизанки, з своєї нори!

«А може, й справді ми партизанки?»

Першою Маруся кинулась на фашиста, руками вчепилась, викручує автомат. Коротка черга по ній, ще одна — матері просто в груди... Наостанок — гранату в льох, зблиск і тьма, тільки встигла подумати: все.

«Було Марусі шістнадцять, та й мама була ще молода, не минуло їй тоді ще й сорока років... А я чудом зосталась жива. Лише вранці, коли мене витягли з погреба... «Лесю! — кажуть,— ти ж стала сива, як молоко, невже це ти?..» Отоді сонце якраз сходило із-за цукроварні, чітко це пам'ятаю. І сірих шинелей наближалося з поля багато. І тоді ж невідомий той хлопець, роззувшись на снігу, подарував мені свої чоботи... Все точно тут, як документ. Шульца вбили за греблею, сама бачила — серед жому валявся».

Це був останній лист, одержаний від невідомої адресатки; більше вона відтоді не озивається. Таке враження, що людина висловила, виповіла себе й замовкла.

Ще одна людська судьба, ще одне знівечене чиєсь життя. Мимоволі подумається іноді: а може, й справді неабияка юна поетка була загублена тієї ночі, оргійної, гвалтівної, в Шевченковім краю? Зтрощена горем, за кілька годин перед визволенням? Адже ж в окремих зблисках душі, в уламках образів, навіть в отій гілці, що гойдається вночі за вікном, вчувається хист, обдарованість. Після пережитого потрясіння зостався зранений дух, психіка, що не завжди владує собою. Тільки туманним скриком, не зовсім розбірливим зойком час від часу озивається в простір ця до краю налита болем, отьмарена жахіттям кошмарів душа, що й досі її терзають, не дають спокою.

От і здалося, що варто про це розповісти. Бо щоразу, коли наближається у святково вбраних ялинках Новий рік і згадуєш людей, чимось тобі не байдужих, почуваєш бажання послати привіт і тій невідомій самітній жінці, котра десь на узліссі, під розшумленими соснами терпляче вишиває гіркі узори свого переболеного життя.

1970

З ТИХ НОЧЕЙ

Скелі й вода. Вже осінь, збезлюдніли пляжі, хвиля розбурхано б'є в береги. Сидимо на камені, що колись, може, під час землетрусу, обвалився в море, неподалік стирчить із води інший уламок скелі, на ньому, напівзатопленому, чайка незворушно стоїть, велика, тонконога. Дивиться кудись у простір, наче думає.

Ще далі скеля-стрімчак могутньо виступає в море. На самій вершині її видно вагончики з антенами — там мешкають хлопці-прикордонники. Сьогодні Винокур має зустрітися з ними.

— До свята Перемоги ось ідемо,— каже він,— кличуть, щоб поділився пережитим, і, мабуть, треба для молоді щось би веселіше, а мені все той випадок з думки не сходить, одна з тих ночей...

Відомо, які вони, фронтові ночі, а ця... Така була темна, що темнішої вже, здавалось, ніколи й не буде в житті. Ну та що тобі говорити. Вишикував я на галявині своїх орлів, перевірив, чи всі взяли з собою порожні речові мішки, як було наказано, і повів. Куди? А чорт зна й куди! В пітьму кромішню, в багнища, лісом — за сухарями!

Треба сказати, що голодували ми перед тим кілька тижнів дико, страшенно. Відтоді, як вивантажились наприкінці зими з сибірських своїх вагонів та пішли день і ніч місити на захід грязюку, довелося розпрощатися з польовими кухнями, бо де вже було їм добутись до нас, у ті мокрі чорні ліси та яруги... Надовго ми там застряли, відрізані від світу цілковитим бездоріжжям. Живем кротячим життям, пострілюєм, позатягавши ремінці на останню дірочку. Доходило сюди — та й то нерегулярно — тільки те, що можна було на плечах принести вночі. Якось підкинули тушонки без хліба, іншим разом пшона та іржавих оселедців знову ж без хліба,— робіть, хлопці, з цим добром, що знаєте... Ну солдат і тут знайде вихід: жменька пшона на котелок води і вже тобі суп вариться чи принаймні щось схоже на нього, а оскільки солі нема, то вкинемо для присолу в цей так званий суп хвоста з оселедця... Коли ж на

узліссях став вилізати з землі дикий часник, почала братва і його промишляти: доберуться по-пластунському і давай виколупувати ножами та багнетами (хтось же й помітив серед першої весняної травки той солдатський женьшень!). А ночами на торішні картоплища стали робити вилазки; іноді навіть при світлі ракет, під обстрілом. Картопля, перезимувавши невикопана, вже, звісно, стала нікудишня, крізь пальці тече, але й з такої солдат зуміє вимудрувати якийсь делікатес. Не доведи його скуштувати нікому...

В такій от були ситуації, коли підкликав мене комбат:

— Набирай, Винокур, команду і в похід... Там у полк нібито сухарі прибули.

Я розумів, яке це довір'я. Посилають тебе на завдання, прямо скажем, делікатне, таке, що вимагає людей з репутацією бездоганно чесних, а що вибір упав на тебе, взводного командира, якому з обов'язку служби наче й не належало б таким ділом займатись, тільки підкреслювало важливість операції.

Отже, йдемо. Чвалаємо в суцільній темряві лісовою просікою, мовчки місимо бездонну грязюку. Розмісили — ноги не витягнеш. З сусідніх батальйонів теж брьохають команди, одну з них веде знайомий лейтенант Гараджа, від нього дізнаюсь, що сухарі навіть не в полку, вони десь аж у дивізії застряли,— звідки доведеться їх нести на своїх горбах. Набавляємо крок, рухаємось майже форсованим маршем, люди мов скупані, вже не тільки гімнастерки — навіть сукно шинелей попромокало наскрізь: якби це вдень, видно було б, як на твоїх орлах шинелі димом парують... Однак поспішати треба, жену, скільки дозволяє темрява, бо не пізніш як удосвіта маємо й повернутися в батальйон, а шляху, якщо цю тванюку можна назвати шляхом, кільканадцять кілометрів. Та ще й в пітьмі лісовій — в темряві туди, в темряві й назад... Не відставай, підтягнись, скоріш, братці, скоріш! Важко дихають люди, хлипають, чвакотять чоботи, голий вітер над ними гуде в голих чорних деревах.

Знеможені мої орли, та одначе стараються, дають темп, розуміють усі, що треба. В мене і в самого в чоботях, чую, грязюки повно, та хіба на такі речі тоді зважалось! Молодість виручала. І взагалі на фронті, як відомо, людський організм ставав залізним, жаль, що не залишається він таким і до кінця днів...

Нарешті попереду крізь дерева проблиснули вогні: віхтяні смолоскипи червоно горять, люди коло машин метушаться. Підійшли ближче, вступаєм у зону світла від тих смолоскипів, що, приткнуті між деревами де-неде, чадно, жирно горять, кидають червоні відблиски на все... Табун «студебекерів» збився на галявині, тут же, посеред грязюки, на розстелених брезентах, ваги стоять: дивізійні та полкові годувальники наші при смолоскипах розважують сухарі, хмуро й заклопотано роздають їх прибулим з передової командам.

Ненадовго залишив я свою забрьохану охлялу команду, відлучився довідатись у вагарів, за ким і коли мені одержувати, повернувся, а хлопці мої вже в незрозумілому збудженні, в перешепотах якихось веселих, змовницьких...

— Що тут у вас?

Декотрі щось гризуть з рукавів, не криються й від мене:

— Он там, на тій машині... Лантух прорваний... Вони з нього самі сиплються!..

Ну да! Як із рогу достатку! Знаєм ці штучки... Прикрикнути б, настрожити, заборонити, але чи так уже тобі та бурда з оселедцем в'їлася в печінки, чи що інше, тільки за мить і вашого взводного наче штурхонув хтось у пітьму, де позад машин чулася гарячкова вовтузня. А що «студебекери» з вантажем по саме черево сидять у багнюці, то зовсім просто було й учепитись за борт — учепився, переважився, і ось рука в темряві сама шугнула в дірку прорваного мішка, в те казкове дупло з сухарями... Ще ніби аж теплі були вони, самий доторк до них — шорстких, хліб'яних! — уже був насолодою. Гребнув раз, гребнув два — і кишеня повна. Тепер можна було розкошувати. Наповнена кишеня стала, мов торба, шинель відстовбурчується, і ніби кожному стрічному видно, з яким ти зараз уловом. Відійшов між дерева, в гущавінь, де темніше, і похапцем давай гризти. Після того, як на безхліб'ї живіт до самої спини тобі приріс, мав би хіба ж такий смак зараз відчути, а проте смаку не було, сама гіркота якась — гіркота і все. Гризу їх, а вони мене гризуть: до чого ж це ти дійшов, товаришу взводний? Та невже оце аж так вона тебе ухоркала, упослідила ця розпроклята війна? До такого гріхопадіння дійти, піддатись на таку жалюгідну спокусу?.. Вчительський інститут закінчив до вій-

ни, сам наставляв дітвору — цього не можна, це погано, так не роби. А тепер глянь на себе: як злодюга стоїш у кущах у мокрій забарложеній шинелі, спиною до смолоскипів і крадений сухар гризеш... Уже він не тільки гіркий, уже й солоний чомусь... Оцього ще бракувало! Сльозу пустити! Ану візьми себе в руки, товаришу лейтенанте! Негайно ж наведи порядок у розкислій своїй душі!

Вернувся до своїх, обтяжений тягарем сорому й провини, але сповнений рішучості отямити підлеглих, вивести їх із гріхопадіння: якщо й досі там хтось шастає в темряві по кузовах, накажу зараз же припинити... А що й сам не втримався, спокусивсь, то це ще більше розпалювало бажання зігнати на інших злість, накричати, присікти зі всією суворістю. Однак потреба в цьому відпала сама собою: біля машин уже було виставлено вартових.

А сухарі просто вогнем печуть у кишені, не знає товариш взводний, що з ними й робити. Став заспокоювати себе, що, зрештою, це дрібниця і ти ж таки на війні, де багато що відбувається зовсім не так, як за мирних обставин: те, що раніше сприймалось би як дикість, потворність, тут часом вважається річчю майже природною. Одначе все це мало втішало. Війна війною, а все-таки не забувай, хто ти є. А, виходить, забув: не подумавши кинувся на той «студебекер», мов злодійчук який-небудь, запустив руку в цупкий паперовий мішок!..

Тим часом усе нові прибували команди, і з однією з них прибула... Ну ти ж її повинен знати: Ліда Половецька, медсестра з третього батальйону. Пам'ятаєш — ще до твого поранення,— як на фронт мчалися ешелонами та вискакували на станціях кип'ятку набирати... Одного разу й вона вискочила — без шинелі, в самій гімнастерці... То було на станції Тайга! Ще там вона мені в око впала. Зустрічалися після того лише зрідка, від випадку до випадку, а тут ось нарешті знов доля звела... Тільки з якої ж нагоди: біля сухарів, під смолоскипами, що світять на нас, палахкотять якось ніби по-дикунському, червоно, ятристо, ще й полум'я вітер ганяє... Ах, Ліда, Ліда! Біля ешелону яка ото була: весела, радісна, щічки горіли, мов яблучка, а тут стоїть бліда, змарніла, синці лягли під очима. Та все ж, загледівши мене, усміхнулась, зраділа, бачу, ну, а я — що вже й казати — на сьомому небі!

І так хочеться якусь їй зробити приємність.

— Голодна? — питаю.

Знітилась:

— Як усі.

— Наставляй кишеню!

Не розуміє, в чім річ, а я:

— Наставляй, наставляй!

І раз-раз — уже всі мої сухарі в Лідиній кишені... І не питай, сестричко, звідки вони, хрумай собі на здоров'я!

Так легко після того стало, так вільно. Ніби спокутував свою провину.

Ліда стоїть під сосною, делікатно гризе сухарик.

— Не гіркий?

— Що ти... Просто солодкий!

Дуже гарно дивитись, як вона гризе. І помітно повеселішала.

— Настрій у тебе, здається, трохи покращав?

— Звичайно! Дістався ось Лідці сухар, і вже вона майже щаслива... Так мало тут людині треба! Війна до краю спростила людські бажання...

— Найголовніше з бажань зосталось...

— Яке?

— Щоб не стріляло, як наші хлопці кажуть...

— Це правда. Це найголовніше. Щоб жити. Та щоб любити...

— Але ж, Лідо: любити — хіба це мало?

Згадуєм, як їхали, які там сніги чисті біліли, коли наші ешелони мчались на фронт.

— А тут така багнюка...

— На зупинках ти в сніжки все грала. Пригадуєш? Усе з тим лейтенантом із артполка... Ми аж заздрили йому.

— Лейтенанта того... вже нема.

Перестала й сухар гризти, обличчя знепорушніло, мовби замерзло. Нема! А який красень той був лейтенант, смаглій чорнобровий... Сміху повно в очах, життя молодого,— здавалось, ніяка куля його не візьме. Чуб смолисто-чорний на очі раз у раз спадав, коли він у захваті, в натхненні юнацькім ліпив чергову сніжку, міцно здавлював, а вона не ліпилась: сніг там був зовсім розсипчастий, осклянів під скаженим ясним морозом... Раз жменя Лідиного снігу попала артилеристові просто в його розвихрений чуб, і він одразу посивів, але тільки на мить.

І от — нема. В розквіті, в самій красі перестала існувати людина... А скількох нас чекає те ж саме? Може, й зараз когось уже нема з тих, на кого тут ще відважують на вагах сухарі... І така мене раптом лють узяла на тих, що прийшли, вдерлися, що стільки нам горя принесли, нівечать наші життя!.. Ліда якимось відстороненим поглядом дивиться перед себе, наче для неї все довкола тут дивне й незрозуміле — і ліс цей нічний, і люди, що, раз у раз сварячись, клопочуться над сухарями, і кужелі смолоскипів, що димлять з-поміж гілля роз'ятрілим ганчір'ям, скапують жирним вогнем.

Ледь освітлена постать дівоча стоїть переді мною в забейканій, якійсь недоладній своїй шинельчині, стоїть зігнувшись, стужено підпирає спиною сосну. Золотиста цівка сосни біжить угору, зникає десь у темній височині. Чути, як дужий вітер зі стугонінням перебігає верхами.

— Як гуде,— каже Ліда, дослухаючись до стогону верховіть.— Кажуть, це нагадує морський прибій... Той артилерист був родом з приморського міста... Ти колинебудь бачив море?

— Ні.

— І я ні...

— На нашу долю тільки море крові зосталось.

— Та ще ж і краю цьому морю не видно.

Чомусь мені врізалась у пам'ять та ніч. Може, що, розстаючись, Ліда руку мені подала, чого раніш не робила.

До своїх ми повернулися вчасно, ще за темноти, а от ділити сухарі (розкладаючи їх, як було заведено, купками на плащ-наметах) уже не довелось, роздали абияк, на хіп-хап: не до них було, на світанку — наступ, атака!

Майже місяць перед тим сиділи фріци навпроти нас через балку, через яругу, укріпившись на протилежнім узліссі. В землю вкопались, дріттям оплелись, а як сонечко — на бліндажах онучі сушать, нахаби... Після кількох наших невдалих атак, коли тільки трупом встелилось дно балки, настало щось схоже на затишшя, снайпери лише перестрілювались. І ось цей світанок із залпом «катюш»! Не знаємо, звідки вони взялись, як дістались у ці нетрі, і взагалі їхню музику ми тоді вперше почули. Але ж який то був залп! Сліду не стало від фашистських поганих онуч, полум'ям усе взялося та димом, і ми разом ринулися в той дим...

Цілий день тривав бій, із-за кожного стовбура дзизкали кулі, кожне дерево доводилось у них відвойовувати. Лише надвечір, коли противника вибили з лісу, змогли ми нарешті перевести дух. Вибити вибили, але ж скільки і наших лягло! По всьому лісу шинелі сіріють, розпластані, лежать наші хлопці серед торішнього листя, серед перших пролісків та дикого часнику, що всюди так і лізе тут із землі, та нікому вже не потрібен...

Ідемо надвечір з політруком серед знівеченого лісу, по місцях, де був бій, впізнаємо серед полеглих то того, то іншого, і раптом він каже:

— Дивись!

Між пеньками валяється сумка з червоним хрестом, і неподалік і сама медсестра розкинулась у кирзових своїх чоботятах. Під шинеллю, широко розтікшись, кров затужавіла: вся прикипіла нею наша Ліда до землі. Лице зовсім спокійне, рука вільно відкинулась, а збоку, помічаю, напіввисипавшись з кишені, виглядають... сухарі! Підсмажені, пшеничні, ті самі, видно,— мої. Тільки не до них уже Ліді: в небо кудись задивилась, незрушно, навік...

Товариш мій умовкає.

Чайка в дивовижній терплячості все ще біліє на темнім уламку граніту, через який уже раз у раз перехлюпує хвиля.

Море помітно розгулюється. Ніякої в ньому зараз блакиті, сама сталевість, весь його простір аж попід обрії сивіє зовсім по-осінньому. І лише там, далеко, де з-під хмари снопом проміння іноді сонце пробризне, морська гладінь одразу ж спалахне в якомусь місці — ненадовго утвориться на ній, сяйнувши зовсім як уліткy, сонячна галявина. І доки вона є, доки над нею не зімкнулася тінь, ми з товаришем мовчки дивимось на той, кинутий у просторі, хисткий острівець сонця, що серед безмежжя сивих вод усе перед нами сліпуче горить і трепеще.

1974

БЕРЕЗНЕВИЙ КАЛАМУТ

Ще один воскреслий із мертвих — та чи цим тепер особливо кого й здивуєш? Ще один. Лейтенант Валуйко Максим, або ж просто Максюта, як звали його в полку. Той двадцятирічний безстрашний шибайголова з рум'яними повними щоками, що завжди першим ліз у вогонь і що загинув напровесні сорок п'ятого на плацдармі за Гроном, де під час одного з боїв увесь взвод його був відрізаний у полі й перемелений ворожими танками.

Бої на тому плацдармі були для нас чи не найтяжчими зі всієї війни. Намагаючись будь-що прорватися до оточеного Будапешта, ворог скаженів, в одну з ночей висадив на станції Комарно щойно перекинуті з Арденн танкові дивізії й, вибравши момент, пішов у наступ таким броневим валом, що ледве всіх нас не перетопив у Гроні. Тяжкий, пекельний то був плацдарм. А найтяжче було, може, тому, що вже весніло, сонце пригрівало, розбухали річки, наливались водою низькодоли в полях та пролеглі через плацдарм балки. Наші глинисті траншеї теж поналивались талими водами, в усій природі почувалось оте велике бродіння-відродження, що в нас має назву березневий каламут... До того ж перемога була не за горами, близькість її ми почували кожним нервом, почували, як подмух вологих південних вітрів, як тепло сонця, що крізь серпанки хмар уже звисока світило нам у білих весняних вітрах.

Дотавали сніги, вся Придунайщина була рябою, поля набрякли водами, бійцям доводилось стояти в траншеях де по коліна, а де й по пояс у глинясто-рудій крижаній каламуті.

Оборону ми перед тим будували кілька тижнів, вросли в землю і були певні, що ворог не зрушить нас з місця. І не зрушив би, якби не оті армади «фердинандів» та «королівських тигрів», несподівано кинутих проти нас.

Навіть на передовій, як відомо, є найпередовіші, ті, що їх висунуто вперед на саме вістря позицій. З-поміж них був і лейтенант Валуйко із своїм взводом. Бути на тому вістрі — то далеко бути. Бо коли удар, то їм пер-

шим приймати бій, бо коли тоді «тигри» вдерлися, то найпередовіших отих вони з ходу змели, перемололи, розтягли гусеницями по полю...

Загинув. Так вважалося. А він ось сидить переді мною — голова біла, як у молоці, очі в променях зморщок, у цих очах і досі — відвага молодості. Це таки він. Такий же відкритий погляд. Така ж статурність — груди випнуті, і орден Червоної Зірки якось особливо випукло поблискує у нього на грудях, на чорній сукняній гімнастерці. Сивий, сивий зовсім! Крупне, квітуче колись обличчя давно, видно, втратило юнацьку свою повнощокість — схудло, вилиці різко випирають, з'явилася в рисах його якась нова твердість, міць, мужня карбована різкість.

Валуйко каже, що він тут проїздом, їде от сюди (добуває з кишені запацьорену карту й показує на ній — куди), має на тамтешнім заводі одержувати, вірніш, вибивати якусь дорожну техніку.

— Я ж тепер дороги будую, уяви собі. Маю справи з щебенем, піском, гудроном, з різною дорожною технікою і бюрократами... Коли відвалявся вісім місяців по госпіталях і постало питання: куди? — дай, думаю, піду в дорожньо-будівельний технікум, дороги будуватиму: вони ж у нас ще дуже погані. І відтоді будую. На Кавказі будував, на Саратов тягнув, а зараз між районами будую. Бо ми ж варвари, розумієш? Бачив, що восени робиться в районах, коли зайдуть дощі, а буряк треба вивозити?.. Яку техніку рвемо, які машини губимо! Стільки за один сезон техніки гробимо дорогоцінної, що на ті кошти можна б уже не гудронові — золоті дороги побудувати!

Почувається, як кипить у ньому пристрасть, кипить оте наболіле, і як він стримує себе, щоб не розійтись аж занадто.

Він закурює.

— Життя як? А життя як життя: то недовиконуєш, то перевиконуєш, сьогодні виносять догану, завтра дають премію, а там знову загризешся з начальством — знаєш же, як це в нас... Та, мабуть, і у вас так само? Одному не те сказав, другому не догодив, того на зборах покритикував, бо ж не личить нашому братові очі на брехню заплющувати, де б вона не була, правди від тебе ждуть — ти ж гвардієць!.. Ну а потім чуєш: важко з ним, характер у нього псується...

Міцний басовитий голос фронтовика стає неспокійним, Валуйко й не помічає, як знову кидається в ту рідну свою стихію із гудроном, нарядами, бюрократами, в той клопітний світ, де він живе, воює, де треба «давати комусь прикурити», когось виводити на чисту воду, роздраконювати на зборах, бо хіба ж це нормально, що мусиш кидати все і їхати на завод вибивати техніку — знає, що й там доведеться з кимось братись за петельки...

Ні, це таки Максюта, я впізнаю його волю, впертість, темперамент, і все ж — хоч я його уважно слухаю — мене не покидає почуття неймовірності його появи тут, його повернення звідти, з небуття. Адже він зник був для нас остаточно, безповоротно, героєм поліг на полі бою, відійшов у минувшину, і полк саме так згадував його — як одну з невиджалованих, хоча й неминучих на війні втрат. Нове ж поповнення, те й зовсім безболісно слухало згадки про нього та про його взвод — полеглий у димах плацдарму, полеглий загадково, майже легендарно.

І оце він звідти. Звідти, де весніло, а потім враз заскреготів залізом увесь наш плацдарм і враз перетворився в пекло, де мокра, щойно розмерзла земля мішалася з кров'ю, з розбризканим людським мозком, і вирував той залізний ураган без найменших пауз, і не сонце життя, а сонце смерті латунно, ненависно блищало нам крізь серпанок хмар.

— Але як же все-таки ти воскрес?

Він нахмурюється. Темне, землисте обличчя його ще дужче темніє.

— Воскрес я, брате, один. А взвод? Взвод же весь поліг,— очі його блиснули спідлоба сірим недобрим блиском.— Ви так і не знаєте правди всієї. Полягли. А як? Вінок героїв на них, та й по всьому... А я ось двадцять років живу і двадцять років мучуся цим: так наче я їх навмисне погубив. Ти ж знав моїх гвардійців — що за люди були! Чаплієнка пригадуєш? Перед тим його тільки в партію прийняли. Веселий, співучий, страху не відав... А Багрій? Це ж орел! А Божедар, що все дітьми хвалився... А Юров? Ну, отой зовсім молоденький. Вася Юров, телефоніст... Той, що все сміявся та казав: «Нічого не боюсь! Війна для мене — як маскарад!..» Я їздив після війни в його краї, з батьками бачився, і наречену його показували мені — вже літня жінка,

має свою сім'ю... А я досі ніяк не можу забути той його погляд, коли танк на нього наїжджав — погляд-благання, погляд-крик, юний, майже дитячий погляд, яким він зі мною прощавсь... Всюди ношу його в собі і знаю — носитиму до кінця днів моїх...— Валуйко схвильований, очі його вологішають, він ще запалює цигарку.— В тім-то й річ, що пережиті драми — вони не вмирають, вони — в людині. Буває, що приглухне, а тоді знов вибухне, опалить, опече, і ти вже місця не знаходиш, несамовитієш від того, що було...

Те, що було! Для нього воно, здається, справді ніколи не вмирає, знову й знову в ньому відроджується, оживає, як цей березневий каламут.

— Розумієш, наче всі їхні душі в мою переселились і оце ганяють мене по світу, бунтуються, не дають заспокоїтись.— Гримаса болю пробігає по суворому Валуйковому обличчю.— Ми ж могли не загинути в тому бою — ось що терзає найбільше. Смерть наша там була непотрібна, в цьому я переконаний. І уяви моє становище перед взводом в тій, передсмертній уже ситуації: я їм командир, старший над ними, їхнє життя в моїх руках, і все ж я мушу губити їх і себе — губити безглуздо. Трагедія вся в цьому, що безглуздо! Досить було одного слова, одного розумного розпорядження, і взвод був би врятований без будь-якої шкоди для справи... І той, хто це слово міг сказати, був з нами якраз, стояв поруч зі мною...

— Хто ж це?

— Ну, хай уже я міг не зорієнтуватись,— мовби не розчувши запитання, в замисленні вів далі Валуйко,— молодий був, гарячий, сам на рожен ліз, бо, крім усього, ще й хвастонути любив, та й орденів кортіло — не стану брехати... Але ж він, він! У батьки не одному б із нас годився: і не дурень же, бачив, як ситуація складається... У відкритому ж полі ми, нічим не захищені, в нас і окопів путніх ще не було. А за кількасот метрів, за спиною в нас — траншеї повного профілю. Хіба під захистом тих траншей ми гірше билися б з танками? Капітан Хлюпань, трясогуз старий,— на ньому, на ньому весь гріх.

Он воно що! Капітан Хлюпань, отой скрипучий, лайливий сусід наш... Мав ніби ж репутацію бездоганного служаки... Ні, це щось не схоже на нього. Бували в нього з Валуйком сутички, це вірно, але щоб аж так...

— Наче ж він непоганий командир був.

— Я теж так думав до того нашого смертного дня. Вмиратиму, не забуду ранок отой. Сонце в тумані. Ми щойно поснідали, стоїмо гуртом на вогневій, і Хлюпань з нами — він тієї ночі в нас ночував... Ворог не стріляє, ми теж, веселі стоїмо, диво наше солдатське розглядаємо: на землі, під крижинкою тоненькою — весна зеленіє! Водичка під тією крижинкою, і в ній так яро, іскристо зеленіє травка якась... І в цей час чуємо далекий гуркіт. «Що це?» — глянув на мене капітан Хлюпань, і я бачу, як він зблід. І одразу ж ми почули, як і за пагорбом, і в балках, в одній, другій — всюди в тумані танки гуркочуть. На фланзі метушня, піхота з бойової охорони уже перескакує до головних траншей. Я не мав сумніву, що капітан Хлюпань дасть і нам наказ відійти, бо кому ж це було потрібно, щоб ми з своїми мінометними трубами залишалися тут — адже в нас і протитанкових гранат було всього лише кілька штук. Міни, але ж міна «тигра» не бере, це він знав, гад старий. Гуркіт танків посилювався, вже били по них наші артилеристи, треба було щось вирішувати, і капітан Хлюпань заметушився, скрипучим своїм голосом гукнув ординарця,— бачу, зараз чкурнуть.

— А взвод? — питаю.

— Вам із взводом — лишатися тут!

— Але ж піхота... гляньте!

— Мовчать! Без паніки! Ні кроку назад...

І наказав мерщій знімати зв'язок.

— Я був просто ошелешений,— помовчавши, вів далі Валуйко.— Бо якщо перед цим ще можна було думати, що він не розібрався, не встиг як слід оцінити становище, то тепер, коли він наказав забирати зв'язок, усім нам ясно стало, що він просто нас кидає, жертвує нами, свідомо нас прирікає на смерть.

— Нащо ж зв'язок забираєте???

То лунає чийсь крик з вогневої. А він ніби не чує. Ще лютіше квапить ординарця і, нагнувшись, сам шарпнув, зриваючи, нитку польового телефону. «Товаришу командир! — як виріс перед ним, виструнчився наш Юров, наш прекрасний Юров-телефоніст.— Дозвольте й мені зостатися тут, із взводом».

І той старий черств'як, душогуб наш, глянув на Юрова холодними своїми очима, скривився й, відвертаючись, махнув рукою, пропащо якось махнув: зоставайся,

мовляв, якщо життя набридло... Котушки звелів ординарцеві взяти, а коробку польового телефону сам вхопив — так з апаратом і потрюхикав, потрусив своїм задом у тил... А я стояв такий злий, що хоч би і вбило. Добре, думаю, я таки виконаю наказ, але знай, що ти вчинив з нами підло, підло!

Ми деякий час мовчимо. Чути, як гуркоче кватиркою вітер весняний.

— Неясно, для чого все це було йому потрібно?

— Як для чого? А доповісти хазяінові про такий подвиг! Піхота відійшла, піхота драпонула, а мої, бач, трималися до останнього, погинули всі, вирішили краще вмерти, а не відійти. Відзначте їхній подвиг, та відзначте ж заодно й мене, бо це ж мої, це я їх так вигартував. Ще, скнарюка, й телефонний апарат прихопив, тож, думав, побачить командир полку, похвалить: «Оце командир... голки на полі бою не кине». А що кинув нас напризволяще, на убій кинув — то хто про те знатиме? Не думав же, що правда колись випливе... Звісно, ми билися до останнього. Коли протитанкових не стало, із звичайними гранатами, з мінами в руках кидались мої хлопці на танки! Шмаття летіло з їхніх десантів, бо і наша артилерія, й міномети полкові били по них з прямої наводки, та й ми не безславно вмирали: танки йшли на нас геть забризкані поганою фашистською кров'ю... Ну, а потім...

І Валуйко буденно розповідає, як накрило його снарядом, як падав, і в ту секунду навіть сонце було йому як снаряд, що вибухнув серед неба й застиг. Осколків понаганяло — і в плечах, і в легенях сидять.

— Був уже там, в антисвіті, аж уночі опритомнів,— тіло, видно, на сирій землі відійшло, натягло весняної сили. А вдосвіта, вже при наступі, сусідній полк мене підібрав...

Стара географічна карта, добута Валуйком з кишені, знову з'являється на столі.

— Ось тут він живе, наш колишній Хлюпань, в оцьому містечку на Поліссі. На півтораста кілометрів гак зроблю, а таки заверну до нього, доберусь, потривожу його у ведмежому його лігвищі...

— Він знайде, чим виправдатись.

— Знаю, формально до нього не підкопаєшся. Але я хочу глянути йому в вічі. Побачити хочу, якою стає людина після такого, і чи зрушилось хоч що-небудь у

бездушній його душі? Чи мохом обріс та так і живе? Ніні, шановний, ми з тобою поговоримо... Все тобі скажу, все викладу. Що саме скажу? А те, що людиною треба бути. Завжди. За будь-яких обставин.

Я уявляю собі їхню зустріч, їхню розмову, коли з Валуйком увесь взвод його буде, взвод молодих, веселих і відважних хлопців. Ще раз постануть вони перед ним у своїй невмирущості, із своїм чистим сумлінням...

— На орден цей хай гляне, що ним мене посмертно за той бій нагороджено... І про Юрова хай дізнається, як цього юного лицаря танк розчавив на моїх очах. Просто волав до мене поглядом: допоможи, рятуй! А що я міг? Хоч би йому, своєму любимцеві, Хлюпань не дозволив був залишатись, а то ж дозволив, занапастив...

Валуйко важко дихає, аж хрипить легенями, де ходять осколки. Знаю, ніщо його не зупинить, він доб'ється свого, тисячоверстий гак зробить, а прийде до того на поріг — людина з воскреслих, людина-розплата.

— Двадцять років клав я дороги, і ось одна з них таки приводить до нього. Ні, провідаю неодмінно. Повинен знати він, як хлопців на моїх очах перемелювало, як кров та нутрощі бризкали з тих, що ще годину тому жартували, сміялись... Ще танки нас не розтоптали, а він уже душі наші потоптав своєю підступністю й неправотою. Ти мене в багнюку затовк, а Батьківщина мене й звідти видобула, з того багна, з того кривавого місива війни підняла!

Валуйко різко підводиться, поправляє гімнастерку тим, ще гвардійським рухом.

За якусь годину він уже прямує до вокзалу. Ми прощаємось на вулиці. Сивина з-під його кашкета снігом сріблиться, біліє далеко, ніхто з зустрічних і не подумає, яким буйночубим, золотисто-русявим був цей гвардієць, що й сьогодні мовби несе в собі необоримий дух свого легендарного взводу... Відкрите мужнє обличчя, тверда хода. Такий він є. Таким віддаляється в своєму цупкому дорожницькому плащі з нарядами в кишенях, із запацьореною картою, де видавлено олівцем лінії збудованих і ще не збудованих доріг. Віддаляючись, Валуйко ще раз обертається, і ще раз зблискує мені його прощальна усмішка, повна почуття, повна тепла, і згадок, і смутку...

1965

БОНДАРІВНА

Наприкінці літа у Великих Сорочинцях збирається традиційний ярмарок. Той самий, вірніше, далеке відлуння того, давно відшумілого, що його образ залишив для нас Микола Васильович Гоголь. Унизу курна земля, в пилюку розбита тисячами ніг, а вгорі над людьми — сяючі небеса серпня! З давніх-давен під цим небом вирувало прибране у форму ярмарку народне життя, вершився торг, спалахували бійки та комерційні чвари, і веселощі бризкали увсібіч — вічні неперебутні веселощі ярмарку... Спудеї перекидалися жартами з миргородськими бублейницями, вертеп розважав людей раєм та пеклом, молодий Гоголь ходив між ятками, тоненький, з тоненькою паличкою, всміхався, загледівши якусь ярмаркову сценку, а може, й тоді вже плекав у душі клятвенно-урочисту юнацьку думу: «...Я поклялся ни одной минуты короткой жизни своей не утерять, не сделав блага».

Звичайно, все тут сьогодні інакше. Дьогтю не продають, не височіють посеред ярмарку навалені горою дерев'яні колеса, що їх споконвіку робили місцеві майстри-бондарі, не побачиш ні прядки, ні ступи, ні хомута, багато що з колишніх ужиткових речей назавжди відійшло в минувшину... А ось без знаменитої гоголівської Хіврі ярмарок не обійшовся. Поволі рухається вподовж ярмаркового майдану розлогий віз, запряжений волами, сірими, круторогими,— де їх і добуто в наш час,— а посеред воза на сіні з царською величавістю сидить вона, Хівря, лузає насіння, суворо покрикує на юрмисько молодих чортів, що всі в чорному, з цапиними, як у Мефістофеля, борідками, супроводять її дерев'яну колісницю. В густо нарум'яненій гоголівській героїні ярмарковий люд, веселіючи, впізнає артистку народного театру з Миргорода, свою роль вона веде, видно, не вперше, так само і в образах Рудого Панька, в бурсаках та інших гоголівських персонажах, що цілим юрмиськом бредуть за возом, виступають вже добре знайомі публіці учасники місцевої художньої самодіяльності. Мовби доповнюючи театралізоване видовище, з'являється кілька молодих циган, декому й

вони здаються загримованими учасниками лицедійства, одначе, ні, вони справжні, без гриму, і, звичайно, ні шатра, ні коней при них,— сюди, на ярмарок, вони приїхали на таксі.

Усе тут є, чому годиться бути на ярмарку: торгові ряди, рундуки, павільйони з крамом, є в кінці ярмаркової площі й баштан з куренем, де продають мелітопольські та херсонські кавуни, і вирощені на полтавських полях запашисті диньки сорту «колгоспниця». Вабить око різнобарв'я керамічного посуду, що грає, вилискує, розвішаний на пакіллі тинів та на високих тичинах, щоб далеко було видно роботу опішнянських майстрів.

Сонце припікає, вітерець не дмухне, повітря налите в'язкою спекою... Десь аж ген за натовпами якусь солом'яну крівлю увінчує лелече гніздо й сліпучо біліє над ним бутафорський лелека на одній нозі... Там корчма, оздоблена голубими віконницями, різними декоративними мальовками, а поруч веселить публіку діючий манекен — ще один гоголівський герой, якому вареники самі стрибають до рота...

Протиснешся крізь людську веремію і вже назустріч лунає збуджений переклик енергійних кооператорів: звідкись вони привезли вантажною машиною свої уцінені залежані піджаки і саме викидають їх жужмом із кузова, сподіваючись, видно, що в Сорочинцях і такий товар розметуть, що і їм,— не зблизька, видно, прибулим,— тут усміхнеться щастя...

— Дорогесенькі, по чім же ваші піджаки?

— Останній крик моди... тридцятих років!

— Та й багато ж їх у вас — і міль не переїла!..

Діло ділом, а головне, що панує тут всюди атмосфера невимушеності, розкутості, веселого, доброго людського спілкування. Ярмаркові цьому притаманне щось фестивальне, святкове. На кожному кроці виявляє себе тут народна вигадка, гумор, дотепність; сьогочасне й давня традиція раз у раз химерно переплітаються. Ось виструнчився серед ярмаркового майдану височезний, гладенький, мов корабельна щогла, стовп для випробу молодечої спритності. Будь-хто з бажаючих, здебільшого колгоспні гартовані хлопці, роздягнувшись до плавок, то один, то другий силкуються, під вигуки заохочень та гомін численних болільників, добутись до самого вершечка цієї щогли, де найудатнішого чекає приз ярмарку — гітара, або чоботи, або ще якась зовсім

не копійчана річ, чи, навпаки, дістануться тобі регіт та дошкульні насмішки глядачів, якщо ти виявився незграбним і десь від середини стовпа, на очах у всіх скапітулювавши, мішком посунувся вниз. Тут сміх та регіт, а десь там гучномовець рекламує товари (здається, оті самі піджаки), а на другім полюсі ярмарку з-під віття плакучих верб уже долинає пісня... Так, так: і ярмарок, і фестиваль талантів, і спортивні змагання — все тут переплелось, все злилось у соковиту радісну картину життя.

А втім, ярмарок не тільки торгує, жартує та розважається, почуєш тут і серйозні розмови, скажімо, претензії до меліораторів — будь вони при цьому присутні, можливо, й на користь пішла б їм відверта народна критика. Суть її в тому, що не по-господарськи ставляться озброєні могутньою технікою меліоратори до малих річок, випрямляють їх під лінійку, і як наслідок — там, де недавно була жива річка з її складним живим організмом, сьогодні по осушеній заплаві тягнеться, буває, лише похмура дренажна канава... Проблема з наболілих, хвилює вона людей. Знайомі голови колгоспів обступили серед машин якогось товариша, видно, компетентного, притискають його, пузатенького, аж до крила закіптюженої «Волги»:

— Осушили ось нам заплаву Хоролу, доосушувались, що без води людей зоставили... Гірка наука, та не зважають на неї, те ж саме роблять тепер з річкою Оржицею, а там уже й на Удай поглядають...

— Пора, пора б як слід подбати про малі річки! Не в канави їх перетворювати, а, навпаки, розчищати, поглиблювати русла, рятувати ці життєдайні артерії для народного господарства.

Барвисті каруселі, навіси, ятки, шатра — далеко все це рябіє під небом ярмарку.

Череди легкових машин блищать попід садками на стоянках, а з шляху з'їжджають вже інші, кудись продираються, сигналять... Гуде, клекоче казан ярмарку, гамір його не вщухає; коні, правда, не іржуть, галасу перекупок не чути, а пісня звідкись розлунює все дужче...

У затінку під старими гіллястими вербами влаштовано дощатий поміст, на ньому змагаються в пісенному мистецтві народні таланти. Святково вбраний хор із села Остапівки Миргородського району виконує рідкісної

краси пісню, яка, здається, ще й на платівки ніким не записана: «Розмовляла калинонька з дубом». За цим колективом з'являється на естраді не менш відомий тут хор із села Попівки, яким керують двоє вчителів місцевої школи,— обидва русочубі, веселоокі, кругловидими обличчями схожі на братів... Один пише музику, другий — слова. Набрались повітря хористи, підбадьорливо перезирнулись між собою дівчата, і вже понад гамір ярмарку далеко полинув мажорний спів про день сьогоднішній, про нову долю Великих Сорочинців.

Після цього на помості з'являється сивовусий бандурист у шароварах, у вишитій сорочці з фронтовими медалями на грудях. Неквапно пробує струни бандури, привітно всміхається до людей:

— Люди добрі, що ж вам заграти?

Скільки й живуть ярмарки, з давніх-давен їхню картину доповнює постать кобзаря або лірника, що сліпий чи зрячий, відсторонений від справ комерційних, несе людям поживу духовну. Звертається він своїм мистецтвом до всіх, а найперш до натур поетичних, що їх, виявляється, не так і мало на світі,— цілі натовпи задуманих людей, літніх і молодих, обступають на ярмаркових площах народного співця.

У грудні 1905 року тут, у Сорочинцях, спалахнуло селянське повстання, яке було жорстоко, по-звірячому придушене військами. Володимир Галактіонович Короленко, що жив тоді в Полтаві, мужньо захищав повсталих сорочинських селян, затаврував криваву розправу над ними. Гнівне благородне слово Короленка про сорочинську трагедію облетіло тоді всю Росію. Одним із учасників сорочинських подій був кобзар, уродженець цього ж села Михайло Степанович Кравченко, чия кобзарська слава далеко ширилась по Україні. Він сам створив про сорочинське повстання дві думи, що вважаються класичними творами цього жанру (одну думу записав від Кравченка художник Сластіон, а другу — Короленко). І хоч сорочинський співець давно вже лежить у землі, проте кобзарський рід його, видно, на світі ще не перевівся, можливо, котрийсь із послідовників славетного Кравченка оце якраз і виконує на помості одну за одною історичні пісні та думи, що зібрали тут стільки слухачів.

Пливуть і пливуть над ярмарком розлогі, вражаючі душу пісні, виникають все нові й нові образи народ-

ного життя, і мимоволі замислюєшся, яких тяжких випробів зазнав у минулому цей край, скільки горя та муки випало на його долю, і яку — на всіх перегонах історії — мужність та силу духу явили світові люди цієї землі. Жодна з грандіозних подій віку не обійшла стороною Великі Сорочинці, кожна лишила в їхньому житті свою глибоку борозну. Виростали тут такі люди, як Андрій Чумак, що юнаком пішов із Сорочинець працювати на залізницях країни і ще на початку століття вступив до лав партії більшовиків. У 1907 році в часи реакції молодий революціонер змушений був емігрувати до США, працював у штаті Пенсільванія і лише після повалення царату повернувся на батьківщину. Партія послала Андрія Чумака на Далекий Схід організовувати боротьбу за утвердження Радянської влади,— там у 1919 році цього незламного ленінця разом з чотирнадцятьма амурськими комісарами стратили в Благовіщенську японські інтервенти. Таких діапазонів складались тут людські життя, такі особистості виходили звідси. І чи не таких калібрів натури ставали для сорочинської молоді живою традицією, гордістю, моральним взірцем? Першим, хто приніс у Сорочинці звістку про революцію, про Леніна, був одягнутий в сіру шинель фронтовика більшовик на прізвище Бондаренко, а через два з лишком десятиріччя, мовби прийнявши від свого однофамільника естафету, виступає на арену сорочинської історії дивовижна жінка Ольга Антонівна Бондаренко, новітня Бондарівна, як її називають тут.

В українському фольклорі склався цілий цикл епічних пісень про Бондарівну, тобто дочку бондаря (до речі, прізвище Бондаренко в Сорочинцях досить поширене), квітучий вінок пісень, де героїнею виступає красуня дівчина, чиєї прихильності домагався поміщик пан Каньовський, котрому за його безцеремонність довелось прилюдно вхопити від гордовитої дівчини замашного ляпаса.

Ой, не годен пан Каньовський
Мене цілувати,
Тільки годен пан Каньовський
Мене роззувати!

Жорстока помста впала на Бондарівну, панські вислужники-гайдуки, вхопивши її, мучать, катують, ви-

магають покори й приниження, та дівчина борониться до останнього:

А на тій на Бондарівні
Червоній стрічки,—
Куди вели Бондарівну —
Скрізь криваві річки!

Бондарівна не стане панською рабинею, її волелюбство й почуття гідності народ згодом переллє в мелодії задушевних пісень про свою улюблену героїню.

І ось, переживши віки, сягнувши в електронну епоху, пісня про Бондарівну знову зринає перед людьми, пливе тут під цим і сьогодні невицвілим небом. Люди уважно слухають, люди думають, і погляди багатьох мимовіль звертаються в той бік, де край ярмарку, одразу ж за насипом дороги, видніється бронзове погруддя жінки в простій селянській хустці — відважної комуністки, партизанки, чиє життя стало легендою в цих краях, увійшло в епос народний...

Тричі розстріляна — це вона.

Не перебільшення, а дійсний факт. Тричі в неї посилали кулі вороги, і відбувалось це тут, у Великих Сорочинцях... Скатована, змордована, щоразу видобувається з-під трупів і, стікаючи кров'ю, повзе... Куди? Додому! Що це? Сила інстинкту? Сила сліпа, підсвідома? Чи це сила найвищої любові? Щось схоже на жагу птаха, який, пориваючись до місця свого гніздування, долає в темрявах ночі тисячокілометрові відстані, вічно дивує нас таємничістю звершеного, бо ж так досі до кінця й не розгадано природу тих устремлінь, які, долаючи все, ведуть журавку до рідних місць у холодних підзоряних висотах...

— Ти ж комуністка! Чого ти не тікала в евакуацію, як інші? — допитувались у сорочинської Бондарівни кати.

— Я вдома! Чого я маю тікати? Чого маю кидати рідну хату, село, людей? Це ви вдерлись до нас, а ми — вдома!.. Тож хто має право зігнати мене звідси, де я виросла, де батьки, діди й прадіди лягли в землю?

У цьому була вона вся, дочка народу, людина непоборна у внутрішній своїй переконаності й правоті.

Мало зосталось серед живих її ровесників, більше пам'ятають її ті, котрі були ще дітьми в передвоєнну пору, коли Ольгу Антонівну, передову колгоспну лан-

кову, щойно прийняту до лав Комуністичної партії, сорочинці вибрали головою сільської Ради.

— Якою ж вона була? — звертаємось до односельців цієї незвичайної жінки.— Що вам від неї найбільше запам'яталось?

— Добра була до людей...

— На коні верхи їздила, оглядаючи поля.

— До нас, дітей, приязно ставилась...

— Сина свого любила...

Такою ось береже її народна пам'ять. Не визнавала вона пришельців, приниженням вважала для себе, що мусить ховатись, що не можна тепер їй жити відкрито. Люди самі дбали, щоб якось переховати Ольгу Антонівну. А коли розшукували, ловили її фашистські людолови, то кричали на вулицях:

— Де ця ваша Бондарівна? Де ця найзатятіша ваша комуністка?

І справді була вона затята — затято незмиренна до загарбників, до поневолювачів. З тих була натур, що їх нічим не залякати, котрі зостаються вірними обраному ділу до кінця. З перших днів окупації стала вона зв'язковою партизанського загону, що базувався у зарічанських лісах, піклувалась про постачання партизанів харчами, зброєю. Добре розуміла Ольга Бондаренко, чим це їй загрожує, бо ж зоставалась вона й далі в селі, у цих же своїх Великих Сорочинцях, де навіть Гоголю не було пощади від фашистських бузувірів. Окупанти спалили будинок, в якому народився великий письменник, не пощадили його оселю, його сонячну колиску. Влаштували погром у музеї письменника, нищили книжки, стріляли в зібрані тут скульптури, п'яний гітлерівський офіцер, стріляючи куди попало, викрикував: «Гоголь? Я такой писатель не знал. Нет такой писатель! Это большевики выдумали!»

А потім настав той трагічний осінній день, коли озброєні до зубів есесівці зігнали до кручі над річкою захоплених під час облави активістів села. Серед них були і Ольга Антонівна Бондаренко, і її чоловік, і десятки тих, з ким вони разом трудились упродовж багатьох передвоєнних літ, а тепер мусили разом зустріти й свою смертну годину. Ось вона, ця стрімка круча над Пслом, місце розстрілу сорочинських активістів, радянських патріотів. Поряд п'ятиглава Преображенська церква, в якій вінчались колись мати та батько

Гоголя і де було зроблено метричний запис про народження младенця Миколи, майбутнього генія вітчизняної літератури. Неоціненний архітектурний пам'ятник з унікальною художньою різьбою по дереву, він будувався колись як гетьманська церква і, кажуть, кожну цеглину сюди передавали із рук в руки десь аж із Лубен,— цілі козацькі сотні, хлібороби й горожани виходили на ті роботи і, розтягнувшись на десятки верст живим ланцюгом у полях, цеглину за цеглиною передавали до місця будови, почуваючи, що в цей час вони й самі стають будівничими, скромним трудом своїм долучаються до вічності.

І ось тепер, у двадцятім сторіччі, історична ця будова стала свідком такого розбою, дикості, вандалізму. Розповідають, що, загледівши фашистських автоматників, старі селянки нажахано хрестились, відмахувалися від них, мов від нечистої сили, ці горлаті зайди з черепами на рукавах здавались їм втіленням самого зла, породженням тьми, носіями духу руїни і людовбивства.

Цілий день есесівці розстрілювали біля церкви над Пслом сорочинських чоловіків та жінок. Мешканці села, що були тоді ще малими, розповідають, як, зачаївшись у заростях по той бік річки, отам, де зараз гребля гідростанції, спостерігали звідти кошмарну сцену розправи, бачили, як над кручею людей шикували, як змушували вбивці їх роздягатись, роззуватись, комусь перед розстрілом зав'язували очі... Навіть звіддалеки діти впізнавали тоді в гордо випростаній жінці свою Бондарівну, вона щось крикнула катам межи очі, а потім видно було, як падає вона з кручі в річку слідом за розстріляними мужем своїм та іншими односельцями. Оцей Псьол, одна з найсвітліших і наймальовничіших річок України, він у день розправи став багряним від крові, стогін стояв тут, ріка текла вся кривава, бо ж розстріляні, з рваними ранами падали з кручі просто у воду. Фашисти вважали, певне, що Бондарівні кінець, адже якщо навіть і не на смерть влучена в серце автоматною кулею, то доконає там, унизу, захлинувшись у водах своєї річки. Купами навалені лежали на мілководді людські тіла, їх не дозволялося забирати, хіба що хвилею відіб'є котрогось униз по течії, то там люди підберуть крадькома... Одначе, над Бондарівною доля наче змилостивилась чи, може, вода рідного Псла виявилась для неї живлющою, бо вночі розстріляна опри-

томніла і, стікаючи кров'ю, самотуж видобулась на берег й ледь жива поповзла до своєї домівки.

Завдруге розстріляли її біля кладовищенського рову, цього разу вона була з підлітком-сином. Мати в останню мить закрила сина своїм тілом і, прорешечена кулями, разом з ним повалилася в рів. І знову фашистський метал виявився неспроможним лишити цю жінку життя. Тяжко поранена, вона по якомусь часі очунялась, намацала в темряві сина біля себе, він був мертвий. Втратила найдорожче, здавалося, після цього й саме життя втрачає смисл. А проте, знівечена, сторозтерзана, вона з останніх сил знов потяглась на ліктях додому, бо ж треба жити, боротись, мститись ненависному ворогові...

Звідки бралися сили в цієї жінки? Звідки ця справді неймовірна, рівна хіба що чуду, життєстійкість? Вроджені задатки винятково міцного організму? Двожильність трудової натури? Чи якісь, іще не відомі науці, гени витривалості? Було це, певне, та не тільки це...

Через багато літ, коли судили одного з десь пійманих убивць, на процесі він зізнався, що майже містичний жах проймав його перед цією жінкою, що аж моторошно стало йому, коли після розправи над урвищем, а потім на кладовищі, він, вдершись до хати цієї розстріляної, знову побачив Бондарівну... живою! Стоїть біля своєї відчиненої, ще дівочої скрині — збирає саме у вузлик одежу, щоб іти в ліс до партизанів. Жінка щойно з-під куль, вкрай змучена, вся окривавлена, а в погляді — твердість і спокій. Як вона вибралась звідти, із рову, де син її ще не загорнутий лежить серед трупів? І на собі ж вона щойно відчула всю холодну владу смерті, пережила все безмежжя розпуки, а проте на обличчі її не було страху, тільки гнів і презирство побачив убивця, коли вона звисока, ніби аж з погордою глянувши на нього, мовила:

— За душею прийшов, душепродавець?

На смерть переляканий зустріччю з Невмирущою, він від порога сліпма розрядив у неї всю обойму. Але й тієї миті йому здавалося, що перед ним людина, котру куля не бере, був певен, що цю Бондарівну-головиху не можна вбити нічим.

Тільки народ здатен подарувати людині безсмертя. Саме завдяки любові народній Бондарівна й сьогодні живе.

Біля самого в'їзду у Великі Сорочинці, поряд із ярмарковою площею височіє край шляху на п'єдесталі її погруддя. В образі Бондарівни є щось тепле й суворе, перед вами образ звичайної української жінки в селянській хустці, і кожен, хто тут проходить, мимоволі затримає свій погляд на цьому зображенні жінки-трудівниці, жінки-матері й подумає про її життя, таке просте, сильне і благородне, що справді може бути символом стійкості й витривалості самого народу.

Тиша вляглась над майданом, де цілий день текла, бурунила ярмаркова круговерть, де стобарвно все вигравало на сонці, де пісні народжувались одна за другою, лунали жарти і сміх, а часом повивала чиїсь обличчя задума... Вляглась курява над шляхами, що ведуть увсібіч від Сорочинців, пороз'їжджались учасники ярмарку, зовсім безлюдно стало тут. Зоряно сяє небо над безгомінням серпневої ночі, дрімають верби, на шляху ні душі, і тільки перед постаментом з образом Бондарівни застигли в мовчанні двоє — дівчина і юнак. Схилились одне до одного і наче слухають щось. Може, бринить їм у душі той спів, ще денний, почутий із уст сивоусого, чи, може, озивається до них їхня Бондарівна своїм трагічним і безстрашним життям.

1975

ДОРОГА ЗА ХМАРИ

Це — там, високо в горах, у царстві скель і могутніх правічних лісів...

На кам'янистому схилі, в зеленій гущавині дерев, ледь видніється лісникова хата з гнучкою радіощоглою на ній. Від хати по крутизні в'ється стежечка вниз до потоку. Щоранку спускається нею босоніж чорняве смугле дівчатко років десяти. Тримаючи глек у руці, легко стрибає з брили на брилу, озираючи вранішній світ дикувато-ясними оченятами, усміхаючись назустріч горам, небу і сонцю.

Це — Нателла, юна лісникова донька.

Поблискує глек у загорілій худенькій руці, шерхоче під ногами теплий, приємний камінь...

Шумить, вирує внизу потік. Скільки пам'ятає себе Нателла, все вона чує цей шум. Ласкавий, милозвучний, мов колискова пісня, він її заколисує вечорами, і він же першим будить Нателлу вранці, м'яко вплітаючись у розкіш дитячих снів, у ту солодку ранкову напівдрімоту, коли не одразу й дотямиш: чи то потік, чи, може, дощ шумить за вікном...

Що ближче потік, то гучніше, майже з видзвоном, вишумовує він з-поміж каміння дівчинці назустріч, немов збадьорений її приходом, немов радий погомоніти з нею.

— Здрастуй, потічку!

І потік усміхається їй мигтінням в'юнкої течії та білосніжною кучугурою шумовиння, що росте й росте у вирі під водоспадом.

Вилискують брили, оброслі зеленим бархатом водяних мохів, розпускається лілейно-білим шумовинням потік, виграючи на сонці... Знає він, що зранку любить Нателла побавитися з ним. Ось вона, присівши на камені, опустить руку в джерельно чисту, холодну течію, поніжить трохи її, потім умиється, пригорщами хлюпаючи гірську лоскітливу воду собі в обличчя, а тоді вже сяде погрітись на камені, старанно заплітаючи свої вогкенькі блискучі кіски.

Невтомний потік цілий ранок гомонітиме з нею, бо кому ж тут іншому з нею вести мову під час її довгих

літніх канікул? Татко ще до схід сонця пішов в обхід, бродить десь зараз по кряжах, під самим небом, з рушницею на плечі... В його відсутність Нателла стає тут повновладною хазяйкою всього: і рубленої хати, і ясного потоку, і вкритих лісами гір, що звідусіль тут обступають тебе. Сама-самісінька на всю величезну улоговину, в якій могло б розміститись чимале містечко. Але Нателлі не страшно, вона вже звикла. Кожен кущик тут їй знайомий, кожен струмок дзюркотить із-під скелі привітно... Багато струмків дзюркоче по тінявих ущелинах, що сходяться до улоговини, і всі дзюркочуть порізному, і воду кожного з них Нателла вгадає на смак.

Усю численну сім'ю струмків вбирає в себе оцей могутній бурхливий потік, що мчить звисока, десь із-за хмар. Нателлі там ще не доводилось бувати, хоча хмари для неї не такі вже далекі й недосяжні, якими вони здаються дітям долин та підгірських селищ. Життя хмар проходить на очах у Нателли, вони кочують майже нарівні з хатиною лісника. В дощові дні хмари димують над самою улоговиною, зависаючи вогкими сивими пасмами на вершинах сусідніх скель, чіпляючись за верхи сосон на найближчому перевалі. Нещадно скубуть, шматують їх там вітри, що завжди ходять верхами, не засягаючи в низькоділ.

— Татку, поведи мене вище, на перевал,— не раз просила Нателла.— Я хочу зблизька побачити ті місця, де б'ються хмари з вітрами...

І татко обіцяв згодом прорубати стежку на перевал і повести її туди. А поки що в час негоди Нателлі доводиться сидіти нишком у своїй хатині, де опівдні уже стає темно від густих хмар, що пропливають за вікном, і де від ударів грому здригаються рублені стіни, всуціль обвішані випиляними дисками — взірцями дерев підвладного таткові лісництва. Ревуть, б'ються в горах грізні стихії, стугонять над Нателлою вікові дерева, і з острахом тягнеться до столу дитяча рука, щоб вимкнути приймач, переповнений шумом та тріском — відгомоном страшного побоїща, що бушує десь зовсім поруч, на перевалі.

Дороги звідси на перевал нема. Звідси взагалі нікуди нема доріг, є лише вузька, ледь помітна стежечка понад потоком униз, в далеку долину, де живуть дядя Леван та тьотя Етері. Під час навчання в школі Нателла живе там, у дяді Левана, а до татка їздить тільки в

гості — верхи на коні або на ішаку. Бо тільки так — верхи — можна добутися сюди, в лісникове підхмар'я. Щоб спуститися в долину, треба день, а щоб піднятися звідти, треба і два. Звісно, машиною було б набагато швидше, але яка ж машина пройде в гори козиною стежечкою, вузьким карнизом понад урвищами, де навіть ішак, ступаючи обережно, щомиті ризикує зірватись?

Рідко бувають тут люди. З'явиться часом нав'ючений дядя Леван, забреде хто-небудь з мисливців або пройдуть незнайомі юнаки, вимірюючи гори якимись дивовижними інструментами... Минулого літа забрались сюди в супроводі вожатих навіть столичні піонери — юні натуралісти з рюкзаками за плечима, з пацицями в руках. Вони збирали в горах взірці мінералів та рідкісні лікарські рослини, і Нателла охоче допомагала їм у цьому.

Потім одного разу біля потоку поставили зелений намет геологи. Ці затримались тут найдовше. Старшою серед геологів була Ніна Федорівна, з нею Нателла швидко здружилася, навіть спала разом з нею в наметі. Ніну Федорівну найбільше цікавили гірські джерела, і юна лісничиха з радістю водила її від джерела до джерела, гостинно показуючи їй своє гірське господарство. Особливо сподобалось геологам Оленяче джерело. Вже збираючись у долину, Ніна Федорівна набрала з нього води повну пляшку, обклеїла її етикеткою і вклала у рюкзак, наче якийсь скарб.

Усі в долину — і піонери з колекціями, і геологи з пробами... Часто їх згадує Нателла. Може, прийдуть і цього літа, може, пробираються уже десь стежечкою понад потоком? Але ніхто не йде, не чути людських голосів... Лише потік шумить своїм рівним, монотонним шумом.

Внизу — камінно, вгорі — блакитно. Світить сонце, зеленіють гори, джерельною свіжістю дихає вода. Гарно тут, але там, у долині, краще. Оцей потік там розлився рікою, що тече між суцільними колгоспними садами та виноградниками...

На виноградниках зараз веселий гомін, біля річки в цей час галасує малеча... Увечері на вулицях людно, сигналять машини, в клубі пускають кіно. Якби оце Нателлі хоч маленький літак, вона щосвята літала б туди з татком. Бескеття літакові не перепона, бездоріжжя — не страшне, все небо йому — дорога...

Коли аж надто заскучає Нателла за долинним своїм товариством, за ріднею, за вчителями та шкільними подругами, то подає їм звідси якусь звістку про себе. Різні є способи для цього. Можна пустити на воду паперовий кораблик, а якщо немає під рукою паперу, то можна посилати в долину просто живі зелені листи. Добрий потік і в цьому охоче допомагає Нателлі, править їй за листоношу. Кине дівча на воду снопик гірської ожини чи гілочку рододендрона:

— Пливи!

І течія жваво підхопить, пригорне твоє послання і радісно помчить униз, неначе вправний моторний гонець... Ні ожина, ні рододендрон не ростуть унизу, на колгоспних плантаціях, і якщо тамтешня дітвора піймає на річці рідкісну гіллячку, то одразу догадається:

— Це — від Нателли!

— Це звідти, з-під хмар!..

* * *

Одного разу Нателлу розбудив віддалений дужий гуркіт, схожий на грім. Але це не могло бути громом, бо небо було чисте, і до того ж прогуркотіло десь унизу, в лунко ошумленій потоком ущелині, а не вище, за перевалом, де все літо живуть громи.

Що б це могло бути?

Вихопившись на найближчу скелю, Нателла стала зірко дивитися вниз. Ні хмари ніде, ні диму. Вилискують гори, спокійно дрімають на сонці ліси. Пусто, безлюдно в ущелині. Лише рівний шум потоку порушує споконвічну тишу гір.

Може, то їй почулось? Чи, може, де-небудь обвалилася скеля, підмита потоком?

Але незабаром ще дужчий гуркіт розкотився внизу, в межигір'ї.

— Татку! — тривожно обернулась Нателла до батька, зачувши знайоме його насвистування десь угорі, на верхній стежині.— Ти чуєш, татку? Загриміло, неначе грім!

Татко вийшов із-за дерев у своєму гірському капелюсі, в чорній розстебнутій гімнастерці, з рушницею на плечі. Втомлений після обходу, повільно спускається по камінню, усміхаючись до Нателли спітнілим, защетиненим, кілька днів не голеним обличчям.

— Тебе налякав той гуркіт, Нателло?

— Я не злякалась, а тільки дивно... І небо чисте, і грім гуркоче...

— То хороший грім, донечко... То каміння рвуть, дорогу будують.

Будують дорогу! Нателла радісно заплескала в долоні, кинулась батькові в обійми.

— Справжню, широку, татку? І аж сюди ходитимуть машини?

— І сюди, і вище, за перевал... Тоді вже я зможу показати тобі, де вітри з хмарами воюють...

— А що там далі, за перевалом?

— За перевалом іще перевал... Набагато вищий за наш... А далі знову долини й міста.

Незнайомі долини й міста... І туди Нателлі теж буде відкрита дорога... Як це чудово!

Хоч би дужче, хоч би частіше гриміло!

...З кожним днем гуркіт ставав гулкішим, розкочувався в горах переможною могутньою луною. Кожен новий вибух Нателла зустрічала з завмиранням серця: ще ближче дорога!

І ось, нарешті, настало довгождане свято: в улоговині з'явилися й самі будівельники. Були вони всі молоді, загорілі, густо запорошені сірою кам'янистою пилюкою подоланих скель. Схожі були на справжніх фронтових бійців, хоча в руках у них були замість автоматів кайла, а замість коней були їм гуркотливі потужні машини.

Всюди стало одразу гомінко, весело, людно,— здавалось, юнаки всієї країни будують Нателлі дорогу.

Увечері будівельники напнули біля потоку намети і, поскидавши свої пропітнілі сорочки, на яких білими розводами повиступала сіль, заходилися вмиватись. Нателла, чим тільки могла, допомагала їм. Розшарівшись, показувала, з якого каменя зручніше буде вмиватись, похапцем збирала паліччя для вогнища, водила кухарів з відрами до своїх джерел.

— Оцієї наберіть... Оце найсмачніша!

Потім, радісна, збуджена, сиділа в колі будівельників біля багаття, і з нею вів розмову літній, статечний інженер-дорожник.

— А тепер розкажи нам, Нателло,— усміхаючись говорив інженер,— як ти відкрила Оленяче джерело?

Дівча зайшлося рум'янцем.

— Хіба то я... Олень сам відкрив його, а я лише помі-

тила. Він, видно, хворий був, той олень, а може, поранений, бо коли ми вперше зустрілися з ним біля джерела, то він аж спотикався і навіть втекти б не міг...

— І ти його не зачепила?

— Нащо чіпати... Мені жалко було його... Йому ж боліло... А згодом він, мабуть, уже звик до мене, перестав полохатись. Часто спускався з гір до свого джерела і пив, пив... Я догадалась, що то він лікує себе тією водою, бо іншої не п'є, а все одну...

— І вилікувався?

— Мабуть... Щодень-бо ставав прудкішим, і коли я востаннє зустріла його, то він уже майнув у гори, мов вітер!

— А знаєш, дівчино, як тепер буде зватись ця вода?

— А як?

— «Нателла».

— Чому... «Нателла»?

— Твоїм іменем геологи назвали... Адже ти першою відкрила джерело, показала їм оленячу воду... Може б, дочко, ще й дороги сюди не було, якби не оце твоє відкриття... А тепер ось виросте тут незабаром завод мінеральних вод, і піде «Нателла» по всій країні!..

Аж ніяково, аж страшнувато стало Нателлі, що вона своїм маленьким відкриттям якось наче впливала на долю дороги. Вона навіть не підозрівала, що, показуючи геологам ясні, веселі свої струмки, завдасть стільки клопоту оцим незнайомим людям... І в той же час їй було приємно й радісно, що оленяча вода піде тепер по всій країні, несучи людям силу й здоров'я, щоб не вмирали вони такими молодими, якою вмерла її мама... Ледь пам'ятає її Нателла, бачить, мов крізь хмару... Як жаль, що не знала вона тоді про цілющу оленячу воду, може, врятувала б маму, може, була б вона жива ще й зараз... Тож хай буде усім на радість її джерело, хай будуть усі здоровими та прудкими, як той олень!..

— Хіба ви тільки сюди, до джерела, дорогу будуєте? — запитала Нателла, підкладаючи у вогонь галуззя.— Далі хіба й не буде?

— Буде й далі,— відповів інженер, у задумі задивившись на гори, крізь які мусила пролягти його траса.— Там теж нас ждуть отакі дівчатка із своїми відкриттями...

— Думаєш, ти вище всіх забралась,— жваво звернув-

ся до Нателли білявий хлопчина в тюбетейці.— Тамбо ж є такі селища, куди й птиця не залітає... Отим як бути? Раніше вдовольнялись козиними стежками, а теперішнє життя широких доріг вимагає...

— А повітря, а сонце там яке! — захоплено промовив один із будівельників, з виду справжній горець: сухий, смаглюватий.— Вічно світить! Піонерські табори можна буде відкрити...

— Та найперше — здравниця. Високогірну здравницю в найближчі роки збудуєм...

Немов казкарів, слухала Нателла цих людей, щодалі більше розгорялись ясні оченята... Ця дорога уявлялась їй якимось чудом, дорогою щастя. Всім потрібна широка ця дорога, всі її чекають! Колгоспники повезуть по ній плоди своїх садів, від Оленячого джерела піде в мільйонах пляшок по країні цілюща вода «Нателла», а десь там, у захмарній високості, в краю вічного сонця, виросте високогірна шахтарська здравниця...

— А як назвете здравницю?

Шляховики весело переглянулись.

— «Храм сонця»... Підходить?

Нателла сором'язливо посміхнулась:

— Гарно... Хай буде.— Помовчавши, додала: — Татко казав, що там, далеко за перевалами, знову долини й міста.

— Квітучі долини й білі приморські міста... І коли ти виростеш, Нателло, то поїдеш туди нашою трасою вчитися в інститут. Згадаєш тоді нас?

Задумалось дівча.

— Згадаю...

Вечірній туман засинів над потоком, сутінки густішали по ущелинах.

Незабаром до вогнища прийшов татко, підтягнутий, причепурений, у начищених фронтових медалях, з бурдюком вина під пахвою. Татко з приходом будівельників дороги помітно повеселішав, збадьорився. Він ніби знову відчув себе солдатом, опинився в знайомому, рідному середовищі. І хоча, крім смаглявих, чорнявих горців, були тут і русяві, і зовсім біляві юнаки, і хоча у вимові багатьох, у їхніх жартах і навіть у сміху чулося, що далеко не всі вони виростали в горах, але коли заходила мова про Сталінград або про Український чи Білоруський фронти, то всі вони чудово розумілися між собою.

Вечеряли біля вогнища гуртом. Повний місяць виплив над перевалом і освітив чашу міжгір'я спокійним, величавим сяйвом. Гігантські тіні таємниче затиснулись в ущелини, над водою засріблився туман; стало видно громаддя машин на дорозі, заблискотіли скелі до місяця скалками мінералів.

— Місяць який тут, у горах, чистий,— замріяно промовив інженер, зручніше влаштовуючись біля гранітного валуна.— Звідси ясно бачиш, що місяць — це куля, мертва планета... І наче зовсім до нього недалеко...

Добродушний велетень механік у комбінезоні, допивши келих, весело махнув ним угору:

— Жаль, нічого на дні не зосталося: до самого світила дохлюпнув би!

І, передавши келих сусідові, механік могутнім баритоном заспівав незнайому для Нателли пісню, що хоч і була незнайомою, проте, підхоплена багатьма голосами, росла вже в цьому колі, як своя, легко і вільно входячи в дитяче відкрите серце. Схвильована, заслухалась Нателла, забуваючи про все.

Розлого, широко ллється пісенна ріка, єднаючись з мелодійним рокотом потоку. Причаїлися гори, повиті місячним сяйвом, заворожені красою роздольних, ніколи не бачених степів, що ними дихала пісня.

Потім чиясь дужа, схожа на таткову рука ласкаво погладила Нателлу, і дівчинка почула над собою лагідний, задумливий голос, що звертався до татка незвично, по-фронтовому:

— Славну маєш донечку, товаришу старшина... В мене дома теж така, ясноока, моторна... Листа вчора одержав...

— Єдина моя хазяйка,— з журливою гордістю відповів татко.— Тільки скучає тут сама, довгими здаються канікули...

— Тепер не скучатиме... Щодня можна буде їздити в долину. Хочеш, Нателло, машиною прокатаємо тебе завтра по новій дорозі?

Нателла, прояснівши, глянула на татка: чи дозволить?

— А чого ж: поїдь провідай дядю Левана.

Машиною по новій дорозі!.. І ще чарівнішими стали для неї пісні біля вогнища, і гори, повиті сяйвом, і крем'янистий блиск аж сюди вже дотягнутої траси, що, звиваючись карнизом, зникала десь унизу, в таємничій імлі межигір'я.

* * *

Поїхала Нателла в гості на день, та й мусила залишитись у долині надовго. Не пустила її тьотя Етері: в горах розбушувались грози, зайшли страшні о цій порі літа зливи. Розбухлий, сердитий потік, ревучи, гнав звідти в долину важку каламуть і вивернуті з корінням дерева. День за днем клубилися над горами хмари, кресали блискавиці й дрижали в долинах шибки від гуркоту гогітливих гірських громів. Лише коли тучі розсіялись і знову виглянуло сонце, дядя Леван вивів Нателлу на шлях і посадив у попутну машину будівельників траси.

Шофер був знайомий, зустрів Нателлу привітно, і дівча незабаром дізналося від нього про всі гірські новини.

— Татко твій живий і здоровий, він не такі грози бачив,— весело розповідав шофер,— а дорогу місцями було таки здорово понівечило... Каміння накидало, місток на повороті збило... Ну, тепер уже наведено лад.

Нателла могла тільки уявити по слідах бурі, що тут робилося. Там, де потік вужчав, на водопадах грізним купинням громадився бурелом, гори пообплівали на дорогу мулом та камінням. Довгов'язий шофер раз у раз, зіскочивши з машини, весело брався перевертати гостре, що нападало під час зливи, камінняччя, скидаючи його з дороги в провалля.

— А як же ви там рятувались від зливи? — дивувалось дівча.— В наметах пересиджували?

— Ні, дівчино, ми не дуже цей час сиділи,— загадково посміхався шофер.— Та ось ти сама переконаєшся...

І, доїхавши до місця, Нателла переконалася: жодного намета не було над потоком, не було в улоговині машин, не було й будівельників. Готова, уже впорядкована дорога, обігнувши скелю, зникала десь у горах за перевалом, до блиску викупаним зливами, повитим на верхах серпанками вогких розсіяних хмар.

— Бувайте здорові, громадяночко,— відкриваючи дверцята кабіни, жартівливо промовив шофер.— Ваш квиток до цієї зупинки.

— А... а де ж... усі ваші?

— Ми вже там,— махнув шофер рукою вгору, на перевал.— Привіт велиш передати? Наші тебе там часто згадують...

Нателла розгублено стояла з корзинкою обіч дороги радісна й засмучена. Нема нікого. Уже десь там, високо-високо... Якби могла догукнути до них, подякувати за цю чудову дорогу, що вони залишили їй у подарунок.

— Передайте привіт,— промовила тихо, схвильовано.— Усім гарячий привіт...

— Неодмінно,— сяйнув усмішкою шофер.— Ну, щаслива рости!

Важко рушила машина, з натужним гудінням зникла за поворотом. Зосталися тільки гори, святково зелені після злив, та небо незвичайної, рідкісної синяви, та свіжовирубана попід скелями траса.

День за днем потекло життя. Але дивно тепер почувала себе лісникова донька. Гори наче розступилися, світ наче поширшав. Не шум потоку, а сирени машин будили її вранці.

З могутнім будівничим гуркотом тепер пов'язувались усі найкращі мрії Нателли. Гуркіт перемістився: то гуркотіло цілими днями десь нижче лісникової оселі, а тепер гриміло все далі в горах, усе вище. Вже й там ламали скелі.

Не забули будівники траси про юну свою товаришку. Не раз, коли Нателла вмивалася вранці над потоком, бистра течія приносила їй привіти звідтіля, з-за хмар... Якраз у її дусі привіти! Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських, досі не бачених нею, квітів, таких, що цвітуть лише там, десь у понадхмар'ї, де не буває й туманів, де сонце світить вічно.

1952

ОДА ТІЙ ХАТІ, ЩО В СНІГАХ

Кожен раз, коли розгуляється нічна завірюха, чомусь згадується людина, якій ти так багато чим зобов'язаний і чий голос, ледь чутний, ніби долинає з глибин пам'яті, з далеких тернівщанських снігів...

Десь там дядько Масич-виконавець іде, крізь завірюху пробивається до сільради на своє нічне чергування.

У Тернівщині ми лише зрідка бачимо його, коли він, кремезної статури хлібороб, удівець із хутора Масичі, приходить за чимось у слободу, скажімо, до кузні чи до крамниці. Неговіркий, похмурий, з вусами якось непривітно навислими, ось він, з'явившись зі степу, йде толокою, суне, мов хмара, і хоч ми, слобідські хлопчаки, ні в чому перед ним не завинили, щораз при його наближенні почуваємо непоясненний острах. Чи не тому, що зі своїми синами дядько Масич Іван поводився, як нам здавалось, понад міру суворо, за найменшу провину котрогось мовчки, без зайвих балачок так усмажить батогом, що зів'ється,— ще після цього й не плач. Усі його троє хлопців ходили до нашої школи, і після уроків їм, звісно, теж кортіло разом з нами погарцювати на толоці, поборюкатися із слобідськими силачами. Та яке ж то для них лихо було, коли траплялось, що з тих борюкань котрийсь із братів вихопиться з розпанаханою сорочкою, на якій і гудзики всі пообліта-ли... Похолоне хлопець, торопіючи від жаху: що ж це буде? Що батько скаже? Нічого, здається, грізнішого на світі не існувало для тих Масичів, аніж батькове слово.

З відстані літ часом думається тепер: а якщо за тих умовин життя й не можна було інакше? Може, щоб хлопці не розбестились, виростаючи без матері, ледацюгами не стали, якраз і потрібна була на них ота своєрідна батьківська педагогіка? Не важко тепер збагнути, яким нелегким було життя в того Масича, які клопоти щодень його обсідали, від чого вираз суворості та хмарної задуми ніколи з його обличчя не зникав. Адже про кожного з хлопців, батьку, подбай, зодягни всіх і нагодуй, та ще й про їхню майбутню долю помізкуй як слід. Мав дядько Масич цілі ночі для роздумів, бо все якось

так випадало, що чергувати йому в сільраді доводилось частіше за інших. В усяку негоду, тільки звечоріє, уже він і вирушає від своєї хати навпростець до Тернівщини, йде, ступаючи важко, натужно, здавалось, усі вітри нашого степу дмуть тому чоловікові навстріч.

Одначе якогось там літа тернівщанська наша чотирикласна кінчається, лунає останній дзвоник, і доля спрямовує кого куди. Мені, скажімо, щоб далі навчатись, випало ходити в Байрачне, велике, колись волосне село, де існує єдина на всю округу школа-семирічка, до якої потрапити вдається не кожному, лише найщасливіші та найзатятіші топчуть до тієї школи стежки з довколишніх сіл і хуторів. Від нашої Тернівщини Байрачне аж за трьома хуторами, добуватись туди неблизька даль, та все ж, піднявшись удосвіта, хоч-не-хоч пускаєшся в путь, і так упродовж цілої осені, під усіма її мжичками, дощами-туманами.

А коли зазимiло і день став зовсім короткий, довелося шукати притулку в Байрачному, домовлено було з добрими людьми, що до весни дадуть мені в себе куток. Тож на рідну свою Тернівщину вдається тепер вихопитись лише раз на тиждень — на вихідний. Жду не діждусь того суботнього дня. Після уроків забіжу на хвильку до своїх господарів, залишу книжки і, не гаючись, мерщій на Тернівщину, доки ще не стемніло. А втім, я й затемна опинитися в дорозі не боюсь, адже ніч застає мене вже в наших степах, де земля під ногами своя і кожен стовпчик придорожній — то твій знайомець.

Одного зимового дня, коли цей малий квартирант забіг, як водиться, перед дорогою до господарів, щоб розвітатись, то замість звичних у таких випадках порад та напучувань, він почув застережливе:

— Ой, хлопче, не пускався б ти в дорогу сьогодні... Хіба не бачиш, завірюха зривається?

— Яка там завірюха — сніжинки пролітають...

А втім, за маленькими, напівзатуленими околотом вікнами справді було неспокійно, ніби вже навіть вечоріло (такі короткі дні пішли), і віхолу гнало навскоси якось гостро, щоправда, у бік Тернівщини, отже, вітер тобі буде в спину, допомагатиме йти.

Господарі знов із засторогами:

— Це ж негода, з нею не жартуй... Вночі хіба ж таке може розгулятися...

Та коли намірився — кому мене зараз зупинити?

— Доки розгуляється, я вже дома буду! Прощавайте, я побіг!

Шлях знайомий, вітерець у спину, тож завірюха й наздогнати мене не встигне.

За селом темніють у полях гуртики знайомих школярів, ті подались на Худенки, а ті на Улинівку, один гуртик я навіть наздогнав, це телятниківські. «Давай з нами за компанію,— гукають,— разом веселіше буде йти». Однак товариство подорожнє невдовзі тане, той звертає на ген ті хутори, а той на інші, і, зрештою, ти, як найдальший мандрівник, залишаєшся самотою, з вітром наодинці. Ось тоді й помічаєш одразу, що довкола зовсім уже сутеніє, і вітер повернувся, а перед тобою степ у завіях, у хвищі, сніг льодяними скалками січе межи очі, аж не бачиш, куди йти, аж згадуються тобі сьогоднішні застороги, на які ти не зважив. Борючись із стрічним вітром, мимоволі поспівчуваєш у думці тим, кому обов'язок велить кудись вирушати й проти ночі, їхати до млина або на станцію, долати відстані в будь-яку негоду, в завірюху, в буран.

Хутори, між якими пролягає твій шлях, майже непримітились, потонули в завірюсі. Ось ти їх і зовсім минув, і тепер до самої Тернівщини не трапиться тобі жодної хати, ніякого житла чи гайочка, піде відкритий степ і степ.

Власне, це потяглись уже наші степи, і хоч відомо, що вовки в нас не водяться, ніякого звіра, крім зайця, людині в полі не стрінеться, але чому тобі стає тут якось лячно, аж моторошно? Споночіло раптово, одразу. Очі сліпить снігом, руки без рукавиць коцеліють дедалі дужче, а головне — зникла дорога. Геть зникла, розчинилась у сніговій каламуті. Спершу по стовпчиках та по узбічних куряжах її впізнавав, забиту снігом, а потім враз не стало жодної примітини, ніякої куряжі ніде, все вихриться та каламутиться довкруг в суцільній круговерті. Озирнешся — вовки не женуться, однак чому ж тобі так непевно й моторошно, чи це вже справжній страх заповзає в душу? Наддаєш ходи, спішиш, але ноги плутаються, ось ти, провалившись у кучугуру, падаєш, і руки занурюються по самі лікті в гострий, пекучий сніг... А довкола, куди не глянь, всюди однаково... Невже заблудився? Та ні, ондечки, коли прихилитись, помітно, як темніють під обрієм тополі,— то біля тернівщанської школи шерега тополь, тримайся

їх, не загуби з очей, бо інакше біда. А тим часом уже споночіло зовсім... Крутить, мете звідусіль, ти весь час мовби перебуваєш посередині вихору, того скаженого відьмацького вихору, що влітку ганяє куряву по степу, і якщо кинеш йому в самий крутіж складаний пастушачий свій ножик, то потім, коли вихор промчить, так і знай, що ножик твій лежатиме на землі, забризканий кров'ю. Тож чия на ньому буде кров? Вихорова чи того невидимого, хто цим вихором крутив? А тут не пилюкою, хмарами снігу крутить, вітрюга шарпає, січе, очі від гострого снігу сльозяться,— напівосліплий ідеш. Дослухаєшся, чи не озветься де півень на хуторах, чи не загавкають собаки, бо ж там мають десь бути людські хутори — Ярові, Масичі... Проте ніщо живе не подає голосу нізвідкіль, чуєш тільки повсюдне виття ночі, темне лютування стихії, та зрідка серед завірюхи знов ніби тополі попереду виступлять, ледь помітно замаячать. Ідеш на них, провалюєшся глибоко, однак, очима бережеш своє видиво, щоб не зникло, потім, нагнувшись низько, ще пильніше вглядаєшся під обрій, та — о, жах! — уже їх нема, тих тополь! Вже перемістилися темними купами геть далі, пересунулися по обрію, заманюють тебе в майже протилежний бік, і ти, спотикаючись, тонучи в снігу, бредеш під інше крайнебо, ловлячи поглядом міражну оману інших розв'южених тополь. Вони ж невдовзі знов розтануть перед тобою, розтечуться, зникнуть безслідно, лишивши тобі тільки сніг, сніг, безмір цих звірованих, непробивних снігів.

Вмерла надія. Але й знов ожива... Ще одні тополі зовсім виразно затемніли з-під неба, оце нарешті вони, оце вже наші шкільні, справжнісінькі. Однак розтанули й ці.

Заблудився! Заблукав! Несила йти. Так хочеться сісти й посидіти, перепочити... Вкрай знеможене тіло опускається в сніг і більше не хоче підводитись, сніг тебе ніби аж гріє, ти втягуєш голову в комір, руки, що заніміли від зашпорів, ховаєш у рукава, і по всьому тілі розтікається літеплом заспокійлива хвиля, налягає солодка зморені сть, дрімота... «Стривай, це ж та, остання дрімота,— застережна думка б'є тебе сполохано,— остання, остання!..» Не раз доводилось чути, що коли людина замерзає в снігах, то її найперше зборює отака підступна дрімота, нехіть іти, людині смертельно хочеться спати, спати, тіло само, як у постелю, зану-

рюється в сніг, щось тебе заколисує, і тобі стає тепло, сніг навіть гріє, і то вже край. А навесні, коли сніги спливуть, знайдуть орачі на ріллі кістячок скоцюрблений у перетлілій одежі й по якихось дрібничках упізнають того нещасного школярика, що його взимку вночі замело в степах... Ні, ні! Зляканий видивом власного небуття, зникнення, схоплюєшся, кричиш у нестямі кудись у вітер, у ніч, у глибінь завірюхи. І голосу свого зірваного не впізнаєш, та й чи можна вважати голосом це школярське знесилене скімлення, що зливається з суцільним завиванням вітру.

О, ні! Тільки не піддатись... Пробуєш іти далі, зморено падаєш раз у раз, знову виборсуєшся, ледь плентаєшся кудись навмання, картаючи себе за самовпевненість, за непослух, за те, що не зважив на застороги старших людей, дав серцю волю, а воно ось куди тебе завело... Можливо, це навіть не тернівщанські вже степи, може, це інші якісь, чужі, ті, що з вовками! І ніколи ніхто тут не їздить, не ходить, ніхто тебе тут не знайде, розпачливого голоска твого не почує. Провалюючись у снігу, падаючи без сили, ти, одначе, знов і знову натужуєш голос, подаєш у завірюху дитячий благальний свій крик, невідомо до кого звернуте волання. Передихнеш і знову кидаєш у темряву свій страх, тугу свою невідкличну, може, передсмертну...

Та ось, як сама неймовірність, із глибин завірюхи тобі раптом відгукнулось виразно людське:

— Іду! Іду-у!..

Скільки житимеш, не забудеться потім тобі, яке це незмірне щастя почути на краю небуття голос людський, чийсь гук обнадійливий.

Шугаючи снігами тобі невпереріз, час від часу подаючи голос, наближається до тебе із сніговерті хтось невідомий. Ти ждеш, ти боїшся, що той хтось теж, як міражні тополі, розтане, зникне в завірюсі. Та по якійсь хвилі, мов самий образ рятунку, випливає із сутіні, із завії образ людини, зовсім реальний її силует. Величезного зросту чолов'яга, в шапці кудлатій, у важкому кожусі, насувається на тебе ведмедем, але тобі не страшно, ти бачиш зовсім близько нахилене, з обмерзлими вусами людське обличчя, і воно тебе не відлякує, бо воно каже:

— Стривай, та ти хто? Це ти, Сашко?

— Я,— прохрипілося не своїм, зовсім страченим голосом.

— А мені спершу подумалось, чи не вчувається... Хто б міг думати, що там людина... Ну, давай руку.

Мабуть, тільки потопаючі так судорожно чіпляються за когось, як я вчепився в ту рятівну руку дядька Масича,— це був він. Рятівник мій, певне, гадав, що з його допомогою я спроможен іти, але ноги в мене підламувались, підкошувались, я жалюгідно волікся, повиснувши на його могутній правиці, і тоді він сказав:

— Доведеться, хлопче, отак...

З горючим соромом я відчуваю, як опиняюся в повітрі: вихопивши із снігу, він бере мене просто на руки й, пригорнувши полою кожуха, несе, як малого, крізь цей уже не страшний мені вітер та сніг. Ступає поважки, я відчуваю, що йти йому нелегко в заметах, і мене ще більше сором проймає, що я став йому таким тягарем. «Навіщо він несе мене? — мучусь від власної безпорадності й розпачу.— Навіщо я йому? Я ж для нього ні родич, ніхто...»

— Пустіть, я сам ітиму...

Ступивши ще кілька кроків, дядько Масич ставить мене на ноги, ставить поруч себе:

— Ось ми й на дорозі. Ти зовсім недалеко од неї відбився.

— Але без вас би...

— Чого ти, парубче, пускався в таку хурделицю?

— Додому дуже закортіло... Думав, проскочу.

— Справжній буран... Такої ночі колись у дзвони били в селі, знак давали тому, хто заблудився... Зашпори в руки, мабуть, зайшли? Давай снігом їх потремо, щоб не відморозились.

Нахилившись, дядько Іван жменями бере сніг і міцно, до болю розтирає руки мені, одну й другу, і вони, що перед тим зовсім були отерпли від зашпорів, задубіли, зараз, натерті снігом, знову стають гарячі, горять.

— Тепер ходімо. Удвох нам і вовка не страшно.

Цим голосом, найкращим, найвеселішим, найпрекраснішим у світі, озивається до мене зараз той, хто колись, приходячи на слободу, всіх нас відлякував своєю мовчазною понурістю. Дядько Масич Іван, сільрадівський виконавець, яким він виявився добрим, відкличним на чужу біду,— мабуть, сама доля мені його послала цієї погибельної ночі... Упевнена дядькова хода, і цупкий цей, з овечим духом кожух-зимогрій, і рука, що повна шкарубкого тепла,— все мені зараз у ньому

любе. А якби він не трапився цього вечора в степу? Припізнився, видно, йдучи до сільради на нічне своє чергування, забарився, а мені це врятувало життя. І як по-людськи зі мною повівся, не дав навіть відчути, що я для нього обтяжливий, здається, дядько Іван навіть радий, що набрів на мене і зміг порятувати. Знову чую від нього, як йому аж не повірилось, що жива людина із завірюхи голос подає, подумалось, чи не вчувається, може, просто вітер скиглить, а воно, бач, свій козак у снігах борсається... Дядько Іван, здається, усміхнувся при цьому.

Виявилось, що після всього я зараз і по дорозі майже не здатен іти, раз у раз застряю або ловлю сторчаки, вітром мене заносить до куряїн придорожніх, які дядькові Іванові, певне, були вірними познаками, куди йти.

— Ніяк не отямишся? — поспитав, помітивши, що мене тіпає якимось нервовим дрожем.— Ну, давай сюди...— І тоді моя рука знов опинялась у його дужій теплій руці.

Незабаром крізь снігову каламуть заблискотіли вогники,— то вже Тернівщина світилася нам навстріч своїми маленькими вікнами.

До нас у хату мій рятувальник мене просто-таки вніс, геть знесиленого, і бабуся від печі аж зойкнули з переляку:

— Ой божечку, та що ж це з ним?

— Не в той бік пішов хлопець Тернівщину свою шукати,— пожартував дядько Масич.— Відігрівайте, щоб душа не замерзла.

А в хаті натоплено, затишно, наші саме збираються вечеряти, і гість наш, припрошений до столу, влаштовується на ослоні навпроти ясного полум'я, що весело гоготить у печі. Воно освітлює мого рятувальника і руки його, що тепер спочивають, складені на колінах. Як я судорожно чіплявся за оту його темну, загрубілу в роботах правицю, як боявся загубити її серед хуртечі, відчуваючи в ній єдине своє спасіння! О, рука людини! Ти можеш убити, відкинути в прірву, буваєш неправедною й жорстокою, але ж ти можеш і зарятувати, як ця — тепла, добра, найласкавіша у світі дядькова Іванова рука!..

Коли вже сиділи за столом, бабуся, ставлячи перед гостем гарячий куліш, мовила до нього лагідно:

— Віддячиться тобі, Іване... Сказано ж: кинь добро назад, то воно опиниться попереду.

До людини, якій завдячуєш життям, в душі назавжди залишиться почуття особливе. Принаймні відтоді при випадкових і нечастих зустрічах з дядьком Іваном я ще звіддалеки почував бажання підбігти до нього, привітатись, зовнішня його суворість вже не була для мене суворістю, щораз мався перед ним так, ніби після пережитого він мені доводився родичем, чи що. Та й він мене відтоді чимось виділяв, виокремлював з-поміж інших підлітків, мабуть, і я для нього став не байдужим.

При зустрічах, бувало, напродив лагідно запитає мене що-небудь, скажімо:

— Ну, як?

І я, червоніючи, відповідав без зайвого:

— Та нічого...

Хоч я певен, що під час зустрічі обом нам думалось про те ж саме: про тяжку пригоду серед хуртовини в нічному степу. Дядько Іван, одначе, ніколи не нагадував про той прикрий для мене випадок, мабуть, щоб не вразити мого самолюбства. Пізніше я не раз думатиму вдячливо про цю його вроджену делікатність.

Потім настав той важкий для Тернівщини рік. Був я тоді вже трудовлаштований у райцентрі, де ми з товаришем після роботи мали чи не єдину розвагу — ходити надвечір на полустанок, щоб провести очима поїзд, котрий раз на добу зупинявся в нас на дві-три хвилини, аби потім далі мчати за своїм незмінним, ніби вічним розкладом. Скине мішки з поштою, постоїть належні свої хвилини і знову рущає, стукотить по рейках, вилискуючи вікнами вагонів, полишаючи мені й товаришеві щемливе якесь почуття...

Та ось одного осіннього вечора, коли вже рано сутеніло і вітер гнав уподовж колій мокре листя станційних осокорів, перед прибуттям поїзда зустрівся нам край перону самотній зсутулений пасажир із клунком через плече. Я ледве впізнав у ньому дядька Масича Івана, так він постарів, усохся, сама шкіра та кістки, як після тяжкої, виснажливої хвороби. Виявляється, він жде проходящого, зібрався оце їхати на Донбас до старшого сина.

— Дмитро там влаштувався на шахті, братів забрав

га й мене кличе,— пояснював він мені чомусь напівпошепки.— Зобижено нас, Сашко, ні за що зобижено...

Душа в мене краялася від бажання йому допомогти, але чим, як?

Підійшов поїзд, і дядько Іван на диво жваво розігнався до найближчого з вагонів, але дорогу йому перегородив пикатий провідник, що стояв на східцях.

— Куди лізеш? Тут повно.

— Та я... та мені...

Дядько Іван заговорив до провідника незвично благально, аж запобігливо, такого тону я раніше ніколи від нього не чув. Ми з товаришем теж пробували усовістити провідника, як вам не соромно, мовляв, казати неправду, адже ж у вікна видно, що у вас місця є... Та наше втручання ще більше розлютило вагонного цербера, і коли дядько Іван потягнувся був, щоб вхопитися за приступку, то провідник грубо відштовхнув його ногою в груди.

Не ставши сперечатись, дядько Масич кинувся мерщій до сусіднього вагона, але й там провідниця його не пустила, відвернулась, стала до нього спиною, і він зі своїм клунком подавсь уподовж вагонів далі. Ми з товаришем теж бігли поруч нього, розлючені на власне безсилля, не знаючи, в який спосіб людині допомогти.

Поїзд тим часом, зі скреготом смикнувшись, уже тихо зрушувався з місця, аж мене острах пронизав, що дядькові Іванові так і не вдасться сісти. Але в одному з вагонів, на щастя, знайшлася добра душа, йому дозволено було вхопитись за поручень і стати на східці. Тільки тоді мені полегшало, коли я побачив дядька Івана в дверях вагона, випростаного вже, з просвітлілим обличчям. Щось він догукнув нам на прощання і дивився бентежно, адже й сам не знав, чи випаде йому коли повернутися в ці рідні, такі немилосердні до нього краї.

Одначе незадовго до війни він все ж повернувся на свою Масичівщину. Від усього хутірця, що колись ховався хатами у степовім приярку, власне, й уціліла якимось чудом одна Масичева хата, хоча вона й стояла якраз на видноті ближче до шляху, біліючи на згірбку на весь степ. Справді дивно було, що час її пощадив, не поруйнував, що прошумілі бурі її не торкнулися: вікон ніхто не повидирав, і сволок усередині під стелею зберігся, на якому було випалено давньою в'яззю ім'я того

першого степовика, що від нього пішов рід усіх інших Масичів, аж до цього дядька Івана з синами. Коли господар з'явився додому, ця пустка знов ожила, забіліла причілком, і з півночі була тепер підперта сохами. Облаштувався та й жив собі. Щоправда, жоден із його хлопців так сюди й не повернувся,— старший поліг на фінській, другий прикипів на Донбасі, третій ще десь зачепився, зоставивши батька самого сторожувати дідівщину біля цього битого шляху. Самітником жив тепер зістарений дядько Іван у своїй обвіяній степовими вітрами хаті, а працювати він влаштувався дорожником,— в його обов'язки входило підтримувати в належному стані чималий відтинок грейдерної грунтівки, нової дороги, що пролягла тепер майже попід його вікнами. І коли я, вже бувши студентом, опинявся в Тернівщині, то найчастіше заставав його з косою край дороги, де він обкошував узбіччя, а про себе казав із самоповагою:

— Я тепер від шляхвідділу.

А потім настали найстрашніші часи. Люті окупаційні зими впали на цей край. Крізь бурі та завірюхи без кінця тягнувся грейдерним шляхом різний безпритульний люд, що його тоді було так багато,— рухалися впряжені в санчата заводські люди із міст, сподіваючись виміняти в глибинних селах які-небудь харчі за мило та саморобні запальнички, пробиралися до лінії фронту втеклі з концтаборів військовополонені, мандрували під виглядом старців якісь невідомі, що пізніше серед них виявляться досвідчені люди підпілля та партизанські зв'язківці...

Йдучи тяжким страдницьким своїм шляхом, люди ще здалеку питали:

— А чи далеко та дідова хата, що людей прихищає?

І йшлося то якраз про Масичеву хату.

І хоч по селах окупаційною владою було якнайсуворіше наказано ночувальників без дозволу старости й на поріг не пускати, однак ці розпорядження ніби й не стосувались дядька Івана.

Всупереч заборонам, хата його й далі була пристановищем для змучених людей, знов і знов, коли тільки зайде ніч, у Масичевій оселі покотом вкладаються на долівці якісь обшарпані, суворолиці перехожі.

Німецькі посіпаки знали, що Масич нехтує їхніми заборонами, пускає подорожніх ночувати, не раз тягали його до управи, насідалися з грозьбою:

— Ой, діду, дограєтесь! Знову ночувальників була повна хата?

— А де ж людям подітись? — дивився він простодушно.— Чи на шляху замерзати?

— Хай замерзають,— була відповідь.

Та дядько Масич був про це іншої думки, бо хоч за кілька днів знов було його кликано в управу, одного разу навіть бито було старого і в кутузці тримано дві доби для острашки, однак вдачі його це не змінило. Опинившись вдома, він і далі правив своєї, давав, як і раніше, притулок нічним подорожнім. Нікого з них ні про що не допитувавсь, звідки та хто. Коли постукає людина у вікно, встає дядько Іван з лежанки, безбоязно відчиняє двері, мовчки впускає одного чи й кількох подорожніх, а потім теж мовчки вносить оберемок соломи, стелить на долівку: відпочивайте, люди.

Не знати чому, але навіть на фронті, в найскрутніші часи, не раз поставав мені перед очима образ дядька Івана Масича, людини, котра так просто й природно робила добро, робила за потребою душі, не ждучи за це ніякої віддяки. Він, мабуть, був би навіть здивований, якби його послуги людям, ці звичайні для нього речі, хтось поставив йому в заслугу.

Коли я після війни опинився в рідних краях, Івана Масича серед живих уже не застав. Розповідали, що перед самим визволенням поліція вдерлася вночі до його хати, забрала обшарпаних дідових ночувальників, забрала і його самого. Нещадно побитого в управі господаря хати разом з тими невідомими, яких він прихистив, було відправлено в концтабір, звідки він так і не повернувся.

Здавалось би, після цього зникне Масичева хата з пам'яті людської. Однак виявилось, що не забуто її, що якісь наші льотчики, котрим, після того як було їх підбито, дядько Іван дав у себе притулок, нанесли його хату навіть на своїй карті, позначивши її як важливий об'єкт. І невідомо, чи ті самі льотчики, чи вже їхні товариші в перші дні визволення з'явились у небі над дідовою хатою, зробили в повітрі коло пошани і консервів старому скинули у цупкому лантусі, а відлітаючи, ще й привітали помахом крил хату-рятівницю та її господаря, котрого, певне, вважали живим.

Інші люди ходять та їздять тим шляхом, обіч якого стояла хата Івана Масича. Згодом не стало її, ніби й не

було. Вже й місце трактором розорано, де вона стояла, пшеницю там сіють. Та ось одного разу сталася подія в наших краях: приїхав машиною якийсь грузин з бравим вусом, із Зіркою Героя на грудях. З'явившись у сільраді, став розпитувати про того нашого земляка, що над дорогою жив, що «одинцем отам у степу його хата стояла, забита снігами». Ясно, що йшлося про хату Івана Масича, іншої ж такої не було.

Виявляється, доля цього грузина склалася так, що він був теж у числі тих безіменних, котрі в люті зими окупації проходили цим шляхом горя і туги, тож і його, мов старця якого-небудь, та степова хата перегріла, прихистила в скрутну годину,— можливо, навіть своїм життям він завдячує їй.

Разом із тернівщанським учителем-краєзнавцем та головою сільради побував грузин на місці Іванової хати і, стоячи серед колосистих хлібів, добрим словом спом'янув того, хто колись тут в часи найлихіші давав прихисток людям.

— Оду слід би скласти тій хаті, що колись тут стояла в снігах,— сказав насамкінець до своїх супроводців грузинський гість.— Пісню хвали і вдячності скласти б... Жаль, що я не поет...— І по якійсь хвилі додав: — Того, чия рука тебе рятувала, ніколи в житті не забудеш...

1985

ГЕНІЙ В ОБМОТКАХ

Космонавт уже з першого знайомства вразив нас дивовижною своєю здатністю миттєво впадати в сон. Міг це робити навіть на замовлення, просто щоб розважити присутніх та ще показати виняткову свою натренованість. Ось ми чекаємо рейсу в аеропорту, Космонавт, сидячи на лаві, веселить товариство новенькими анекдотами і раптом, в якусь одну мить, він, бачимо, вимкнувся з цієї реальності, стрижена їжачком голова звалилась на плече, очі заплющились, і зоряний брат наш уже рівно, глибоко засопів, з насолодою віддавшись у владу Морфеєві.

Дивимось на нього, мов на чудо небесне, перед нами ніби звершується якийсь космічний фокус.

Сусідка моя, не зводячи очей з Космонавта, жартує стишено:

— Це він, мабуть, після орбіти ніяк не виспиться... З ходу отак пірнув у райські сни.

— Навряд чи в райські,— кажу.— Інакше, чому ж він хмуриться?

— Справді, дивне перетворення... Щойно сміявся, не було в очах ні тіні дрімоти...

— Рефлекс спрацював,— пояснює професор, теж член нашої делегації,— і, як бачите, спрацював безвідмовно!..

Минає дві чи три хвилини (залежно від того, наскільки Космонавт запрограмував себе на сон), і він уже прокліпнувся, вибачлива усмішка освітила юне повнощоке обличчя, в прорізах очей ожили іскринки гострого, веселого розуму. Пригладив рукою свого русявого їжачка і — без особливої підготовки:

— А то був у нас на полюванні ще такий випадок...

І в'ється виток нової історійки, схожої на анекдот.

Ми летимо далеко, під нами довго темнітиме безодня — нічний океан. Більше навіть відчутний, ніж помітний в розсіяному світлі, що йде від зірок; і хоч довкола нас комфорт, однак підсвідомо весь час почуватимем: під нами — океанна безодня...

Коли стюардеса, прибравши вигідну гарненьку позу, стане демонструвати на собі водонепроникливе рятівне

спорядження і щебетливо пояснюватиме, як нам слід користуватись ним на випадок лиха, то погляд її найчастіше буде звернений до Космонавта, хоч їй поки що й не відоме зоряне його минуле, для неї він просто один із пасажирів цього салону — симпатичний, стрижений бобриком юнак, котрий, уважно стежачи за її рухами і весь час мружачись веселими щілинками очей, іноді перепитує по-англійськи, яке призначення ще отієї лямки чи отієї кнопки. Ситуація дещо комічна, якщо зважити, що перед стюардесою людина з орбіти, той, кому, певне, з набагато складнішими лямками та кнопками доводилось мати справу, але ж знають про це тут одиниці, а для решти всіх і для стюардеси також він, розуміється, тільки старанний учень-пасажир, котрий хоче засвоїти все до дрібниць у тих її химерних причандаллях. Строкате плем'я пасажирське ніяк не втямить до пуття, що й до чого в тій рятівній амуніції, пояснення супроводиться жартами з крісел, іронічними зауваженнями, хоча потай дехто, мабуть, і здригнувся мимовіль перед уявною перспективою вимушено приводнитися серед нічного океану, серед його розбурханих льодяних бурунів.

Після сеансу пояснень Космонавт знову на якусь хвильку порине в сон, звичайний чи запрограмований, спатиме з усмішкою, як дитина, а прокинувшись, одразу звернеться до мене через круте своє плече, оскільки ми сидимо поруч:

— Ну, як він там, океан? На місці?

А сам і не стане нахилятись до ілюмінатора.

На моє запитання, як подрімалось, зізнається з веселою ніяковістю, що він таки цього діла любитель і згоден із тими, хто ставить сон в ряд наймиліших дарів природи...

— А на орбіті поспати вдавалось?

— Скільки дозволено розкладом...

— А сни доводилось бачити?

— Звичайно.

— І які ж вони, космічні сни?

— Ніяких абстракцій... Земні все. Теплі...

— Можна позаздрити вам. Споглядати планету свою зі сторони, в голубім ореолі, надивитись на неї звідти...

— Надивитися — неможливо. Щоразу інша... І завжди непередавано прекрасна.

Він умовкає, ніби до чогось прислухаючись. А потім

щілинки очей знову веселішають, видно, згадалось моєму сусідові щось смішне. Виявляється, він мисливець та ще й завзятий, любить краї неполохані, оскільки ж рідний дядько його працює багато літ охоронцем у енному заповіднику, то можете уявити, яка це спокуса, коли тебе кличуть: приїдь та приїдь, рибки на озерах половимо, хоч подивишся, як зоріє-світає в наших угіддях...

— Дядько Леонтій у мене суворий, лицар свого діла, вічно він воює з тими, що вдираються в його володіння. А нищителів цих розвелося до біса: лишають після себе купи битих пляшок та цілі снопи почорнілих зів'ялих лілей. Лілею зірви, вона одразу зів'яне, це ж відомо (ти вбив її),— одначе слухати цього не хочуть, лізуть, висмикують у воді з корінням не знати й навіщо, геть спустошують озера, наче щось чуже...

— А дівки їхні не соромляться, приймають ці варварські дари... Бере, щоб одразу ж і викинути.

— Ні страму, ні совісті. Дядько Леонтій називає різних отих балбесів міських не інакше, як неандертальцями. Все їх лякає моєю особою, ось, мовляв, приїде у відпустку небіж-космонавт, так він за вас візьметься, він вас, стоклятих неандертальців, навчить, як природу любити... Тож уявіть, якими очима глянув наш незмиренний Леонтій Іванович на свого космічного небожа, коли цей, з'явившись власною персоною, гордо видобув із чохла іменний розцяцькований «зауер» шістнадцятого калібру. Нічого собі гість, гарненько приготувався до зустрічі з беззахисними створіннями, що саме ось лопотять крилами в небі! Хтось їх уже наполохав, тікають світ за очі, сподіваючись, видно, знайти спокійніші місця десь на інших озерах, куди ще не добрався цивілізований розбійник...

«Невже й ти такий, як оті, що за річкою зчинили пальбу?» — чи запитав, чи лише подумав Леонтій Іванович, глянувши спідлоба на мій піжонський «зауер», але я просто згорів на місці від сорому, ладен був крізь землю провалитися перед ним. Справді, невже і я такий, як ті зарічанські браконьєри з ліцензіями та без ліцензій, ті, що й відкриття завтрашнього не дочекавшись, уже зняли вечірню канонаду? Ні, я не такий, принаймні не хочу бути таким!..— запевняю його і себе водночас. Але по ньому бачу: не вірить мені мій родак, говори, мовляв, та балакай, знаємо вас... Для чого ж ото цілу

торбу патронів приволік? Аж тоді змінив гнів на милість, коли гість після певних рефлексій, повагавшись якийсь час, з розмаху зафутболив із урвища в озеро весь свій боєзапас!

— За це хвалю,— сказав дядько Леонтій, і очі його потеплішали, заблищали по-іншому, і враження було таке, ніби ми завдруге породичались у ці ось хвилини, коли дивилися обидва, як у тім місці, де булькнуло, поволі знову сходиться на воді зелене латаття.

— Якби й інші,— кажу,— прийняли ваш спосіб полювання...

— Щось не спішать,— відповідає мій співрозмовник.— А перепона якась потрібна, бо достобіса розвелося любителів усе живе брати на мушку... Он у газеті пишуть: сорок тисяч рушниць лише на одну область. І кожен шукає здобичі. А моторних човнів? Леонтій Іванович вважає, що від них зла найбільше. Глушать рибу, рушать береги, вийди у вихідний на річку — гуркіт стоїть сатанинський, на воді — солярка, в повітрі — хмаровища диму,— загазованість вища за всякі дозволені норми... А, власне, яка потреба? Чому неодмінно моторка? Хочеш прогулятись — сідай на весла і гайда, нарощуй мускулатуру... Ні, йому давай катер та ще й швидкохідний!

— Щоб рибінспектор не наздогнав...

— Отож-бо. На березі жінки з дітьми, люди цілими сім'ями вибрались на природу, а він промчавсь, нагуркотів, начадив, ну й дихайте... Головне, щоб мені було добре, а вам... Як часто ми дозволяємо собі ставати рабами власного егоїзму... Невже таки невиправна природа людська?

Космонавт хилить голову, поринає в задуму. Я мимовіль розглядаю вперте його чоло, коротко стрижений чубчик, мене в цій людині цікавить буквально все. Адже це той, кому випало зазнати на орбітальних трасах найскладніших випробів, він працював у невагомості, бачив планету в барвах та освітленнях неземних. Одначе, коли я згодом запитую: як же воно там, на орбіті, сусід мій ухиляється од відповіді, певне, такі розпитки чує не вперше і, треба думати, вони досить вже набили оскомину.

— Не ображайтесь,— каже по якійсь хвилі,— на все потрібен настрій... Коли, бувало, сидимо біля вогнища з Леонтієм Івановичем, то хоч про що б йшлося, а він,

дядечко мій, найперше має вдовольнити свою цікавість: ну як воно було тобі у тій гойдалці? Чи хоч трохи нас видно з орбіти?

— А справді, чи видно? — домагаюсь і я.

— Ну, дядька Леонтія, звичайно, розгледіти не випадало, хоч він особа й колоритна,— жартує Космонавт.— Не випало зафіксувати і його супротивників, з котрими він веде свою тридцятирічну війну... А от срібну ниточку нашої Ріки в місячну ніч, бувши людиною сентиментальною, я таки щоразу впізнавав...

Уява моя малює той момент, коли Космонавт, огинаючи планету, потрапляє в рідні широти, як жде, доки вирине з місячного сяйва найжаданіший сектор планети, з яким хвилюванням вглядається цей син Землі в ілюмінатор, намагаючись розгледіти серед безлічі земних об'єктів щось своє, найдорожче, хай і змінене відстанню... Справді, все на світі відносне: адже те, що для нас, землян,— могутня повноводна Ріка, для нього з космосу буде лиш далека, ледь помітна в місячних маревах срібляста ниточка.

— Ну, а коли пролітаєте над нею, щось таки ж, мабуть, тенькне в душі?

— Ще б пак! Річка, на якій виріс... Яка виколисала тебе... Хіба її забудеш, річку свого дитинства? Справді-бо, хвилює при всякій погоді!..

— Відчувати рідний берег — як це важливо... Завжди кажу нашим педагогам: частіше показуйте дітям Дніпро. Хай побачать його вдень, коли він перед вами сяйвом тече, повен сонця й блакиті. Покажіть їм його і в синю місячну ніч, відкрийте юним душам оті чари, гру світла, мерехтливу невловність і таємничість, що їх міг, здається, передати лиш Гоголь у своєму натхненному слові та «геній світла» Куїнджі, чия художницька магія досі є загадкою у світовому мистецтві... Вам Ріка, певне, найчастіше уявлялась «при тихій погоді, коли вільно і плавно...»?

— От і ні! Мені, скажімо, чомусь особливо торкає душу якраз ріка осіння, холодна й сувора... Ось і зараз так виразно бачу те осіннє надвечір'я, коли наші війська підійшли і з ходу, тієї ж ночі давай переправлятись на той бік, на плацдарми... Зовсім пацанок був, а ситуацію розумів — аж дивно тепер... Перші солдати, під вогнем переправившись, зачепились на правім березі, створили плацдарм, але ж їм підмога потрібна, щоб

не загинули!.. Наші односельці кинулись до нічної переправи, пропонують свої послуги, навіть діди, не лякаючись обстрілу, підганяють до шелюгів рибальські душогубки: сідай, хлопці, двічі не вмирати!.. Мама моя теж взялася за весла, їй першим рейсом довелось перевозити телефоністів з катушками, і коли вона, лишивши мене, малого, в шелюгах на березі, відчалила і разом з іншими човнами зникла в темряві, то... можете уявити мій стан?

— Справді, таке важко забути.

— Сиджу, ловлю дрижаки в темряві, вітер шумить очеретом, всюди — то далі, то ближче — стрілянина не вщухає. З пітьми протилежного берега раз у раз випорскують струмені трасуючих, вогні ракет шугають у бік ріки — так моторошно стає від них. Думав помру, поки мами діждусь, та чи й діждусь? — всяке тоді бентежило дитячу душу... А мама, повернувшись, обійняла мене похапцем, підбадьорила і знов у рейс, мені ж наказала сидіти в кущах і не плакати, ждати її. Цілу ніч не спала переправа, всі трудились, мама до самого досвітку не кидала весел... Як я боявся за неї, одначе вона без єдиної подряпини вибралася з-під вогню, згодом ще й медаль їй видали за переправу... «Може, це ради тебе, сину,— казала потім,— річка пощадила мене».

— Хто б подумав, що синові її доведеться спостерігати Ріку з орбіти... З-під самих зірок нагледіти світленьку оту звивину на планеті, земний той капіляр — це ж яка сильна апаратура потрібна?

— Найсильніша апаратура — ось тут вона,— з легким усміхом Космонавт кладе руку до серця.— Тільки, бувало, ріка вийде з тіні, одразу тобі легше стає на душі.

І, може, щоб далі не вести мову про це, він знову склеплює повіки. Бриж лягає на його крутому міжбрів'ї і вже не зникає. «Молодий, міцного покрою, а тягар пережитого залишив на ньому свій карб,— думаю про сусіда.— Перевантаги, перенапруги нервів, та ще самота, безмежна космічна самота... На орбіті, як і в окопі, мабуть, найстрашніша людині самотність».

Стюардеса, проходячи салоном, торкаючись сюди й туди поглядом пасажирів, затримала свої сині — більш звичайного — на Космонавтові, котрий ніби дрімав, напівзаплющивши очі, хоча обличчя його й зараз зберігало веселий вираз. Дівчина пристояла, певне, очікуючи якогось запитання від нього чи жарту, як було перед

цим, коли він забавляв її казочками про свою фантастичну везучість у різних азартних іграх; не діждавшись цього разу ніякої реакції, дівчина стенула плечем, сама собі посміхнулась і далі поплила по салону з виразом на обличчі трохи ображеним. Можливо, й вона помітила, що сон Космонавта не справжній, вдаваний, що крізь напівспущені вії він усе бачить? Дівчині хотілось, видно, більшої уваги від нього, адже, здається, вона вже дізналася, якого пасажира має на борту, згадати могла його по фотографіях тих часів, коли він був ще в скафандрі, був для всіх нас, планетян, істотою майже позаземною, а тепер ось він летить як усі, під її наглядом, і як усі недотямлює, в який спосіб рятівним жилетом користуватись...

Лайнер іде на великих висотах, але й тут уже ніч. Світло в салоні пригашене, залишились де-не-де тільки слабенькі сигнальні світлячки, зокрема й ті, що позначають запасні аварійні виходи. Стюардеса роздала бажаючим легкі, мов пух, просто невагомі ісландські пледи, щоб пасажири, закутавши ноги й відкинувши крісла, могли спокійно відпочивати, доки десь там, за тисячі й тисячі футів під нами пропливає майже невидимий, але від того не менше грізний океан.

Спокій панує в салоні. У кріслах, зручно відрегульованих, люди напівлежать, і своїми неприродними позами вони й самі зараз схожі на космонавтів, якими їх деколи нам показує телевізія. Час тече рівно. Пасажири салону притихли, певне, вже сплять, а до нас із сусідом сон чомусь не йде. Космонавт вовтузиться в кріслі, якась там у нього незлагода: то подушечка випадає з-під голови, то плед сповзає, ніяк не вдається перетворити його на спальний мішок. Я свій плед ще не розгортав, спати не вкладався, мене знову тягне до ілюмінатора, хоча за склом зараз небагато побачиш: тьма і тьма, неохопні глибини суворої темряви, і лиш далеко-далеко внизу око вловлює присмерковий колихкий полиск океанних вод.

Сусід ніяк не вмоститься на своєму прокрустовому ложі, перекидається з боку на бік, то відкине плед, то знов кутається, ось він, нарешті, влігся, полегшено зітхнув, питаю, чи добре влаштувавсь, одначе, відгуку нема.

«Не йде на зближення,— думається мені.— Наче й відкритий, доступний, а все-таки...»

Скільки ось уже годин поруч, а крізь вузенькі щілинки в гострих його очах лиш коли-не-коли проблисне краєчок душі, трохи лукавої, невловної, заповненої тим, що не розголошується. Звідки на ньому цей покрив таємничості, несхожості з безліччю інших землян? І чи завжди це в ньому було, чи з'явилось, відколи побував там, де нам не довелось, відколи звідав те, чого іншим планетянам ще не випадало звідати? Поріг нового пізнання, він його переступив... Погомоніти охочий, однак до певних меж, зайвого не скаже, хлопець собі на умі. Таке враження, що він чогось недомовлює, з чимось остерігається, постає перед тобою не у всій відкритості. Кажуть, це в усіх у них так. І ті, що були на Місяці, після свого повернення також нібито не все розповідають із того, що їм відкривалося там, хоч бачили ж, мабуть-таки, щось надзвичайне, були вражені чимось, може, й розуму людському непіддатним, інакшебо, чому декотрі з них повернулись на Землю в стані крайнього потрясіння?

Сидимо поруч, а відстань між нами не меншає, жаль, звичайно, адже нагода така — ближче зійтись з космонавтом — трапляється не щодня. Зараз він приспокоївся, видно, остаточно налаштувався на сон. Однак, по його диханню чути, що ні, не спить він. Коли ж сусід мій, поправляючи плед, знову заворушився, я, влучивши хвилю, ще раз пробую загомоніти, переступити межу віддаленості.

— Пробачте,— кажу стишено,— може, вам цікаво буде знати, що один із предтеч космонавтики доводиться мені досить близьким земляком...— І, витримавши паузу, додаю: — Це той геніальний самоук, чия уява ще в роки громадянської креслила на папері такі сміливі траси для вас...

З півслова збагнувши про кого йдеться, космонавт миттю вивільнився зі свого ісландського скафандра. Натиском кнопки підвів крісло, нахиляється до мене — чоло до чола:

— То ви родом з Полтави? — зазирає допитливо в вічі.— Чи, може, з Малої Виски?

— В усякому разі з тих країв, і дещо із земляцьких переказів про нього до мене докочувалось... В наших краях чимало людей ще пам'ятають із літ молодості того дивного чоловіка. Для декого з нас він справді був зоряною людиною...

— Ви самі знали його?

— Особистим знайомством похвалитись не можу, але те, що чув із людських уст...

— Розповідайте все, все,— близько нахилившись, гаряче підохочує мене Космонавт.— Це якраз те, за чим я давно полюю! Нічого не минайте, важлива тут кожна дрібничка, найменша крихітка фактажу... Адже ми ще так мало про нього знаємо! Для нас він — загадка!

Власне, й мені про свого дивовижного земляка не багато що є розповісти, до того ж не завжди й розрізниш, де маєш справу з фактами, а де з легендами...

— Кочегаром він був на цукроварні у нас,— пригадую від когось почуте,— потім механіком... А до неба він завжди мав потяг. Впорається у паровичній, тобто в котельні, забереться на дах і до пізньої ночі Місяць розглядає в саморобну підзорну трубу... так розповідають...

— Ну, а собою який він був? Що диваком його вважали, це відомо, а ось як людина... Скажіть, яким його малює народна уява?

— Був то, згідно з переказами, високий чубатий юнак, веселий, товариський... Дарма, що після тифу, а все в роботі, все було щось мудрує, вигадує, і руки мав золоті. Якщо допомога потрібна комусь із товаришів по цукроварні, відгукнеться одразу, не чекаючи потім ніякої віддяки за це. Взагалі, все матеріальне він мав за ніщо, побут власний для нього нічогісінько не важив... Зате в чому-небудь посприяти іншій людині, хай і мало знайомій, чимось зарадити їй, о, тут механік наш давав волю своїй винахідливості!.. Квартирні хазяйки, в котрих він мешкав, і діти їхні досі не нахваляться своїм квартирантом: стільці, лави, каструлі, швейні машини — все було поремонтує, полагодить власними руками. Першу-ліпшу річ, яку тільки око загледить, одразу бере на випроб, приміряється сяк і так, шукає, як би штуковину цю вдосконалити, в чім би поліпшити, щоб людині з нею легше було, зручніше. Досі згадують, які він добрі жорна людям робив, бо ж часи були трудні. У паровичній дотепно влаштував пристрій для полегшення праці кочегарів, запропонував пневматичний спосіб прочищення димогарних труб... Одне слово, то людина, видно, була з рідкісних, одержимих натур,— самий дух невситенності грав у ньому, дух постійних, вічних шукань...

— Пригадайте, будь ласка, що-небудь іще,— просить мене Космонавт.— Нам, ясна річ, відомі його публікації, але ж то праці іншого, пізнішого періоду...

— Ідеями мореплавства він захопився ще бувши гімназистом, не розлучався з ними, відколи прочитав фантастичний роман про спорудження грандіозного тунелю під Атлантикою, під оцим-ось океаном, що десь там бурунить під нами внизу. Надпотужний тунель, що з'єднав би два континенти, йому зовсім не здавався чимось недосяжним. Однак де ж було взяти колосальну кількість енергії для будівництва такого розмаху? Саме тоді йому сяйнула думка спроектувати шахту, спрямовану до центру Землі, щоб здобути звідтіль потрібну для трансконтинентального будівництва енергію надр, а далі він планував ту ж таки теплоту земного ядра використати для реалізації ще сміливішого задуму — для польотів до сусідніх планет Сонячної системи...

— Спокій би дали хоч іншим планетам,— чуємо зненацька десь із-за спин голос стюардеси, яка, наближаючись від задніх рядів, встигла, певне, щось почути з нашої розмови.— На Землі стільки проблем, а декому інші планети спати не дають.

Останні слова вона кинула нам уже без усякої делікатності, мовила їх, віддаляючись, майже гнівно, аж ми з сусідом перезирнулись в непорозумілості: чого раптом ця симпатична особа розсердилась? Може, що всі сплять, а ми розмовляємо? Посміхнувшись, Космонавт зауважив, що гнів цю дівчину красить.

«А, зрештою, хіба ж і не має вона права на таке, хай і не досить тактовне, зауваження? — подумалось мені.— Справді, пекучих проблем на планеті безліч, проблем сьогоднішніх і завтрашніх, а ми тим часом... Тягнемося до зірок, а дорогу до себе, до власної душі декотрі зовсім забули!.. Скільки з'явилось таких, що навіть не цікавляться, хто вони, звідки,— ніби на гідропоніці виросли...»

— Неймовірно, що в XX віці, в часи цивілізовані, і так може загубитися людський слід,— знову заговорив Космонавт.— Наш сучасник, він міг би ще й зараз жити, а ми, по суті, зовсім мало про нього знаємо. Нам траси відкривав, а життя його самого для нас і досі не вийшло з тіні... Невідомість, непізнаність, загадка.

— Звершувалось у таємничостях і від нас пішло мовби ще в більшій таємничості...

— А як гадаєте, чи любив він кого? Невже він не знав кохання?

Лише відлуння чуток про це долинало до мене. Нібито була та, що, кохаючи, терпляче ждала його роками, а він усе десь бурлакував, шукав себе й свою мрію, будував елеватори, проектував за завданням наркома потужну вітроенергетичну станцію, якусь гігантську крилату споруду, що мала стояти на вершині Ай-Пе́трі... А від утіх земних втікав, друзі навіть жартували: «Та ж він наречений зорі...»

Цей жарт, невідомо ким мовлений колись, подобається Космонавтові, проте, йому хотілось би почути щось імовірніше, щось ближче до фактів: все-таки, чи звідав той «наречений зорі» звичайне, земне, чисто людське кохання?

— Мабуть, щось було, оскільки є свідчення, що він співати любив, а по цьому найчастіше й пізнають закоханих... Тиф, кажуть, тяжкий переніс під час тодішніх епідемій, одначе, тільки підвівся, став на ноги, худющий та довготелесий, одразу заходився дрова рубати квартирній хазяйці, а там ще якесь діло собі знайшов, з паяльником клопочеться та голосно наспівує один із модних в ті часи романсів. Видно, що вмів радуватись життю, наповнено жив, хоча і вкрай невибагливо: ціле літо в одежі зашмарованій, брезентовій, у гетрах з товкучки, а взимку у величезнім кожусі, що друзі називали його «ротондою»,— це коли він уже на Алтаї елеватори будував...

— Довелося мені бачити один із тих елеваторів,— ожвавлюється Космонавт.— Стоїть з дерева рублений, оригінальної конструкції... «Мастодонтом» прозвали споруду місцеві вчительки за її химерну видовжену форму. І збудований елеватор дуже дотепно, без єдиного цвяха, бо тоді в республіки ще й цвяхів удосталь не було.

Загадки, загадки... Так безоглядно віддаючись земному, на кожному кроці щось винаходячи, будуючи, вдосконалюючи, ні на мить не забував він про своє найзаповітніше, зоряне, про те, що з креслень та формул ночами добуте, лягало потім у школярський зошит як алгеброю перевірена гармонія, як вінець багаторічних людських устремлінь.

— Ні визнань, ні нагород здобути не встиг, а тим часом без його зусиль як би далеко відсунулись всі

наші польоти,— з відчутним жалем розмірковує Космонавт.— Навіть важко зрозуміти: чому таку унікальну людину не втримали в 41-му від наміру йти в народне ополчення?

— Не забувайте,— нагадую йому,— який то був час, ворог стояв під Москвою... Хоча ви тоді, мабуть, ще в колисці звершували свої орбіти?

— Війна диктувала свої закони — це зрозуміло,— не сприйнявши жарт, далі розмірковує він.— Однак службові особи, котрі його відправляли, мусили б розібратися, хто є хто?

Докір його ніби адресується й мені.

— Зважте на тодішню ситуацію,— кажу йому.— Тисячі й тисячі добровольців ішли в ополчення, залишали матерів, дружин, дітей, тож хіба міг він, людина совісті, такого обов'язку, шукати для себе якихось пільг чи переваг? Ви ж відчуваєте, що то за натура була...

Ми сидимо з сусідом, уже близько схилившись один до одного, ні про який сон не може бути й мови, обоє ми збуджені тим, до чого доторкнулись своєю уявою, обоє заполонені зараз життям отієї зоряної душі, що ніби присутня тут, між нами, що теж ніби поруч над океаном летить. Присутність того третього життя зближує нас, і водночас воно не піддається, щоб ми до кінця розгадали його. Ніби в якійсь заманливій грі, наблизившись, воно знов оддаляється від нас, зникає, окутане поволокою таємничості.

Людська уява втоми не знає, і ось настає якийсь момент, коли реальність салону враз видозмінюється, нема вже сплячих, закутаних в пледи людей, нема рівного гудіння двигунів суперлайнера, що несуть нас крізь темряву над океаном, натомість постає переді мною фронтовий зв'язківець, схожий на мого друга-піхотинця Шамрая... Все дивним чином переплелось. І ополченець, чиє життя ми щойно розгадували, і змучений піхотинець, батько залишених вдома дітей, обидва вони для мене зараз унікальні, обидва зливаються переді мною в один-єдиний образ худющої фронтової людини в обмотках, що крокує кудись під осіннім дощем у геть змоклій, зім'ятій пілотці, в шинелі без хлястика, з котушкою телефонного дроту на спині... Це йде він, піхотинський зв'язківець 41-го року. Йде під холодним нескінченним дощем у ніч бездоріжну, де грязюка хлюпає по коліна, твань поналипала на обмот-

ках пудами. Багнюці нема краю. Просто якась планета багнюки. А трапиться болото — перебреди, а зійдуться перед тобою чагарі — продерись крізь їхнє колюччя та все далі йди, та все чимдуж, швидше і швидше, бо це ваш форсований нічний марш, бо десь там ждуть від вас підмоги — підмоги і порятунку. А коли вже зовсім знеможені, наскрізь змокрілі від дощу і від власного поту, дістаєте ви дозвіл на привал, то одразу падаєте, де хто зупинився, просто в грязюку, адже марно було б інше вибирати місце, всюди довкола тебе тут тільки багнище, твань. Падаємо, як підкошені, і від виснаги нелюдської засинаємо одразу, де хто впав, засинаємо ще швидше, ніж цей космонавт, що вміє зусиллям волі програмувати свій сон...

Отже, ми там, серед шляху нічного, у нас привал, нас чекають чарівні світи сновидінь. Хтось кладе собі під голову напівпорожню торбу солдатську, хтось, замість подушки, підмостив котушку з телефонним дротом, а ті прихиляться на плече один одному, і вже їм очі склепились... Отак, пригортаючи зброю до себе, щоб не мокла, в позах скарлючених, неприродних, ми перебуваєм на вершинах блаженства, приймаємо як найдорожчий дар долі ці відпущені нам хвилини привалу. І перш ніж до нас крикнуть «вставай!», перш ніж розбагнючений шлях степліє від наших тіл, ми встигаємо — за якісь лічені хвилини — вийти з жахіття реальності, і, зануривши з головою в сон, встигаємо побачити навіть сни,— мабуть, то були найсолодші у світі сни наших коханъ, наших родин, наших недосяжних домівок...

Високий цибатий зв'язківець, що на ньому шинеля висить, мов на кілку, що коток телефонного дроту робить його горбатим, він сягнисто й важко ступає переді мною на своїх тонких донкіхотських ногах в облиплих до самих колін багнюкою обмотках. Тілом перепочилий після привалу, він мовби зміцнився й духом, і тепер повеселіло звертається до своїх зв'язківців, обіцяючи їм винайти значно легший, можливо, навіть найнадійніший спосіб зв'язку між людьми. А коли хтось кине на ходу жартома — ну, це, хлопці, серед нас об'явився «геній в обмотках», то він на такий жарт не образиться ніскільки. І, між іншим, те «геній в обмотках» так уже до нього й прилипне.

А як вітер хмари розжене, і зорі холодні проблиснуть, він час від часу, задерши свою цапину бороду, сяг-

не незрозумілим для нас поглядом угору, до зірок, і хто знає, може, тієї миті в саму моторошність і неосяжність Всесвіту пробувала прозирнути мудрість земного філософа-звіздаря... Занехаяніший за всіх, а до зірок він мовби найближчий.

Витривалість його дивовижна, живе в ньому справжня двожильність, іде під намоклим своїм тягарем, а скарги від нього не почуєш, лише коли чужі ракети стануть зловісно зринати над темрявою лісу, нічний безіменний товариш мій мовить до мене стиха:

— Вже близько.

Ліс після згаслих ракет стане ще чорнішим.

Перед світом ми входимо в цей ліс, вступаємо, як у готичний собор, бо така тут висока стрункість ще не торкнутих війною щоглових сосен.

Ніч відходить, хмари по небу розігнало вітром, угорі, між верховіттям сосен проблискує зірка, одна й друга, вони ясні, алмазно-чисті після дощу і розмірів аж ніби більших звичайного. Довготелесий зв'язківець, прилігши серед товаришів на галявині, дивиться вгору на ті зірки, на їхнє передсвітанкове недосяжне мигтіння, і ми бачимо на його зарослому обличчі, на спечених устах щось схоже на усміх.

Потім буде наказ,— як завжди, раптовий,— мерщій прокладати лінію зв'язку, і цибатий наш зв'язківець першим потрюхикає понад узліссям, мов жива мішень, рухаючись відкрито у своїй куцій перекособоченій шинелі. Незважаючи на зовнішню нібито незграбність та неповороткість, він кабель швидко, вміло прокладе, виявивши при цьому несподівану спритність. Та тільки повернеться до своїх, як знову пролунає нещадне: «Порив! Давай зв'язок!» Кому ж тепер бігти, щоб з'єднати десь щойно перебитий осколком кабель, відновити лінію, нитку життя? І знову цей, що в дорозі з симпатією названий був товаришами генієм в обмотках, піднявся сам, добровільно. Глянувши вгору, він безляч̀но, ніби під захистом зірки, пустився підбігцем по узліссю, подався шукати десь там ушкоджене місце. Всі дивились, як він побіг і побіг, трясучи борідкою, майже не пригинаючись. Та ось зупинився,— певне, знайшов, що шукав...

А коли, скошений кулеметом, він упав з кабелем у грязюку, не одна зірка здригнулась у світанковому небі над верховіттям тих щоглових сосен!

Здавалось би, все. Але й після цього він якийсь час ще мовби присутній у нашому лайнері, десь сидить отам в котромусь із передніх крісел, як був — у шинелі, в обмотках, ледь прикритих казенним ісландським пледом.

— Геній в обмотках, це правда,— задумливо каже Космонавт.— В ньому вся епоха... Весь дух її, поривання і безмежність втрат...

Тихо в салоні. Світло пригашене. Невідомі нам сни людські, прикрившись пледами, линуть і линуть у рівному нічному польоті.

Іноді, нахилившись до ілюмінатора, ми вдивляємося обидва за борт: що там? В усі сторони ніч, надра тьми, мерехтлива безодня.

А мої думки все про нього: з чим цей дивний мій земляк сподівався зустрітись на інших планетах, чого там шукав? Може, якихось радостей незнаних, неземних, якихось найповніших щасть, що їх він був позбавлений тут, у своєму короткому й загадковому житті?

1983

КОРИДА

При слові «корида» виникає перед очима щось жарке, несамовите, щось суто іспанське, вируюче сонцем і кров'ю екзотики; та, виявляється, це рідкісне видовище можуть запропонувати вам і тут, у стародавньому поетичному місті Південної Франції, де вже кілька днів гостює наша маленька, з трьох осіб, делегація.

Опинились ми тут як учасники днів породнених міст, приймають нас вельми гостинно, нами опікується мерія,— живемо в атмосфері суцільної приязні й привітності. Вже нагороджено кожного з нас, навіть Ганну Адамівну, рицарським Хрестом Лангедока, показано нашій делегації середньовічну давнину й сучасні авіаційні заводи та мікрорайони,— програму, власне, вичерпано, завтра надвечір маємо виїздити на Париж, однак господарі чомусь посміхаються загадково. Нас, виявляється, чекає ще один сюрприз, він — як найвищий жест гостинності — прибережений господарями насамкінець:

— А ще ж корида!

Господарі наші, ці чемні хлопці з мерії, видно, сподіваються почути від нас не просто вияв негайної згоди, цього їм мало, їм потрібна буря захвату, ентузіазму, однак той, кому зараз належить перше слово, шановний наш Михайло Михайлович, керівник делегації, з відповіддю не квапиться, почуття його поки що замкнуті на всі замки, і лише невиразна, котру можна трактувати будь-як, усмішка блукає на його загадкових устах. Як завжди в таких випадках, керівник делегації (він у нас великий демократ) звертає свій погляд на Ганну Адамівну: дама, за нею, мовляв, пріоритет...

А Ганна Адамівна вважає за потрібне насамперед уточнити:

— Корида — це що воно таке? Здається, бій биків?

— Можна й так сказати, мадам.

— Я думала, цим видовищем розважаються тільки в Іспанії...

— Уявіть собі, мадам, ми теж не позбавлені диких інстинктів...

— Для нас це так незвично.

— Можете бути певні, мадам: вас чекає море задоволення!

Наші господарі, видно, й думки не припускають, що гості їхні можуть знехтувати коридою, не скористатись такою нагодою.

Та мало вони знають нашого Михайла Михайловича. Опецькуватий, лобатий і постійно мовби трохи насторожений, він і зараз якусь мить сторожко хмурить своє сократівське чоло і, все ще виразно всміхаючись, дає уникливу відповідь:

— Треба подумати.

А коли зостаємось у вестибюлі самі, коли й Жанетта-перекладачка з делікатності відходить убік, про щось там знічев'я перемовляючись із портьє (відійшла, ясна річ, щоб дати змогу нашій трійці вільніше порадитись між собою), керівник наш, зітхнувши полегшено, каже:

— Ну то як будемо з цією коридою? Ми ж обіцяли подумати...

Ганну Адамівну наче гедзь який укусив:

— А що тут думати? Щоразу мулимось та вагаємось!

І, гостро звівши свої стрілчасті брови, Ганна Адамівна махнула рукою з виглядом готової на все відчайдушниці:

— Дивитись так дивитись!

— Оце розгулялась наша скромниця,— здивовано відзначає Михайло Михайлович.— Ще день-два тут погостюємо, і Ганна Адамівна нічних барів забажає, на стриптиз нас потягне... Ну, а ви? — звертається він до мене.— Чи ви... теж?

— Звичайно, теж! — кажу у відповідь.— Хемінгуей, той спеціально їздив до Іспанії на такі видовища. Жодної кориди не пропускав, з матадорами дружив, а чим гірші ми з вами?..

— Та я ж не в принципі проти кориди,— м'якшає наш лідер.— До вашого відома, в дитинстві мені особисто доводилось у нашій Обухівці бачити такі кориди, що вам і не снилось... Тільки ж то вдома, а тут...

— Не бійтесь,— втішаю жартома Михайла Михайловича.— Чого тривожитись? Трибуни від биків відгороджені надійним бар'єром...

— Я не за себе, а ось за неї,— мружить керівник до Ганни Адамівни хитруваті свої оченята.— Дама ж. Нер-

ви. І ви, дорога Ганно Адамівно, перш ніж зважуватись, гарненько подумайте... Видовище не для ніжних створінь, не для ваших жіночих нервів.

— Мої нерви не таке витримували,— каже наша дама.— Ви краще подякували б людям за їхнє запрошення. Кличуть на таке рідкісне диво... Кажуть, вони тут з ума сходять від нього!

— То, виходить, ви «за»?

— Я не з тих, що вагаються: «за»!

Отже, вирішено: йдемо. Справді, чого вагатись, чого непокоїтись? Надобережність нашого керівника здається нам тепер вартою хіба що того, щоб над нею покепкувати, і коли ми дозволяємо собі цю невинну розвагу, шановний наш лідер навіть не ображається, сірі оченята його мружаться до нас вдоволено, з веселою ситістю. Життєлюб і гурман цей наш Михайло Михайлович. Досі він остерігався суто французької каверзи від господарів, вірніше, від кухарів тутешніх: вважав за цілком можливе, що ось-ось за обідом чи вечерею — під виглядом, скажімо, перепілки — нам ради жарту підсунуть... смажених жабенят!.. Адже в них, мовляв, це делікатес, а до того ж господарі наші — народ веселий, і, знаючи, що наша душа такого не сприймає, навмисне можуть подати, щоб самим же після всього з нашого переполоху й посміятись.

Тема жабенят не раз уже обговорювалась у нашому товаристві, Ганна Адамівна, щиро лякаючись, просто віри не йме, що господарі можуть вдатись до такої підступності щодо гостей. Михайло ж Михайлович запевняє, що такий варіант цілком можливий, адже ми в країні, де звички панують свої,— «всякий імєєт свой ум голова!» Жабеняток сюди вони нібито літаками перекидають аж із Дунаю, валютою платять за такі делікатеси,— то, може, й справді варто скуштувати?

— Ой, мені, тільки уявлю, одразу стає погано,— крутить головою Ганна Адамівна.— У нас такого навіть у голод люди не їли!..

— А лелеки? — мружиться іронічно Михайло Михайлович.— Згадайте, чим вони живляться.

— Лелеки все їдять. Один підранений у нас у хаті зимував. Як тільки сідаєм обідати, то й він тут: приймайте, мовляв, до гурту. Ділились по-чесному: що нам, те й йому... Красунчиком ми його звали...

Голос Ганни Адамівни відчутно теплішає від самої

згадки про того птаха її дитинства, що, скалічений, при людях прижився і виявився створінням не тільки на диво кмітливим, але і вдячним: коли, підлікувавши, випустили його на волю, він потім — уже в парі з своєю — ще дві весни на Полісся повертався, робив коло пошани над їхньою хатою та голос з неба подавав, своєю лелечою мовою озивавсь до людей, давав знати, що не забув їхню ласку.

— Це все добре,— каже Михайло Михайлович, вислухавши розповідь,— але коли станеться так, що жабеняток смажененьких нам все-таки подадуть, то як, вважаєте, нам повестись: із соусом будемо, з гірчичкою чи без? Чи, може, їх подадуть — як карасів — у сметані?

— Та годі-бо вам,— сердито кидає Ганна Адамівна, і на обличчі їй перебігає гримаса щирого невдоволення, жінці, видно, не по собі стає від таких жартів.— Ректор інституту, культурна людина, а все отак...

— Більше не буду,— обіцяє Михайло Михайлович і від своєї улюбленої теми, від тутешньої кулінарської підступності з тими смаженими жабенятами, що він їх, як мені здається, жде не діждеться, повертається знов до кориди.

— Не обернулась би вона для нас конфузом... Ох, ці хлопці! Ви бачили, як у них очі сміялись, коли вони запрошували нас на кориду?

— То вам здалось,— кажу.— Схоже, що й самі вони до кориди не байдужі... Завзяті болільники скорше всього.

— Добре, коли так... А якщо розигриш який-небудь? Якщо ми — смішні, комічні? А тут преса? Фотокамери? Розголос, сором на всю Європу!

Підходить Жанетта-перекладачка, вважаючи, певне, що пора б нам між собою й домовитись.

— Панове, то яке ваше рішення щодо кориди?

— Ми б і не йшли,— з серйозним виглядом відповідає Ганна Адамівна,— але керівник наш виявився великим любителем бою биків, а його воля для нас закон...

— О? — робить симпатичну, здивовану міну Жанетта в бік Михайла Михайловича.— Ви не байдужі до кориди?

Лідер наш сидить у фотелі замкнений на всі замки недоступності і після роздуму мовчазним кривуватим

усміхом дає зрозуміти, що так воно і є: корида — його хобі.

— Куди голка, туди й нитка,— з бешкетною іскрою в вічу веде далі свою гру Ганна Адамівна.— Михайло Михайлович у нас, звичайно ж, голка, і хіба могли б ми лишити його на кориді одного? Тож пропозиція, Жанетко, приймається одноголосно, а за увагу — мерсі.

Жанетта радісно сплескує в долоні:

— Браво, друзі! — Їй, без сумніву, приємно бачити всіх нас у доброму гуморі перед коридою, вона, як завше, темпераментно запевняє, що ми не пошкодуємо, що нам, коли вже казати відверто, просто пощастило з цією коридою, адже це видовище у них буває ледве чи не єдиний раз на рік!.. Потрапити туди — мрія для багатьох, особливо для іспанців, а їх тут у місті десятки тисяч на заводах. Уявіть собі: на повітрі, просто неба...

— Крім того, це близько, можна пішки пройтись,— підбадьорює нас Жанетта.

— Умовила,— каже Михайло Михайлович.

Справді зручно, що все це має відбутись зовсім неподалік, за два кроки від нашого готелю: досить буде перетнути по діагоналі міський, розімлілий в ці спекотні години парк — і вже перед очима постає величезна бетонна чаша кориди...

Перекладачці не треба буде навіть заходити за нами, краще хай вона, впоравши свої домашні справи, зустріне нас коло фонтана в парку, де ми вчора кидали в воду монетки на щастя. Для Жанетти таке вирішення найкраще, і неважко догадатись чому — Жанетта, дарма що виглядом дівча, насправді вже мама, вдома в неї грудна дитина, отже, кожною хвилиною молодій мамі доводиться дорожити. Ганна Адамівна, зважаючи на таку ситуацію, від першого дня взяла над перекладачкою своєрідне шефство, при найменшій нагоді виявляє Жанетті свою дружню протекцію, іноді й зовсім її увільнює від обов'язку перебувати з нами:

— Біжи, біжи вже до свого крикуна-французика — там уже, мабуть, усі пелюшки під ним мокрі...

Ганна Адамівна дає Жанетті «відгули» своєю волею, без якихось погоджень з керівником делегації, мовби це саме та сфера, де лиш вона, Ганна Адамівна, без будь-чиїх дозволів має право порядкувати. І диво дивне, що й Михайло Михайлович, котрий взагалі вельми чутливий щодо посягань на його владу, у випадках,

коли йдеться про Жанетту, цілком довіряється Ганні Адамівні, без найменшого спротиву визнає за нею право великодушно відпускати перекладачку будь-коли й будь на скільки.

Отже:

— Можеш іти, Жанетто, ми тут і без тебе якось дамо собі раду.

Відпустивши Жанетту, Ганна Адамівна невдовзі теж залишає нас — їй, як ви розумієте, перед коридою треба причепуритись:

— Трохи марафет наведу! Хоч брови мушу підщипати, авжеж?

Нам із Михайлом Михайловичем доведеться чекати її тут, у вестибюлі готелю, де, крім нас, лише зсутулений, з посрібленими скронями портьє невідлучно чатує за своєю службовою конторкою. Знаючи, куди ми зібрались, він привітно й заохотливо кидає звідти до нас:

— Корида — о! C'est trés bien. [1] Корида! Люкс!

І, схопивши з конторки звичайну канцелярську лінійку, з виглядом погрозливим, з якимось незрозумілим нам вигуком кидається з підстрибом уперед, робить випад лінійкою в куток, що має означати випад матадора проти розлюченого бика.

У вестибюлі затишно й прохолодно, а там надворі пашіє спека. Аж не віриться: невже і в таку нестерпну жароту люд збереться на бій биків?

Вільно розсівшись у фотелях, переглядаєм журнали з тендітними, довгоногими, схожими на нашу перекладачку красунями, законодавками мод наступного сезону.

— Нам це, власне, ні до чого,— зауважує Михайло Михайлович і, відсунувши від себе переглянуті журнали, позирає вгору: чи не спускається звідти Ганна Адамівна? (Вона любить сходами, без ліфта).

Якщо висловитись метафорично, то, звісно ж, Ганна Адамівна,— добрий дух нашої делегації. Для нас вона порадниця в речах практичних, а коли виникає потреба під час застілля чимось істотним перед тутешнім людом похвалитись, то Михайло Михайлович, як керівник,має змогу виставити її за живий взірець: не з себе, не з мене почне він промову, а щораз неодмінно на переднім плані в нього буде Ганна Адамівна; її він відрекомен-

[1] Це дуже добре! *(Фр.).*

довує першою, людину з цеху, просту рядову робітницю, чия доля сама про себе говорить... З багатодітної сім'ї вдови-солдатки, з поліської болотяної гущини дівчам колись прийшла до столиці республіки на відбудовні роботи, і якщо, панове, котрі-небудь ваші, може, й французькі кореспонденти, що клацали тоді апаратами серед київських заводських руїн, були достатньо уважні, то навряд чи могли пропустити їхні об'єктиви постать чорнявої дівчини, що, у ватянці й кирзових чоботях, з важким сталевим ломом у руках, лагодила разом із заводським жіноцтвом таку потрібну для життя заводську вузькоколійку... Така була! Чорноробкою починала, а нині — майстриня, будь ласка, за своїми виробничими показниками вона десь уже в майбутній п'ятирічці живе!..

Густо, до сизості червоніє Ганна Адамівна, коли Михайло Михайлович щедро отак почне уславляти її перед людьми тутешніми, червоніє бідолашна, аж до столу схилившись своєю темною короною кіс, одначе й заперечувати не стане, бо які ж заперечення, коли все то чистісінька правда.

Після трудних перших літ поступово життя вирівнялось, тепер усе місто знає її, знатну ткалю-майстриню, шана звідусіль їде. Неприємно тільки, коли в кабінетах питають:

— Так і живеш удовицею?

— Так і живу.

Бо з тим, кого кохала, кого віддано й палко любила, недовгим було спільне подружнє життя. Молодий електрик із сусідньої ТЕЦ, славний та веселий Івась, був він тяжко понівечений ще з фронту, часто нездужав, знемагав від незаживлених ран, хоча всі знають, як дбайливо молода дружина його лікувала: по всьому Поліссю вишукувала йому різне травозілля, та втримати в ньому життя не змогла,— пішов під зозулине кування, залишив свою Ганнусеньку з двома у колисці.

— Ще молода,— казали,— ще іншого знайдеш...

— А іншого й не шукала,— призналась вона якось нам.— Бо знала, що другого Івася не буде, такий зустрічається раз на віку... Спасибі, що хоч діти попідростали, уже тепер поміч матері є...

Всі журнали переглянуто, а Ганни Адамівни нема, нас навіть нетерплячка бере: скільки можна міняти те вбрання? Щоправда, вибирати їй є з чого, одежі натузу-

вала у валізи, мов у кругосвітню подорож, напхала і костюмів, і хусток японських та індійських, і взуття на низькому каблуці й на високому, тобто на різні випадки життя, на негоду й погоду, на дощ і на сонячну днину. І все це разом із сувенірами, з пакунками косівської кераміки та петриківськими шкатулками дивним чином таки вмістилось у її двох напхом напханих валізах, які тягати до кінця поїздки маємо честь ми з Михайлом Михайловичем, бо так велить рицарський обов'язок. Недарма ж і вшановано нас тут рицарським Хрестом Лангедока!

Хоча, признатись, багаж Ганни Адамівни для нас ніби й неважкий,оскільки вона з свого боку вміє виявити нам свої щоразу доречні послуги — тому щось підгладить власною дорожньою праскою, іншому допоможе свіжу пляму вивести на костюмі, одне слово, якби вона оце була з нами, у Михайла Михайловича на жилеті не бовтався б, звисаючи з черевця на одній нитці, отой блискучий гудзик. Будь тут Ганна Адамівна, вона, з місця не сходячи, привела б нашого керівника делегації до пристойного вигляду,— завше маючи голку при собі, вона миттю йому пришила б того нещасного гудзя, що він його навряд чи й до кориди на ниточці донесе.

— З цими жінками зв'яжись,— стиха ремствує Михайло Михайлович.— Ну що там можна стільки робити? Хоча, правду кажучи, нам з вами, я вважаю, неабияк пофортунило... Що я маю на увазі? А те, що дали нам у супутниці особу без претензій, просту, товариську, а могло ж бути інакше... Могли підкинути нам таку цяцю, вередуху канцелярську та ще й з мужем впливовим десь там,— Михайло Михайлович, веселіючи, киває угору, на плафон.— Тоді, мабуть, не з валізами мали б справу, а довелось би сундуки тягати, куті залізом та міддю... Одначе, видно, ляснула наша корида!.. Триматиме нас тут Ганна Адамівна, доки бики усіх там їхніх фертиків із шпагами переколошматять...

— Ви ніби й справді болільник?

— А то ж як... Дісталося тих корид ще в нашій Обухівці... Ні, це я вам мушу розповісти,— звеселившись, Михайло Михайлович зручніше всідається в кріслі.— Уявіть, що був цей солідний ректор колись просто Мишком-хлопчаком, бігав по фермі старшим куди пошлють, найчастіше крутився біля доярок, мух відганяв під час доїння... А то якось усміхнулась мені кар'єра.

«Віднині, каже наш кульгавий бригадир, довіряю тобі, Михайле, сурйозне діло: пастимеш Султана на капустищі... Бугай наш поплохішав останнім часом, культурним став, одначе ти все ж не забувай: звір перед тобою... Звір, хоча й з кільцем у носі...» Красень-сименталь світло-полової масті, гігант ростом із мамонта — такий-то був наш Султан... Німців до себе не підпускав, так вони під час втечі зі злості стріляли по ньому з пістолетів, мстились, що не захотів із їхньою бандою відступати на Захід. Стояв у загорожі, коли рани йому загоювались, і нас, хлопчаків, вільно до себе підпускав, давав себе розчісувати та між вухами чухати, йому це дуже подобалось,— від задоволення він аж очі заплющував... Так-от, через того Султана довелось тоді мені побувати в ролі матадора...

— О, то ви таки з досвідом!..

— Був наш Султан здоровенний, а мені, малому, він взагалі здавався більшим за слона, більшим за доісторичного мамонта... Однак страху я перед ним не почував, пасу спокійно, слухається мій мамонт мене, в контакті живем. Та якось у балці, де городина ще не вся була зібрана, Султан забрів у шкоду й давай гризти цілу головату капустину... Я до нього та, мов дресирувальник, батіжком по вухах: стьоб! стьоб! Бугай підвів голову, мовби не впізнаючи в мені свого повелителя, а коли я ще раз цвьохнув, гігант мій кинув свою капустину, засопів і посунув на мене... О, то, я вам скажу, була корида!

Сцена уявляється нам комічною, ми розвеселились, навіть портьє глянув здивовано у наш бік: що це нас так насмішило?

— Кидав мене Султан по капустищу, як футбольний м'яч,— розповідає далі Михайло Михайлович.— Одне було моє щастя, що в Султана роги назад. Не знаю чому, але роги в нього виросли якось кумедно, мовби й не по-скотячому — не вперед, а назад. І в тому виявився мій порятунок! Якби роги йому виросли під іншим кутом, Султан мене з перших ударів розтерзав би, а так лише лобом по капустищу котить і котить...

— Треба було за кільце хапати,— нагадую,— в нього ж кільце в носі...

— Добре вам тут давати поради. Та я до того кільця й доторкнутись боявся... Наче якби доторкнувся, воно б мене струмом убило... Не відпуска Султан свого мата-

дора. Придавить до землі, потримає і котить поволеньки далі,— не знаю, ким я йому здавався, може, жабеням болотним, адже була на мені якраз курточка жаб'ячого кольору, що її сестра мені тієї осені пошила з німецької маскувальної парусини...

— А хіба таки не можна було влучити хвильку та вихопитись з-під нього?

— Пробував. Але тільки стану підводитись, він знову хмарою наді мною: лежи... І гукнути нема кого. Один я на тім капустищі, зібгався, мов мишеня зіщулився, а наді мною видима смерть моя, цей мамонт запінений в образі Султана. І дедалі більше, бачу, розлючується. «Султанчику, Султанчику, не сердься,— аж заскімлити мені хочеться.— Це ж я, Мишко! Ти ж мене впізнавав, ще вчора давав чухати себе, а зараз...» Досі лишається для мене загадкою: чому він таки не розчавив мене, не розтерзав, хоч сто раз міг би? Притисне лобом до землі в рівчаку між капустою і сопе наді мною, ніби роздумуючи, що ж це за істота під ним і яку над нею кару вчинити. Перебував я тоді в буквальному розумінні між життям і смертю... Сопе наді мною Султан, піну пускає, ніби трохи попустить, та тільки спробую мерщій відповзти навкарачки — е: ні, ні, голубчику, стій, і я знову під ним. Ніяк не може горда тварина забути мені тієї образи, що я їй завдав, стьобнувши по вухах батіжком. Помічаю, що котить мене Султан якраз у напрямі до копанки — бетонним кільцем сіріє та копанка-колодязь унизу, серед капустища. Ось там, думаю, буде тобі край: котити далі стане нікуди, придавить тебе звірюка лобом до бетону, і... хтось інший був би тепер керівником вашої делегації...

— Ну, а як же все-таки з ним порозумілись?

— Навряд чи й повірите. Перебуваючи на межі буття й небуття,— вів далі Михайло Михайлович,— коли лоб Султанів на мить застиг на моєму лівому передпліччі, я, ніби осяяний думкою, праву руку з-під себе враз випростав і... злегка-злегенька торкнув, почухав Султана під волом! І що ви гадаєте? Тварина ніби задумалась, чекаючи, що ж далі буде, а я, осмілівши, вже обома руками став ніжити, пестити страшну свою смерть... Чешу, виніжую і белькочу, аж плачучи: «Султанчику, Султанчику, це ж я!..» І вірите, нічому не піддатна ця сила, ця страшна жива гора сліпої люті, ніби втямивши дитяче благання, нарешті, зжалилась над малою своєю

жертвою... Упізнав мене Султан! По знайомих раніше доторках-пестощах упізнав! Чешучи обома руками йому під волом, я обережно підводжуся, стаю на ноги і все ще не вірю, що наді мною змилосердились, що життя мені подаровано... А мамонт мій стоїть, уже приспокоївшись, і дивиться на мене оком прояснілим, знов бачить, видно, в мені того, хто, аж під черевом у цього мамонта пролазячи, рани йому щодня промивав та сінцем годував із руки...

— Може, й справді ваша ласка йому пригадалась?

Михайло Михайлович сидить, похнюпившись у тривалому роздумі.

— А що ми знаємо про них, братів наших менших? — каже він, зітхнувши.— Нічого не знаємо, або майже нічого...

Нарешті з'являється Ганна Адамівна. Музики б треба, герольдів до її виходу, бо це не поліщуківна наша, а скорше герцогиня якась із тутешніх замків сходами пливе, без ліфта спускається, всміхаючись нам навстріч! У золотавих, неймовірно мініатюрних черевичках ступає, кожен крок робить просто-таки граціозно, підібравши пальчиками свою розкішну, з темно-синього оксамиту сукню! О, ця сукня! Ми й не підозрювали, що в тих валізах Ганни Адамівни жде свого часу ще й така розкіш... Сукня довжелезна, матеріалу вистачило б на трьох, і пошита зі смаком, та ще й декольтована досить сміливо, на гарній оголеній шиї Ганни Адамівни коралів разочок червоніє.

Не забула наша королева і прикрас прихопити в дорогу. Але ж ця сукня великосвітська, вона нас просто вбиває!

Керівник у розпачі:

— Ганно Адамівно!

— Що — Ганно Адамівно? — всміхається до нас добрий дух нашої делегації, повертаючись і сяк і так, виблискуючи в своїх темно-синіх, як осінні озера, оксамитах.— Хіба вам не подобається? А черевички?

— Все чудово,— збентежено белькоче наш лідер,— і черевички золоті, і цей ваш панбархат... Тільки ж усе це вечірнє! Треба було це вчора — в мерію на прийом!

— Вчора я не зорієнтувалась,— Ганна Адамівна обеззброює нас своїм чарівним усміхом.— А сьогодні вирішила пофорсити... Невже накажете неторканим додому

везти таке добро? Дома за клопотами нема коли покрасуватись, то хоч тут...

— Але ж етикет, зрозумійте, Ганно Адамівно,— аж стогне лідер,— сукня — вечірня, а надворі, гляньте, сонце яке!

— Сонце Провансу,— в тон докидаю і я.

— То ви теж вважаєте, що це буде недоречно? — Ганна Адамівна кидає на мене посуворілий погляд.

— Ні, я так не вважаю. З модами та етикетами я не в ладу, однак ясно бачу, що ці оксамити вам до лиця... Суто жіночий виріб. Хто ткав таке чудо, певне, уявляв наперед, як, переливаючись, плавко тектиме цей оксамит по жіночій статурі... Темно-синій, мов вода на осінніх озерах...

— Чуєте? — Ганна Адамівна, підтримана моїм жартом, знову вдається до керівника делегації.— Звідки ви знаєте, що на кориду в такому не можна? Жанетта казала, що на умовності у них взагалі не зважають...

— А преса? — вигукує Михайло Михайлович.— Жовта преса, вона тільки й шукає, до чого б учепитись!..

— Ну якщо ви вважаєте, що я осоромлю делегацію,— з тінню образи в голосі мовила Ганна Адамівна,— то я зараз піду й заміню! Буду, як вчорашня...

Перспектива нового перевдягання лякає Михайла Михайловича ще більше.

— Ні, ні! Що ви! — стривожено вигукує він.— Якщо підете в номер, отоді напевне наша корида лясне!

— Та й Жанетта, мабуть, уже чекає,— нагадую я.— Ходімо, нічого страшного...

І ми виходимо, нарешті, з готелю. Нас огортає гаряче повітря, дихати легко, нам сміється згори розпашіле сліпуче сонце Провансу.

Як і було нам розтлумачено, прямуємо алейкою через парк, між рядами листатих, розімлілих на сонці платанів, зустрічаються очам ще якісь дерева та кущі субтропічні, а далі, по той бік парку, ледь чути гомін глухий — наче від далекого водоспаду,— то вже корида гуде...

Алея парку не асфальтована, лиш посипана крем'яхами, жорствою морською, кожен камінчик здається нам розпашілим до нестерпних температур: до Ганни Адамівни ми переймаємось навіть співчуттям, коли вона, підібравши кінчиками пальців важку свою сукню, сторожко ступає по тих крем'яхах своїми золотими чере-

вичками, що явно їй тиснуть,— видно, як кісточки пальців аж випинаються крізь імпортне золото... Однак поки що ні разу вона не спіткнулась, і рицарської підтримки приймати не бажає, подану руку відсторонює, ступає вперед, балансуючи по розпеченій жорстві зі спритністю віртуоза. Коса на голові викладена тугою короною,— Ганна Адамівна вчора сама казала, що хоче здаватися вищою, «хоч би трохи підрости», і зараз вона — та ще на своїх шпильках — справді стала вища, і це їй теж пасує...

Що глибше в парк, то ревище долинає до нас гучніш: то вирує корида. Ганна Адамівна, пробираючись, мов через брід, по камінцях, не минає нагоди поцікавитись:

— А з якого сторіччя беруть початок у них ці кориди?

Запитання стосується передусім мене, бо, за уявленням Ганни Адамівни, я для неї тут — мов ходяча енциклопедія. Їй все треба знати, в усьому впевнитись — така вона. Бувши в музеях, не розлучається із своїм дамським блокнотиком, слухаючи гіда, щораз у мене перепитує, стишено уточнює хронологічні дати, імена історичних осіб — все, що торкається цього Провансу, викликає в неї посилений інтерес. Роки панування Анжуйської династії, альбігойські війни, точна дата ліквідації вольностей Провансу — все Ганна Адамівна невтомно фіксує до свого блокнотика... А тепер ще це: з якого часу існують кориди?

— А біс їх знає,— кажу не досить чемно.— Може, ще з римських часів... Коли, замість биків, людей випускали на арени...

Михайло Михайлович, прикривши лисину газетою «Фігаро», іде прихнюплений, піт з нього ллє ручаями, його, котрий несе відповідальність за делегацію, все ще непокоїть думка: якою буде реакція публіки на цей панбархат нашої дами? Зокрема, що заспіває Жанетта? Може, стане наполягати, щоб повертатися якнайхутчій до готелю змінювати вбрання, бо куди ж у такому явно вечірньому туалеті йти на залиту сонцем кориду?

А втім, Жанетта, зустрівши нас в умовленому місці — біля фонтана, виявила притаманний француженці такт.

— О, це навіть оригінально! — вигукнула вона, оглядаючи нашу даму зусібіч.— Яка розкіш... І так підкре́слює талію!..

Михайло Михайлович спідлоба пронизує перекладачку гострим недовірливим поглядом: схвалює, а чи щиро? Себто в спеку полудневу вирушати в цих важких вечірніх оксамитах на кориду Жанетта вважає виявом оригінальності, а сама? Сама вона — в ситчику, худенька, легенька, аж не віриться, що вже вона мама.

— Тільки чи не жарко буде? — турботливо запитує перекладачка нашу супутницю.

— А я спеки не боюсь,— відповідає Ганна Адамівна спокійно.— У нас у цеху ще жаркіш...

Це нам відомо — там, де вона працює, стукотнява верстатів не вщухає протягом цілої зміни, і повітря завше нагріте понадміру, робітниць окутує вологе, майже тропічне тепло,— його вимагає сама технологія виробництва.

— О, біля цього фонтана ми вчора були! — радісно впізнає Ганна Адамівна найбільший із паркових водограїв. Тільки звечора він був різноколірно освітлений і біля нього на помості виступали естрадні співаки.

Певне, й сьогодні тут готуються до свята, адже день недільний, всюди так сонячно, на узвишші помосту дівчатка-танцівниці всі в білому, вирядженні нареченими, тренуються перед виступом, усміхненим летючим гуртиком линуть вони одна за одною у ніжних своїх серпанках, навіть увагу Михайла Михайловича привертають ці повітряно легкі, ніби з піни морської зіткані, юні феї Лангедока. Публіки поки що тут не густо, всі на кориді, проте учасниць виступу це, видно, не засмучує, не знаючи втоми, пливуть і пливуть вони лебединим колом, невагомі в своїх серпанках і почувається, що мають істинно високу від цього насолоду.

— Славно танцюють дівчатка,— похвалила Ганна Адамівна.— Іч, які журавки... Аж не хочеться йти звідціль...

Одначе йти треба, треба стрибати по камінчиках далі, адже нас чекає корида, корида!

Десь звідтіля, з ще не видимих сюди трибун, дедалі гучніше долинає до нас потужний, замкнутий у бетоні гомін... Мабуть, уже почалось; там, певне, всі погляди на арену, де шаленіє двоборство, бій людини з биком, бій, що, як нам пояснювали, доносить до нашого часу рештки якихось прадавніх культів, тих загадкових, грізних, кривавих, що вимагали неминучої жертви.

На арені, однак, ще нікого: ні бика, ні людини, хоча

всюди по амфітеатру панує напруга й неспокій, вирує збуджений перегук охоплених нетерплячкою численних болільників, які всі до єдиного жадають, щоб усе сталося швидше, сталося якомога жорстокіше, з шаленством, з найгострішими небезпеками, з влучними ударами, з кров'ю такою, щоб аж бризкала з арени увсібіч, в самі очі трибунам!

Жанетта проводить нас до забронюваних для нас місць, на панбархат ніхто не звертає уваги, ще здалеку нам енергійно подають знаки хлопці з мерії, і поруч них привітно махає рукою сивий, гарної постави чоловік — голова місцевого відділення Товариства дружби, наш добрий знайомий, з яким ми вже встигли заприязнитись за дні перебування тут. В минулому він військовий льотчик, це саме від нього почули ми надзвичайну історію, що сталася свого часу в полку «Нормандія — Німан», де й наш знайомець не раз здіймався в небо, щоб битися з фашистськими літаками. Ось тоді й стався випадок, що про нього добре було б дізнатись усім цим дедалі дужче шаленіючим болільникам, рицарям кориди... Мав би кожен із теперішніх бачити, як десь летять у небі двоє, хоч наземні служби вважають, що летить там один... Бо коли під час наступу льотчики полку брались переганяти свої літаки вперед, хіба ж не траплялось такого, що, скажімо, П'єр, всупереч правилам, без відома служб, іноді прихоплює з собою на борт і свого наземного механіка, буквально «упаковуючи його у фюзеляж», як висловився цей наш знайомець за вечерею напередодні. А потім, коли потрапили під зенітний обстріл, коли струменем гарячого мастила вдарило тобі в обличчя і крізь дим та пломінь чуєш уже по радіо із землі наказ, скориставшись парашутом, покинути літак, то хіба ж ти міг покинути, знаючи, що поруч тебе, довірившись тобі, закупорений у фюзеляжі, без парашута летить твій механік і друг Іван Полтавець? Сіли-впали на ріллю, і хай поламані, потрощені обоє, але не знищені, зосталися разом для життя...

— Ото дружба,— тільки й сказала вчора Ганна Адамівна, вислухавши під час прогулянки розповідь французького ветерана. Цілий вечір були ми під враженням почутого, а сьогодні ось і друг наш постає перед нами мовби інакший, і на кориду він з'явився без туги та горя в очах, мабуть, це сонце, це небо блакиті рідкісної,

дивовижно світлої, ці віруючі життям трибуни — разом усе, видно, навіває нашому другові настрій далекий від учорашнього, втягує в іншу стихію, де всі прагнуть видовища, де людині хочеться бодай трохи забутися, звільнитись від тисяч і тисяч своїх буденних напруг... Чи можна це кому ставити на карб? І чи не такі ж і ми тут зараз стаємо, де хміль життя нас також починає п'янити, де ця дика, весела, тисячолітня корида так владно збурює душу кожному!

Хлопці із мерії вже біля нас, Жанетта, доручивши нашому сивому другові-льотчикові бути на сьогодні при Ганні Адамівні кавалером, сама тут же швиденько й залишила наше товариство, бо їй, як відомо, не до кориди, їй знову треба бігти годувати малого.

На арені відбуваються останні приготування, з'являються молоді люди в якомусь дивному, ніби ще середньовічному вбранні, в кожного з них своя роль і свої обов'язки, месьє П'єр намагається делікатно пояснити Ганні Адамівні і нам, непосвяченим, найелементарніші речі, ми чуємо такі словечка, як бандерілья, тореро, але мало що здатні второпати. Мабуть, щоб кориду втямити, треба не один рік відвідувати ці трибуни, несамовито вигукуючи разом з іншими оце коротке, незрозуміле нам:

— Оле! Оле! Оле! Оле! Оле!

«Оле» — це на кориді, очевидно, вигук підбадьорення, він, здається, якраз і гуртує, злютовує в єдиній пристрасті, у вибухах азарту ці десятки тисяч людей, що тиснуться зараз на трибунах один біля одного у неприхованім збудженні, у жагливій напрузі чекання. Крім французів, тут, кажуть, багато іспанців, а також прибулих на сезонні роботи італійців, і всіх їх на трибунах урівнює, єднає оте шалене, вимогливе:

— Оле!

Поступово й ми проймаємось настроєм цих наелектризованих трибун, наростаючим їхнім чеканням, для нас теж зараз з усього на світі мовби найважливішим стає оцей момент — вихід бика на арену.

Ні, це не Султан-симентал, що толочив колись по капустищу нашого теперішнього керівника делегації,— красень чорний, струнконогий, молодий вибігає звідкись, ніби з тунелю, й, вибігши, різко зупиняється посеред поля, граючи м'язами, що на ньому аж лисніють чорно,— став і жде: ану хто годен зі мною зіткнутись?

— Ах, який він,— захоплено шепоче поруч мене Михайло Михайлович.— Зуміли ж викохати...

Красень і справді такий, що очей не відведеш, він із биків тутешньої породи, що їх у гирлі ріки, на вільній волі вирощують спеціально для боїв на арені. Кров давня, порода вдосконалювалась віками, збираючи в генах цю силу, і відвагу, і стать. Викохала природа й цього десь там, у гирлі розлогої Рони, вільним сином її виростав у плавнях, під небом вічноблакитним, не знаючи ні пут, ні ярма, аж доки тутешні ковбої білими кіньми відбили, відділили його від гурту й гоном прогнали через усе містечко, кам'яне, з вузькими середньовічними вуличками, де публіка ревіла від захвату, діти й жінки аж нетямились, мовби цей смоляно-чорний плавневий красень, набігаючи, мав би змінити всю їхню долю. Коли задиханий бик, ескортований верхівцями на білих конях, пробігав вуличкою поміж ганками та балконами, місцеві хлопчаки й навіть жінки-городянки, розбурхані в почуттях, сатаніючи від радості, намагались схопити цього бика за китицю піднятого вгору хвоста, бо це вважалось тут щасливою прикметою,— ради одного такого доторку варто ризикувати хай навіть і життям!.. Та ось уже щодуху протурили його через містечко, загнали в надійне бетоноване стійло, дали віддихатись, причепурили, підготували до бою, і зараз він, гладіатор із племені биків, вимчавшись, застиг посеред арени, сильний, струнконогий, грудастий, в очах у нього — єй же єй, вгадується гордість, відвага, безстрашшя, звернене до трибун...

— Є в ньому навіть козацьке щось,— чую жартівливу репліку поруч себе.

А й справді-таки є, як у того пращура нашого, що виходив колись полем Килиїмським погуляти, та, полицарськи викликаючи супротивника свого на герць, жартував до нього, примовляючи: «Гей, татарине старий, бородатий, що на двох конях лисавих за мною уганяєш, та не буду ж я злий такий на тебе, як ти на мене, як ти мене хотів брати та, зневоливши, червінців за мене шликом в Килії набирати...»

— Оле! Оле!

Трибуни ревуть... Сила-силенна людей надривається в криках, людей, засліплених пристрастю, жагою видовища. Звідусіль шалено підбадьорюють вони тих, що на арені саме роздражнюють бика, бо лють його здається

їм недостатньою, учасники бою хочуть викликати в ньому лють ще більшу, дику, звірячу. А що самі вони при цьому ризикують собою, то це надає всьому дійству особливого присмаку, найжаданішої гостроти.

Дражнять його кольором, вигуками, жестами, вже сталеві гарпуни впиваються там йому в тіло... Чорний плавневий красень відповідає неохоче, він зберігає гідність, він, здається, ладен витерпіти все.

Ганна Адамівна невідривно стежить, як люди, оті жевжики в панталонах, увиваючись біля бика, настирливо дражнять свого «Султана», як спритно відскакують від нього, уникаючи його ударів, завдаваних мовби нехітьма, зрідка, але таких, що, здається, ось-ось котромусь із учасників гри вкоротять життя.

Нарешті їм вдається його роздражнити. Бик звіром кидається на людей, нагнувши голову, поривається сюди й туди, женеться по арені то за одним, то за другим, а найбільший захват трибун викликає та мить, коли найпричепливішого з них бик таки підхопив рогом і кинув у повітря кудись геть аж за арену, хоча, можливо, що небезпечний цей трюк було так і замислено.

— Трудний і в них хліб,— каже Михайло Михайлович, маючи на увазі аренних тих хлопців, а Ганна Адамівна, до котрої він звертається, лише хмурить чоло та нервово стискає в кулачку свою напахчену паризькими парфумами хусточку.

Справді, дедалі скрутніше доводиться тим, кого бик ганяє по полю, але й сам він, лицар хоробрий, дедалі мовби важчає, зморюється, кров з нього скапує густо, бо вмілим ударом загнана шпага — глибоко загнана! — уже тремтить йому у загривку. Ні, він таки помітно підупадає на силі, все частіше спотикається, женучись за котримсь із тих, що його дражнять, знов і знов розбуркуючи в ньому звіра. Виморений уже так, що раз у раз ноги під ним підломлюються, одначе й тепер він непереможений, хоча іноді аж падає від виснаги, впаде на передні ноги і знов підводиться, щоб далі, з останніх сил вести цей нерівний бій, що й був задуманий як нерівний... Насупившись, важко йде на супротивців, а кров із нього, змокрілого, скапує й скапує, здається, вся арена вже червоніє, скипається перед нами тією жаркою, відважною кров'ю.

— Та зупинились би нарешті, навіщо це все? — чую зболений голос Ганни Адамівни, а пальці її ще нерво-

віше жмакають і жмакають хусточку, а обличчя її смутнішає, стає аж злим, здається, вона чимось глибоко ображена, очі виказують внутрішнє страждання.

— Оле! Оле!!! — видихають трибуни ще дужче, мовби єдиними грудьми, мовби весь світ зараз заповзявся підбадьорити тих спритників і жвавих хлопців, що так уміло й методично на очах у публіки домордовують бика. Чи, може, те розкотисте «оле!» підбадьорює, під'юджує також і його самого? Та, здається, бик підбадьорень не потребує, він, як і раніше, повен відваги, і ні тіні страху в жодному його русі, тільки в якусь мить передишки, знемагаючи, він понуро зводить погляд до трибун, мовби щоб запитати: «Ну, задоволені ви? Але хіба я тільки для розваги народжений? Може ж, і мені хочеться волі та життя...»

Дедалі трудніше йому зводитись, та ось він, закривавлений, піднявши себе і мовби зовсім не почуваючи болю, знов поволі рушає назустріч тим, котрі зі шпагами; одначе, спіткнувшись на рівному, раптом падає, звалюється на коліна і одразу ж натужно силкується звестись, а тим часом іще одна шпага летить, вцілює, вганяється глибоко, весь час тремтячи!

— Ні, з мене годі...

Це Ганна Адамівна. Вона вже встала, на арену більше не дивиться, на її розчервонілім обличчі вираз покривдженості й страждання... Не звертаючи уваги на репліки невдоволення, Ганна Адамівна протискується крізь суцільне людське ревище між рядами, сердито спускається східцями вниз до виходу, а хвостом за нею недбало волочаться по середньовічнім камінні припилюжені її оксамити.

Ми встаємо теж — щоб супроводити нашу даму до готелю.

— Ви зрештою могли б і залишатись,— сказала, коли ми опинилися в парку.

— А ви?

— А я не для того сюди приїхала, щоб дивитись на це смертовбивство.

Надвечір наша делегація вже у вагоні, їдемо на Париж. У Ганни Адамівни все ще не сходить з обличчя вираз смутку і ніби затамованої образи. Щоб розважити її, товариш ректор вдається до випробуваного жарту:

— Так і не випало,— каже він,— скуштувати тієї дунайської живності... Може, хоч у Парижі дадуть?

Ганна Адамівна лишається невідкличною до цих дотепів, до спроб розважити її. Вона дивиться у вікно. Іноді, ховаючись, прикладає хусточку до очей. Що їй згадалось? Може, похоронка на батька? Якось розповідала про те, як дід поштар приніс і їм до хати «чорнову»... Чи, може, спливло в пам'яті, як повоєнні голодні діти гуртом годували крихтами того нещасного лелеку? Чи чого вона раптом втратила самовладання?

— Ще ваших сліз нам тут бракувало,— каже головний наш, насупившись.— Що подумають... Чого ви? Все після тієї кориди ніяк не отямитесь?

— Пробачте,— мовила Ганна Адамівна винувато і, одразу заховавши хусточку до свого японського ридикюльчика, знов звернула погляд у вікно.— Гляньте, небо яке...

Небо справді було краси незвичайної. Весь захід повен світла ясного, зеленаво-блакитного, а понад ним, вінком розкинувшись на півнеба, купчасті хмарини пелюстками рожевіють, цвітуть...

— Краса яка,— тихо каже Ганна Адамівна.— Коли бачу таку красу, сльози чомусь самі навертаються... Здушують, аж несила стриматись... Невже з вами такого не буває?

Поїзд рухається нешвидко, деколи навіть зупиняючись у полях, нам видно по-вечірньому сліпучі озера, птахи над ними летять... І ще літак величезний важко поліз небом угору, хтось із пасажирів гукає:

— «Конкорд»! «Конкорд»!..

І знову поля, озера, плеса поміж очеретів сяють дзеркально, якось урочо. А на ближньому озері, не боячись поїзда, білий лелека нездвижно стоїть. Самітній, застиг посеред вод, ніби у диві, у чарах якихось, і дивиться сюди, на нас, а ми дивимось не надивимось на нього.

— Скільки, по-вашому, лелека живе? — запитує мене Ганна Адамівна, наче я справді мушу знати все.

— Якось навіть не думалось...— кажу.— Мабуть, живуть довго. А може, лелеки живуть вічно?

Ганна Адамівна усміхнулась:

— Якби ж то.

1982

НАРОДНИЙ АРТИСТ

Таксист був явно не в дусі. І недбала поза, і руки, що тримали кермо якось нехітьма, і невдоволений вираз обличчя зі зневажливо відкопиленою нижньою губою — все ніби промовляло: підсунули ж мені цього пасажира, та ще в суботній день! Де він у дідька взявся на мою голову, і кому потрібна ця його поїздка безглузда? Що він забув, спитати б, у тому забагнюченому, промоклому під дощами осінньому селі? Такі пасажири найчастіше дошкуляють у дорозі якимись витребеньками, кривитимуться на кожну запалену тобою сигарету, а потім ще змусять чекати так, що навряд чи й встигнеш на вечірню телепередачу. А сьогодні ж хокей...

Коли молода, з густо підмальованими очима диспетчерка давала йому цей наряд, вона, видно, була певна, що ощасливлює його:

— Артиста повезеш!

— Це велика честь?

— А хіба ні? Може, це єдиний такий почесний рейс тобі випадає за все твоє сіромашне життя...

Той, кого належало везти, справляв геть невигідне враження. Лише глянув на нього таксист, коли пасажир вийшов з готелю, одразу сказав собі: ну, з цим повеселишся... Цей натішить тебе анекдотиками. Затиснеться в куток на задньому сидінні й сопітиме всю дорогу та пігулки ковтатиме для профілактики... Шапочка на-ньому пиріжечком, якась ніби дамська, пальто підстрелене, шарфом закутаний до самого носа, гострого, дзьобатого, і вираз на обличчі такий, наче ось він чхнути збирається, цей твій випадковий товариш і брат. Постать сухорлява, зіщулена, а в руках квіти в целофані, великий букет живих розкішних троянд, він їх, як дитину, обережно тулить до грудей... Де він і добув ці троянди зараз, глибокої осені, коли вже й листя з дерев вітри обшматували?

Зайнявши місце в машині, пасажир чемно поздоровкався до таксиста і з привітністю в голосі запитав, чи йому, водієві, ця дорога достатньо знайома. Одержавши ствердну, хоча й крізьзубну, відповідь, приспокоївся,

занурив голову в картатий мохеровий шарф, сподіваючись, видно, ще й подрімати.

Варто було тільки виїхати за місто, як таксистові одразу ж закортіло курити. Це в нього мовби інстинкт з часом такий виробився: тільки-но випаде везти далекого пасажира, особливо з тих, хто, піддавшись агітації, кинув палити, як рука твоя несамохіть тягнеться до сигарети. Відчуваєш просто нестерпний нікотиновий голод. Ось як і зараз. Звичайно, могла б виникнути на цьому грунті словесна перепалка, одначе пасажир виявився терплячим, він лише кахикнув стримано, даючи в такий спосіб зрозуміти, що до тютюнового диму голосові зв'язки його незвичні, але чи на всі пасажирські покахикування варто водієві зважати? На кожен чмих не наздоровкаєшся. А коли, викидаючи недопалок за вікно, таксист на мить опустив скло, і хвилею вітру війнуло, то пасажирові й це, видно, було не до шмиги, він заворушився, засовався на сидінні, гадаючи, певне, що скло так і лишиться опущеним... Наче й не тринадцяте число, а такий вередун трапився: все йому не так, в усьому йому дискомфорт. Їхав би собі персональним автобусом, як інші громадяни, там боки тобі б пообтовкували...

А день похмурий, вітряний, хмари пелехаті повзуть над самим шосе, ще й мжичкою час від часу порскає по склу. Тільки з обіду звернуло, а насурмилось так, ніби вечоріє. І куди людині гнати в таку негоду, і спитати б — чого? Сидів би собі в готелі, у своєму теплому люксі або в бар спустився б, де на дзиглику годинами міг би смоктати пійло через соломинку, але ж ні — в дорогу потягло... Та ще з таким парадом, з квітами, як жених, хоч сивина з-під шапочки снігом уже сивіє.

Є вчинки людські, що їх таксист, хоч убий, відмовляється розуміти. І пасажирів останнім часом випадок посилає ніби навмисне таких, щоб порушити твої усталені уявлення про людей, про те, що на світі добре і що погано. Трапляється, звичайно, і пасажир-однодумець, але частіше дістанеш такого, який ніби спеціально сідає, щоб дошкулити тобі своїм вередуванням та розруйнувати, як оце сьогодні, всі твої плани на вечір. Адже приятель мав зайти, в шахи після хокею зрізались би чи в сусіднє кафе пішли б, там обіцяли чеське пиво завезти... А натомість маєш халепу! Подумки таксист послав кількох чортів диспетчерці і, досадливо

скосивши око на пасажира, помітив, що той саме чогось усміхається, на білім довгобразім обличчі блукало зовсім незрозуміле водієві блаженство. Що з ним? Чим розчулило його це сіре, грязьке шосе, обтикане колюччям голих почорнілих дерев?

Помітивши понурий погляд таксиста в дзеркальці, пасажир теж миттю спохмурнів і відсунувся геть у куток, наче щоб бути далі від якоїсь неприємності. На обличчі артиста не зосталося й сліду від того, що водієві здалося блаженством, від тієї світлої замріяності, в стані якої пасажир щойно перебував.

«Добрий сич»,— подумав про нього таксист, а вголос запитав:

— То ж для кого квіти?

— Та це... так треба,— відбувся короткою й туманною відповіддю пасажир, вважаючи, певне, водієву цікавість досить безтактною.

Звичайно, якби трапився йому водій привітніший, душевний, пасажир охоче повів би з ним бесіду, адже був він загалом особою контактною, легко сходився з людьми в дорозі чи будь-де в іншому місці. А тут з першої миті оця незрозуміла недоброзичливість, для якої, власне, зовсім не було підстав, однак на настроєві це позначилось. Мав би не зважати, але така вже в нього натура чутлива — як до людської доброзичливості, так і до найменшого вияву неприязні, надто ж неприязні отакої безпричинної, нічим не викликаної, здатної, однак, отруїти пасажирові душу.

А дорога ж неблизька, і з таким оце сичем їхати кілька десятків кілометрів, перебувати разом, як космонавтам, в одній кабіні, весь час почувати, на відміну од небесних братів, що ви несумісні, що для свого сусіда ти супутник небажаний, для нього ти людина-тягар, хоча, зрештою, мав би ж цей громадянин втямити, що він зараз на роботі, при обов'язках і що з пасажирами хоч-не-хоч, а треба бути терпимішим, не виказувати їм своєї зневаги чи просто невихованості, поганого настрою... Скількох людей встигне такий мурляка за зміну обдати своїм холодом, черствістю, неприхованою дражливістю...

— Ви, може, недобре почуваєтесь? — зрештою зважився делікатно запитати пасажир.— Може, вам нездужається? В мене є таблетки індійські — не хімія, з травок...

— На здоров'я не скаржимось,— буркнуто було у відповідь.— Хоча по курортах не їздимо. За іншими не потовпишся... Жінка голову прогризла, добудь та добудь путівку, дістань таку, щоб улітку, але ж хіба нас відпустять у сезон? Начальник парку в сезон поїде пляжитись із своєю товстухою, а нам знов у січні або лютому...

— Взимку теж буває гарно. На лижі та в ліс...

— На лижі,— аж скривився в презирстві водій.— А самі ви, мабуть, щоліта у Варні, на Золотих Пісках?

— Уявіть, що ні. Давненько вже на морі не був, не слухав музики цикад під кипарисами... То гастролі, то до земляків запросять. А торік саме влітку на операцію довелося лягти.

— То чого ж, питається, ганяти по дорогах? — знов озлобився таксист.— Сиділи б собі вдома біля телевізора... А то ще з букетом і в таку сльоту. На ювілей до когось, чи що?

— Так треба.

Ображений набридливим доскіпуванням, пасажир знов заховався в кокон свого пухнастого шарфа. Таксист, можливо, навіть перестав зараз для нього існувати. Відтепер його, здається, тільки й цікавило сіре шосе між одноманіттям осінніх полів та важкі, набряклі дощами хмари, що пелехато пропливали по небосхилу. Галич непокоїться над придорожніми вербами. Машини, до самих кабін забризкані грязюкою, здебільшого вантажні, час від часу перетинають дорогу — з полів у поля, з грунтівки на грунтівку. А навстріч по камінню шосе, чорним димом пахкаючи, гуркоче потужний дизель з худобою в кузові... Незграба цей, ніби щоб дошкулити таксистові, прогуркотів зовсім упритул і, вдаривши гаром, вихлюпнув на таксі цілу баюру грязюки, аж по всьому склу брудними патьоками потекло,— таксист, лайнувшись, знесамовитілий обернувся до свого пасажира:

— Бачили нахабу? І це люди? Догнати б та пикою, пикою в баюру! Не інакше, як у чайній нализався! Хамлюга з водійськими правами!

— Може, то в нього випадково?— мовив пасажир на захист незнайомого шофера.

— Випадково? — таксиста це ще більше обурило.— Знаю я цих випадкових! Це все їхні колгоспні кадри. Розступись, народ, коли він їде. Почувається на трасі, ніби в себе на бурячищі...

— Мабуть, ви тут не вперше?

— На жаль, доводиться бувати. Коли за капустою вискочиш, коли за картоплею гайнеш у цей бік, і щоразу тобі тут якась халепа... Торік біля цукроварні отакі буряковози навмисне зіпхнули мене в кювет, до ранку довелося кукурікати.

— Зараз теж ковзько? — помітно стривожився пасажир.

Щоб йому досолити, таксист навмисне сказав, що машину справді водить, а далі, мо', гірше буде, бачите ж, яка мокра, яка слизота...

— На вечір,— буркнув таксист,— і туман може покотити.

— Ви мене не лякайте, бо я полохливий,— жартливим тоном мовив пасажир.

Таксист не втямив жарту:

— Перелякав хто-небудь, чи що?

— Нехоробрий вродився, гени, мабуть, такі,— весело вів далі артист.— Там, де один лізе напролом, ліктями та ліктями, я краще перечекаю. В наші дні це, мабуть, гандж, але що попишеш? Зате, знаючи свої людські слабкощі, розуміючи, що сам не вільний від них, співпланетникам теж намагаюсь прощати деякі внутрішні їхні «недохопи», як кажуть брати білоруси...

— Виходить, ви, артисти, теж не без недоліків?

— «Хто є на світі, що був без гріха»? — продекламував артист смішливим голосом.

«А чого ж тоді інші так з вашою персоною носяться? — хотів відрубати на це таксист.— Чого та диспетчерка умліває при однім вашім імені?» Нічого, однак, не сказав, лише крутими в'язами сюди-туди повів. Добре, мовляв, тобі філософствувати, бувши на становищі пасажира. А от побув би ти, чоловіче, в моїй шкурі, коли везеш уночі якихось пропийдуш із ресторану, а вони в тебе за спиною словечками блатняцькими перекидаються, тільки й жди, що будь-якої миті зблисне котрийсь фінкою та гарикне до тебе: «Давай виручку!..»

Обличчя артиста тим часом знову засвітилося якоюсь згадкою, цього разу виникла поважна причина: впізнав у вибалку старезну дуплясту вербу, знайому ще з літ дитинства, коли гімназистом проїздив він тут із батьком на возі... Омела на гілках, ніби гав'ячі гнізда, клубками темніє, соки живі роками висмоктує із цієї верби, а

вона, живуча, все тримається,— коси свої опустила аж додолу, до напівзарослого осокою ставка...

Промайнула столітня верба, і з-під низького небосхилу виступив димар цукроварні — то теж давній знайомець, там на клубній сцені починалась твоя мистецька кар'єра... Гай-гай, коли то було! Цей таксист тоді ще й на світ не родився, в такі ти глибокі зайшов літа... Солодко наринули спогади, відчувалося, як тепла хвиля заливає душу. Небайдужий і до теперішньої краси, але чи не більше щемить душа і за тією красою, що минула, що вітрами одвіялась... Хай трудно було, а які весілля тут справляли, які дисканти та баритони доводилось чути під вербами в цім краю... І зараз так хочеться тобі з кимось поділитися пережитим, відлетілим безповоротно, виповісти комусь оте і оте. Натхненна молодість, і товариство, і синьооке перше кохання — все там, там... Посвітлішало на душі від самого доторку до того далекого, та тільки глянув на цього хмурягу, обважніло навислого над кермом, як одразу зникло бажання ділитися тим, що тобі дороге,— яка тут може бути сповідь!.. Будь за кермом, замість нього, привітніший хтось, ти б, звичайно, не втримався, вдарився б у сентименти, в лірику, а цьому... Що йому твої оживаючі виплески душі і люди, що й досі тобі близькі, твоя юність і пісні, разом з друзями співані тут колись, пісні, що й зараз у твоїй душі бринять? Розказати б йому, як у світи помандрував звідси? Як друзі проводжали тебе вчитися співу до столиці? Волами тоді їхали мимо цих верб, давнім цим чумацьким шляхом, де тоді ще не передбачались ніякі асфальти.

Похмурий сидів, тамуючи всі згадки в собі, нічим не виявляючи, що зараз відбувалося в його душі. Знав, щоправда, спосіб, як пробивати емоційну глухоту, заспівав би отут, беручи небесні верхи, то, мабуть, розтанув би й він, бурбон оцей, але ні, зараз хіба тут до співу, хоча душа переповнена чарами тих незабутніх юнацьких концертів, а після них освідчень палких десь уночі під вербою, коли очата дівочі так віддано світились тобі з гарячої темряви...

Найнеприємніша розмова між ними, однак, ще попереду. Зітнулись пристрастями одразу ж, коли треба було з'їжджати з траси на шлях небрукований, польовий. Вигляд чорноземної, глибоко розбитої буряковозами дороги справді міг вжахнути.

— Не поїду! Там і танк не пройде!

— Буде премія...

— Ні за які гроші!

— А може, спробувати?

— Та ми там засядемо на цілу ніч! По вуха потонемо! Ви цього хочете? Цього? — розлючено сікався таксист до пасажира, тикаючи пальцем на якогось «Москвича», що, звернувши з траси, вже по черево засів у баюрі і тепер тільки пирхав на місці.— На це ви мене штовхаєте?

Пасажир, зустрівши рішучу таку непоступливість, врешті змушений був визнати свою поразку.

— Мабуть, ви маєте рацію. Але як же мені з ними? — пониклим голосом мовив артист, знічено дивлячись на свої червоні та золотаві троянди.

— Вихід один — вертатись,— порадив шофер, якому одразу ж майнуло видиво хокею та батарея пільзенського у знайомому павільйоні.— Підсохне — тоді!

— Та коли ж воно підсохне? — не вловив глузування артист.

— Ну хай підмерзне! А квіти... Чи так їх уже десь там ждуть?

Замість відповіді, пасажир попросив позичити йому якогось мотузка.

— Нащо? — здивовано витріщився таксист, а втім, порившись у багажнику, таки добув звідти цілий клубок замазученого синтетичного мотуззя.— Це?

— О, підійде... Відріжте мені, прошу, кілька шнурків...

— Цього добра не шкода.

Доки таксист, на диво без спротиву, виконував прохання, пасажир, обережно поклавши целофан з квітами на бровку дороги і,-взявши з рук водія синтетичне мотуззя, став підв'язувати ним свої старомодні калоші. Ув'язував чепурно, міцно, із знанням справи, так ніби це було йому не первина.

Таксист, зверхньо осміхаючись, спостерігав це дивацтво. Що за комедія? Що він надумався? Тим часом артист, примоцювавши калоші, знов обережно пригорнув до грудей свій целофан із трояндами і мовив тоном несподівано владним:

— Ви мене тут чекайте.

— Де — тут?

— Таж он чайна недалечко, за два кроки від нас, там погрієтесь... Чайку поп'єте. Я скоро. Я не забарюсь...

І, не давши змоги оторопілому від подиву таксистові зчинити гвалт, привітно махнув йому рукою і досить спритно став спускатись по ковзькому насипу вниз, на дорогу чорноземну. Звідти ще раз озирнувсь, нагадав майже суворо:

— Ждіть, як домовились!

Після цього стало чути, як чвакають його підв'язані калоші, поволі даленіючи. Практична людина навряд чи пустилась би, та ще проти ночі, місити оту круту багнюку, розбиту п'ятитонками, що возили буряки тут на цукроварню вже не один тиждень, а він, цей дивак, пішов і пішов, маневруючи поміж коліями, крок за кроком віддаляючись у нахмурені з низько навислими хмарами поля, танучи в їхніх по-осінньому розгаслих чорноземах.

Машини шугали по трасі сюди й туди, мжичило, а таксист все стояв біля бровки, стежачи за тим дивакуватим своїм пасажиром, що, ніби обдуривши, залишив його ні в сих, ні в тих, а сам поплентався до села, що ледь видніється із-за горба, подався вершити якісь свої, тільки йому відомі дільця. І все ж у цій своїй незрозумілій затятості пасажир постав для водія мовби в інакшій ролі, розкриваючись чимось значнішим, ніж здавалось на перший погляд. Мабуть, саме це, значніше, не знане тобі, й покликало його, повело, ніби в безвість, важкими багнищами чорної польової дороги. Примхливий, хворобливий, цілу дорогу у шарфик свій кутається, всього боїться — і протягу від вікна, й тютюнового диму (все, бачте, береже свій божественний голос!), а тут раптом отаке устругнув! Що-небудь станеться з ним у дорозі, ще тебе й спитають.

«Таж верніться, таж застудитесь!» — хотілося догукнути навздогін, але не гукнув, розуміючи, що такого затятого не зупиниш, не завернеш, доки він десь там не знайде серед грязюки заповітне місце для своїх троянд. Отже, єдине, що тобі лишається,— тільки в чайну.

За прилавком у чайній, що зветься «Волошка степова», одразу побачив свою знайому — буфетницю Ганнусю. Особа з живчиком, з перчиком, вона глянула на таксиста задирливо, в голосі її чується насміх:

— Яким вітром до нас?

— Чортячим. Оце такий невезучий я...

— Колесо спустило?

— Гірше. Накинули тут везти одного типа... Оранже-

рейне створіння. Набрався я клопоту з ним. Не встигнеш скло опустити, як він уже чхає від протягу. Дивак диваком, а втім, кажуть, народний артист.

— Та це ж Іван Кононович наш! — схвильовано вигукнула буфетниця, аж зашарівшись від несподіванки.— Співак, якого в світі пошукати! Де він?

— Піхтурою подавсь по баюрах. До вашої Григорівки йому треба до зарізу. В одну душу — піду і піду. Та мені золоті гори давали б, щоб я згодився місити оце ваше Чорне море грязюки...

— Тому ти й не народний артист,— засміялась Ганнуся.— Чим тебе пригостити?

Ганнуся зверталась до таксиста з щирою турботливістю, може, ще й тому, що свого часу він пробував до неї залицятися, та дістав ляпаса, і, здається, саме на цьому грунті вони й заприязнились, так ніби породичались.

Таксист, сказавши, що він не голодний, взяв пляшку лимонаду і ніс її до столика у витягнутій руці, бажаючи цим, певне, підкреслити перед присутніми, який він зразковий водій: в дорозі спиртного ані краплі, на лимонадах живе.

Віддалік, у притемненім кутку чайної, гамірливо, цілим товариством вечеряли хлопці з цукроварні, з їхніх вигуків можна було зрозуміти, що вони тут закроплюють чиюсь премію; в іншому кутку зморено й неквапом чаювали шофери далекорейсових маршрутів, здається, вони й пивка собі дозволяли, бо пляшки без етикеток темніли у них під столом. Таксист зі своїм лимонадом сів посеред залу окремо, щоб його зразковість була на видноті.

Щось його, однак, муляло, щось непокоїло. Випивши склянку лимонаду, пороззиравшись довкруги, він знов підійшов до Ганнусі і, схилившись над її шинквасом, запитав довірливо:

— А як ти гадаєш, мій там не заблудиться серед степу? Скоро зовсім звечоріє, а я ж відповідаю за нього...

— Та Іван Кононович дорогу до рідного села краще за нас усіх знає,— приспокоїла Ганнуся водія.— Аякже: дорога його молодості...

— В нього рідня там яка, чи що?

— Близької рідні вже не зосталось, батьків він ще перед війною до себе забрав.

— Так для кого ж тоді, питається, троянди?

— О, то ціла історія. Любов там його похована, ще перша юнацька любов, розумієш? Вчителька, кажуть, була молодюсінька, та від сухот рано згоріла... Не може він її забути. А якої сили було те кохання, суди сам: так і зостався в житті одинцем. Отож не вір, що великої любові більше на світі нема. Щоосені неодмінно приїздить він, щоб покласти квіти на могилу в якийсь там їхній день... Ні-ні, з теперішніх навряд чи хто здатен отак кохати!

— М-да-а-а... Історія,— сказав протяжно таксист і запалив сигарету.

Буфетниця звела на нього брови в подиві:

— Ти що — неграмотний? — показала на табличку біля дверей: «У нас не палять».

— Вибач, не помітив,— сказав він і повагом рушив надвір, щоб там, на ганку, покурити.

Довго його не було. А коли повернувся, знов підступив до Ганнусі:

— Нема. Не видно. А звелів же чекати.

Буфетниця приспокоїла й цього разу:

— Прийде, якщо пообіцяв.

— Але ж темрява...

— Мабуть, у школі затримався,— висловила припущення Ганнуся.— Він над хором дитячим шефствує, піаніно їм подарував... А я теж маю від нього дарунок,— посміхнулась вона,— на весілля надіслав нам платівку зі своїм записом, так нею дорожу... Вона в мене й зараз тут. Тільки по великих святах ми її прослуховуєм, боїмось, щоб не стерлася.

Підійшов один з тих хлопців, що з цукроварні, і, досить безцеремонно відсторонивши таксиста крутим своїм плечем, попросив у буфетниці:

— Ще, будь ласка, солоних огірочків і шампанського.

Таксист скривився насмішкувато:

— Солоні огірки і шампан — ну, ти даєш...

— А вас не питають,— відрізав хлопець.

— Тихо, тихо, не заводьтесь,— пристрожила Ганнуся.— У нас поводяться чемно.

Таксист, щоб показати, що він ображений на цього неотесу, сердито стромив сигарету в зуби й перевальцем знов рушив до дверей, вийшов ще на один перекур.

Стояв на ганку і все вглядався в дорогу, вже потонулу в туманній сутіні, з досадою й занепокоєнням жду-

чи, чи не з'явиться звідти той, через кого маєш таку халепу. Бо й справді, коли що станеться, спитають тебе: чому не спробував пробитись із ним до місця, чому кинув людину напризволяще? А можливо, й пробився б, якби дуже захотів, адже не всі застряють, і мотор у тебе надійний, щойно з ремонту.

На терасі почулися чиїсь кроки, він шарпнувся був туди, виявилось, що це сторож,— притулився до стіни й теж курить у затишку.

— Це ви Івана Кононовича ждете? — запитав сторож.

— Що вдієш — служба.

— Ох і намучиться ж, бідолашний... А такий чоловік...

Послухавши, як на однім із ваговозів вітер лопотить обірваним брезентом, таксист знов зайшов до чайної, сів до свого недопитого лимонаду. На запитливий погляд буфетниці тільки головою крутнув: нема. Невідомо, як тепер і буде.

Артист, одначе, невдовзі з'явився. На ганок зійшов у супроводі двох земляків, з парасолькою, якою, видно, спорядило його рідне село. Земляки на ганку з ним і розпрощались, певно, кудись поспішали, а Іван Кононович після цього в тамбурку, нахилившись, довго чистив віником взуття, зішкрябував налиплу грязюку і лише після цього зайшов до зали, випростаний, ставний, як на свої літа, і якийсь аж відмолоділий. Вклонився, наче зі сцени, до людей — в один куток і в другий, потім наблизився до шинквасу.

— А корчмарочка наша все цвіте,— привітно сказав до Ганнусі, і вона, зашарівшись, справді розквітла на очах.

— Налякали ж ви нас, Іване Кононовичу,— мовила вона нависпів,— у таку негоду податись, по такім бездоріжжі...

— Із земляками не пропадеш,— похвалився Іван Кононович.— Вони мене, уявляєте, трактором підвезли до самої траси.

— Молодці земляки,— відзначила Ганнуся.

— Чесно кажучи, мені аж ніяково було, що трактор посилають ради такої, як я, многогрішної особи.

— Молодці, молодці, що й казати,— підтвердила своє Ганнуся.— То чим же вас зігріти, Іване Кононовичу?

— Морозиво є? — пожартував він.— Уявіть собі, люблю морозиво. Хоч майже ніколи не можу дозволити собі цих ласощів, ангіни боюся...

— Я знаю, ви чай міцний любите... Чи, може, чогось гарячішого? — лукаво повела бровою буфетниця.— То як?

— Е, корчмарочко, не спокушай! Нам ось із ним,— Іван Кононович кивнув на водія, що стояв поруч — в дорозі личить воздержаніє... Отже, чаю, Ганнусю.. Ви не заперечуєте? — звернувся він до таксиста, і обидва вони зайняли місця біля того самого столика, де до цього таксист нудився перед своїм лимонадом.

— Натура ж у вас... Добре те, що добре кінчається,— заспокоєний поверненням пасажира, мовив таксист і якось аж спогорда окинув поглядом присутніх: бачите, мовляв, з ким я діло маю, хто в мене пасажиром...

Ганнуся принесла їм чаю такого гарячого, що не вхопиш, та ще з кружальцями лимона,— де вона його тут і добула?

— Пийте на здоров'ячко, Іване Кононовичу, бо ж промерзли, мабуть?

— О, мені навіть жарко,— по-молодецьки розстебнув артист своє пальтечко, розкутав шарф, аж стало видно на шиї галстук-метелик; той метелик Ганнусі чомусь завжди подобався.

Чаювання тривало спокійне, розважне, таксист нікуди, здається, тепер не квапився, ладен був скільки завгодно сидіти в цій корчмі, на виду у людей, в товаристві свого рідкісного пасажира.

Хлопці з цукроварні, доки Іван Кононович зігрівався чаєм, поглядали на нього з виразом явної симпатії, з почуттям шани до свого славетного земляка. А коли артист скінчив своє чаювання, збираючись вставати, хлопці миттю опинились біля буфету, і один із них, рославий чубань, смаглолиций, підморгнув до Ганнусі по-змовницьки: ану-бо який сюрприз ти там приберегла...

Пошарудівши за портьєрою, буфетниця ввімкнула програвач, і на всю залу полилось...

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють тснями в груди...
Цілуй, цілуй, цілуй її,
Знов молодість не буде!

Голос високий, піднебесний, і війнуло від нього на всіх весною, розкішшю зоряних вечорів, і погляди при-

сутніх разом звернулись на співака, на свого народного артиста. А він, уже налаштувавшись іти, зупинився біля порога, стояв, схиливши голову в задумі, і з виразом журливим слухав себе того, далекого, того, що звідти, з молодості.

В гурті хлопців-цукроварів зненацька стрельнуло шампанське, і той самий смаглявий чубань з веселими очима, виступивши вперед, простягнув артистові келех, наповнений, пінявий:

— Не погордуйте, Іване Кононовичу, не відмовтесь, будь ласка...

Артист уважно, вникливим поглядом окинувши товариство, поволі взяв келех, мовив стиха до всіх: «Будьмо!» — і пригубив келех. Зробив вітальний знак рукою, знов — як зі сцени — вклонився в один бік залу і в другий, посміхнувся Ганнусі: «Спасибі, корчмарко, за все»,— і вийшов услід за таксистом надвір.

Біля ганку, перш ніж сісти в машину, він ще пристояв хвильку, затулившись шарфом і дослухаючись до виспіву вітру у верховітті нічних дерев.

Коли були вже на трасі, таксист подав йому якусь лахманину, сказавши з відчутною ніяковістю:

— Плед у мене ось, візьміть, ноги закутайте...

— О, це до речі,— відповів артист, і після цього вони, заглиблені кожен у своє, якийсь час їхали мовчки.

— Скажіть,— згодом озвався таксист,— а ви могли б отут виконати що-небудь? Хоч трішечки, хоч потихеньку?

Артист відповів не одразу. Якийсь час думав, ніби вирішував щось серйозне.

— А чого ж,— мовив нарешті.— Доля артиста — усім співати...— І поправив себе: — Всім, хто не глухий...

І заспівав стиха, хоча голос його був повен чуття і адресований був мовби комусь далекому:

Цілуй, цілуй, цілуй її,
Знов молодість не буде...

У світлі фар мжичка пролітала, здається, навіть зі снігом.

1984

НІЧ МУЖНОСТІ

Для тих, хто в палаті, він був просто Механізатор. Крайній у кутку біля дверей. Ще не оперований. Ходячий ще. А що Механізатор, то це тому, що привезли його прямісінько з поля. Від агрегата. Звідти, де простір, де жайвір у небі на світанку, і людині так легко дишеться.

А тут... Ніхто не сказав би, що його точить якась недуга. Такий здоров'як! І в палаті з'явився, ніби втілене здоров'я, ніби один із тих, про кого мовиться: людина в розквіті сил. Кремезна, осадкувата статура. Широко розгорнуті плечі, в'язи атлета. Міцне, з крутим підборіддям обличчя все жарко горить, і шия та груди з-під розстебнутої сорочки теж горять, мовби шкіра ще зберігає на собі шпаркий пал польових вітрів. Тільки постійна тужливість погляду й розлита в очах якась пташина жовтизна змушують думати, що в руки медицини Механізатор потрапив не випадково.

Ніякої паніки, ніякого в ньому страху. Суворо зімкнуті вуста виказують упертість вдачі. Небагатослівний він.

Коли однопалатники питають, чи боїться йти під ножа, відповідає глухо:

— Більше разу не вмреш.

— Цей витримає,— каже од вікна худий, як тріска, Кібернетик.

Механізатор кидає ледь чутно, ніби сам до себе:

— Мушу витримати.

А тільки ж чому в очах за тією розлитою жовтизною так повно туги, туги?

Операція призначена, але до неї він ще має часу добу чи й дві. Отже, поки що вільний. Дозволяється йому блукати по всьому корпусу. Зустрічає студентів у білих лікарняних халатах. Мало що встигає збагнути степовик з їхніх учених темпераментних розмов, але ота рішучість у ході, молода відвага в очах впливають на нього заспокійливо.

Призначених на операцію провозять візочками до тієї кімнати, де все таємниця тайн. По якомусь часі, буває, досить тривалому, виходять звідти хірурги, мовчазні,

аж злі, зрошені потом, скуті напругою: тільки-но розтинали людину, зазирали в таке її недозволенне, глибоко приховане, куди зроду-віку ніхто не зазирав.

«Отже, ти не боїшся?»

«Мушу витримати».

Батько-сапер, що поліг на Дніпрі у ніч форсування, ніби звідкись, із найтяжчих ночей своїх, подає голос: «Тримайся, сину. Ми з тих, кому треба завжди триматись...»

Хірурги, що й досі не очунялись після своєї праці, сидять як вичавлені, мовчки курять в кінці коридора біля акваріума. Посхилялись лобами один до одного, понурились і смалять, смалять, знімаючи з себе напругу. Точнісінько як хлопці-механізатори, коли в осінню негоду, намордувавшись з плугами біля агрегата, збе руться, нарешті, в польовім вагончику на свій тяжкий перекур і вовчитимуться по кутках, понуро слухаючи, як вітер шарпає опалубку та дощ холодно тарабанить об дах.

Як ще багато тяжкого на світі! Хіба думалось коли, що десь за твоїми голубими полями, за твоїми стосилими буднями існують такі величезні скопища вражених недугами людей, намучених, настражданих, котрі благально медикам в очі зазирають у чеканні чуда... І що такої смертельної виснаги зазнають ці ось фахівці дипломовані, яким ти довіришся в свій найтрудніший час, бо це ті, чиє покликання і чия доля боротися й боротися за людські життя...

Коли хірурги підуть, Механізатор сам займе їхнє місце біля акваріума; екзотичні рибки, червонопері та зовсім золоті, ніколи не бачені ним, снують між водоростями за склом у своєму маленькому тропічному морі. Плавають, весело грають у воді, не почуваючи, що опинились у неволі, що якісь, може, риб'ячі хвороби чигають і на них. А може, такі створіння не знають хвороб? Принаймні, поки що мають усе необхідне для цілком вдоволеного існування: водичка, пісок на дні, водорості якісь химерні, не з тутешніх озер. А коли треба, з'явиться чергова сестра, особа накрохмалена, білосніжна, і, усміхаючись, спеціального харчу їм зверху сипне, якогось риб'ячого комбікорму... Живи, мале, золотопере! Створила тебе природа, щоб ти горя не відало...

— Ніхто не знає, з яких морів ці рибки,— озветься

привітно медсестра до Механізатора.— Десь із таких, мабуть, далеких, що чи й круїзи наші туди дістають?

— Мабуть, що так.

Годинами блукає Механізатор по корпусу, а коли ніч настане і сон прийде в палату, степовикові й тоді несила буде влежати на ліжку; важко буде йому слухати стогони сусідів і себе стримувати, щоб не випустити з грудей затиснутий усередині стогін... Бо там горить, бо наче голодні лисиці з яруг проникли йому в самі нутрощі й роздирають, шматують усе, що там є. Бере з собою но-шпу та ще якісь болетамуючі пігулки й виходить на подвір'я, під зірки та шелестіння лип. Вахтер уже знає Механізатора в обличчя й без суперечки випускає його з корпусу, піддавшись власній великодушності.

— Це я виняток тобі роблю,— скаже до Механізатора.— Бо колись і сам на ХТЗ сидів, знаю ваш хліб...

«Треба, щоб Даринка гостинця якогось йому привезла,— позначить у думці для себе Механізатор,— бо не трояка ж сунути цьому приятелеві за його люб'язність, та й не вмієш ти, щоб трояка,— нема такого досвіду...»

Липи шелестять, зірки змигують над телевізійною вежею, птах у листі десь сонно протуркотів,— чи не горлиця польова залетіла з лісосмуги?

Дивна річ: наче вперше йому відкриваються оці ночі з темними шатрами лип, з мигтінням зірок, з віддаленим потужним гудінням міста. Сила-силенна зірок у небі, як казали, душ чиїхось, що колись, можливо, на землі були, а тепер цілими сузір'ями позбивались у свої небесні зоряні роди-племена... Є люди, що добре знають небо,— штурмани, навігатори... Он серед космосу кетягом акацієвого цвіту завис Волосожар... Крім нього та ще відомого тобі Воза, є ще сузір'я Лебедя, і Волопаса, і Жирафи, але де вони? Волосожаром та Возом обмежується твоє знання Всесвіту, їх тільки і впізнавав у свої трудові, з такими довгими гонами ночі... Хто там тепер біля твого керма, доки ти тут, у самотнім чеканні чуда? Сергійко все просився: «Візьміть, тату, з собою в нічну зміну, я не засну»,— тільки ж рано тобі ще, синоньку, твоє від тебе не втече...

Поміж липами, де блищить після зливи калюжа, двоє каченят прищухли, тих самих, вчорашніх, диких! Приблукалися звідкись, якимось десятим чуттям вловили, що

їх тут ніхто не покривдить, і прижилися, обвиклись, знайшовши притулок біля людини. Як вони втямили, який інстинкт їм підказав, що людина, котрій болить, спроста не покривдить, бо в такім стані сама добрішою стає до всього живого? І Механізатора ці дикунці не лякаються, тільки перекрякнулись про щось між собою, коли він зупинився неподалік від них. Тривогу виявили, але не втекли, не залишили обраного місця. А як же їх полохано там, у його краях, коли, бувало, хлопці, зібравшись цілим товариством, видобувались на полювання. Частіше мотоциклами, а в негоду, то навіть і трактором ухитрялись,— поженуть, а там будь-що-будь! Ні, не до жалю було там, де шаленіли веселощі, де справляв банкет буйний мисливський азарт! Чи залізо, чи гніздо — одна йому шана... Буде потім від голови нагінка за самовільно взятий трактор, наслухаєшся і вдома докорів від своєї Даринки, коли повернешся забрьоханий та неабияк захмелілий, адже не келешки берете на полювання, а тільки гранчасті,— свій був у цьому механізаторський шик. Ніби потьмарення находило: все, що літає, ставало для вас мішенню, чули тільки бабахкання в очеретах та скрики підранків, що заплутались десь у траві. Гвалти, метушня, спалахи полум'я над очеретами,— окрім цього, здається, й не бачив нічого, ніжності ночі не чув. А тепер от хотілось би присісти та й рукою погладити цих заблудлих сюди каченят, що так по-рідному туляться одне до одного, нелякливо, незворушно защухли за крок від твоєї ноги.

І небо з зірками таке, наче дотепер його й не бачив, і ці липи-красуні, що їхньої краси, здається, ніколи й не помічав. Невже треба було стільки перемучитись — і вдома, і на роботі під час нападів хвороби, і в цих лікарнях, волаючих людським болем ночах,— щоб бодай трохи прозріти, щоб спромогтись помічати якісь звичайнісінькі, проте безмірно прекрасні речі, що ними наповнено цей живий довколишній світ?

Сів на лаву неподалік каченят, дивись на темну лікарняну браму, замкнену на ніч. Незабаром має приїхати його Даринка. Залишить дітей на матір, випросить у голови газика-всюдихода (відмови не буде) і стрімголов примчить сюди, на це таке гірке побачення. Підкине харчів домашніх, хоч вони тобі зараз і ні до чого. Напередодні вдалось зв'язатися з конторою по телефону,

просив передати Дарині, коли їхатиме, хай прихопить із ферми свій білий халат, один із тих, що їх, як спецодяг, видають дояркам для роботи; там, на фермі, халатів достатньо, а тут... Виявляється, Дарина сама про це подумала, «вона у вас винахідлива», так йому контора відповіла. Отже, тепер її у фермівській одежі не стануть затримувати вахтери, вважатимуть, що це новенька сестра чи санітарка з'явилася для поповнення тутешнього медперсоналу.

Даринка — ось хто був для нього найдорожчий у світі! Ну й мама, звісно, ну й діти, розуміється, але ж Даринка... Що тут казати: вона ще більше розкрилася в ці важкі для них дні. Виявилась такою молодчиною, така сміліва, рішуча, це вона, коли йому стало зовсім кепсько, перша й наполягла, щоб не в медпункті його тримати, а негайно відправити до міста в найкращий інститут, де апаратура, де професори!.. Після її відвідин йому щораз ніби легше, бо вірить вона, як ніхто, що все обійдеться, що чудо таки має статись... Ах, Даринко, Даринко! Добре, що не чуєш ти, як хворі лаються ночами в палаті, останніми словами обзивають тих, що ракет та всякої гидоти для смертовбивства повинаходили, а рятівних, може, найпростіших ліків для людини винайти не можуть... Даринко, горлице моя...

Схилився на руку, на хвильку поринув у дрімоту, і одразу ж дружина йому приснилась: ніби десь полем женеться він за нею, за дівчиною, біжать обоє хлібами високими, ось-ось, здається, наздожене, але вона все втікає та раз у раз озирається сміючись,— молода-молода, тугогруда, чорноброва, тільки чомусь... зовсім сива!.. Прокліпнувся в тривозі: що б то значило? Як витлумачити цю тайну сну? Не дуже вірив у сни, як і в інші забобони, а ця втікаюча його любов, молода, ніби в дівоцтві, вислизаюча з рук Даринка, що так звабливо сміється, хоч зовсім сивою зробило її миттєве сновидіння,— яку воно своєю з'явою йому вість подає?

Може, це знак, що Даринка вже в дорозі, десь крізь ніч мчиться сюди полями, несучи йому свою радісну віру в чудо? Що він їй скаже при зустрічі? Чи знайде якісь особливі, рідкісні слова, слова найвищої ніжності, що їх давно не чула від нього Даринка?

А виявляється, були вони в ньому, були. Ось і зараз знаходились в душі до неї такі звертання юнацькі, далекі, і кожного з дітей називав тут під липами зовсім

не звичними для нього пестливими іменнячками. Вдома до ніжностей вдавався лиш зрідка, бо після жнив'яного дня, коли тіло втомою гуде, після осінніх плугів, коли всі радикуліти лізуть до тебе в кабіну, коли, мов потовчений, приплентаєшся до хати, яка там уже буде охота до пустощів, борюкань з дітьми, до зазирань у шкільні зошити, а тим паче до вглядань у розкриті до тебе такі складні, не зовсім уже тобі й зрозумілі дитячі душі. О, як хотілось би йому зараз зробити щось добре, приємне і тій, і тому, і тому!.. Віднині, як повернеться звідси, ніколи мамі слова накриво не скаже, і Даринчині нерви берегтиме, не образить її й на крихту, навіть сп'яна не приревнує до того шалапутного зоотехніка,— хай танцює собі з ним на весіллях, скільки хоче, адже знаєш, що душа її повністю належить тобі, що підстав для ревнощів в тебе нема ніякісіньких... І Сергійка братиме в поле з собою, щоб не відбити охоти в хлопця... Взагалі докорінно змінить відтепер він усе своє життя! Переламає, переінакшить свою натуру, поверне її на всі сто вісімдесят у кращий бік! Допалить оті сигарети — і все, могила. І до чарки не доторкнеться, хіба як уже невикрутка, пепсі-коли сьорбне абощо. І на полювання ані руш. Тільки повернеться після операції, викине геть і рушницю. Ні, краще під прес у майстерні, щоб аж захрущала! Хай, нарешті, птахи на Бродщині та в Чари-Комишах відсвяткують це твоє вирішення. Щоб не сталося так, як із тим директором із-за Ворскли, що жодного полювання не пропускав, щоразу півгазика додому віз, а як вдарило інфарктом раз та вдарило вдруге, то тепер він, колишній гроза дичини, кажуть, виїжджає на угіддя лише формально, лише для абитак! Стане десь серед лугів і жде, щоб яка-небудь пташина над головою перелетіла, щоб хоч крилом щось живе прошуміло над ним... Годинами, буває, жде у своїм відкритім газику, та все намарне, а тоді схилиться головою на руки та й затужить, неборака. «Ніякі птиці не летять на мене: ні крижні, ні тарахтани, ні навіть бекасята! А мені ж, мої любі, та хоч би ще раз подивитись на вас!..»

Сидячи під липами, всяких дум за ніч передумає Механізатор, і лиш перед досвітком, коли його покличуть, зайде до корпусу, тихенько переступить поріг палати.

— О, степова душа вернулась... А ми думали, що ти від ножа світ за очі втік!

— Не з тих, що тікають...

— Свою вірну виглядати ходив?

На це Механізатор не стане відповідати.

А Дарина його тим часом уже близько. Оскільки ж газик саме стояв на ямі, то іншим транспортом добулась, надійнішим: зійшовши з нічного поїзда, не чекаючи, доки підуть перші трамваї, пішки тепер крокує за багато кварталів до знайомого їй корпусу, що, новий, недобудований, сіріє горішніми, ще не заселеними шлакоблоками серед темного парку.

За час відвідин Даринка навчилася хитрощів, призвичаїлась до тутешніх порядків, тож прямує вона з своїми гостинцями не до парадного, як декотрі з відвідувачів, а вслід за машиною «швидкої допомоги» прослизає попід брамою на внутрішнє подвір'я, щоб уже тут, за спиною корпусу, чекати повного досвітку. Тепер, нарешті, спочине, влаштувавшись на лавці біля тієї калюжки, де прижилися двоє диких каченят — качечка й селезень... В їхньому сусідстві, під розкошистою липою, Даринка поснідає, заодно й птахів погодує крихтами, уважно спостерігаючи, як ловлять вони харч, а потім пробують пірнати на мілині, кумедно водичку носами фільтрують... А тим часом світає, меншає в парку нічних тіней. Коли ж небо ранково маками зацвіте над містом, жінка підведеться, стане роззиратись, кмітливо шукаючи способу, як їй найкраще прослизнути до корпусу. Треба не так, а отак. Не звідси, а звідти... Від вахтера навряд чи можна чекати милосердя, мабуть, і рідної жінки б не пустив, а ось, якщо знайома ліфтерка заступить на зміну, тоді інша річ... Крім того, ще ж маєш і спецодяг фермівський при собі.

Несперечливий, покладистий натурою Механізатор, однак, посварився перед операцією з персоналом: навідріз відмовився лягти на лікарняний візок. Навіщо, мовляв, ця комедія, адже він ходячий, сам здатен дійти до операційної.

— Ні, ми просимо вас лягти,— настійливо умовляли його.— У нас таке правило.

— Формалісти ви з своїм правилом... Смішно ходячого везти на коліщатах,— сердився він,— комедія та й годі.

— І все-таки ми наполягаємо. Не опирайтесь, будь ласка, інакше...

— Що — інакше?

— Матимем неприємності через вас...

Роздумував довго, а вони все чекали.

— Гаразд, зроблюся немовлям,— буркнув, лягаючи.— Везіть. Просто сміхота,— і нахмурився ще більше.

Невдовзі після того, як він, укладений, вкритий простирадлом, в супроводі сестер зник за дверима операційної, в коридорі з'явилася ще одна, схожа на медсестру чорноброва смаглійка в білосніжнім халаті, що в ньому тільки пильне вахтерське око могло б вгадати один з тих молочарських халатів, що їх одягають на фермах доярки. В кінці коридора, прищухнувши за високою пальмою, що з дубової діжки вигналась аж до стелі, стояла Даринка перед акваріумом — сама увага, біль, настороженість. Зараз ні рибок червоноперих не бачила, ні сигаретних недопалків, натоптаних у пальмовій діжці, не чула кроків чиїхось по коридору — і поглядом блискучим, і всім єством, здавалось, прикипіла до дверей операційної. Дослухалася, чи не буде крику звідти — ні крику, ні стогону не було. Стояла так не знати й скільки, годину чи вічність, і душа їй то завмирала, то знов воскресала, і погляд все не відривався од тих непроглядних дверей, за якими невідомо що: життя чи смерть?

Незчулася, як вусатий вахтер з крижаними щілинками очей опинивсь біля неї і, ніби зловлену, запитав:

— Ти як прослизнула?

Годилось би одразу тицьнути йому троячку, але щось втримало Даринку від цього. Як і чоловік її, вона теж досі так і не навчилася тицькати хабарі. Та, видно, що й не взяв би він, цей служака, не той момент. Тож тільки мовила стиха:

— Пробачте...

— А халат звідки?

— Це з дому,— відповіла, почуваючи себе вкрай винуватою.

— В домашньому не пускаємо!

— Ви вже дозвольте... Тут же оперують мого... Батька нашого! — аж стиха скрикнула вона.— В нас троє діток! Трієчко!

Щось було в її голосі таке щире, таке людське, що навіть цей, що вмів, як скеля, стояти перед відвідувачами, зараз мовби змилосердився трохи.

— Дивися ж тут,— сказав змирливо і, ще раз окинувши жінку холодним оком, попрямував до ліфта.

З операційної не долинало жодного звуку. Ніхто не заходив туди, ніхто не виходив звідти. Хоча здавалося, ніби весь корпус дослухається до цієї найтаємничішої з кімнат, де так довго-довго відбувається щось вирішальне, страшне, нестерпно тривожне.

Нерви відвідувачки — чи ще були вони, чи вже й вони заніміли, згоріли від болю... З'явилась по якомусь часі старенька ліфтерка, Даринчина покровителька, пояснила, що тут, мовляв, близько від операційної, стояти не дозволяється, треба перейти ген туди, в протилежний кінець коридора.

— Іду, іду,— одразу згодилася Даринка й слухняно рушила за ліфтеркою.

Та тільки вони ступили кілька кроків по коридору, як двері операційної відчинилися, і Даринка, сполохано озирнувшись, з якимось грудним стогоном кинулась — через усі заборони та правила — хірургам навстріч. З ходу, з лету, дивним чином вгадала саме того, котрий був їй потрібен. Білий ковпак, та великі окуляри, та зле, перевтомлене, з впалими щоками обличчя.

— Це ви — професор?

Окуляри сердитими іскрами зблиснули на неї.

— А ви хто?

— Я — дружина! Цього, що у вас... що ви... У нас троє діток!.. Трієчко!

Це був найсильніший з усіх можливих її аргументів, а водночас і благання, поклик, щоб його було врятовано, відволодано, щоб він жив.

Професор скинув із себе маску офіційності, хоча голос його ще й зараз був невдоволений:

— Ми зробили все, що могли. Навіть більш... Але ми не боги!

Хірург хотів іти, однак вона опинилася перед ним:

— Ні, ви скажіть... Мені треба правду, правду!

— Лишається сподіватись на чудо.

І, злегка відсторонивши її, рушив, зсутулений, до акваріума, добуваючи на ходу сигарети.

Котрийсь молодший, певне, з його асистентів, заспокійливо нахилився до Даринчиного плеча:

— Зрозумійте, в нього теж нерви... І випадок важкий, трапляється, може, раз на віку... Але операцію він зробив блискуче!

— То — житиме?

— Ви ж чули: надіємось на чудо.

Після цього молодший теж попрямував до акваріума, де професор уже сигаретою знімав із себе напругу.

Отже, потрібне чудо. Звідки ждати його? І чи сама вона вірить у чудо? Ніколи не задумувалась над цим. Але чудо мусить існувати в природі, хоча б зрідка являтись людині, і зараз воно має, має статись! Бо ж батько! Бо ж діти! І на роботі ним так дорожать! І товариші дорожать, і правління, бо такий він безвідмовний, совісний, уважливий до людей, літо й зиму коло трактора. Із тих, що не хитрують, за спини інших не ховаються, тільки себе не вміють щадити. Ні, він потрібен усім, усім! Ви повинні будь-що врятувати його, чуєте? Німо, безсловесно кричала вона до акваріума, до тих, що хмуро, як після сварки, посхилялися ковпак до ковпака в сигаретному димі.

Вдалося їй потім ублагати лікарів, щоб не виганяли її з корпусу. Допомагатиме санітаркам, постелі перестелятиме, судна носитиме, вона ж із тих, хто не цурається ніякої, найчорнішої роботи. Дозволено було їй ночувати в кінці коридора на стільцях. Сприйняла цей дозвіл з почуттям глибокої вдячності. Тепер вона тут, близько від нього, їй аж ніби чути, як він дихає за стіною в реанімаційній; хай там що, а Даринка вірить, що присутністю своєю вона йому не зашкодить, більше того, бути їй тут зараз конче потрібно, бути — щоб підтримувати його життя, його дух. Може, й станеться воно, оте саме чудо?

З часом, коли Механізатора перевели з реанімації знову в загальну палату, дозволили Даринці навідати чоловіка, батька її дітей. Глянувши, обімліла: хіба це він? Лежав на постелі відкритий до пояса, в бинтах не зовсім свіжих, з якимось пристроєм, що шланг від нього тягнувся хворому до руки.

— Капельниця,— шепнула сестра.

Даринку вжахнули зміни, що сталися в його зовнішності. Той, кого вона знала повним здоров'я, кому вдавалося іноді бути навіть жартливим, веселим, лежав перед нею ніби погаслий. Очі — ті і не ті. Обличчя незвично побіліле, опале, безкровне, і голова йому стала така велика. Важкі, тягучі хрипи в грудях заглушують собою в палаті все. Нічого, крім тих хрипів, що раз у раз повторювались, то розпираючи груди, то спадаючи, мов ковальські міхи. І це хрипіння було чи

не єдиним, що свідчило про наявність життя, життя, яке так могутньо бореться, боронить себе проти чогось страшного, зібравши в тягучий цей хрип всі сили людського організму. Так от як доводиться людині, коли вона опиняється віч-на-віч... із чим? Крик душив Дарину, крик розпачу, він ось-ось мав зірватись, вжахнути всіх, але вона не дала йому вибухнути, не дала відчаєві заволодіти собою, вона рівно випросталась у своїм білосніжнім халаті і навіть спромоглась виобразити на вустах щось недоречне, щось майже веселе, таке, що могло ним сприйматись як її, Даринчин, давній, ще безгіркотний дівочий усміх.

— Андрієчку... Голубе...

Андрій упізнав її. Це вона вгадала по його напівроз-плющених очах, з поглядом спокійним і ніби кудись прицільним весь час. Помітивши Даринку, Андрій не зворухнувся, не подав голосу, а погляд його й далі був спрямований кудись у простір, у закуток стелі, наче звідти й на нього хтось дивився, тільки йому видимий і більш нікому. Що він там набачив у кутку стелі? До чого незрушно прикутий весь час його погляд? І чому, крім хрипів, нічого вона не чує від нього? Невже він не спроможеться до неї ані на порух якийсь, ані на півсловечка?

Вона й далі вдавала з себе незлякану, майже безжурну, майже усміхнену. Палата не зводила очей з цієї відвідувачки, туго обтягнутої білосніжним халатом, що так відтіняв її смагляву вроду. Даринка не почувала нічиїх поглядів, тільки йому одному, тільки Андрієві обличчя її світилося в ці хвилини давньою степовою вродою. Біль і розпука мордують її, гадюками підповзають до неї звідусіль вдовинство й самотність, а вона стоїть така, яка йому потрібна, усміхнена, з гарячим карим блиском життя в очах,— стоїть така, якою він її кохав.

Не дочується цього разу від нього ні слова. Не ворухне його спалених вуст ані тінь усмішки, дарованої дружині, будуть лише розмірені, протяжні хрипи і рівно прицілений, мужній погляд, спрямований кудись... Погляд, якого вона раніше в ньому ніколи не помічала.

Не чіпай його. Не поруш цю зібраність, цю економно трачену енергію, що мовби понад безоднею навпомацки йде, шукає обережно рівноваги тіла й душі, але чи знаходить?

Дозволено було Даринці ночувати тепер біля нього в палаті, в кутку на стільцях. Хіба думала, що доведеться їй бути свідком того, як людина, та ще така близька, з останніх сил бореться за життя, повставши мовби проти самого зла світу. Ніч так мине, і друга, і третя настане, і все стоятиме біля нього той пристрій, що зветься капельниця і в якому Даринці вбачається то щось зловісне, то раптом обнадійливе. Перестав існувати для неї весь плин життя, що й далі десь там тече надворі, ніби нічого й не змінилося на планеті, лиш їй, Даринці, світ зімкнувся ось тут, біля нього в палаті, біля найріднішого. Тут перекуняє на кулаці, зморено передрімає, схоплюючись до кожного чийого-небудь стогону, а це ось схопилась, коли було вже, мабуть, за північ, і бачить, як покрадьки наближається до Андрієвої постелі той худющий, заросліий, аж страшний Кібернетик... Підійшов, ще раз озирнувсь, і раптом опускається, довготелесий, біля ліжка Андрієвого. Став на коліна, вдивляється так пильно Механізаторові в обличчя, водночас дослухаючись до хрипів його розмірених, аж ніби механічних, що, може, нагадали йому рівними інтервалами поштовхи океану.

— Ви тримаєтесь так мужньо,— чує Даринка стишений, звернений до Андрія голос Кібернетика.— Мене теж завтра кладуть на стіл, під загальний наркоз.. А такий страх обіймає: чи прокинуся? Скажіть, чим зміцнити свій дух?.. Скажіть...

— Не руште, не турбуйте його,— з'явилась поруч з Кібернетиком Даринка.— Йому й так важко.

Кібернетик у покорі встав, вибачився, і, щось нашіптуючи, нахнюплено почовгав до своєї постелі.

А погляд Андріїв став раптом шукати Даринку, і коли вона, боячись зачепити капельницю, підсіла до нього на краєчок ліжка й, нахилившись, голубливо торкнулась Андрієвої руки, очі його враз ожили, налилися світлом життя, тільки це життя мало тепер ви гляд сльози: чистої, великої. По якійсь миті сльозина зірвалась і покотилась по щоці... Неспроможний змахнути її, хворий ледь помітно ворухнув головою і далі довго, невідривно дивився на свою Даринку. Крізь хрипи, все такі ж протяжні, сильні, вона раптом вловила від нього, скорше вгадала, ледве чутне:

— Живіть дружно.

Вона обмерла від цих слів, схожих на заповіт.

Вночі під липами стояла вантажна машина, прибувши з далеких полів. Гурт чоловіків, з вигляду механізаторів, вкривав у кузові брезентом домовину, зроблену в колгоспній майстерні,— поруч з дорослими поралося й хлоп'я, мовчки, діловито.

— Тепер ти старший, Сергійку,— мовив один із дорослих до малого.— Будеш як батько... Ось хто по-людському жив...

Укрили і тільки стали рушати, як просто з-під коліс машини пружно випурхнули тих двійко диких качат, що тут були прижилися,— разом в одну мить випурхнули й шугнули в повітря, понад липи нічні.

У скорботній мовчазності виїхали люди за місто, де їм навстріч війнуло вітром польовим і запахло цвітом придорожніх акацій. Хлоп'я тислося в кутку кузова біля матері. Вона обкинула його хусткою, вже вдовинською, поклала йому руку на плече. Ось він, Дарино, твій малий господар, віднині. Сам напросився, щоб їхати, а тепер сидить нахнюплений по-дорослому, мовби й не вірячи в те, що сталось і що відбувається.

1984

БЕРЕГ ЙОГО ДИТИНСТВА

Всього один раз я бачив його,— було це в Будапешті. Угорщина святкувала п'яту річницю свого визволення. Увечері в приміщенні парламенту відбувався урядовий прийом. Святкові столи, люстра вогнів, музика, гомін, і ось все стихло, погляди всіх — до виходу, звідки наближається повагом він, богатир Півночі, з усмішкою на вустах, в ореолі сивини. В руці у нього палиця, однак вона не робить його старим, а мовби ще більше підкреслює природну величавість постави. Сивина срібна, чиста, вона аж сяє навкруг великої голови з великим, випуклим лобом, а в зірких, по-молодому блискучих очах — привіт, усміх і доброзичливість людини, яка сама зазнала в житті багато горя і, може, тому бажає іншим багато добра.

Радісно було дивитись, як його тут люблять, шанують. Спеціально запрошений на свято молодої Угорщини, він, незважаючи на похилий вік, прибув, перетнувши кілька кордонів. Всесвітньовідомий письменник, ветеран міжнародного робітничого руху, він був на цьому святі жаданим гостем. У молодості він сам був робітником, і, може, тому до нього зараз на «ти» звертався літній робітник з Чепеля; товаришем називав його кадровий працівник партії, що півжиття провів по хортистських тюрмах; і навіть молода селянка, яка щойно завзято вигоцувала чардаш, з радісним подивом дивилась на нього, хоч вона, можливо, тільки оце тут про нього вперше почула.

Тут, у парламенті, нас познайомили. Був він на півсторіччя старший за мене, але нам було про що говорити, бо хоча те його півсторіччя, що зосталося в нього за спиною, було мені відоме лише з його чудових книг і життєвий досвід цієї людини був величезний, проте й він, великий трудівник літератури, не бачив дечого того, що бачило моє покоління, скажімо, не бачив цього парламенту розбитим, не чув гуркоту війни, його, на відміну від нас, не обпалювало її велетенське полум'я, що до неба вставало на дунайських цих берегах... Найглибшу пошану викликав він до себе, я дивився на нього і думав про його нелегке життя, про юність його

та дитинство, про те, як він з веселою мужністю пройшов свою путь і ніби зібрав у собі живу історію свого народу, його мудрість і поезію боротьби.

Це була єдина моя зустріч з ним. Потім його не стало.

Коли сивого Майстра вже не було на світі, мені випало відвідати його країну і побувати навіть на тому острові, обвіяному суворими північними вітрами, де минало його дитинство.

Ніч пливли ми до острова по розбурханому осінньому морю, пливли на старенькому пароплаві з моїм супутником Петером. Петер — копенгагенський робітник, активіст Товариства дружби з Радянським Союзом. Пасажирів майже не було, ми сиділи в освітленому салончику за пляшкою пива, і до пізньої ночі точилась тиха розмова про його славетного співвітчизника, чия батрацька юність минала якраз у цих краях.

На острові, куди ми пристали вдосвіта, нас зустрів художник, керівник місцевого відділення Товариства дружби. Світання холодне, похмуре. Ще майже темно навкруги; глухо стугонить море, б'ючись об скелясті береги; свище з півночі крижаний, пронизливий вітер.

Художник сів за кермо свого маленького автомобіля, і ми втрьох поїхали в глибину острова. На голові художника міцно сидить тюбетейка, справжня наша узбецька тюбетейка, про неї веселий і енергійний господар, доки ми їхали, розповів цілу історію: на якомусь міжнародному конгресі він обмінявся своїм беретом на знак дружби з узбеком, і відтоді ця бухарська тюбетейка літо й зиму красується на його міцній голові, звеселяючи друзів і мовби бунтуючи своїм яскравим виглядом проти консервативних уподобань місцевого бюргерства.

Важкі хмари низько пливуть над островом. Сіється мжичка. Острів, що славиться своєю мальовничістю, зараз має похмурий, аж ніби навіть зловісний вигляд. Цегляні будівлі розкиданих у полях хуторів червоніють, мов казарми. На вершинах гранітних скель північного надбережжя похмуро височать щогли військових радіостанцій. Промчала назустріч валка вантажних машин із солдатами...

Рибальське селище на краю острова. Туляться попід скелями нужденні халупи рибалок. На одній із гранІт-

них терас угорі приліпився будиночок нашого господаря — ательє легкого літнього типу. Нелегко тут жити художникові! Власними руками виламував він скелю, створюючи місце для свого житла. Наносив грунту, зумів навіть садочок розвести на своїй кам'яній терасі. Виноград, винна вишня, персик. . Усі дерева ніби розіпнуті на стіні сарайчика, сховані в затишку від гострих північних вітрів.

Місце таке, що не кожен до нього звикне. Шумить море внизу, імлиться сірий, туманний обрій...

Острів привабив художника, як він пояснює, своєрідним освітленням, що його не знайти в інших місцях країни, можливо, що велика вологість повітря на острові, закинутому серед морських просторів, якраз і створює це рідкісне освітлення. Саме тут художник написав ряд своїх найкращих картин. Роботи його відомі в багатьох країнах Європи. Але в майстерні острів'янина нестерпний холод, електрична пічка не може обігріти благеньке приміщення з скляним дахом. Тут він живе з дружиною, живуть так з молодих літ...

Двадцять років тому приїхав художник на цей острів. Приїхав юнаком, а зараз стоїть перед нами — в тюбетейці, з люлькою в зубах — уже літній сивуватий чоловік з вольовитим, мужнім обличчям трударя. Друг рибалок, він і сам схожий на простого рибалку: обвітрений, кремезний. А зіркістю очей, життєлюбною вдачею, манерою розмовляти нагадав мені він того свого співвітчизника, з котрим ми зустрічались у Будапешті.

Увечері мають відбутися збори Товариства дружби, а до того в нас є кілька вільних годин, і ми вирішуємо відвідати місто, де минали дитячі роки великого письменника. Знову дорога — в глибину острова.

Мжичка по склу, вітер. Надвечір'я календарно січневе, а за колоритом таке, як наша глибока осінь. І за годинником ще, власне, день, хоч деякі шофери уже повключали фари. Мчимося ніби в край вічних присмерків.

Похмуро, непривітно.

В руїнах замків — відгуки давніх саг, їхня суворість.

Небо — як скелі, скелі — як небо.

Важка сірість давить на душу. Пейзажі своєю хмурістю будять уяву, і тіні шекспірівських героїв, привиди середньовіччя чомусь тут відчуваються реальніше, ніж будь-де. Може, тому, що перед тим я оглядав замок

Кронборг, що, за переказами, належав колись принцові Гамлету.

Острів невеликий, і скільки їдеш по автомагістралі, весь час почуваєш подих моря — подих холодний, зимний, пронизливий. В таку пору море реве на острів штормами, рибалки з мотоботів повертаються додому мокрі, обмерзлі з голови до ніг, а нерідко море викидає на берег і ощеп'я розбитих суден.

Художник розповідає, як кілька років тому до острова підійшло радянське судно і залишило тут молодого матроса, що раптово захворів, і як за час лікування він здружився з береговими рибалками, навчив їх своїх пісень, і вони й досі з теплотою згадують його, і в їхніх переказах він має ім'я: Співаючий Матрос. То тут, то там червоніють по острову цегляні будівлі ферм, а думка снується про те, що, може, на одній із таких багатих ферм батракував у роки своєї юності письменник, рідне місто якого ми скоро побачимо. Це місто носить його ім'я, але не тому, що його перейменовано на честь письменника, а тому, що письменник взяв собі прізвищем назву цього маленького, нікому не відомого острівного містечка, підписав ним свої перші твори і прославив його на весь світ.

Вечоріє. Небо нижчає, ми їдемо ніби під якесь низьке сіре склепіння. Ось і містечко. Вологе й потемніле від морського вітру, червоноцегляне, давнє... Мені уявлялось, що кожен із мешканців тут пишатиметься іменем свого великого земляка. Я навіть у думці не припускав, що комусь його ім'я може бути ненависним.

А саме на таких, видно, ми натрапили. Вони щойно вийшли з бару і похмурим гуртом стояли біля вітрини, пикаті, червоні бюргери, спідлоба вислуховуючи наші розпити про Майстра. Я одразу почуваю їхню до нього неприязнь, почуваю, що стаю для них ворогом уже тільки тому, що осмілився ось так відверто, майже захоплено цікавитись: «Де він жив? Де народився?»

Вони вдають, ніби не розуміють, про кого йдеться. Знизують плечима. Переглядаються. А коли ми пішли,— вслід нам регочуть. Тупі й самовдоволені, вони ніби не належали до його роду, до його нації, такої чемної і культурної.

Біля другого бару те ж саме: крамарі, скупщики риби, м'ясники... О, та я ж упізнав вас! Це ж він описав, намалював вас у своїх творах, висміяв ваш пиху, за-

жерливість, тупість... Їх корчить саме його ім'я, вони б хотіли стерти його сліди, їм невтямки, що він невмирущим живе навіть у їхній ненависті. Але ж вивів, висміяв їхні вади, і вони, можновладні, теперішні «батьки міста», не можуть забути йому цього. Ненависть до нього передається у них, як спадщина, з покоління в покоління. Може б, їм було навіть вигідно пишатися ним, своїм земляком, діставати зиск із його слави, але їм несила перемогти власну свою обмеженість, ницість і ненависть до нього, який їх весело й нещадно затаврував у вічності.

Я згадав, як вшановували його в іншій країні, на берегах Дунаю, згадав, як люблять його люди моєї країни, і вони, оці купки п'яних, порозбухалих від пива тюленів, що темними гуртами юрмляться біля барів, здалися мені жалюгідними й сліпими в своєму прокляттi до того, хто орлино піднявся над ними, над їхнім убогим ситим життям.

Все ж ми розшукали той будинок, що нас цікавив. У тому вікні, звідки він, може, визирав хлопчиком, висіла біленька фіранка, а знадвору на це вікно теперішній власник будинку саме опускав важке жалюзі. Ми просили дозволу зайти оглянути помешкання, колишню домівку славного сина острова, але господар щось невиразно буркнув у відповідь, і ми вже бачили тільки червоний гладкий карк і чули грюкіт залізного бюргерського жалюзі, що його опустив домовласник, ніби відгороджуючись тим жалюзі разом і від нас, читачів його книг, і від шалених вітрів Балтики, що напористо летять на острів із вечірнього моря.

Поїхали б ми звідси в пригніченому настрої, якби не ще одна зустріч. Осторонь біля автомайстерні стояла група робітників та рибалок з щойно прибулого мотобота. Вони радо зустріли нас, дізнавшись, хто ми і чим цікавимось.

— Це дійсно той будинок, у якому народився Мортен Червоний, але власник будинку нікого туди не пускає,— сказав робітник у комбінезоні.— Він боїться навіть духу Мортена Червоного.

Робітники всі були молоді, кремезні, обвітрені, й було в їхніх статурах, в їхній силі, в їхньому гуморі щось від Мортена часів його молодості. Ми стояли з ними на узмор'ї, дивились на могутні вали, що піняво росли, біліючи в сутіні надвечір'я, і нам було не холод-

но від вологих подувів вітру; примовклі, ми слухали разом ритмічні удари хвиль. І раптом стало так ясно, що нікому не знищити тут його слідів, бо його душею тут повниться небо, вітрами його молодості свистить увесь простір, а море, б'ючись об берег, шумить і шумить вічним шумом прибою, в ритмах якого мені вчувається: «Нексе... Нек-се...»

1960, острів Борнхольм — Київ

ОРХІДЕЇ З ТРОПІКІВ

Перед вами споруда розміром ледве чи не з єгипетську піраміду. Тільки споруда ця — на колесах. Дерев'яна вона. Химерна. Власне, про неї можна б сказати, що це величезна незграбна гарба, однак призначення її зовсім не господарське, не для того, скажімо, щоб возити з поля снопи. Перед вами королівська колісниця. Вежа багатоярусна. Яскрава гора, вся розфарбована в червоне та золоте. Можна уявити, яка це була проблема — надати рух цій громіздкій рипучій споруді, скільки волів чи слонів треба було запрягти під час королівської церемонії, щоб ось така грізна, вохряно-червона, аж палаюча позолотою гора з вартою та герольдами на верхніх ярусах могла просуватися людними вулицями Бангкока, викликаючи подив і захват, а ще, мабуть, частіше трепет підлеглих... Повіз справді імпозантний. І впряженими в колісницю мали бути неодмінно люди, і впрягалося їх небагато й немало — триста чоловік! Це тільки тих, котрим належало тягти вперед ясновельможну колісницю-гарбу, а ще й позад неї невідлучним супроводом рухалась численна команда особливого призначення — команда людей-гальм, чиїм обов'язком було цю важезну колісницю стримувати, гальмувати, плечима давати їй рівновагу на крутих поворотах.

В наші дні ця гігантська, вражаюча розмірами колісниця, ставши експонатом в національному музеї, виконує свою головним чином інформаційну службу, щось вона виповідає людям приїжджим. Адже з царської цієї колимаги мовби ще не вивітрився дух екзотичної й свавільної минувшини, багатовікових феодальних звичаїв, які для нас мимовіль перегукуються з похмурими звичаями кріпаччини, з часами декоративних потьомкінських сіл та іншими витівками розбещеного панства... Стоячи перед цією застиглою багатоярусною спорудою, ви мимовіль відчуваєте бажання уявити юрмища отих людей-тягачів та людей-гальм, чиї життя вважалися, звичайно ж, тільки придатком до такої розцяцькованої вавілонської вежі на колесах.

Виникне також бажання уявити, з яким почуттям

дивилась на грізну цю колісницю дівчина незвичайної долі, бранка новітніх часів, котрій, бувши родом українкою, судилося потім стати таїландською принцесою, може, найнещасливішою з усіх на світі принцес... Життя її схоже на легенду, на суцільну пригоду, сповнену розпуки й трагізму. До революції королі Таїланду, як відомо, підтримували досить тісні зв'язки з імператорським двором династії Романових, тим-то й сталося так, що один з принців, навчаючись у Петербурзі, закохався в українську дівчину, яка жила на той час там і котра відповіла йому взаємністю, а далі сюжет розгортався вже за отим гірким народним прислів'ям: дай серцю волю — заведе в неволю... Кажуть, була вона освічена й гарна собою, ця юна чернігівка, чия врода не раз дивилася в ясні води Десни, і нібито не вінець майбутньої королеви спокусив дівчину, а лише чисте почуття кохання спонукало її податися в мандри, в краї невідомі, де їй довелося відчути на собі найтяжчі удари долі. Не всміхнулося на чужині щастя нашій юній землячці, не став її обранець володарем пишної королівської колісниці, не довелось молодій парі закоханих сидіти високо під отим золотим балдахіном, бо, згідно з традицією, той із принців, який одружувався з іноземкою, назавше позбавлявся права на трон.

Ще одна історія двох розбитих сердець, ще одна людська драма, така незвичайна, що аж дивно, чому вона не стала твором музики, поезії або чому не виведено її на екран... Таїландці неохоче відгукуються на згадку про цю давню історію, про це дивне кохання, що спалахнуло колись серед білих ночей Півночі, щоб згаснути потім — з муками й болем — серед духмяноцвітих темних ночей тропічних. Нашим співрозмовникам, людям інтелігентним, вихованим по-сучасному, ніби аж ніяково й соромно за всі ті приниження, що їх тут колись було завдано беззахисній чужинці, душа якої проти всіх підступів та цькувань придворної камарильї — як єдиний свій захист — тільки й могла виставити довірливе почуття закоханості, безмовний голос юного, відданого серця.

Одначе, коли заходить мова про шляхи наших взаємин у минулому, навряд чи й згадається вам що-небудь інше, крім цієї напівлегендарної, повитої в екзотичні тумани історії. Як мало ми знаємо одне одного! Скільки наївних запитань, викривлених суджень почуєте у таї-

ландській столиці навіть від людей, настроєних щодо вас доброзичливо.

Про легендарну принцесу, скажімо, зовсім не йшлося, коли Асоціація таїландських письменників запросила мене на зустріч, тут панували інші зацікавлення. Господарі наші хотіли більше знати про життя радянської літератури, про те, що пишеться і друкується мовами численних народів Країни Рад. Річ у тім, що доступ радянської книги сюди обмежений, власне, це країна закрита для контактів з радянською культурою, штучно перетнуто шляхи для взаємного культурного спілкування. В країні, де сильний мілітаристський дух, зв'язки з світом соціалізму деким трактуються як рішуче небажані.

І все ж присутні на нашій розмові таїландські письменники,— а це переважно жінки, привітні, тактовні, схожі на скромних сільських учительок,— як виявилось, добре обізнані з російською класикою, вони в захваті від Чехова, Толстого, декотрі чули також і про Тараса Шевченка та Лесю Українку, трохи навіть знайомі з творами сучасного українського письменства,— просто зворушлива та щира уважливість, з якою ці відгороджені від нас численними бар'єрами й зовсім невідомі раніше нам друзі, готуючись до зустрічі, повишукували найменші публікації в англомовних «прогресівських» виданнях та в журналі «Радянська література», що виходить в Москві іноземними мовами, знайдене проштудіювали все до словечка, бо їм хочеться більше знати про людей того поетичного краю, що його колись натхненно змалював Микола Гоголь своїм чарівницьким пером.

Вони чули про Київ, чули, що то місто краси фантастичної, одне з найчудовіших на планеті...

— Та от чи вдасться його коли-небудь побачити?

Смуток і сумнів у голосі, бажання дружби, жага пізнання.

Небагато, одначе, й ми знаєм про них, про їхнє життя. Наше знайомство з країною досить побіжне, до того ж становище гостя обмежує можливості, адже є речі, про які не годиться тут розпитувати, так велить східна делікатність, не кажучи вже про мовний бар'єр. З учасників нашої делегації лише один — молодий москвич — знає тайську мову, знає так досконало, що господарі, визнані в країні лінгвісти й поважні оці письмен-

ниці, раз у раз голосно дивуються досвідченості нашого перекладача, весело запевняють, що цей хлопець просто мовними перлами сипле,— звідки йому відомі такі рідко вживані звороти, дотепи та афоризми народної тайської мови?

Палить спека. Календарно зараз зима, січень, тож дивно нам бачити з відкритого павільйону буяння зелені по берегах ріки, мимоволі подумається, що Київ о цій порі завалений снігами, в Шереметьєво, звідки ми вилітали, мете завірюха, а тут люди ховаються від сонця по затінках, таїландці ніколи не бачили снігу, і неподалік від нас на тлі цілоденно ясного неба рожевим квітом величезна бугенвілія цвіте! Кожна гілочка обсипана ніжними пелюстками, схожими на горошок польовий... Чиста розкіш, дарунок тропіків...

Оця вічноквітуча в сонячній рожевості бугенвілія та ще оті каламутні, протікаючі біля неї, стічні канави, де, замість місточка, дошку хистку перекинуто для пішоходів,— це Бангкок у подробицях, це мовби його візитна картка. Бугенвілія майже наша землячка, вона родом із Середземномор'я, європейці завезли її сюди, і вона одразу прижилась у цьому благодатному кліматі й почувається тут чудово. Стічні ж повсюдні канави, що зустрінуться вам навіть за два кроки від фешенебельного сучасного готелю,— то спадщина тих часів, коли ще й Бангкока як єдиного цілого не було, а лиш купчились тут на заболочених низинах численні поселення, що потім зрослися в це кількамільйонне місто-гігант. Якщо вже говорити про контрасти, то оце вони тут, де окутані садами вілли багатіїв сусідять з районами трущоб, в тисняві та бруді розкиданих побіля смердючих каналів, котрі перетинають Бангкок в усіх напрямах.

«Венеція Сходу» — казали колись про Бангкок. Певне, канали тоді ще не були артеріями бруду, не задихались люди від смогу та автомобільного чаду... Юні танцівниці, щоб розважити короля, виступали ночами на плотах, які поволі пропливали каналами міста, танці відбувалися неодмінно при місячному сяйві,— так велів звичай...

Вдень місто живе діловим, сучасним життям, де ринуть і ринуть автомобільні і людські потоки, а нічний Бангкок — то вже світ особливий, з'являються ніби інші люди. Ось вони юрмляться, гомонять у скверику, пере-

гукуються, щось печуть, смажать, готуючи для себе тут вечерю; поруч майстри різьби пропонують вам дерев'яних слоників власного виробу, ще далі заклопотані віруючі запалюють ароматні палички сандалового дерева, щоб цими ритуальними пахощами та живими вінками виявити шану й послух своєму скромному Будді, чия постать у звичній позі вічного роздуму бовваніє в закутку скверика. Звісно, це лиш поверхневий шар нічного життя безкрайого східного міста, що ховає від стороннього ока безліч екзотичних своїх таємниць.

Вже після відвідин цієї країни в пресі з'явились сенсаційні повідомлення про існування невільницького ринку в столиці Таїланду, про те, що десь тут, на вулиці, яка так і зветься: Невільницька, сучасні гендлярі майже безборонно продають багатіям малолітніх рабів, шкільного віку хлопчиків та дівчаток. Так принаймні повідомило Лондонське товариство боротьби з рабством, а західнонімецький журнал «Штерн» і в деталях розповів, як спритні агенти сотнями й тисячами збувають таїландську дітвору власникам фабрик, з вигодою перепродують цинічним визискувачам нещасних дітей, куплених за безцінь у знедолених їхніх батьків. Так юне життя, лише ступивши у світ, уже прирікається на багаторічне й цілковите безправство. «Більшість дітей,— пише «Штерн»,— ніколи не бачать денного світла, їхнє життя минає на фабриці, там вони працюють, там їх сяк-так годують, там діти й сплять на голій кам'яній підлозі поряд з верстатами. Вони не що інше, як маленькі раби».

Викинуть цих маленьких рабів за ворота, аж коли вони досягнуть повноліття, бо за існуючим законом з повнолітніми господар повинен укладати трудовий договір і платити за працю. Отже, ви, повнолітні, йому тепер не потрібні, фабрика шукатиме й знайде малолітків.

Ясно, що такі речі не афішуються, ніхто не стане розповідати про них делегаціям,— вам краще покажуть славнозвісну колекцію Будд, справді чи не найбагатшу на весь азійський континент. Зібрання статуй вважається гордістю Бангкока. Сотні їх тут звезені з різних країн — Будд японських, китайських, кхмерських, цілі шереги Будд, усміхнених або сумовитих, спокійних та самозаглиблених зустрічатимуть вас найтоншими відтінками настроїв, дивуватимуть невловними виразами

облич, де кожна задума чи усміх для вас буде загадка.

Колекція рідкісна, унікальна, за все це, звичайно, спасибі, одначе що ж там — «за річкою, у затінку дерев»? Що по той бік цих швидкоплинних вод ріки, котрі несуть і несуть перед вами цілі плавучі острови водоростей, живі пластовні лотосів та водяних гіацинтів? Яке життя криється за тими густими заростями та струнками силуетами пальм, серед яких іноді промайне людська постать мовби чимось зацікавлена чи сполохана?

...Дорога летить щодалі від столиці, кудись у південні провінції. Без кінця тягнуться рисові поля, пальмові гаї, їх тут цілі ліси, цих кокосових пальм, що, здається, були даровані людині ще за часів Адамових... Близько від шляху росте славетна своїми плодами папайя, підступають до траси банани, хлібне дерево... Родить усе тут круглий рік, земля багатюща, рослинність всюди буйна, повносила. «Рай!» — не раз думається вам.

Були нібито на землі в сиву давнину такі чотири тисячоліття, коли людство не знало воєн. Археологічні знахідки в Таїланді, серед яких є ряд сенсаційних, змусили багатьох дослідників інакше глянути на історію цивілізації. Чи тільки в Дворіччі її колиска? Золотий вік, чи не тут він існував колись? Люди, які населяли місця нинішніх тайських розкопок, виявляється, жили протягом чотирьох тисячоліть в умовах постійного миру, жили в достатку й злагоді,— археологи серед численних знахідок не виявили жодних слідів нашестя, стихійних лих, а на останках людей — жодних знаків передчасної вимушеної смерті!

Відкриття чи ще одна мрія про світанкову райську еру людства?

Справді-бо, як щедро дала всього тут природа людині, щоб була вона в достатку і щасті. Але чому ж нині дітей продають у неволю? І чому ці озброєні кремезняки, що супроводять нас в автобусі, хлопці з охрани, що й ночами невідлучно чергують у коридорах готелю, оберігаючи недоторканість делегації, чому вони й зараз так сторожко вглядаються в простір, в довколишні зарості? Чи не тому, що прикордоння країни всюди кишма кишить звиклими до терору полпотівськими бандами?

Ночувати доводиться далеко від Бангкока, в маєтку власника багатющих ананасових плантацій, бо ніякого готелю поблизу нема.

Господар маєтку — ранчо, гасієнди чи як там? — опецькуватий і не вельми привітний, він, так би мовити, в класичному вигляді репрезентує свій привілейований клас, в його набундюченості є щось комічне, тим-то хтось із наших після знайомства кинув про нього жартома:

— Плантатор.

І так він уже й далі йтиме під цим іменням, котре явно йому пасує. На власних його плантаціях — вони розкинулись на рівнинах до самої Сіамської затоки — ананаси родять чудово, господар всюди шукає для них ринків збуту, чомусь він уявив, що й ми можемо відповідно вплинути на наших торгпредівців, схиливши їх укласти з ним вигідні для нього контракти,— ананасний магнат давно про це мріє. Хоч і народжений тут, у тропічному кліматі, плантатор, одначе, теж потерпає від спеки, піт котить з нього ручаями, темне з туго налитими щоками обличчя та круті його в'язи лисніють, мовби змащені риб'ячим жиром. Спекою розмлявило нашого супровідцю, здається, більше ніж нас, таке враження, що його діймає дрімота. Він, цей опецьок, весь час ніби сонний, і тільки тоді й ожвавлюється, коли мова заходить про справи комерційні, про економічні вигоди чи невигоди, в кого що можна купити, а кому що продати — ось тоді очиці його враз оживуть, заблищать! Відігнавши дрімоту, він настійливо пропонує нам оглянути свою гордість — консервний завод, де все перебуває ще в стані розбудови. Господар докладно розтлумачує нам всю технологію виробництва, потім знов спрямовує автобус у глиб ананасових плантацій, не минаючи жодної з них.

Почувається, що влада плантатора в цих володіннях безмежна, супроводить його ціла ватага лакизників, пронозистих, запобігливих молодиків, між ними вигулькує то тут, то там навіть місцевий шериф, довготелесий, запопадливий, він бігає трясогузом сюди-туди, аби догодити господареві. В'ються тут і місцеві діячі котроїсь із партій,— плантатор з серйозним виглядом запевняє, що в нього тут своя, власна партія, одна з десятків існуючих у Таїланді...

А що ж ото бовваніє в глибині плантацій, що то за жалюгідні хатини розкидані де-не-де, поміж самотніх пальм, уподовж каналів? Дим куриться, жінки з дітьми сидять біля якоїсь незрозумілої купи збіжжя чи що,

обличчя в жінок — в таку спеку! — закутані темним ганчір'ям, може, від диму...

— Що то за люди? Що вони роблять?

Нам пояснюють, що то сім'ї тих, чиїм заняттям є випалювати в напівземлянках деревне вугілля. Робота специфічна. Нелегка. Пояснюється нам про це скупо, впівслова, а щоб підійти до тих людей, тут про це не може бути й мови. Не заведено. В плантатора свої правила, своя гостинність, от його ранчо — до ваших послуг. Господар має репутацію людини гостинної. Ананасова ця гасієнда багатьох столичних його приятелів розважала, вона й вашу делегацію прийме на цілу ніч, буде тут вам видано все необхідне для купання — можете йти, плавати при місяці у теплих водах Сіамської затоки, це ось зовсім поруч...

Так і поїдемо з тієї плантаторської вілли в цілковитому невіданні, що ж то за люди були, закутані ганчір'ям до очей безмовниці, котрі день крізь день ковтають дими біля курних своїх вогнищ посеред плантацій, не маючи права на спілкування з приїжджими людьми? Що думають вони, якими почуттями живуть і що промовили б до вас мовчазні їхні погляди? Розділені невидимим бар'єром, лише з відстані бачили їх, тих похилених у праці жінок, одначе й з відстані читалися в їхніх зневолених позах сум і скорбота... Ось про кого могла б розповісти нам таїландська література, ось про чию долю міг би дізнатися світ із творів наших таїландських колег...

Згодом будемо ще на фермі, де вирощують крокодилів, де напівголий сухоребрий доглядач зморено спочиває, присівши на живу крокодилячу спину, почуваючись при цьому спокійно, ніби сидить на сірій каменюці, побуваємо також в одному з перших кооперативів на королівських землях...

Нам було приємно дізнатися, що таїландці люблять читати. Книга в них користується, може, навіть більшою шаною, ніж у декотрих західноєвропейських промислово розвинених країнах. Тут своя культурна традиція. Добрі звичаї народу, його привітність і щирість, вони почуваються в усьому, а найперше, мабуть, у художній народній творчості. Людей обдарованих зустрінеш повсюди. На телевізії нам показали студію, де саме йшла репетиція молодих артистів, відібраних по конкурсу,— скільки вродженої пластики й грації в кожно-

му жесті, в кожному русі цих східних смаглявих красунь, що вродою так нагадують степових українок...

Крізь духоту тропічної ночі лине музика, виникають сцени з «Рамаяни», один за одним вихряться колоритні, з різних районів країни, національні танці — допізна дивимося за містом концерт. Мій посольський знайомий в перерві розповідає про один цікавий факт із ряду тих загадкових, які ще ждуть від науки належних пояснень. Живе нібито в горах Таїланду плем'я, яке привернуло увагу етнографів тим, що жінки цього племені вишивають напрочуд гарно і вишивають... хрестиком! Тобто тим способом, що його ніколи в глибинах Азії не існувало, адже візерунки, орнаменти тут зовсім інші. Отже, етнографічний феномен, диво! І хто скаже, звідки в того гірського племені зовсім не властиві місцевим традиціям орнаменти? Припущень можна наслухатись різних, почуєте навіть таке: чи не відгомін це тих сивих полиневих часів, коли Чінгісханові орди хапали в неволю дівчат-слов'янок десь на берегах Дніпра чи в Карпатах і гоном гнали у глиб своїх несходимих азійських володінь? І чи не тому дівчата-тайки вродою іноді зовсім як наші чорноброві українки?

Якщо це навіть цілковита фантазія, то все ж і вона несе в собі певний зміст. Бо є ще стільки на світі явищ не досліджених, шляхів забутих, стежин, що губляться в темряві століть. Людство здавна знало шляхи міграцій, контакти між народами виникали раз у раз, але як часто були то лише контакти ворожнечі, горя, кривавих драм людських.

Сучасна епоха потребує інших контактів: народи стужились за контактами дружби, взаєморозуміння, чесної людської солідарності. Якраз місія дружби й привела нас сюди. Таїландці відповідали нам взаємністю. Всюди, хай буде то в університеті чи на зустрічі з письменниками, в цехах підприємств чи в Орхідей-центрі, чудовому господарстві, що постачає орхідеями ледве чи не всі міста континенту,— скрізь ви могли відчути, що ви бажані, що ваша соціально оновлена, багатомовна країна цікавить тут багатьох.

Під час відвідин Орхідей-центру познайомили нас із його науковим керівником, жвавим професором-селекціонером, котрий усе своє життя присвятив орхідеям. Ще по дорозі таїландці з гордістю розповідали нам про свого ентузіаста-квітникаря, запевняючи, що на

відміну від сучасних плантаторів, це той, хто не для зиску живе на світі, він справді за покликом душі присвятив себе квітам, його захоплення виникло з творчої пристрасті, лише з любові до краси.

— Лицар орхідей,— чуємо про нього від перекладача.— Не щадить себе для примноження краси життя,— є й такі люди на світі...

Уславлений цей професор зустрів нас привітно, з підкресленою доброзичливістю.

— О, нам відомі ваші київські орхідеї,— почули ми від ученого,— вони вже брали участь навіть у космічних експериментах... Тайські там не бували, але вони сестри вашим... Може, навіть один і той же сівач десь у прадавності їх по планеті засівав...

Насамкінець селекціонер висловив бажання подарувати нам орхідеї, щоб і до Києва помандрував один із його нововиведених сортів. Ми посміялись: зима, тисячі миль відстаней,— ні, таке не для орхідей, не для зимових перельотів цих найніжніших у світі рослин... За іншими зустрічами — протокольними й непротокольними — нам навіть і забулась розмова про подарунок, про фантастичний намір таїландського селекціонера.

Однак у ніч відльоту в аеропорту чемні урядовці раптом кличуть учасників делегації в окрему кімнату і з урочистою обережністю відкривають на столі дбайливо упаковані для кожного з нас коробки, повні живих орхідей, де кожна гілочка в пластмасовій пробірці з розчином, який живитиме цвіт...

— Будь ласка, на спомин про Таїланд...

— З собою? — всміхається хтось.— На другий кінець континенту?

Багато днів потім тендітні ці орхідеї з далеких тропіків, квіти найтендітніші, може, з усього живого, чудово квітували в Москві, і в Києві, і в Алма-Аті, нагадуючи кожному з нас про нових наших друзів, про те, що потяг до людської солідарності стає знаменням часу, всепереможною потребою епохи.

1981

ПІЗНЄ ПРОЗРІННЯ

Сіре небо низьке. Дюни, валуни. Десь у субтропіках земля родить чудернацькі плоди золоті, а тут вона родить каміння. Ціле життя люди визбирують його: цей рік визбирають, очистять від нього поле, а наступної весни каміння знов виросло, полізло головешками з грунту. Кажуть, морозами його тут витискає з землі.

Понад затокою — рибальські селища та сосни де-не-де. Скупа природа, суворий край. Одначе й він, цей суворий, колись льодовиковий край, здатен народжувати поетів! Здатен дарувати улюбленцям муз ніжність, натхнення... Власне, поет чи, точніше, наростаюча слава його й покликала сюди Івана Оскаровича, людину по горло зайняту, перевантажену безліччю обов'язків, буденних клопітних справ, які, зрештою, до ніжних муз не мають аніякого стосунку. Пів-Арктики на тобі. Кожна секунда на обліку. А втім, кинув усе, приїхав. Навіть сам трохи здивований цим своїм рішенням, злегка іронізує над собою: ось ти і в ролі «весільного генерала», у ролі гостя на вшануванні того, хто з усіх учасників твоєї експедиції був, може, найневдатнішим, був особою майже курйозною, іноді просто жалюгідною! Навіть при нікчемнім морозі умудрявсь обморозити свого пташиного носа! Пригадується зіщулена слабосила постать, що, поспішаючи на виклик, комічно й незграбно плутається в якомусь хутряному балахоні (товариші таки подбали, щоб не обморозивсь), з-під скрученого набік полярного башлика сполохано визирає худе, посиніле від холоду, вічно чимось ніби сконфужене обличчя... Вимагаєш пояснень, скажімо, за самовільну відлучку, а він, поблискуючи сліпими від сонця окулярами, щось там белькоче, шепелявить, не вміючи до ладу зліпити навіть те, що має за душею. Ходив, мовляв, на колонію пінгвінів дивитись... «Та ти краще під ноги собі дивись — там тріщини такі, що незадовго до твого прибуття й трактор проковтнули! Провалишся, хто за такого генія відповідатиме?» Стоїть, підшмаркує, нічого вже й не мимрить на своє виправдання.

І ось ти тут «у зв'язку з ним», ради нього, поряд з чис-

ленними його друзями з різних республік (правду кажучи, ти й не сподівався аж на таку його популярність). Не забули й тебе: як гостя почесного — теж запросили сюди ці рибальські селища, яким ти маєш розповісти про своє товаришування з поетом під час вашої спільної антарктичної експедиції. А чи так усе й було, як зараз малюється, чи такі вже й близькі були ви з ним у тих льодових випробах? Для нього ти — один із керівників величезної експедиції, безпосередній його начальник, чия влада практично безмежна, на чиїй відповідальності люди, техніка, криголами, а він — ким, зрештою, він був для тебе? Лиш один із численних твоїх підлеглих, мало чим зайнятий, мало пристосований до полярних умов, якийсь тиняйло з кореспондентським квитком, ходячий баласт при тобі,— цим, власне, й вичерпувались ваші взаємини. Звідки було знати, що під тією непоказною зовнішністю, під тим незграбним балахоном живе ніжна й вразлива душа поета... Та сама, яка згодом так тонко, проникливо, з такою пристрастю оспіває людей експедиції, віддасть належне й тобі також, твоїй енергії, волі, стійкості особистій... Про це найперше й згадали тутешні піонери, зустрічаючи тебе з квітами. Якась дівчинка, смішно шепелявлячи (чистісінько, як цей її знаменитий земляк), усе допитувалась:

— Скажіть, це ви — прообраз? Це вас виведено героєм «Полярної поеми»?

— В образі отого білого ведмедя, від якого вся експедиція стогнала? — спробував пожартувати Іван Оскарович, але його жарту ніхто з школярів не прийняв, вони його ще й заспокоювали:

— У поемі ви цілком позитивний, це ж ясно! Втілення залізної волі, сили. То ж ви з тракторним поїздом пробиваєтесь крізь пургу, поспішаєте тим двом на допомогу?

Стрекочуть кінокамери, фіксуючи твоє прибуття, уже ти опиняєшся серед поетової рідні, мимоволі стаєш тим, ким тебе хоче бачити цей рибальський край. Для всіх, що тут зібралися, ти не лише бувалий полярник, герой Антарктиди,— у людській уяві ти постаєш ще й задушевним другом поета, тим, хто підтримував його в незвичних умовах експедиції, не раз його підбадьорював, полегшував йому існування, і він тобі, може, першому довірливо читав — під завивання полярної

ночі — свої натхненні рядки... «Але ж він тоді, як поет, зовсім ще для мене не існував!» — хотілось би їм пояснити. Талантом творчості відкрився пізніше, прогримів згодом, а тоді був просто дивак з кореспондентським квитком, посланий супроводити експедицію, один із тих непристосованих, необов'язкових при тобі суб'єктів, котрих іноді не знаєш, куди й притулити. В експедиції майже завжди знайдеться кілька таких, що ніби й неминучі, але більше плутаються під ногами, налипають, як морська дрібнота на тілі корабля, мусиш їх нести. При першій зустрічі ти навіть подиву не стримав, як міг такий кволий, хирлявий чоловічок опинитись у колективі новітніх вікінгів, де треба людей двожильних, людей сто разів гартованих. Потім уже стане відомо, яку наполегливість виявив цей суб'єкт, домагаючись права участі у вашім поході, яка дужа пристрасть вела його, штовхала оббивати різні пороги, доки він кінець кінцем таки домігся свого: озброєний кореспондентським квитком, ледь тримаючись на ногах після шквалів та штормів, після нападів морської хвороби, він таки ступив одного дня разом з вами на вічну кригу, перейшов — з ніяковою усмішкою, з дитячим нежитем під носом — з обмерзлого судна у світ сліпучих, певне, з дитинства омріяних снігів, найчистіших снігів планети...

До смішного соромливий, делікатний, зовсім безпорадний у практичних речах, цей шепелявий улюбленець муз не викликав з твого боку серйозного зацікавлення. Що там і казати про якусь глибоку між вами дружбу: ти для нього Зевс-громовержець, мабуть, із замашками самодура, а він для тебе... Ну що тепер навіть згадувати... Був він наче якийсь недоречний у вашім поході. Здається, почував свою зайвість і від того ще більше ніяковів, робив спроби прислужитися товариству та все якось невпопад. Незлобиво кепкували над ним, що кореспондент наш, мовляв, і при плюсовій температурі ухитриться обморозитись. Для тебе він теж складався в образ особи майже анекдотичної. А вийшло, бач, так, що саме йому судилося стати співцем експедиції, творцем знаменитої «Полярної поеми»,— поеми, яка стала для її автора лебединим співом. Вклав у неї всього себе, щедро, нещадно. Згорів порівняно молодим, протягом однієї інфарктної ночі, і тепер — за місцевим звичаєм — тільки свічка горить,

блимає блідим полум'ям на камені між простими вінками з вічнозеленого віття хвої. Майже в дикім місці його поховано — на узліску, серед каміння та заростей низькорослого ялівцю. Незавидний, скромний цей ялівець теж, кажуть, оспіваний у якомусь із його творів. Справді народним він став у цьому краю поетом. Аж ось де відчуваєш, як люблять тут його, як дорожить ним це рибальське, від природи стримане, не щедре на визнання узбережжя. Міг тепер Іван Оскарович тільки пошкодувати, що за життя так і не заприязнився з поетом по-справжньому, не зробив усе, що міг,— а ти багато міг! — коли в експедиції він опинився безпосередньо під твоєю рукою. Багато що в його полярницькій долі тоді залежало від тебе. Не дуже спішив оберігати, факт... А в їхніх очах, в їхній уяві між тобою й поетом склалися зовсім інші стосунки, склалась ота товариська полярницька близькість, для якої нема службових бар'єрів. Вважається, що в труднощах експедиції ви взаємно розкрилися серцями, не випадково ж він, поряд з іншими, так щиро оспівав і тебе, твою людську витривалість, енергію, мужність, ці, зрештою, реальні якості, котрі, перейшовши в поему, набули в ній одразу мовби ще глибшого сенсу, аж ніби поріднивши тебе з легендарними античними мореплавцями.

Дико, звичайно, було б іти насупроти уявлень, які тут склались. Якщо відводять тобі саме таку роль — нічого не лишається, як тільки взяти її на себе і виступати в ній. Чи, може, й сам ти щось у собі недооцінюєш? Може, те, що єднало вас під час експедиції, ті подолані труднощі й усе інше було куди значнішим, ніж досі тобі здавалось? Можливо, поет із своєю дитинною ясновидністю, із своїм глибоким захопленням вами, людьми полярного гарту, був куди ближчий до істини, до справжньої суті речей? Тож-бо вгамуйся, відкинь гризоти і спокійно приймай шану, яку тобі виявляють ці люди, поетові земляки. Десь він тут виростав серед цих ялівців... Так рано пішов із життя і так пізно ти його для себе відкрив. Тепер і сам почуваєш його нестачу, щодалі навіть гострішає відчуття серйозної і незамінної втрати. Справді, міг би ще жити та жити... Ще довго полярний люд, мабуть, не матиме такого співця. Та й взагалі: чи народиться вдруге такий?

Рівно й безжиттєво горять свічки серед купи свіжої хвої. Пелюстинка полум'я замість людини. Кілька

місяців не дотягнув до ювілейного рубежа... Одначе, земляків не дуже, видно, пригнічує фізична відсутність винуватця свята. Без поспіху збираються на мітинг до пам'ятника, що його сьогодні відкриють. Цілими сім'ями сходиться статечний рибальський люд, раз у раз проблискують у натовпі навіть усмішки, Іванові Оскаровичу пояснюють, що то хтось береговий підкинув жарт на адресу остров'ян,— один із тих дотепних жартів, що їх чимало полишив своїм землякам поет.

З натовпу виділяється колоритна постать старого рибалки: кряжистий, нахльосканий вітром, стоїть попереду, обличчя сміливе, навіть ніби трохи сердите — люлька в зубах, бакенбарди руді, аж вогнисті. Міг би зійти за морського розбійника для кінофільму...

— Отой теж був йому другом,— вказують Іванові Оскаровичу на старого.

«Теж, теж,— з гіркотою відзначає він про себе.— Тобою вже й інших тут вимірюють».

Вказують ще на острови, що низькою смугою ледь бовваніють у далечі затоки:

— Наші Командорські — так він їх жартома називав...

Бо в дитинстві ті острови здавались йому дуже далекими, досягти їх — то була мрія усіх хлопчаків узбережжя. А звідти теж тільки вряди-годи добувались на материк — за гасом або за сіллю...

Повторюють його дотепи, афоризми, вони справді своєрідні, ні на які інші не схожі, Іван Оскарович з подивом це відкриває для себе: «Кожен народ мудрий, але мудрий по-своєму, його мудрість одягнута в одежу таку, що найбільш йому личить...»

Мітинг має відбутись край селища, де біля величезного, сторчма поставленого валуна працюють приїжджі студенти, теж вихідці з тутешніх місць: ні на кого не звертаючи уваги, вони поспіхом завершують роботу — вирубують на камені профіль поета. Це й буде пам'ятник. І, як на смак Івана Оскаровича, зовсім непогано в студентів виходить: є схожість і водночас — щось більше за схожість: оце поривне, юнацьке, розгонисте... І що на валуні карбують — теж дотепно: сама природа підготувала ім матеріал для цього наскельного малюнка.

Коли Іван Оскарович у супроводі господарів оглядав брилу, його відрекомендували художникам:

— Знайомтесь, хлопці: це ось друг поета по експедиції, відомий полярник...

На мить юнаки відриваються від роботи, звертають погляди на гостя: так, чули про нього. Один з них, молодий бородань, запитує, кивнувши на брилу:

— Ну як? Таким він був?

Вимагають оцінки. Та ще так різко запитують. І хоч з боку підлеглих своїх Іван Оскарович крутійства не терпів, але тут чомусь і його самого почало водити:

— Ну, як вам сказати... Кожен із нас сприймає ближнього свого суб'єктивно...

— Ні, ви без дипломатії... Нам треба знати: чи схоплено його суть? Його внутрішнє, характерне?

— Тут треба фахівця,— тягне Іван Оскарович.

Тим часом пам'ятник уже обкидають білим полотнищем.

Ось так. Порив, натхненність — оце для них головне в його образі. А чи сам ти бачив його таким? Не помічалось, але ж, певне, справді це в ньому було, якщо інші помітили?

Гостей уже кличуть до трибуни. Трибуна імпровізована, оклечана з усіх боків ялиновим гіллям. А люду! Стоять попід дюнами і на дюнах, жінки, чоловіки, зацікавлено оглядають твою кремезну, з полярницьким литвом плечей постать. Стримано привітні, декотрі навіть суворі. Ждуть твого слова, Іване Оскаровичу, а що ти їм скажеш? Ні, тут треба без лукавства, тут чеши тільки правду. Все, як було, як сприймалось... не вигадки слухати зібрались вони сюди, ти їм без прикрас подай епопею арктичного походу, в усій правді подай, навіть якщо була вона й жорстокою,— за тих умов без жорстокості хіба можна було обійтись?

Саме з цього й почав Іван Оскарович, коли його запросили до мікрофона. Рибальський люд, вщухнувши, став уважно слухати гостя, його дужий, на вітрах натренований голос. Промовець дозволив собі в дещо грубуватій, простецько-веселій манері зобразити, як уперше зустрів їхнього земляка, прибулого з останнім судном на поповнення експедиції. В каптурі, насунутім на шапку, жалюгідний він мав тоді вигляд,— тут, як мовиться, слова з пісні не викинеш. «Серед людей найнеобхідніших полярних професій — ще один кореспондент, замерзайло, баласт, добре ж коли хоч анекдоти вміє розказувати»,— ось ким він був для тебе принайм-

ні під час тієї першої зустрічі. Тисячі клопотів на плечах, а тут ще маєш думати й про нього, подбати про його нічліг, десь маєш притулити небораку в перенаселених крижаних печерах. Для більшої правдивості Іван Оскарович навіть того не утаїв, як — не без внутрішнього поглумку — порадив був йому кочувати по добрих людях, по черзі займаючи місце того з полярників, котрий стає на вахту. То до радистів, то до метеорологів, то ще до когось,— одне слово, ганяв ти, всемогутній, його, мов солоного зайця, бо дошкулити кореспондентові в подібних ситуаціях, чого там гріха таїти, дехто вважає для себе своєрідним шиком...

Сповідався, як на духу, Іван Оскарович з цієї ялинової трибуни, в усьому признавався без крутійства, без дипломатії, цілком щиро. Бачив, мовляв, що за станом здоров'я мав би він тоді увільнити вашого поета від авральних робіт, але з пільгами не спішив, до того ж і сам поет виявився людиною самолюбною, полегшень не шукав, від різних незлагод захищався більше гумором, тихим жартом. Коли й не кликали — з власної волі йшов з усіма, ставав, де найтрудніше. Розвантажувати трюми, тягати ящики, викочувати важезні бочки — ніщо його не минало, ні від чого він не ухилявсь. Ішов на роботи навіть непосильні, займав місце поряд з найвитривалішими, мовби хотів вивірити себе, упевнитись, чого він сам вартий... І все це з його, Івана Оскаровича, мовчазної згоди, що дорівнювалась велінню.

— Можете сказати: чим ти хвалишся? — рокотав Іван Оскарович сповідально.— Що можливість мав оберегти і не оберіг? Що безжальним виявився? Таке ніжне створіння не пощадив? Але ж ви й мене зрозумійте, друзі: там пощадиш одного, а на його сусіда звалиш подвійну ношу. Буває, коли щадити не маєш права. Бо чим він там був кращий за інших? Що частіш носа обморожував? Що музи були до нього прихильні? Але про це я тоді навіть і не підозрював!.. А ось курйозів усяких із ним — цього вистачало...

Розповів, як на високих льодах нудило їхнього земляка від нестачі кисню. І як він соромився нападів морської хвороби, що від неї так і не виробилось у нього імунітету...

Далі епізод був такий, що слухачі мусили б, хоч-нехоч, заусміхатись, проте обличчя в усіх кам'яні, і

тільки ще напруженіше дивляться аж із дюн на тебе. Іван Оскарович відчув: щось не виходить. Зовсім не та реакція, якої він сподівався! Нічого не приховуєш, все їм викладаєш відверто, а враження таке, ніби не цього вони від тебе ждуть. Там, де поет потрапляє у смішну ситуацію і, власне, мав би бути комічний ефект, люди стоять незворушні, а той рудий пірат з бакенбардами навіть нахмурюється, з лютим виразом закушує люльку в зубах. Ні, ділитися спогадами — річ ризикована. Мабуть, своєю відвертою розповіддю ти мимоволі порушив уже усталений образ поета, за дрібницями не розгледів у ньому щось істотніше, оте, чим живе він в їхній уяві, в їхній строгій мовчазній любові.

Сяк-так закінчив Іван Оскарович свій виступ, одержав знехітьма відпущену йому порцію оплесків — оплесків чемності, а, відійшовши від мікрофона, збагнув з прикрою ясністю: слово було невдалим. Намагався зусиллям волі повернути собі душевну рівновагу, але це йому не вдавалось. Ох і встряв! І навіть причину невдачі не міг собі пояснити: на чому ж спіткнувся? Можливо, аж надто випирала наперед твоя власна персона, оте твоє полярне всемогуття? Бо ж про яке всемогуття може йти мова, коли над безліччю твоїх ділових і загалом потрібних звітів про експедицію уже нині вивищується «Полярна поема», яка не старіє, не перекривається іншими, новішими звітами, височить як найтривкіший і найдовговічніший з вашого походу звіт для нащадків... Замість твоїх давніх усталених критеріїв життя висуває свої несподівані. Твоє ж зверхнє іронізування над поетом і зовсім було недоречним, а для декотрих з тут присутніх, здається, навіть образливим. Дивно. Ти, який не раз виходив переможцем із найскрутніших службових баталій, тут ось не зумів вчасно зорієнтуватись, такого дав маху. Вже й не рад був, що згодився приїхати сюди, хоча як же було й відмовитись, коли запрошував, по суті, увесь край, всі оці розкидані по узмор'ю та островах рибальські селища. І розповідь твоя, зрештою, спиралась на факти, всі вони мали місце, нічого ти не вигадав від себе... То чи ж винен ти, що не збігаються вони з чиїмись уявленнями та фантазіями, з людською одвічною слабкістю — витворювати собі ідеал чи принаймні об'єкт для захоплення?

Був потім обід у кафе з саморобним пивом ячмін-

ним; зачерпують цей екзотичний напій грубими дерев'яними кухлями, треба неодмінно такими кухлями, це давній рибальський звичай, що походить з середніх чи й ще з давніших віків. Виступала тут же художня самодіяльність, пісень співали здебільшого жартівливих, що їх залишив своєму краєві поет. Мав він, виявляється, вдачу веселу, бешкетну. І як він багато встиг! І яким потрібним виявилось для людей оте його мовби й недоладне, мовби несерйозне життя!.. Щонайдивніше, Іван Оскарович помічав, що і його, як і тих дітлахів, особа поетова тут чимось приворожує, захопила й не випускає з свого силового поля. Внутрішній голос підказував: є тобі, чоловіче, за чим пошкодувати. Може, з рідкісним другом розминувся, з тим, чию втрату вже не зможеш компенсувати нічим.

Так, химерним він був, зовсім не пристосованим до того аж надто суворого життя. Одначе щось у ньому було й тоді, чимось привертав він до себе людей! Згадай, як твої товариші полярники мовби й жартома, одначе з відтінком ніжності, називали його «людиною сніжної чистоти». Раніше про це не думалось, а зараз чув, як щемливо наростає почуття втрати і каятьби: пізній жаль, пізнє прозріння!

Навпроти Івана Оскаровича сидять три жінки в темному, стримані, неговіркі. Мовчазні піфії чиєїсь долі. А край столу серед місцевих уже бражничає на повну волю той рибалка-гігант з вогнистими бакенбардами: поминки так поминки! Один ківш спорожнив, другий бере, піна в ньому аж кипить... А рука! Оце Голіаф!.. Ось би такого в експедицію! В ролі Нептуна виступав би при переході екватора... І раз у раз поглядає в цей бік. Що він хоче сказати? Очі дрібненькі, але мають в собі силу: дивляться прямо, навіть уперто. І раптом Нептун голосно звертається через стіл до Івана Оскаровича:

— А ви з ним не дуже там церемонились, у ваших льодах... Такої бездушності просто пошукати!..

Іван Оскарович навіть зніяковів:

— Такий то материк. Там не до ніжностей...

— Це ясно. Несміливий, кажете, конфузливий? А я знав його по фронту, по нічному бою на островах. І нічого конфузливого ми за ним тоді не помітили...

Для Івана Оскаровича це була новина!

— Вперше чую, що він фронтовик.

— Отож-бо. А він і тоді дух наш підтримував. І вже

тоді ми його любили. За вірність, за товариськість. Навіть за оту його шепелявість, що вам здавалась смішною.

— Попав під вогонь,— почервонів Іван Оскарович.— І заслужено. Крийте, крийте...

— Та ні, це вихопилось мимоволі,— усміхнувся гігант.— За ваше здоров'я!

Іван Оскарович після цього сидів понурений. Здається, розгадав, нарешті, причину своєї невдачі з виступом. Всі оті анекдотики. Хизування власною величчю. Біда в тому, що й до сьогодні ти ще вважав поета мовби своїм підлеглим, з котрим можна повестися абияк, виставити його у світлі смішному, невмілим, безпорадним... Ти й не помітив, як він із своєю «Полярною поемою» уже давно вийшов з-під твоєї підлеглості! Якщо він і підлягає нині якимось законам, то хіба що тим іншим, вічним, тобою вже ніяк не контрольованим... І для всіх людей, що зібралися тут, він — гордість, він чистий, він повік уже буде невіддільний від своєї прекрасної поеми! Та й ти хіба хотів зумисне принизити його образ?.. А що дехто у твоїх свідченнях вбачає бездушність... то це ж таки було?

Кепсько почувався Іван Оскарович. Вибравши момент, коли можна було непоміченим встати з-за столу, він вийшов із кафе, спустився до моря й, дихнувши на повні груди, рушив узбережжям. Уже вечоріло. Вподовж берега всюди громадились валуни, більші й менші, найдивовижніших форм,— рештки льодовикової епохи.

Затока, небо низьке, валуни. Це те, що було поетовим світом, те, що він оспівав. Біля багатотонного валуна, на якому перед цим студенти вирубували профіль поета, стоять вінки ялинові, решта все вже прибрано, нема й покривала, що його зняли при відкритті. Нікого поблизу. Лише осторонь маячать гуртиком у піднятих капюшонах дівчатка-школярки, здається, якраз ті, що вітали Івана Оскаровича вранці й для яких він був лише «прообраз»... Зараз дівчатка, ніби навіть не помітивши його, повернулись у бік моря й, притихлі, присуворілі, дивились на танучі в надвечір'ї острови. Маленькі осамотнілі музи...

Полярник вирішив ще раз уважно оглянути наскельний студентський витвір: чимось він таки приваблював. Профіль поета — на весь розмах валуна. І хоч об

раз ескізний, проте в ньому таки щось є, байдужим тебе не полишає: довгов'язий, чубатий поет, усміхаючись, спрямував погляд кудись мимо тебе, і нема зла на його обличчі, нема тої конфузливості та безпорадності, про які ти сьогодні так не до речі розбалакував... Навпаки, почувається певність у ньому та ще якась натхненна хлоп'яча веселість, якою він, здається, найбільше й приваблює: знаю, мовляв, що бував я смішним та незграбним, але що з того? Я ж бо душею з вами був! Жив для вас! З вами й залишаюсь!.. Мовби таке щось хотів він сказати, задивившись у море, на свої ледь помітні під вечірнім обрієм «Командорські»...

Мокрий сніг пролітав, але Іван Оскарович цього навіть не помітив. Стояв перед брилою, невідривно вивчаючи накарбований на ній розгонистий профіль молодої людини, і тоскне почуття втрати не покидало його, і дедалі певніше здавалось, що саме таким, летючим, безстрашним, поривним, він уже колись бачив поета в житті.

1974

ЧОРНИЙ ЯР

Ще було темно, коли Гайдамаку розбудив телефонний дзвінок. Апарат завжди стояв біля постелі. І ось тепер озвався, покликав настійливо. Петро Дем'янович взяв трубку і, ввімкнувши лампу торшера, став слухати, кидаючи зрідка репліки туди, звідкіль телефонували.

Дружина Зося Дмитрівна теж прокинулась, її давно вже перестали дивувати ці нічні дзвінки. Що вдієш, така в нього посада. Якби й небо де-небудь проломилося, то, певне, покликали б на виручку товариша Гайдамаку: вживай заходів, латай... Навіть у новорічну ніч, коли інші з келихами шампанського в руках слухали дзвін курантів, Петра Дам'яновича просто із-за столу було піднято, бо десь порвало міський водогін, мусив, кинувши все, мчатись рятувати становище. Поїхав, і три доби його тоді не було, не знала дружина, що й думати...

Зосі Дмитрівні приємно, що її Петро Дем'янович нарозхват, що його поважають підлеглі, товариші по службі. Деколи чує від них: «Дем'янович наш — це ж сила... Сьогодні він права рука в мера, а завтра...» — і палець багатозначно вгору. У такі хвилини Зосі Дмитрівні одразу поліпшується настрій.

А тепер цей нагальний дзвінок, певне, виникли знов якісь негаразди на тім Чорнім Яру, на коронній споруді Петра Дем'яновича. З'явились якісь небезпечні води. А найпотужніша помпа, виявляється, зайнята десь в іншому місці... Це ж треба!

Дружину охоплює тривога.

— Тільки без паніки,— когось отямлює в трубку господар.— Негайно на об'єкт! Я незабаром теж буду...

На цілий день тепер, мабуть, гайне Петро Дем'янович. Бо чимось таки викликаний цей дзвінок спозарання?

Однак те, що чоловік без поквапу пішов у ванну й заходився голитися, дружину трохи приспокоїло. Не став би ж він братися за бритву, якби ситуація на об'єкті склалась справді загрозлива.

Те, що він називає об'єктом, якраз і є той Чорний Яр,

той стоклятий яр, що на нього люди Петра Дем'яновича свого часу повели наступ земснарядами. Не всіх захоплює споруда, яку Зося Дмитрівна звикла вважати наймонументальнішим творінням свого чоловіка, для декотрих дітище його є просто кабінетною витівкою, непродуманістю, навіть показухою, і за неї, мовляв, майбутнє спитає. А яких зусиль докладалося, щоб «пробити» проект, довести до затвердження та реалізації. Були противники проекту — Гайдамака їх підім'яв, дехто вимагав «народної експертизи», він їх висміяв. Маловірам біля Гайдамаки не було місця, лишав поруч себе тих, хто не вагався. Зося Дмитрівна теж іноді сприяла успіхові справи, при нагоді дарувала кому треба свої заворожливі усмішки... Одно слово, запруду зведено, важке тіло висотної греблі лягло через увесь яр, а в горішню його частину цегельні заводи женуть і женуть пульпу, щоб способом гідронамиву заповнити відтятий сектор яруги, щоб твердь з'явилася на місці колишніх смітників, урвищ з буреломом, з вічною похмурістю хащ, куди ще в допотопні часи князі ходили полювати вовків та вепрів. Після гідронамивних робіт яр, власне, перестане існувати, кручі та провалля зникнуть, а на новоствореній земляній подушці буде з часом розпланово парк, із штучним озером, із стрільбищем, з'являться атракціони, і, як вершина мрії, потягнеться в небо гігантське чортове колесо,— зреалізується таким чином давній задум Петра Дем'яновича. На папері легко давалось, а як дійшло до діла, скільки нервів вимотав цей яр! Мабуть, тільки Зося Дмитрівна й знає, який опір дехто чинить її чоловікові на цьому шляху. Клопіт за клопотом. Чи прорахунки були якісь допущені, чи в недобру хвилину бульдозери взялись за той яр,— може, намив розпочали не під тим знаком Зодіака?

Господар, стрункий, з чаплінськими темними вусиками, у французькім коротенькім пальті, в гарній хутряній шапчині (на одному з артистів опери бачила таку шапочку), готовий до виходу, став на порозі:

— Я поїхав.

Дружина аж задивилась: справді, «біле личко, темний вус...» Не накинула б на нього оком яка-небудь з отих керівних, незаміжніх, що так і полюють на своїх перспективних колег...

— Ти надовго?

— Там видно буде. Можливо, марна тривога, це ж у нас уміють... Не хвилюйся, люба.

Приязний помах рукою на розвітання, після чого Петро Дем'янович одразу суворішає, і його елегантна постать в яскравім кашне, в нових черевиках «саламандра» зникає за дверима.

Біля під'їзду Гайдамаку вже чекала службова машина. Перш ніж сісти, господар кинув погляд за річку, за острови: обрій там помітно світлішав, в небі великим алмазом блищала вранішня зірка. Така велика, гостроребра, наче уламок якогось небесного тіла.

— Ми з тобою сьогодні ранні птахи,— вдавано бадьорим голосом мовив Петро Дем'янович, сідаючи поруч із шофером і звелів:

— На об'єкт.

— Як поїдемо?

— Низовою давай (тобто дорогою низовою)...

В дорозі водій, довгов'язий піжон з рудими бакенбардами, спробував був завести мову про вчорашній хокей, але Петро Дем'янович, хоча він теж болільник, цього разу відмахнувсь: не до хокею сьогодні. Чорний Яр — ось болячка, якою він зараз поглинутий повністю.

З низової дороги об'єкт видно, мов на долоні. На схилах гір, поритих донизу ярugами, поперек найбільшого урочища, серед бурого природного ландшафту виділяється, мов інородець, сірого бетонного кольору мур, призначення якого непосвяченому навряд чи й вгадати. Ото він і є, втілений Гайдамачин задум, його «Асуан», як іноді він жартує. Коли вперше погнали сюди спінену пульпу з цегельних заводів, це давало Гайдамаці майже естетичну насолоду. Стояв, дивився, як дно котлована поволі покривається глинистою рідиною, як звершується задумане: відкладається вічне дно! Море відкладає свої нашарування мільйонами літ, а тут все на твоїх очах і з твоєї волі... Ось вони, твої мезозої!

Гребля-дамба намивалась земснарядами не один рік, роботи у верхів'ях яру ще й зараз ведуться, щоправда, з горем пополам. У тому місці, де з часом мають з'явитися серед парку гойдалки, тир, атракціони та чортове колесо, горожани поки що бачать величезну вирву, лиш почасти заповнений котлован, у якому на сьогодні зібралося, може, сотні тисяч тонн важкої багнистої води, вірніше пульпи, що її женуть сюди із сусідніх цегелень. Потужні насоси мусили б весь час відкачува-

ти зайвину вод, скидати їх у дренажні канави, але ж ці вічні неув'язки з технікою, повсюдна байдужість, нехлюйство... Іноді Гайдамаку просто відчай бере: чи вдасться пробити стіну чиновницького формалізму й крутійства? Тут недовго і в містику вдаритись: може й справді в недобру мить взявся змагатися з Чорним Яром, може справді це місце од віку закляте, яким його вважали старі люди колись?

Гайдамака виріс біля самого яру. В давні літа Чорний Яр, звісно, був населений відьмами та відьмаками, всякими щезниками, загадковими красунями-звабницями та схожими на ярмаркових конокрадів місцевими демонами, які в найтемніші купальські ночі справляли в задичавленім яру свої гульбища. Маленький Петрусь у такі ночі, долаючи страх, теж бігав до яру з ватагою низових хлопчаків, адже всім їм кортіло підгледіти, що ж коїться в самій глибині урвища в пору найстрашнішу — опівнічну, чаклунську... В темряві можна було натрапити на живих світлячків і взяти їх на долоню, під ногами вдавалося іноді почути похропування їжака, хтось міг сполохати птаха нічного, де-не-де старі буреломини світилися своїм трухлявінням так, що й вепра могли відлякнути, а в кого з хлопців багатша грала фантазія, тому неважко було підгледіти, як шастають у глибині яру кошлаті темні примариська із зеленими очима, створіння, достеменно схожі на марсіян,— чи, може, то й були якраз марсіяни, з якими породичались у хащах відьмаки та їхні розпатлані безсмертні подруги?

Так було. А тепер ось, коли ти зробив усе, щоб переінакшити той яр, щоб, порозганявши всіх забобонних щезників, влаштувати на рукотворній тверді культурний майданчик, місце відпочинку трудящих, то хіба ж не прикро переконатись, як навіть близькі люди часом зустрічають твою ініціативу нерозумінням та холодом. Рідний батько не сприймає твоєї споруди, це ж факт! Вийшовши на пенсію, батько понудьгував трохи вдома, а потім знову попросився сторожувати в депо, живе, як і раніш, у своєму старосвітському будиночку, що приліпився на косогорі над яром, потроху теслярує вдома. Петро Дем'янович, як і годиться синові, час від часу провідує старого, але при зустрічах щораз виникає прикра для обох полеміка, щораз мусиш захищати від нападок свою греблю, що лягла між вами,

ніби смуга відчуження... Якось батько в присутності родичів розповів під час вечері, що мати, бувши вже тяжко хворою, коли цілі дні їй, обмощеній подушками, доводилось лежати на веранді, першою помітила, що після того, як Чорний Яр було перегороджено, як отой самий синів «Асуан» затулив клапоть неба на горі, сонце для низових людей стало заходити на якусь часину раніше, отже світлового дня поменшилося для них і для твоєї мами теж! І хоч навряд чи хотіла вона своєю кволою скаргою дорікнути синові, але з батькових уст це подавалось саме як докір, як гріх тяжкий, непрощенний... Глибоко вражений почутим, з тягарем провини на душі, Петро Дем'янович вирішив сам, з хронометром у руці, перевірити скаргу покійної матері, і виявилось, що вона казала правду, сонце після зведення споруди стало зникати в кінці яру справді на якісь секунди раніше звичайного, і хоча йшлося про втрату світла мізерну, про якісь там миттєвості, але ж факт залишався фактом... Тільки чи достатня це підстава, тату, щоб вам, при сторонніх та ще й з посиланням на дорогу нашу матусю, нападати на те найвартісніше, що ваш син у житті воздвиг? Припустімо, батько не може змиритися з втратою якихось там секунд світлового дня, з втратою такого звичного для себе краєвиду, але ж і сестра Поліна Дем'янівна, шкільна вчителька, з ним заодно, щоправда, це в її дусі, щораз у сутичках із старосвітчиною вона опиняється по той бік барикад!..

— Енергію твою визнаю, Петре,— казала нещодавно,— але як ти міг знехтувати думку всіх тих, хто під яром живе? Кому над головою мільйони тонн багнюки нависло? А майбутнє твоє чортове колесо — для кого воно?

— Для людей!

— Для яких?

— Для реально існуючих.

— Якби ж то ради реальних... Іноді здається, брате, ніби ти більше про якихось людей абстрактних піклуєшся... І за абстракціями нас живих не бачиш!..

Ось такі речі доводиться вислуховувати. І від кого? Від найближчої рідні!..

Більше того, сестра вважає, що він, котрий виріс на схилах Чорного Яру, почав цуратися свого, не шанує рідні місця, за суєтою, за безліччю засідань перестав

чути мову своєї слобідки, так само, як і мову тих дзюркотливих джерелець, які в пору дитинства лагідно гомоніли по дну урочища, ллючись їм, дітям низовим, понад'ярським просто в самісінькі душі, в їх чистоту...

Одначе годі! Ніхто не сміє докоряти йому, що він щось забув, від чогось відцурався, зачерствів, забюрократився. Звісно, іншими справами живеш, але хіба ж не озивається час від часу в тобі й те, далеке, навік промайнуле? Були ж бо й купальські ночі з радісними буйними їх вогнями, з хлоп'ячим гасанням допізна у темних чорноярських хащах, був і перший поцілунок, що так опік тебе, хлопчака, тоді на самому дні яруги біля струмочка... Давно нема того струмка. Ще за попередніх господарів міста горловину джерела вовною було забито, щоб не заболочувало нижню вулицю та не підтоплювало трамвайне депо. Джерелець нема, а в душі ж то вони зостались? Та тільки не той зараз час, щоб жити джерельцями, розводити лірику, тішитись відшумілим... Он собор височить на горі, сама граціозність, увесь ніби зітканий із повітря та вранішнього світла, і, звичайно, поруч із ним твоя сіра, перекинута через яр споруда помітно програє, одначе і в ній можна віднайти прикмети сучасності, могутнє щось, ентеерівське, надто ж коли дивитись неупереджено. Дружина вважає, що оригінальне його творіння рано чи пізно оцінять, живуть же в пам'яті людській, скажімо, висячі сади Семіраміди? Звичайно, це жарт, але з погляду інженерного таки ж чогось варта могутня ця гать, яка, згідно твого задуму, рішуче перетнула всю горловину Чорного Яру. Прикро, ясна річ, що не все складається так, як уявлялося на папері. Безліч виявилось непередбачених речей, неув'язок, службових чвар, а то й просто чийогось недбальства, і, як наслідок... А втім оця твоя запруда, що має підпирати ціле озеро на горі, вона ще посміється з багатьох маловірів та скептиків! Ще переконаються, що зведено споруду не на день — на віки.

Тільки ж як у нас все з боєм дається! Демагоги не перевелись, кожному рота не затулиш. Батьків товариш, майстер із трамвайного депо на прізвище Скакун, на кожному виконкомі порушує «проблему Чорного Яру», так це він іменує. Щоправда, учасники засідань звикли вже до цього деповського Ціцерона. Варто лише Скакунові підняти руку для слова, одразу пожвавлення

в залі. Декотрі заздалегідь втягують голови в плечі, інші ж, навпаки, смакують:

— Ну, цей дасть жару...

І треба визнати, що в нього іноді таки з перцем виходить! Вишукує якісь давновіджилі словечка, одного разу, звертаючись до Гайдамаки, навіть біблійне оте «возмєздіє» приплів, викликавши веселий шумок у залі. Якби воля Петра Дем'яновича, ставив би таких балакунів на місце. Інші хоч обережненько, з вихилясами, з натяками, а цей чеше навпростець, на ранги не зважає. Той у нього «забудьків наївся», інший надто «роздобутливий для себе», а та язиката за паперами та манікюрами «далі свого носа не бачить»... Уже й регламент вичерпано, а Скакун усе ще воду в ступі товктиме і найв'їдливіше — про Чорний Яр: чому не винесено було проект на обговорення самих городян та й взагалі чи потрібна комусь та витівка, а позаяк уже сталося, то куди технагляд дивиться, бо йому, старому перестраховщикові, бачите, палі, що їх загнано в тіло греблі, здаються не зовсім якісними... Типовий критикан, а доводиться терпіти, вислуховувати не перебиваючи, коли він свою словесну пульпу жене...

Одне слово, Гайдамака з тих, кому життя не шкодує прикростей. Сто років жди, поки похвалять, хоча працюєш, як робот. Бо це місто. Самих підземних комунікацій та дренажних систем стільки, що будь-коли жди авралів. А якщо вже бути до кінця відвертим, то він навіть полюбляє ці аврали, неспокій служби, постійну напруженість нервів своїх і людських. Зрештою, такі стреси не дають цвіллю припасти. Епоха вимагає працювати в три сили, життя підганяє, диктує свій темп. Добре, що хоч дружина це розуміє. Після тієї новорічної аварії три доби вдома не ночував, а коли повернувся, забейканий до вух, вона аж зойкнула в захваті:

— О, мій герой!.. змарнів, схуд, а ніби аж помолодшав!

Згадавши її тодішню розхвильованість, Петро Дем'янович мимовіль потамував усмішку, не хотілось, щоб її помітив водій.

Перед світлофором довелось перечікувати, доки проповзе трамвай. Вагони трамваю скреготіли по рейках повільно, і на дверях одного з них Гайдамака загледів свого найупертішого опонента, того самого Скакуна

в шапці вухатій, з авоською в руці. Обличчя баб'яче, очі сльозяться, одначе, Гайдамаку з відстані впізнав. Не втримавши й тут язика, докинув під скрегіт трамваю:

— До гатки своєї, Петре? Воду носити решетом?

Так і шпигонуло Петра Дем'яновича ранкове його вітаннячко, особливо дошкульним було оте нісенітне «воду решетом»... От публіка, ніби не для них розбиваєшся, ніби справді — для якихось абстрактних людей.

Наче й дрібниця, однак після цього мимохідь кинутого «воду решетом» Петро Дем'янович завважив раптом у собі ознаки неспокою, відчув залеглу в душі тривожність. Треба ж тобі такої заявочки на повен голос: «воду решетом»... Безглуздий допотопний вислів, по суті нісенітниця, а от заспокоїтися не можеш... Власне, Гайдамака й до цього іноді почував, як черв'як сумніву ні-ні та й заворушиться глибоко десь, аж там у надрах підсвідомості: а чи не змарновано зусиль? Чи була в цій споруді крайня потреба? Ніхто, навіть дружина не здогадується, що бувають хвилини, коли він, прокинувшись уночі, потайки береться зважувати всі «за» і «проти»... То що ж, краще взагалі б не чіпати Чорного Яру? Хай би далі його перетворювали в смітничище, у звалище. Колись і собору на горі не було, але в якомусь там столітті з'явився, одразу змінивши весь краєвид. А зараз хіба зупинився плин часу? Хіба не ставить перед людиною свої вимоги прогрес? Рано чи пізно бульдозер однаково добрався б і до твого Чорного Яру. Звичайно, ти виріс тут, дух околиці ще й зараз не зовсім вивіявся з душі. То, може, тим значнішою слід вважати перемогу над самим собою? Що зумів переступити через особисте, подолав сентименти, знайшов у собі сили приборкати голос власного яружного дитинства? Ну, а припустимо, ти на якомусь би етапі раптом і завагався, то хіба це змінило б хід подій? Споруда дедалі менше залежить від тебе, від твоєї волі, з певного часу вона, власне, існує мовби сама по собі. Адже стільки вже задіяно (слово ж яке!) людей і механізмів, стільки вгачено коштів... Нема назад вороття. І все ж — чому сумніви не покидають? Десь читав, як фантастичні чудиська-роботи, збунтувавшись, виходять з-під контролю людини,— не опинитись би й тобі в такій ситуації. Дивись, щоб власне творіння та не викинуло тебе з сідла...

Що й казати, нелегко доводиться, але кому тепер легко?

Життя постійно в'яже свої гордієві вузли, не встигаєш розрубувати. На чистому місці раптом виникає щось непередбачене, вносить свої корективи, та ще які! Ось і помпи потрібні потужніші б, а їх катма, і дренажна система виявилась не досить надійною, та ще й технагляд чіпляється, встигай лише давати пояснення. Петро Дем'янович раптом ловить себе на думці, що добре було б, якби на об'єкті цього разу взагалі обійшлося без нього,— вперше майнуло бажання уникнути зустрічі зі своїм «Асуаном». Але водій жене, і світлофори, як на те, скрізь без затримки дають зелене світло... А який ранок буде чудовий! І в таку свіжу березневу рань, коли лід на річці, здірчавівши, вже лунко й весело потріскує, а на островах майже по-весняному червоніють краснотали, маєш стрімголов мчатись туди, де ждуть тебе самі прикрощі, службові клопоти, де знов розплутуватимеш конфлікти, даватимеш комусь нагінки, знову і знов миритимеш своїх комунальників у їхніх безкінечних чварах із цегельними заводами. Ну й випала ж тобі, Петре, життєва стезя!

Минувши присадкувату круглу, як пантеон, споруду трамвайного депо, куди ще малим йому доводилось бігати зустрічати батька після зміни, Петро Дем'янович відчував на душі знайоме потепління, бо ж не сторонній, бо ж і для нього трудовий стаж починався звідси. Водієві звелів зупинитись біля газетного кіоска на стародавній площі, забрукованій не за його пам'яті,— скільки Петро Дем'янович себе пам'ятає, брук тут уже був. Звідси, з цього місця вигляд на його споруду відкривався найбільш виграшний. Щоправда, над місцевістю панували все ті ж золотоверхі ансамблі на горі, що легко зависли в небі серед вранішніх хмаринок, поруч них різонула зір так звана «тумба», похмура бетонна споруда епохи захоплення кубізмом, а ледь праворуч від неї каньйоном потягнувся, звужуючись вгору, і самий Чорний Яр, що тепер був там, біля своїх витоків мовби заткнутий сірим щитом величезної дамби-запруди. Тож таки щит! Хай відтяв скибку неба для тих, хто внизу, але з часом його оцінять, бо позначиться він на всьому благоустрої, надто ж коли над висотною запрудою зазеленіє парк, твої майбутні сади Семіраміди. Об'єкт уже не спить, навіть звідси, знизу, видно зовсім

мурашині постаті людей, що вештаються по дамбі; однак сама їхня присутність там приносить Петрові Дем'яновичу внутрішнє заспокоєння: якщо народ на місці, то, вважай, нічого загрозливого. Десь весняні води просочуються в тілі греблі, сльозиться трохи, але ж таке було й торік напровесні, і нічого, обійшлось...

Дихалось легко, березнево. До кіоска під'їхав колясконою інвалід з пошрамованим обличчям, він, мабуть, не впізнав товариша Гайдамаку, чи й зовсім не знав його в обличчя, прийняв, можливо, за котрогось із ранніх туристів — вони деколи з'являються тут поодинці й натовпами, щоб із нижнього міста милуватись архітектурними ансамблями на горі, ловити на плівку іхню незрівнянну красу.

— Ото ж він і є, Чорний Яр,— сказав інвалід, вважаючи, певне, що Петру Дем'яновичу потрібне пояснення.— Колись гади фашистські людей там розстрілювали...

— Я знаю,— кинув досадливо у відповідь Гайдамака.

Кому-кому, а йому не треба пояснювати: трагедію часів окупації, пов'язану з Чорним Яром, він знав досконально, хоча сам під час тих подій ще був хлопчиськом.

— Які жахи там коілись, а тепер...

— Що «тепер»? — суворо вихопилось у Гайдамаки.

— Показуха! — випалив інвалід.— Отаких розмірів грязевідстійник прилаштувати нам над головою.— Запаливши сигарету, він ще раз спідлоба глипнув у бік Чорного Яру й дражливим тоном додав: — Там зараз мільйони тонн грунту набрякають весняними водами,— чи це хто-небудь до уваги бере?

Взявши в кіоскера вранішню газету, Гайдамака сердито звелів водієві:

— На Яружну!

Авто рвонулося з місця.

Вуличка Яружна, хоч і тупикова, хоч і не веде нікуди, крім яру, однак Гайдамаці вона наймиліша, бо це і є вона, вуличка його дитинства. Кривуляста, ще й досі не забрукована (ніяк руки не доходять), вона круто тягнеться в ущелину яру, поміж дерев'яними, почорнілими від часу будиночками, поміж затишними двориками робітничого передмістя, де здавна селились трамвайники, залізничники, рибалки та інший трудовий люд. Патріархальні ці будиночки з різьбленими ганками, з

тиснявою ветхих сарайчиків та цегляних льохів серед вишневих дерев, з потемнілими голубниками, де не знати чи й були ще голуби,— все це ніби тільки й ждало в покорі, що ось прийдуть, оцінять, знесуть, переселивши господарів в інші місця, в оті зарічанські, виросліна намивних пісках мікрорайони.

Крім Петра Дем'яновича, небагатьом було відомо, що до того воно якраз і йдеться, так само, як не всім випало знати історію цієї Яружної, де в тихих будиночках за царату влаштовувались явки революціонерів, а в одному з підвалів існувала навіть підпільна друкарня,— ці перекази ще в дитинстві чув від старших малий Гайдамака, і вони щораз виповнювали його душу почуттям гордощів. Що не кажіть, а приємно усвідомлювати себе законною галузкою цієї розлеглої понад яром робітничої слобідки, яка тут всі бурі перебула, на всіх стужах не розгубила теплінь людського затишку. Власне, це єдине місце на світі, куди Петра Гайдамаку час від часу тягнуло. Надто ж манило його сюди, доки мати була жива, бо тільки тут після всіх перевантаг та стресів міг він почути слово справжнього співчуття, бо тільки тут було називано його, дорослого, іменням зменшеним, пестливим, дарувалось йому слово безмежної ласки, за яку ніколи не вимагалось відплати. Невже й матері гірко було бачити, як змінювався яр, невже і їй не до душі було, коли ота стіна впоперек яру стала рости, аж поки й небо затулила? Але хто міг, проектуючи, передбачити таку дрібницю, врахувати, що споруда позначиться навіть на освітленні низової слобідки, відбере в неї якийсь там жмуток призахідних променів? Ні, краще не думати про це...

Петро Дем'янович мав намір, доїхавши до батькового подвір'я, лишити внизу свою «Волгу», а далі йти стежкою, що поп'ялась по горбах — це був узвичаєний його персональний маршрут, яким він не раз користався, добираючись по знайомих крутизнах до своєї споруди. Однак сьогодні склалось по-іншому. Навстріч йому, згори, всіма рівчаками Яружної гуркотіла вода. Всюди було слизько й багнисто, раз у раз колеса «Волги» буксували, а потім і зовсім довелось зупинитись, бо вузьку вуличку наглухо перегородила червона пожежна машина; далі за цією стирчала ще й друга, така ж яскраво-червона, величезна, і всюди тяглися шланги в узбічні двори,— один із шлангів крізь вишняки погадючився

аж до батька в двір... «Пожежа?» — найперше подумалось Гайдамаці, одначе ніщо ніде не горіло.

Начальник пожежної команди, літній чоловік з сірим обличчям, з мішками під очима виявився знайомим Петру Дем'яновичу, ситуація, яку він окреслив, поставала просто нікудишньою. Ще зучора були сигнали. Затоплює людям підвали, погреби, в декотрих уже і в хатах підлоги позаливало, відкачують безперервно, а вода, наче з-під землі, знову підступа... Пожежник скрушно розводив руками:

— Не розуміємо: звідки?

— Нічого дивного,— нахмурився Петро Дем'янович і, намагаючись не виявляти збентеженості, заспокійливо додав: — Весняні води, це ж ясно...

— Якби тільки весняні,— було висловлено сумнів десь із-за машини.

Петро Дем'янович мимоволі здригнувся: а якщо справді не тільки весняні? Якщо й ті, горішні, якимось чином проникають аж сюди із твого грандіозного відстійника?

Здавалось, все ж було передбачено. Яругу перегороджують товстою дамбою-греблею. Потім женуть пульпу, створюють подушку, зайвину вод скидають у дренажні канали... Муд, глина швидко тужавіють, влягаються і далі все йде чин чином... Так думалось. «Од нак розхвалювана проектантами подушка Чорного Яру чи достатньо вона надійна? — вперше майнула тривожна думка.— Чи не занадто набрякла водами, тими, що від цегелень, та ще й весняними на додачу?..»

Треба мерщій нагору, до греблі: що там відбувається? До батька на подвір'я не зайшов — старому зараз не до тебе, так само, як і тобі не до нього. Похмурий, обвішаний вінками цибулі, в чоботях рибальських з халявами вище колін, батько саме виносив із льоху збіжжя. На синове привітання він ледве кивнув через паркан і демонстративно став розвішувати цибулю на стовпах голубника, робив це, мов перед повінню, хоч повінь сюди ніколи ж не сягала.

— Що за переселення, тату? — швидко минаючи подвір'я, псевдобадьоро кинув батькові Гайдамака.— Не лякайте людей хоч ви...

— Не я лякаю — вода,— випростався старий.— Сьогодні льохи заливає, а завтра... Це ж вода!

Прикро, геть нікудишньо стало на душі, коли Петро

Дем'янович підіймався крутим узвозом, який незабаром перейшов у ще крутішу стежку. Ковзаючись та хапаючись за кущі, він все ж крок за кроком дерся нагору, у бік споруди. Тутешнє підгір'я так і зосталось необжитим, тільки на лисих пагорбах праворуч яру біліє невисокими корпусами лікарня, заклад, заснований ще в дореволюційні часи. Петру Дем'яновичу тут кожен пагорб, кожне узвишшя й тераса здавна знайомі, на одному згірочку, де колись хлопчашня любила грати у волейбол, видно чималий натовп людей із лікарні, як завжди незвичні для ока у своїх сірих халатах, вони, жваво жестикулюючи, щось обмірковують, неспокійно вказуючи руками нагору, в бік навислої над яром споруди. «Чого вони там мітингують?» — несхвально подумав Петро Дем'янович, забираючись по косогору дедалі вище. Мимохідь згадалося, як однолітки його — хлопчаки з селища — колись дружили з людьми із лікарні, охоче навідували їх під час прогулянок, виконували різні доручення для тих нещасних. Петрик тоді теж був сповнений до хворих щирого співчуття, його вражало, що очі в тих людей завжди сумні-сумні...

В міру того, як Петро Дем'янович, хай поволі, та все ж наближався крутизною до своєї споруди, вона мовби росла, насувалась навстріч, і з'являлась у ній якась могуть, навіть величавість. «Ні, таки недаром ми цей город городили»,— думалося йому, коли, йдучи, він поглядав угору на своє творіння. Заглушуючи тривожність, душі його торкалося почуття переможницьке, честолюбне. Хай переінакшено рельєф, але ж на все заріччя видно, чим ти займавсь. Хоч би що там казали, а є в цій хмаровидній споруді сила й розмах, цього в неї не відбереш...

Стежка ніби й знайома, а виявилась примхливою, щойно підіймалася схилом, а тепер потягло її вниз, у заглибину яру, де звалено купи поржавілих бляшанок, битих пляшок та різного дрантя із синтетики,— його, видно, й вогонь не бере, далі стежка знову круто подерлася по відтанулій глині вгору, йти стало зовсім ковзько; іноді, щоб не посунутись униз на своїх імпортних з каучуковою підошвою, він чіпко хапається за криві стовбури дерев, що, задичавілі, стирчать де-не-де по схилу, далеко оголившись міцним корінням і мовби з останніх сил тримаючи ним від зсуву цей глинистий набряклий водами грунт. В одному місці неподалік

стежки робить на галявинці свою вранішню гімнастику лисий, жилавий, у спортивнім костюмі відставник Перегуда, давній знайомий Петра Дем'яновича; після присідань гімнаст підходить до найближчого дерева і ще й біля нього виконує кілька силових вправ, з натугою відштовхуючи від себе облуплений, дуплуватий стовбур, ніби хоче його зрушити з місця.

— Обіймімо дерева! — замість привітання, прокричав він до Гайдамаки девізом індійських йогів.

— Обіймімо,— без ентузіазму відгукнувся на цей жарт Гайдамака, а відставник тим часом знову й знову відштовхував від себе обома руками старезне вперте дерево.

Уже зовсім розвиднилось, на спорудах горішнього міста сонце заграло першим промінням. Петро Дем'янович, вгрітий ходьбою, обернувся. Сонце сходило за островами, владно виринало серед верболозів, вразивши Гайдамаку своєю величчю, якоюсь урочистою значущістю цих хвилин. Лик сонця, дивна річ, щораз нагадував йому матір, кругловиду, навіть і серед горя усміхнену, що для нього була втіленням доброти, і ласки, і всього найкращого на світі. Досі не може пробачити собі, що, незважаючи на хворобу матері, він тоді відправився, за наполяганням Зосі, у свій середземноморський круїз. Коли мама згасала тут, з дня на день ждучи його повернення, до останнього виглядала, щоб ще раз побачитись, він у цей час, нічого не підозрюючи, розгулював з фотоапаратом по руїнах Геркуланума та Помпеї, споглядав решткн городищ, де колись буяло життя, а потім умить все зникло раптово, кінецьсвітньо. Гайдамака тоді намагався уявити сум'яття античних людей, що опинились у самому епіцентрі катастрофи, всі вони, як пізніше наука виявила, задихнулись під хмарою вулканічного попелу...

Внизу, по самому дну Чорного Яру й далі видно було величезні купи сміття, що до нього й санінспекція, певне, дороги не знає. Петро Дем'янович взяв це собі до уваги. Деручись вище, він час від часу міряв очима відстань: чи багато ще йти? Недоврахував, що такою ковзькою буде відтанула стежка. Одначе споруда наближається, ніби розбухає розмірами, заступаючи півнеба отими своїми водопадами, які нещодавно тільки сльозились, а зараз брудними патьоками, виблискуючи проти сонця, всюди по тілу греблі так тривожно течуть

і течуть. З'явилось зараз у споруді щось недобре, щось геть зловісне вчувалося у цьому її нависанні, і холодом війнуло від того, що запруда, наближаючись, мовби й справді розбухала, побільшувалась перед ним своєю тупою, важезною, геологічних масштабів масою. Ніби вперше розглядаючи її, він відчув раптом хлоп'яцьке зухвале бажання погрозити їй кулаком, уявивши себе на мить тим сміливцем, що стояв колись у місті на Неві перед Мідним вершником і погрожував йому: «Ужо тебе!..» Не боюся, мовляв, тебе, відьмо, хоч яка ти є сила й могуть...

Десь унизу пронизливо й незрозуміло зойкнула сирена. Пожежна, чи що? Здивований, він рвучко озирнувся в той бік, до низових людей, і тієї ж миті над головою в нього все стрясонулось від гуркоту надприродного, від катаклізму такого сильного, що він навіть не був страшним. Глянувши вгору, Гайдамака встиг вхопити зором, як споруда його, ніби на уповільненій кінострічці, поволі осідає, розповзається, і ось уже чорний водопад, Ніагара грязюки, мулу, пульпи й каміння з сатанинським гуркотом нестримно ринула вниз!

Все втратило глузд. Все було неправдоподібним. Чорні розлючені леви з ревінням летіли йому навстріч!

Страх, проте, не завладував ним. У нестямі гніву він навіть рвонувся вперед, розкинувши руки, насупроти тій чорній Ніагарі, яка, здавалось йому, не посміє його зачепити. Зусиллям волі він ніби ще сподівався зупинити, відвернути її. Але багнюка з верхів'їв летіла ракетно, котила потопом, трощила все на своєму шляху. Гайдамака почув нелюдські крики, зойки лікарняних людей на горбах, ще устигло око вхопити, як відставник кинувся, волаючи не своїм голосом, до дерева і не по літах швидко, з мавп'ячою спритністю подертися між гілляками вгору...

А сам Гайдамака, очманілий, почуваючи себе вже мовби поза життям, хотів зараз одного: чуда, яке миттєво б заступило, перетяло б ревучій темній тій силі шлях. «Сам зводив, з твоєї волі виникло... Оце тобі й «возмєздіє»!!» Щось подібне плуталось йому хаотично, обривками думок у голові, а страх здолав його аж тоді, коли неподалік зблиснуло, вибухом стрясонуло повітря, і пломінь стовпом вдарив угору — зрозумів: знесло газову підстанцію, вирвався газ, спалахнув. Рев, гуркіт, блискавки електричних розрядів, дерева пада-

ють і з вивернутим корінням летять просто на нього...

— Тікай! Змете! — верескнуло людське десь із пагорбів.

Ошелешений, він з гнівом, з палаючим почуттям сорому кинувся тікати косогором кудись униз, де ще якісь люди волають, біжать, падають і, звівшись, знову біжать...

Сатанинська гуркотнява наздоганяє, вал каламуті, схожий на вулканічну масу, летить дном яру нестримним потоком, жене паліччя, ящики, консервні банки, драні каністри, Гайдамаку, коли він на мить озирнувся, вдарило в обличчя льодяною грязюкою, він аж захлинувся,— збитий з ніг летів кудись, а хутряну його шапку вже закрутило на чорториях. Підхоплений важкою водою, Гайдамака обома руками вчепився в корчомаку, вона, по-оленячому рогата, перекрутившись, разом із ним занурилась у каламуть, у льодяний вал, потім, випірнувши, підняла і його з собою, виштовхнула, оглушеного, на поверхню, мовби тільки для того, щоб Гайдамака ще раз глянув на цей білий світ.

Дерево кидало в бурунах сюди й туди, вгору-вниз, але потерпілець, борсаючись, тримався за коріння з цупкістю потопаючого, ще й зараз не до кінця усвідомлюючи, що сталось, яка сила несе й шпурляє його серед цього клекоту віруючої грязюки. А в ті миттєвості, коли опинявсь на поверхні, встигав крізь ревища вловити пронизливі людські гвалти на горбах, в яких йому вчувалося щось рятівне. Летюча холодна багнюка мчить його серед цих гвалтів та криків, мутна важка вода, збунтована пульпа несамовито шпурляє Гайдамаку кудись униз, кидає мов тріску поміж зтрощених парканів, хвірток, поміж ліхтарних стовпів з ошматтям дроту, наближення яких він зараз чомусь найбільше боявся. Металевою бочкою стусонуло його в плече, уламком паркану вдарило в друге, ще чимось оглушило, аж потьмарилось у вічу, і вже світ для нього зник, світ не повертавсь...

Довго ще житимуть у цім передмісті перекази, чутимуть іх діти, що зараз іще й не народжені, йтиметься ніби про щось ірреальне, дійматимуть душі дітей моторошні оповіді про те, як мільйони тонн багнюки крізь розвалену греблю ринулися згори вниз, все змітаючи на своєму шляху, бо швидкість грязепаду була страшна, снарядна... Буде розповідано, як мужньо рятували

потерпілих команди військових, як вертольотами знімали людей із дахів, а проте жертв не вдалось уникнути, замулені, перекинуті трамваї лежали обіч колій повні пасажирів, що захлинулись під багатометровим валом грязепаду, доводилось відкопувати їх екскаваторами. Розповідались не легенди, а дивовижна в своїй неймовірності правда, коли навіть хворі з лікарні, що на горбах, кинулись були до Чорного Яру рятувати людей, як з очима, повними жаху, виносили вони на пагорби малечу із дитсадка, зворушливо кутаючи дітей у свої шорсткі лікарняні халати, пригортаючи до грудей тих на смерть переляканих найменших низових людей.

...Коли, врятований хворими, Петро Дем'янович прокліпнувся, лежачи горілиць на пагорбі, перше, про що подумалось, було: «Навіщо я опритомнів, ожив? Навіщо вони врятували мене? Хворі з лікарні рятують здорових людей! Ні, це вже, мабуть, кінецьсвіття...»

Вони, його рятувальники, з божевільними від жаху очима стояли над ним в мокрих забрьоханих халатах, були ще вкрай збуджені всі, поглядами нестерпно гострими стежили за цим незнайомцем, вихопленим з потоку, дивуючись, певне, тому, що він оживає; декотрі, нахилившись, зблизька вдивлялися в нього, навряд чи й вірячи в його воскресіння. Котрийсь, з безмежною осмутнілістю в очах запитав:

— Суду боїшся?

Ні, він не боїться суду. Найстрашніше вже сталося. Хотів зробити добро, а зробив таке зло. Хоча йому й зараз ще не до кінця віриться, що все це відбувалося в реальності, а не ві сні, відбувалося з ним, і що це його перевертом несло в потоці багнюки в якісь безвісті, де він гинув... Але за що йому така покара, оте саме «возмєздіє»? Де батько? Чи врятуватися встиг? Десь поруч, ніби крізь товщу пульпи, долинають сердиті голоси про технічне дилетанство проекту, про вольові рішення, хтось оповіщає про перекинутий трамвайний вагон біля депо, про пасажирів, що багнюкою у вагоні захлинулись усі до одного... Маячня? О, якби він міг зараз поринути у світ маячні!

Скільки ж часу минуло? Мить чи вічність? Однак ще був ранок, небо по-весняному ясніло над ним, а нижче... Сіризна якась незнайома, пустельна вдарила в очі. Садків нема, вуличка зникла, будиночки зобіч яру

позносило, зчесало, у лічені хвилини ураганом води змело. Вся твоя країна дитинства лежить безмовна, посіріла, мов та Помпея, під нашаруванням свіжого мулу, під вагою притихлої, уже незрушної грязюки, яка щойно ревма ревіла цим Чорним Яром.

Спробував поворухнутись, і тупий біль в усьому побитому тілі нагадав йому, що він живий.

— Боїшся суду? — знову спитав, нахилившись над Гайдамакою, ще один змучений, рудобородий, спитав зі щирим співчуттям у голосі. І всі вони, мов на щось неземне, нетутешнє, дивились на потерпілого очима гострими й без міри сумними.

Вийшлий із небуття, він перевів погляд на горішнє місто, на його ансамблі. Там усе стояло на місці, крім його споруди: у верхів'ях яру, де була стіна запруди, світилось небо. Світилося крізь проломину ясно-блакитне, ніби з дитинства, ніби вдруге подароване матір'ю.

1985

Статті

ВІЧНЕ СЛОВО

З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодиноко виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне.

До таких належить «Кобзар», книга, яку народ український поставив на перше місце серед успадкованих з минулого національних духовних скарбів.

Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї, складались на тернистих дорогах поетового життя, писались то в мандрах, то в казематах, мережились при світлі білих ночей Півночі і в пісках закаспійських пустель, під самотнім сонцем вигнання. Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. На випадкових аркушиках паперу та в захалявних книжечках поетова рука прихапцем, покрадьки записувала рядки, що стануть дорогими для цілого народу, донесуть до нього крізь усі перепони віщі і вічні слова.

Книга формувалася поступово, рік за роком, формувало її саме поетове життя, і все найістотніше із цього життя, з великого життя українського кріпака Тараса Шевченка — від його юності й до останнього подиху — ввібрав у себе цей класичних розмірів томик, збірник поезій, що його в хвилину творчого осяяння було найменовано «Кобзарем». Відтоді, впродовж багатьох десятиріч, книга ця буде настільною книгою кожного українця.

У «Кобзарі» поет висловив насамперед самого себе, свою особистість, від першого й до останнього рядка книга виповнена індивідуальним поетовим почуттям. Тут його, Шевченків, темперамент, його щира й беззахисна у своїй відкритості душа. Тут думки — ним вистраждані, кривди — ним пережиті, тут картини саме його, Тарасового, дитинства. І мова його, і тільки йому властивий тембр голосу. Тут не позичені знання, а його власний, у розвитку відтворений розум мислителя, могутній інтелект, що спрагло дошукується істини, простежує людське життя у всеоб'ємності — в конкретній

долі сестри-кріпачки і в історичній долі цілих народів. Усе своє, особисто шевченківське, індивідуально забарвлене. Одначе мистецтво тому й мистецтво, що воно здатне творити чудо: особистий, внутрішній світ Тараса Шевченка, переллятий в литво мистецьких синтезів, постав у ліриці й поемах «Кобзаря» в таких художньо-образних виявах, у такій правдивості й глибині індивідуальних переживань, що в них і сам народ упізнав свою душу, прочитав свою історію, прозирнув у своє майбутнє.

Найгостріші соціальні драми і найтонші нюанси інтимного, гнівний біль безправства, неволі, хвилини розпачу, що їх теж знав поет, смутки-жалі знівеченого життя, голос потоптаної і пробудженої людської гідності, сила непокори, що не раз переходить у скрик прокляття, у грізні вибурхи прометеївського титанізму,— все клекоче, все скипілося в художню цільність книги-сповіді, від початку й до кінця перейнятої вогнем, може, найсильнішого поетового почуття:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Саме з цієї любові виросла правдива, вогненна поезія «Кобзаря», саме це, ніякими стужами не остуджене синівське почуття й живило той дух протесту, бунтарства, антикріпаччини, яким наснажена Шевченкова книга. З її тираноборської суворості, у спалахах громових її розрядів в усій величі постає образ поета-борця, поета-революціонера.

Подвиг Шевченка, всю вибухову силу його поезії можемо збагнути, лише уявивши, серед якої мертвої тиші вона пролунала, проти якого «чудища стозевного» підняла свій меч. То була епоха, що вішала декабристів, вбивала на дуелях найкращих своїх поетів, гнала в кайданах у рудні Сибіру найшляхетніших своїх синів, послідовно розтерзуючи їх. То була задуха, від якої люди німіли, атмосфера, де панував страх, ненависть, підозри, доноси, загальна заціпеніліть, де офіційна лжа ставала звичкою і не вважалась безчестям, а слово правдиве, слово вільне щораз обливалося кров'ю.

Оспівати свободу в умовах кріпосницької держави, серед олов'яних буднів жандармської дійсності — це значило висловити (а для багатьох навіть і відкрити)

провідну, найважливішу істину життя, виповісти людям у формі поезії те, що для них було за тих умов найсуттєвішим.

Нездоланність людського духу виявляється і в тому, що безстрашних співців свободи народжують найпохмуріші часи. Що темніша ніч, то яскравіші в ній маяки. Поряд з волелюбними творами Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича, в живому перегуку з ними поезія Шевченкова з'явилась на гребені віку як бунтівний голос найбільш покривджених соціальних низів, голос тих, що вже почували потребу «громадою обух сталить», з його поезій гнобителям дочувся видзвін неминучої соціальної розплати.

Буйна волелюбність — чи не найприкметніша риса «Кобзаря». Верхи Шевченкової поезії — це спів свободі, уславлення свободи, цієї першої й неодмінної передумови людського поступу, добробуту й щастя. Слово «свобода» поет супроводить найдорожчими епітетами, домінуючий настрій багатьох його поезій — це смуток за втраченою свободою і порив до неї, до «волі святої»:

Встане правда! Встане воля!
І тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.

Улюблений герой Шевченкових поезій — витязь народний, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, що виступає оборонником рідного краю, носієм народної правди й честі. Вістря знаменитої Шевченкової сатири — зброї, що ставала в його руках такою несхибною,— спрямоване передовсім проти різних утискувачів, прийшлих і доморощених, проти царів та їхніх сатрапів-посіпак, проти поміщика, чия кріпосницька сваволя не знає меж, проти душителя й запроданця, що сьогодні «вільнодумствує в шинку», а завтра «за лакомства нещасній» ладен відректися від усього найсвятішого. У вірші «Бодай кати їх постинали» поет у формі гіркого афоризму ще раз викарбує свою заповітну думку: «Де нема святої волі, не буде там добра ніколи...»

«Кобзар» належить до найволелюбніших книг усіх часів, він наскрізь наповнений прагненням волі, передчуттям її неминучості. Поезії «Кобзаря» пронизані вірою в незнищенність людини, вірою в те, що людина

ніколи не змириться з безправством, рабство ніколи не стане для неї за норму існування.

Поняття свободи найчастіше постає в Шевченка не у вигляді туманно-абстрактної мрії, а відтворюється як категорія соціально-конкретна, наснажена революційним змістом, закликом до дії, до солідарності народів. Якби Шевченко нічого більше не написав, крім своєї геніальної поеми «Кавказ», він і тоді зажив би довічної шани потомків. З першого рядка вражає енергія вірша, образна згущеність: «За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію политі...» Епічна розлогість зачину плавко й природно переходить у високу патетику уславлення Прометея, потім, ніби загледівши ворога, поетове слово враз перейде на інший тон, вдарить зливою докорів, викриттів, пекучих сарказмів:

До нас в науку! Ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне: храми, школи,
Усе добро, сам бог у нас!
Нам тільки с а к л я очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана, чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! чом ви нам
Платить за сонце не повинні!..

Якщо ми хочемо знати, що таке реалізм у поезії, го оце він, поетичний реалізм, в одежі буденного, понародному дошкульного слова. Якщо хочемо бачиги, як сильна думка диктує відповідну їй художню форму, видозмінює малюнок вірша, викликає мистецьки найдоцільніші ритми, інтонації, то це теж побачимо тут. Чурек і сакля вперше входять до лексикону української мови, вона збагачується також церковнослов'янізмами, що аж ніяк не архаїчно звучать у контексті поеми («на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!»), звичайнісінькі, здавалось би, щоденного вжитку слова набирають раптом алмазної твердості, урочисто-закличного звучання:

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете...

Нестримна революційна пристрасть «Кобзаря», весняне повноводдя розкутих почуттів не могли вмісти-

тись у вузько національних берегах. І в «Кавказі», і в художніх образах поеми «Сон», написаної з неперевершеним сатиричним блиском, дотепністю й вільним летом фантазії, в мужніх рядках «Юродивого», «Неофітів», «Єретика», в таких віршах, як «І Архімед, і Галілей...», «Царям, всесвітнім шинкарям...» та інших вогненних поезіях-молитвах, поезіях-стогонах, пророцтвах, клекотіло море народного болю, виразно чулися підземні поштовхи могутніх сил, придавлених пресом самодержав'я.

Народністю, нищівною викривальною силою вірші українського поета були, як відомо, особливо близькі його бойовим побратимам — російським революційним демократам, передовим синам усіх гноблених народів тодішньої царської імперії. Не випадково ж на поезіях «Кобзаря», так само як на творах Чернишевського, Добролюбова, Герцена, виховувались цілі покоління революціонерів, гартувалася воля тих, що згодом штурмуватимуть цитадель реакції, до самих основ струсонуть мури ненависної тюрми народів.

Шевченкові належить виняткова роль у згуртуванні передових сил української нації, у розвитку й формуванні свідомості українського народу. «Кобзар» охоче співає минувшину, але спрямований він у майбутнє. З творчістю Шевченка пов'язане становлення нашої літературної мови; з виходом «Кобзаря» відкривається нова епоха в розвитку українського красного письменства, яке віднині незрівнянно розширило свої тематичні й філософські обрії: Шевченко воістину виводив рідну літературу на простори вселюдські.

Сучасники поета при характеристиці «Кобзаря» захоплено відзначали саме його народність, що сприймалася як відкриття, як нове слово в мистецтві. І річ не тільки в тому, що перші юнацькі поезії Шевченка були написані, як тоді мовилось, «простонародним стилем», приваблюючи пісенною легкістю (недарма ж деякі з них пізніше стануть співатись, будуть покладені на музику), ще важливішим було те, що поет послідовно кожне явище життя розглядає мовби очима народу, з позицій народу, кожну подію минувшини чи сьогодення поет вимірює мірою народної моралі, чистотою й цнотливістю душі трудової людини.

Муза Шевченкова — в кріпацькій одежі, волаючи до людського сумління, до почуття справедливості, вона

вперше введе в літературу натовпи отих безмірно покривджених людей, що населяють «Кобзар», всіх отих вдів, сиріт, таврованих варнаків, покриток, отих занапащених кріпацьких мадонн, що їх поет малює прекрасними навіть у їхньому горі, малює мовби пензлем великих майстрів Відродження.

Давно розвіяно легенду про Шевченкову малоосвіченість. З його поезій пори мистецької зрілості, з його «Щоденника», де знаходимо розсипи ясновидних прозрінь, таких глибоких роздумів, постає людина всебічної культури, широких знань, художник, який мислить незалежно й оригінально, має свої усталені погляди на життя, на історію, на явища вітчизняного й світового мистецтва. Все це так чи інакше позначилось на поетиці «Кобзаря».

У своїй творчості Шевченко ніколи не захоплювався зовнішніми ефектами, не цим вражає нас поетика «Кобзаря». Нове слово в мистецтві, його свіжість, стилістична новизна починається з оригінального бачення світу, з інтенсивності й глибини світосприймання. Те, що ми називаємо новаторством, корениться у самій силі художнього мислення. Шевченко природний, як правда. Муза поетова скромна, некриклива, однак вона свідома свого всежиттєвого покликання:

.. Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово

Розглядаючи поетику «Кобзаря», дослідники неодмінно підкреслюють її простоту, ясність, органічний зв'язок з народною пісенною творчістю. І це безсумнівно: народна пісня була матір'ю Шевченкової поезії. До з'яви Шевченка український народ мав уже багатовікову культурну традицію, усну й писемну, мав скарби літописів, багатющий фольклор з величним епосом козацьких дум та незрівнянною красою ліричної пісні, мав, нарешті, найбільше надбання своєї національної культури — мову, таку образну, співучу, яскраво поетичну, мову, що була ніби створена для поетів. Хіба могли не схвилювати юну уяву поета чуті з дитинства від дідуся перекази про чумаків та гайдамаків, хіба могло минути безслідно для його вразливої душі знайомство з літописом Величка чи з філософськими псалмами Григорія Сковороди, що ходили в списках, лунали

по корчмах, по ярмарках? Разом з багатоголоссям живої дійсності все це невичерпно живило Шевченкову творчість, природно входило, не могло не ввійти у світ його поезії.

Та хоч поетика «Кобзаря» багато в чому справді виросла з фольклорної стихії, зберігши пісенну вільність, розкутість, грацію, ритміко-інтонаційне розмаїття, однак не важко помітити, що порівняно з фольклором поезії «Кобзаря», надто ж твори пізнішого періоду, становлять нову мистецьку якість. В них з відвагою генія витворювалась нова художня картина дійсності, багатобарвний світ мистецтва, в якому з дивовижним художнім тактом синтезувались в єдине ціле безпосередні враження життя й символіка народної пісні, буйна уява народної міфології й надбання світової культури, голос інтуїції й скарби знань, що відкрились художникові-професіоналові.

Людині властиво звикати до всього, в тім числі й до творів мистецтва. «І вражою злою кров'ю волю окропіте» — з дитинства знайомі слова, настільки знайомі, що не завжди й помічаєш художню новизну образу: адже «злою кров'ю», або, скажімо, «грішний рай», чи «красою пренепорочно-молодою», або «учи неложними устами» — такого не знайдеш у фольклорі, так міг сказати лише поет, що витворює свій неповторно-індивідуальний стиль. У молодості Шевченко писатиме «вітре буйний, вітре буйний, ти з морем говориш» в чисто фольклорному дусі, а згодом з-під його ж пера все частіше з'являтимуться ускладнені образи книжно-важкуватих, але не менш натхненних рядків:

Прорци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах..

Шевченка не без підстави називають революціонером художньої форми, вказуючи на те, як сміливо відходив він од літературних канонів, хоча навряд чи він ставив собі на меті свідомо руйнувати усталені художні форми. Словесні експерименти були не для Шевченка. Вроджене чуття прекрасного, чуття гармонії підказували художникові ті шляхи, якими треба було йти, щоб, незважаючи на притиски, нормативи, продираючись

крізь хащі літературних умовностей, нести людям своє свіже, вільне, справді розкріпачене слово.

У нього з'являється не знана доти, оригінально шевченківська композиція поем, до невпізнання змінюються відомі раніше літературні жанри, з класичними ямбами та хореями поет поводиться зовсім вільно, його поетична метрика, різноманіття віршованих розмірів ще й сьогодні приводять у захват дослідників, завдають клопоту перекладачам. Своєю мелодикою, ритмічною віртуозністю поезії Шевченка створюють авторові славу одного з наймузикальніших поетів світу. У своїй стихійній силі творця він, здається, не хотів знати ніяких законів, крім тих, що диктували йому його власна мистецька інтуїція, сила задуму, вогонь темпераменту. Бурхлива поетична експресія, що переповнює «Кобзар», не мирилася з будь-якими обмеженнями, зносила на своєму шляху всі загати умовностей, і все ж було б оманливим бачити в цьому лише свавільне вирування емоцій, нічим не контрольовану мистецьку стихійність. Поет всюди залишається господарем свого настрою, кожним своїм рядком «Кобзар» виграновує, вивершує мистецький світ основного задуму.

Цільність досягається не одноманіттям засобів та художніх прийомів, а якраз умінням природно, з винятковим артистизмом поєднати речі, здавалось би, віддалені одна від одної, вірогідно зблизити їх в рядках гармонійних асоціацій, зімкнути в єдиний образний лад грубий прозаїзм вислову і піднесеність заклику чи розважний тон філософського роздуму. Через випуклу поетичну деталь автор «Кобзаря» здатен відкрити глибинну суть буденного, в точності, предметності його образів, в їхній художній пластиці вгадується вихованець академії, людина вибагливих естетичних смаків. І разом з тим незаперечна Шевченкова близькість до музики. В милозвучності, в ласкавій співучості Шевченкового слова і навіть у карбованих ритмах його найсуворіших поезій весь час бринить музикальність народної душі, у змінах інтонаційних малюнків, до яких поет раз у раз вдається навіть у межах одного твору, перед нами зримо виступає мовби самий психологічний процес творчості.

На різних регістрах — від громовиць «Кавказу» з його стугонливим зачином до найніжнішого ліричного піаніссімо «Хто се, хто се...» чи «Лілеї» — все підвлад-

не поетові, ніщо не порушує закону гармонії, закону художнього сусідства. Інтонації нібито найнесумісніші, зовсім різні своїм забарвленням, вони у «Кобзарі» часто сусідять, виникають одна з одної, переливаються одна в одну.

Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!

І одразу ж ця сувора інтонація переходить у довірливий заклик, благання:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.

Емоційна наснага Шевченкових образів, широта і вільність його асоціативного мислення, проникливо-творче використання фольклорних мотивів, образів народної символіки, предметно-реалістична міць поезій Шевченка — всі ці риси, ці поетичні гени виявились плідними і для новітньої поезії XX сторіччя. Шевченкова поетика виявилась куди складнішою від спрощених уявлень про неї, вона дедалі більше знаходить точок зіткнення з сучасним світовим мистецтвом і його художніми шуканнями.

«Кобзар» не став і, сподіваємось, ніколи не стане книгою архаїчною. Це книга, без якої й сьогодні духовне життя людини було б неповним, книга ця з тих, що їх адресовано кожному поколінню живущих. Сучасна людина, якщо вона носить в душі високі ідеали, неминуче дійде духовного контакту з витвором українського генія.

Страшно навіть подумати, що яка-небудь випадковість могла б позбавити наш народ, позбавити Україну цієї найдорожчої книги.

Людський біль — інтернаціональний, як інтернаціональним є і вічний порив людини до щастя, до свободи, до вільної творчості. «І буде син, і буде мати, і будуть люде на землі...» — поет з такою вірою в душі, поет такої енергії вислову — це великий поет. Дерево його

поезії виростало з національного грунту, але віттям своїм воно сягає тепер усіх континентів, бо творчість поетова гуманістична, інтернаціональна, вселюдська за своїм глибинним змістом.

Шевченко був людиною широкої і правдолюбної душі. Національна замкнутість була не для нього. Відомо, як, скажімо, ставився Шевченко до експлуататора-шляхтича і як — до польських революціонерів; ніколи він не ототожнював царизм з російським народом, з великою російською культурою, яка стільки важила для нього в житті. Все життя Шевченко дружив із Щепкіним, побратима відчув в особі англійського трагіка Айри Олдріджа, з ніжною відкличністю серця, з ласкою людяності приходив легендарний Тарас до знедолених дітей казахських та туркменських аулів... Світоч української поезії, провісник сім'ї вольної, нової, він був і залишиться в очах поколінь переконаним поборником дружби народів.

У країні соціалізму надбання культури, духовні скарби кожного народу дістають гідне шанування. Сьогодні твори Шевченка перекладено на десятки мов братніх народів Радянського Союзу, слово Кобзареве з його оновленої Батьківщини резонує в найвіддаленіші кутки земної кулі.

Геніальний виквіт нашої класичної культури, мистецька гордість української соціалістичної нації, «Кобзар» з року в рік виростає у своїй світовій славі, чому сприяє й зрослий міжнародний престиж Радянської України.

Шевченківський форум у Києві засвідчив, з яким подивом відкривають Шевченкову поезію в близьких і далеких країнах, яке враження справляє енергія «Кобзаря» на кожного, хто потрапляє в його силове поле. Проймаєшся таким почуттям, ніби перед тобою вулкан, засвідчує один з іноземців, вулкан, із кратера якого крізь масу розпеченої палаючої лави вилітають величезні нерозтоплені брили каміння, скелі й гори гніву, ненависті, відчаю... «Кобзар» називають явищем феноменальним, творця книги, що стала національною святинею українського народу, ставлять серед найславетніших поетів людства.

Колись Шевченкові було заборонено писати й малювати, поезію «Кобзаря» пробували штучно замовчувати. Всі заборони й каземати виявились безсилими перед

поетовим словом, перед його всепроникаючою правдою. Приклад «Кобзаря» є прикладом нездоланності художника, нездоланності «вічного революціонера», свідчення безсмертної природи творчого й нескореного людського духу, який з усіх випробувань неминуче виходить переможцем.

Кожен, хто, відкривши томик «Кобзаря», вживеться в багатющий світ його образів, сягне в його розпечені надра, відчує, що книгу цю написала людина, яка воістину вистраждала свої відкриття, людина, яка по крутизнах життя піднеслась до вершин мудрості, на верхогір'я людського духу. Поетові з його творчих висот відкривались різні часи і народи, в «Кобзарі» мовби акумулювався духовний набуток поколінь, в ньому, крізь людський біль, крізь індивідуальне, раз у раз проступає вселюдське, біблейська далеч історії тут мудро гомонить із сьогоденням. У цьому розумінні «Кобзар» — книга невичерпна, книга — на віки. Нові прийдущі покоління знаходитимуть в ній синтез народного і вселюдського досвіду, як ми знаходимо його у книгах древніх, що вік їхній вимірюється тисячоліттями.

Слово вічне, слово, невмируще своєю правдою, невідцвітне художньою красою,— це і є «Кобзар».

1968

СПІВЕЦЬ ЄДНАННЯ

СЛОВО НА ВИЇЗНОМУ ЗАСІДАННІ
ІХ МІЖНАРОДНОГО З'ЇЗДУ
СЛАВІСТІВ У КАНЕВІ

Перебуваємо з вами на землі мальовничій і багатостраждальній, на землі, де під ясним українським небом нація кріпаків народила генія, дала світові Тараса Шевченка, того, хто став нашою першою любов'ю, гордістю і наснагою.

Безмірно багато важить Шевченко в житті нашого народу, в його духовному формуванні. Думаючи про творчість поета і про його незвичайну особистість, ми ще ясніш усвідомлюєм, що є величини незамінні в нашому житті, є сили, які, постійно звершуючи подвиг духу, не дають народові розруйнуватись, допомагають вистояти йому на всіх буремних вітрах історії. Шевченко — приклад того, як багато може зробити людина навіть одна, якщо вона творча, якщо духом незламна, якщо вона безоглядно віддана своєму народові, передовсім устремлінням епохи. Вся діяльність поета, його бунтарський гнів і найласкавіша ніжність, саме його страдницьке й променисте життя виявились спроможними викликати такі глибокі духовні зміни в суспільстві, що їх, можливо, не викликали б ніякі інші, хай і могутні, чинники. Адже Україна після Шевченка — це зовсім не та Україна, що була до нього!

Поет глибоко національний, він був водночас великим поетом-інтернаціоналістом, став одним із наймогутніших світочів слов'янства і людства.

Шевченко і слов'янство — це широке поле для наукових досліджень. Мрії про єдність слов'янських народів, думки про їхню прийдешність посідали значне місце в душі поета, не раз давали могутній імпульс для творчості. Поет був переконаний в доконечній потребі єднання, він усвідомлював неминучість і плідність слов'янських контактів, його не покидала певність, що епоха відчужень та антагонізмів не вічна і що повсюдний процес взаємозближення народів набиратиме сили,— перспектива такого розвитку слов'янства і людства не раз зігрівала душу поета, живила його творчу уяву.

Участь у Кирило-Мефодіївському братстві була піснею його юності, піснею, яка так трагічно обірвалася, змінившись жорстокою солдатчиною, тугою закаспійської самоти. Невідомо, як би склалась доля поета в ті його найтрагічніші літа, якби й там, на засланні, не супроводила його підтримка російських друзів, таких, як начальник Аральської експедиції Бутаков, комендант фортеці Усков, підтримка засланих в ті ж краї польських революціонерів, адже це їхнє братерське ставлення та ще симпатії людей пустелі — казахів, туркменів, киргизів, та голоси вірної незрадливої любові з України були тоді для поета воістину рятівними, підтримували його розтерзаний, змучений і непокірний дух.

Шевченка ніколи не полишало почуття щирої вдячності до тих прогресивних кіл російської інтелігенції, які доклали стільки зусиль, щоб вихопити його з поміщицьких пазурів. Поет захоплювався Брюлловим, одну з найкращих своїх поем присвячує Жуковському, дружить зі Щепкіним, пізніше знаходить ідейну спільність із Чернишевським та Добролюбовим, а розуміння величезного світлоносного значення російської літератури чи не найповніше виявляється у сприйнятті Шевченком творчості Гоголя. Коли він вигукує «Наш несравненный Гоголь!» або «перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям!», то тут нема гіперболізації, це чуємо щирий голос душі, розуміння виняткової ваги Гоголя як для вітчизняної, так і для світової культури.

В роки творчого піднесення раз у раз думка Шевченкова зверталась до життя та історії слов'янських народів. І саме майбутнє рідної України великому її синові уявлялося не інакше як у слов'янському колі народів вільних, збратаних, рівноправних. Є в Шевченка твір, де роздум про долю слов'янства звучить з особливою силою. Маю на увазі його поему «Єретик», твір, де центральним бачимо образ Яна Гуса, цього, за висловом поета, «чеха святого, великого мученика», одного з тих, кому інквізиція розкладала свої чорні кострища по всій середньовічній Європі. Поема написана в 1845 році, присвячена вона Шафарикові, в ній, як і в могутній, антиколоніальній тираноборчій поемі «Кавказ», як і в інших найзначніших творах поета, панує дух воле-

любності, той дух прометеївський, що дає підстави говорити про титанізм образів Шевченкової поезії. Оспівуючи національного героя чехів, називаючи його «сином сонця правди», Шевченко сягає в цій поемі висот великих гуманістичних узагальнень, малює картину прозріння людей, коли,— як диво, як мрія:

І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любові
Навіки і віки!
І потекли в одно море
Слав'янські ріки!

Нічим не затьмарене, справді братерське ставлення поета-революціонера до всіх слов'янських народів, звичайно ж, нічого спільного не мало з вимрійками тих монархічно забарвлених панів панславістів, які були такими зручними для царського самодержавства. Справжній гуманіст, котрий жив думою про щастя всього людства, Шевченко й до тих, хто на Дунаї, на Влтаві та на Віслі, приходив насамперед як полум'яний співець свободи, рівності, поборник інтернаціонального єднання трудящих.

Все найзаповітніше для Шевченка було пов'язане з образом майбутнього. Його поезії властивий суворий реалізм, і водночас вона спрямована у віки грядущі. І чи не в цій спрямованості в майбутнє маємо шукати секрет вічної молодості його поезій, чи не тому слово його таке суголосне нашому часові? Хочемо вірити, що й людям завтрашнього дня близьким і хвилюючим буде прекрасний світ Кобзаревих поезій, де в кожнім рядку пульсує гаряча кров його народу, світиться його дума й душа, живе пречистий, глибоко людяний його ідеал.

Чужий і чуждий будь-якій національній обмеженості, у світову поезію Шевченко увійшов як натхненний співець дружби між народами, як предтеча тих часів, коли після нескінченних трагедій, після кривавих братовбивчих воєн, чвар та ворожнеч настане, нарешті, той світлий день, де яснітиме сонце інших взаємин між живущими, де:

...на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

Незмиренним був Шевченко до самодержавства, до мілітаризму, до будь-яких форм гноблення й поневолення людини, але мав він серце переповнене любові до знедолених, відкрите до людей всіх націй і рас. Тимто й нині слово його дедалі певніше іде до народів. І сьогодні доречно буде тут висловити щиру нашу вдячність усім тим, хто в країнах слов'янських і неслов'янських рядок за рядком перекладає на свої мови слово «Кобзаря». Спасибі вам, лицарі дружби, будівничі прекрасних доріг — доріг братерства і взаєморозуміння між народами!

Особиста дружба єднала Шевченка за його життя з людьми багатьох національностей. А як побільшилось число його друзів сьогодні, про що свідчить і ця нинішня зустріч на Тарасовій горі.

Ні, поет не відійшов у минувшину. Він і сьогодні з нами, з тими, хто по-братерськи трудиться в ім'я миру в країнах соціалістичної співдружності, з тими, хто по всьому світі виступає за мир, за життя без'ядерне, безтривожне, гідне цивілізованих людей.

Книга по імені «Кобзар» своєю народністю, гуманізмом, своєю художньою красою сьогодні істотно доповнює світову культуру, стає в ряд найдорожчих книг людства.

Після смерті поет, згідно із заповітом, був перевезений на Україну і похований тут, над рідним Дніпром, на видноті у свого народу. Канівські дівчата, за народним звичаєм, зеленню і квітами встеляли його останню дорогу сюди, на вершину гори. Скорботою прощання була охоплена вся Україна. Відтоді не заростає сюди стежка народна. Не раз на цій Тарасовій горі сходились учасники різних поважних форумів, посланці багатьох народів. Сьогодні тут ви, славісти світу. Спасибі вам за честь, яку ви нашому народові виявили, прийшовши вклонитись безсмертному генієві України.

Зібрав нас тут співець єднання, поет-мислитель, який заповідав усім нам, людям, бути добрими братами.

Тож хай незвичайне, священне це місце ще більше зблизить усіх нас, поєднає на добрі вчинки, на благородні звершення в ім'я миру і дружби людей!

1983

БЕЗСМЕРТНИЙ ПОЛТАВЕЦЬ

Іван Петрович Котляревський належить до тих довгожителів планети, які разом із витворами свого духу впевнено переступають рубежі сторіч, далеко йдуть за межі їм відміряного часу. Два століття живе на світі безсмертний автор «Енеїди» й «Наталки Полтавки», поет, веселий мудрець, що в ньому мовби уособився оптимізм народу, його дужий, непідвладний смуткові дух, патріотичне чуття, обдарованість, моральна чистота.

Радісно бачити, як широко святкує країна 200-річчя від дня народження зачинателя нової української літератури. За рішенням партії і уряду був створений Всесоюзний ювілейний комітет. Першого українського класика вшановують сьогодні братні народи нашої багатонаціональної Соціалістичної Вітчизни, дату народження Котляревського — за ухвалою ЮНЕСКО — відзначають у всьому світі.

Що ж приваблює в Котляревському його нащадків? Для нас він невіддільний від свого народу й від того грунту, що живив його творчість. Написав «Енеїду», звичайно, Котляревський, авторське право належить йому, славетна поема — це голос його особистості, й усе ж разом із тим і «Наталку Полтавку», й «Енеїду» витворював ще один автор, ім'я якому — український народ, його життєлюбна й мужня вдача, його поетична й ласкава душа. І це аж ніяк не применшує індивідуальності письменника, а злитність його вдачі з характером народу радше підносить славного полтавця перед нашим духовним зором. Те, що ми звемо народністю, було органічно притаманне Котляревському й, певно, саме тут таємниця довговіку його творінь, таємниця їхньої дивовижної життєвості.

Передова російська громадськість доброзичливо зустріла самобутнє слово Котляревського, і це багато про що нам промовляє. Він стоїть біля самих витоків дружби наших братніх культур, і цим теж нам дорогий.

Багато що споріднює Котляревського з його великим земляком, котрий ставився до автора «Енеїди» з глибокою пошаною,— маємо на увазі Миколу Васильовича

Гоголя. Споріднювало їх не лише походження, обставини особистого життя й той природжений гумор, що в ньому висвічує неповторна національна вдача,— ще дужче споріднює їх синівна любов до народу, його поезії, героїчної його історії, загострене почуття патріотичної гордості. Той, хто створив образ відважного козака Енея, і той, хто оспівав Тараса Бульбу,— обидва вони в тлумаченні понять обов'язку й честі завжди знаходять спільну мову. І якщо життя їхніх предків присвячене було походам, бойовому товариству, шаблі, то вони, лицарі мистецтва, з такою ж лицарською вірністю, замість шаблі, присвятили себе зброї ще гострішій — перу, до самозречення віддалися творчості, яка повністю увібрала в себе особисте життя їх обох. Звісно, кожен із них неповторний, розвивалися вони — Котляревський і Гоголь — кожен своїм шляхом, і все ж не можна не помітити, що образи «Енеїди» і, скажімо, «Вечорів на хуторі...» мають спільний родовід, є чимало спільного в самому духові цих творів, у перегуку мотивів, інтонацій, у яскравості барв, у вільній розгонистості письма... Коли з волі одного хоробрі душі сподвижників Тараса Бульби після бою возносяться на небо, то десь на півдорозі вони стрічають богів Олімпу в козацьких шатах, що їх веселий автор «Енеїди» саме в цей час скидає з неба на землю для участі в земних житейських ділах. Без сумніву, мистецький експеримент Котляревського, його смілива інтерпретація античної літератури справили враження на молодого Гоголя, в нотатнику якого знаходимо понад двадцять виписок з «Енеїди»; деякі з них він потім використає як епіграфи до окремих розділів «Сорочинського ярмарку».

Та головне навіть не в цьому. Ставлення до рідного краю, до народу, його звичаїв, зачудований подив перед цільністю й повнозерністю народної душі, оспівування морального здоров'я народу — ось що найбільше споріднює Котляревського з його великим побратимом, надає образам «Енеїди» та ранніх повістей Гоголя виразно відчутної внутрішньої співзвучності.

Патріот, людина високої вірності обов'язку, Котляревський у молоді літа неодноразово опинявся у вирі пристрастей своєї доби. Ми бачимо його учасником штурму турецьких фортець, далі бачимо, як він крокує вулицями Дрездена,— це по тому, як він з ентузіазмом формував з числа своїх земляків козацький полк

для боротьби з наполеонівською навалою; Котляревський — не чужий в колі освічених, демократично настроєних людей своєї епохи,— він близький до тих, хто стане потім декабристами, хто виношує республіканські ідеали,— і цей образ молодого хороброго офіцера, веселуна, кепкувальника, людини передових поглядів нам треба запам'ятати, щоб у патріархальній тиші його полтавського підвечір'я не померк реальний образ автора «Енеїди» та «Наталки Полтавки».

Народився він у місті співучому та мужньому, в маленькому полтавському будиночку на горі біля собору — в старовинній українській хаті, з вікон якої було далеко видно. Внизу, за Ворсклою, розгорталися в заобрійну далеч мальовничі простори рідної Вкраїни, а звідти попід самі вікна підступало море народного життя, з його журбами й радощами, з чародійними південними вечорами, сповненими поезії, яка бентежила душу то піснею-задумою, то лукавим жартом, то щемкою сльозою... Маючи допитливе, чіпке око, Котляревський пильно приглядався до навколишнього життя. Вчителюючи після семінарії, яка дала йому добре знання класичних мов, у поміщицьких маєтках, він, як свідчить його біограф, «на сходьбищах та іграх народних» уважно дослухався народної говірки, записував пісні, вивчав мову, звички, побут, обряди, перекази українців, мовби готуючи себе до майбутньої праці.

Закінчувалося XVIII сторіччя — один із найтяжчих періодів в історії українського народу. Впроваджувалося кріпацтво. Люди, вчора ще вільні та незалежні, мали стати рабами, прикутими до поміщицької землі. Українське панство, козацька старшина, безсоромно зраджуючи свій народ, наввипередки кинулися в царську столицю ловити щастя та чини, змагаючись із придворними в спритності й підлесливості перед царицею, цим, за словами Пушкіна, «Тартюфом у спідниці», намагаючись якнайбільше урвати собі житейських вигод, дворянських привілеїв, подарованих сіл із тисячами душ закріпачених земляків.

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча ..

Чи не з тодішніх спостережень Котляревського якраз і виник оцей його гіркий афоризм?

Разом із кріпацтвом насувалося неуцтво. Зникали народні школи, які до того були майже в кожнім селі,

трималися на кошти самого населення. Про жахливий занепад народної освіти на Україні в цей період розповість через сторіччя з трибуни Державної думи Г. І. Петровський, з доручення В. І. Леніна, викриваючи в своїй знаменитій промові колоніальну політику царату. 1804 року було видано указ про заборону вчитися українською мовою. Ще раніше, 1769 року, тобто в рік народження Котляревського, «найсвятіший» синод відмовив Києво-Печерській лаврі в проханні дати дозвіл видрукувати український буквар. Ніч була глибока, тільки блискавиці народних заворушень — пугачовських та гайдамацьких — розтинали її тут і там, та ще гострий промінь благородної мислі Радіщева прорізав цей катерининський самодержавний морок.

Всю вогняну правду про цю добу буде сказано пізніше, і скаже її Шевченко. Піднявшись із найглибших надр кріпацького розпашілого пекла, він, великий Тарас, з прометеївською силою викриття жбурне в очі царям, панству слово гніву, слово прокляття й презирства, він розповість про незмиренні соціальні конфлікти, що стрясали імперію, про страждання людини, позбавленої людських прав, скаже й про підступну розправу над «козацькою республікою», як назвав Маркс Запорозьку Січ, з розгромом якої загинули останні козацькі вольності.

Те, про що Шевченко скаже на повний голос, із усією нещадністю поета-революціонера, Котляревський лише зачіпає принагідно, хоча, коли судити з картин пекла в «Енеїді», навряд чи можуть бути сумніви в тому, на чиєму боці були симпатії письменника, близького до народу, людини просвітительських демократичних переконань. Насаджування кріпацтва, розгул бюрократії, її самодурство, продажність — усе це було йому огидне, й недарма ж Еней, мандруючи по пеклу, серед найперших грішників бачить гнобителів народу:

Панів за те там мордовали
І жарили з усіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

Народившись у Полтаві, цьому полковому козацькому місті, де ще відчувався вільнолюбний дух козацтва, Котляревський, звісна річ, іще в дитинстві багато чув про те, що діялося внизу на Запорожжі. Хлопчиком він був, коли знищено було Запорозьку Січ, і її свіжі руїни, що ранили тоді багатьох, не могли не хвилювати його ще дитинної уяви. Може, саме з цих асоціацій і народжувався задум — збезсмертити потоптану запорозьку Трою, під ім'ям античних героїв оспівати цих незнищенних троянців з Дніпра, чиє завзяття в такій своєрідній інтерпретації заграє в поемі щедрими барвами життя. Чимало запорожців, гнаних новою незвичною долею, в цей час ще блукало світами, Котляревський навіть стрічався з ними в задунайському поході,— і хто зна, може, якраз цей мотив блукань і асоціювався для поета з мандрами троянців після падіння Трої. Все це можна уявити, якщо мати на увазі, що для Котляревського, людини чулої, вразливої, героїчна минувшина свого народу не була порожнечею.

В античні умови, у прадавні міфи повів він своїх запорожців, та вони від того не перестали бути запорожцями. У мешканцях Олімпу ми легко пізнаємо українських селян, козаків, старшину, а в жіночих образах з іменами богинь постають перед нами типові українські молодиці. Як не пізнати, скажімо, в Юноні — з її звичок, голосу, з її мови — задьористу полтавську козачку:

Здоров, Еоле, пане-свату!
Ой, як ся маєш, як живеш? —
Сказала, як ввійшла у хату,
Юнона.— Чи гостей ти ждеш?..

Поема Котляревського, попри всю її непризмушену легкість, не була аматорською забавою: це була свідома праця письменника-гуманіста, який брав і на себе відповідальність за долю рідної культури. Вже саме звернення до живої народної мови — за тих конкретно-історичних обставин — було актом громадянської мужності, явищем винятково прогресивним. За жартівливо-баламутським тоном поеми сучасники справедливо вгадували її серйозне призначення. Саме так її прочитано було декабристами, чий часопис «Соревнователь просвещения и благотворения» назвав «Енеїду» твором,

«сповненим дотепності й оригінальності». В цій, наіскреній сонцем, розпашілій від земних пристрастей перелицьованій «Енеїді», в якій, до речі, од Вергілія нічого, опріч фабули, не лишилося, була не тільки полеміка з сухоребрістю класицизму, з аскетичними літературними самообмеженнями,— тут було ще більше від самого життя, що ним яскріє вся тканина поеми, весь соковитий гумор її, що раз у раз скипає гнівом нещадної соціальної сатири. Це був голос життя, перемога мистецького реалізму в літературі, де поет уперше взаконив живу, смаковиту народну мову, повнокровний народний образ.

1821 року Котляревського за рекомендацією Гнедича, відомого перекладача «Іліади», було обрано почесним членом «Вольного общества любителей российской словесности». Цим обранням передова російська інтелігенція визнавала високе значення літературної праці, здійсненої Котляревським.

У Котляревського були попередники. Був Іван Вишенський, пристрасний полеміст-сатирик, був знаменитий філософ Григорій Сковорода зі своїми мудрими піснями-кантами, до попередників автора «Енеїди» можна віднести й тих безіменних дяків-бакалярів, мандрівних бурсаків, неспокійних інтелектуалів своєї доби, що створили цілу сатиричну літературу, яка поширювалася в рукописних копіях, створювали вертепну драму, дотепні пародії на біблійні сюжети,— духовний процес епохи, що передувала «Енеїді», був позначений неабиякою активністю.

Котляревський, одначе, почав писати з «красного рядка», з нової сторінки; його поема — це явище вже нової літератури, це весняна повінь народної мови, що вивільнялася від церковної книжності, від законів латинських поетик, це новий силабо-тонічний вірш, який так прегарно підкреслив можливості української мови, її милозвучність. І якщо в мові Котляревського й трапляються з-іноді елементи старокнижності, то використовуються вони частіше як мистецький засіб, сприймаються як стилістична архаїка, забарвлена гумористично, витлумачувана в чисто народному дусі (згадаймо канцелярську мову Возного в «Наталці Полтавці»).

«Енеїда» — витвір воістину дивовижний: поєднання реалізму з фантастикою, найдокладніший побутопис у парі з бурхливим летом уяви, начало фольклорне й

книжне,— все це, органічно злившись, дало нову поетичну якість. Перед нами не просто жартівливий переспів античного сюжету, а щось далеко складніше, оригінальніше й химерніше, що змушує своєю мистецькою несподіваністю згадати й Рабле, і Свіфта.

Так бурлескно-травестійна поема стала поемою народною, істинно класичним творінням,— випадок, як зазначає відомий шведський вчений Єнсен, можливо, єдиний у світовій літературі, бо ж «Енеїда» Котляревського і справді далеко лишила за собою всі твори цього типу в європейських літературах. Вона світить не відбитим, а своїм власним світлом.

Поема Котляревського широко відома не лише на Україні. Тричі перекладалася вона російською мовою, й російський читач знає її в перекладах І. Бражніна (1955), К. Худенського (1957) і Віри Потапової (1961). 1955 року «Енеїда» вийшла чеською мовою в перекладі Марії Марчанової, Яна Туречка-Ізерського і Зденки Ганусової. Зовсім недавно поема Котляревського зазвучала для білоруських читачів їхньою рідною мовою в чудовому перекладі Аркадія Кулєшова.

Усі, хто любить Котляревського, пишаються з того, що «Енеїда» українською мовою, видана в Києві 1919 року, була в особистій бібліотеці В. І. Леніна. «Енеїду» любив Горький. Відомий і той факт, що ця життєлюбна поема підтримувала дух молодогвардійців. Згадав про неї в засніженій Уфі й Максим Рильський, написавши у найтяжчі роки війни:

І «Енеїди» владний сміх,
Полтави тихої корона

Значення не менше, а в чомусь, може, навіть і більше, ніж вихід «Енеїди», мало для нашої культури ще одне творіння Котляревського — його знаменита «Наталка Полтавка» — ця праматір українського театру.

«Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» — дві ці п'єси були написані Котляревським для Полтавського театру, що ним він керував від 1817 до 1821 року. То був один із найкращих театрів свого часу, про це засвідчує його репертуар: п'єси Фонвізіна, Капніста, комедії Мольєра, Шерідана, опера «Севільський цирульник» — ось що ставилося тоді в Полтаві! Одним із акторів цього театру був Щепкін, з яким Котляревський перебував у теплих дружніх стосунках. Дружба Котляревського й

Щепкіна — славетна сторінка в історії нашої культури; саме на п'єсах Котляревського відгострювалася реалістична майстерність майбутнього великого реформатора російської сцени.

У «Наталці Полтавці», в цьому емоційно насиченому, рідкісно гармонійному творінні чи не найбільше відчувається особистість автора, його натура, совісна й поетична, розум тонкий та возвишений, як тоді казали. Хіба могла людина такої душі, такої вразливості спокійно споглядати безправність людей праці, бачити народ рідної України ніким і нічим не обороненим од свавілля, до того ж народ такий роботящий, обдарований, народ, що заслуговував далеко кращої долі. В образах Наталки та її матері, в характерах Петра й Миколи, в їхній чесності, їхній дружбі-побратимстві відбито найкращі риси людей трудової тогочасної України.

«Наталка Полтавка» — ця найулюбленіша п'єса українського народу — зросла на грунті народної творчості, вона багато що ввібрала з українського фольклору. Котляревський володів даром мовби оновляти й підсилювати уже створене до нього. Щедро черпаючи із скарбниці духовних цінностей свого народу, він доречно використовує в п'єсі і влучність народного прислів'я, і сатиричну пісню Сковороди з його «Саду божественних пісень», і народні романси, пісенну лірику, створену безіменними авторами, невідомими закоханими дівчатами, які оспівували своє почуття. А проте ім'я однієї з них тепер відоме — це Маруся Чурай, українська Сафо, донька полтавського сотника з Хмельниччини. Особа напівлегендарна, та саме їй, Марусі Чурай, яка пішла на смерть через своє трагічне кохання, народна традиція приписує авторство пісень «Віють вітри», «Чого ж вода каламутна», «Ой, не ходи, Грицю» й козацький марш «Засвіт встали козаченьки»... Перлини, вихоплені з народної пісенної стихії, у сприйнятті українця невіддільні від «Наталки Полтавки».

У п'єсі Котляревського вперше вийшли на кін, замість лубочних поселян, живі народні типи; між чесними трудівниками з'являється також образ першого крючкотвора-бюрократа, що ним є Возний, у персонажах п'єси, в кожному їхньому русі, слові, діалозі відбито реальне життя. Іскрометний гумор автора, його лірич-

на теплота, щирість, природність інтонацій надали драматургії Котляревського такої життєвості, яка не згасла й досі.

Ось уже 150 літ не сходить з кону ця невмируща «Наталка», й понині вона чарує нас своєю первозданною свіжістю, красою почуттів. Мільйони людей, стрічаючись із образами Котляревського, мають естетичну насолоду. «Наталка Полтавка», яка започаткувала наш національний театр, стала його вранішньою зорею,— назавжди лишилася найкращою школою для великих майстрів сцени; в ролях п'єс Котляревського виступали такі блискучі майстри, як Марія Заньковецька, Саксаганський, Садовський, Кропивницький, а в наш час — Оксана Петрусенко, Козловський, не кажучи вже про безліч тих Наталок та Петрів, що їх арії лунають на клубних сценах, в самодіяльних театрах, де молодь і старші випробовують себе в ролях цієї народної першоп'єси, з якої кожне нове покоління черпає для себе науку почуттів, моральні взірці кохання, людської краси, благородства.

Котляревський завше буде дорогий для України. Бо ж саме в ті роки, коли, за висловом академіка О. І. Білецького, царат поставив питання, бути чи не бути українській культурі, українському слову, Котляревський своєю творчістю відповів: бути! Величезна заслуга Котляревського в тім, що він своєю творчістю вказав найпліднішій шлях розвитку української літератури, як літератури демократичної, кревно пов'язаної з життям рідного народу, його думами й надіями. Історичне значення, дієвість цього мудрого прикладу важко переоцінити.

Декому з сучасників Котляревського,— до того ж людям доброзичливим у ставленні до нашої культури,— його «Енеїда» видалася п і д с у м к о м, «пам'ятником мови, що належала народові колись славному», мови, яка — так уявлялося тоді,— напевно, «житиме» в одному цьому пам'ятнику.

Вийшло ж, що це не підсумок, а тільки початок! Не заключний акорд, а тільки пролог, який віщував могутній розвій культури народу в майбутньому — от чим виявились «Енеїда» та «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник», творіння веселого й життєстійкого генія! Ніколи, напевне, не можна квапитись з похмурими віщуваннями, коли йдеться про творчий потенціал

народу, творчі сили його. Вони, згідно зі своїми внутрішніми закономірностями, тільки назбирувались, визрівали, щоб так по-весняному розповнитись, як це побачила історія пізніше, особливо в дні ленінської революційної весни народів, коли культури націй великих і малих явили себе світові в усій оновленій, відродженій силі.

Моральним подвигом можна назвати те, що здійснив Котляревський в ім'я свого народу, в ім'я людської культури. В атмосфері нечуваного гноблення в нього стало сили духу з позицій переконаного гуманіста піднятися на оборону людини, побачити високі достойності трудящого люду, відчути красу народної мови. Завдяки Котляревському народна мова вперше стає мовою літератури. Слово, що від нього часом поспішали й відцуратися, пролунало з вуст Котляревського і дужо, й гідно. В «Енеїді» й «Наталці Полтавці» виразно можна було побачити, як починає формуватися українське красне письменство, як з незліченних джерелець народжується багатюща поетична мова України, майбутній Дніпро її співучого й сяйного слова! У Котляревського сучасна наша літературна мова вже відчутно проступає в своїх основних рисах і властивостях, хоча потім ще багато належить зробити на цій ниві Тарасові Шевченку, Іванові Франку, Лесі Українці, Коцюбинському, Тичині, Остапу Вишні, Яновському та іншим письменникам.

1838 року, коли Полтава прощалася з Котляревським, Шевченко у віршах, присвячених його пам'яті, назвав Котляревського батьком:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Цим поетичним образом визначено місце Котляревського в українській культурі.

Один із найулюбленіших письменників нашого народу, він з нами сьогодні своєю творчістю; близьким стає Котляревський для всієї багатонаціональної родини народів нашої Соціалістичної Вітчизни, все більше друзів здобуває він в усіх країнах. З нашої космічної ери вдивляємося ми в цей віддалений від нас образ безсмертного полтавця, і не перестає дивувати нас життє-

вість його творінь, їхня незв'ялима ранкова свіжість. Крізь сторіччя чути нам сміх Котляревського, і його смутки, і його мудрі задушевні поради. Чи це ж не безсмертя?!

Наша країна — цитадель гуманізму, культури. Радянські люди вміють шанувати тих, хто в минулому,— часто за найтяжчих умов,— віддавав сили розуму й пориви серця праведній справі народу, справі людського поступу.

Серед них достойний син України Іван Котляревський.

1969

ПОДВИГ КАМЕНЯРА [1]

Іван Франко...

Світанок його життя починався біля маленького вогню закуреної батьківської кузні, а його високий життєвий захід догоряв у променях європейської слави.

Після Тараса Шевченка в українській літературі не було такої постаті. Шевченко і Франко — це справді ті два могутніх крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові.

Іван Франко, великий український поет, громадський діяч і вчений, народився в серпні 1856 року в сім'ї сільського коваля. Рідне село його, Нагуєвичі, розкидало свої хати по схилах Карпатських гір, у Галичині, яка в ті часи входила до складу австро-угорської монархії.

Проте Іван Франко ніколи не був письменником тільки Галичини. Коли у вересні 1906 року вчена рада Харківського університету надала йому почесне звання доктора російської словесності, то це було визнання його літературних і наукових заслуг не лише гуртком прогресивної харківської інтелігенції, це його, сина Галичини, увінчала шаною і любов'ю вся Україна, мовби засвідчивши цим актом загальнонаціональне значення Франкової геніальної творчості, його багатоплідної подвижницької праці, його боротьби.

Він закінчив гімназію в Дрогобичі, філософський факультет Львівського університету. Зі студентських літ і до самого скону (1916 р.) його життя було сповнене кипучої літературної, суспільно-політичної й видавничої діяльності.

Правомірно перше місце посідає діяльність літературна.

Як і в творчості Шевченка, у Франка приваблює океанно широкий діапазон його творчих інтересів, захоплень; не можна не схилитись в довічній пошані перед невпокійливим розумом генія, перед тими роботящими руками, які так невсипущо, так самозречено трудилися задля України, задля свого народу. Відомо,

---

[1] Виступ до 125-річчя з дня народження І. Франка.

як ставився Франко до передової російської літератури, скільки зусиль доклав, щоб донести її правду, її гуманізм до українського читача. Мабуть, немає в світі такого народу, до культури якого б не сягали Франкове зацікавлення, його безкінечно допитлива думка. Невситима душа поета прагнула черпати з усіх культур, з духовних набутків народів Заходу і Сходу, черпала, щоб передати потім це все своєму народові, розширюючи його погляд на світ, на людство; робилося це для того, щоб збагачувати рідну культуру, розвивати і вдосконалювати знання, уявлення, мистецькі смаки свого народу.

Те, що Іван Франко був такий близький до ідей наукового соціалізму, що він з таким запалом пропагував ці ідеї серед українських трудящих, багато про що нам говорить; він був справді передовою людиною свого часу і як мало хто почував рух історії, а співчуття до трудової людини, вміння побачити її справжню роль у житті дали Франкові змогу стати першим співцем українського робітництва, одним з найполум'яніших співців європейського пролетаріату, поетом, якому під силу було викарбувати вічні строфи «Вічного революціонера».

Нам дорога Франкова широчінь, войовничий інтернаціоналізм його творчості так само, як і його непримиренність до хуторянства, провінційності, непримиренність до тих, чий куций ідеал завершувався картиною убогої відрубної самоізоляції.

Франко вмів широко мислити, заобрійно бачити, в душі в нього не вигасала потреба братерства й солідарності між народами, але відступництво від свого народу було йому огидне, до тих, хто забував, чиїм він хлібом вигодуваний, Франко не знав пощади. І це нам у ньому теж близьке й дороге.

Спадщина Франкова невичерпна.

Україна нині одержала 50-томне видання творів Івана Франка, найповніше видання його невмирущих поезій, художньої прози, літературно-критичних, філософських, наукових праць.

Про необхідність Франкової спадщини для народу свідчать величезні тиражі його книг. Лише на Україні за роки Радянської влади твори великого мислителя видавалися більш як п'ятсот разів, тираж їх становить багато й багато мільйонів примірників. Книги Івана

Франка виходили 27 мовами народів СРСР, не раз перекладалися польською, німецькою, болгарською, іспанською, угорською та багатьма іншими мовами народів світу.

Жива школа багатющого, неоціненного Франкового досвіду зберігає силу взірця й для нас, сучасних українських письменників, для всієї нашої багатонаціональної літератури. Бойовитість творчості, глибина соціально-психологічних досліджень, відданість кожним своїм словом справі народу, справі прогресу людства — це саме те з Франкового життя, що хвилює нас, що може сприйматися нами як його заповіти. Літературі нашій і сьогодні потрібна Франкова одержимість, його трудолюбство, громадська активність, широта мислення, увага до всього юного, талановито ростучого, зневага до схеми й канону, нам і сьогодні треба його мужності, несхитності й гарту.

Іван Франко стоїть серед тих великих порадників, мислителів-гуманістів, до яких людство завжди буде звертатись. Те, що і в нашу цивілізовану епоху ми чуємо вибухи мракобісся, масового сказу, коли знов — іноді зовсім несподівано — виходить на арену руйнач і вандал, і вже трощиться витвір античного генія, і рука недолітків з потьмареною психікою шпурляє у вогонь книги Шекспіра, Гете, Толстого,— це все пересторога, все це свідчить про те, які складні шляхи людського поступу і яких вірних, безстрашних захисників потребують сьогодні людська цивілізація, людське майбутнє, світлі людські ідеали.

Франко був ясновидцем, думка його сягала далеко, та навряд чи міг і він передбачити, з якими проблемами зустрінуться незабаром його нащадки, у яких складнощах постане перед людиною світ на порозі нового тисячоліття.

Що більше ускладнюється життя, то, мабуть, гострішою буде наша потреба вдивлятися в досвід минулих епох, у досвід тих, хто, беручи на себе відповідальність впередзорців, з каменярською силою й мужністю торував новим поколінням шляхи у прийдешність.

Думаючи про Франка, ми щораз думаємо про людську велич. Маємо на увазі не лише титанізм його праці, глибину й незалежність суджень, море вселюдських знань, що він увібрав; не менш нас вражає ви-

няткова цілеспрямованість його феноменального трудолюбства, сама послідовність його життя, сила віри письменника у рідний народ, незламна віра в будівничі, сказати б, єднальні можливості народів і людськості, адже саме від цього — і ні від чого іншого — на планеті нині залежить усе.

Мужній дух Каменяра, очевидно, найповніше виявив себе у вірності ідеалам юності, коли син покутського коваля, творчо сприйнявши передові ідеї російської і західноєвропейських літератур, постав перед сучасниками в образі молодого соціаліста-правдоборця, духовна ж зрілість, глибина переконань подвигли Франка на ту всежиттєву працю-подвиг, яка назавжди забезпечила йому право репрезентувати народ наш у світовій гуманістичній культурі.

«Я син народа, що вгору йде!..» В цій емоційній формулі якщо не весь Франко, то, принаймні, Франко найістотніший, той Франко, що повен синівської гордості, той, що несе в собі могутній заряд народних сподівань і надій.

Були сумніви, були розпачі, та все ж провідним було для нього творче найпоетичніше відчуття іншої реальності, іншої прийдешності, де нащадок побачить себе й свою Україну у народів вільному колі.

Франко багато страждав, це так, слава його справді йшла у терновім вінку, та чи був він таким самітником, одинаком, як іноді його зображають? Подивіться, які люди оточували його: геніальний Лисенко, Леся Українка, Коцюбинський, Стефаник, Соломія Крушельницька, ще й ще можна називати, і то все були його однодумці, друзі, сподвижники, і зовсім Франка не поменшує, що він повсякчас почував їхню руку і їхнє плече.

Віра, яка живила Франка, віра в сили прогресу й гуманізму, в невичерпний будівничий потенціал людства — це те, що було душею його творчості, це те, що здатне наснажувати й нині живущих.

В епоху сучасну, коли народам доводиться мати справу з кризами небачених масштабів, було б непрощенним, було б згубним піддатися настроям приреченості, адже зараз самовладання й згуртованість, може, більш потрібні людям, ніж будь-коли.

Шляхи прогресу ніколи не були легкими, скептиків не бракувало в усі часи. Історія незліченно змінюваних

людських поколінь, може, й справді була б темною була б безпросвітно кривавою ніччю ножів, якби не пронизували її променем гуманізму світочі духа, такі як Шевченко, Толстой, як вождь соціалістичної революції Ленін, тобто люди, чий творчий геній акумулював у собі життєствердну енергію цілих епох, шукання людські, спільну волю всіх тих, хто жадає згоди й братерства народів.

Франкові самою природою відведено місце в цьому ряду, адже завдяки йому, його невпокійливій совісті, його невсипущій праці, ставали ми ближчими до людства. Міцнішою й вищою ставала самосвідомість цілих поколінь українського народу, що виходив на арену світових подій уже з Франковою мужністю, з Франковим досвідом, з його духа печаттю.

Декому на Заході людина сучасна ввижається не більше як Дон Кіхотом, що, озброєний лиш самими ілюзіями, виступає на бій проти ядерних хмар. Однак помиляється той, хто вважає, що безстрашний іспанський лицар, ведучи боротьбу з вітряками, трудився намарно, що був він приречений на вічну поразку... Ні! Високий людський помисел, благородні людські зусилля марно не пропадають, хоч як би це кому здавалось на перший погляд!

Як Шевченків Прометей, так і Франків Вічний революціонер поразок не знають, вони відроджуються знову і знов, бо в них могутній дух життя і поступу, бо вони є образ самої людської нездоланності.

Найбільше багатство народів — їхнє майбуття. Саме воно, майбутнє,— ота сама будучина,— в центрі найзаповітніших роздумів Франкових.

Тож, вшановуючи Івана Франка, співця надій, ми кажемо:

— Він з нами. Великий син великого народу, він із тими, хто будує, хто чатує планету, захищає життя серед усіх тривожностей цього часу. З тими славетний наш Каменяр, кому збратано йти і йти у світи новітні, де утвердить себе інтернаціональна єдність людей всіх націй і рас, бо ж не для ядерного зникнення родилися ми: людина й планета явились для того, щоб жити!

1981

НАША ЛЕСЯ

Кожним словом, кожним променем думки, кожним болем своїм живе в душі нашого народу людина, що ім'я їй — Леся Українка. З не такої вже й далекої минувшини, проте, вже мовби крізь серпанок легендарності проступає до нас образ поетеси, образ ніжний і чистий. Майже ніколи — веселий, частіше в задумі чи смутку. Долинув звідти в крихких уламках навіть живий голос її, випадково збережений у пробному записі фонографа.

100 років тому народилася вона в сім'ї Косачів, щоб стати для світу Лесею Українкою. Своєю винятковістю і своєю звичайністю — усім вона дорога для нас. Хочеться підкреслити, що була вона просто людиною і, ведучи оту «тридцятилітню війну» з нападами хвороби, не мала якогось додаткового захисту проти болю; коли їй боліло, то боліло, як і кожному, і можна зрозуміти, як жадалося їй звичайного людського щастя, якщо, прикуту хворобою до ліжка, так радувала її навіть яблунева пелюстка, занесена весняним вітром у вікно.

А звідки ж все-таки отой дух непоборний, що в найтяжчих випробах долі не дав розчавити себе? Звідки ота сила прометеївська, що піднесла цю слабосилу дівчину над своїм часом, над своєю похмурою епохою?

Звертаючись до образу Лесі Українки, до цього феномена людської стійкості, можемо бачити, якою силою може ставати в людині високість її помислів, значність життєвого ідеалу, безмір любові до свого народу.

В поезіях Лесі нерідко бринить крицевість, однак було б спрощенням уявляти собі й поетесу, кутою з суцільної криці, такою, що не знала вагань, сумнівів, хвилин душевного сум'яття чи найтяжчого відчаю,— саме поезія Лесі Українки говорить, скільки глибоких драм розтерзувало її тонку і вразливу душу, відомо, яким нещадним було до неї життя, «де щастя й горе так божевільно сплелись...» При всій витонченості й ранливості натури, зусиллям волі, мислі й доброти піднялася вона над своїм болем, зуміла почути інших і, перейнявшись гірким становищем свого народу, дійшла такої внутрішньої узгоди з ним, що навіть інтимний біль поетеси

ставав явищем суспільним. Кожен смуток її, і жаль, і сарказм, сама інтонація міцного Лесиного рядка набувала народного звучання.

Як особисту трагедію переживала поетеса уярмлення свого народу, безправність його культури. Душа її, лагідна з природи, закипала гнівом на кожен вияв утисків, колоніальної сваволі, вона майже фізично задихалася в атмосфері царського деспотизму, в середовищі, отруєнім бацилами рабства.

Прометей — улюблений герой Лесі Українки. Протягом усього творчого життя оспівує вона людину-борця, звитяжця, людину нездоланну, яка в ім'я високої мети здатна жертвувати собою. Для Лесі й сам поет уявляється насамперед в образі безстрашного, кровно зв'язаного з народом подвижника, людини обов'язку, лицаря свободи й справедливості.

Самій поетесі притаманні були якраз такі якості. Кажуть, скромна була, сором'язлива, не дуже й примітна серед людського загалу, але яку непоступливість виявляла, коли йшлося про долю, честь і престиж народу, його культури, про святе й заповітне!

«Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої, хворої дівчини». Ця Франкова характеристика місця Лесі Українки в нашій історії буде вичерпною, якщо до неї додати, що між Кобзарем і Лесею могутнім мостом єднання звівся титанічний труд самого Франка, дух Вічного революціонера.

Усі, кому дорога була наша література, із захватом стежили, як сходить поетична зоря Лесі Українки. Поява юної поетеси для декого була майже загадковою: не проходила вишколу ні в яких гімназіях і — раптом така висока освіченість, ерудованість, постійні змагання з підступною недугою — і водночас оцей внутрішньо-незламний, на якихось тяжких вогнях гартований дух; почуття цнотливо-дівоче, відкрите, довірливе, і разом з тим емоційна розкутість, спопеляюча сила пристрасті, що робила юну поетку мовби сестрою безкомпромісних античних героїнь. А понад усе, ніби наперекір фізично кволому тілу, ніби виклик судьбі, таке дуже здоров'я духовне, що кипить у її поезіях, сила мужності, що дозволила тому ж Франкові одразу виділити молоду поетесу над натовпом літературних

плаксіїв, назвавши цю хвору дівчину «трохи чи не одиноким мужчиною на всю новочасну соборну Україну».

Леся була щедро обдарована від природи. Крім виняткових здібностей поетичних та всіма знаного в ній таланту до вивчення мов, почувала вона вільно себе і в стихії музики (навіть один час вагалася, чи не присвятити цілком їй себе), і це ж вона, Леся, ще будучи зовсім юною, написала перший у нас підручник з історії стародавніх народів, а крім того, роками з любов'ю збирала українські народні пісні, виявивши смак і сумлінність етнографа... Та, мабуть, найяскравіше обдарованість Лесі розкривається в силі й буянні її фантазії, нестримному леті уяви, яка давала змогу поетесі озирати найдальші кряжі світової історії, входити в душі людей, що жили навіть тисячі років тому, пройматися їхніми пристрастями, ніби своїми власними Фантазія, ця сестра поезії, вже з дитячих літ заваблювала Лесю в таємничий світ народних легенд і казок, в зачаковані хащі волинських лісів та в нічну тишу повитих місячним маревом озер, де багата уява вигледжувала русалок та перелесників, мавок та потерчат, весь отой химерний Олімп народної міфології, що його потім з такою красою відтворить поетеса у своїй «Лісовій пісні».

На Волині й зараз нам покажуть урочище Нечимне, що нібито стало місцем дії «Лісової пісні», покажуть і галявину, де стояла хата пасічника дядька Лева,— у його родичів зупинялась свого часу поетка. В цьому урочищі просто неба львівські студенти недавно показали «Лісову пісню» для земляків Лесі Українки. Дбайливо бережуть земляки знаменитий білий будиночок в Колодяжному, де Леся трудилась, і кадуб-криницю, з якої вона джерельну воду пила... В дитинстві обдарована дівчинка бавилася з однолітками серед руїн Луцького замку, де її юну уяву хвилювали образи «віку лицарського», образи людей мужності й честі, що їх вона не втомиться оспівувати впродовж усього життя.

Леся називала Волинь прекрасною колискою своїх страждань. Справді чудовий цей край з його лісами, зеленими тунелями доріг, хмелем, що в'ється аж до неба (тут його здавна культивують), з синявою чистих лісових озер, що і вночі світяться м'яким сріблястим світлом. Ось у цьому краю, де величезне озеро Свитязь розповноводилось серед лісів вільно і дико, серед розкішної природи молода Леся боролась з тяжкою неду-

гою, що на довгі роки приковувала її до ліжка, тут звідусіль чула вона стогін свого поневоленого народу.

У еллінів, великих поетів античності, прекрасні створіння народжувалися з моря, з піни морської. Про нашу ж поетесу можна сказати, що вона разом зі своєю поезією народжена була морем народного життя. В її поезіях, сповнених мужньої енергії, клекоче наростаючий гнів народний, б'ється його думка, його одвічний потяг до свободи.

Росла й виховувалась Леся в середовищі демократично настроєної української інтелігенції, рід вела свій од людей порядних, не пустодухих, не змізернених, дід Лесин був декабристом, тітки зв'язані з народовольцями, дядько її — Михайло Драгоманов, улюблений Лесин наставник, змушений був жити в еміграції, продовжуючи справу, колись розпочату Герценом, друзями родини були такі люди, як Лисенко, Старицький. Добрим словом годиться згадати сьогодні турботливого батька Лесі — Петра Антоновича Косача і матір її — відому нашу письменницю Олену Пчілку, уважну вихователькy й невтомну громадську діячку, чиї риси характеру, вольовита вдача передалися і її геніальній дочці. Додамо лише, що разом із родинно близькими людьми майбутню поетесу формувала, виховувала й готувала до творчого подвигу вся тодішня передова Україна. Волинські й полтавські враження, київські обшуки, саме народне життя кликало її до тої праці, якій Леся присвятила себе до останку.

Десять томів творів залишила вона своєму народові, десять томів, у яких зімкнуте таке інтенсивне й розмаїте її духовне життя.

Очима Наддніпрянщини і Галичини схвильовано стежила тодішня Україна, як рік за роком тендітна дочка її своєю невсипущою працею «будує вічне і величне, щось незрівнянне і потужно-гарне», міцним своїм словом мурує нетлінні вежі рідної культури, де «кожний камінець — проречистий свідок муки народу твого».

Де б не була вона: в Болгарії, Єгипті, під небом Італії чи в привітній Грузії, що стала для неї другою домівкою, з яких би часів не зачерпувала теми, сюжети, мотиви своїх творів, усе в них кожним порухом душі, кожним виблиском думки пов'язувалося з Україною, з народом, який виплекав її і якому вона хотіла бути ко-

рисною в його духовному поступі, в боротьбі за соціальні й національні права. Вболівання за долю трудової людини, за майбутнє свого народу — саме це спонукало Лесю шукати нових шляхів, які вивели її до робітництва, до соціал-демократів, до «Маніфесту Комуністичної партії». Любов патріотки давала їй дар ясновидства, вона була серед тих, хто передчував неминучу соціальну бурю, в її поезіях чуємо голос провісниці революції. Спів її звернений у майбуття, де за валунами важкої свинцевої дійсності поглядові поетеси вже відкривались сонячні ландшафти свободи.

Поки що ж світила вона «досвітні огні» своєї поезії серед безмежної самодержавної ночі. Добре знала вона ту полярну ніч сатрапів і поліцмейстерів, доносників і словоблудів, де кожну думку живу кувалось у лещата казенності, де саме українське слово зазнавало державного переслідування, де в'язниці були переповнені, а натовпами етапників — робітників, селян, студентів — сіріли тисячоверстові каторжанські шляхи. Яку ж треба було мати відвагу духу, щоб і серед тої, здавалось би, вічної суспільної заледенілості гукнути в пітьму: «Вставай, хто живий, в кого думка повстала...» Леся не боялась «таких червоних необачних слів!»

Зі всією щирістю й гіркотою визначала вона становище свого покоління:

> Орлині крила маєм за плечима,
> Самі ж кайданами прикуті до землі.

Слово розради знаходила поетеса для тих, хто вагався. Товаришам несла сестринську свою підтримку й збадьорення. Свою ж вдачу, свої власні настрої, мабуть, найповніше виповідала в таких віршах, як «Гетьте думи, ви, хмари осінні!» або в циклі «Невільничих пісень», чи в поезії «Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила...» 1905 рік, весняний шквал революції викликав пристрасний порив поетеси: «Хочу дихать вогнем, хочу жити твоєю весною...»

Цензурні утиски були одною з причин, що змушували Лесю Українку вдаватись до начебто далеких від сьогодення світових сюжетів. Художнє мислення її, поетеси-інтернаціоналістки, сягало в різні часи, в життя різних епох і народів. Та вдумливий читач розпізнавав у шатах давнини довколишню дійсність, він розумів мову алегорій поетеси, оті палаючі знаки, якими вона тавру-

вала ненависний їй, гнобительський, самодержавний Вавілон. Монументальні узагальнені світові образи приваблювали поетесу ще й тим, що давали місткий, високих концентрацій матеріал для роздумів про корінні питання людського буття, про оті, так звані «вічні проблеми», що завжди хвилювали митців. Вдивляючись в єгипетську або вавілонську давнину, створюючи характер античної дівчини або раба-неофіта, вводячи в українську літературу таких героїнь, як Міріам або Кассандра, поетеса всюди залишалась пристрасною гуманісткою, співцем людини, звеличувала людську особистість. Відкидаючи будь-які форми поневолення, вона досліджувала місце простої людини в світовій історії, в боротьбі за прогрес. Мистецькі симпатії свої Леся віддавала тим, чий дух не корився сірому будню, співала хвалу натурам цільним, незламним, тим, хто, пориваючись до ясного завтра, міг би сказати про себе устами одного з персонажів «В катакомбах»:

Не я один духовну спрагу маю,
Не я один так серцем голодую...

«Одержима», «Вавілонський полон», «На руїнах», «Кассандра»... Ні, не ліг порох часу на ці витвори генія, гарячими вітрами пашать вони і на нас, людей космічної доби.

Рік за роком, в умовах, які аж ніяк не назовеш сприятливими, тривало поетичне сходження Лесі Українки до світових мистецьких вершин. Від перших простеньких мелодій її поезія здіймається до найскладніших звучань, до тих вершинних художніх симфоній, якими можна назвати її психологічно-філософські поеми та геніальні драматичні твори, що були суцільною і смисловою, і тематично-жанровою новизною для української літератури. «Лісова пісня», «Камінний господар», «У пущі», «В катакомбах», «Блакитна троянда», «Оргія»... Навіть одним із цих творів поетеса увічнила б своє ім'я в літературі. А ще ж ота чарівної краси інтимна лірика. Художня проза. Блискучі статті про літературу, що їх поетеса друкувала в петербурзькому журналі «Жизнь», де виступали із статтями Ленін і Горький. А ще ж багатюща епістолярна спадщина, до якої зараз підступають дослідники. І до всього численні високохудожні переклади з російської, польської, англійської, німецької, французької та інших мов,— у цій самовід-

даній праці Леся Українка теж постає перед нами як палка патріотка, переконана інтернаціоналістка, поборниця єднання народів.

З творчістю Лесі Українки в нашу літературу входили цілі світи, не знані чи малознані раніше, відкривались нові тематичні обшири, однак цінні для нас не лише її сміливі мандрівки в різні часи, до різних народів, важливіше те, що, беручи навіть відомі мандрівні сюжети та відстояні у віках міфологічної місткості характери, вона трактувала їх щоразу по-своєму, надавала їм нової глибини, оригінальної філософської наповненості, поетичної свіжості.

Не багато хто виходив на такі океанні простори, досягав таких масштабів художнього синтезу. У нас часто згадують Шекспіра, тривожать його тінь кожного разу, коли хочуть підкреслити найвищий ступінь досягнень митця. Але якщо вже де виправдані ці асоціації, якщо доречно де говорити про силу шекспірівських пристрастей, глибину та об'ємність характерів, про найсміливіше філософське дошукування отих «вічних», визначальних істин людського буття, то це доречно буде сказати тут, коли думаємо про Лесю Українку, коли входимо в світ її героїв, монументальних художніх побудов. Для її поетики характерна ясність форм, природність інтонацій, афористичність вислову. Слово Лесі Українки ніколи не позує, йому протипоказана штучність, в її художній мові не залишається місця для риторики,— щирістю почуття, глибиною думки захоплюють читача її твори.

Поряд із Шевченком, Франком, Панасом Мирним, Коцюбинським та іншими нашими славними класиками, Леся Українка наполегливо розвивала й зміцнювала нашу сучасну літературну мову, вдосконалювала художню стилістику. Лесина поезія ткалась із ясних барв народних діалектів, говірок: Волинь і Наддніпрянщина, Карпати й Галичина постачали їй той багатющий мовний матеріал, який шляхом художнього відбору, завдяки лінгвістичному чуттю поетеси потім ставав загальнонаціональним набутком. Ні, не задовольнилась би вона сірим щебенем штампів, сотнею чи двома отих потворних канцеляризмів, убогим прісним отим сучасним «язичієм», що ним дехто послуговується і в наші дні. Леся розуміла свою відповідальність, тому постійно дбала про стильове, лексичне й синонімічне збага-

чення рідної мови, і це теж додає їй заслуги в нашій культурі, в нашому красному письменстві.

На самовідданих, мужніх, одержимих, на таких, як Франко, Грабовський, Леся, трималося культурне життя нації. Під шаленим вогнем ганебних царських указів, під невщухаючим обстрілом заборон та переслідувань були ті героїчні плацдарми української передової культури, на одному з яких, поруч із своїми сподвижниками, від юних літ і до останнього подиху стояла наша прекрасна Леся Українка, стояла з вояцьким щитом у руці, мов легендарна дівчина-витязь, закута в кольчугу свого безстрашшя, гідності й правоти.

Слово, моя ти єдиная зброє,
Ми не повинні загинуть обоє!

Провісниця революції, вона бажала скінчити свій шлях так, як і починала: із співом на устах!

Рано обірвалася її пісня, її щиросердий спів. Відстань безжально коротка лягла від першого ранку, що зарожевив крайнебо маленькій Лесі посеред мальовничої природи українського Полісся, і до того останнього сонця, що відпалало їй сухим вогнем в далекім гірськім Сурамі. Сорокадворічною пішла вона з життя, пішла не зломлена духом, і образ її таким живе й житиме для нас — сповнений гідності, прекрасний у своїй людяності й великім творчім горінні.

За життя Лесі Українки не рясно діставалося їй, багатостраждальниці, тих лаврів, того визнання, яким увінчує її ось наша нова епоха. Майбутня ширококрила слава поетеси тоді ще тільки зв'язано билася їй біля ніг, і голос її поезії, часом здавалося, падає поблизу, гасне, ніби в тумані.

Потрібен був час, щоб в усій справжності відкрилась нащадкам величава постать Лесі Українки, її подвижницька праця. Потрібен був Жовтень, барикади, Сиваші й Перекопи, щоб докорінно змінились історичні долі цілих народів, щоб уже не розшматована пазурями хижацьких імперій, а єдина, возз'єднана під ленінським прапором братерства нова, соціалістична Україна всенародно, з почуттям національної гордості вшановувала, уславлювала свою улюбленицю, свою геніальну Лесю.

Творчість поетеси давно уже вийшла з українських берегів. Її лірика, поеми, п'єси, будучи перекладені

на десятки мов народів Радянського Союзу, мовби здобувають собі друге цвітіння, слово Лесі Українки йде до наших друзів у соціалістичні країни й на всі континенти. Ювілей поетеси разом з нами сьогодні за ухвалою ЮНЕСКО відзначає весь культурний світ.

Там, де гарячий вітер пустелі колись обвівав самотню постать жінки з України, що з сумом дивилась, як замітає хамсин горьовиту долю фелаха, а понад Нілом, душу ранячи поетесі, під гуркіт барабанів, з нахабним свистом крокували зайди-колонізатори,— сьогодні там, попід пальмами Єгипту, переможно крокує художня краса «Лісової пісні», волинська Мавка чарує людей!

Ось такі корективи вносить історія. Ось так розпорядилась вона, визначивши конечну верховність істини та нерозлучної з нею краси.

1971

ЗДОРОВ БУДЬ, ПУШКІН МІЙ

Сила ясновидця явила себе в передчутті поета:

Слух обо мне пройдет по всей Руси великой,
И назовет меня всяк сущий в ней язык...

Пушкін, певне, усвідомлював, як глибоко позначиться його творчість на розвитку вітчизняної культури, яким дорогим буде образ його всім народам країни. Геній, чиє натхненне слово стало вінцем російської поезії, він був на диво чутливим також і до національної своєрідності інших народів, що населяли імперію, умів цінувати їх самобутність, і ця риса згодом увійшла в традицію передової російської літератури.

З Україною поет зблизився в роки заслання, коли юному авторові волелюбних творів відкривалося життя, співзвучне його настроям, коли найкращі люди часу — майбутні декабристи — приймали його в своє дружнє коло. Тульчин і Кам'янка, південні центри руху декабристів, були для поета пристанищем душі. Одеса, Київ, інші українські міста й містечка (а за даними дослідників Пушкін відвідав на Україні понад 120 населених пунктів) прилучали крамольного поета до наснаженої драматизмом історії нашого народу, до його багатющої пісенної творчості. З народних переказів відомо, як прислухався молодий Пушкін до голосу лірників, що виконували мужні козацькі думи, збереже поет до кінця днів цікавість до українського фольклору, свідченням чого є дружні його взаємини з Михайлом Максимовичем, видатним нашим ученим, пізніше ректором Київського університету, роботящим тим Максимовичем, що видав перші збірники українських пісень, які привернули свого часу повсюдну увагу діячів культури — один із таких збірників, що його Максимович подарував Пушкіну, зберігся в особистій бібліотеці поета.

Атмосфера волелюбства і гуманізму, яка панувала довкола Пушкіна, силове поле духовності, яке створювала його дивовижно обдарована особистість, приверталі до поета серця багатьох із тих, кому дорога була справа культури й прогресу. Знаменно, що саме люди пушкінського кола, інтелігенти з числа його друзів і знайомих — Жуковський, Брюллов і класик нашої літе-

ратури Євген Гребінка виявились через рік після загибелі Пушкіна ініціаторами викупу з кріпацтва Тараса Шевченка, тоді ще мало кому відомого юнака, котрому доля визначить стати великим поетом України. Шевченко, чиї гнівні бунтарські поеми були спрямовані проти тих самих реакційних сил, що зацькували й Пушкіна, назавжди збереже любов до поета, який дружив з декабристами, який не забув їх і тоді, коли вони, мученики свободи, поневірялись «во глубине сибирских руд».

Геній Пушкіна всеохоплюючий, в цьому його особливість, у цьому його справжня гуманістична природа. Нашому часу, суспільству, яке пізнало людяний зміст дружби народів, особливо імпонує пушкінська відкритість душі, широта зацікавлень художника, не байдужого до всього, що хвилювало його сучасників, будь то в Петербурзі чи в Кишиневі, в українській Кам'янці чи в горах Грузії. Про гуманістичну природу творчості великого сина Росії говорять саме універсальність духовних його устремлінь, те, що поряд з глибоко реалістичним зображенням російського життя, російської національної історії Пушкін прагнув осягнути, побачити в істинному світлі й життя народів іномовних,— барви Кавказу, України, Молдавії органічно входили в його поетичну палітру, хвилювала поета визвольна боротьба греків, і навіть давні мандрівні сюжети західноєвропейських країн перетворювались під його чарівницьким пером у шедеври маленьких трагедій, де проникливо, в усіх тонкощах досліджується природа людини.

Боротьба Пушкіна проти Булгаріна та його прибічників, що наводнювали книжковий ринок вульгарним чтивом, була боротьбою проти профанації мистецтва, проти низькопробної і по суті своїй реакційної псевдолітератури, що спотворювала смаки читачів. Довірливий, веселий і ніби такий безтурботний Пушкін ставав нещадним, коли совість кликала його зі всією пристрастю виступати проти літературного сервілізму, холопства, прислужництва, коли разючим, як блискавка, рядком треба було відбороняти честь літератури, захищати гідність письменника. Поява в суспільстві блискучої поезії Пушкіна і його на рідкість місткої, точної, вражаючої чистотою звучання прози означала, що замість писань розважальних, поверхових, міщансько-салонних на передній план виходить література могутньої правди і совісті, література, якій притаманна

якість справжньої народності. Саме на цьому грунті зблизились Пушкін і Гоголь, адже обидва вони усвідомлювали себе виразниками й провісниками духу народного, для обох відкривалась моральна краса і в привабливім образі мудрої Арини Родіонівни, і в чистих душею істинно поетичних образах людей українського села.

Пушкін — як ніхто до нього — підніс значення літератури в очах суспільства, явив нові можливості художньої творчості; здатної заволодівати умами й серцями цілих поколінь.

Не тільки російській, а й іншим національним літературам країни Пушкін відкрив неоціненний досвід художнього реалізму, народності, правди життя. Живлющість його досвіду й сьогодні відчуває на собі наша соціалістична багатонаціональна література. В кожному з літературних жанрів, у кожній сфері культури в тій чи іншій мірі дає себе знати генетична основа пушкінської творчості. Повнокровний художній реалізм, народність, правдивість, як найперша й найвища якість художнього твору,— все це для нас пов'язано з іменем Пушкіна, від цих найважливіших понять невіддільним є його сміливий всеосяжний геній. До найцінніших заповітів Пушкіна маємо віднести його позначене високістю, найчистіше і, сказати б, цнотливе ставлення до літературної праці, турботу про те, щоб честь і гідність художника в суспільстві не були принижені, тобто, щоб не лише художник усвідомлював свій обов'язок перед епохою, а й сама епоха щоб сприяла найповнішому розкриттю потенційних можливостей творчої особистості.

Пушкінська традиція заповідає сучасному письменникові найвищу професійну вимогливість до себе, усвідомлення того, що майстерність митця — це ще й категорія моральна, що дорожити словом, прагнути досконалості рядка, з пушкінською любов'ю й послідовністю вболівати про розвиток рідної мови — це праця глибоко патріотична, якою справжній письменник ніколи не дозволить собі знехтувати.

Повчальним було звернення Пушкіна до суворих глибин національної російської історії. Він не просто зображував події минувшини, давав про них читачеві певну інформацію, реальні постаті вітчизняної історії, завдяки проникливості генія Пушкіна, винятковій силі психологічного аналізу виростали до вершин вселюдських, крізь національне в нього раз у раз проглядає вічне.

Пушкін дає нам зрозуміти, що в людині все важливе: важливими є і сильна найбурхливіша пристрасть, велич духу і скромний вчинок людини, на увагу митця заслуговує хай навіть найменший, ледь помітний порух людської душі.

Вимогливість Пушкіна — це приклад для кожного, хто працює в літературі. В наші дні, коли іноді спостерігається полегшене ставлення до письменницької праці, мабуть, і старшим, і молодим, що швидкісно клацають на друкарських машинках, варто б частіше зазирати в пушкінські, нещадно покреслені чернетки, щоб повністю оцінити, яким має бути справжній труд митця, яким чуттям відповідальності повинно супроводитись народження слова.

Можемо пишатись, що найзначніші твори Пушкіна перекладено українською мовою. Перші переклади, як відомо, зроблені були ще за життя поета, однак тільки в наш час, коли українська літературна мова сягнула високого рівня розвитку, його твори дістають повноцінну художню інтерпретацію. «Євгеній Онєгін», з блиском відтворений по-українськи Максимом Рильським, справедливо вважається класичним взірцем перекладацького мистецтва.

Названий сонцем російської поезії, він, благородний, людинолюбний Пушкін, входить у наше життя як сила світла і єднаюча. Коли ми думаємо про незбагненне диво життя, про долю планети, про найвищі цінності цивілізації, ми незмінно звертаємось думками також і до художніх шедеврів Пушкіна, що здатні справді чарувати людину своєю красою й довершеністю.

Геній Пушкіна — геній моцартівського складу. Він подарував російській і світовій поезії найвищу гармонію, рідкісну якість, за якою в усі часи впізнавали істинного художника.

> Здоров будь, Пушкін мій,
> Землі орган могучий...—

схвильовано вигукнув колись Павло Тичина біля пам'ятника Пушкіну в Одесі. Так, кожен із нас за правом любові й захоплення може сказати: він мій. Він наш. Співець свободи, провісник братерства, він своєю невмирущою творчістю приходить нині до близьких і далеких народів, до людей всіх націй і рас.

1987

ГОГОЛЬ І УКРАЇНА [1]

Я не літературознавець і не фахівець з творчості Гоголя, а якщо ж насмілююсь виступати перед цими поважними зборами, то лише тому, що в мене, гадаю, є на це певне право — назву його правом земляка. Дозволю собі передати тут слово поваги й вітання від землі української, від Миргорода і Диканьки, від тих Великих Сорочинців, які хоча не такі вже й великі, як, можливо, зауважив би Рудий Панько, порівнявши їх із Диканькою, проте не такі й малі, коли зважити, що під їхнім небом, під їхньою блакитною банею, під музику дзвонів вінчалися майбутні мати й батько письменника і що саме у Великих Сорочинцях з'явився потім у скромній церковній книзі запис про народження «младенца Николая».

Для росіян він став «Николай Васильевич», для українців — «Микола Васильович», римські друзі називали його «синьйор Нікколо», а для людськості він просто — Гоголь, великий чародій слова, прозорливець з даром про́никати в найпотаємніші глибини людської душі. Згодьтеся: це ж таки щось значить — бути його земляком, дихати тим повітрям, яким Гоголь дихав у свої найсвітліші роки, відчувати під собою саме ту землю, по якій він бігав колись малим і яку, без сумніву, згадував потім, теплу й рахманну, в далеких мандрах, згадував, як материну ласку, як вищий дар буття. Мабуть-таки, землякові й справді легше уявити собі, як веселий і бистроокий хлопчик грався зі своїми ровесниками на полтавських вщерть напоєних сонцем луках, пустуючи, показував язика сільським молодицям, безтурботно сміявся, почувши влучний народний жарт, ще не відаючи тоді, скільки страждань і тягот ляже на його слабкі плечі, які муки терзатимуть упродовж років його тонку, нервову душу.

Земля України, це вона вигодувала, викохала Гоголя,

---

[1] На початку квітня 1976 року у Венеції відбувся Міжнародний симпозіум по темі: «Гоголь і європейська культура». З доповіддю «Гоголь і Україна», що лягла в основу цієї статті, на симпозіумі виступив Олесь Гончар, який входив до складу делегації Спілки письменників СРСР.

і то не лише фізично, а — що куди важливіше — духовно, з дитинства наділивши його красою своєї поезії, буянням пісенної творчості, епічною величавістю дум, фантастикою казок, переказами й легендами, дивовижно щедрою барвистою образністю — всіма багатющими плодами народного духу. Відомо, як жагливо й пристрасно всотував у себе вразливий хлопчик — а потім юнак — усе це багатство, як імпонував йому цей світ, де так природно єднались реальність народного життя і лет вільної фантазії, де все грає силою, родить красу і, ніби чарами, зваблює, кличе до себе художника. Тож не випадковість, що вже в ранні свої світанкові літа, навчаючись у Ніжинському ліцеї, Гоголь дбайливо збирав народні українські пісні й перекази, матеріали для майбутнього українсько-російського словника (на жаль, не здійсненого), а пізніше мріяв написати велику працю з історії України,— від тих відважних намірів до нас дійшли тільки фрагменти («Взгляд на составление Малороссии»), розділ з історичного роману «Гетьман», уривки драми з української історії та інші записи, що засвідчують глибокий інтерес молодого Гоголя до цієї теми.

Гоголь не раз кидав свій проникливий погляд у глибини вітчизняної історії, і хіба ж не ясно, що без цих його зацікавлень, без пильних і схвильованих вглядань в образи реальних історичних постатей ми не мали б «Тараса Бульби». Був період, коли Гоголь відчув себе покликаним повністю віддатись науці, він вирішує їхати до Києва, щоб зайняти кафедру історії в Київському університеті,— ось там, як йому уявляється, з-під його пера вийде історія України, що буде частиною всесвітньої історії, величезної праці, названої «Земля і люди». Грандіозні задуми, що їх вибудовує сама відвага юності, могутньо нуртуючий дух творення!

Уже після смерті Гоголя був опублікований його ліричний етюд «1834», де відтворено натхненний настрій автора, бурю почуттів, що виповнювали його в той час, коли він збирався вирушити до Києва:

«Таинственный, неизъяснимый 1834-й! Где означу я тебя великими трудами? Среди ли этой кучи набросанных один на другой домов, гремящих улиц, кипящей меркантильности,— этой безобразной кучи мод, парадов, чиновников, диких северных ночей, блеску и низкой бесцветности? В моем ли прекрасном, древнем,

обетованном Киеве, увенчанном многоплодными садами, опоясанном моим южным, прекрасным, чудным небом, упоительными ночами, где гора обсыпана кустарниками, со своими как бы гармоническими обрывами...»

Навіть серед київських урвищ та круч, де інший спостеріг лиш ерозію грунтів, цей закоханий мрійник в поетичнім екстазі вловлює щось гармонійне — така вже сила любові, таке чудодійництво генія.

І це ж тут він вигукне своє знамените:

«Я совершу!..»

В ньому перемагає художник, чию уяву заполонює сяючий, багатющий світ образів, і так постає той Гоголь, так званий ранній, де в нього все ще залите сонцем, де кожна картина цвіте радістю життя. Романтика «Ганца Кюхельгартена» виявилась псевдоромантикою, штучною, вимученою, звернення ж до народних джерел, до вражень дитинства і юності виповнило твори молодого письменника тим поетичним реалізмом, сміливим, веселим, зухвалим, якого доти не знала вітчизняна художня проза.

Не станемо, услід вульгарним соціологам, вишукувати в ранніх повістях Гоголя те, чого в них ще нема, що з'явиться пізніше в «Мертвих душах», де кожна сторінка бурхатиме чорним вогнем сатири, де постануть картини дикої потворності кріпацтва, поміщицького самодурства й виродження.

Не лише кріпосницька система як така, а весь світ насильства, зла й несправедливості викличе осуд письменника і його незникаючу тугу за тими «гармоническими грезами», якими душа його впивалась на ранніх зорях творчості. Гоголь-викривач іще прийде. Світ, спотворений здирством, хабарництвом, «кипящей меркантильностью», ще відчує на собі удари вбивчого сміху, спопеляючий гнів і презирство художника.

В повістях українського циклу не це на вістрі пера письменника, тут перед нами найчастіш виступає ще поет радості, веселий гуманіст, звеличник людини. Герої цих сонячних повістей ще не знівечені рабством, натури прості й добродушні, вони пашіють фізичним і духовним здоров'ям, а якщо декотрі з них і вступають у боротьбу, то здебільшого з нечистою силою, врешті-решт дотепно перемагаючи її на очах усміхненого читача.

Народне життя приваблювало письменника своєю істинністю, відсутністю фальші, моральною чистотою. Щедрі барви, лагідна полтавська природа, багатоголосся Диканьки та Миргорода вражали його поетичну уяву.

З юнацьких літ перед майбутнім автором «Тараса Бульби» виникав образ талановитого й волелюбного народу, чуття духовної спорідненості з яким, чуття невикорениме, Гоголь проніс до кінця своїх днів.

Існує погляд, нібито уявлення Гоголя про Україну було поверховим, приблизним. З цим важко погодитись. Будучи великим російським письменником, Гоголь у найплідніші свої творчі роки зберігав духовний контакт з тим життєвим середовищем, яке оточувало його в дитинстві й ранньому юнацтві. Багато про що, наприклад, говорять нам гоголівські зошити українських пісень, вони засвідчують, зокрема, те, що письменник прекрасно знав живу мову народу (зберігся лист Гоголя до Богдана Залеського, написаний українською мовою 1837 року в Парижі), не раз він власною рукою переписував десятки народних пісень, очевидно, готуючи їх до друку [1].

Ще в роки навчання в Ніжині, у гімназії вищих наук князя Безбородька, Гоголь виявляв прагнення глибше пізнати те, що потім навіє йому образи його перших повістей. Певна річ, якісь факти — часом важливі — випадали з уваги молодої людини, змушеної рано лишити батьківське гніздо, інколи він плутався у відтворенні якихось побутових дріб'язків, припускався неточ-

---

[1] Ось той лист, що його написав Гоголь українською мовою до Б. Залеського:

«Богдану Залескому.
(Вторая половина февраля 1837. Париж).

Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало — не то с о я ш н ы ц я, не то з а в і й н ы ц я (хай ій прыснытся лысый дидько), та тепер, спасибо богови, кажут начейто пан зовсим здоров. Дай же боже, щоб на довго, на славу усій козацькій землі давав бы чернецького хлиба усякій болизни и злыдням. Та й нас бы не забував, пысульки в Рым слав. Добре б було, коли б и сам туды колы-небудь прымандрував. Дуже, дуже блызькый земляк, а по серцю ще блыжчый, чим по земли.

Мыкола Гоголь».

Г о г о л ь Н. В. Полное собрание сочинений, т. II. Изд-во АН СССР, 1952. Оригінал листа зберігається в бібліотеці Ягеллонського університету.

ностей в описі старосвітських звичаїв, — але ж блискучим знавцем народної психології, народного мислення і почуттів постає Гоголь, скажімо, в статті «О малороссийских песнях», що увійшли до збірки «Арабески» (1835). Зроблений Гоголем аналіз українських пісень і сьогодні вражає тонкістю спостережень, справді натхненною проникливістю, тією глибиною осягнення, яка, мабуть, дається лише любов'ю.

«Историк,— пише Гоголь,— не должен искать в них (у піснях.— *О. Г.*) показания дня и числа битвы или точного объяснения места, верной реляции; в этом отношении немногие песни помогут ему. Но когда он захочет узнать верный быт, стихии характера, все изгибы и оттенки чувств, волнений, страданий, веселий изображаемого народа, когда захочет выпытать дух минувшего века, общий характер всего целого и порознь каждого частного, тогда он будет удовлетворен вполне; история народа разоблачится перед ним в ясном величии».

Ясна велич — таке знаходить він визначення, прагнучи збагнути дух минувшини, вдивляючись у героїчні події народної історії, на арені якої колись дзвенів шаблею і його напівлегендарний предок Остап Гоголь...

А хіба не майбутні картини «Тараса Бульби» вже зоріють у тому дивовижно влучному синтезі-узагальненні пісенного циклу, який дає Гоголь у названій вище статті: «...везде в них дышит эта широкая воля козацкой жизни. Везде видна та сила, радость, могущество, с какою козак бросает тишину и беспечность жизни домовитой, чтобы вдаться во всю поэзию битв, опасностей и разгульного пиршества с товарищами. Ни чернобровая подруга, пылающая свежестью, с карими очами, с ослепительным блеском зубов, вся преданная любви, удерживающая за стремя коня его, ни престарелая мать, разливающаяся как ручей слезами, которой всем существом завладело одно материнское чувство,— ничто не в силах удержать его. Упрямый, непреклонный, он спешит в степи, в вольницу товарищей».

Ось вони, витоки гоголівського епосу.

Тарас Бульба, по Гоголю,— це один з тих характерів, що могли виникнути якраз на землях, спустошених монгольськими хижаками, «когда, лишившись дома и кровли, стал здесь отважен человек».

Відомо, що батько Гоголя Василь Гоголь-Яновський був також письменником українським, хоча й не таким

удатним на літературному терені, як його геніальний син. І все ж комедії Гоголя-батька, що всотали традиції українського середньовічного, так званого «вертепного» театру, були досить помітні для свого часу, вони з успіхом ставились у театрі Трощинського, привертаючи увагу грунтовним знанням українського побуту і народних характерів. Літературний досвід Гоголя-батька не минув для сина безслідно, так само як і відомі йому інші явища тодішньої української культури. Дослідники вірно вказують, що епіграфи до «Сорочинського ярмарку» і деякі його деталі виявляють, скажімо, знайомство з творами Гулака-Артемовського й «Енеїди» Котляревського. Помічено, що запорожця в «Загубленій грамоті» Гоголь одягає в традиційний вертепний костюм і що смішний чорт, лиха баба, пройдациган, селянин-простак і дяк з пишномудрими словесами — все це фігури українського лялькового театру. Природу комічного у раннього Гоголя не зрозуміти повністю без цих традиційних устояних образів.

Та ще частіше зустрічаємо в нього образи, вихоплені безпосередньо з життя. Коли читаєш зворушливо-ідилічну історію подружнього життя Афанасія Івановича та Пульхерії Іванівни, щораз напрошується думка видно, таки й справді прообразами їх були дід і бабуня письменника — Афанасій Іванович і Тетяна Семенівна Гоголі-Яновські, як це припускають декотрі дослідники... Бо все тут повите таким щирим теплом, якимось родинним гумором, зігріте люблячою і сумовитою усмішкою.

Що ж до Гоголя-батька, то, мабуть, справедливим буде зазначити, що поряд з Іваном Котляревським, автором улюблених і понині в народі травестійної поеми «Енеїда» і п'єси «Наталка Полтавка», він стояв біля колиски нового українського театру, біля джерел української літературної мови, яка тоді лише набирала силу, а пізніше стала мовою багатющої нашої класичної і сучасної літератури. І згадана «Енеїда» Котляревського, сповнена веселого іскристого народного гумору, поема, в якій одчайдушна козацька вольниця постала у фантастичному вбранні античних героїв, і зворушлива в своїй поетичній простоті й гармонійності «Наталка Полтавка», і п'єси Гоголя-батька були пройняті духом демократизму, щирим інтересом до життя народних низів, і, думається, що все це — поряд з росій-

ською літературною традицією — також створювало ту художню й моральну атмосферу, в якій формувалась особистість автора «Вечорів на хуторі біля Диканьки» і «Тараса Бульби».

Уже в ці юнацькі роки Гоголь шукає місця не прибуткового, а такого, де він може стати, за його виразом, «истинно полезен для человечества». Гоголя не приваблює, а швидше відштовхує перспектива ситого благополучного існування, де «корою земности», «ничтожного самодоволия» придушене високе призначення людини. Ми знаємо, з якою гуманістичною пристрасністю проявилося в ньому пізніше це неприйняття ситості, сірої буденщини, коли він із запалом юного ідеаліста поривався до духовного простору, осяваючись вірою у майбутнє народу, відчуваючи часом майже містичний захват перед величчю людини і її призначенням на землі.

Я хотів би це своє слово звернути саме до раннього Гоголя, Гоголя тих років, коли трагічна доля бідного чиновника Акакія Акакійовича ще йому не відкрилась, коли гірка чаша страждань і скорботи ще не торкнулась його вуст, коли він ще повними пригорщами черпав радощі буття, бачив навколо себе світ сонячних барв, світ усміхнений, сповнений веселощів і здоров'я, де, здавалося, немає і не може бути місця пороку, знущанню і насильству над людиною.

Важливий цей ранній період його творчості передусім тим, що вже тут у головних рисах визначались художні принципи письменника, вже тут він набув внутрішню творчу свободу, виробив основні прийоми майстерності, які озвались потім і в його петербурзьких повістях, де, як і в повістях українського циклу, реальне та ірреальне не вступають у суперечність, а навпаки — доповнюють і посилюють одне одне, спрямовуючись до повнішого, глибиннішого відображення життя. На цей час Гоголь усвідомив усе значення для мистецтва народного коріння, важливість національної форми, вже на цій ранній стадії він сміливо вводить у прозу ліричне поетичне начало, надавши прозі широкого вільного дихання, і проникливі уми справедливо побачили в ньому незрівнянного художника, того, кому судилось відкрити у мистецтві слова нову епоху.

Чи був Гоголь у цей період естетом-індивідуалістом, як твердять декотрі, чи, можливо, доречніше говорити

про буяння в його юнацькій душі полум'яного патріотичного почуття — почуття гордості за свій народ, моральні людські якості якого він прагнув оспівати в образах високої поезії? Захват перед народною силою, гімн воїнській товариськості, воїнському побратимству, лицарській відданості захисників Батьківщини — чи не перегукується все це із образом птиці-трійки, що виник набагато пізніше, в роки створення «Мертвих душ», образом, який, однак, символізує віру письменника в історичну місію народу, його велике майбутнє?

У період творчого дозрівання Гоголя українська тема в літературі викликала загострений інтерес: для одних — зовнішній, екзотичний, для інших — більш поглиблений. Багато хто тоді звертав погляд до цієї напівзагадкової землі з її своєрідною і самобутньою культурою, де ще недавно вирувало волелюбне козацтво, де кріпосне рабство ще не в'їлося в усі пори душі. Україну оспівували Пушкін і Рилєєв, рух декабристів обрав цей край однією із своїх твердинь. Модна «українська тема» привертала також і багатьох досить поверхових авторів, які російською і українською мовами в наївних козакофільських писаннях намагались освоїти цей новий для них поетичний край, що вимальовувався їм суцільною ідилією, казковою країною веселих бенкетувань, нескінченних забав, шароварів, вареників і неодмінного гопака — цих зовнішньо-етнографічних атрибутів народного побуту. Чимало з написаного тоді на українську тему пішло в забуття, залишився ж передусім Гоголь, сприймаючись у світовій літературі як істинний відкривач цього поетичного материка, митець, що справді пробився у глибини, до нього не звідані, створив неповторний характер народу, духовний образ України. Чому ж пощастило саме йому? В чому була новизна, сила й неперехідна свіжість цих ранніх українських повістей сорочинського чарівника? Так, це були його поетичні видіння, породжені в ті похмурі дні, коли він марно шукав щастя по канцеляріях, опиняючись часом у становищі Акакія Акакійовича, і всю зиму (як він звіряється у листі до матері) дрижав у літній шинелі на льодових вітрах Невського проспекту. Це була туга за сонцем, за радісним квітуванням дитинства і юності, це було свято уяви, але не тільки. Це було — тоді, можливо, скорше інтуїтивне — звертання до духовних джерел, невтримні пошуки тих

здорових моральних начал, яких так жадала душа художника, пошуки виплеканого у мріях стану, близького до того, що можна було б назвати цілковитою гармонійністю людського життя.

Та все це не було абстрактним мрійництвом. І сила Гоголя-митця виявилася саме в тому, що його образи народжувались на реальній основі, що крізь усю розкіш фантазії прозирає міцне коріння народного життя, істинно народне сприйняття всього навколишнього — як це помітив Пушкін, а пізніше — Бєлінський.

У злиденні роки існування майбутній письменник, напевно, з особливою гостротою відчував потяг до поетизації народного життя, але й тоді це не було прикрашанням, підсолодженим пейзанством, доречніше в цім зв'язку говорити про натхненну піднесеність автора, про синівську його залюбленість у звичаї рідного краю, зачарування молодого поета магією дзвінких зимових ночей, з колядками дівчат і парубків, про цілком відчутне прагнення відшукати в міцних і цілісних народних натурах опору для збентеженого духу, знайти щось надійне, чисте й прекрасне. «Вечори на хуторі...» — це була справді музика душі, її співучі мрії, це була достойна синівська данина письменника батьківщині. І коли в перших своїх повістях він найчастіше лише захоплено переказує звичаї, кумедні, утішні епізоди з народного життя, щедро використовуючи фольклорні елементи, то в зріліших творах того ж циклу помічаємо чудовий процес, коли реальність і фантастика могутньою волею митця перетворюються в єдиний злиток, де образи фольклорні, почерпнуті з пісень, переказів, народних дум, вступають в органічний зв'язок з безпосереднім спостереженням і роздумом, з життєвим реалізмом, творчо засвоюючись, породжуючи в процесі художнього синтезу твори дивовижної оригінальності, краси й гармонії.

Варто зауважити, що, скажімо, сюжети «Вія» чи «Страшної помсти» не мають прямих аналогій у нашому фольклорі, і все ж вони сприймаються як витвори істинно народної фантазії,— настільки сам автор був народний своїм світоглядом, складом характеру, індивідуальною своєю естетикою. На відміну від перших творів, у «Вії» і в «Страшній помсті» вже вчуваються тривожні ноти, вдирається подих злих сил, тут матеріальне багатство уже здобувається ціною тяжкого

злочину,— але все це автор оцінює в дусі народної моралі з її шкалою вартостей, і сама поетика його творів природно виростає з поетики народних уявлень.

В народності Гоголя, в глибоко творчому проникненні митця в надра народної самосвідомості, в його здатності не копіювати, а індивідуально перетворювати, вияскравлювати помічене в людях, розвивати в напрямі досконалості те, що йому давала художня фольклорна стихія,— можливо, в цьому й слід шукати ключ до розуміння неперехідної життєвості гоголівських творів. Саме на цьому шляху митець сягав своїх верховин.

Щось подібне відбувалось ще з одним сучасником Гоголя — Тарасом Шевченком (його твори в свій час були видані тут, у Венеції, заходами вірменської колонії). Він, Шевченко, також виріс із фольклору і, спираючись на національний грунт, сягнув вершин світової культури. Тарас Шевченко — найбільший поет України, видатний борець проти царського самодержавства. Виходець із самих глибин народних, турботами передової російської інтелігенції викуплений з рабства (він був власністю поміщика-кріпосника), геніальний юнак Кобзар — саме так його назвав народ — високо цінував Гоголя, присвятив йому вірш, який так і зветься «Гоголю».

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.

Вірш цей, написаний 1844 року, на жаль, так і не дійшов до свого адресата, оскільки був опублікований лише 1859 року в Лейпцігу — «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», куди увійшли заборонені царською цензурою твори двох наших найбільших поетів. І хоча за життя Шевченко і Гоголь так і не зустрілись, зустріч їхня все ж відбулася — на інших шляхах, на шляхах вічності.

Гоголь опинився в Римі, Шевченко за бунтівливі свої вірші був ув'язнений у казематі Третього відділу, а потім за особистим розпорядженням царя засланий рядовим солдатом у закаспійську пустелю з забороною писати й малювати. Але й там у хвилини роздуму Шевченко нотує: «О Гоголь, наш безсмертний Гоголь!» Зіставляючи чудову пісенну поезію Кобзаря і творчість автора «Тараса Бульби» та «Мертвих душ», ми виразно усвідомлюємо їхню глибинну внутрішню спорідне-

ність, адже це голос воістину народних письменників, могутніх представників нашого класичного реалізму.

«Козацьким Вальтером Скоттом» називав Гоголя дехто з його сучасників. Але це не зовсім так, скорше навіть зовсім не так. Справді, він не лишився байдужим до пошуків європейського романтизму, зокрема йому був добре знайомий досвід школи німецьких романтиків, і хоча де в чому Гоголь був співзвучний з ними, так само як і з своїм сучасником американцем Едгаром По, проте в головному він ішов неторованим шляхом, і вирішальним для його формування був духовний досвід народу й багатюща російська літературна традиція.

Давно підраховано кількість українізмів, що їх вжито у «Вечорах на хуторі...» (їх виявилось понад 200, і майже всі вони зареєстровані у словниках української мови); помічено граматичні й стилістичні помилки Гоголя, тобто випадки, коли він не дотримувався тодішніх усталених правил. А нам хотілось би наголосити на інших випадках, на тих, коли якраз Гоголь, всупереч «безпомильним» авторитетам, вносив ясність у справу, давав найбільш влучні оцінки принципово важливих літературних явищ. Хай як відрізняється стиль його повістей від, скажімо, стилю прози Пушкіна, однак саме Гоголь звертає увагу на «чистоту и безыскусственность» «Капітанської дочки», на те, з яким мистецтвом відтворене в ній «простое величие простых людей». В 30-х роках, коли від Пушкіна почали відступатись і пішли розмови про його «вичерпаність», якраз Гоголь відзначає високу зрілість останніх пушкінських творів, де нема «никакого наружного блеска, все просто, все прилично, все исполнено внутреннего блеска, который раскрывается не вдруг; все лаконизм, каким всегда бывает чистая поэзия. Слов немного, но они так точны, что обозначают все».

Ось вам приклад широти поглядів, глибокого проникнення в саму природу мистецтва, а також взірець вірного літературного побратимства.

Гоголь не перший звернувся до скарбів народної міфології, і не був би він великим художником, якби фольклорне багатство придушило в ньому індивідуальність або якби модні романтичні жахи і перебільшені пристрасті приглушили в ньому жагу дослідника душі, цю нервову гарячу енергію гуманіста, для якого людина, її думи, радощі і страждання завжди лишались по-

над усе. Саме в народі Гоголь знаходив відтворену в його ранніх повістях «ніжність почуттів», художню обдарованість, з джерела народного черпав він неповторний гумор і глибоко ліричні інтонації.

Завдяки здатності відкривати величезні цінності, за виразом Бєлінського, «не в описі сарафана, а в самому дусі народу», письменник уже в своїй початковій фазі у «Вечорах на хуторі...» і «Миргороді» створив шедеври, чарівність яких захоплює нас і сьогодні. Тут усе переплелося: і гумор, і перший сум, бурхлива лірика і майже інтимне співчуття до ближнього. Почуття співпереживання, властиве великому гуманісту, саме воно дозволило письменникові з такою жагучою силою пройнятися трагедією «маленької людини», створити «Шинель», з якої, за крилатою фразою Достоєвського, вийшла вся наступна російська проза, що набула світового значення.

Свій реалізм Достоєвський десь назвав «фантастичним реалізмом». Зараз багато пишуть про так званий «магічний реалізм», маючи на увазі найчастіше розквіт «фольклорної прози» країн Латинської Америки, пов'язаної насамперед з іменами Карпентьєра, Астуріаса, Гарсіа Маркеса, хоча пошуки подібного роду відбуваються і в інших літературах.

Спостерігаючи цей процес, чи не слушно буде згадати саме Миколу Гоголя, назвати його предтечею цих плідних пошуків, назвати, можливо, першим, хто дав нам прозу нової якості, напоєну життєдайними фольклорними джерелами, збагачену ліризмом, прозу вільну, розкуту, істинно поетичну?

Творчість Гоголя, його традиція мали величезний вплив на розвиток усієї нашої художньої культури. Це джерело вічнодіюче. Без нього не уявити наш театр, у тому числі й український, класичний «театр корифеїв», яким так захоплювався Лев Толстой. Гоголь надихнув класика української музики Миколу Лисенка на створення чудової опери «Тарас Бульба». Животворну традицію Гоголя пізнаємо і в досягненнях нашого поетичного кінематографа, успіхи якого пов'язані передусім з ім'ям О. Довженка, автора широковідомих фільмів-поем. Уроки Гоголя, високий поетизм його прози, його народність дуже актуальні і для розвитку всієї нашої радянської багатонаціональної літератури, яка — при різноманітті стильових напрямів — доро-

жить якістю народності та своєю гуманістичною спрямованістю і, зберігаючи вірність класичній традиції, тяжіє до великих художніх узагальнень, шукає новішої, місткішої образності.

Живемо в іншу епоху, твориться нове, реалістичне мистецтво, співмірне духові нашого динамічного віку, проте художні шукання і сміливі відкриття Гоголя, незрівнянного майстра типізації, виявляються вражаюче плідними і для розвитку літератури сучасності. Наївно було б копіювати в наші дні прийоми гоголівської поетики, повторювати, скажімо, малюнок його розкішних метафор чи образи давно віджилої демонології. Важливим є інше. Гоголь показав нам, наскільки широкими є можливості художнього реалізму, наскільки багатим може бути спектр його барв, стилістичних засобів, як природно в реалістичному мистецтві, поряд з пильним художнім дослідженням дійсності, можуть звучати і поетичний символ, і гротеск, і художня фантастика, збагачуючи різнобарв'ям поетичних відтінків палітру художника, допомагаючи йому в створенні максимально насичених змістом типів-характерів, здатних найповніше втілити в собі сутність епохи.

Гоголівський реалізм протистоїть натуралістичному побутописанню, фотографізму, убогій ілюстративності — і це теж дуже актуальний урок. Влучно помічено, що Гоголь прагнув проникнути у саму сутність явищ, передати їх у вигляді згущеному, інтегрованому, намагаючись їх ніби «піднести в квадрат». Неймовірне, невірогідне у нього часом виявляється самою субстанцією реального. Чи не тому його поетичні образи інколи здаються нам реальнішими за саму реальність?

Перш ніж стати відомим письменником, Гоголь чимало бідував, був серед тих, хто зазнавав гіркоти, принижень, хто змушений був оббивати пороги високих канцелярій, тобто на собі звідав долю маленької людини. І була та доля тим нестерпнішою, що відчував геніальний юнак крила за плечима, призначеність до великих звершень. Передчуття не зрадили його, він — звершив!

Йшлося тут, головним чином, про Гоголя раннього, пори юначої, заспівної,— цей період творчості мені уявляється надзвичайно важливим і сам по собі, і тим, що підготував, виформував Гоголя зрілих літ, художника відточеної майстерності, яким постав він у своїх вер-

шинних виявах — і в «Ревізорі», і в трагічному гуманізмі повитих мороком «Мертвих душ».

Проте і перші його повісті-поеми аніскільки не втратили для нас свого значення; художній блиск їх дивовижний, вони й сьогодні буяють життям.

Своєю творчістю Гоголь звів той золотий міст духовності, який єднає культури двох братніх народів — російського та українського, що усвідомлюють свою спільність з культурою всього людства, і користь від цієї інтернаціональної єдності для нас є очевидною, в чому й переконуємося знову і знову.

Повернімося, однак, до наших полтавських країв. Звичайно, пасічник Рудий Панько навряд чи міг припустити, що років через півтораста після його неквапливих оповідей людський інтерес до них все ж не зникне, що ось тут, у чудовому місті Венеції, зберуться шановні освічені люди, аби ще раз придивитися, хто ж він такий, цей пасічник, чим він такий живучий та ким був для нього той усміхнений молодий співбесідник, що приїхав чи то з Київської бурси, чи то з Ніжина до батька з матір'ю на вакації?

У Великих Сорочинцях стоїть пам'ятник Гоголю, існує гоголівський музей. У роки війни, коли в це мальовниче полтавське село вдерлися кровожерні, збожеволілі від пожадання всесвітньої влади фашистські погромники, вони зруйнували музей, глумлячись, стріляючи в портрет Гоголя, п'яний нацист-офіцер вигукував: «Нема й не було ніякого Гоголя! Його вигадали більшовики!» Та не вбивці й грабіжники виявились здатними підкорити світ, його підкорюють — без жодного пострілу — художники, творці!

Ось Гоголь тут, в Італії, яку він так любив, з таким захватом описував її «ослепляющее небо, все тонущее в сиянии!» З нашого континенту переступив Гоголь і на континенти інші, шляхам його не видно кінця, і в Великих Сорочинцях — після всього пережитого — музей його відновлено. Відродився навіть Сорочинський ярмарок! Земляки Гоголя влаштовують цей ярмарок щорічно, хоча нагадує він тепер не так комерційний захід, як фестиваль, народне карнавальне дійство, що його очолюють всіма знані гоголівські персонажі: на високому возі пливе пишногруда Хівря, лузаючи насіння, біля воза бредуть з жартівливими витівками бурсаки, і писар, і дяк, і кумедні рогаті мешканці пекла,

потім веселим гуртом пропливають дівчата в стрічках та парубки в шароварах,— неважко впізнати в них учасників місцевої художньої самодіяльності.

Гоголь став святом!

При самій лише згадці імені письменника обличчя людей стають світлішими і добрішими, очі нових поколінь — через простори часу — сяють назустріч йому привітом, квітнуть усмішками розуміння і вдячності.

Чи це ж не безсмертя генія?

1976

ГОГОЛІВСЬКИМИ ШЛЯХАМИ

Не один рік шанувальники Гоголя виношували думку про відновлення батьківської садиби письменника, про створення на Україні своєрідної гоголівської Ясної Поляни. Фахівці, ентузіасти, творчі люди в Москві, Києві, Полтаві, єднаючи зусилля, доклали розуму й рук до реалізації цього благородного наміру. Бажання увічнити пам'ять великого російського класика в його рідній Яновщині набрало характеру народної ініціативи.

В Полтаві вже сьогодні вам покажуть макет садиби Гоголів, яка, власне, має змінити весь вигляд Яновщини (нині це село Гоголеве Шишацького району). На макеті все постає таким, як було і яким знов має стати. Все продумано, вивірено в деталях і пропорціях, узгоджено з давніми записами, документами, свідченнями старожилів... Лишається, отже, зматеріалізувати все це в натурі, і до того ж не баритися, щоб дату 175-річчя з дня народження Гоголя земляки його могли зустріти відкриттям заповідної садиби, гідним виявом шани тому, хто став символом дружби наших народів.

У Полтаві стоять ясні, погожі дні. Місто пливе в літеплах прозорого чистого повітря, гілля садків гнеться у вересневій своїй обважнілості; мальовничі узвишшя й потопаючі у вишняках крутосхили задумливо задивились у степову заворсклянську далеч, в переповнені сонцем простори.

Десь там несли буйногриві Тараса Бульбу з синами на Січ, несли серед моря фантастично квітучих трав. Десь там під нашаруванням пізніших віків зачаїлись скіфські поховання та городища, одне з яких у наші дні саме розкопують археологи, вважаючи, що аж тут, на полтавських землях, нарешті, віднайдено легендарний Геродотів Гелон, столицю скіфів-хліборобів, чий колос, може, дійшов і до нас.

Полтава ніколи не знала трамваїв, обходилася без них, ера безтрамвайного існування тут легко уявляється кожному, а от чи міг би хтось із полтавців уявити свою славну Полтаву без Котляревського, без Гоголя, без Панаса Мирного та Короленка? Вони, здається, були

в Полтаві завжди і залишились з нею назавжди. Невіддільні вони від неї, як це ласкаве, незрівнянне повітря, що його ніяк не нап'єшся, як верби над Ворсклою, де їхнє розкошисте віття сріблиться мовби ще з часів Марусі Чурай, як височінь цього неба полтавського в його осінній, тихо сяючій блакиттю небесності...

Гоголь — ще до ліцею, до семи своїх ніжинських літ — два роки навчався в Полтавському повітовому училищі. Хлопчик з Яновщини бачив це місто антично білим, яким воно було в центрі, бачив і невилазну осінню багнюку його околиць, де губернські дами, траплялося, змушені були восени через баюри добуватися на бали транспортом найнадійнішим — круторогими волами.

Полтава, надто ж чиновницько-панська, могла бути смішною, але вона ніколи не була безликою, ревниво берегла вона свою славу, народний звичай, колорит. Чудова, в дусі класицизму архітектура середмістя єдналася з хутірцями околиць, з патріархальним затишком тих чепурних, соломою вкритих хаток та зелених левад, де під крилом старої Терпелихи розквітала цнотливим своїм почуттям юна Наталка Полтавка.

Хочеться думати, що Гоголю-підліткові подобалося це місто, котре любило жарт і веселощі, справляло вечорами в солов'їному супроводі голосні гулі по всьому Подолу, вміло кепкувати над своїм, озброєним гусячими перами, чиновництвом, місто, де весела, іскрометна, перелицьована на козацький лад «Енеїда» ходила з рук до рук, а написана була тим самим Іваном Котляревським, що замолоду товаришував із Василем Гоголем-Яновським, котрий і сам був вдатний до жарту, писав на дозвіллі в Яновщині веселі комедії, однак світові став відомий завдяки своєму геніальному синові.

Декотрі з біографів Гоголя схильні вважати, що полтавський період не лишив помітного сліду в його душі. Навряд чи це так. Навряд, щоб цей юний психолог, вразливий, допитливий, опинившись вперше у великому губернському місті, не виявив би цікавості до навколишнього життя, де пристрасті людські кипіли ніколи не вщухаючи. Адже це опинився в Полтаві не просто ще один провінційний паничик, а майбутній автор «Ревізора» та «Мертвих душ», той, для чиєї спостережливості не залишилося ніщо в житті не поміченим, той, чиє зірке око та гострий розум уже з ранніх літ здатні були відрізнити прекрасне від потворного, ви-

сокий злет душі від нікчемної гри чиновницьких самолюбств.

Враження дитинства людина назавжди бере з собою в життя, для митця вони мають значення, можливо, навіть визначальне. Десь через роки й роки, в найвіддаленіших асоціаціях відгукується те, що колись вразило й схвилювало юну, ледь розквітаючу душу. Лев Толстой вважав, що всі його пізніші найзначніші думки в зародку вже відкривались йому в дитинстві; можливо, не був винятком у цьому розумінні й Микола Васильович Гоголь.

Полтава завжди була середхрестям доріг, великих історичних доріг народу. Образ полтавських шляхів давно вже став образом пісенним. «Видно шляхи полтавськії», видно їх, видно! Життя віків, сама народна історія бурунила на цих шляхах, де чумацькі мажі важко рипіли щоліта, де мандрівні філософи та нашколені латиною бурлаки-спудеї проходили ватагами, розносячи світло знань та дошкульні свої співомовки, де козацькі полки, оті сильні духом оборонці народні, з піснями виступали в похід з полуночі... Один із цих шляхів, щоправда, вже асфальтом залитий, виведе вас на Диканьку, пролягаючи між полів та перелісків, котрі в сиводавні часи нібито були густими дикими лісами. Як рештки тих могутніх лісів-пралісів, вам ще й нині зустрінуться тут могутні дуби, велетні кількасотлітні, зокрема оті, оспівані Пушкіним у його знаменитій поемі. Обламані бурями, з поріділими верховіттями, ветерани ці, однак, ще стоять, зеленіють, кинувши жолудів в довколишню землю, і багато вони, вікові дозорці цього краю, можуть і нині виповісти людині подорожній, як багато виповідали вони колись авторові «Полтави» та авторові «Вечорів на хуторі біля Диканьки», котрий теж охоче відвідував ці, мовби повиті епосом, місця.

Неподалік звідси височить на узліссі біла, з округлими формами церква, що в наші дні є під охороною держави, бо це справді видатний пам'ятник архітектури, споруда, в якій поєднався хист російських, українських та італійських майстрів. Микольську церкву, так вона зветься, збудовано було ще в 1794 році, і оскільки саме її виникнення було пов'язане з легендами про різні чудотворності, про те, що йде тут від землі сила, здатна зцілювати калік, допомагати недужим, то люди з усіх усюд тягнулись сюди, шукаючи полегші для тіла і для

душі; стояла тут, перед цим різьбленим з темного мореного дуба іконостасом й молода блідолиця жінка з Яновщини — Гоголева мати. Настрашена смертю двох раніше народжених дітей, молода мати виблагувала тут долю своєму майбутньому синові, тож звідси, можна вважати, й починаються вже, власне, гоголівські краї, ті, що дали йому образів та снаги на велику творчість.

Більше, ніж будь-де, відчувається Гоголь у цьому краю як реальна земна людина. Найвеселіший і найтрагічніший письменник у світовій літературі XIX століття, він бо ж починався звідси, від цього повітря, від цих широких шляхів, полів та роздолів, що в їхніх рельєфах, плавких переливах справді є щось від музики. Тут він жив серед живих, добре знаних йому людей — рідних та знайомих, серед козаків та кріпаків, а водночас і серед міфічних істот — різних русалок, відьом, домовиків, різних місцевого значення демонів із ріжками й копитцями, створінь, частіше комічних, аніж страшних, що теж існували ніби в реальності, в єдиній з людьми стихії, невіддільній від поетичних народних уявлень...

Дорога в'ється далі, пролітають нові сучасні села з водоймами та фермами, з чудово обробленими полями. Це вже ті поля, що — без плуга. Супровідці наші раз у раз заводять мову про нову технологію обробітку грунту, що мовби побільшила силу рахманних полтавських чорноземів. Потрібна була неабияка наполегливість, агрономічний досвід, щоб, долаючи інерцію думки, іти на сміливе нововведення. Полтавці знають, скільки енергії в цьому виявив Федір Трохимович Моргун, перший секретар Полтавського обкому партії, автор кількох книг, відомих усім хліборобам країни. Написати їх міг лише творчо мислячий агроном, поет землі, той, хто розуміє її мову, відчуває, що їй болить, і знає, чим допомогти їй, щоб вона віддячила людям повнозерним колосом навіть і за несприятливих літ.

Одначе, де ж, нарешті, тут осідок Рудого Панька? В якому із цих мальовничих роздолів стояла його, така важлива для нашої літератури, пасіка?

Сьогоднішні господарі розповідають, що пасік раніше було тут багато, з давніх-давен бджільництво було в цих краях поширене, а ось щодо хутора Рудого Панька, то... Розмова серед наших тутешніх друзів набирає серйозного, цілком дослідницького тону:

— Могла то бути Яворівщина...

— А могла бути й оця Трудолюбівка, адже вона теж виросла з колишнього хутора...

— А чи не ймовірніше припустити інше,— всміхається ще один полеміст,— що мешкав Рудий Панько разом з автором десь у петербурзькій мансарді, а звідти вже, замерзаючи взимку, обидва наші земляки шугали уявою сюди, в рідні краї, щоб перегрітися під сонцем гарячого полтавського літа...

Так чи інак, а Рудий Панько з його бувальщинами збуджує й нині уяву своїх, народжених в еру космічну, нащадків. Гоголівські художні історії тут раз у раз переплітаються з реальністю, межують із нею, єднаються з епосом ще й досі не забутих народних переказів. Ось ви тут же, в дорозі, чуєте оповідку про двох хутірських багацьких синів, котрі ніяк не могли поділитися спадщиною, тягалися по судах роками, ставши, звичайно, посміховиськом для всього повіту. Чи не відгомін це якоїсь справдішньої історії, що й Гоголь міг її чути, а то й скористатись при створенні відомого сюжету про своїх незмиренних Іванів? Почуєте також і легенду про поміщичка, який мав десь тут винокурню, оскільки ж для престижу перед банком виникла потреба збільшити кількість кріпаків, то ось і змайнула цьому панкові думка поїхати й прикупити реєстрових мертвих душ у сусідів,— правда ж, знайомий мотив?

Якщо справді тутешнє життя постачало подібні історійки, то чому ж їм, поряд із столичним, почутим від Пушкіна анекдотом, було теж не відлунитись через роки під всемогутнім пером Миколи Васильовича?

Аж ось, нарешті, й вона, славетна Яновщина. Небагато що лишилось у незмінності від тих літ, коли молодий Гоголь ходив тут доріжками свого саду, стояв над цим повноводим ставом, повитим тінями верб та місячним сяйвом.

Від давніх будівель не збереглось на садибі нічого, натомість з'явилося серед бур'янів навіть щось шлакоблокове... І ще дорога, якої раніше тут теж не було, зараз розтинає садибу навпіл, хоч куди доречніше було б іти їй деінде, в обхід...

Однак ставок, великий, чистий, на щастя, зберігся. Як головний орієнтир. Існує ставок у первісному вигляді, невтомні підземні джерельця живлять його.

На невеликому плотику Гоголь перепливав ці свої води, добуваючись того берега, де тулились селянські

хатки, де в самотньої жінки дівчата й хлопці збиралися на вечорниці,— з тих вечорів, повних пісень, веселощів, буяння юних безманірних пристрастей, не один образ, певне ж, відгукнеться в Гоголя на сторінках його повістей.

Крім ставка, зберігся ще й колодязь у центрі садиби, та є ще фундамент флігеля, того самого, в якому письменник любив працювати, де він часом усамотнювався надовго.

Скільки їх, нещадної сили вітрів, пронеслось над Яновщиною! Руйнував час, руйнували, доламували й люди. Нема будинку, де жили Гоголі, нема саду, що господар сам його розпланував, нема маленької церковці із дзвіничкою, що багато літ стояла на гоголівській садибі, позникали навіть садові стежки-алеї, що по них ходив молодий Гоголь чи, може, навіть сам їх і прокладав. «...Брат узявся робити алеї,— згадувала пізніше сестра письменника Ольга Василівна Гоголь-Головня.— Сам там був цілими днями... За час, поки він пробув у нас, прочистив усі алеї...»

Зникло, нема начебто й сліду. Однак зараз, почавши відбудовні роботи, дошукались молоді руки й до тих алейок, що вже опинилися під шаром землі та дернина, з розкопаних місць видобувають уламки червоної цегли: якась розкришилася, а інша ще майже ціла, це ж та сама, що її тут вкладали, може, якраз його руки. Нам показують розкопки цих щойно віднайдених алей, кожен уламок цеглини тепер нащадки беруть у руки майже благоговійно, хвилюючись:

— Від його стежок...

Отже, є слід, де лежали доріжки, блискотять живі води ставка, лист яворовий лягає на воду під тихим осіннім сонцем.

Ще раніше на тому місці, де Гоголь зустрічався з сільською молоддю на вечорницях, на співах, місцеві школярі посадили фруктові дерева й звели невелику альтанку. Мудрий старожил напоумив на це дітвору щоб не забулося місце. Щоб запам'яталось.

Такі речі й живлять надію. Віриться: все стане на своє місце, набуде колишнього образу Гоголева садиба, відновиться вона, постане з любові народної...

А ще ж є тут святе оте місце, де лежать батьки Гоголя — Василь Опанасович та Марія Іванівна, що походила з давнього козацького роду Лизогубів, перша порад-

ниця свого сина, котра, надовго переживши його, до кінця днів так і ходила в жалобі... Простір кругом, трава сивіє. Могилу Гоголів не одразу можна й помітити серед трав, одначе багато ж вона скаже серцю подорожнього...

Хоч як добре ви знаєте Гоголя, проте він стане вам іще ближчим при відвіданні його рідних заповітних місць. Відчутнішим стане. Зрозумілішим.

І садиба батьків, і неподалік неї урочище Яворівщина, яку Гоголь бачив з пасікою та зимівником, і його улюблена Стінка за річкою Говтвою, оте «зачароване місце», пізніше змальоване Тарасом Шевченком, де ліс стояв над урвищем, як стіна, де й зараз вам перехопить дух від безмежжя зарічанських просторів, що на північ ту відкриваються звідси; незвично відчуєте себе від справді якоїсь таємничості цього місця, від тиші дібровної, що аж темно, грізно нависає деревами звідусіль над цією ясною, в запашних травах галявинкою з цвітом дикої рожі та синіх васильків, що, певне ж, і при Гоголеві були... Все це та реальність, що живила його поетичний геній, схиляла на роздум, несла в собі для художника магію й чари життя, його вічне диво.

У формуванні творчої особистості, у цьому складному процесі беруть участь найрізноманітніші чинники. Для Гоголя, очевидно, найбільшим поетичним авторитетом була народна пісня, легенда й перекази того краю, серед якого він народився. Ніхто глибше не зазирнув у душу народної української пісні, як це зробив Гоголь. Вона оточувала його від колиски, була його атмосферою, його болем і захватом, в ній він відкривав незамутнену історію народу, з пісні він сам виростав, принаймні, якщо мати на увазі його ранній творчий період. Поряд з народною піснею, що їй потім письменник дасть глибокий аналіз, ще й нині ніким не перевершений, безперечно, мали значення для нього, для його естетичного розвитку й ці мальовничі, справді поетичні краєвиди місцевості, де минали його дитинство й юність, де відчуття волі й простору було таким, що потім уже ніколи не могло забутись, як і те рідне запашне повітря, що про нього письменник потім вигукне із столичної далечі у листі до матері, зізнаючись, як би йому хотілося «відірватися від задушливих стін столиці і подихати хоч мить повітрям села»...

Все для нього тут було дороге й заповітне. І все маємо зберегти.

Не лише в батьківській Яновщині (Василівці), а й в усіх цих районах — Диканському, Шишацькому, Миргородському,— де нам доводилось побувати, скрізь почувалась — у тій чи іншій формі — присутність Гоголя. Там він був. У тих гостював. З тими листувався... Повсюди Гоголь тут є в житті, він не став експонатом. І самі ці, наповнені новим життям краї, нині часом так і називають гоголівськими краями.

У сприйманні людей, в пам'яті народній слід письменника виявився куди тривкішим, ніж у тій розкришеній червонястій цеглі садових алейок, що їх уже в наші дні дослідники викопували в Яновщині.

Ще перед війною у Великих Сорочинцях було створено перший у країні музей Гоголя. Адже саме тут він народився, на березі Псла в біленькій хаті тутешнього лікаря, і хрестили немовля в оцій, ще за гетьмана Данила Апостола збудованій Спасо-Преображенській церкві, що нині й стоїть на крутому березі Псла, приваблюючи численних екскурсантів. Шість тижнів немовля перебувало в Сорочинцях, і вже після того Гоголі перевезли свого нащадка до себе на хутір Купчинський чи то пак у Василівку-Яновщину, як буде надалі зватись їхній маєток.

Чи справді Гоголь був народжений у глухій глушині, як це зображують декотрі із його біографів? Чи так уже слід приймати на віру оту, явно ж гіперболізовану миргородську калюжу, котрій, певно, й належало саме такою постати під пером великого гумориста? Чи, може, ради істини, варто сказати, що народився Гоголь у краю, де жила й діяла багатовікова культурна традиція, росте майбутній письменник у середовищі людей начитаних, що знають Горація і Пушкіна, й літопис Величка, навчається цілих сім років у першокласному на той час Ніжинському ліцеї. Вдома батько Гоголя пише комедії і сам ставить їх у Кибинцях в театрі Трощинського, а зовсім недалеко від Гоголів живе в Обухівці приязний до них старий мудрий Капніст, славнозвісний сатирик, філософ, чия ласка й благословення були даровані маленькому Гоголеві. А ще ближче до Миргорода, в селі Хомутець, біліє в парку палац Муравйових-Апостолів, де вечорами виступає «капелія

музикантів», де часто збирається передова, революційно настроєна молодь цього краю, молодь, що про неї ще почує Вітчизна. Господар маєтку Іван Матвійович Муравйов-Апостол людина високоосвічена, поглядів незалежних, він має величезну на багатьох мовах бібліотеку і трьох синів своїх виховав у дусі передових ідей епохи. Цей хомутецький маєток стає справжньою фортецею декабристів. Тут відбувались збори Південного товариства, бував тут Пестель, Бестужев-Рюмін та інші їхні сподвижники. І сама сім'я Муравйових-Апостолів віддала батьківщині трьох витязів, трьох рідних братів — Матвія, Сергія, Іполита,— цих чистих душею молодих людей, що героїчним життям своїм ствердять вірність обраному шляху. Сергій Муравйов-Апостол, як відомо, очолив повстання Чернігівського полку, смертельно поранений в голову, він був заарештований і страчений в Петропавловській фортеці разом з п'ятьма своїми товаришами, керівниками повстання.

Зараз в Хомутецькому маєтку навчається колгоспна молодь, тут же, у великому залі, де збиралися декабристи, влаштовано присвячений їм музей. Соколине гніздо безстрашних республіканців! Як козацький рід Апостолів поєднався у спільному прізвищі з російським знатним родом Муравйових, так Січ Запорозька, її республіканська патріотична традиція міцно й природно поєдналися тут з передовими ідеями декабризму.

Ось така це була «глушина»... Хіба ж не з таких «глушин» несли до столиць свій геній Бортнянський і Березовський та, зрештою, й сам Гоголь, і майже з ним водночас — Шевченко?.. Мужність синів цього краю гартувалась у походах Вітчизняної війни 1812 року, і багато хто з них повертався після Відня й Парижа додому з готовністю боротися проти царської тиранії, «Полярную звезду» читають у Ніжині, і сам Гоголь-ліцеїст старанно переписує до свого зошита волелюбні заборонені поезії Пушкіна. У Кибинцях, на спектаклях, де перед гостями зі всього повіту так охоче виступало подружжя Гоголів, їхній син міг — цілком імовірно — зустрічатися з синами старого Муравйова-Апостола, теж любителями театру, з тими молодими звитяжцями, котрі потім гідно зустрінуть навіть свою поразку в глибоких снігах між Білою Церквою і Васильковом...

Але ось над чим мимоволі замислюєшся: чому ніде в Гоголя ані словом, ані натяком не згадано про тих

«перших благовістителів свободи», про потрясіння 1825 року, коли кошмарило розправами весь цей край, всю країну, чому навіть через багато літ, навіть у приватному листуванні — ніде ані словечком?.. Ще одна загадка, яких немало, пов'язаних з іменем Гоголя...

А в Хомутці, в парку Муравйових-Апостолів досі росте від спільного кореня могутній триєдиний дуб, посаджений старим батьком на згадку про своїх синів-соколів. На їх честь сам він склав колись латиною елегію, що її, вже в перекладі, кожен може прочитати в парку біля того триєдиного дуба братів-декабристів. Голос горя, оригінальний твір давньої нашої літератури, хотілось би, щоб він був ширше відомий і сучасному читачеві, тож дозволю собі тут повністю навести текст цієї горьовитої сповіді, цей мужній батьківський плач.

ЕЛЕГІЯ ПРО ТРОЄ ЛАВРОВИХ ДЕРЕВ

Коли я три лаври садив молоді,
Три світлі веселки надій мені сяли.
В їх долю щасливу я вірив тоді!
І лаври мої розрослись, розцвіли.
Була в них і свіжість, була і краса,
Вони ні від кого не знали докору,
Плекали снагу на розлогім крилі,
Їм славу вітчизни підносити вгору
Й вінчати героїв своєї землі.
Та лихо не спало! Сам Зевс — владар неба
Вогонь свій пекельний на сад мій послав
І трійцю лаврову — дарунок для Феба —
Під корінь звалив, повалив, потоптав.
І тих, ким могли б не в одному сторіччі
Пишатись, забрали вогонь і вода,
А красенів-лаврів сумний садівничий
На коренях їхніх півмертвий рида...

Пливуть обіч траси в сонячнім мареві землі знаного не лише на Миргородщині колгоспу імені Тараса Шевченка, тоне в садах Зубівка, село, що було позначене ще на Бопланових картах і де знайшов у неспокійні часи братерський прихисток Давид Гурамішвілі... І ось уже встають на обрії корпуси сучасного міста...

Миргород.

Місто, що завдяки Гоголеві стало відомим на цілий світ.

Останніми роками Миргород посилено розбудовується, формується як місто-курорт, зі всіх кінців Радянського Союзу тисячі людей приїздять щорічно на ліку-

вання до цілющих миргородських джерел. Отакою виявилась гоголівська калюжа!

Район санаторіїв приваблює новітньою, досить вдалою архітектурою, що несе в собі творчу думку і чимось мовби гармонує з раніше збудованим у стилі українського барокко чудовим миргородським вокзалом, перед яким на майдані споруджено пам'ятник Гоголю. Всюди повно квітів, сучасний Миргород славиться своїми квітникарями.

Окрасою міста справедливо вважається Палац культури, оздоблений всередині мозаїчними панно на гоголівські сюжети,— це все творча праця заслуженого діяча мистецтв УРСР Степана Кириченка та Надії Клейн, відомих художників-монументалістів. Миргородські мозаїки, безперечно, визначне явище в мистецтві цього жанру.

Миргород — місто багатющої історії, і в ній завжди велика роль належала діячам літератури й мистецтва. Крім Гоголя, у Миргороді не раз бував Тарас Шевченко, тут народжувались натхненні строфи його поезій. Миргородці пишаються, що в їхньому місті народився Панас Мирний, пам'ятають, що вчителював тут і вів широку культурну діяльність серед населення Анатолій Свидницький, автор відомої повісті «Люборацькі», з ініціативи Свидницького було в повіті створено чи не першу на Україні недільну школу для селян. З містом на Хоролі назавжди пов'язав свою долю всебічно обдарований художник Опанас Сластіон. Талановитий ілюстратор Шевченкових «Гайдамаків», карикатурист, він у 1905 році активно співробітничав у прогресивних сатиричних журналах, мужньо виступав проти чорносотенства, потім ряд літ працював викладачем у Миргородській художньо-промисловій школі ім. Гоголя, в цьому самобутньому мистецькому закладі, що невдовзі відзначатиме своє 100-річчя.

Школа ця, перетворена пізніше в керамічний технікум, ще до революції славилась як пристанище народних талантів, творчість її вихованців, або гоголян, як звали їх жартома, завжди відзначалася демократизмом, активним засвоєнням українських народних традицій.

Є в цій школі-технікумі багата колекція художньої кераміки, зібрання, що протягом десятиріч поповнювалось відбірними найталановитішими виробами гого-

лян — учнів і викладачів. Який дивовижний світ розмаїтих образів і форм, світ краси, людської вигадки, мистецької довершеності... Ось де фантазія давала собі волю! Панують світлі сонячні тони. Вази декоративні, пишні сусідять з виробами мініатюрними, ласкавими, що таять у собі тепло народного жарту, а котрийсь дотепний жбаник ще й озветься до вас веселим написом: «Напийся, але не облийся»... А там он на цілу стіну цвіте брама з барвистої кераміки, то відомий усім мистецтвознавцям іконостас, перший із тих, що їх тільки два існує на світі,— один тут, у Миргороді, другий в Буенос-Айресі... Ще на початку століття приїхали знавці з Аргентіни, побачили це миргородське чудо, попросили прийняти замовлення:

— Зробіть і для нас...

Бо ж справді чудо: наче не з кераміки зроблено, а з живих польових квітів,— повними сонця весняними польовими квітами вся брама цвіте...

Кількандцять років тому сталась у технікумі пожежа. Художня колекція, як і все приміщення, опинилася під загрозою. І ось тоді всі ці гоголяни — вихованці й викладачі — в диму, в розпеченім повітрі, розкинувшись по сходах ланцюжком, обливаючись водою, щоб не затлілась одежа, з рук в руки передавали один одному з горішнього поверху всі оті, роками збирані, тендітні, що аж світяться, найтоншої роботи художні вази, тарелі, куманці, статуетки, все оте неповторне, що дісталося від майстрів-попередників...

А коли пожежу було вже загашено, коли змокрілі, розбентежені, в сажі та в сльозах від диму гоголяни зібралися на подвір'ї біля своїх врятованих художніх виробів, тоді й самі вони здивувались:

— Через стільки рук... З диму та полум'я... І — жодне не розбилось!

Певне, й Микола Васильович був би вдоволений, що школа така носить його ім'я.

В один із приїздів Гоголя в Яновщину по той бік ставка з'явився з його волі свіжо насипаний курганного типу пагорб,— Гоголь, оскільки Яновщина лежить у низовині, хотів мати поблизу таке узвишшя, щоб із нього йому було видно далі все довколишнє. Після смерті письменника не раз ночами підкрадались до цього пагорба шукачі скарбів, не раз вганялась в нього лопата тих, хто, довірившись легендам, і сам уявив, нібито в

тій ще не розритій могилі лежать закопані Гоголем якісь незліченні його коштовності. Наївні люди, нічні оті копачі, вони й не підозрювали, що найбільші свої скарби Гоголь залишив у житті цілковито відкритими! Залишив їх у вигляді цього блакитного неба й тремкого повітря, що разом з мальовничістю рідних ландшафтів та красою душі народної назавжди увійшли в його неоціненні твори, чию глибінь нащадки знову й знову відкривають для себе.

Яновщина, Миргород, Україна... Віриться: тільки т а к е життя могло створити Гоголя! Такі звичаї, така природа, такий народ...

Вересень, 1981

ГЕНІЙ СВІТЛОНОСНИЙ

Лев Толстой ще за життя здобув визнання світове, а його Ясна Поляна впродовж багатьох літ випромінювала потужне духовне світло для всього людства.

Могутній геній Росії, він завдяки своїм книгам і своїй титанічній гуманістичній діяльності став близьким усім народам, кожному, хто здатен цінувати прекрасне. Творча спадщина Толстого живою і незістареною входить у нашу сучасну епоху, бо ж правдивість, краса й людяність його художніх образів відповідають найглибшим духовним потребам та естетичним смакам людини соціалістичного суспільства.

Як письменник, Толстой починав свій шлях у літературі, що вже була на високій стадії розвитку, що мала чудову прозу Пушкіна й Лермонтова, незрівнянні повісті Гоголя. І все ж творча зоря Толстого від самого початку вразила його сучасників своїм розмахом, яскравістю, свіжістю новизни. З'явився художник, якому судилося відкрити в літературі нову епоху, витворити світ новий, що назавше буде пов'язаний з іменами автора «Війни і миру», «Анни Кареніної» і «Воскресіння». Для нас Толстой є одним із тих наймогутніших, хто створив світову славу російському класичному романові, славу, яка й донині зостається неперевершеною.

Творчість Льва Толстого, за визначенням Леніна, знаменувала собою «крок вперед у художньому розвитку всього людства» [1]. І що це так, можна переконатися й нині, окинувши зором світовий літературний процес, де художні відкриття Толстого, його творчі принципи зберігають всю свою життєвість, сприяють розвиткові сучасного художнього реалізму, невичерпність якого знов і знов виявляє себе в соціалістичній і всій прогресивній літературі світу.

Толстого називали найправдивішою людиною свого часу. Принцип правдивості він узяв для себе мистецьким девізом, і це дало змогу йому відтворити життя суспільства в усій істинності, складності, в усьому дра-

---

[1] Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 10.— С. 17.

матизмі незмиренних соціальних конфліктів. Живопис митця вражає розмахом і силою. Могуття його вистачило, щоб масштабно і поетично зобразити велич патріотичного подвигу народу і водночас з незрівнянною мужністю й художньою достовірністю затаврувати зло, систему безправ'я, засилля бюрократії, солдафонства, фальш і сваволю самодержавного ладу. Зіркий і проникливий психолог, Толстой сягає в самі глибини людської душі, відкриває нам найскладнішу її діалектику, і — що особливо важливо — він знаходить у тих глибинах не морок і безвихідь, не щось темне й фатальне, а джерела світлі й здорові; тим-то з творів Толстого й на читача віє здоров'ям, слово його пробуджує в людях віру в себе, дух життєствердний, це слово і новим поколінням дає надійну гуманістичну наснагу.

На відміну від мистецтва занепадницького, буржуазного, яке нині намагається здрібнити людину, здегуманізувати, знедуховнити її, спокусити куцою мрією споживацтва, отруїти чадом песимізму й відчуженості, на відміну від цього твори Толстого мають неоціненну здатність розвивати в читачеві все те людське, що закладено в його душі від природи, що в ній квітне з дитинства; вони, ці геніальні твори, загострюють у людині чуття найлюдяніше — чуття совісті, братерської рівності з іншими, здатність співчувати. Книги великого яснополянця виховують у людях розумну любов до життя, заповідають берегти життя й ні в кому не нівечити цей найвищий дар природи.

Як особистість, Лев Толстой пройшов складну еволюцію, напружений шлях внутрішнього саморозвитку. В пошуках істини він зазнавав немало блукань, і мук, і сумнівів, і тим дорожчий для нас його мудрий творчий апофеоз!

Своїм життям і творчістю Толстой ще раз засвідчує, як багато важить у суспільстві діяльність навіть окремої людини, якщо це людина-творець, якщо вона здатна глибоко вболівати за інших, якщо весь дар ума і серця вона до кінця посвячує служінню своєму народові і всьому людству. Толстой жив у незмиренну й жорстоку епоху, але своєю присутністю він мовби олюднював її, ішов крізь самодержавну ніч як безстрашний носій світла, вічного світла правди, і це в образі його для нас найістотніше. Тільки уявити на мить, що не

було б на землі таких, як Толстой, і як би збідніло людство, як зміліла б у своїх глибинах людська душа!

Кожен з народів нашої Батьківщини відчуває на собі теплий доторк генія Толстого. Україна, вшановуючи великого російського класика, з особливою любов'ю вглядається в образ видатного гуманіста, який не був байдужий до нашої культури і до самої долі нашого народу. Для нас важливим є все, що рідинило Толстого з Україною. Глибоке його зацікавлення постаттю та філософськими поглядами Григорія Сковороди, і висока оцінка поезій Тараса Шевченка, і зустріч Толстого з славетним нашим істориком академіком Яворницьким, і ті почуття, що викликав у нього наш класичний «театр корифеїв», зокрема творчість чарівниці сцени Марії Заньковецької та Марка Кропивницького,— все це факти із ряду тих, які засвідчують, що інтерес Толстого до нашої культури був не випадковим, він виявляв симпатії саме тим діячам культури на Україні, чия творчість — як та ж поезія Кобзарева — була сповнена духом народності й демократизму, приваблювала глибиною почуття, ясним поглядом на світ, гуманістичною здатністю розгледіти в трудовій людині опору життя, взірець моральності й душевної чистоти.

Слово Толстого вже в ті часи знаходило на Україні палких прихильників, заволодівало умами передової української інтелігенції. Відомо, як прислухалась Україна до думки Івана Франка, а для нього Лев Толстой виділявся на похмурому фоні «царства темноти» як постать величава й світла, що була втіленням майже всього того чистого, ідеального, що давала світові тогочасна російська культура. Толстой, за словами Франка,— це величезний поетичний талант, а також величезна глибина, щирість і самобутність морального почуття.

Золоті мости дружби зводились саме такими людьми.

Для нас дорогим є кожен факт духовної спільності наших культур, взаємопідтримки наших народів у минулому, бо ж це сприяє розвиткові взаємонаснажливої дружби наших народів-братів і сьогодні в нових, соціалістичних умовах життя.

Кілька років тому до Ясної Поляни завітали учасники Декади української літератури й мистецтва в Російській Федерації. Можна уявити, з якими почуттями ішли того дня посланці України до оселі автора «Війни і миру»: ішли, як на зустріч із вічно живим, несучи улюбленому

письменникові квіти шани, і теплоту сердець, і пісні свої, і світлі думи нашого народу!

150 років виповнюється з дня народження Льва Миколайовича Толстого — людини, що ввібрала в себе пристрасті й боріння цілої епохи, того, хто став душею свого часу, його тривожним і мужнім сумлінням.

З нагоди славетного ювілею вітаємо братній російський народ, що дав світові художника-велетня, вітаємо російську культуру, що виростила майстра такого масштабу, шлемо добрі побажання сучасним письменникам Росії, які, розвиваючи багатющі традиції класики, пліч-о-пліч з письменниками всіх націй і народностей Радянського Союзу успішно творять сьогодні єдину своїми комуністичними устремліннями багатомовну й багатобарвну літературу народів нашої Вітчизни.

Толстой — краса і гордість вітчизняної літератури. Толстой — це гідність і честь великого мистецтва гуманізму, мистецтва, що звеличує людину і кличе її усвідомити свою місію бути будівничим життя, усвідомити себе дбайливим господарем планети, творцем справді братерських, мирних і гармонійних взаємин між людьми.

Геній Толстого будуючий, світлоносний і тому — невмирущий: жити йому у віках!

У рік смерті Гоголя, мовби на зміну йому, виступив на літературну арену юнак Толстой, опублікувавши в «Современнике» свій перший твір — повість «Дитинство». То було велике світання. У літературу прийшов трудівник богатирської сили, художник, якому судилось піднести вітчизняне письменство до рівня світових вершин.

Вже в ранніх творах Толстой звертає свій зіркий, проникливий погляд у народне життя, проймаючись гарячим співчуттям до тих, що орали землю і сіяли хліб, до тих, хто в часи лихоліть умів зі зброєю в руках постояти за Вітчизну. Толстой бачив, що саме на їхніх плечах трималася тогочасна Росія. І першою його любов'ю був простий люд, проста солдатська сім'я доблесних захисників Севастополя. «Дух в войсках выше всякого описания,— захоплено повідомляє підпоручик-артилерист Толстой в одному з листів до брата.— Со времени Древней Греции не было столько геройства».

Незабутні севастопольські враження, патріотичне синівське захоплення подвигом свого народу, його муж-

ністю і відвагою якраз і надихнули потім Толстого на створення грандіозної художньої епопеї, якої не було з часів «Іліади»,— на створення «Війни і миру».

Широкою, могутньою, як Волга, рікою текла його величава творчість.

Будучи національним генієм російської літератури, Толстой безмежно дорогий усім народам нашої країни. Ще в чорні роки царської реакції його ім'я стало близьким і рідним для українського народу, для української культури.

Київські і харківські студенти йшли на каторгу за розповсюдження творів Толстого.

В дні, коли відлучений від церкви письменник зазнавав найжорстокіших цькувань і переслідувань, Марія Заньковецька вклонилась йому від українського народу.

Гуманізм Толстого, його невтомні шукання нових, світлих шляхів, його невщухаючі болі за становище безправного трудового люду — все це передавалося з Ясної Поляни і на Україну, глибоко хвилюючи наш народ. «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених».

Це щире пристрасне слово, що вирвалося ще тоді з грудей Івана Франка, чи не найбільше стосується саме творчості Толстого.

Дієвість його творів була і нині є величезною.

Всесвітньовідомі романи «Анна Кареніна», «Воскресіння», повісті «Хаджі-Мурат», «Козаки» та інші твори Толстого своїм вістрям були спрямовані на викриття жахливої потворності кріпосницько-буржуазного ладу, колоніальної сваволі самодержавства. З відвагою і чесністю справді народного художника Толстой підняв своє гнівне перо проти цілого класу трутнів-експлуататорів, проти всієї системи безправ'я і насильства над людиною. Ні пуста й продажна придворна камарилья, ні офіційна церква, ні буржуазний суд, ні жорстока й фальшива буржуазна мораль — ніщо не уникло його нещадної критики. Як ніхто, він умів зривати з кривдників усі і всілякі маски, бичувати зло, в якій би воно не маскувалось одежі.

Титанічною своєю працею Толстой могутньо збага-

тив світову літературу. Книги, написані його рукою, залишаються і в наш час неперевершеними. Геніальний художник слова, заглиблений усім корінням своєї творчості у рідний грунт, Толстой був і залишається національною гордістю великого російського народу, окрасою російської літератури. Водночас творчість Льва Толстого була і є школою майстерності для всіх поколінь радянських письменників.

Повне, багате життя він прожив, неоціненну спадщину нам залишив. Зі світлої висоти наших днів особливо виразно видно його велич.

Навіть серед великих своїх сучасників Лев Толстой виокремлювався могутньою силою впливу на духовне життя людства. Воістину безмежною була влада образів художника, його пристрасна думка гуманіста. Незаперечним був художницький і моральний авторитет письменника. Світлоносний дух його творчості і самої його особистості крушив перепони, розпросторювався, не знаючи меж, полонячи уми й серця людей усіх націй і рас.

Ясна Поляна стала загальновизнаною духовною столицею, куди спрямовувались погляди сучасників, тягнулися душі багатьох і багатьох, хто шукав правди й справедливості, хто прагнув з уст мудрої людини почути відповіді на основні, найголовніші, найпекучіші питання часу, почути їх із уст того, кому здавалося, що Ясна Поляна прокладе нові стежки в житті, накреслить шляхи розвитку людства. Нехай не всі відповіді Толстого витримали перевірку часом, історією, та нам він дорогий у всій своїй цілісності; адже і його внутрішні глибокі суперечності свідчать про те, наскільки складна в своїй суті людина, який важкий її шлях до самопізнання і вдосконалення. Перед нами ще один — і незвичайний — приклад того, яким болісним є творчий пошук справжнього художника, якою ціною добуває він зерна істини, нев'янучу красу своїх шедеврів.

Вік електроніки, вік найновішої технічної цивілізації аж ніяк не применшив значення творчості найвидатнішого російського класика. Дійовий гуманізм Толстого, його любов, його біль, боріння, пошуки, сумніви і надії — все це живе й для наших сучасників повнокровним життям, допомагає творити нову, соціалістичну культуру, відстоювати і примножувати духовні цінності людства. Толстой — з тих художників, які зміц-

нюють дух, бентежать сумління, загострюють моральні почуття кожного, хто усвідомлює свою відповідальність за все, що діється на землі, за грядущий день людства.

Радянська багатонаціональна література органічно сприйняла величезний художній досвід автора «Війни і миру», «Анни Кареніної», «Воскресіння», його традиції набули розвитку в літературах кожної з наших соціалістичних націй і народностей. Художня проза Толстого завжди буде для нас прикладом глибокої правдивості митця, чий геній малював образи сучасників могутнім реалістичним пензлем, щедро створював картини життя з його океанною повнотою, де поезія людських взаємин природно поєднувалася з безстрашним викриттям соціального зла, потворності, святенництва і лицемірства антагоністичного суспільства. Реалізм Толстого знаменував собою новий етап у розвитку світового роману, в прагненні літератури до всеосяжного зображення життя, з усією складністю його проблем соціальних і моральних, філософських і естетичних, тих корінних проблем, що їх висуває епоха перед людиною й людством.

Толстой-художник завжди приваблюватиме нас прозорістю і ясністю письма, дивовижною простотою, що досягалася величезними зусиллями, найсуворішою вимогливістю майстра до себе. Перший письменник епохи, він усвідомлював усю значущість свого покликання, масштабність ролі, уготованої йому долею, велич праці, звершуваної в ім'я сучасників і наступних поколінь.

Непогамовний і дужий дух Толстого назавжди збереже істинно гуманістичну сутність, завжди будитиме людську совість, зміцнюватиме людей у їхніх випробуваннях, у поступі і прагненні до прекрасного.

Національний геній Росії, котрий виріс на російському грунті, Толстой став голосом людства, нашою спільною славою і гордістю, для нас він є та особистість, що явила світові титанічну могуть творчих сил людини, її дерзновенного творчого духу.

Ще наприкінці минулого століття, пояснюючи українським читачам виняткове значення творів Льва Толстого, Іван Франко з притаманною йому влучністю відзначав характерні риси автора «Севастопольських оповідань» та «Війни і миру», звертав увагу на витон-

ченість його психологічного аналізу, пластичність у зображенні життя, спокій і гармонію, сувору предметність толстовського живопису, цінуючи понад усе головну якість цього письменника — його прагнення до правди, правди в усьому, природність і простоту в зображенні людей, природи, людських вчинків, неприйняття будь-яких словесних ефектів.

Думаю, кожна з наших національних літератур тією чи іншою мірою відчула на собі чудодійний вплив генія Толстого, його епохальних художніх відкриттів. Класичний російський роман і передусім романи Толстого полонили читача не лише своєю масштабністю, епічним розмахом,— загальне визнання вони здобули своєю гуманістичною спрямованістю, палким захистом людини.

Відомо, що творчо обдарована особистість проходить складний процес розвитку, багато талановитих митців, у тому числі й ті, яких явив світові XX вік, часом, надто ж на ранніх стадіях творчості, кипучу свою енергію витрачали на різноманітне експериментування, яке далеко не завжди виявляється достатньо життєвим і плідним. Для Толстого, навіть раннього, літературна техніка ніколи не ставала самоціллю, він бачив у літературі не приголомшливий звукопис, не царство метафори — він бачив у ній передусім духовний хліб людини, силу, здатну наскрізь просвітлювати життя, виявляючи в ньому все істинне, силу, здатну розбурхати сумління, втамувати спрагу знемагаючого духу. Саме такий підхід до літератури, усвідомлення її величезної гуманістичної місії допомагали Толстому гостро відчути безплідність літератури декадентської, яка так бундючно заявляла про себе на порозі XX століття, і ця ж його переконаність, віра у величне призначення мистецтва проявились у тому захопленні, яке у Толстого викликали твори, позначені чистотою і глибиною почуттів, печаттю істинної народності. Слід нагадати, скажімо, як глибоко цінував Толстой поезію Тараса Шевченка, де з особливою силою виявлені волелюбність і моральна краса душі трудової людини, непохитний народний дух.

Спорідненими за духом були для яснополянського мудреця і твори мандрівного українського філософа Григорія Сковороди, його непогамовні пошуки правди і моральний максималізм. Цікавився Толстой також

діяльністю нашого істинно народного «театру корифеїв», чия самовіддана праця була співзвучною і драматургії Толстого, і його багаторічним зусиллям на ниві народної освіти.

Багато чим завдячує Толстому наша радянська багатонаціональна література. Океанський розмах його творчості поряд з глибинним проникненням в таїну людської психології, майстерність у зображенні найтонших порухів внутрішнього життя, всієї гами почуттів, «діалектики душі» людської, поетичне, майже античне захоплення красою і гармонійністю людини, якщо вона справді людина, якщо вдалося їй осягнути науку життя за законами совісті і справедливості,— все це для нас пов'язане з ім'ям Толстого, все це багатство розуму, серця є нині набутком всезагальним.

Мабуть, жодна з літератур Заходу і Сходу не лишилась байдужою до відкриттів Толстого, які перехопили чимало досягнень сучасного світового мистецтва. Будь-яка з національних культур звертає вдячний погляд до цього митця і мислителя, який і донині здійснює своїми книжками титанічну і найлюдянішу працю.

В умовах сучасного світу, де конфлікти соціальні, расові в поєднанні з науково-технічною революцією набули небаченої гостроти, гранично ускладнюючи життя людини, коли сучасна цивілізація, поряд із досягненнями, які стократно примножили могутність людини, водночас породила й низку явищ, раніше невідомих, жахливих, огидних, антилюдяних,— у цих умовах по-новому сприймаються тривоги Толстого і його суворі перестороги, як і його пристрасне піклування про нормалізацію життя людського суспільства, про взаєморозуміння між людьми, думки про зростаючу роль морального начала в духовному розвої людства. І сьогодні Толстой змагається, духовною скелею протистоїть потокам низькопробного чтива, антигуманізму тієї культури, яка обслуговує ситих, яка полишає на долю трудової людини роль піщинки на вітрі історії, несе їй вірус відчаю і зневіри.

Лев Толстой — це саме здоров'я мистецтва, його честь і достоїнство! При всій нещадності до пороків життя, до всіх форм насильства, облуди, фальші це мистецтво сповнене світла, воно оспівує людину, живить її надією.

Є в Середземному морі, серед згаслих вулканів —

вічно діючий, знайомий морякам усього світу вулкан, бо служить їм ніби за маяк. Щоночі, розсуваючи темряву, палахкотить від нього у небі заграва, і знають люди на кораблях, що в будь-яку негоду, у найгрізнішу буремну ніч ніщо не згасить цю величезну заграву, яка жевріє і жевріє вгорі на хмарах, остерігаючи і напучуючи тих, хто в дорозі.

Таким вічно діючим вулканом уявляється мені Лев Толстой, його благородна безсмертна творчість.

1978

ПЕРШИЙ СИМФОНІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Зовні спокійним, урівноваженим, безтурботним життям жив цей чоловік. Для чиновницької Полтави був він відомий як Панас Якович Рудченко, сумлінний службовець губернських установ, для народу ж українського він став Панасом Мирним, улюбленим письменником, захисником трудового люду, автором класичних художніх творів. Вихований на великих традиціях Тараса Шевченка й російських революційних демократів, Панас Мирний з дивовижною послідовністю й гідністю виконував свою місію народного художника. Випало йому звершити труд сміливий і чесний, труд величезного розмаху. Епічні художні полотна Панаса Мирного, його соціально-психологічні романи з народного життя, нарівні з першими пролетарськими повістями Івана Франка, ознаменували собою цілу епоху в розвитку української художньої прози.

Родом майбутній письменник був з тихого гоголівського Миргорода; там, у сім'ї дрібного урядовця, він народився 1849 року і ще підлітком змушений був піти батьковою стежкою — поневірявся писарчуком по канцеляріях різних повітів, наполегливо осягаючи науку бухгалтерських книг, водночас намагаючись збагнути й науку набагато складнішу: як вистояти, не загрузнути в чиновницькому болоті, як зберегти незаплямованим усе краще в душі, поставити свої здібності на службу народові. Ні в молодості, ні пізніше Панас Мирний не прагнув до службової кар'єри, не був він чинолюбом, зате повною мірою володів пристрастю правдолюба. Служба по канцеляріях заради шматка хліба була обтяжливою, завдавала немало гіркоти, однак для вдумливого, вразливого юнака не минула вона безслідно: адже саме в цей час майбутній письменник-реаліст особливо близько стикався з світом безправ'я, свавілля, з безмежним горем народним, яке згодом на повний голос залунає в його книжках. На власні очі він бачив довкола кричущу соціальну несправедливість, ганебну систему невпинного визиску й приниження людини, де право було лише на боці сильних, було спільником тупої жорстокості, а не розуму й таланту.

З часом Панас Мирний переїжджає до Полтави. Тут, у губернському місті, він оселився надовго, тут же 1920 року й завершилось його життя. Не багате було воно на зовнішні події: вдень — служба, години нудних занять за казенним столом, а ввечері, коли всі відпочивають, Панас Якович, повернувшись додому й скинувши мундир, сідає за інший стіл, інтимний, щоб взятися за своє відточене, правдиве й невтомне перо.

І так упродовж десятиліть.

Ця людина свого часу здавалася для декого дивною, навіть загадковою: як, мовляв, співіснують в одній особі затягнутий у мундир чиновник, що ревно виконує свої обов'язки, і такий нещадний критик існуючого ладу, пристрасний викривач соціальної несправедливості, чиї кращі твори протягом багатьох років були під забороною царської цензури? Чи нема тут трагічного роздвоєння особистості, душевної дисгармонії, які могли відбитися й на самій якості творів?

Ясна річ, становище письменника було незвичайним, не раз воно ускладнювало йому життя. Існує напівanекдотична оповідь про те, як заледве чи не на одному й тому столі зустрілися височайший указ про надання чиновникові казенної палати Панасові Рудченку звання дійсного радника «за отменно старательную службу» і жандармський циркуляр про розшук якогось «Панаса Мирного», що нібито перебуває в губернії на нелегальному становищі... Поєднувати казенну службу з напруженою літературною працею та ще писати мовою, що викликала постійні підозри, було нелегко, і все ж говорити тут про внутрішнє роздвоєння не доводиться, його в цьому разі, за слушним висловом академіка О. Білецького, було не більше, «ніж у віце-губернатора М. Є. Салтикова, який одночасно був сатириком М. Щедріним».

Натура Панаса Мирного радше мала б вражати дослідників саме своєю внутрішньою цільністю, силою духу, непохитністю митця, що зберіг до кінця своїх днів вірність творчому обов'язку, покликанню, яке він розумів як безкорисливе, самовіддане служіння народові. Не заради слави трудився Панас Якович — до слави він ставився спокійно. Була мета, висока й благородна, яка спонукала його працювати ночами, вслухаючись у голоси, що долинали з мороку віруючої дійсності. Цілеспрямована, зігріта глибокою любов'ю до

народу, творчість письменника найвірогідніше від усього засвідчує, чим жила ця людина — суворий літописець епохи. Із найнадійнішого джерела — з книжок Панаса Мирного — ми безпомильно дізнаємося про його сокровенні думи й прагнення, дізнаємося, ким він був, у що вірив, в ім'я чого самозабутньо трудився. Варто прочитати бодай один із творів Панаса Мирного, і нам стане ясно, що під сукном віцмундира в цій людині билося палке серце патріота, справжнього гуманіста, митця глибоко демократичних переконань, серце, яке ніколи не остигало в своїй притаєній, нерекламованій любові до всіх тих безправних, знедолених і ображених, про яких деякі «народолюбці», сягнувши чиновницького успіху, часом швидко забували.

У своїй великій літературній спадщині Панас Мирний залишив нам твори багатьох жанрів: оповідання, нариси, вірші (власні й перекладні), п'єси, серед яких вирізняється драма «Лимерівна». Створена на основі фольклорної балади XVIII ст., вона надовго ввійшла до репертуару українських театрів. Як і інші наші класики, писав він також для дітей, писав тепло, з тонким розумінням психології дитини. Знаний він і як автор високохудожніх повістей, зокрема повісті «Лихі люди» (1877) про різночинну інтелігенцію того часу. Однак творчих вершин своїх Панас Мирний досяг у жанрі соціально-психологічного роману; для нас він передовсім творець масштабних, сильних своєю правдивістю монументальних полотен, художній живопис яких дає надзвичайно багате уявлення про сучасне письменникові суспільство, про життя пореформеної України з її напруженою похмурою атмосферою, в якій дедалі ясніше змигували блискавки майбутніх революційних грозовиць. Битва, власне, вже йшла, соціальний антагонізм досягав граничного напруження, і за цих умов правдиве слово письменника-демократа мало могутню викривальну силу. Недарма царська цензура систематично спотворювала, а то й зовсім забороняла його твори, та й сам письменник, як і інший уславлений полтавець Володимир Короленко, упродовж багатьох років перебував під таємним наглядом, що стало відомо лише після революції.

Епоха скажених заборон, дискримінацій, переслідувань не щадила передову думку: кожен з творів Панаса Мирного з величезними труднощами пробивався до

читачів. Перше його оповідання «Лихий попутав» (1872) було надруковане у Львові (завдяки сприянню Івана Франка), а перший роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», що його Панас Мирний написав у співавторстві з братом, після довгих поневірянь вийшов 1880 року в Женеві і тільки звідти нарівні із забороненою літературою міг з неабиякими труднощами потрапити в межі імперії, на Україну. А деякі інші твори взагалі лише частково опубліковані за життя автора, серед них і широко відомий тепер читачам роман «Повія». І досі гірко усвідомлювати, що цей вершинний у художній спадщині письменника твір, якого так чекали сучасники, в повному вигляді став доступний читачеві тільки за Радянської влади...

Уже першим твором Панас Мирний звернув на себе увагу. Іван Франко, що мав дивовижний хист вгадування талантів, що по юних перших віршах Лесі Українки провістив їй блискучу поетичну долю, цей ясновидець зумів і в першому оповіданні Панаса Мирного розгледіти почерк неабиякого художника. Прогнози ці невдовзі підтвердилися. Нові твори, навіть окремі розділи, фрагменти, приносять Мирному славу вимогливого майстра, він заживає загальної поваги серед своїх літературних побратимів. Зі словом визнання й привіту входили до його гостинного дому Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Василь Стефаник та інші видатні письменники, діячі української культури, що з'їхалися в 1903 році до Полтави на відкриття пам'ятника Іванові Котляревському. Панас Мирний був для них вірним і надійним сподвижником.

Тільки буржуазно-націоналістична критика обходила Панаса Мирного своєю увагою, бо він не вкладався в прокрустове ложе її схем і уявлень: адже художник цей, створюючи свої колоритні народні образи, розкриваючи процес найжорстокішої експлуатації селян поміщиками (в тому числі й своїми одноплемінними земляками), процес зростаючої поляризації сил у місті й на селі, не залишав місця для націоналістичних вигадок про «безкласовість», «безбуржуазність» української нації. Яка вже там «безкласовість», коли на зміну нещодавньому кріпацтву з узаконеним свавіллям, з диким самодурством пана та його посіпак приходять хижаки не менш, а, може, й більш намуштровані в умінні душити й грабувати, виявляють себе людолови нової,

капіталістичної хватки... Здирники, лицарі наживи, не знають вони пощади до людини праці, якій нічого іншого не залишається як або гинути, скніючи в злиднях, або з рішучістю приречених ставати, закипаючи ненавистю, на шлях безкомпромісної визвольної боротьби.

В юності Панас Мирний був пов'язаний з нелегальним революційним гуртком, що існував у Полтаві, під час трусу в нього виявили заборонені книжки, серед них «Голоси з Росії» — неперіодичний збірник революційного спрямування, що його видавав у Лондоні Герцен, а ще раніше він одкрив для себе бунтівну поезію «Кобзаря» й сповнені гніву статті «Современника» — все це становило той духовний грунт, який, разом з узятими безпосередньо з навколишньої дійсності враженнями, живив творчість Панаса Мирного.

Як справжній митець, він, незважаючи на позірну відчуженість од світу, був чутливий до всього, що відбувалося довкола, — з ентузіазмом, скажімо, зустрів письменник події 1905 року, відразу мовби помолодівши, вітав він революційну бурю по-юнацькому дзвінкими, сповненими радісного піднесення віршами.

Та це буде потім. А поки що письменник подорожує з Полтави до Гадяча, не поспішаючи їде на возі й, оглядаючи залиті весняним сонцем рідні краї, роздумує над долею народу. Про цю поїздку є в Панаса Мирного художній нарис, який так і називається «Подоріжжя од Полтави до Гадячого». Нарис примітний тим, що в ньому вже знаходимо ядро майбутнього роману, художній ембріон того твору, якому випало стати віхою в розвитку української дожовтневої прози. Почута під час мандрівки розповідь про сільського розбійника і була першим творчим імпульсом для багатолітньої дослідницької праці письменника, в якій узяв участь і рідний брат Панаса Мирного Іван Якович Рудченко (літературний псевдонім Іван Білик). Наслідком їхньої творчої співдружності й став роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», що охопив майже столітню історію українського села, його боротьбу проти кріпацтва, солдатчини, грабіжницької реформи 1861 року й усіх нових форм гноблення. Близько чотирьох років (1872 — 1875) було віддано роботі над цією селянською епопеєю. Підказаний життям образ головного героя, сільського протестанта, який виведений у романі під ім'ям Чіпки, привернув увагу письменника, напевне,

передовсім тим, що давав змогу показати натуру сміливу, сильну, натуру, яка від природи мала благородні задатки, але так і не знайшла в житті простору для своїх первісних добрих поривань. У молодості Чіпка — горда й незалежна людина, він ладен стати на оборону правди людської, він здатний на вчинок безкорисливий. Іноді такі натури виявляли себе в справах героїчних, їхні імена, як, приміром, імена Олекси Довбуша чи Кармелюка, народ оповивав легендами. Потенційно, внутрішнім ладом душі Чіпка чимось рідня цим натурам. Проте на відміну од них він пішов іншим шляхом, не став народним героєм, захисником вольниці й прав людських; Чіпку ми бачимо в іншому зламі його соціальної долі: понівечений, морально скалічений у нерівній боротьбі із системою гноблення й несправедливості, він, що подавав великі й світлі надії, в кінці роману деградує, втрачає людське обличчя, стає бандитом, кривавим убивцею, якого зрікається навіть рідна мати. Суворий реалізм письменника виявився і в тому, що він «не пожалів» свого героя, у всій нещадності показав його складну життєву еволюцію. З-поміж багатьох грунтовно виписаних характерів, що оточують Чіпку в романі, хотілося б виокремити образ його матері — уособлення народної моралі, а також образ коханої героя, чистої душею Галі, яка стала одним з найпоетичніших жіночих образів у нашій літературі. Створюючи образи матері й дружини, які осудили злочин Чіпки, письменник мовби наголошує на тій здоровій моральній першооснові, що притаманна трудовому народові, Чіпці, на совісті якого кров невинних людей, нема виправдання ні серед односельців, ні серед його рідних, хоч він був і дорогий їм. Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» у підзаголовку має ще одну (і, гадаю, не лише для цензури придуману) назву: «Пропаща сила». У ній ключ до розуміння і художнього задуму загалом і зокрема центрального персонажа твору, якого письменник змалював у всій суперечливості характеру, у всій складності його бентежної долі. У ній — роздуми художника про незреалізовану, «пропащу силу» людини, яка народжена була для справ, можливо, значних і прекрасних, але яка так і не розкрилася в своїх потенційних якостях і можливостях.

Тема «пропащої сили», незреалізованості, нерозквітлості людини упродовж багатьох років хвилювала пись-

менника. З винятковою силою звучить вона в романі «Повія». В основі роману — трагічна історія селянської дівчини Христі, яку самі умови життя штовхають на ганебний і згубний шлях повії — міської проститутки. Долю своєї героїні митець досліджує з усією ретельністю, він показує, що її падіння соціально зумовлене, що в цій конкретній, індивідуальній долі відбилася вся жорстокість тодішньої дійсності. Роман цей — про трагедію жінки в умовах буржуазного суспільства, де нелюдськість виявляє себе в найгрубіших і найпотворніших формах. Епічний талант Панаса Мирного розкрився в «Повії» особливо глибоко й усебічно. Під час читання його твору несамохіть виникає уявна паралель з «Воскресінням» Толстого, спадають на думку інші шедеври світової літератури, присвячені жінці.

Можна уявити, яке враження справила б ця гнівна, звинувачувальна книжка, якби була повністю опублікована свого часу, якщо вона так глибоко хвилює читача й тепер, коли давно вже відійшли в минуле події й звичаї, зображені в ній, трагедія і гіркота людської безвиході. І в цьому романі, як і в попередньому, перед нами постає ціла галерея людських характерів, виписаних грунтовно, докладно, психологічно точно. Панас Мирний, маючи рідкісний хист змальовувати індивідуальний, одиничний образ людини, водночас умів вільно, живописно створювати мовби колективний образ цілого суспільства в усій гостроті його соціальних конфліктів, в напруженому русі життя.

Незвичайної вибухової сили драматичний заряд твору: весь він перейнятий болем митця за зневажену людську особистість. Розповідаючи про улюблених героїв, Панас Мирний нерідко бував ніжний, ліричний, але чудово володів письменник і пером сатирика, про що свідчать чимало сторінок «Повії», де митець різко викриває тих, кого ненавидить. Адже він їх чимало бачив, знає їхню цинічну філософію. «Життя — удача... Бери від нього все... Не лови гав» — це Проценко, один з тих, хто в молодості заграв з мужиками, записував народні пісні, а потім і сам став енергійним шукачем наживи, рвачем і пристосуванцем, який нічим уже не відрізнявся од інших царських держиморд. Люди такого типу оточують Христю, в'ються довкола неї гадючим клубком, і письменник терпеливо розплутує цей клубок.

Роман «Повія» щільно населений, часом рамки його величезні: по суті, в цьому творі вмістилася ціла епоха з усіма пристрастями. Широко, докладно, в мудрій неквапливості плине оповідь. Тут, як, можливо, в жодному іншому творі письменника, відчувається впевнена рука майстра. У пластиці образів, у глибині психологічного аналізу, в досконалості композиційної побудови й епічному охопленні дійсності втілилася зріла думка й досвід митця. Перед нами не просто трагічна історія знесиленої селянської дівчини, яка пройшла через усі кола буржуазного пекла і яку з глумом викинули на узбіччя життя,— письменник з усією пристрастю митця-гуманіста розкриває перед читачем обставини морального падіння й руйнування людини — явище, вельми характерне для суспільства визиску й безправ'я. Панують тут вовчі закони, право сильних, промітних. Ми бачимо цілу зграю ситих хижаків, що увиваються коло Христі, позбавленої родинної й соціальної підпори, бачимо нахабні пики всіх цих процвітаючих буржуа, здирників, картярів, які привільно почуваються в світі жорстокості й наживи, не відаючи найменших докорів сумління від того, що хтось стає жертвою на їхньому неправедному шляху, падає розчавлений, знищений назавжди.

Панас Мирний зображує події на тій історичній стадії, коли, формуючись, ще тільки визрівала для майбутнього нова соціальна сила, вирішальна сила століття, яка, вирвавшись із темних підземель шахт, із заводських брам, змете всіх цих лошакових, проценків, колісників і загнибід, що глумилися над беззахисною Христею і подібними до неї. В кінці роману Христя гине під тином, замерзає біля батьківського порога, де колись вона була молода й щаслива. У своєму передсмертному сні, що скидається на сон Віри Павлівни з роману Чернишевського «Що робити?», нещасна жінка бачить життя інше, світле й справедливе, життя утопічне, в образі якого, проте, вилилися найзаповітніші думи митця-гуманіста, віра його в краще майбуття.

Роман «Повія», безперечно, є надбанням не лише однієї національної літератури, перед нами художня вартість світового виміру.

З появою романів і повістей Панаса Мирного в українську художню прозу ринула повінь народного життя з усім розмаїттям людських характерів, із істинністю

народного мислення, з незвичайно багатим емоційним світом простих людей. Погляд письменника найчастіше спокійний і мудрий, однак ніде він не приховує, на чиєму боці його глибинні симпатії. Найближчі йому люди прості, нехитрі, люди, що не втратили почуття честі й совісті. Це й сільські правдолюбці з маси, розореної куркулями, спролетаризованої бідноти, це також молоді інтелігенти з різночинців, які відчувають свій кревний зв'язок з народом і в ім'я його майбутнього стають на шлях подвижницької революційної боротьби. Образи інтелігентів добре вдавалися Панасові Мирному, вони становлять суттєву частину його творчості, позначеної рисами новаторства і в цьому розумінні.

Панас Мирний залишив нам художній синтез своєї доби, галерею повнокровних образів, народних характерів, що мають велику силу соціального узагальнення. З пильністю досвідченого психолога він досліджує вчинки своїх героїв, приховані причини їхньої поведінки, дає художній генезис цілих соціальних прошарків у їх розвитку, зв'язках і суперечностях. Ніде, одначе, в соціальних скупченнях письменник не випускає з поля зору окрему особистість, її індивідуальну неповторність. Глибоке розуміння людської душі, психологічна й соціальна зіркість, гармонійне поєднання художнього аналізу й синтезу особливо сильно виявилися в роботі над романом «Повія», що ввібрав у себе все краще з можливостей письменника, з його творчих шукань. Книжка ця писалася впродовж багатьох років, Панас Мирний не поспішав з її завершенням, працював над нею з підвищеною вимогливістю. Він свідомо ставив перед собою мету написати твір, який мав би значення не тільки для рідної літератури, а й викликав би загальнолюдський інтерес. В одному з листів до М. Старицького (в 1882 році) Панас Мирний писав: «Годі нам бавитися сякими-такими казочками, та приповісточками, та плачем-співом, хоч і щирим, та бездужним,— пора нам глянути ясними очима на нашу роботу, пора додати їй, окрім любові, і освітнього погляду, і посидючої праці».

Вірний цьому правилу, автор посилено працював над кожною з частин роману «Повія», а всім, хто намагався квапити його із завершенням роботи, відповідав, що ще й ще мусить трудитися, відкинути «зайве», а «невисловлене — висловити».

Так творилася ця епопея народних страждань, лебедина пісня художника.

Для цієї роботи Панас Мирний мобілізував усе багатство своїх барв, зображувальних засобів, усю влучність прислів'їв, фразеологізмів, народної образності, які він терпеливо збирав іще з юних років. Мрією письменника було піднести мову української художньої прози до тих вершин, які в поезії вже були досягнуті завдяки Тарасові Шевченку.

Естетичні принципи автора «Кобзаря», російських революційних демократів Панас Мирний сприйняв органічно, під їхнім впливом розвивалася вся його творчість. Справжньою народністю позначені кращі твори письменника, що назавжди ввійшли до скарбниці нашої класики. Вищу красу мистецтва письменник вбачав у вірності митця життєвій правді, не визнавав ніяких словесних забавок і хитрувань, художню досконалість стилю він шукає в гранованій простоті, в ясності слова, в його природній пластиці і граничній щирості. Панас Мирний надто дорожив рідною мовою, щоб дозволяти собі гратися з нею, він цілком поділяє погляд Тургенєва на роль і значення мови в житті народу. Одну зі своїх статей Мирний і завершує славнозвісними тургенєвськими словами, звертаючись із ними до читача вкраїнського та закликаючи свято берегти рідну мову — це безцінне духовне багатство. І змістом, і художньою формою своїх творів Панас Мирний вніс багато нового в українську літературу. Симфоніст, майстер епічного багатоголосся, він уперше заговорив про ритміку прози, її музичність, інтонаційну відповідність авторської мови змістові, конкретному настроєві. Тодішня белетристика ще не надавала важливого значення цим поняттям, музику прози в усій красі ми почуємо лише в творах наступного покоління українських письменників, таких, як Стефаник, Коцюбинський, Ольга Кобилянська. Зауважимо, однак, що й нове покоління, що прийшло в літературу на світанку XX століття, високо цінувало старого майстра, який сорок років поєднував чиновницькі будні з напруженою літературною працею. Михайло Коцюбинський, цей блискучий стиліст, що піддавав слово філігранній обробці, відгукувався про Панаса Мирного з найглибшою пошаною, цінував просту мудрість його майстерності, називав письменника «силою і окрасою літератури нашої».

Такий був автор роману «Повія», народний письменник, чиї твори стали вершиною критичного реалізму в українській прозі другої половини XIX ст. Лише після Жовтневої революції художня спадщина Панаса Мирного постала перед читачем у повному обсязі, його книжки набули загальнонародної популярності, і не тільки на Україні; завдяки перекладам — передусім російською мовою — вони стають тепер приступними читачам усіх братніх республік. Перейнята духом гуманізму, творчість Панаса Мирного була присвячена трудовому народові. Вона зігріта щирою мрією про людське братерство, про щастя прийдешніх поколінь. Ось чому його ім'я оточене у нас на Україні любов'ю, ось чому й сьогодні він має велику читацьку аудиторію, і кожний, хто дорожить літературою, хто заглибиться в твори нашого класика чи проходитиме в Полтаві повз будиночок Панаса Мирного, повз пам'ятник письменникові, з теплим почуттям подумає про життя й чесні, многотрудні звершення цієї прекрасної людини.

1973

УЧИТЕЛЬ З ІЧНІ

ДО 100-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
С. В. ВАСИЛЬЧЕНКА

Життя цього письменника було навдивовижу цільним, безкомпромісним і плідним.

Народився Степан Васильченко (справжнє його прізвище Панасенко) 1879 року на Чернігівщині, в старовинному містечку Ічні, яке не раз згадується в нашій історії. Мешканці Ічні, козаки та городяни, одвіку боролися з турецькими завойовниками, польською шляхтою, із звиклими до перемог шведами. В цих визвольних війнах мужнів характер народу, гартувалися відвага й стійкість, оспівані кобзарями й лірниками, чиї протяжні наспівні думи майбутній письменник ще хлопчиком чув на ічнянських ярмарках. Зростав він у багатодітній трудовій родині, яка постійно боролася з нуждою. Влітку батько працював на різних сільськогосподарських роботах, а зимовими вечорами чоботарював, виконуючи замовлення сусідів з навколишніх сіл. «Батько мій, козак Василь Панасенко...— повідомляє про нього письменник,— теж був трохи грамотний, учився колись у дяка, любив у свято сам почитать, поважав у людях освіту. Живучи з сім'єю у великих злиднях, він зворушливо піклувався про нашу освіту, давши нам з цього боку навіть більше того, що міг давати з його злиднями». Аби хоч якось зводити кінці з кінцями, в домі працювали всі разом — і дорослі, й діти. Незважаючи на злидні, сім'ю не полишав дух взаємної приязні й доброзичливості, тут не піддавалися смутку, полюбляли жарт, веселу історію, вечорами робота супроводжувалася піснею, і нерідко в руках у когось із хлопців, що забивалися на піч, з'являлася й справжня книжка. Найчастіше це був зачитаний до дірок «Кобзар» чи повісті Гоголя. Письменник Степан Васильченко не раз згадуватиме ці роки, важкі, напівголодні, які, проте, щедро дарували йому доброту й ласку близьких людей, роки, насичені нехитрим і простим, але таким напруженим і світлим духовним життям.

Як багато важать для творчої художньої натури вра-

женння дитинства! І якою дорогою була для Степана Васильченка його рідна Ічня, що так сповна, на все життя наснажила його переживаннями й враженнями. Холодні зими, чад у хаті, лахміття, недоїдання, перші прикрощі й обрáзи — все тоне, як скаже потім письменник, «у цій блискучій, райдужній, світлій дитячій кінопоемі», перейнятій ясним сонцем і буйною радістю молодого життя...

Найболючішим і найпринизливішим було відчуття безправності. По кілька місяців на рік діти наймитували у багатіїв, з малоліття осягаючи азбуку соціальної нерівності. І все ж скільки пісень лунало вечорами над Ічнею, які прекрасні й поетичні були сині літні ночі, що ними колись захоплювався Пушкін і Гоголь, а потім Тичина й Довженко! Їхню чарівну силу відчув на собі й Степан Васильченко і переніс її на кращі сторінки своєї одухотвореної прози.

В умовах гноблення, що стало нормою життя, не важко було удатися в розпач. Можливо, саме тому письменник так цінував у людині праці сприйнятливість до прекрасного, здатність не дати погаснути в душі світлим вогникам творчості, не втратити силу духу серед житейської незлагоди.

Співучий край, Ічня здавна славилася голосами. Васильченко щиро пишався вокальною обдарованістю своїх земляків. Якось він жартома зауважив, що в самій лише Ічні можна набрати голосів для будь-якої опери. З цієї пісенної стихії і виростав письменник, естетика фольклору органічно входила в його літературну манеру.

Через багато років, уже ставши визнаним і відомим, Степан Васильченко з теплим почуттям згадуватиме зоряні, співучі ночі, й вірних товаришів, і мрії тих років, і лукавий зблиск дівочих очей... Назавжди збереже він у серці рідне село й отчу хату, де непорушний народний звичай і турботливе батьківське виховання постійно кликали до добра й духовності, пробуджували в дітях почуття справедливості й людяності, прищеплювали їм поняття національної культури й загальнолюдської моралі. «За всі роки, які я прожив у батьковій хаті,— з гордістю відзначить потім письменник,— я ні разу не чув брудної лайки чи якогось цинічного слова».

Явно виражені здібності до навчання, працелюбність і великою мірою щасливий збіг обставин допомогли

Степанові Васильченку переступити поріг Коростишівської вчительської семінарії, зі стін якої він вийшов з дипломом, що відкривав, здавалося, широку й пряму дорогу в життя. Дев'ятнадцятилітній юнак, сповнений життєвих сил, їде вчителювати у віддалене село на Київщині, в Канівський повіт — шевченківські краї. З класичної літератури добре знаний образ молодого інтелігента з демократичного середовища, світлого мрійника, натхненного високою ідеєю сіяти «розумне, добре, вічне». Степан Васильченко належав саме до таких людей. Він горів прагненням бути корисним трудовому люду, допомогти селянським дітям розкрити свої здібності — адже навіть серед найзнедоленіших, нужденних, напівголодних стрічалося на його життєвому шляху стільки обдарованих самобутніх натур...

Невдовзі після появи в селі нового вчителя виникли драмгурток і народний хор: до школи потяглися не тільки діти, а й дорослі. Це відразу насторожило сільських верховодів, ревнителів усталеного порядку. Оповідання, що згодом вийдуть з-під пера Степана Васильченка, розкажуть, скільки небезпек чатує на сіяча «розумного, доброго, вічного» на його нелегкому полі діяльності, в якій гнітючій атмосфері підозріливості, стеження, ворожнечі опинявся молодий учитель, якщо він був людиною незалежних поглядів, дружив з селянами, не плазував перед можновладцями. Піп, пристав, казенний інспектор, куркуль-глитай — усі вони ока не спускали з приїжджого «баламута». Доносити на вчителя вважалося справою цілком похвальною — тільки порушник спокою, потайний крамольник може дозволити собі читати селянам «мужицькі книжки» (тобто книжки українською мовою), співати пісні на селянських весіллях, збирати навколо себе сільську молодь і розігрувати разом з нею всілякі театральні комедії... Офіційним і, мабуть, найревнішим наглядачем був сільський піп, такий держиморда, що з ним знайти спільну мову молодому вчителеві було просто неможливо. Хіба міг Васильченко змиритися з філософією цього мракобіса, котрий, як пише письменник в автобіографічній повісті «Мій шлях», свої погляди на освіту селян висловлював ось таким чином: «Рано мужика грамоти вчити, та й навіщо вона йому? Хай учиться молитися богу, то й буде для його, а то його научи грамоти, то й пригодиться вона йому тільки на те, щоб прошеніє написати

на тебе та бунтуватися. Грамота мужику — меч безумному».

Доноси, що посипалися на молодого вчителя, спричинилися до того, що він попервах опинився під наглядом поліції, а невдовзі й зовсім утратив роботу. Почалася важка смуга в його житті — кочування із школи в школу, із села в село...

Революцію 1905 року Васильченко зустрів студентом Глухівського вчительського інституту — ми бачимо його одним з керівників студентського страйку. Із захопленням вітає він революцію; коли на вулицях Глухова вперше залунала «Марсельєза», радісні юрми йшли під червоними прапорами, і навіть «причулося, як прилюдно, тут, на вулиці, рвалися й падали на землю кайдани. Вірилося, що так уже й буде» («Мій шлях»).

Потім прийшла розправа. Васильченко назавжди прощається зі студентською аудиторією, починається смуга нових поневірянь. Він їде вчителювати на Донбас, де в цей час трудиться інший подвижник української культури композитор Микола Леонтович, чиї прекрасні пісні надихали гірницькі бойові дружини. В шахтарському краї Степан Васильченко відразу знайшов своє місце: разом з повсталими гірниками він ділив радість надій, разом з ними скуштував і гіркоту поразки.

У роки реакції вчитель Васильченко опинився за ґратами. Бахмутська в'язниця... Так уже виходило, що багато чудових творів української літератури, які стали потім її гордістю, задумувалися, а часто й писалися в тюремній камері. Безсмертні вірші Тараса Шевченка, «Тюремні сонети» Івана Франка, громадянська лірика Павла Грабовського... Роки, проведені в неволі, не були безплідними й для Васильченка. Тут, у камері, народжувалося багато його задумів, звідси бере початок цілий цикл «Осетинських казок», створених пізніше на основі фольклору кавказьких народів, до багатства якого Степана Васильченка прилучив його друг осетин, товариш по неволі, що знемагав разом з ним у бахмутській в'язниці.

У 1908 році Васильченко, хворий, виснажений, вийшов на волю й поїхав до рідної Ічні — вчителювати йому було відтепер рішуче заборонено. Залишалася літературна праця, приватні уроки, випадкові заробітки. На той час Васильченко вже був автором багатьох оповідань, хоч систематично друкуватися почав лише

після переїзду до Києва. Там же 1911 року виходить перша книжечка його творів під назвою «Ескізи».

По трьох роках після цієї події вибухнула війна, кривава імперіалістична бойня. Командира саперної роти Васильченка відправили місити болота Західного фронту. Злигодні солдатського життя тривали до самої Жовтневої революції, яку Степан Васильченко разом з усією передовою українською інтелігенцією зустрів із захопленням, одразу ж влившись до лав будівників нової, соціалістичної культури. Знову викладає в школі, не полишаючи літературної праці. Зростає його авторитет і в літературі, і в педагогіці. Степана Васильченка вважають одним з кращих народних учителів республіки, виходять у світ його літературні твори в чотирьох томах. До останніх днів свого життя, що рано обірвалося (письменник помер у 1932 році), він підтримує зв'язок зі школою, вчителює в Києві, пише твори для дітей та юнацтва: «Червоний вечір», «Авіаційний гурток», «Олив'яний перстень», в яких уже чітко простежуються риси нової, радянської дійсності. У цей же час багато перекладає: завдяки йому українською мовою заговорили Гоголь, Лєсков, Короленко, Серафимович.

Упродовж багатьох років Степан Васильченко жив думкою написати великий масштабний твір про Тараса Шевченка, і хоч устиг завершити тільки першу частину задуманої праці — повість «У бур'янах», уже вона засвідчила, як глибоко проник письменник у життя великого Кобзаря, чий подвиг самовідданого служіння народові завжди викликав у його душі синівське благоговійне почуття. До особи Тараса Шевченка він не раз повертатиметься у своїх статтях. «Пригадуєш,— писав у одній з них,— що було сказано в нашій літературі про Шевченка, що довелося читати, і бере сумнів: та чи сказано про Шевченка те останнє слово, яке б яскраво освітило цю гору, цю велетенську постать од верху до низу, од хмар до землі, чи зовсім розгадана ця загадка нашого народу?.. Те слово, яке освітить нам цю скелю, ще попереду...»

У когорті майстрів української класичної новелістики Степан Васильченко посідає чільне місце. Його творчість ось уже багато років користується незмінною любов'ю. Для людей мого покоління з дитинства знайоме ім'я цього письменника. Оповідання «Мужицька

арихметика», «Талант», «Циганка», «Осінній ескіз» стрічалися нам іще в шкільних хрестоматіях, читанках. Окремі місця з його творів учителька читала напам'ять у класі, і в її устах слово письменника набувало особливої сердечності, захоплюючи своєю якоюсь справді чарівною силою. Широко знана п'єса з народного життя «На перші гулі», ця річ так і яскрить гумором, зігріта м'яким ліризмом, завдяки чому довгий час входила до репертуару шкільних і сільських драмгуртків. А повість про дитинство Тараса, про яку я вже згадував, безперечно, належить до кращих творів нашої художньої Шевченкіани.

Слово Степана Васильченка не застаріло, і це свідчить багато про що. Чим же приваблює нас творчість цього письменника? Завдяки чому й нині воно зберігає свою первісну свіжість, живе й природно входить у нашу свідомість, збагачуючи душу високим і прекрасним нарівні з кращими творами російської й української класики?

Гадаю, що проза Степана Васильченка знаходить шлях до сердець читачів передовсім тому, що вона правдива й поетична, зігріта почуттям поваги до людської особистості, нехай навіть це буде всього-на-всього безпритульний хлопчисько, що прижився в тюрмі, «пацанок» з однойменної новели чи герой кількох оповідань невдаха-вчитель — зацькована, затуркана істота, що відбила в собі всю безправність дореволюційної школи на Україні. Талант мужності й талант співчуття, без яких не буває справжнього письменника, вищою мірою був притаманний цій людині, виявляючись і в творчості, і в життєвих вчинках.

Віддавши багато років учителюванню, Васильченко охочіше за все писав про школу і для школи. Але хоч мовиться про письменника-педагога, творам його зовсім чужі моралізаторство, повчальний тон — перед нами справжній художник, який цілком довіряє переконливій силі образу. Знавець народної душі, Васильченко відкриває в ній дедалі нові якості, захоплюється працелюбністю, високою моральною силою, яскравою талановитістю свого народу, яка з особливою красою виявляється в дітях — тямущих, веселих, пустотливих героях письменника.

Поезія оповідань Степана Васильченка в їхній людяності. Стиснуті, емоційно наснажені, вони відзначають-

ся теплою, душевною інтонацією, тонким психологізмом, внутрішньою делікатністю й совістю — одне слово, тими якостями, які так зворушують нас, скажімо, в художній прозі Антона Павловича Чехова.

Майстерність Степана Васильченка не потребувала зовнішніх ефектів. Він був чутливий і до музики слова, постійно вдосконалював свій літературний стиль, збагачуючи його народною образністю і пісенною ритмікою, та все ж головною його турботою залишалося прагнення до граничної життєвої правди.

Крізь усі випробування долі письменник проносить віру в краще майбутнє. Сюжети його оповідань можуть бути трагічні, картини сумні, але й тоді душі героїв несуть у собі світло надії, мовби лягає на них відблиск вранішньої зорі.

Поезія отроцтва, чистота дитячої душі, її світлі мрії, фантазії, пристрасті, що тільки зароджуються,— це, мабуть, найулюбленіші мотиви творчості Степана Васильченка. До нього мало кому з наших прозаїків щастило так проникливо заглянути у світ дитячої психології, з такою чуйністю, делікатністю, ніжністю доторкнутися до найзаповітнішого в ній, інколи з сумом, а інколи з мудрою усмішкою, з лагідним гумором передати радощі й печалі юної душі, бурхливі пристрасті маленької людини, в примхах, витівках і пустощах якої виражається глибоко пережита відповідь на обрáзи й прикрощі. Герої Степана Васильченка бувають нещасливі, проте вони не ущербні і кращим з них знайома краса мужності, дружби, товариства, вони здатні захистити слабкішого, не принизити свою гідність — це люди здорової народної моралі.

Професійний педагог, патріот і гуманіст, Степан Васильченко може бути уособленням того, що ми вкладаємо в поняття народний учитель. Незгасаючий інтерес сучасних читачів, надто вчителів, школярів, молоді, до його творів пояснюється, певно, тим, що в особі цього письменника поєдналися проникливий лірик, дотепний художник і досвідчений педагог-вихователь, здатний не нав'язливо, з незмінними доброзичливістю й тактовністю сказати юному читачеві потрібне правильне слово на початку його життєвого шляху. Шляхетність, інтелігентність, відданість обов'язкові — все це було у Васильченка, все це він, людина передових демократичних переконань, що самовіддано трудилася в

ім'я духовного розвитку свого народу, проніс крізь роки й десятиліття. І ще було в ньому якесь по-юнацькому загострене почуття прекрасного і той вроджений оптимізм, життєрадісність міцної народної натури, що надавали світлого, стверджувального характеру навіть тим його творам, в яких відбилися похмурі картини минулого.

Самозабутньо люблячи рідну Україну, болісно переживаючи кожний вияв самодурства й свавілля царських властей, які жорстоко душили українську культуру, Степан Васильченко високо цінував передову російську думку і так само, як Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, умів дивитися на світ широко, без хуторянської обмеженості. Володіючи гострим соціальним зором, Васильченко чітко розрізняв друзів і ворогів, йому завжди були близькі ідеї дружби й братерства народів, в його творчості ясно прозвучала інтернаціональна тема, така могутня в нашій літературі.

Як художник, Степан Васильченко свідомо ставив своєю метою розвиток шевченківських традицій, дотримувався засад реалізму й народності — йшов тим магістральним шляхом, що виявився історично найперспективнішим. Із самого початку своєї письменницької діяльності Васильченко посів місце серед кращих творців української культури, здобувши репутацію суворого й вимогливого до себе художника. Його не звабило таке модне на початку XX століття декадентське штукарство, не пішов він і в легковажну белетристику, не піддався спокусі розміняти свій талант на літературний скоропис, який часом дається взнаки й у наші дні,— вже у перших своїх оповіданнях Степан Васильченко постає майстром, здатним створити образи найвищого гатунку, утверджуючи у своїй літературній практиці реалізм поетичний, тобто такий, що не обмежує своє завдання описом подій, не задовольняється фотографуванням зовнішнього шару явищ, а художньо перетворює дійсність, синтезує її, створюючи узагальнені повнокровні характери, які виражають саму суть людини, суть часу.

Васильченко завжди відчував свій кревний зв'язок з народом, з людьми праці. «...Життєвий шлях народного учителя і мужицького українського письменника, за якого я себе вважаю,— писав він в автобіографії,— шлях не винятковий, а характерний для дітей сільських

пролетарів. Його творчість розвивалася в одному ритмі з рухом життя, відповідаючи на духовні запити сучасників.

Наш радянський багатонаціональний читач високо цінує у творах С. Васильченка теплу людяність, влучність психологічних характеристик, гумор, майстерність автора в пейзажних картинах. До кінця днів письменник зберіг непохитність духу, мудрий народний оптимізм. «Я глибоко вірю у велике майбутнє українського слова»,— писав він у своїй авторській сповіді, вважаючи великим щастям працювати серед тих, хто «дбає за високий розвиток нашого чарівного слова як зброї широких трудящих мас».

Степан Васильченко завжди пам'ятав, чий він син, кому зобов'язаний усім прекрасним і добрим, що з дитячих літ входить у душу разом з материнською ласкою, з красою вранішньої зорі, з піснями рідного краю.

Васильченко чесно виконав свій письменницький обов'язок. У чудових творах закарбував він свою полум'яну любов до людей праці, і нагородою йому за це — вдячне одвітне почуття нових і нових поколінь читачів.

1979

ВІД СОСНИЦІ — ДО ПЛАНЕТИ

Для широкого кола глядачів і читачів Олександр Довженко відомий більше своїми тріумфами; іноді навіть може скластися враження, що творчі перемоги давались йому легко й просто. А тим часом варто доторкнутись до свідчень самого художника, зокрема до його автобіографії, щоб побачити, яким складним був шлях становлення митця, якою ціною давалося сходження на світові мистецькі вершини. Якби був створений розгорнутий фільм про самого Довженка, починаючи з юних літ і до тієї пори, коли ми почули від нього, що вже «вечоріє мій день»,— то це був би фільм про життя мужнє й багатотрудне, глибоко повчальне у своїй силі любові до Батьківщини, у послідовній синівській відданості своєму народові.

Ще юнаком відчалив Довженко від сосницького берега, але ніколи батьківська Сосниця не зникала з його очей, упродовж усього життя трави рідного краю, ота казкової краси сіножать на Десні обвіювали художника своїми пахощами. Для Довженка, як і для багатьох художників, емоційні враження дитинства мали в собі силу неперехідну, вони були невичерпні в своїй здатності живити й наснажувати, щораз виступали збудниками творчої енергії. Чи не найкращим цьому свідченням є «Зачарована Десна», написана Довженком уже на схилі віку, коли досвід так щедро збагатив художника і його філософські роздуми над життям сягали найдальших обріїв.

Життя Довженкове було мовби суцільним випробом на міцність, на вірність тому заповітному, що складало його духовну природу.

Свій життєвий шлях, творчу свою еволюцію Довженко простежує в «Автобіографії» досить суворо. В дитинстві бачить себе «дуже мрійливим хлопчиком», схильним до споглядання. «Війну імперіалістичну,— пише він,— сприйняв як обиватель, не критично, і перших поранених, які завалили місто Житомир, приголомшував вигуками «ура», і разом із своїми учнями і колегами завжди закидав їх квітами». В тоні сповідальному розповість Довженко і про той маловідомий факт, як під час наступу білополяків, працюючи в підпіллі,

був він взятий у полон кінним роз'їздом. «Роз'їзд повівся зі мною виключно грубо,— читаємо в Довженка.— Щоб примусити розповісти про розташування наших частин, мене піддали умовному розстрілові». Чудом тоді йому вдалося врятуватися. Далі він працює в Києві на відповідальній радянській роботі, стає комісаром театру Шевченка. Була потім дипломатична робота за кордоном, напружене шукання своїх шляхів у мистецтві, доведеться відчути гіркоти розчарувань, нарешті, буде «Звенигора», картина, що її Довженко, за власним визнанням, «не зробив, а проспівав як птах»; 1929 року з'явиться на екранах могутній «Арсенал», а наступного — «Земля», хоча навіть і цей шедевр не уникне «двопідвального» в дусі тих літ фейлетонного нападу, після чого, як пише автор, «я буквально посивів і постарів за кілька днів...»

Отже, шлях Довженків не був усипаний квітами; але тим значливішою в очах нащадків вимальовується постать людини, яка йшла до звершення своїх задумів з високо піднятим чолом, дорожила честю митця, жорству доріг долала з гідністю громадянина. Тільки високий розум і світла душа могли взяти для себе з усього пережитого ось такий, справді людяний урок: «Я був багато хвалений і не раз осуджений за свої роботи і прийшов до висновку, що мірою поступу творчого життя повинно бути добро, а не зло».

Довженків заклик про потребу працювати на позитивних імпульсах був популярний серед творчої інтелігенції, зокрема серед його молодших колег. Доводилось не раз у братніх республіках зустрічати учнів Довженка, тих, кому випало щастя бувати на його лекціях у Москві, кому він дарував години своїх розкішних імпровізацій... І щоразу як заповіт митця згадувались поради Олександра Петровича жити дружніше в творчому колективі, дбати про атмосферу доброзичливості, товариськості, адже це якраз і забезпечить оті самі позитивні імпульси, з якими в мистецтві значно легше й продуктивніше працювати. Довженка знали як людину бурхливої вдачі, він мав справді розкуту уяву, що єднала сучасне з вічним. Однак у творчому процесі — і це теж було повчальним — він умів дисциплінувати себе, йому притаманні були безжальна вимогливість, гостре чуття міри й смаку, що є, зрештою, свідченням високої естетичної культури.

Навіть у мистецькому середовищі Довженко сприймався як художник унікальний, він ніс на собі карб мислителя. Фільми його заполонювали глядача силою народності, буянням художніх образів, глибиною думки й почуття. В кожному кадрі вражає дерзкість новатора. Багатство і винахідливість уяви додавали краси Довженковим фільмам. Та хоч якою нестримною була поетична уява митця, всюди у його творах відчутна реальна основа. Люди найрідніші збережуть для нього силу взірця. Образ матері заступить собою всі інші. «Дід у фільмі «Земля»,— пояснює Довженко,— це мій покійний найдобріший дід Семен Тарасович, колишній чумак, чесний і незлобивий...» Саме від нього й візьмуть початок образи знаменитих Довженкових дідів, що підуть по екранах планети як уособлення мудрості народу, як носії та оберігачі його вікових звичаїв, моральних і естетичних цінностей. Не звідкись, а з життя прийдуть у Довженкові задуми всі ті найколоритніші народні характери, які і в 20-і роки й пізніше постануть у кінострічках Довженкових та в його літературних творах як колективний портрет народу.

Від спостережень окремих, конкретних митець ішов до великих, збагачених уявою, поетично-філософських узагальнень. Для поглиблення образів твору він охоче користався засобами художньої символіки. Почувається, що Довженко цілком свідомо ставив перед собою завдання створити цілісний у своїй монументальній величі образ народу. Саме цим, треба думати, пояснюється намір Довженка екранізувати «Тараса Бульбу», твір, де геній Гоголя сягнув глибин народознавства. Благородному прагненню увічнити свій народ на екрані та в слові була підпорядкована вся Довженкова поетика, в якій поруч з барвами сучасними так багато важили фольклорний елемент, український епос, дума й пісня народна та ще неповторний у своїй національній яскравості гумор, дотепний і гострий, що теж допомагав відтворити найприкметніші риси народної вдачі.

Характерно, що в Довженкових фільмах і в літературних творах народ постає на вирішальних поворотах його історії, постає у дії, у звершеннях, в героїці й правдоборстві, де чи не найповніше виявляє себе народний характер. Революція, роки соціалістичних перетворень, Велика Вітчизняна з її трагізмом і всенародним подвигом — це головні сфери творчих устремлінь художни-

ка, це ті світи, в яких діють і з яких виростають Довженкові герої. Жити — для них означає боротись, дошукуватись змісту буття, з надією дивитись у майбутнє.

Іноді Довженкові закидали, що в його творах забагато патетики, що стиль його аж надто піднесений. Коли йшлося про народ, про людину, Довженко справді ставав патетичним, він був здатен захоплюватись. Але ті, хто закидав йому нахил до «високих слів», не хотіли помічати одного: що за Довженковим високим словом стояли й почуття високі, що його піднесеним стилем відкрито промовляла сама щирість душі, гордість художника за свій народ, постійне вболівання за людину, за її долю, за її майбутнє.

В роки Великої Вітчизняної війни Довженкове слово набуло справді епічного звучання. Учасники антифашистського мітингу представників українського народу, що відбувся 30 серпня 1942 року в Саратові, засвідчують, з якою патріотичною пристрастю лунало там Довженкове звертання, адресоване всьому народові: «Стою на мітингу серед братів, і великий біль та гнів розпалюють мою душу. Стою лицем на захід, до моєї полоненої матері — України.

Стою скорботний у тривозі, і перед моїм духовним зором розстилається вся, наче в огні, Україна».

Із глибин душі, з палкого почуття радянського патріота народжувались відомі Довженкові новели й статті часів воєнного лихоліття, з святого синівського обов'язку віддавався митець творенню бойової кінодокументалістики про визволення рідної землі, про звитягу й страждання народу. Окопний люд не раз бачив поряд себе Довженкову сивину. За умов найтяжчих, фронтових знову розкривався творчою снагою все той же пристрасний, темпераментний, полум'яний Довженко, яким його знала країна, автор «Щорса», «Аерограда» і всесвітньовідомої «Землі», що згодом буде визнана одним із дванадцяти найкращих фільмів усіх часів і народів.

Напруженою працею позначені в митця роки повоєнні. Фізичне здоров'я підірване, але дух не втрачає своєї бентежної сили, виявляючи себе то в п'єсі «Потомки запорожців», то в «Поемі про море», то в щемливих сторінках «Зачарованої Десни»; в цій книзі любові, туги й прощання, відгукуючись на поклик життя, з'являється Довженко в степах, іде під палючим каховським сонцем, він свій серед людей праці, до нього горнеться мо-

лодь, яку він хотів би бачити в усьому прекрасною, тим-то часом йому хотілося застерегти молоду людину від здрібнення, очерствіння душі, від споживацтва та інших спокус, нагадати їй про високість людського покликання — в цьому Довженкові теж вбачалось одне з найважливіших завдань мистецтва.

Олександр Довженко був із когорти митців, чия творчість освітлювалась ленінськими ідеалами, чиє натхнення повністю було віддане народові. З-поміж голосів, якими ще в 20-і роки озивалось до світу мистецтво Радянської України, голос Довженків був одним із найчутніших. Поряд із поезіями Тичини, музикою Леонтовича, романами Яновського, п'єсами Куліша, малярськими працями Петрицького та графікою Касіяна, фільми Довженкові ішли до народів як посланці нового соціалістичного світу, на різних широтах пробуджували симпатії до Країни Рад.

Дивовижно багатогранним був Довженко у своїй невпокійливій творчості. І в фільмах, і в літературних, різних за жанрами, творах, зокрема у своїх блискучих, сповнених філософської думки щоденниках, Довженко постає перед нами багатющою творчою індивідуальністю, одним із наймогутніших художників сучасності. Погляд його раз у раз засягав у майбутнє, де він бачив людину ближчою до щастя, мудрішою у взаєминах, дбайливішою у ставленні до природи, там — в умовах вічного миру — людство малювалось йому на вищому щаблі розвитку, в його зоряні благословенні години.

Художник-гуманіст, активний учасник руху за мир, за дружбу і взаєморозуміння між народами, Олександр Довженко мав цілковите право сказати про себе:

— Я належу людству.

Творча праця сосницького чародійця протягом багатьох років звершувалась під увагою світової мистецької громадськості. На його фільми відгукувались Берлін і Париж, Прага і Рим, Токіо й Нью-Йорк... Довженка називають поетом екрана, фахівці в різних країнах досліджують художню структуру його фільмів, вивчають їхню образність, ритміку, намагаючись розгадати таємниці мистецького дива, пояснити вражаючу силу й виразність кадрів, що стали нині класичними.

За Довженком утвердилась слава митця фантастичних можливостей, першокласного майстра світового кіно.

Великі художники йдуть до людства як повпереди своїх народів, як речники їхніх дум і устремлінь. Через особу художника епоха виявляє свої пристрасті, рівень духовності, вустами художника народ виповідає світові себе, своє найзаповітніше. Саме з такою місією входить у царину світової культури Олександр Довженко, саме так сприймається на всіх континентах його високо людяна, гуманістична творчість.

Коли думаєш про Довженка, про коріння його дивовижної творчості, щоразу чомусь уявляється така-от картинка. Ще він хлопчик, вперше їде з батьком до міста. Виїхали вночі, і вже ось їм світає в дорозі; зелені луги Придесення купаються в росах, швидко розвиднюється, і раптом, дух захопивши хлоп'яті, постає перед ним по небосхилу чудо якесь, ранковий міраж, сяюча казка, що, однак, не розвіюється, височіє в реальності: то відкрився на горі старовинний Чернігів, білі грона його соборів на екрані світанкового неба.

Можна уявити, яку емоційну бурю в душі вразливого сосницького хлопчика мала викликати ця перша його зустріч з чудом мистецтва, рукотворним чудом сиводавніх зодчих, з архітектурними чернігівськими ансамблями, що справді виростали на узвишші, як білі сліпучі видива, і вранішнє небо приймало їх у свої обійми, і від погляду на них в захваті никло все трепетно-зачудоване Задесення.

Як ці тисячолітні архітектурні ансамблі, так само не могли не сколихнути душу юного Довженка мудрі народні перекази, звичаї та легенди людей, яким мужньо жилось і тяжко чумакувалось, не могли не вразити майбутнього митця криваві бійки дядьків за межу, і материнські плачі, і зоряні ночі на конопасах біля озер, де, можливо, зацвітає папороть, і високі купальські вогні, що їх кожного літа запалює його поетична Сосниця. Усе довколишнє живило й стимулювало художній розвиток всебічно обдарованого хлопця, а надто ж, мабуть, щедро зачерпував жадібний дух його з моря пісень народних, бо ж той пісенний розлийсвіт оточував його від колиски.

Духом звитяги, мужності, прадавньої слави овіяний край, де народився Довженко. Згадуються тут слова Карла Маркса, який, відзначаючи прогресивну, збудливу роль Запорозької Січі, «християнської козацької

республіки», зауважив, що звідти, з Січі, дух козацтва розливався по всій Україні. Крутою хвилею докочувався цей дух до сіл та містечок Чернігівщини, нерабського краю, що з давніх-давен звик до дзвону щитів та шабель вояцьких. Будь-де станьте, вслухайтесь і почуєте: сивий епос озивається до вас звідусіль. Віки промовляють повсюди могутнім голосом мистецтва, і воно тут зриме, відчутне, то в камені творчім живе, то в красі вишивань, то в нетлінності мелодій,— розмаїте художнє мистецтво є тут часткою буття, як саме повітря, як тополя край шляху, як оті сині ескадрони хмар, що, повні громів, блискавиць та рясних високих дощів, ціле літо потужно ходять над Довженковим краєм.

Довженко і рід його, починаючи від далеких пращурів,— типові сіверяни. Цілком припускаємо, що предки його могли бути дружинниками князя новгород-сіверського, в шоломах, зі щитами ходити в степові полиневі походи, бо хіба ж не їхній — довженківський! — дух вловлюємо в самій поетиці «Слова о полку Ігоревім».

Десь там його коріння, десь звідти бере початок його родовід. Одного разу неподалік Сосниці довелось бачити на сіножаті косарів. Не косарі — витязі йшли: рославі, високі, один в один, крок за кроком, ішли неквапною ходою людей, що знають свою силу, надовго беруть розгін, майже урочисто, з трудовою гідністю звершують свій начебто буденний труд. Очей не можна було відвести від тої «ходи витязів»: когорти озброєних косами людей, що рухалися в єдиному ритмі,— мимоволі виникали асоціації з дружинниками Ігоревих часів. І мимоволі подумалось: «Так ось звідки він! Ось звідки і вдача його, і лицарство, і мужня гордовита постава...» Котрийсь із цих косарів міг бути батьком Довженковим, статечним отим хліборобом, яким ми знаємо його з фотографії: так, хлібороб, селянин, людина тяжкої фізичної праці, і водночас почувається, що перед нами натура глибоко творча, мислитель, трудар, сповнений величавої гідності,— в очах світиться проникливість і нещадний розум, обличчя позначене тонкими рисами духовності.

Виявляється, не безпредметна фантазія — оті мудрі Довженкові діди, що глянули на людство з екрана, оте могуття духу народного, людська величавість, що нею так був вражений світ з виходом на екран Довженкових кінопоем. І хоч сила Довженкової фантазії всім відома,

але, виявляється, героїв своїх, характери їхні він найменше вигадував, вони йшли до нього у фільми з життя, як прийшов із Ромен віднайдений ним Шкурат, пічник і артист, натура справді епічна. У мовби звичайних явищах Довженко спостеріг незвичайність, у мовби «буденних» людях відкрив їхню глибинну внутрішню поезію, поглядом гуманіста побачив значність кожного людського життя. Так з'являється «Земля» з її соціальним драматизмом та лагідною, мудрою усмішкою старої людини, яка, прощаючись зі світом, замилувалась красою яблука, так з'являється невбивний робітник-арсеналець і Боженко, що під звуки «Заповіту» пливе в степу над хлібами, так з'являється поетичний образ самого народу, що його Довженко-митець побачив синівським натхненним зором, побачив і відтворив з такою художньою випуклістю, з таким богатирським розмахом.

Довженко в усьому поет, і це його виділяє з-поміж багатьох як митця. Він поет у думанні, у барвах, у зображенні характеру людини, у погляді на природу, на комаху, на квітку...

Нещодавно один з московських знайомих розповів, як, проїжджаючи мимо Довженкової дачі у Підмосков'ї, щоразу бачив у нього на городі вінець розквітлого соняшника, що дивився кудись на південь... Як герб художника, як знак любові до його дитячих літ.

Кінокласикою стали Довженкові соняшники, Довженкові яблука, що, немало вже наплодивши епігонів, самі в первозданній свіжості обійшли світ у стрічках «Земля», «Арсенал», «Звенигора»... Довженка охрестили романтиком, хоча навряд чи вкладається в це поняття велика правда його реалістичної — справді-таки крилатої — творчості; мабуть, затісно у рамках таких визначень його повнокровним народним характерам, його мистецькій сміливості, квітуванню Довженкової поетичної символіки, і нищівній Довженковій сатирі, і найніжнішій ліриці, зверненій до ласкавої деснянської води, до ріки, найлюбішої в світі...

Саме високою народністю, поетичною силою, мистецькою свободою й приваблює нас Довженкова творчість, що виростала на грунті найгостріших соціальних конфліктів. Йому випало бути свідком найкривавіших воєн, бути безпосереднім учасником найзначніших подій своєї доби. Побачене, пережите дістало в його праці яскраве художнє відтворення. З життєвої активності,

з вогню життя викрешувалась Довженкова поетика, його соковитий стиль, його палаюча образність.

Мабуть би, зустріч із живим Мікеланджело не справила враження більшого, ніж те, що зосталось після зустрічі з ним, автором «Землі» й «Арсеналу».

Великість. Крилатість. Могуття духу.

«Ось такими, певне, були люди епохи Відродження»,— подумалось тоді про нього. Справді, духовним побратимом був він титанам тієї розквітаючої доби, де часто в одній особі поєднувались цілі грона талантів, де геніальний живописець водночас міг бути і звіздарем, і механіком, і зодчим, де рука, що вдень малювала невмирущі фрески, вночі бралася за циркуль математика або наводила в небо телескоп.

Таких нагадував він своєю щедрою всебічною обдарованістю, поліфонічністю натури. З такими споріднений був масштабністю, розмахом творчих задумів. Всього він прагнув, все хотів осягнути, випробувати, до всього, здавалося, мав хист. У молодості він був учителем, був художником-карикатуристом, пізніше став всесвітньовідомим майстром кіно, драматургом, письменником, а міг би, мабуть, стати й конструктором, творцем садів, як Симиренко, міг би, змагаючись із Корбюз'є, проектувати міста майбутнього, і тоді не тільки на екрані, а й на землі зводились би його поетичні аерограді. Враження було таке, що йому завжди тісно, що душа його прагне майданів, площ, моря, людських облич, до яких міг би звертатись: чи не тому й вибрав наймасовіше з мистецтв?

Складалось враження, що творча сила його не знає меж. Мислячий, вічно неспокійний, Довженко жив інтенсивним, напруженим духовним життям. Бував він спокійним зовні, але внутрішньо, здається, ніколи.

«Довженко завжди переповнений ідеями»,— говорили про нього, і це було справді так. Свіжі, красиві думки, найфантастичніші проекти — скільки він їх розсипав повсюди, щедро кидав мимохідь, про одні швидко забуваючи, інші виношуючи протягом багатьох літ. Помоєму, не було такого виду мистецтва або галузі людського знання, що їх не торкнулася б його допитлива, весь час вируюча думка.

Відома його пристрасть — будувати, перебудовувати, поліпшувати, вдосконалювати. Забудова Хрещатика,

нові гідростанції на Дніпрі, проблеми українського садівництва, народна медицина, міжпланетні подорожі — за все він переживав, на все дивився поглядом і митця, й будівничого.

Йому хотілося, щоб героїчна історія народу була на видноті у поколінь, щоб, втілена в грандіозних монументах, промовляла вона з берегів Дніпра до майбутнього, до нащадків.

Ось він проїжджає шлюз на Дніпрогесі, оглядає бетонні мури, в яких повільно осідає пароплав:

— Тут на стінах шлюзу викарбувати б десять, ні, двадцять тисяч імен будівників Дніпрогесу. Уявляєте, з яким почуттям читали б ці прізвища через тисячу літ?

Або:

— В Нікополі треба поставити колосальний пам'ятник Богдану Хмельницькому,— адже саме звідси він почав із козацтвом свій визвольний похід... Поставити на дамбі, на найвиднішому місці, щоб екскурсанти одразу бачили, куди прибули.

— В Каховці повинен стояти величний монумент героям революції: кулеметна тачанка з баскими кіньми на самій кручі Дніпра.

Здавалось, фантазії. А нині славетна тачанка вже стоїть під Каховкою, на степовому кургані.

В усе він почував потребу втрутитися, величезним було коло найрізноманітніших його зацікавлень, та все ж з-поміж усіх захоплень він віддавав перевагу кіно, з усіх муз, які були прихильні до нього, він присвятив музі десятій літа наймогутніших творчих злетів. Випадок? Ні. Здавна приймаємо версію (самим, здається, Довженком і пущену) про те, як він, Довженко, прийшов у кіно. Приймаємо ту його вирішальну ніч, коли після тяжких сумнівів молодий художник уклав валізку, замкнув свою харківську кімнату, кинув геть усе і з першим поїздом рушив просто у світове кіно. Що й казати, крок, звичайно, був рішучий, відважний, довженківський, та все ж, мабуть, не одна ніч роздумів, і зважувань, і вглядань у майбутнє передувала цьому «стрибкові тигриному» в зовсім іншу мистецьку сферу. Не миттєвим, очевидно, було це рішення, в якому справді виявила себе натура митця, його темперамент, дух і відвага першовідкривача. Вперед — зорець! — ось хто він був у мистецтві.

Довженко — син своєї доби, цим найперше пояснює-

ється і його остаточний вибір, і багато що з його творчого життя. Не тільки лаври чекали його. Знав і драми, і глухоту нерозуміння, було, що шедеври його новаторських творінь по-блазенськи висміювались у фейлетонах,— Довженко й це витримав із мужністю й гідністю людини, переконаної в своїй правоті.

Епоха зробила його таким, як він є. Народ був для нього найвищим мірилом, незмінним захопленням його душі. Створена Довженком галерея його сучасників донесе до нащадків високу й драматичну правду наших днів. Не один день він прожив десь там, у царині мрій, у віках прийдешніх, комуністичних,— це видно із його щоденників, із творів, спрямованих потужними променями в майбутнє.

Відомо, що задовго до польоту Гагаріна Довженко, виступаючи на з'їзді письменників у Москві, присвятив свої роздуми космічній темі, і це здалося тоді декому безпредметним фантазуванням.

Пригадується, як, стоячи на трибуні, креслив він розмашистим жестом «криву Галса», малював картини освоєння далеких світів, аж дехто в президії почав пересміхатись і, здається, нагадав сивочолому мрійникові про регламент, і пригадується, як різко він тоді обернувся, кинув гостро:

— Если президиуму неинтересно, он может уходить: я обращаюсь к съезду...

І розвивав свої думки далі, і з'їзд слухав його уважно, бо то стояв на трибуні не тільки блискучий промовець, то давав простір своїй уяві мислитель, для якого проблема людини і космосу вже не була абстрактна, в Довженковім викладі вона діставала глибоко гуманістичне, художньо-філософське трактування.

Доводилось бачити Олександра Петровича і гнівним, і ласкавим, веселим і присмученим, і ніколи він не втрачав своєї сутності, завжди видно було, що перед тобою людина чиста й вибаглива, інтелігентна людина багатої внутрішньої культури, шляхетності й краси.

Не знаю, яким він був у молодості, а в роки повоєнні він часто бував задумливим, заглибленим у себе, хоча при тому зворушливо, з душевною делікатністю тягнувся до товариства, до людей, з якими хотів поділитися своїми роздумами й творчими намірами.

Буваючи в Ірпінському будинку творчості, Олександр Петрович ходив із кімнати в кімнату, читав то

одному, то другому фрагменти з тоді ще не відомої нам драми «Потомки запорожців».

А увечері він сидить у колі друзів біля вогнища під ірпінськими соснами й годинами розповідає про мандрівки своєї молодості, про те, як подорожують вони з Фадєєвим по Далекому Сходу, ідуть з рюкзаками в тайгу. Відомо, як захоплююче умів Олександр Петрович розповідати. Коли де тільки він з'являвсь, одразу ставав душею товариства, він і тут ніби фільмував, малював яскраві епізоди, заполоняв своїми враженнями присутніх. Мова його швидка, енергійна, фрази міцні, часто афористичні. Слухаємо, і, як живі, виростають з його розповідей колоритні образи українських тіток-переселенок, що, потрапивши в тайгу, боялись більше ізюбрів («вони рогаті, як чорти»), аніж тигрів, які корів у них крали.

— За тиграми ті тітки з коромислами ганялись,— усміхаючись, каже Довженко.

В цій трохи лукавій усмішці, в цій характерній довженківській деталі весь він — Довженко-художник. З коромислами на тигрів — деталь, що так і проситься в кінокадр, гумором і колоритністю передаючи предмет постійного Довженкового захоплення: міцний і цільний народний характер.

На ці теми — про народ, його звичаї й традиції, про кращі й гірші риси національного характеру — він міг говорити безконечно, з безліччю відтінків в інтонації — то з любов'ю й гордістю, то з гумором, а деколи навіть з болем і осудом.

Ось він уже розповідає, як в одному селі на Чернігівщині в дореволюційні часи селяни запросили богомазів розмалювати в церкві іконостас. Богомази вимагають натурщиків для «Тайної вечері», але тут раптом серед селян виникає суперечка: ніхто не хоче бути Іудою. Ці ж богомази в образі одного із святих — чи не за хабара? — зобразили місцевого багатія.

— Цьому «святому» ніхто з селян потім не хотів поклонятись, бо хто не підійде, а перед ним із-за лампади — знайомий глитай, жмикрут, відомий на все село грішник.

Треба було чути й бачити, як артистично все це вмів передати Довженко.

Ми не знаємо, що тут було від народного анекдоту, а що при нас тут же він імпровізував, але який багатю-

щий сюжет, яку галерею народних характерів можна було тут розгорнути!

— ...А то ще, пригадую, знімав я картину в Яреськах, набираю селян для групових сцен. Ось підходить Грицько Іваниця, сільський борець, гігант, по цирках виступав, а тепер живе вдома. Вуса підстрижені щіточкою, руки м'язисті, розкішні.

«Оце прийшов до вас, Олександре Петровичу... Хочу, щоб ви завтра зняли мене за роботою».

«Що ж ви збираєтесь робити?»

І чується відповідь урочиста, горда:

«Я молотитиму хліб для чоловічества».

І вже, ніби на екрані, постає перед очима ця сцена.

А ось розповідь про парубійка, якого Довженко, видно, мав змогу близько спостерігати.

— Шістнадцять років йому, вчиться погано, а вже задумав женитись, як Митрофанушка. Захоплюється боксом. Якось приходить з побачення пошарпаний, як отой пес, що тільки з бійки, де з нього клоччям шерсть летіла...

«Що з тобою?»

«Та напали були на мене... Я одного повалив, другого, а ті таки насіли і били по морді».

«Хто ж вони?»

«Не розгледів. Тільки думаю, що шоферня з грузовиків».

«Чому — шоферня?»

«Бо кулаки бензином пахли».

Всякі історійки, народні анекдоти, короткі, з життя вихоплені новелки — він знав їх безліч. В його передачі вони набували якоїсь особливої художньої опуклості й значущості. Все це були фрагменти його майбутніх творів, сюжети оповідань, майже викристалізуваних, багато з яких, на жаль, так і зостались незаписаними.

При всьому багатстві власної фантазії Довженко, проте, не покладався лише на неї, а завжди віддавав перевагу почутому з народних уст, почерпнутому з гущі народного життя.

Народність — це, видно, була та якість, яку він найвище цінував у мистецтві. Чудовим свідченням цього є його власні твори, його кіноепос. Зате найменша фальш, будь-який різновид хуторянської обмеженості, псевдонародність мали в особі Довженка свого нещадного висміювача.

Одного разу зустрічаю його на вулиці: йде сердитий, виявляється, щойно дивився виступ якогось ансамблю.

— Що вони роблять з народними танцями! Перетворили їх в якесь радєніє... Гопак танцюють, наче змагаються, хто дужче гупне, б'ють в землю так, ніби завзялися пробити земну оболонку.— Він тут же, на вулиці, показує цей процес, тупаючи по асфальту ногою.— А «перепляс»? — Він знову показує, притупуючи ногою.— Наче один каже: «Я дурний», а другий: «А я ще дурніший...»

Артистизм в найкращому розумінні був властивий його вдачі, мистецтво було його рідною стихією, але він ніколи не перетворював його в самоціль, воно було для нього тільки формою служіння народові.

Пам'ятаю, завітав він якось до Спілки письменників України. Зайшла мова про творчість, про драматургію, про нову комедію одного молодого автора на колгоспну тему.

— Ви читали, Олександре Петровичу?

— Читав.

— Яка ваша думка?

— Та так, нічого. Там навіть гумор є. Тільки несправжній він якийсь. Схожий на отой цвітастий горошок, що ним, знаєте, колись посипали пасочки на великдень. Отакий гумор-горошок...

Подумав і після паузи:

— А взагалі я принципіально проти того, щоб зараз писати комедії про колгоспне село.— Це було невдовзі після війни, і село переживало тоді ще великі труднощі.— Час для колгоспних комедій, по-моєму, ще не настав.

Можна було згоджуватись чи не згоджуватись з його міркуваннями, особливо знаючи, що в своїх оцінках він часом бував надто емоційним, але кожного, хто його тут слухав, не міг не вразити цей несподіваний хід думки: вибір жанру для нього не є чимось довільним і випадковим, твір своєю художньою формою повинен цілком відповідати основному — змістові народного життя.

Орлиний політ думки, крилатість — без цього неможливо уявити собі Довженка. Художник широких обріїв, найсміливіших задумів, він з рідкісною повнотою втілив у собі характерні риси радянської людини-творця, риси самого народу, пробудженого соціалістичною революцією до активної історичної творчості.

Народ з його мудрістю, з красою його душі, з його глибокою людяністю і здатністю на подвиги в ім'я сьогоднішнього і в ім'я майбутнього — цей народ був головним героєм його фільмів.

Влучність і глибинний підтекст діалогів, неперевершеним майстром яких був Довженко, об'ємність і опуклість образів, що нерідко сягають сили художнього символу, поєднання буденності й крилатості, навіть умовність деяких епізодів — все це органічно зливається в єдину реалістичну картину народного життя. Художник бачив саму епоху в її найсуттєвішому вияві — в героїці, в бурхливій красі будування, в подвигах своїх сучасників.

Довженко був справжнім співцем нового світу, поетом комунізму, провидцем зоряної ери людства. З виру визвольної революції вийшов він, як Микола Куліш, Павло Тичина, Василь Блакитний, Юрій Яновський, Лесь Курбас, як ціле покоління митців, що піднесло українську культуру на рівень значення світового. Як пасували до його настроїв, до його світовідчування тичининські рядки, що їх він повторював з глибоким почуттям:

Гукнем же в світ про наші болі!
Щоб від планети до зорі —
Почули всі пролетарі,
За що ми б'ємось тут у полі...

Адже й власне життя його було полем битви, битви за людину, за її гідність, за її майбутнє.

Майстер крупного образу, місткого поетичного символу, він писав по-гоголівськи сміливим і розмашистим пензлем, художні образи його яскравіють нам, як добірні плоди, як червонобокі яблука, світять вони з екрана незвичайно й вражаюче.

Художник творить своїх героїв — принаймні найзначніших — по образу й подобі своїй. І якщо Довженко не терпів персонажів сіреньких, дрібних, людей-нулів, нудних пересічностей, а творив натури могутні, яскраві, титанічні духом, то це тому, що й сам він був такий. На дорогах історії такі, як він, ставали народними трибунами, пророками, мандрівними співцями, що витворювали нетьмарні полотна героїчного народного епосу. В новітні часи він міг стати серед загалу диваком, але не став,— все ж надто багато в житті поетів душею, вони розуміли Довженка, ловили кожне

його слово на студіях, у творчих колективах, вони юрбами ходили за ним у Каховці серед її гарячих, розтовчених будовою пісків.

Каховка була його любов'ю. Він любив її молодість, будівничу енергію. Довженко був своєю людиною тут, на берегах Дніпра, серед постійної веремії новобудови, часто приїздив сюди, жив тут місяцями.

Якось я зустрів його увечері в Каховці біля готелю. Олександр Петрович сидів на лавці, перед ним за розритими котлованами, за піщаними кучугурами грала музика, веселилася молодь. Це було в ранній період будівництва, коли водогін лежав просто зверху, по виноградниках, а молодь настеляла дошки на піску, щоб можна було танцювати, не в'язнучи в ньому. Довженко щойно прибув, добувався сюди степами, він сидів запилюжений, обвітрений і помітно притомлений з дороги, хоч у настрої втома не почувалась.

— Ось тут життя. Ось тут відпочиваю душею...

І згодом:

— Яку репліку оце сьогодні почув... «Товариш провірений, а працювати не може...» Не вміє тобто. Як сказано, га?

Видно було, що справді він тут відходить душею після міських шарпанин, наснажується творчо, дивлячись на це молоде місто, на його енергійних, життєрадісних будівників, що з'їхалися сюди з усієї країни. Про Дніпро — велику ріку свого народу, про Нову Каховку він запише згодом у своєму щоденнику, що вона стала батьківщиною його серця, батьківщиною найдорожчих його почуттів. Їй він проспіває свою лебедину пісню — «Поему про море».

Каховські будівники високо цінили художній смак Олександра Петровича, з пошаною ставились до його порад, і деякі з них назавжди втілились в архітектурному оформленні міста. Сподіваємось, колись тут йому буде поставлено пам'ятник.

Літа брали своє, здоров'я підупадало,— давалося взнаки нервове, до краю напружене творче життя. «Вечоріє мій день...» Скільки було і смутку в цих словах людини, яка ще далеко не вичерпала себе, далеко не все здійснила із своїх багатющих задумів.

Довженкові ніколи не зраджувала мужність, про свої хвороби він не любив говорити, і коли в останні роки приїздив на Україну, то тільки по смутку в його

очах, по несподіваній задумі, яка напливала на нього раз у раз, можна було здогадатись про ту вечірню тривогу, яку він уже носив у собі.

Якось приїхав до Києва у дні золотої осені, в неділю були ми за містом, десь у тих місцях, де згодом виросте селище Конча-Озерна. Перед тим він прочитав сценарій «Партизанської іскри», наставив галочок на полях, була розмова про ті галочки, а потім, пообідавши під деревом по-дорожньому, ми довго блукали луками, де так прозоро було, і над озерами стояв уже світлий осінній супокій. Ось він зупинився, простоволосий, над урвищем, в чорнім пальті, з паличкою в руці, і задумливий погляд його спрямований кудись далеко. Не піддатна літам стрункість постави, розумні, іскристі очі, над високим чолом — непокірна, довженківська, зовсім біла, аж сяюча, сивина. Таким він запам'ятався.

Павутиння зависло на похилених травах, упокоєно застигла в озерах, покритих лататтям, осіння вода, на далекім узліссі в променях сонця горять-палахкотять дуби яскравим багрянцем. Оті дуби, і луки, і копиці сіна, освітлені скупим осіннім сонцем, мабуть, нагадали йому краєвиди дитинства, рідну Десну, все дороге, найдорожче.

— Тут би кинути якір...

Без сосницьких духовних наснажень, без місячних ночей Придесення не було б Довженка-митця, принаймні такого, яким його знають народи. Світ дитячої чистоти і святості, що з такою силою вибухнув у «Зачарованій Десні», він носив його, виявляється, в собі ціле життя, від батьківської Сосниці починалась його дорога до планети, до людства, про яке він так напружено думав, для якого так самовіддано й натхненно творив.

Досі є на Чернігівщині, висить на мотузяних вервечках в простій селянській хаті та саморобна, потемніла від часу колиска, що виколисала Довженка.

На білій стіні цієї звичайної української оселі (перетвореної нині в музей) у досить гармонійному сусідстві з чепурною солом'яною стріхою вилискує бронзове литво барельєфа з гордим орлиним профілем людини, про яку нині кажемо: славетний син України. Один з найбільших художніх геніїв сучасності.

Двох геніїв дала нашій культурі Чернігівщина, двох дивовижних художників послала вона в мистецьке життя XX віку — Тичину й Довженка. Тичина й Дов-

женко — це тема, яка ще жде своїх дослідників. Автор «Сонячних кларнетів» і автор «Землі» — які різні творчі індивідуальності, і водночас як багато між ними спільного. Обидва припадали до невичерпного джерела, що ім'я йому поетична творчість українського народу, обидва постали в новітніх часах, як нащадки й продовжувачі могутнього духу творців народних дум, героїчного козацького епосу, як новітнє перевтілення тих мандрівних гомерів, чиї імена губляться в туманах минувшини, десь на розпуттях історії. Творчість одного й другого піднеслась на гребені революції, в атмосфері весняного пробудження народних сил, і характерно, що обох їх — хай і в різний час і в різних поетичних видіннях — приваблювала космічна тема, виявляючи устремління сучасної людини в майбутнє. Поетика одного й другого свіжа, розкішна, незвичайної яскравості, і спільним для неї джерелом є саме світовідчування. І ще ріднить їх, Тичину й Довженка, високість їхніх помислів, музика їхньої творчості, саме небуденне її звучання, де весь час гармонійно єднаються і бетховенські оди радості, і високий трагізм, і щось чисте, оте яблуневоцвітне, мовби навіяне дівочою піснею. Творчість обох — то спів самого народу, його дума, екран душі.

Мистецтво Довженкове, його поетичний світ зараз вивчають, досліджують кінознавці різних країн, різних народів. Він майстер, що носив у собі мовби цілу кіноакадемію. З найсміливішого лету думки, з інтуїції, з багаторічного досвіду народжувалися його мистецькі відкриття. Пригадую, як вразив він одного разу, ділячись роздумами, що їх він, видно, довго виношував і, зрештою, сформулював як «закон художнього сусідства». Йшлося про художню гармонійність, суголосність і взаємопосилення образів у творі, які, навіть контрастуючи, не повинні заперечувати один одного, а тим більше самознищуватись, що часом трапляється там, де авторові зраджує художницьке чуття.

Сьогочасна світова культура небагато може назвати митців такого широкого дихання, такої дерзновенності мислі й сміливості шукань, які були притаманні Довженкові. Самою своєю природою він відкривач, експериментатор, утверджувач нового, митець, чиї твори, будучи гостросучасними, водночас були мовби призначені для майбутніх поколінь — до них, до найдальших

прагнув він донести пристрасті людей свого часу, шквали епохи, її грози, інтелектуально-філософську напругу. Довженко — не однотонна текуча мелодія, він всеохоплюючий, універсальний в найкращому понятті, весь у бурях драматизму, в зіткненнях, у борінні найпотужніших соціальних сил епохи. Довженко володів щасливим даром жити в стані постійної творчої закоханості, бачив окремі явища в контексті всієї народної історії. З тих митців, які, осягаючи поглядом життя народів і людства в цілому, не гублять в ньому окрему особистість, понад усе ставлять самоцінність і вершинну красу людини.

Творчість Довженка засвідчує нам силу переконань, силу ідейних, моральних, філософсько-естетичних ідеалів художника. Мистецьку самобутність його творів не зрозуміти у відірваності від того національного народного грунту, соками якого вони живились, з якого так буйно виростали.

«Далека красо моя! — звертається він до Десни та й не тільки до неї.— Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах...»

Сонцем рідної України напоєні його найкращі творіння — і ті, що належать до сфери кіно, і ті, що стали класикою українського красного письменства. Дивляться з екрана золоті, повні живого цвіту соняшники, цвітуть, не перецвітають. Б'ється героїчний «Арсенал», коні мчать сніговою рівниною серед степових просторів, і жінки стоять край села, чекають не дочекаються рідних своїх, «як у пісні чи у старовинній думі».

«— Гей, ви, коні наші бойові! — голосно гукає перший номер.

І здається — відповідають коні:

— Чуємо!.. Чуємо, господарі наші! Летимо всіма двадцятьма чотирма ногами!»

Мчать екранами в майбуття довженківські коні, і нема впину їм, копитять простори, шалено зриваючи сніг, несуть творця свого в розкриті обійми вічності.

1984

ЯБЛУНЕВОЦВІТНИЙ ГЕНІЙ УКРАЇНИ

Шукати нових, ще не виявлених можливостей українського слова, шукати й знаходити їх після Шевченкових шедеврів, коли, здавалось, досягнуто було вже всіх поетичних вершин,— для цього мав з'явитись митець особливий, поет здібностей унікальних, і хіба ж не таким прийшов у наше письменство Павло Тичина, чиїми устами в новітній поезії, може, найчутливіше виповів себе цей сповнений величі й драматизму XX вік?

З ім'ям Тичини пов'язані в нашій літературі відкриття епохальні, він приніс нам образність нового часу, поетику, здатну відтворити музику космічних оркестрів, найніжнішу красу людського почуття й грозову, вкрай наелектризовану атмосферу творення нового світу. Тичина для нас — співець гуманізму, співець високого й людяного чуття єдиної родини...

Не перестають дивувати властивості його слова. В ньому, ніби вперше мовленому, виникають раніше не знані ритми й видіння, що можуть сприйматись як первопочатки буття, як образ одвічного руху.

Прокинувсь я — і я вже Ти:
Над мною, піді мною
Горять світи, біжать світи
Музичною рікою.

Жага осягання світу й людини — чи не це становить душу його поезії? І чи не цим пояснюється такий тривалий інтерес автора «Сонячних кларнетів» до свого духовного предтечі, до того мандрівного українського Сократа, ім'я якому Григорій Сковорода?

Кожна поетична індивідуальність тому й індивідуальність, що в чомусь вона виявить себе найприкметніше. Тичина — це музика й барви, це чистота душі. Так, принаймні, мав би сприймати його творчість кожен, кому вона відкривається вперше.

Ясноока поетова муза з дитинною мудрістю прагне зазирнути з глибини й праглибини сутнього, все довколишнє її щиро дивує, бо ж стільки життя таїть у собі речей значних, заворожливих, бо ж, якщо уважніше вгледітись, вслухатись, то взагалі в житті нічого нема

неістотного... Чи чули ви, як липа шелестить? А це ж, виявляється, диво, це рідкість, це те, що завдяки поетові може стати й для вас відкриттям!

«Не дивися так привітно, Яблуневоцвітно»... Яким треба було володіти чуттям естетичним, психологічним, щоб рідне слово, ледь торкнуте, враз сяйнуло такою красою свіжості й новизни!

Мова народу була для Тичини силою безмежно творчою: з чутливістю диригента вловлював він живі її тони й могутнє багатоголосся, з розмаїтих її звучань поет видобував злагодженість симфоній.

Навряд чи кому іншому було під силу те, що брала на себе тендітна муза українського Орфея. Поет, що словами пелюсткової ніжності виспівав найтонші порухи людської душі, її прагнення до ідеалу, зачарованість красою життя, Тичина, однак, ніколи не був поетом інтимних затишків, він не малював нам ідилій, його поезія, виповнюючись революційною пристрастю, не уникала найдраматичніших конфліктів епохи, слово Тичини то з болем, то з прокляттям чи захватом відтворювало грізні дисонанси життя, і навіть тоді, коли інші «тікали в печери, озера, ліси», його муза, хай навіть зранена, кров'ю облита, мужньо й відкрито виходила навстріч ураганам часу, навстріч найпотужнішим бурям та борінням епохи.

Хто має право примусить людину?
Хто може ніч обернути за днину?
І хто такий мудрий, щоб зразу нас всіх
Повісив за правду, єдиний наш гріх?
(«Паліть універсали»)

Відомо, як охоче й напружено поет експериментував, і хай не всі його новаторські зусилля увінчувались успіхом, але ж ясно, що саме на цьому шляху — шляху постійних пошуків, сміливих випробів могла наша поезія сподіватись на справжні відкриття.

Дух невтоленності, це він був рушійною силою всіх поетичних новацій Павла Тичини. Суцільний неспокій, поет все життя прагнув мистецьких оновлень, він не мислив себе інакше, як у ролі першопрохідця, в ролі майстра, чиї зусилля спрямовані на те, щоб розширити свої поетичні плацдарми, видобути з рідної мови нову художню якість. І читач почуває, як музі Тичини раз у раз прагнеться спозирнути в незвідане, в заобрійне, де, може, їй відкриваються нові поетичні світи. Свідчен-

ням цих безнастанних шукань митця є кожна з його книг і, зокрема, ця його посмертна велична симфонія «Сковорода», твір, до якого ще не раз буде звертатися думка дослідників.

Новаторство Павла Тичини найпліднішe виявляється там, де воно природно виростало з народної поезії, з народно-пісенної стихії, де його живила вся багатюща художня творчість українського народу. На грунті національної поетики якраз і формуються художники-інтернаціоналісти. Могутній дух народності, дух шукань єднає Тичину з такими поетами, як Маяковський, Елюар, Лорка, Незвал, Хікмет, з усіма тими, ким пишається світова поезія нинішнього століття. Авторові книг «Плуг», «Вітер з України», як небагатьом, вдалось у своїй творчості поєднати найкращі досягнення сучасної світової поезії з українською національною традицією, і саме в органічності цього художнього синтезу маємо вбачати суть новаторства нашого славетного поета.

Змінювались ритми доби, зазнавала відповідно до цього змін і поезія Павла Тичини. Незмінною лишалася тільки безмежна любов поета до свого народу, гуманістична сила і пристрасть його духовних устремлінь. З'являлись речі, що вражали місткістю своїх художніх узагальнень: такі твори, як «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Похорон друга», як сповнений незламної віри в народ вірш «Я утверждаюсь», ставали суспільними подіями, знаменням часу. Виповідаючи глибинні почуття радянської людини, вони створювали серед усіх братніх народів славу українській поезії, з вершин якої лунав голос того, хто вистраждав своє право сказати за всіх, сказати від імені цілого народу:

> Яка біда мене, яка чума косила! —
> а сила знову розцвіла.

Павло Григорович як людина був мовби продовженням своєї поезії. Це один з найморальніших наших поетів, співець отієї яблуневоцвітності, яка, переходячи з покоління в покоління, і нині здатна хвилювати підростаючу юнь, очищати й наснажувати кожного, чия душа сприйнятлива до прекрасного.

Є в доробку Павла Григоровича твір особливий, твір, що поряд з Шевченковим «Журналом» та щоденниками Олександра Довженка належить у нашій літературі до найвизначніших явищ цього жанру: маю на увазі що-

денникові записи поета про його подорож з капелою Стеценка по Україні. Щойно закінчилася громадянська війна, ще рідна земля лежить у руїнах, ще Україна виснажена тифами, голодом, стероризована бандами, але по розчищених коліях, назустріч мовби самим світанкам життя вирушають молоді найспівучіші голоси народу, вирушають із золотоверхого Києва, і серед них поет, що здатен в натхненному слові відтворити, як оживає, набирає снаги душа народна, як силу руїни й жорстокості перемагає сила краси, незнищенний геній людяності й добра.

Тріумфує пісня! Над злиднями, над блокадами, над люттю старого споживацького світу переможно встає її небесна сонячна міць...

Бачиться мені навіть фільм про ту дивовижну подорож, коли трудовий люд, затамувавши подих, слухав капелу на станціях, по селах і містах, слухав під відкритим небом, і навіть десь стрілянина в лісах не могла заглушити той прекрасний спів. Страхи зникали, від захвату блищали очі юних червоноармійців, що готові були віддати співакам останнє із свого мізерного пайка, дрібкою цукру ділились... А після зупинок знову в глибінь України рухався ешелон, далі пробиваючись по змордованій блокадами та війною країні, несучи над собою найбільше багатство — пісню, виступаючи вісником нового життя.

Коли доводилось бачити Павла Григоровича й на схилі його літ, і тоді, мені здавалось, збереглося в ньому щось юначе, легко було його уявити, яким він був веселим, дотепним, натхненним у тій давній подорожі по Україні, де так здружився з своїми колегами по мистецтву, ентузіастами, безкорисливими носіями народної культури.

Молодість душі поет зберіг до останнього. Обдарованому тонким артистизмом, йому дано було відчувати гармонійність світу, той вічний плин сил творчих, не руйнівних, що, мабуть, якраз і є основою життя, його найвищою красою.

Гей, дзвін гуде —
Іздалеку.
Думки пряде —
Над нивами.
Над нивами-приливами.
Купаючи мене,
Мов ластівку...

Це було сказано на зорі його творчості, але міг це сказати поет і в своєму зрілому віці, бо для натури справді глибоко творчої завжди найвищим змістом буде — відкривати людям прекрасне, шукати гармоній, підтримувати велику єдність буття.

Не в'яне слово Павла Тичини сьогодні, не зів'яне його поезія і в прийдешніх літах. Серед духовних надбань людства завжди сятиме те, що дав світові наш сонячний поет, вражаючий чистотою, яблуневоцвітний геній України.

1981

БЛАКИТНІ ВЕЖІ ЯНОВСЬКОГО

Пригадуєте ту першу вражаючу фразу «Вершників», той могутній, сповнений епічної сили заспів? Як лютували шаблі під Компаніївкою, де зчепились бортами степові пірати, і коні бігали без вершників, і небо «округ здіймалося вгору блакитними вежами»?

Коли вийшли «Вершники» в нашому студентському середовищі, поміж закоханих в літературу юних ентузіастів точились дискусії навіть з приводу цих блакитних веж: чи існують вони насправді? Чи буває таке в степах? Чи, можливо, з'явились вони лише в уяві письменника, в його натхненних поетичних видіннях?

Автор був загадковий: образ його чомусь пов'язувався з морем, адже ж — «Майстер корабля», морські поезії з юнацької книги «Прекрасна Ут»...

> Вітаю море! Корабельна путь
> лежить по всій землі.

Давно помічено, що степові люди мають вроджений потяг до моря, з дивною силою воно заваблює степовика, заполонює своїм простором, морською далеччю. Хай навіть не бачене ще, тільки вимріяне, вже непокоїть, кличе... Дехто в цьому схильний вбачати поклик інстинкту, таємничий голос предків, вияв майже містичної туги людини за чимось незвіданим...

Мабуть, Яновський на такі тлумачення його ранніх захоплень лише всміхнувся б, хоча свій перший вірш під назвою «Море» він таки написав «з відстані», написав ще, здається, ні разу не бачивши справжнього моря в натурі. Данина книжній морській романтиці? Очевидно, так. І водночас море Яновського вже й тоді — то насамперед образ свободи, гуманістичне уславлення людини, її відваги, мужності й витривалості, море його — то своєрідний спів людській солідарності, інтернаціональному братерству трудящих.

Таким, зокрема, постає образ моря у «Вершниках», коли буде вже подолано спокуси книжної романтики, подолано швидко й рішуче, і автор вийде на інші простори, щоб стати віч-на-віч з романтикою самого життя,

з отими його лютими трамонтанами, що не раз обвіють і автора теж, як обвівають досі вони його Половчиху на пронизливім белебні морського узбережжя, де вона, ждучи, виглядаючи свого Мусія-Мусієчка, стоїть «висока та строга, як у пісні».

«Шаланда в морі» — одна з найромантичніших в нашій літературі новел, хоч ця її романтика написана пером нещадного реаліста.

Одначе вернімось до веж чи, точніше сказати,— до того неба, що здіймалось тоді округ нас «блакитними вежами». Як усе-таки: чи в дійсності митець їх спостеріг, чи був то лише плід його фантазії? Цікавість природна, але куди важливіше було те, що завдяки художникові ці вежі з'явились, увійшли в наш духовно-естетичний світ, зробивши одразу багатшими нас, і, почувалось, відтепер вони будуть із нами завжди. Інакше кажучи, сталося ще одне, хай ніби не таке вже й велике мистецьке відкриття: ландшафт краси розширився, відтворено якусь нову, раніше не знану художню сутність. Образ дивовижний навіть для Яновського, рідкісний в нашій прозі своєю наповненістю, такий же місткий, як червона зоря «Альдебаран і все сузір'я — журавлиний ключ вічності».

У «Вершниках» творилася нова образність, нова барвами, ритмікою, мелодикою. Образність, що була б неможлива раніш. Тільки співець нового часу міг побачити й розгледіти їх, оті небесні споруди, оті неймовірні й невловні, з самого повітря лише зіткані, з блакиті неба змуровані вежі, на тлі яких безстрашні витязі революції схрестили шаблі у двобої з минулим.

Часто кажемо: нове слово в літературі. А насправді як рідко таке слово в літературі мовиться... Тут було саме воно, саме нове. Замість улюблених давніми романістами похмурих веж середньовічних замків із щілинами сторожких бійниць, з потайними льохами-казематами вперше на обріях світової літератури з'явились ці вежі нерукотворні — блакитні бастіони степового українського неба. Виникли як образ чистоти й величі визвольної боротьби народу, як символ нездоланності й безсмертя самої революції.

Епоха велетенських битв, до краю оголених соціальних конфліктів, епоха великих пристрастей і надлюдських напруг знайшла у «Вершниках» гідне відтворення. Духом героїчного часу в книзі овіяно все, цей дух вчу-

вається в самій художній новизні твору, в його стилістиці, ритмах, в його, сказати б, органному звучанні.

Твір, як відомо, написаний на високих регістрах. Коли книга вийшла, виникло бажання читати її як поему, вголос, серед людей мого покоління, в студентських гуртожитках десь там, на Чайківській, біля харківського «Гіганту», не поодинокими були ті, що цілі сторінки «Вершників» могли читати напам'ять,— і читали: з блиском в очах, з усім запалом юності, до захмелiння впиваючись красою рідного слова.

Захоплювала і музика окремої фрази, міць, густопис, карбованість рядка і монументальність образів книги в цілому, де могутні постаті героїв виступають так рельєфно і все художнє литво новел поєдналось між собою так гармонійно, що аж доречно в цьому випадку вжити слово «довершеність».

Свіжа оригінальна поетика Яновського сприймалась у спорідненості з мистецтвом Довженковим: художні образи-символи такого ж повноцвіття і внутрішньої місткості, тільки що в одного вони розгортались на екрані, а в його побратима лягали на папір, шикуючись у рядки сучасного епосу, в повноголосі, перейняті, може, з народної думи речитативи.

І в самій особистості автора «Вершників», як нам уявлялось, неодмінно повинно бути щось глибоко поетичне, лицарське, мужнє, адже без цього неможливо було б створити книгу, що сприймається як гімн мужності людській, незламній доблесті духа.

Були потім фронти, але й там, серед жахіття війни, серед чорних її ураганів блакитні вежі Яновського не переставали для багатьох із нас існувати. Недарма ж десь під Кенігсбергом на грудях у полеглого бійця знайдено було прострілений примірничок «Вершників», в останній любові прикипілий до солдатського серця.

Особисто з Яновським я познайомився далеко пізніше, аніж з його «Вершниками». Лише в перший повоєнний рік, коли були написані «Альпи» і треба було вирішити, куди посилати, на думку спало: є ж у Києві журнал, що його редагує Яновський... Надійшли потім до Дніпропетровська рядки, написані його рукою: вперше тоді довелось побачити почерк Яновського, рівний, красивий, просто сказати б, елегантний...

Нарешті — через довгі літа — судилась нам таки до-

ля зустрітися з ним самим,— уже сивим та стишеним, скромно усміхненим нашим Юрієм Івановичем!

Важко було б розчаруватись, одначе не сталось цього. Автор улюблених «Вершників», був він саме такий, яким і вимріяла його колись студентська уява. Інтелігентний, вихований, з тонким смаком, з гарними манерами... Людина чулої, вразливої душі, людина красива, делікатна! Та почувалось, що при всій делікатності і зовнішній мовби поступливості є в цій людині той метал, що наскрізь дзвенить у «Вершниках»: метал гідності й гордості народної, внутрішній запас некрикливої мужності, благородства. Почувалось, що таку натуру не зламає ніщо, і не затягне цю людину міщанське болото, і не стане вона заживати ласки ціною самоприниження, і що є в неї принципи, для неї святі...

Змордований хворобами (та й не тільки хворобами), Яновський, проте, старався ніколи не виказувати перед іншими свого болю, своїх внутрішніх страждань. Навпаки, завжди стриманий, врівноважений, він ще й когось із своїх колег міг підбадьорити, якщо помічав у нього смуток в очах.

— Більше юмора́,— всміхаючись, казав з наголосом на «ра».— Тримайся, друже...

«Більше юмора́»— це була, здається, улюблена його примовка.

Всміхався ось так,— коли весело, коли гіркувато,— і далі, коректний, зичливий, з спокійною гідністю йшов у житті. Та ще мав щастя бачити поруч себе вірного друга, оту славну Тамару Юріївну, зворушливу в безмежній відданості до свого Юрія Івановича.

Якось зустрічаємося з ним на вулиці,— провесінь, ранок, все місто в ласкавому сонці...

— Якщо не квапитесь, ходімте подивимось Київ.

Здається, в ті дні він саме працював над своїми «Київськими оповіданнями». І ось ми без поспіху, довго йдемо, то спускаємось вниз до Хрещатика, то знов — іншими вулицями — підіймаємось, і день над нами такий світлий, прозорим сонцем налитий, і все довкола мовби незвичайне, іскриться вгорі краса Києва одвічна, чудом врятована, а при землі подекуди ще руїни во́лають — сліди війни, і це такий стан, коли почуття тебе переповнюють, а слів, щоб їх виповісти, нема... Ніби й розмови якоїсь особливої тоді між нами не було, а чомусь назавжди запам'ятався той день, та небалакуча

прогулянка, місто в мерехтючому сонці, і Яновського весняна тінь на київському камінні...

І ще одне враження, вже з недавніх літ. Компаніївський степ, ним оспіваний, і людей сила, народне барвисте свято — степовики разом з численними гостями вшановують свого славетного земляка. 70 років виповнилось би зараз йому. Ювілей — без ювіляра. Одначе вшановують, як живого. Збурунився весь цей край — край майстрів-хліборобів, людей щирих, привітних, трударів невсипущих, тих, що в полі — від зорі й до зорі... І свято в них — з розмахом, широке, щедре, на весь розгін степевої душі. Не пошкодували праці, щоб увічнити пам'ять земляка: красується на узвишші нова школа-десятирічка, що віднині носитиме ім'я автора «Вершників», в центрі села споруджено Меморіальний музей Яновського, тут же поруч відкривають пам'ятник письменникові.

А неподалік у видолинку, на місці хати, в якій колись народився майбутній майстер красного письменства, там, де виколисали його незрадливі материні руки, народна фантазія спорудила — для надійності та довговічності — пам'ятний знак і зовсім оригінальний: брилу граніту кільканадцяти тонн невідомо як, невідомо звідки степовий люд притягнув аж сюди, переправив, здається, з берегів Ятрані чи іншої неблизької річки. І та ж рука народу, що колись кувала залізну троянду революції, зараз накарбовує на граніті ім'я її співця, пише його на монолітній, циклопічних розмірів брилі, що ніби й виросла серед цього степу, щоб уже тут бути віки.

Мітинг відбувався саме біля брили, саме хтось проголошував урочисті слова, коли зовсім несподівано, знизу десь, мов з-під землі, вихопився табун юних вершників і з тупотом, з курявою помчався по пригорку на скаженій швидкості пролітаючи перед святковим натовпом. Ніхто не міг втямити, звідки взялися ці вершники-школярчата: чи з-під землі, чи з отого ставка разом з кіньми випірнули, чи десь отам за віттям верб чигали моменту... Одну лише мить тривав їхній блискавичний, прямо-таки ракетний політ: припавши до грив, без сідел, без стремен, зухвальчуки степові зблиском усмішок, тупотом, летом мовби вітали його, свого земляка. Сама радість життя, сама юнь народна, пролітаючи, салютувала авторові невмирущої книги.

Промайнули — й не стало, розтанули за горбом. Знов тільки світле крайнебо одкривається очам, всі погляди звернені туди, і раптом хтось каже, задивлений в далеч:

— Дивіться, їх видно, ті його вежі!..

Був це такий день чи година така, що й справді довкруг степів, по обріях, ніби з розлитого сяйва виразно проступали вони, з самого серпневого неба збудовані, блакитні вежі Яновського.

* * *

Серед тих хто творив нашу радянську художню класику, серед майстрів, достойних вдячності і захоплення, називаємо сьогодні ім'я Юрія Яновського. При одній лише згадці цього імені постає перед очима світ спекотний і шалений, бачиться степ в переблискуванні шабель, охоплений курявою битви. Для мене романи Яновського про громадянську війну — це величні поеми у прозі, вони світяться сонцем, їхні високі вітрила гудуть пружною силою степових вітрів. І якщо вже про когось з митців можна сказати, що він володів співучими фарбами, то це передусім про автора «Вершників».

У своїй пристрасній творчості, в найсуттєвіших її виявах Юрій Яновський постає натхненним художником революції, співцем тієї нової людини, яка в борні за свої одвічні права і свободу червоним вершником вилітала на буремні простори XX століття, щоб — навіть ціною власного життя — утвердити себе, відкрити брами в майбутнє. І як ті безстрашні вершники, що переможно стали на воротах Криму, як ті натхненно оспівані Яновським степові атланти, що могутніми силуетами височать уже мовби під небом вічності, так і образ їхнього творця, віддалившись у той легендарний час, виникає перед нами уже в ореолі небуденності, без накипу щодення, виникає в сивій мудрості літ, з усміхненим, проникливим поглядом ворожбита-чарівника, що знається на чарах слова, на його потаємній силі.

З самої юності приваблювали Яновського натури могутні, цілісні. Він шукав для свого пензля образи людей мужніх, духовно багатих, тих, в кому щедро виявляла себе народна завзятість, кмітливість, лицарська вірність і відданість справі. І таких героїв, живих про-

тотипів для своїх творів митець відшукав серед червоних витязів революції, образи яких надали вражаючої ідейно-художньої енергії його «Вершникам», цьому дивовижному, до краю стислому творові, що приніс світову славу його автору.

Художня спадщина Яновського надзвичайно різноманітна. Початок творчого шляху позначений виданням збірки оповідань «Мамутові бивні» (1925) і «Кров землі» (1927). В цих оповіданнях, де йдеться про громадянську війну, ще чимало «романтичного полину» (вираз самого автора), проте в сміливих, яскравих мазках уже вгадується майбутній художник-новатор.

Почавши з оповідань, Яновський потім упродовж усього свого життя збереже вірність цьому жанрові, збагатить українську новелістику оригінальними, блискучими творами, які, попри свою лаконічність, багато містять у собі. Нагадаємо принагідно, що в 1949 році Юрій Іванович Яновський був удостоєний Державної премії СРСР саме за твори короткого жанру — збірку «Київські оповідання».

Відомий у нас Яновський також як драматург. У дні, коли письменник помирав, на сцені Київського російського драматичного театру імені Лесі Українки з великим успіхом йшла його п'єса «Дочка прокурора», присвячена проблемам виховання молоді. А ще раніше сцени багатьох театрів країни обійшла «Дума про Британку», героїчна трагедія про одну з тих легендарних селянських республік, що — як, приміром, Баштанська республіка на півдні України — в денікінському тилу, в кільці білогвардійського оточення, довгі місяці вели самовіддану боротьбу за справу революції, за правду Леніна.

Прозаїк, драматург ніколи не затлумив у Яновському поета — і в широкому, і в буквальному смислі: його ранні вірші служили ніби заспівом до його романів, до його надзвичайно музикальної художньої прози.

Яновський творив на рубежі прози і поезії. В нього наскрізь поетичне сприймання життєвих явищ, образність його має багато спільного з національним героїчним епосом, водночас письменник прагнув з реалістичною точністю, суворою достовірністю відтворювати — на всіх глибинах — об'єктивний світ. У звичайному знаходив він високе і поетичне, цінував реалістичну деталь і водночас здатен був створити образ широкий,

крилатий, сповнений місткої художньої символіки. Ще побутує хибне уявлення, ніби митець, що тяжіє до романтичних барв, неодмінно щось прикрашає (ніби від цього гріха гарантована будь-яка інша стильова течія). Проза автора «Вершників» при всій її піднесеній поетичності дорога нам саме своєю правдою. В особі Яновського ми маємо митця, якого читач справедливо ставить в один ряд з Тичиною, Довженком. І хай не завжди чекав на нього успіх, але це був художник-відкривач, що дорожив свіжістю, правдивістю образів, нетерпимець до будь-якої рутизни, до хуторянського епігонства. Творчість автора «Вершників» несла нашій художній прозі і істинно новаторські відкриття. Витончений і гострий розум його вмів поєднувати речі, здавалось би, несумісні — мудру іронію і високу патетику, що звучала в його устах природно, без фальші. В поетиці Яновського фольклорна пісенність зіллялась з найсучаснішою стилістикою фрази, до того ж це був митець надзвичайно винахідливий у композиційній побудові своїх творів,— адже роман «Вершники», скажімо, то був, по суті, зовсім новий тип романної форми, раніше не знаної у світовій літературі.

Творчий шлях Яновського був нелегким, до своїх перемог художник ішов через нелегкі, часом болючі пошуки. Як і багато хто в літературі двадцятих років, письменник-степовик у ранніх своїх творах інколи захоплювався поетизацією повстанської стихії, де абстрактна, книжкова романтика, бувало, заступала сувору поезію самого життя. Проте навіть і в таких, сказати б, юнацьких романах Яновського, як «Майстер корабля» (1928) або «Чотири шаблі» (1931), ми уже вгадуємо зріючу силу того митця, з-під пера якого вийдуть «Вершники», ця натхненна пісня про людей ідейної переконаності, залізної дисципліни, високого комуністичного обов'язку; «Вершники» не були запереченням попередніх романів художника, вони стали — після «Чотирьох шабель»— вершиною, апофеозом, логічним наслідком напруженого, творчого розвитку митця. Ось чому кожен, хто хоче з'ясувати для себе таємницю появи і переможної ходи «Вершників», мусить знати їхню творчу передісторію, щоб побачити, з якими труднощами чесний художник крізь тумани блукань пробивався до істинного бачення найскладніших явищ життя.

Яновський ніколи не піддавався самоспокусі, у літе-

ратурі він не шукав манівців, він знав, що, йдучи у творчість, прирікає себе на тяжку працю. Ще замолоду він сформулював для себе робоче правило: «Я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати поміж рядків зайвого слова, я не дам дивитись на будівництво моїх будівель». І, зрозуміла річ, не лише в стилістиці, у творчості письменник був суворим і вимогливим до себе, в самому житті він прагнув бути гідним тих, кого відтворював у своїх книгах, в яких читач знаходив для себе приклади людської чистоти, вимогливості до себе, високого благородства.

Письменника, особливо прозаїка, драматурга, читач оцінює передусім за тими образами, якими митець збагатив літературу, і коли ми думаємо про Яновського, то бачимо, як виходять на арену історії донецький шахтар Чубенко і комісар Данило Чабан, Половчиха, Іван і Мусій Половці, Артем і Фрунзе, Адаменко, Швед і безіменний герой революції — сільский листоноша, тобто характери, в яких ніби синтезоване народне життя, весь драматизм того буремного часу. Художня монументальність цих образів, внутрішня сила, гармонійність, скульптурна опуклість при всій ощадності засобів, якими користується митець, одразу ж привернули увагу, вся наша література раділа виходу «Вершників», появу книги вітали в Москві і в Парижі. Микола Островський побачив у героях Яновського духовних сподвижників Павла Корчагіна. Павло Тичина вже в роки війни сказав про «Вершників», що вони стали «ніби патентом на одержання зрілості прози української», хоча й до того в українській прозі було вже чимало сильних творів, чиє життя триває й досі. «Вершники» знаменували собою величезну перемогу художника, його світогляду, який побачив рушійну силу історії не в сміливцях анархістського гатунку, а в людях праці, у безстрашних бійцях революції, в образах комуністів, робітників і селян, які не щадили себе у самовідданій боротьбі за ленінське, соціалістичне оновлення світу.

В кожному з розділів «Вершників»— чи то «Шаланда в морі», «Лист у вічність» чи «Дорога армій»— читач ніби відчуває струми високої напруги, художня конденсація тут доведена до краю, кожна сторінка вражає нас густотою письма, незвичним художнім литтям фрази. «Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не впізнавали один одного, а з неба палило

сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою, ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг». Так звучить перша фраза роману «Вершники», фраза, що вражає своєю змістовою ємкістю, динамічністю, стильовою новизною. Яновському притаманна була гоголівська живописність, щедрість барв, і водночас у нього своя неповторна інтонація, свій індивідуальний стиль, де нерідко поруч живуть висока патетика і тонкий гумор, посмішка, витончена метафора художника-інтелектуала. Барви романтичної поетики, символіка і суто реалістична деталь, химерне сплетіння фантастики і реальності, науково точного сучасного вираження і фольклорних пісенних мотивів — усе це в кращих творах Яновського виступає в органічному сплаві, в природній багатобарвності, вивіреній чуттям художника.

Все життя Яновський був запеклим противником тупої хуторянської обмеженості, самовдоволення, здорове почуття національного достоїнства, синівської гордості за свій народ в ньому було розвинене високо, в душі письменника воно органічно зливалося з прекрасним «чуттям єдиної родини». Ідейна спільність, сила світогляду ріднить Яновського з Шолоховим, Фадєєвим, Всеволодом Вишневським (з останнім письменника в'язала й міцна особиста дружба), індивідуальну ж несхожість, творчу самобутність Яновському, як і будь-якому іншому митцеві, надає яскрава національна поетика, колоритність характерів, неповторних у своїй психологічній структурі, ті соковиті барви, зображувальні засоби, стильові відтінки, завдяки яким він творив свої книги, пройняті світосприйняттям самого народу.

У літературу соціалістичного реалізму Яновський прийшов зі своїм оригінальним почерком, незвичною творчою манерою, приніс свою тональність, свої ритми і барви, і на цьому прикладі можна бачити, наскільки фальшивими є розмови буржуазних «знавців» про процеси, що ніби нівелюють наші літератури, про безликість, ніби властиву радянським митцям.

Поряд з життєвою новизною звичаї народні, пісні, історія — все було дороге Яновському, синівським поглядом вдивлявся він у минуле і майбутнє рідної землі, істинний захват відчував перед художніми надбаннями, що віками створювались народним генієм. А це

віддячується, бо для того, щоб так почути музику народного слова, щоб з таким епічним розмахом змалювати могутні народні характери, образи героїв комуністичної доби, щоб таку творити натхненну сагу українських степів, треба було найперше бути небайдужим, треба було вміти любити!

Яновський вражає читача красою стилю, він писав ощадно, свято, густо. Художній густопис Яновського — це наслідок творчої самодисципліни, це школа праці на рідкість суворої, майже аскетичної, це приклад високої вимогливості майстра до себе.

Іноді Яновського зображували художником рафінованим, далеким від життя, кабінетним алхіміком слова, але це не так. У кабінеті письменника на видному місці стояв кимось подарований улюблений його фрегат під вітрилами, він, очевидно, нагадував письменникові роки юності поруч чорноморських берегів, де Яновський разом з Олександром Довженком стояв біля самих витоків зародження українського кіно. Вітер мандрів завжди приваблював Яновського, крилато вривався в його поезію і прозу, однак хвороби змалку жорстоко переслідували письменника, не раз вкладали його на операційний стіл, і свої страждання він переносив з тією ж самою рідкісною мужністю, як і оспівані ним герої.

Народне життя — це було те джерело, яке для Яновського ніколи не пересихало, до якого він щоразу припадав спрагло, благоговійно, душа його прагнула бути там, де вирувало життя. Зовсім недавно виявлено вже, власне, забутий факт: коли в 1931 році театр «Березіль» вирішив підготувати виставу на честь колективу харківського Тракторобуду (спектакль називався «Народження гіганта»), то тексти для нього написали Юрій Яновський і Мирослав Ірчан, і були це, здається, чи не перші спроби в українській літературі написати про сучасний робітничий клас.

Яновський був надзвичайно чутливий до звершень народних, близько приймав усе, чим жила країна. В роки війни, незважаючи на тяжку недугу, письменник не раз виривався з кореспондентським квитком на фронт, в діючу армію, де в окопах намагався осягнути солдатську душу, проймаючись глибинним почуттям радянського патріота. З палким темпераментом публіциста висловив Яновський це почуття у творах перед-

воєнних, коли з Ярославом Галаном представляв українську пресу на Нюрнберзькому процесі, де народи чинили правосуддя над фашистськими злочинцями. «Листи з Нюрнберга», що вийшли тоді з-під пера Яновського, дихають гнівом, пристрасним звинуваченням фашизму, вони зігріті любов'ю до своєї Радянської Батьківщини і гордістю за неї.

Ніколи справжній художник не задовольниться уже досягнутим, дух творчості не дозволить йому жити застійно, переспівуючи самого себе, і Яновський, будучи саме таким художником, полюбляв відповідати кореспондентам серйозним жартом:

— Найкраща книга — та, котра ще не написана...

Все життя Яновський був у пошуках, у розвитку, романтично піднесений світ юнацьких образів поступово змінювався письмом реалістично суворим, поглибленням психологізму, зростаючою увагою до подробиць життя, як це видно в романі «Мир», що розповідає про період відбудови, про важкі повоєнні будні нашого народу,— і хай не завжди художній експеримент письменника завершився повною удачею, проте й прикрі прорахунки не могли пригасити в ньому невтолимої спраги нових відкриттів.

Ну, а яким же він був у житті? Високим, сивим, стриманим... Паустовський якось сказав про нього: «Найблагороднішій з благородних, найвідданіший син народу»,— і це сказано точно.

Якщо ви, розмовляючи з тими, хто протягом багатьох років знав Яновського, спитаєте про характерні риси, притаманні йому, вам одностайно відкажуть: чесність, порядність, внутрішня мужність, моральна чистота, інтелігентність — ось що було провідним у характері його особистості.

Людина високої культури, майстер, що полюбляв ювелірну працю над словом, він мріяв зовсім не про те, щоб зачинитися в башті зі слонової кістки, в ньому постійно жила пристрасть громадянина, енергія відкривача, його постійно приваблювало до себе бурхливе море народного життя. Пам'ятається світлий весняний ранок, Яновський іде Києвом, уважно вглядається в людські обличчя (здається, він працював тоді над «Київськими оповіданнями»). Як багато промовляли до нього обличчя людей, які нещодавно перенесли найтяжчу трагедію війни, як багато промовляла до митця

кожна вуличка, архітектурний фрагмент, кожний камінь рідного міста, про яке він міг розказувати годинами... Яновський пояснював, звертав вашу увагу на те чи інше, і все навколо оживало, історія і сучасність гармонійно зливалися в душі художника. Погляд то задумливий, то дещо іронічний, теплий, проникливий — таким і понині живе Яновський серед нас.

Художній досвід Яновського багато значить для нашої літератури. Він створив свій оригінальний тип роману, свою стилістику фрази, слово його опукле, стереоскопічне, він володів тими скарбами, які прийнято називати таємницями майстерності. Художник високої обдарованості, Юрій Яновський належить до тих майстрів, чия праця користується повагою не лише в українській, а і в усій нашій багатонаціональній радянській літературі.

Під час війни на полі бою, десь у Східній Пруссії, у вбитого солдата Радянської Армії, робітника з міста Миколаєва Андрія Ткача, була знайдена книга, тричі прострілена ворожими кулями. Це були «Вершники» Юрія Яновського. Таким дорогим є слово Яновського нашому народові. Так близько приймає він творчість письменника до свого серця.

1975

ШОЛОХОВСЬКІ ВИСОТИ

Донські полиневі степи, що стугоніли колись під копитами орд, чули свистіння хижих стріл та дзенькіт шабель,— упродовж віків не мали вони свого співця.

І ось ніби з жаги тих нетворчих віків вродився він, натхненний митець, щоб створити грандіозний епос XX віку. Явився, щоб розповісти народам, як у битвах, у муках, у найдраматичніших долях людських виникав і утверджував себе новий світ.

Завдяки Шолохову світова література отримала «Тихий Дон» з його нетьмарною трагедійною красою, зі станиці Вєшенської пішли дорогами планети твори незвичайної новизни й свіжості, і ось уже безвісні колись донські станиці та оббиті степовими вітрами хутори відкрились своїм життям всьому цивілізованому світові. Поіменно всюди знають тепер людей з того козацького краю — людей чорної праці й непоказної стожильної мужності, вражаючої сили духу і не меншої сили почуттів.

Нашому народові творчість Шолохова полюбилась відразу — з юнацьких гарячих його, напоєних степовим сонцем оповідань, з перших розділів «Тихого Дону». Те, що Шолохов відкривав читачеві, захоплювало своїм драматизмом, вогнем пристрастей, нещадною правдивістю. Синівською любов'ю до Дону, до людей праці зігрітий у його творах кожен опис, картина побуту чи природи, поетичний роздум.

Юнаком прийшов Михайло Шолохов з полів громадянської війни в нашу молоду ще тоді радянську літературу, прийшов на ранніх світанкових зорях її життя.

Очевидно, шлях суто академічної підготовки далеко не завжди є найкоротшим шляхом у літературу. Думається, що саме розпечена атмосфера тих вируючих літ, безпосередня участь молодого Шолохова в революційних подіях на Дону якнайкраще сприяли його надзвичайно швидкому дозріванню як митця.

З юних пристрастей, з пережитих захоплень і знегод народжувався суворий, монументальный живопис «Тихого Дону».

І хіба ж не чудом було те, що сталось невдовзі: нікому не відомі ще вчора станичники та станичниці, люди з придонських хуторів, в не зношених ще після фронтів шинелях та вилинялих козачих кашкетах повноправно увійшли — з волі художника — до пантеону героїв світової літератури, де відтоді вони, шолоховські образи, живуть поряд з невмирущими образами Толстого й Бальзака, Томаса Манна і Фолкнера, ставши надбанням інтернаціональним, назавжди віллявшись в ту вселюдську, понад віками й епохами сущу сім'ю, що її формує і живить велике мистецтво.

Не зосталось копитного сліду від ординських нашесть, дикі стріли іржавіють по музеях, одначе слово правдиве, звершення творче й гуманне має властивість вічно ясніти, має здатність нести сяйво в собі і світити для інших,— чи не тому так і дорожать народи своїми художниками?

Герої Шолохова — люди суворого життя. І саме нещадністю правди, художньою глибиною та емоційністю відтвореного, мабуть, найбільше й приваблюють нас книги Шолохова — від юних «Донських оповідань» і до останніх, недавно екранізованих глав з епічного полотна «Вони воювали за Батьківщину». Очевидно, справжній майстер і пізнається по вмінню без фальші, просто, але не спрощено перенести в книгу людські болі й радощі, матеріал буденний зробити небуденним, найсуворішу реальність народного життя перетворити в категорію високомистецьку, поетичну, вічну.

В цьому — один з найважливіших творчих уроків Шолохова для всієї багатонаціональної радянської літератури. Можна б ще окремо сказати про рідкісне шолоховське вміння життєво й правдиво зображувати цільні народні характери, про багатющу шолоховську мову, яка свого часу здавалась декому занадто «обласною» і її радили «очищати» та «підчищати», а вона й сьогодні жива, соковита, народна, всіма барвами виграє на сторінках його книг, де місця нема ні мертвим канцеляризмам, ні натужному пустомовству, ні звапненим словесним шлакоблокам холодного літературного ремісника,— зате є в мові шолоховських персонажів повнота душевної щирості й повнота народного досвіду, є довірлива сповідь сумних чи веселих переживань трудової людини.

Ще раз переконуємось: творчість, викликана синів-

ською любов'ю до рідної землі, виявляється найплідніше, шлях до висот майстерності пролягає із глибин душі.

Перед нами письменник-комуніст, митець з загостреним патріотичним почуттям, саме це надає шолоховським книгам такої цілеспрямованості, виповнює їх духом оптимізму, певності, здорового народного життєлюбства. Творчість Шолохова — ще одне свідчення того, чим є література у нашому суспільстві, якою глибокою може бути сила впливу мистецтва на уми і серця людей.

У Михайла Олександровича багато друзів в усіх республіках Радянського Союзу, з Україною його єднає кревний зв'язок. «Батько — росіянин, мати — українка»,— пише Шолохов у автобіографічній нотації «Про себе». В щедрій та багатющій обдарованості художника мовби виявила себе творча снага двох братерських народів, і ми цим пишаємось.

Відомо, з якою симпатією ставився Шолохов до української культури. Не раз чули від нього слова щирого захоплення Кобзарем, творчим подвигом Івана Франка, чарівною красою української народної пісні, поезіями Рильського, Малишка, Павличка, п'єсами Корнійчука і «Усмішками» незрівнянного гумориста Остапа Вишні...

Шолоховські «Донські оповідання» були тією останньою книгою, яку тримав у свої передсмертні години Остап Вишня. Випадковість? Воістину улюбленець народу, найвеселіший письменник України, хоч життя його було далеко не безхмарне, вмів він, наш Павло Михайлович, бути і суворим, і проникливим, й до ніжності лагідним, коли йшлося про непересічні літературні твори. До літератури у нього було ставлення зовсім особливе, якесь совісливе, чисте, доброчесне. Здатен він був із справжньою насолодою радіти за інших і захоплюватись ними. І якщо вже він, Остап Вишня, полюбив когось, то надовго. І думається, зовсім не випадково томик Шолохова опинився у нього в руках у години прощання з життям. І в години, коли наступають вічні сутінки, тягнувся він до сонця донських степів, до їх курних шляхів, до роздолля й світла життям киплячих просторів...

Звідти Шолохов прибув до нас на Україну. Ніщо інше — тільки почуття дружби стелило авторові «Ти-

хого Дону» доріжку з Вешенської до Києва, і нічим іншим — тільки внутрішньою потребою душі можна пояснити ті хвилюючі, адресовані Україні слова-визнання, зокрема слова про матір, що їх ми вперше почули з уст Шолохова під час його перебування на українській землі.

Все це нам дороге, і природно, що на таке справді братерське ставлення письменника-інтернаціоналіста ми відповідаємо — навзаєм — такими ж чистими, братерськими почуттями.

Творчість Шолохова — це наша спільна гордість. Як майстер, який могутнім різцем видобуває життя з мармуру, так Шолохов видобув з моря народної мови, вичарував із слова образи класичної краси, образи людей невтримної революційної пристрасті, створив героїчний образ часу, який для багатьох вже здається легендарним. Творилося це несуєтно, творилось натхненно і тому створено на віки.

«Ось і відспівали донські солов'ї...» Кого з нас не хапала за душу ця щемлива фраза, якою завершується одна з останніх книг славетного романіста.

Та ні, не відспівали шолоховські солов'ї і не відспівають ніколи. Бо доки зорі світитимуть ночами над Доном і доки ковила бринітиме веснами у степах Донщини, чи навіть коли вже й ковили на планеті не стане,— і тоді житиме для людей велика й прекрасна любов Григорія та Аксіньї. Бо в цій тужливій і незвичайно яскравій історії — правда людської душі, в ній — велич людини, в ній неповторність епохи, яку Шолохов з такою могутньою силою оспівав.

1975

В ОСТАННІХ ПРОМЕНЯХ

Останні роки Миколи Бажана я назвав би уроками стійкості. На наших очах звершувалось сповнене драматизму дійство, коли дух людський мужньо змагався з навалою недуг, з тягарем літ, з неминучістю підупадання плоті,— змагався й перемагав у цьому двобої, перемагав, навіть гинучи...

В останніх променях заходу — таким найчастіше бачиться він, Микола Платонович.

Багато років були ми з ним сусідами по Кончі-Озерній. Не раз слухали вечорами ці шуми осінні, коли місяць, бредучи хмарами, то зникне, то визирне повноликий за верхівкою старої щоглової сосни, просвітлюючи її наскрізь. Бачили ці сади у веснянім цвітінні, ці луки та оболоні світилися нам у розлий-водах повені, серед якої далеко, на узліссі бовванієпо стріху в затопі Марків упертий хутірець...

Існувала між нами різниця в роках, і життєві шляхи були такі різні, досвід життєвий за плечима кожен із нас мав свій, індивідуальний, але ж як багато спільного виявлялося, коли мова заходила, скажімо, про історію культури й долю народу, про українське слово і його місце в сучасних літературах, про неперебутнє значення класики і спадковість традицій... Відповідальність інтелігенції перед епохою, перед своїм народом завжди була великою, винятковою, тож думати про це природно кожному, хто причетний до творчості.

Як і в багатьох письменників, надто ж людей старшого покоління, ставлення до літератури в Миколи Платоновича було, сказати б, цнотливе, адже література — це й справді сфера високого, це, емоційно кажучи, храм, куди маєш вступати в усій чистоті помислів і устремлінь.

Формувався Микола Бажан в умовах специфічних, з юних літ він був людиною мистецтва, інтелектуалом, широко обізнаним у світовій культурі, і це виділяло його з-поміж інших, це, зрештою, згодом і привело поета до того, щоб стати біля керма Української Радянської Енциклопедії, де Бажанова ерудиція, талант

організаторський в поєднанні з винятковим трудолюбством так прислужилися великій благородній справі. Типовий інтелігент, він був водночас і чорноробом культури, сумлінним її трударем, чия натура не визнавала полегшеного ставлення до своїх обов'язків,— не в Бажановій вдачі було миритися з «ліричним» нічогонеробством, іноді, на жаль, поширеним серед служителів муз. Марнування творчого часу він вважав чимось протиприродним, хоча зовсім і не належав наш майстер до тих, чиє життя обмежувалось би світом книг та рукописів. Він умів і любив спілкуватися з людьми, хоча й це спілкування для Миколи Платоновича було, мені здається, нерідко теж мовби продовженням творчого процесу.

Він був у кращому розумінні людиною контактною, товариською, в ньому завше жив, а останніми роками навіть посилився потяг до людей.

Ось дзвінок:

— Вже не працюєте? Я не перебив? (Відома всім Бажанова делікатність). То може — походимо?..

Або, коли щось написалося, кличе зайти, хоче почитати, скажімо, щось із «Уманських спогадів», може, це будуть «Боги Еллади»... Читання відбувається на другому поверсі в його кабінеті, в атмосфері трохи навіть утаємниченій, небуденній, читає Микола Платонович своїм характерним глухуватим голосом, намагаючись бути стриманим, хоча помітно, як він внутрішньо переживає те, про що йдеться в тексті. Дочитано останні рядки, залягає тиша, і тепер він ще більше хвилюється, ждучи відгуку...

До тих він належав людей, що, і в славі бувши, все не можуть звикнути до похвал, просто зворушливо було бачити, як він, маститий, визнаний, ніяковіє, радіючи слову підтримки, бо ж добре розуміє, що перед мистецтвом усі рівні: нікому нема переваг, коли йдеться про творчість.

Своєю роботящістю Микола Платонович відзначався завжди,однак творча напруга його останніх літ, вона була просто дивовижною, мірою інтенсивності, ступенем самовіддачі, здається, перевершувала все дотеперішнє. Не можна було без хвилювання дивитись, як він, цей похилого віку чоловік, напрацьований Майстер, чиє висохле, виснажене хворобами тіло іноді аж ніби похитує найменшим подмухом вітру, щоранку по-

важно виходить на ганок, чепурно одягнений, і розмірено, поволі прямує до машини з коректурою чергового тома УРЕ під пахвою. Ось про кого хотілось би сказати: трудар, подвижник! Людина Франкової патріотичної невсипущості, справді невтоленної жаги до праці...

Кожна людина носить у собі цілий світ емоційний, інтелектуальний, більший чи менший своєю місткістю, і чи не найчастіше і приваблює нас вона саме значливістю й змістовністю цього світу, його здатністю до самовіддачі, до взаємоподільчивості, а ще часом здатністю берегти в собі якісь свої, не призначені для загалу загадки, інтимнощі, може, важливі скорше для неї та й тільки, але без яких життя душі було б таким неповним, втратило б своє внутрішнє цвітіння. І хіба ж не тому в житті багатьох настає з часом та осіння пора, коли уява людська дедалі частіше звертається в літа молодості, знов і знов намагаючись осягнути пережите, глибше вмислитись у нього, виставити нові, можливо, ближчі до істини оцінки власних вчинків, оцінки подій і людей, з якими тебе зводила доля.

Микола Бажан носив до останнього в собі живі негаснучі відблиски тих літ, якими, ніби віхами, позначена історія нашої літератури й культури в пожовтневий період, її такий складний і напружений шлях розвитку. Людиною глибоко змістовною поставав перед нами Бажан сьогоднішній, але не менше зацікавлював під час зустрічей і Бажан раніший,— мене в ньому, скажімо, особливо приваблювало те, що зберіг він від своїх вируючих 20-х років, де постать Бажанова неодмінно бачиться поряд з Яновським і Довженком, поряд з багатьма полум'яними завзятцями, молодими будівничими української радянської культури, що їх, здається, могла покликати до такої щедрої творчості лише Революція, велике соціалістичне відродження народу.

Гадаю, що ніколи не перестане захоплювати нас праця першопрохідців, творче буяння тієї ранкової пореволюційної пори, коли збадьорена весняними струмами революційного оновлення, так швидко повнилась життям, набирала сили молода ураїнська радянська культура, коли стільки людей високообдарованих, поюнацьки натхненних ставало до лав її перших будівничих!

Павло Тичина їде з капелою Стеценка по Україні

Правобережній, Степан Васильченко з співаками — по Лівобережній... Герой громадянської війни червоний командир Микола Куліш сідає писати першу драму з народного життя. Олександр Довженко — вчора комісар театру і український дипломат — вже бачить в уяві майбутні образи екранні, Еллан-Блакитний гуртує в Харкові творчі сили, Лесь Курбас шукає нових шляхів у театрі, Остап Вишня вже сміється своїми гумористами на всю Україну, а молодь у захваті читає напам'ять рядки Сосюриної «Червоної зими», що стали нині радянською класикою...

У лавах тих перших, найдіяльніших був, як відомо, й Микола Бажан, не набагато молодший за своїх тогочасних колег і побратимів.

Скарби своєї молодості він довго носив у собі, не квапився ними відкриватися. А відчувалась потреба, щоб він написав, поділився з читачами пережитим, і при зустрічах не раз між нами виникала мова про це. Та щораз, коли я брався умовляти, Микола Платонович, хмурніючи, відмагався:

— Ще не визріло... Ще не час... Крім того, ви ж знаєте, там є речі, що згадувати їх мені не особливо приємно...

— І все одно треба. Бо хто ж, окрім вас, пояснить саме оті речі?

— Ні-ні, мемуари ще хай почекають...

Відмови його не здавались мені переконливими, було відчуття, що ми щось втрачаємо, бо кому ж краще, як не Бажанові, годилось би розповісти про своє довголітнє товаришування з Довженком та Яновським, розповісти про літературні пристрасті тих уже далеких від нас літ, повитих маревом відстані...

Минали роки, а Микола Платонович до написання спогадів усе не міг підступитись, ніби навмисне цієї теми уникав, хоч почувалось, що видіння молодості — вони з ним невідступно.

Потім враз, мовби якусь загату прорвавши, пішла до читачів ота блискуча Бажанова мемуаристика, художня проза найвищої проби! Ці наснажені життям повісті-есе, з'являючись одна за одною, справедливо були оцінені як неабияке досягнення всієї нашої літератури. «Майстер залізної троянди», а особливо повість про театр Курбаса, про уманську юність автора істотно поглибили наші уявлення про Бажана-поета,

повніше відкрили нам самі витоки його творчості, художня проза Бажана в усій реалістичній достовірності донесла до нас ту атмосферу, в якій формувалася його самобутня, така діяльна особистість. Перед нами постали не сухі мемуари, а зігріті душею сторінки пережитого, що разом становлять темпераментну авторську сповідь, жанром своїм близьку до тих творів, що їх можна назвати повістями життя. Світанкова юність поета відкрилась тут в незнаній раніше привабі й довірливості, його рідна Умань, відтворена схвильовано, з любов'ю, з теплим і мудрим гумором, з вражаючими подробицями першого пореволюційного десятиріччя, з фактами, гостро спостереженими й значливими, постала в барвах несподівано ніжних, ніби й не з Бажанової поетики. Це вже пише любов, неповторна й сильна у своїй сповідальності, пише досвід людський, якому багато що стало яснішим з висоти перейдених літ. Тим-то автор міг тепер дозволити собі й покепкувати над своєю особою, не боїться він, згадуючи, виставити себе, тодішнього, навіть смішним невдахою, і це зовсім не принижує того запального й категоричного уманського юнака, чиїм багатством на той час були не стільки якісь реальні звершення, а більше молодечий ентузіазм, заполонений мріями, сміливими, поривистими, що не знали перепон. В тому розбурханому хлопцеві ще важко було вгадати майбутнього майстра поезії, однак у чомусь він все-таки вгадувався, може, якраз у цій щирій запальності, безоглядній закоханості в мистецтво.

З Бажанових спогадів видно, які серйозні наміри в нього були щодо роботи в театрі. Хоч про своє служіння Мельпомені автор і пише в тоні іронічному, хоч ні артистом, ні режисером він так і не став, одначе його захоплення театром аж ніяк не було безплідним, адже, певне, саме завдяки цьому захопленню мистецькі шукання молодого поета згодом покличуть його до праці у українському кіно, де творча співучасть Бажанова була̀ справді значною, глибоко усвідомленою, позначеною розумінням перспективності цього виду мистецтва,— досить згадати, яким далекоглядним було Бажанове передбачення, коли він оцінював перші фільми Довженкові, боронячи їх від кривотлумачень, провіщаючи їм тріумфи на світовому екрані.

Умань у Бажановій прозі — місто поетичне, жадаюче

оновлень, в ньому грає молодість, буяють пристрасті. І водночас тут чути голоси героїчної минувшини, і хочеться думати, що саме це, овіяне легендами місто, чия історія тоне в глибині віків, могло надихнути молодого Бажана на створення поезій його раннього циклу, де так нуртує сила земна, де панує ще мовби язичницька сутінь і таємничість, і все повниться якоюсь ніби ворожбитською, чаклунською силою...

Позначена зрілим і суворим роздумом проза Бажана цікава для нас ще з одного погляду. Адже в ній, зокрема в сторінках, присвячених Умані, вперше забринів мотив Грузії, мотив братерства, який потім так багато важитиме в усій творчості видатного нашого поета. В історії грузинсько-українських літературних і мистецьких зв'язків праця Миколи Бажана — явище феноменальне, і як хотілось би, щоб ця його діяльність мала продовження. Завдяки Бажановим зусиллям, маємо українські переклади грандіозних поем Шота Руставелі й Давида Гурамішвілі, невтомно торував він дорогу на Україну численним творам сучасної грузинської літератури. Звершував це за покликом серця, зі стимулів справді братерських. Доводилось не раз чути від Миколи Платоновича, яким високим дарунком долі була для нього дружба з Симоном Чиковані, як нетьмарно світила вона йому упродовж літ аж до останніх днів. Колись Микола Платонович і мене познайомив із своїм грузинським другом, тож була нагода порадуватись побратимським їхнім стосункам, чистоті їхньої взаємоприхильності.

Під час Тижня української літератури в Грузії всі ми, учасники подорожі, були свідками того, якою шаною оповито ім'я Миколи Бажана в братній республіці, всі ми почували гордість за свого товариша, чия невсипуща праця дістає таке широке визнання на прекрасній землі давньої Колхіди.

Перекладач російської, грузинської та узбецької класики, творів польських та німецьких поетів, автор «Англійських вражень» та «Італійських зустрічей», Бажан володів справді «аркодужним перевисанням до народів». Глашатай дружби, поет-інтернаціоналіст — так, очевидно, можна б визначити основний пафос творчості Миколи Бажана. Упродовж років єднала його творча дружба з Олексієм Сурковим, Миколою Тихоновим, Павлом Антокольським, а ще раніше був

він знайомий з Володимиром Маяковським,— якось у дружньому колі розповідав, за яких саме обставин народились у Маяковського знамениті й шанобливі рядки, присвячені Україні. Рідкісним є дар людського спілкування, і він, цей дар, в особистості Миколи Бажана виявляв себе напрочуд щедро. У Білорусії був йому другом Пятрусь Бровка, у Литві — Едуард Межелайтіс, у Калмикії — Давид Кугультінов... Активна й компетентна Бажанова участь почувалася всюди, де йшлося про зміцнення контактів, взаємозв'язків літератур і цілих культур народів. Відомо, скільки робив він для ознайомлення українських читачів з літературою польською, вагомим було його слово про культуру італійську, зв'язки з якою він прагнув посилювати, адже мав підстави вважати їх недостатніми.

Він прагнув пити з усіх духовних джерел. Прагнув збирати нектар з усіх квітів... У цьому виявляла себе справді могутня творча невтоленність, риса, по якій впізнаємо кожного справжнього художника.

Як художник, Бажан завжди був суворим, вимогливим до себе. Може, це від батька успадкувалось? Випало мені трохи знати Бажанового батька. В ньому, офіцерові старої армії, імпонувала мені зібраність, солдатська якась непоступливість, риса, що, певною мірою, передалась, гадаю, також і синові, генетично відтворившись у вдачі Миколи Платоновича, в його внутрішній підтягнутості, вольовитості, повсякчасному відчутті обов'язку. Коли Бажан-батько, міркуючи вголос, вважав, що в справі культури існують деякі негаразди, що навіть сучасний український правопис, на його думку, потребує певного вдосконалення, і коли старий брався іноді докоряти синові, котрому тоді саме доводилось відповідати за справи культурні, то Микола Платонович, пригадую, сердився (щоправда, більше удавано) за цю батьківську критику й бубонів у відповідь щось невиразне, хоч, як мені здається, щораз він батькові докори брав собі на карб, не полишав без уваги ті чи інші поради старого, щиру, далеку від дипломатії отецьку науку. Микола Платонович, як відомо, був людиною з характером, і це, думається, якраз той випадок, коли можна сказати: в нього батьків характер.

Внутрішня самодисципліна, спонукана власним сумлінням, роботящість, вміння дорожити хвилиною часу

природно поєднувались у ньому з нестаріючою цікавістю до людей, до життя, яке для художника ніколи не втратить приваби. Ось ми стоїмо на стежці, що веде на луги. Повертається звідкись Марко-рибалка, який завжди щось несе на собі: чи з дому, чи додому. Ніколи, щоб з порожніми руками. І в дружини його Пріськи теж вічно клунки через плече. Бо в місті дочка, та зять, та внуки — всім чогось треба від цих лугових людей. Маркова донька раніше тут з батьком жила, і коли вона проходила до зупинки автобуса, Микола Платонович, бувало, не міг приховати захоплення: красуня ж яка... Для Рубенса натура чи для полотен Федора Кричевського...

Привіталися з Марком, перекинулись словом, обличчя в нього смагле, аж чорне від сонця та лугових вітрів. Рибалить. Сіно стереже. Гостинці внукам носить — так і живе.

— Ви й під час повені, кажуть, хутірця свого не кидаєте?

— Авжеж. Чи завірюха, чи повінь, а маєш тут бути, раз тобі довірено...

— Ось людина,— мовить Бажан, коли Марко, розпрощавшись, рушить собі стежкою далі.— В труді та в труді, і так усе життя. Так би і свій звершувати шлях...

Але ж так він і звершував його, наш Микола Платонович.

Таким його знали і знаємо, таким дорожимо.

1984

ВІКИ ПЕРЕБУДЕ [1]

СЛОВО ПРО «РУСЬКУ ТРІЙЦЮ»

Аж дивно: як за короткий час і як багато встигла зробити ця славетна галицька трійця, триєдине побратимство юнаків-патріотів, що іменами Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького та Івана Вагилевича назавжди ввійшли в історію української культури.

Чим ці постаті творців «Русалки Дністрової», натхненні ентузіасти з похмурої цісарської минувшини, дорогі для нас, людей XX віку?

Дорогі насамперед тим, що, не мавши зброї іншої, крім чесного й допитливого розуму та палкої синівської любові до свого народу, змогли в умовах тогочасної суспільної темряви запалити ясний вогонь народної демократичної духовності, дати першу українську книжку дітям свого народу і стати хай віддаленими в часі, але фактично провісниками омріяної у віках події, яку називаєм Возз'єднанням, коли під зорею соціалізму, в золотому вересні було звершено і стверджено історичну справедливість, коли раніш розшматовані й розтерзані українські землі могли нарешті знов поєднатись і поріднитись.

Хотів би нагадати один факт, зафіксований дослідниками: восени 1836 року, тобто рівно 150 років тому, Шашкевич та його товариші — як духовні особи — одночасно виголосили у трьох львівських церквах проповіді українською мовою. Це було вперше, і це було відповіддю тим, хто намагався онімечити та сполонізувати українське місто. А важливий цей факт ще й тим, що було не тільки кому проповідувати рідне слово, а й було кому його слухати! Віддаючи належне подвигові культурних діячів минулого, ми не повинні забувати, що упродовж віків оборонцем рідної мови, її надійним оберігачем був також і сам народ,— це ж він беріг свою мову і під час робіт, і в побуті, в прекрасних своїх піснях, і в самій своїй душі. Тим-то кращі його сини всупереч тодішнім утискам виступили на захист рідної мови, вбачивши в ній визначальну духовну цінність, яка саме й робить народ народом, а не просто населенням,

[1] Виступ у Львівському університеті 24 листопада 1986 р.

дає людині почуття гідності, будить у ній творчі сили.

Маркіян Шашкевич, бувши душею «Руської трійці», справді може бути названий предтечею Івана Франка. Принаймні багато що в ньому сприймається як суто каменярське: і одержиме трудолюбство, і непоступливість у переконаннях, і — що особливо важливо — відсутність національної обмеженості, широкий погляд на світ, завдяки чому подвижницька праця Шашкевича сьогодні постає все відчутнішою для всього слов'янства.

В передмові до «Русалки» Шашкевич відзначав велику роль творів Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Гулака-Артемовського, а також фольклорних збірників Цертелєва, Максимовича, «Запорожской старины» Срезневського, тобто в його полі зору були духовні цінності народу, що з'являлись друком і в Києві, і в Харкові, і в Москві та Петербурзі...

А десь за обрієм уже гриміли могутні громи «Кобзаря».

30-ті роки XIX століття були для української літератури в певному розумінні знаменними: в північній столиці імперії Тарас пише свої перші балади і готує видання «Кобзаря», на Дунаї, в Будапешті, виходить Кобзарева сестра — «Русалка Дністровая», люди, закохані в українську пісню, видають один за одним збірники дум та пісень, де в усій красі й естетичній розкоші постав перед світом творчий геній українського народу; а якщо додати ще сюди твори Гоголя та Пушкіна на українську тематику, твори, де був самий захват, любов, зачарованість, то ясно, як це піднесло тоді престиж України, української культури. То була справді братерська закоханість у прекрасне, і як усе те не схоже на скалозубство деяких теперішніх міщан і снобів, які до української теми та українських прізвищ часом вдаються лише для того, щоб їх окарикатурити.

Зараз нерідко чуємо голоси про якусь надлітературу, суперлітературу, котра має своїми «круглими» столами ледве що не замінити класику, в чомусь ніби застарілу, аж ніби відсталу. Вважається деким, що красу художності, оту саму «изящную словесность», «красне письменство» можна замінити голою газетно-журнальною публіцистикою, бо вона, мовляв, актуальніша, і гостріша, і більше відповідає потребам часу. Публіцистика добра на своєму місці. Але ніколи цей жанр не замі-

нить нам сповнених великого гуманізму романів Толстого і Достоєвського, поезій Лесі Українки і Павла Тичини, і потрібна сьогодні нам не якась там вигадана застольними балакунами «суперлітература», а просто чесна й правдива література, яка здатна в усіх жанрах створювати високопоетичні, філософськи глибокі й довговічні образи людини XX віку, передовсім людини-творця, інтернаціоналіста й колективіста.

Як нам здається,і в нашім театрі, і на екрані, і в літературі теж сьогодні занадто багато місця відводиться шукачеві легкого життя, егоїстові, пошлякові й міщанинові, причому войовничому, агресивному, який прагне якомога більше урвати від життя всіляких благ та насолод.

Спостережено: з'явились у суспільстві певні прошарки людей зегоїзованих, дрібнодухих чи й зовсім бездуховних, засліплених ілюзорними цінностями речей і речей, які нібито можуть замінити їм красу мислі, і мудрість художнього шедевра, і щастя повсякденної, безоглядної самозабутньої творчості, адже вона доступна кожному, хто хоч у якій би сфері звершував свій труд на добро своєму народові й людству.

Кажуть, іде зараз у літературі «сіра хвиля», але сіризни їй, здається, якраз і надає міщанин, убогий, сірий, бездуховний геройчик, якщо він поставлений автором у центрі твору.

Чи не забагато честі всій оцій рефлектуючій сіризні, до якої літературна критика нерідно виявляє дивовижну прихильність?

Люди подвижницького складу — ось хто має бути сьогодні на авансцені життя й літератури! Люди з ідеалами, люди з святинями в душі — тільки такі по-справжньому й здатні надихнути істинного художника.

В країні відбувається грандіозний процес перебудови, яка має піднести на якісно новий рівень усе наше суспільство, глибше виявити енергію, моральність і творчі сили кожної радянської людини.

Праця попереду велика, праця прекрасна, і спільниками в ній для кожного з нас хай будуть світлі постаті попередників і їхній подвижницький труд.

Сьогорічні ювілеї Ломоносова і Франка ще повніше виявили, як багато важать для кожного народу його духовні світочі. І самі ювілеї проводимо не для того, щоб розчварювати людей, щоб протиставити когось

комусь, а для того, щоб у всій величі осягнути силу братерства, гуманізм наших народів, ще раз підкреслити пріоритетність загальнолюдських цінностей над усіма іншими міркуваннями, які всі меркнуть перед глобальною метою людства: мир! Мир на вічні часи!

«Руська трійця», власне, дала генетичну основу наступному, такому рясному розвиткові талантів на західних українських землях, які збагатили й збагачують нині всю нашу багатонаціональну радянську літературу й культуру.

Шашкевичеві належать віщі слова: «З синів на сини — віки перебуде, каміння перестоїть!» — така була його віра в творчу снагу народу, в його невмирущість.

1986

ЯК ЗІРНИЦЯ НА ОБРІЇ [1]

Той, хто дав дітям свого народу першу в історії «Читанку» українською мовою, хто узаконив цю мову в чистій дитячій душі, хіба ж не заслуговує він на довічну вдячність поколінь?

Ось чому сьогодні в цій залі присутній образ Маркіяна Шашкевича.

А хіба ж не годиться нам у пошані схилитись перед патріотичним подвигом творців «Русалки Дністрової», яка, з'явившись 150 років тому і бувши, за словами Франка, «явищем наскрізь революційним», в умовах лихої цісарщини засвідчила життєвість і перспективність культури народу, від імені якого вона виступала. Альманах «Русалка Днiстровая», виданий у Будапешті, був такою ж знаменною подією, як і вихід у Петербурзі 1841 року українського альманаху «Ластівка», що його підготував Євген Гребінка за участю Тараса Шевченка,— саме в «Ластівці», як відомо, з'явились і перші Тарасові твори.

В історії культури є віхи етапні, такі, як перша публікація «Енеїди», як з'ява на сцені «Наталки Полтавки», як вихід українських пісень у записах Максимовича, до цього ж ряду належать і ці славетних два альманахи, що, з'явившись один на Дунаї, другий на Неві, мовби перегукнулися між собою, сказавши всьому цивілізованому світові: така література є, така література й культура буде!

Голос «Русалки Дністрової» почула Україна, привітали її в південних і західних слов'янських землях, з прихильністю українське видання було зустрінуте в колах передової російської інтелігенції.

«Русалка» — дитя розуму Шашкевича, дитя його полум'яної душі і його провісницької далекоглядності. Ентузіасти «Руської трійці» — Шашкевич, Головацький та Вагилевич — виданням цього винятково змістовного альманаху увічнили себе в українській історії, благородною своєю діяльністю ще раз засвідчили, що торувати нові шляхи — це завжди нелегко і що будівництво

[1] Слово на відкритті вечора пам'яті М. Шашкевича 24 грудня 1986 р.

культури вимагає зусиль всежиттєвих, трудів одержимих і найголовніше — любові до свого народу, любові безоглядної, безкорисливої.

Шашкевич та його сподвижники — це ті, хто дав своїм сучасникам урок патріотизму, національної гідності, урок того, як людина свідомо бере на себе максимальні життєві навантаги і в мужній невсипущій праці для народу, у вірнім служінні йому знаходить для себе втіху, відраду, й надію, і найвищий життєвий сенс.

Натхненний Шашкевич... Перед нами молоде — власне, юнацьке — життя, яке могло б змарнувати себе, але не змарнувало. Могло б захлинутись у дріб'язках, потонути в суєті, в захланному нагромаджуванні речей, тобто могло б самоспустошитись, і якщо цього на сталося, то це тому, що могутній дух переміг, перемогли честь і чуття синівського обов'язку перед народом.

Ювілеї, які проводимо, очевидно, цінні для нас і тим, що спонукають уважніше вглядатись у проблеми нашого сьогодення.

Культура, як повітря: вона необхідна кожному. Творення культури — це та сфера, де важлива участь не лише одиниць, а й найширшого народного загалу. І нема тут роботи чорнової, непрестижної. Де будується культура — там уся робота чиста й престижна, бо тут майстер кожен, хто хоч один камінь вкладе в цю вічну святу будову людської духовності.

Бойовита громадянськість, незачерствілість душі, небайдужість, здатність уболівати за народні інтереси — це те, чим нас захоплюють наші попередники і про що, нам здається, так доречно буде нагадати сьогодні. Адже дехто вважає, що, скажімо, дбати про культурні цінності народу — це справа здебільшого письменників, вони, мовляв, звичні до всяких гострих перепалок із браконьєрами, а мені ж, обережненькому, краще буде обрати для себе позицію премудрого піскаря чи такого ж премудрого цвіркуна з кущів, який, тримаючись осторонь, буде збоку в тиху погоду давати вам поради чи деколи навіть і поспівчуває. Ні, пора, нарешті, усвідомити: культура належить усім, тож і дбати про неї повинен кожен — рядовий ти чи не рядовий, в кожному має озватись із самих глибин громадянське сумління, чуття патріотичної відповідальності, хай би, скажімо, йшлося про збереження давньої бібліотеки, чи рідкісного пам'ятника архітектури, чи про синівське ставлен-

ня до рідної мови, зневажати яку наплодилось чимало охочих, або коли всім разом треба втрутитись у справи екологічні, де стільки «умільців» «випрямляти» річки, вигублювати мальовничі озера, де вузько-відомчі інтереси та ще й на державний кошт часом по-хижацькому руйнують життєве середовище народу, з бульдозерною впертістю спотворюють красу природи, осушують одне, похапцем затоплюють інше, навіть не задумуючись над тим, що з усього того вийде.

Нині, в умовах наростаючої гласності, великої перебудови життя, маємо усвідомити, що культура, господарство, мир і природа — це все наше спільне поле, тут є простір виявити свою громадянськість кожному — і молодій людині, і вченому такого поважного віку, як академік Лихачов, чия інтелігентність, принциповість у захисті народних цінностей не може не захоплювати, адже завдяки таким людям — а вони є на всіх рівнях — вдалось і північні ріки врятувати від сумнівних легковажних експериментувань, та й повсюдно побільшити увагу до культури, до всього духовного життя суспільства.

Даруйте мені за цей «ліричний відступ», адже мені він здається не зайвим, адже саме з високої патріотичної пристрасті, з трудолюбства і мужньої громадянськості виникла вся наша класика, і сьогодні ці почуття мають бути ще сильніші в кожному, щоб успішно розвивати гуманістичну культуру народів нашої країни, настійливіш оберігати моральні основи життя, вдосконалювати характер і взаємини підростаючих поколінь.

Маркіян Шашкевич рано пішов із життя. Але нас і сьогодні вражає феноменальна духовна енергія письменника, його рідкісне творче горіння, яке залишило нам і нащадкам нетлінні скарби.

Як зірниця на обрії, як передгрозовий небесний зблиск — таким коротким було це життя, але воно, зрештою, зреалізувало себе найдостойнішим чином.

1986

СПОГАД ПРО АУЕЗОВА

Чоластий, скульптурно виразним обличчям примітний серед загалу...

Двічі довелось мені близько спостерігати Мухтара Ауезова: уперше в його рідній республіці, коли Казахстан вшановував свого улюбленого письменника з нагоди 60-річчя; і вдруге, коли нам обом у складі групи радянських письменників довелося декілька тижнів подорожувати по Америці.

Ауезов усвідомлював, що репрезентує не лише казахську, але і всю багатонаціональну радянську літературу. Під час розмов в американських університетах, з видавцями, в редакціях журналів, на прес-конференціях він завжди знаходив добре слово як для російської, так і для української, білоруської, грузинської та інших братніх літератур.

Мухтар Омарханович був надзвичайно привабливою людиною. Завжди зичливий, привітний, він з першого погляду привертав до себе симпатії людей. До таких, як він, одразу проймаєшся довір'ям, у його товаристві почуваєш себе легко, вільно, невимушено. Таке почуття Ауезов викликав насамперед своєю уважливістю, тактом, високою внутрішньою культурою. Похвальба, пиха, чваньковитість, розв'язність були Ауезову зовсім чужі. За будь-яких обставин він залишався самим собою, простим, природним, ніколи при цьому не втрачаючи почуття власної гідності. Правдивість, ясність були в ньому так само натуральні, як і в його творчості.

Людина мисляча, він мав звичай до всього приглядатися вдумливо, без поспіху, грунтовно, наче намагався розгадати в речах і явищах їх потаємний смисл. Цей нахил письменника одразу помітили спритні американські репортери. Любителі давати прізвиська, вони нарекли Ауезова філософом, мудрецем Сходу. З цим прізвиськом «філософ Сходу» — він і промандрував по всьому континенту, по шпальтах численних газет.

Бачу його за різних обставин: то в бібліотеці конгресу в Вашінгтоні, де він поважливо бесідує з бібліографом, що виявився знавцем тюркської філології, то в до-

линах квітучої Каліфорнії, а потім у горах, біля урвища величезного каньйону, де мимоволі виникають думки про могутність природи, про нерозгадану ще, таємничу минувшину нашої планети; бачу нашого друга, як він крокує по кам'янистій перепаленій землі індійської резервації, де кінчається «американський рай» і скорботно сидять біля вбогих, з картону зліплених будиночків старі, виснажені жінки з сумовитими очима. Їхня печаль відбивається на обличчі Ауезова.

Хоча Мухтар Омарханович був добрим і чемним, його, уславленого письменника, високоосвічену людину, не переставало дратувати невігластво багатьох жителів цього континенту, людей, котрі, вважаючи себе цивілізованими, були дивовижно обмежені в своїх знаннях про народи нашої країни, про їхню історію, культуру. Ауезов не приховував обурення з такої самовпевненої поверховості:

— Як можна вважати себе культурною людиною, нічого не знаючи про життя цілої нації, навіть не підозрюючи, що були на світі Рудакі, Шевченко, Руставелі...

Для декого — і в Нью-Йорку, і в Бостоні,— письменник був особою екзотичною, несподіваною в багатстві свого духовного розвитку: звідки він з'явився? На якій землі виріс цей дивний азіатський філософ?

І згадувалась Алма-Ата. Сонячна, в енергії життя столиця його республіки. Уночі білокорі тополі над алма-атинськими вулицями шелестять зовсім по-українському, а під ними внизу арики дзюрчать голосом Азії, її трударів і поетів, у тому дзюрчанні мелодія тисячоліть... У щось єдине, як музики плин, зливались ці ночі, і задумливі яблуневі ліси в горах, і золота осінь Ауезова, увінчаного всенародною славою. Це було його свято. У всіх ювілейних випробах ми, гості з республік, бачили його незмінно радісним, і здавалось навіть, що найперше не за себе він радіє, скільки за відроджений свій народ, за яскравість його обдарувань, за його гостинність, за широку його душу, за зрослий рівень його культури, знань, освіченості. Студенти і студентки, які вітали Ауезова, і пастухи, що приїхали зі степів, і столичні вчені, нащадки тих нещасних бідарів, яких з таким болем колись малював на засланні Тарас Шевченко, сини й дочки народу, що в революції знайшов свою нову, щасливу долю,— всі вони розуміли, яке значення має праця Ауезова. І, мабуть, не одному з нас подума-

лось у ті дні, яким великим може бути внесок письменника в духовне життя нації, як багато може зробити чесний талант для народу. Бо для багатьох і наших, і зарубіжних читачів епопея Ауезова була відкриттям, через неї ніби сам народ заговорив про себе, про свою історію, свої здібності, про свої прагнення і надії.

Ми тоді виїжджали в степи, і думаю, що ритм ауезовської прози, її величава плавкість повніше сприймалися кожним з нас саме тут, хто вперше бачив ці простори, цей розмах природи з її океанним привіллям степів і вершинами гір, кожним, хто відчував мудрий плин, епічну неквапливість степового часу...

Увечері в садку до пізньої ночі слухали ми одного з степових Гомерів, що знав напам'ять багато тисяч рядків народного епосу. Ауезов час від часу пояснював гостям зміст і художні особливості окремих картин. Незабутня то була ніч. Народний співак і професіональний літератор, як вони, ці двоє, з півслова розуміли один одного, з якою взаємоповагою радились між собою, намагаючись глибше, точніше витлумачити те чи інше місце твору. І видно було, як об'єднує їх розуміння мистецтва, почуття гордості за свій народ, за багатство і красу його художніх творінь.

Цей епізод знову потім пригадався в Нью-Йорку, коли на одному з вечорів, влаштованому на честь делегації радянських письменників, Ауезову самому довелося виступати в ролі акина, в ролі блискучого поета-імпровізатора. Це було під кінець нашої поїздки. Багато було бачено, багато передумано, було про що розповісти. Ауезов присвятив своє слово Нью-Йорку, назвавши його «кам'яною книгою», де сторінки — хмарочоси. Він наче гортав цю кам'яну книгу і читав її хмарочоси справді як мудрець, як людина, що вийшла з буранних ночей кочового життя, з неозорих степів піднялася до вершин людської культури і осягла таке, чим варто поділитися з людьми. Треба було бачити, з якою напруженою увагою слу́хали Ауезова наші нові американські друзі, заполонені глибиною його думки і щедрістю його могутніх поетичних асоціацій, скорені інтелектом людини, що, впевнено розгортаючи, читала велику й драматичну книгу сучасної цивілізації. Тоді Ауезов ще більше відкрився нам усім натхненною, проникливою силою свого обдарування.

Таким і запам'ятався: великими виразистими очима

що світяться розумом, добротою, душевною, променистою усмішкою...

Нещодавно знову довелося бути в Казахстані. В будиночку, де жив Ауезов, тепер уже музей. Син його, що тоді ще тільки вчився, нині зустрів нас на аеродромі, його відрекомендували: знавець мов, кандидат наук.

Нема Мухтара Омархановича, та всюди він і зараз тут присутній у житті свого народу. Його ім'я з пошаною вимовлялось у розмовах, його книги стали окрасою бібліотек. З думкою про нього пролітали ми над його суворими степами. Летимо на Гур'єв — далі на форт Шевченків. У літаку співають піонери-казашата, повертаються додому з екскурсії. А під крилом зовсім ніби не наша планета. Пустеля понура, чорна, тільки де-не-де мертве око соляного озера поблискує в небо. Як із дна кратера. Ця чорна, порита байраками пустеля з мертвовиряченими фарами соляних озер — це все край Тарасових страждань. Тільки тут розумієш, що багато його поезій народилося з контрасту, із спраги, з видив отих голубих українських просторів, білих хаток, левад... У казематній одиночці, певне, легше було б коротати дні, ніж тут, на краю світу, в похмурім безлюдді, де ніщо не росте, де на всьому мовби лежить печать божої кари. «І дебрь-пустиня неполита...» Одначе, що це? Зелений оазис, струнке корпуси сучасного міста. Молоде місто Шевченко розкинулось на березі колись пустельного Каспію. Всього десять років місту, а вже налічує воно вісімдесят тисяч мешканців, і все це місто з заводами та рудниками живе... на опрісненій морській воді! І незвична оку зелень парків теж тут вся від цієї води. Славиться місто Шевченко, що тут працює атомна станція, будується перший у світі реактор на швидких нейтронах, сюди їдуть делегації вчених з багатьох країн. Місто молодих будівників виросло в мертвій пустелі, де раніш не побачити було і юрти кочівника.

Шевченко і Ауезов... Один вийшов з-під кріпацького канчука, другий — з кочівницької юрти, і обидва, велетні духом, поєдналися тут, перед лицем нового життя, назавжди ввійшли в серця наших народів.

1967—1971

УКРАЇНСЬКІ СТЕПИ [1]

Серед просторого лану пшениці здіймається могила-курган. Ні під'їхати до неї, ні підійти. Восени трактористи оборали її, обсіяли довкола, і зараз ця могила-курган наче впаяна в застиглу мідь жаркої пшениці, розлитої увсібіч і такої густої, що, здається, й миша не пролізе.

Полуднева тиша, тиша раннього літа. Ще не застугоніла могутня техніка, не стали біля штурвалів своїх степових кораблів комбайнери та їхні бойові подруги — смагляві степовички, в час жнив вони часто приходять на підмогу своїм чоловікам, хоча декотрих із жінок біля штурвала, кажуть, навіть закачує,— таке безбережне хлібне море колишеться під ними цілий день. Поки що десь на польових станах, вишикувавшись в готовності, стоїть бойова техніка хліборобів, жде своєї пори...

І хліба теж ніби в чеканні, не шелеснуть. Ні найменшого вітру. Сонце припікає. Залишивши машину в лісосмузі, пробираємось до кургану. Першим занурюється в хліба Микола Петрович, він іде, обережно відсторонюючи колоски, ми теж крок за кроком пробираємось слідом, стараючись не зламати жодної стеблини. Відсторонені руками колоски одразу змикаються за нами. Ідемо мовчки, чуємо тільки шелест пшениці, нас обвіває гарячий дух розімлілого поля — дух хліба і сонця.

Ідеш, очей не можеш відвести від того кургану, і є в ньому для тебе щось хвилююче, щось озивається в тобі з глибини дитинства ледве чутною музикою-наспівом:

...У полі могила
З вітром говорила:
«Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла...
Щоб по мені трава росла
Та ще й зеленіла...»

Чи не ця могила й співала так про себе, так проникливо виспівувала свою степову самотність?

---

[1] Нарис був написаний на прохання журналу «Вокруг света».

Без цих курганів-могил важко уявити наші українські степи. В замріяних силуетах могил найхарактерніша поетична прикмета степу, їхні образи не раз зустрічаємо в народних піснях, думах, в поезії Тараса Шевченка... Цю, що постала перед нами, народ назвав Солохою.

Ось вона, знаменита Солоха! Та, що на початку століття привернула увагу археологічної експедиції академіка Веселовського, та, що подарувала тоді Ермітажу свій золотий гребінь, красою якого милується вже не одне покоління людей.

До могили, виявляється, не так близько, як нам здавалось. Машини, залишеної край шляху, вже не видно, дерева лісозахисної смуги, віддаляючись, наче входять у землю, тепер тільки вершечки маслин сріблятся над хлібним морем, проте курган все ще від нас далеко; під палаючим сонцем бредемо до нього один за одним навпростець, не зводячи очей з цього дива, чий силует знайомий всім археологам світу.

Наближаючись, могила виростає, ми приголомшені її розмірами: вона величезна! І є в ній загадковість, є таємничість в її мовчанні, в її німій тиші... Чиї руки воздвигли на світанку історії цю степову піраміду, свідка давно минулих епох? Про що протягом тисячоліть вона «з вітром говорила» серед цих степів? І якими відстанями, якими зоряними величинами виміряти той шлях, що проліг від скіфської Солохи до сучасного Дніпрогесу, сяючі каскади якого, можливо, ми навіть побачимо зараз, піднявшись на вершину кургану?

Схили круті, всуціль зарослі цупкою степовою травою. Ковзаючись по ній, піднімаємось на вершину. Перед нами — наче кратер вулкана: сліди розкопок. Однак все давно вже затяглося, здичавіло, поросло бур'яном, васильками... А довкола увсібіч — чистісінько, як у пісні:

Степ і степ один без краю
Аж до моря берегів...

До моря, проте, звідси ще далеко, зате Дніпро праворуч від нас проліг сліпучою тасьмою по обрію, грає світлом, наче всміхається звідти до Солохи... Так ось з ким веде вона мову впродовж віків! З Дніпром говорить, з обширом неба степового, з цією широчінню неозорою...

Є у нас на Україні гори, ліси, любимо ми волинські задумливі озера, зачаровуємось красою карпатських ущелин і полонин, і все ж, як на мою думку, образ України в чомусь дуже істотному розкривається найповніше саме в оцих залитих сонцем просторах, в океанній відкритості цих південних, колись оспіваних Гоголем козацьких степів, де й дотепер мовби вчувається напружена хода віків, де народне життя й сьогодні проявляє себе епічним розмахом.

Степи для нас більше, ніж географічне поняття. Вони були протягом століть ареною нашої національної історії, тут гартувалась мужність нашого народу, зросла його слава, вирішувалось його майбутнє. Степи першими виставляли бойові заслони проти татар, захищаючи трудовий люд від розбійницьких нашесть. Запорозька Січ підтримувала в народі дух свободи, патріотичної лицарської доблесті; звідси, за висловом Маркса, козацтво розлилось по всій Україні, і звідси ж — уже в нові часи — червоні загони революції йшли на штурм Сиваша й Перекопського валу, «останньої барикади» старого світу.

Звичайно, степи зараз інші. Коні Тараса Бульби та його синів тепер не занурюються по гриви в квітучих травах (де буяли дикі трави, нині піднялися міста, розкинулися сади, цвітуть неозорі плантації соняшників, сплелась литим колосом пшениця найновіших сортів); табуни диких сайгаків уже не мчать степами, і щодалі рідше побачиш в небі орла, що пливе, розкинувши крила... Однак чиє то завзяття, стрімко знявшись, в цьому ж небі над Солохою швидше звука летить на реактивному в неосяжну стратосферну височінь? І чи не потомки хоробрих веселих січовиків чаклують сьогодні біля могутніх печей «Запоріжсталі», владарюючи над киплячим металом?

Що «зв'язок часів» не порвався, тут це відчуваєш особливо гостро. Дивлюсь на ці світлі простори, на широчінь степову, яка стелеться аж за небосхили, і здається мені, що тут у самій природі відбився характер народу, відкритий, широкий, відважний. Відчуттям простору, вільності, відчуттям гармонії з природою повинна, по-моєму, володіти людина, що виросла тут, що відчула ту саму «велич степів», про яку просив мене написати один старий чабан. Він, прощаючись, наполегливо, незважаючи на осмішки родичів, кілька разів повторив

мені, щоб не забув написати «про велич степів» (важко сказати, що саме старий вкладав у цей вислів, але, видно, ця думка займала його серйозно). І чи не це трохи дивне «творче завдання», отримане від старого чабана, тепер і водить тебе по цих степах в пошуках таємниць невичерпності їхнього життя?

Стоїмо на вершині кургану; попутники мої Микола Петрович і Степан Маркович — обидва корінні степовики, обидва чудові знавці історії рідного краю — вже засперечались про те, якої висоти могла бути ця могила в її первісному вигляді, якщо й тепер, присадиста, розмита дощами, вона вивищується над цілим краєм.

Степан Маркович впевнений, що степова ця піраміда була не нижча, ніж єгипетські піраміди, він з юнацькою гарячковістю фантазує, як далеко видно було її, оперезану — попеременно — то білим каменем, то зеленим дерном, яке враження справляла на рядових скіфів ця грізна царська усипальниця... Можна уявити, як тут було велелюдно, скільки почуттів бурхало, коли, за скіфським звичаєм, разом з царем ховали і його слуг — юнака виночерпія, царського конюха, бойових коней...

Є такі припущення, що столицею скіфів була Кам'янка-Дніпровська, тобто те місце, де зараз розташована районного масштабу столиця багатьох придніпровських колгоспів, що славиться своїми садами й теплицями, вмінням вирощувати ранні овочі.

Дивимось в бік Кам'янки-Дніпровської, де ми ось тільки побували, де оглядали залишки скіфського городища, і друзі мої вже обмірковують план створення майбутнього скіфського музею, який, за їхніми припущеннями, заохотить екскурсантів зі всіх братніх республік.

Останнім часом наші археологи зробили важливі для науки відкриття, із надр степових могил вчені-ентузіасти видобувають рідкісні скарби. До слави Чортомлицької могили і Солохи додались сенсаційні знахідки на Гаймані, на розкопках Товстої могили, де з весняної багнюки на весь світ сяйнула золота пектораль надзвичайної краси, художній шедевр античного мистецтва, ця степова скіфська поема, відкарбована на благороднім металі геніальним майстром.

Хвилини роздумів, внутрішньої зосередженості. Пам'ятати, бачити, чути. Бо тільки безнадійно глухий не почуває гомін життя, борінь, пристрастей, що тут бу-

рунили, не вчує слухом тупіт орди, що мчала десь он звідти, з Кримського перешийку... Ось мчить орда степом, здіймаючи куряву, розпустивши аркани, хижо вищирившись в передчутті здобичі. Навіть коли дика орда ще десь за обрієм, і тоді наближення її вже передчуває козацький пікет, що стоїть тут, на Солошиному кургані. Досвідчене око визначить рух орди по найменших зловісних прикметах, по тому, скажімо, в якім напрямку скачуть злякані сайгаки та летять сполохані птиці... Від пікета до пікета пішли вогняні сигнали. І вже збурунилась піднята по тривозі Січ, уже сідлають коней захисники народу. Бо немає горя більшого для сіл і міст України, ніж нашестя орди:

...витоптала орда кіньми
Маленькії діти.
Що маленьких витоптала,
Великих забрала,
Назад руки пов'язала,
Під хана погнала...

Микола Петрович показує на закрут річки:

— В тому он місці орда переправлялась через Дніпро...

— Ні, не там... Нижче! — рішуче заперечує його молодий колега.

Микола Петрович цього разу не вступає в дискусію, дивиться на свого сперечливого друга з посмішкою:

— Ну, хай буде стрижене... Впертість, вона теж звідти, від предків.

Буває, що люди соромляться свого походження. Степан Маркович, навпаки, гордиться тим, що рід його походить від запорожців. Коли земляки мої торкнуться цієї теми, буде, звичайно, згадано багато гідних людей, і найперше назвуть вам академіка Яворницького, уславленого історика Січі Запорозької, якого так любив Рєпін, і батька космонавтики — академіка Корольова, чий родовід теж нібито сягає до запорозьких кошів, назвуть і славетних льотчиків, героїв Вітчизняної війни, і знатних сталеварів, і селекціонерів, що вивели високоврожайні сорти пшениці...

— Прадіди їхні теж були прописані на Хортиці, теж там саламаху варили,— жартує Степан Маркович.

Коли заходить мова про Хортицю, згадано буде про те, що була вона справжнім інтернаціональним братством, козацька республіка приймала всіх, кому дорога

була свобода: в годину небезпеки на січовий майдан, на велику козацьку раду під удари литавр разом з українцями виходили і росіяни, і білоруси, і молдавани, і поляки... Згадається також і те, з якою жорстокою впертістю йшли бої за Хортицю в 1941 році, і що сини багатьох народів нашої Батьківщини пролили тоді кров, боронячи славний козацький острів, одну з багатьох фортець, де кувалось в боях справедливе братерство людей, яким судилося, змітаючи фашистську орду, дійти до Берліна!

Пора, однак, нам збиратись в дорогу. Тільки ще раз окиньмо поглядом ці прекрасні далі, золоті хліба, що тануть у мареві, рясні сади, погляньмо на сліпучі плеса дніпрові, де саме мчить біла, буденна вже тут, річкова ракета...

Прощаємось з Солохою; степовий шлях стелеться перед нами, а задумливий силует Солохи не зникає ще довго з поля зору. Народне жіноче ім'я Солоха, персонаж з української міфології, воно того ж самого кореня, що й Соломія. По асоціації виникає дороге для кожного українця ім'я Соломії Крушельницької, видатної артистки, всесвітньовідомої оперної співачки, якою свого часу захоплювалися Петербург, Мілан і Варшава, якою пишався великий її наставник Іван Франко. По багатьох країнах пронесла вона красу оперної класики і української пісні, протягом багатьох літ була вона в творчій дружбі з Шаляпіним, Карузо, Пуччіні, який вважав її найкращою в світі виконавицею партії Чіо-Чіо-сан. На схилі свого віку жила вона у Львові, бувши професором Львівської консерваторії імені Лисенка, діждалась щасливої днини возз'єднання українських земель.

Степи і степи. Проїздимо села з білими хатами, що тонуть в садках, з новими Палацами культури — яскрава мозаїка, народні орнаменти цвітуть на фронтонах. Виникали такі села на місці запорозьких зимівників, декотрі були засновані пізніше переселенцями з північних губерній України. Селяни рятувались тут від панської сваволі, від малоземелля, а часом переселенців гнали сюди під конвоєм,— так, скажімо, було з жителями непокірного полтавського села Турбаї, яке вчинило бунт проти поміщика; за наказом цариці село це було зруйноване дощенту, розорене, а жителів його під конвоєм погнали в дикі степи Таврії на вічне поселення. Таврійські «прерії», так називали їх інколи, розташовані ще південні-

ше,— там, у глибині степів, люди здавна потерпали без води; навіть в недалекому минулому можна було бачити, як воду у віддалені села привозять в бочках, а зараз дніпровська вода по магістральному каналу тече аж до Криму, і щодалі тут більше поливних земель, де потужні дощувальні пристрої зрошують колгоспні й радгоспні поля.

Степи для нас — це не тільки легендарне минуле, це і наша сучасність. Це і Макар Мазай, знаменитий маріупольський сталевар, героїчно полеглий в роки окупації від рук фашистських убивць. І перша дівчина-трактористка Паша Ангеліна, улюбленіця народу, що виросла і трудилась у наших степових краях. Це і мудрий колгоспний вожак Макар Посмітний, і знатний комбайнер з Херсонщини, двічі Герой Соціалістичної Праці Марко Брага, і уславлений мелітопольський садівник Михайло Федорович Сидоренко. Слава наших степів — це героїчний подвиг загону моряків-чорноморців, які навесні 1944 року висадились десантом в ще окупований фашистами Миколаїв, захопили елеватор і тримались дві доби, ведучи нерівний бій... Всі 67 учасників десанту, воїни різних національностей, удостоєні звання Героя Радянського Союзу. На їхню честь в місті корабелів стоїть величний пам'ятник; іменем командира десантників Костянтина Ольшанського названа одна з вулиць Миколаєва.

Степи наші починаються на сході республіки, у Ворошиловградській області, де на рубежі з Донщиною розлігся заповідний Стрілецький степ,— це якраз там, де в роки Великої Вітчизняної багатонаціональним воїнством, що прийшло з просторів Росії, була визволена перша п'ядь української землі. Від Стрілецького заповідника біля станції Милової пролягають українські степи через оспівану Володимиром Сосюрою шахтарську Донеччину і хлібодайні поля південних районів; через асканійську ковилу і придніпровські виноградники; через простори Причорномор'я, де на обрії здіймаються кораблебудівні заводи-гіганти, і далі, далі на південний захід пролягають степові рівнини аж до самого Дунаю, де на варті стоїть радянський прикордонник, а над безкрайніми очеретами дунайського гирла здіймається українська Венеція — рибальське містечко Вилкове. В ньому майже до кожного будинку, до кожного порога можна підплисти по каналу човном.

Не завжди південні степи бувають такі ласкаві, умиротворені, як зараз, в час, коли під тихою зливою сонця поля наливаються урожаєм та садки рясніють плодами. Буває, що степ виявляє свій неприборканий буйний норов, високе небо тоді заволікається хмарами пилу (найчастіше це буває ранньої весни), темний ураган, піднявши мільйони тонн пилюки в повітрі, жене її кудись на захід, і сонце тоді крізь курявну млу ледь проблискує, водіям навіть вдень доводиться вмикати фари машин. Без краю тільки вона — курявна буря, свист ураганного вітру, розгул нищівних сил... Доводилось мені бачити, як мужня людина, директор одного степового радгоспу, після кількаденного лютування стихії стояв і плакав над погубленими посівами, а молода лісосмуга біля нас ледь виднілася вершечками дерев з-під барханів наметеної пилюки. Такий буває степ, страшний для хлібороба і весняними бурями, й переджнив'яними своїми суховіями, які можуть протягом одного дня обпалити, випити зерно колосків, забрати по декілька центнерів урожаю з кожного гектара. Зате яким казково красивим побачиш степ у дні погожі, коли дихає, парує земля або коли завесніє враз і зацвіте тюльпанами все Присивашшя, і просвітліють обличчя хліборобів, радуючись на свої ниви, на соковиті зелені руна під майським дощем!

Ідемо степом на північ, асфальтована траса блищить між хлібами, що пообіруч встають стіною. Раніше тут пролягав старовинний Чумацький шлях. Пращури наші щоліта ходили тут зі своїми круторогими на кримські озера по сіль. Повільно ступали воли, скрипіли навантажені мажари, втомлено брели біля них вусаті чумаки в полотняних сорочках, проквацьованих дьогтем (профілактика від чуми). За час довгих степових переходів творилися пісні, в яких чумак виливав свої жалі за рідною домівкою, тут народжувались думи, легенди, що відтворювали нелегке життя цих першопрохідників степу, які іноді й могилу знаходили собі тут, край дороги. Відомо, що чумакував дід Тараса Шевченка, не раз розповідав він своєму геніальному онукові бувальщини про мужніх людей свого промислу. З чумацького роду, що проживав у містечку Сосниці на Чернігівщині, в XX столітті прийде в світове мистецтво Олександр Довженко. Великий поет кіно, художник і мислитель, він не раз знаходив тут, у степах,

натхнення для своєї творчості. Юність Дніпрогесу Довженко закарбував у своїх ранніх кінокадрах, а після війни зустрічали ми Олександра Петровича біля котлованів Каховської новобудови, де він був своєю людиною серед багатотисячного колективу будівельників. Його тут поважали, до його порад прислухалися, спокій його оберігали. Каховка стала для нього творчою майстернею. Збагачений мудрим досвідом життя, сивочубий, стрункий стояв він на березі Дніпра під тінню каховських платанів, окидав поглядом велику ріку свого народу, дослухаючись до голосу своєї душі, яка вже створювала образи «Поеми про море».

Степ завжди привертав до себе увагу людей, що володіли сильною художньою уявою. Крім Гоголя й Шевченка, степи оспівав і Довженко, цей сосницький чарівник, і його друг Юрій Яновський, чиї романи «Вершники» і «Чотири шаблі» з такою силою і красою доносять до нас героїку боротьби революційного народу, передають розбурхану атмосферу громадянської війни, коли непримиренні класові пристрасті сходились серед степових просторів у смертельнім двобої.

Неймовірно тяжкою була доля трудового люду в цих краях. Віками накипав гнів народу проти гнобителів, вибухнувши в грозах революції. Чи не оцим ось шляхом, що тепер асфальтом блищить перед нами, йшли валки батраків з північних губерній України, Білорусії та Росії, переповнюючи потім невольничі ярмарки у Каховці, про які писав Ленін. Гнані нестатками, за сотні верст ішли вони в безкрайні степи в надії знайти роботу в латифундіях степових магнатів, на хуторах у куркулів, у колоністів, де людям, що працювали на виноградниках, бувало, надягали намордники, щоб вони не їли виноград (про це повідомляла ленінська «Іскра»). Силу свою і молодість несли люди у ці краї на продаж, щоб добути кусень хліба насущного. Для сучасної молоді це іноді здається безмежно далеким минулим, майже якоюсь історичною абстракцією, чимось маловірогідним, а між тим аж до 1917 року все це була жорстока реальність, гірко реальними були сльози матерів, які щорічно із сіл полтавських, київських, чернігівських проводжали своїх дочок і синів у таврійські степи на заробітки, проводжали в неволю, котра була, здається, не легшою, ніж неволя ханська. Експлуатація, приниження людини набували тут найпо-

творніших форм, відплата неминуче мусила настати. Ця відплата прийшла в степи у сірій шинелі фронтовика-солдата, в бушлаті чорноморського матроса, народна помста шахтарськими бронепоїздами вдиралася в ці степи, таранила старий світ насильства, безправства й сваволі. Ось тоді ці простори народжували нові пісні, новими мелодіями наповнювались розповіді про тих, хто під прапорами революції звершував тут походи, літав на тачанках чи, як оті юні вершники, що

...ехали молча в ночной тишине
по широкой украинской степи...

Англійські танки, військова новинка того часу, були пущені перш за все в ці степи, щоб приголомшити людей, покорити, прокласти дорогу білим генералам. Одначе і ті незграбні сталеві потвори, що часом нагонили з незвички майже містичний жах на людей, врешті-решт знайшли собі загибель в єдиноборстві з молодим бійцем революції. Червоноармійці, захисники Каховського плацдарму, після бою веселим юрмиськом сфотографувались біля підбитого ворожого танка,— історія донесла до нас їхні юні усмішки переможців. Минуть роки, бронзою стане минуле, легендарна тачанка гордо здіймається на кургані під Каховкою. В наші дні нові покоління степовиків приходять сюди, як на зустріч з молодістю своїх батьків, під'їжджають до бронзової тачанки весільні кортежі, і молоді люди виголошують тут свої мовчазні клятви. Стало вже звичаєм: від цього кургану, від пам'ятника тачанці молоді подружжя роблять перші кроки в своє самостійне життя.

Проїздимо села, звідки колись селяни з возами, з лопатами йшли на будову Дніпрогесу. В роки останньої війни тут чорніли самі згарища. Щогли високовольтних ліній стояли в степу з обірваними дротами. Шматувало цей край лихоліття фашистської окупації, коли юний цвіт народу — дівчат, хлопців, навіть підлітків,— тисячами гнали в рабство, ешелонами вивозили звідси на каторгу у фашистський рейх. А скільки їх погинуло в фашистських катівнях, так як загинули їхні однолітки — орлята «Молодої гвардії» і «Партизанської іскри». Бо ні на хвилину не припинявся народний опір фашистським поневолювачам, подвиги звершували навіть діти, поки їхні батьки й старші брати боролись з ворогом на фронтах. Потім прийшли вони, довгождані виз-

волителі, під вогнем створювали плацдарм на правому березі. В ночі форсування Дніпра старі місцеві рибалки, ризикуючи життям, переправляли бійців на своїх вутлих човнах в саме горнило бою. Тоді ж невідомий сміливець, перерізавши фашистський кабель, врятував від знищення начинену вибухівкою греблю Дніпрогесу.

— Ми всі шукаємо сліди того сміливця,— каже Микола Петрович.— Не втрачаємо надії розшукати його...

Сьогодні славу цього краю створюють люди праці. Думаю про них, про тих, з ким зустрічався на заводах Запоріжжя, Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Херсона, на будівництві степових каналів, в черешневих садах Мелітополя і в грецьких селах Приазов'я, в полях Голої Пристані, Генічеська, Скадовська, Лепетихи... Постають перед очима образи людей, дорогих мені людей, що захоплювали мене своїм приязним, мудрим і дотепним словом, піснею і жартом, і найперше своїм трудовим обдаруванням, яке вміє будувати кораблі, випускати чудові тканини, вміє виплекати врожай навіть у посушливі роки. Тут творять життя. Колись мертву арену олешківських пісків засаджено молодими лісами. Асканія дала світові нову породу тонкорунних овець, садівники Півдня виростили дивовижні гібриди плодових дерев, нові сорти черешень і абрикосів. В степи прийшла вода, величезні площі вже зрошуються, біля кримського перешийка, в Примор'ї тепер сіють рис, з'явились справжні майстри-рисоводи, хоча раніше ніхто з місцевих цією культурою не займався. Вміють тут самовіддано трудитися. Воістину золоті чудодійницькі руки виплекали багатства степового краю! В цих повнозерних колосках, рясних садах виявили себе і талант, і трудова наполегливість людей, що вміють розуміти й шанувати землю, адже ж поважати її вчили їх батьки і діди.

Потомки запорозьких козаків, прямі спадкоємці Сиваша й Перекопу, сьогодні вони стали кораблебудівниками, сталеварами, уславленими хліборобами, чия праця увінчана визнанням країни. І він, цей труд, дає людині почуття власної гідності, впевненості в житті, почуття господаря своєї долі.

Мужністю і працелюбством, чесністю і безмежною вірністю в дружбі здобув наш народ пошану в багатонаціональній сім'ї народів СРСР, чуттям єдиної родини

духовно багатий день України, день нинішній і грядущий.

Струнні квартали міста виникають на обрії, бачимо заводські труби, розтягнулись по небу дими «Запоріжсталі». Невдовзі заблищать на сонці гранітні скелі Хортиці, постане перед нами красень Дніпрогес. Той, що чорно-багряними заграваами був огорнутий в 41-му і все ж завдяки силі народній, живлящій силі нашого братерства,— воскрес... Ось уже бачимо вдалині його знайомий силует, що став символом нової, соціалістичної цивілізації, епохальним творінням, рукотворною поемою народу-будівника.

1971

ЦВІТ СЛОВА НАРОДНОГО

Роки минули відтоді, а досі пам'ятається, як були схвильовані ми, група українських письменників, коли під час відвідин кімнати-музею В. І. Леніна в Кремлі, серед книжок, що Володимир Ілліч їх завжди тримав під рукою, побачили ще одну, зовсім для нас не байдужу:

— Словник Грінченка!

Усі ми схилились над книгою, і тиша роздуму залягла,— було ж таки над чим замислитись при цій несподіваній зустрічі!.. Ось тут, у робочому кабінеті вождя революції, де в роки найбільших напруг ішлося про фронти та блокади, про боротьбу з голодом та розрухою,— в цій скромній, до всього світу відкритій кімнаті поміж книжок виділених, що стоять напохваті, поміж видань, які чимось особливо привернули увагу Ілліча, було й це: «Словарь украинского языка», мовна скарбниця нашого народу.

Багато відтоді води спливло, зміни у світі сталися грандіозні, епоха народила тисячі й тисячі нових понять, нових слів, що їх годі було б шукати в словнику Бориса Грінченка. Нове життя нового прагне слова,— цілком, зрештою, природний процес розвитку, та все ж, вслухаючись у розбурханий багатоголосий гомін нової доби, ми віддаємо належне і славетному нашому ветеранові — словникові, що й нині всюди знаний як словник Грінченків, той, що з синівською сумлінністю, з дивовижною, як на тодішні можливості, повнотою зібрав усе, що на той час вродило квітчасте поле живої української мови.

Словник зафіксував мовби саме оті «моменти вічності», коли думка людська кристалізується в слові, начеб вловив творчі оті миттєвості, таємничі, як цвіт папороті, коли з небуття, під покровом тайнощів виникає прекрасне. Багатовіковий досвід трудового люду, його творча снага, сила духу, біль і гнів, боротьба, страждання, мрії — все це зафіксовано в слові, в народній пісні, в думі, прислів'ї, повнозерному народному афоризмі. Якась є мудрість долі в тому, що світла материнська сльоза стає самоцвітом Шевченкової поезії і що навіть

під стопресовим гнітом у темних розпечених надрах життя народжувалось слово — алмаз, міцністю своєю здатне перебути вічність.

У часи похмурі й гнітливі складався словник Грінченка. Тільки любов здатна була звершити цей подвиг, звершити працю всеосяжну, завдяки якій зібране докупи багатство відкрилося ніби своєю новою якістю, глибинною суттю: це ж бо у фантастичній лексичній щедрості, в багатющому духовному спектрі постало саме життя народу, в усій достовірності дум і почуттів,— чи не цим і привернула геніально чутливу увагу Ілліча ця, власне, єдина тоді наша мовна скарбниця?

Класична українська література, починаючи від Шевченка чи навіть ще й від Котляревського, показала нам приклад того, як треба ставитись до народної мови, цього ясного і справді цілющого для художника джерела. Гоголь, захоплено відкриваючи красу фольклору, колись висловив думку, що саме народні пісні, може, навіть більше, ніж праці історично-документальні, виповідають нам справжню, не поверхневу історію народу, розвиток його моралі, психології, глибинні процеси духовного життя.

Це ж можна сказати й про творчість народу в царині мови, у довготривалій розбудові тієї найскладнішої сфери, яка, мовби володіючи безліччю живих нервових закінчень, не перестає дивувати нас своєю чутливістю, незрівнянною здатністю вловлювати весь гомін світу — і потужні гуркоти епохальних подій, і ледь чутний шепіт інтимного, найближчу хвилю життя і його найдальші зоряні шуми.

Коли йдеться про майстерність письменника, про його професійну підготовленість до нелегкої й відповідальної творчої праці, коли хочемо визначити справжність таланту, що йде в літературу, то неодмінною ознакою тут буде, мабуть, саме це: вміння молодого митця вслухатися в мову народу, всією душею сприймати й відчувати слово народне, його інтонаційні відтінки, всю його багатобарвність, розмаїття, красу, часом глибоко приховану. Бо ж у тім-то й місія майстра, щоб цю красу видобути, викресати зі слова, навіть найбуденнішого, створивши йому відповідне сусідство, надавши слову таке місце у творі, де б воно само оновилося, набуло свіжості, сяйнуло, розквітло!..

Не було випадку, щоб видатний твір літератури був

написаний сірою мовою, щоб вдалось його вибудувати словами зужитими, знебарвленими до пересічності, до нудної стертості п'ятака. Енергія слова — з енергії душі, тільки так. Убога стилістика найчастіше є породження убогої думки. Ставитись до мови творчо, сміливо, але й з безмежною відповідальністю — це чудово вміла робити наша класична література. Досвід її вчить, що найвища майстерність художника слова — у його вірності життєвій правді, яка вбирає в себе, зокрема, й правду народної мови, засвідчену в найрізноманітніших виявах,— і в пісенному ліризмі, і в гуморі, і в згустках афористично місткої народної мислі.

На 76 мовах створюється в наші дні багатонаціональна радянська література. Створюється в кліматі братерства, на просторах соціалістичних, де є місце всім: і мові великого російського народу, що стала для нас мовою інтернаціонального єднання, і мовам народів, що мають кожен свою більшу чи меншу літературну традицію,— є такі, чиє раннє слово на пергаментах писалося десь у сивих давнах, у часах античних, і з ними поряд заявляють про себе народи молодомовні, чия писемність веде своє літочислення від історичного пострілу «Авроры».

При погляді на сучасну українську літературну мову природно помітити, що це мова народу, який живе й працює в сім'ї соціалістичних націй, повсякдень творчо контактуючись з усіма братніми народами, маючи спільні з ними світоглядні основи, духовні інтереси та устремління. Українська мова сьогодні — це мова, що, ввібравши найцінніше з надбань минулих віків, перебуває в невпинному розвитку. І — відповідно до потреб сучасної людини — весь час збагачується лексично, синонімічно, стилістично, виявляючи при цьому дедалі нові й нові потенціальні можливості. У своєму саморозвитку, у вічнім оновленні мова наших днів черпає творчу снагу від тих же заповітних джерел — джерел народного життя.

Якщо в минулому українська мова часом трактувалась переважно як мова селянська, більше побутова, така, якій багато чого бракувало, не вистачало засобів, скажімо, для викладу складних філософських понять, то хто зважився б, не бувши невігласом, щось подібне сказати сьогодні? Перед нами мова, якою перекладено 55 томів творів Леніна, лінгвістична система всебічно

розвинена, збагачена новими синтаксичними конструкціями, цілком сучасна, яка надається для відтворення найскладнішої образності, найтонших розгалужень думки, мова, в якій знайдено барви і для створення оригінальної повноцінної літератури, і для блискучих художніх перекладів творінь світового письменства, шедеврів Гомера і Данте, Гете й Міцкевича, Пушкіна, Толстого і Шолохова...

Те, що сучасна українська мова розвивається не відрубно, не в замкнутому циклі, а в постійному творчому спілкуванні з мовами братніх народів і насамперед з мовою російською,— безперечно є для неї стимулюючим фактором, активізує й поглиблює процес її внутрішнього розвитку. Чи уявити, наприклад, ізольовано від інших літератур пожовтневий розквіт української художньої прози, зокрема, чи сягнув би такого розвитку в нашій літературі її наймонументальніший жанр — український роман, якби не черпала наша проза багатющий досвід тієї ж російської класичної романістики, що відкрилась братнім літературам своїм глибоким психологізмом, складними художньо-стилістичними структурами, рідкісним умінням створювати людські характери, подавши для всього світового письменства взірці того, з якою могутньою реалістичною силою слід порушувати проблеми соціальної справедливості, духовності, гуманізму, проблеми справді вселюдські... Знов і знов згадуються знамениті слова Франка про те, чим була російська література для людей його покоління, а що вже казати про наші часи, коли зв'язки наших літератур безмірно збагатились, набрали нової суті, характеру ще більш творчого духовного обміну, творчого єднання.

Людині неупередженій неважко помітити, як дедалі зростає престиж української літературної мови, і неабияка в цьому заслуга нашого красного письменства. В дореволюційні часи на мови інших народів перекладались лише поодинокі твори українських письменників (і то була гірка історична несправедливість), сьогодні ж усе найзначніше, цікаве, талановите, що з'являється друком на Україні, привертає увагу і в інших республіках, перекладається на російську та інші братні мови, набуває всесоюзного розголосу.

Статистичні дані могли б засвідчити, як широко йде сьогодні українська книжка по світу, як дедалі збіль-

шується — особливо в соціалістичних країнах — кількість перекладів, зростає число тих, хто прагне перекладати безпосередньо з оригіналу, щоб у первісній красі донести до своїх читачів музику поезій Тичини, яскраву соковитість барв прози Яновського чи Довженка, хоча досягти цього, можна уявити, як нелегко. Адже: «Не дивися так привітно, яблуневоцвітно» — як його перекласти?

Цікаво, що чимало наших друзів — письменників братніх республік — теж виявляють бажання знайомитися з українськими творами в оригіналі, виявляють творчий інтерес до сучасної нашої прози й поезії, при зустрічі можна нерідко почути українське слово від Бондарєва чи Айтматова, від Солоухіна, Алексєєва чи Янки Бриля, і хай це окремі штрихи, але вони характерні, бо це теж знамення часу, це стиль нашого життя — стиль братерства.

Запашна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів — скількома епітетами супроводяться визначення української мови! І, зрештою, всі ці епітети слушні. Відомо, як високо оцінювали поетичні можливості української мови Луначарський і Маяковський, пригадується, з якою насолодою повторював Фадєєв рядки з «Кобзаря» — «Садок вишневий коло хати» або «І день іде, і ніч іде»... А хіба не відкриття було те, чого досяг уже першою книжкою молодий Тичина, невтомний у своїх поетичних новаціях, вражаючий у своєму юнацькому мовотворчому буянні? Яку величезну змістову навантагу зуміла взяти на себе його поезія, яку нову гармонійність він виявив у нашій мові, які естетичні багатства, раніше не знані, відкрились... Дорогий для нас і урок Стефаника, великого поета нашої прози, в котрого навіть слівце діалектне могло набирати надзвичайної художньої виразності й сили. Багатий, тонко інструментований вірш Рильського, Сосюри, Малишка, Бажана не раз викликав захоплення майстрів поетичного перекладу, тих, хто, може, найбільше здатен оцінити неповторність художнього вислову, первісну красу оригіналу.

Високий загалом рівень мовної культури засвідчується як творчістю наших визначних майстрів, так і поетичними та прозовими дебютами молодого літературного поповнення. Почуваєш радість щоразу, коли в книжці молодого поета чи новеліста знаходиш слово

свіже, росянисте, вжите з художнім тактом, а відомо ж бо, як навіть звичайне, рядове нібито слово — хай і побутове, хай і діалектне — може бути в контексті поставлене так вдало, так влучно, що воно одразу засвітиться, навіть на довколишні слова від нього ляжуть відблиски. Все залежить від художнього чуття автора, від глибини його думки.

Звідси, очевидно, й починається майстерність, і молоді наші письменники, на честь їм будь сказано, досить успішно оволодівають цим найпершим мистецтвом — творчим, любовним ставленням до слова. Лякатися треба сірості, а не тієї бурхливої відваги, з якою молодий поет часом вдається до мовного експерименту, коли він для вислову значної думки шукає неологізмів, переінакшує, оновлює слово затерте; при цьому важливо тільки, щоб шукання не переходили в манірне штукарство, щоб не втрачалось дорогоцінне почуття справжнього відкривача, який дорожить естетичними законами народної мови і намагається бути весь час у творчій гармонійності з нею.

Я шавлію пересію,
руту пересмичу,
Таки свого миленького
к собі перекличу!

Така вона, музика нашої мови, як її почула колись легендарна полтавська дівчина Маруся Чурай.

І ось як у давніх словах сучасний поет знаходить нову, свіжу образність:

Світ земний, немов дитина,—
У шляхах, як в сповитку...

Це пише Микола Братан у циклі поезій про Тюмень. «Ми п'ємо з одного кубка мандрів сонячний напій...» — не знаю, як для кого, а для мене це образ справді поетичний, наповнений духом сучасного життя.

Мова народу твориться колективно, беруть участь у цьому великому процесі й сивий людський досвід, і закохана юність, і бурхлива дитяча уява,— бо ж кого із нас не тішило, яку мовотворчу обдарованість, винахідливість виявляють малюки, які серед них бувають геніальні лінгвісти.

Письменник усе має чути, вбирати, акумулювати в собі, щоб, вивіривши непохибною художньою мірою,

випробувавши матеріал де знанням, а де інтуїтивно, доторкнутись до цього слова, відчути можливості, які воно таїть, і вже своєю працею зуміти надати йому нового блиску, відшліфувати, як діамант, і в такому вигляді повернути народові, долучити до скарбів його діючої літературної мови. Для письменника все має вагу: рядок давньої народної пісні чи сторінка літопису, твір художньої чи наукової літератури, мова преси і радіо, та все ж, мабуть, найцікавіше припадати йому до мови сучасного робітничого селища та мови хліборобського поля, вслухатись, як гомонить студентський або вчительський колектив, адже саме тут і буде воно, слово народне,— дотепне, образне, поетичне, часом гірке, часом веселе й дошкульне, сповнене то гумору, то нещадності і сарказму, то душевної доброти, щирого привіту й ласкавості.

Не пригадую жодної поїздки по Україні, яка б не принесла радості якоїсь мовної знахідки. Ось першаліпша сторінка дорожнього блокнота:

— Гляньте, як г о с т р о мчить степом кінь!..

— Земля така — цвяхи посій і ті зійдуть...

— Вітерець воду на озері в і в с ю ж и т ь ...

Ось про того, хто відає розподілом житла: «Замість квартир роздає усмішки».

Або про того, хто має звичку аж надміру самокритикуватись: «Не тямить, що то ж тільки колесо само на себе грязюку ллє».

Квітникарка стоїть серед своїх троянд, милується виплеканим:

— Таке ж воно гарне, чисте... Ну як с в я т е !..

Для письменника, надто ж для повістяра чи романіста, мені здається, просто необхідно чути такого типу вислови, випадкові репліки, народні жарти, дотепи, адже це і є та мовна стихія, що допомагає в творчій роботі. Буває ж іноді, як з одного почутого слова несподівано виникає ціле гроно образів, формується задум... Так, скажімо, було з тронкою, словом, що його випадково довелося почути десь у степах. Іншим разом у колі білоруських друзів сподобалось слово «розвітання», відчулося, що в нашій мові слова саме з таким відтінком нема і що було б добре ввести його в наш мовний ужиток.

Прикро, звичайно, буває, коли чуєш з чиїхось уст канцеляризовані неоковирності, скальковані штампи

або тролейбусні вульгаризми, або навіть коли актор зі сцени вимовляє широко відоме слово перекручено, з неправильним наголосом. А скільки з'являється в нашій повсякденності отих мовних потворностей, що так дотепно висміює «Перець» у рубриці «Страшне перо не в гусака»... Мова тому й жива, що вона жива, зрештою, дистильовано чистої ніде її й ніколи не було, а що випадки мовної недолугості висміюються, що засмічення мови не лишається поза увагою громадськості, це, по-моєму, свідчить якраз про здорове почуття дбайливості, про небайдужість народу до свого мовного багатства. Це те поле, що вимагає піклування спільного, колективного, а що вже говорити про мовознавців та літераторів, чиїм і прямим професійним обов'язком, і творчим покликанням було й нині є — постійно дбати про здоров'я народного слова, побільшувати його впливовість, дбати про його єднаючу силу, художню виразність, чистоту.

У вигляді мови природою дано людині великий дар. Не тільки користатися ним, рідним словом, але й натхненно ростити, оберігати його коріння й леліяти його цвіт, ось тоді воно й буде запашним та співучим, сповненим музики й чару, життєвої правдивості й поетичності.

1976

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОГО П'ЯТДЕСЯТИРІЧЧЯ

З ДОПОВІДІ НА V З'ЇЗДІ ПИСЬМЕННИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 16 ЛИСТОПАДА 1966 РОКУ

I

Ми живемо в складному й тривожному світі, тихі води і ясні зорі наших предків постають перед нами інакшими. Вдень і вночі планету облітають космічні пристрої різних конструкцій — і ми їх бачимо, армади атомних човнів крейсують на океанських глибинах — і ми їх чуємо, державний струс десь у горах Еквадору, трагедія індонезійських тропіків, стогін в'єтнамських патріотів, коли їх катують, мордують, коли їх, полонених, викидають з вертольотів над джунглями,— ніщо не залишається без відгуку в нашому серці, не можемо бути осторонь ні від чого, чим живе сучасне людство.

Література, яка замкнулась би в своїх мистецьких категоріях, яка стала б глухою до життя народів, до становища людини, до її драм і борінь,— така література була б приречена на виродження. Хіба ж не про це перестерігає нас гірка історія декадансу і тих його сучасних модерністських послідовників, які, цураючись соціальних проблем, пішли в безплідну словесну алхімію, в присмерки відчаю і песимізму.

Сім років минуло від нашого попереднього письменницького з'їзду. Це був час напруженої патріотичної праці радянських людей, час, коли партія, уряд послідовно й наполегливо проводили ленінську політику миру, і людство великою мірою завдячує нашій Вітчизні, що світ не був ввергнутий у вир самознищувальної ядерної війни. Позначене новими успіхами науки, минуле семиріччя несе на собі відблиск наших космічних тріумфів, адже саме в ці роки радянська людина здійснила свої епохальні польоти, наблизилась до Місяця, упевнено сягнула в космічний океан.

Один із космонавтів, якраз отой славний хлопець з України, десь у розмові з кореспондентами сказав, що останньою книжкою, яку він прочитав перед польотом, був історичний роман «Гомоніла Україна» і що якби

довелося відбирати в політ улюблені книжки, то найперше взяв би Шевченкового «Кобзаря» й гуморески Остапа Вишні.

Це лише одна з подробиць часу. Але і в ній відбилося значення літератури для духовного життя нашого сучасника, для того сучасника, що, за уявленням декотрих, помітно стає технократом, у гущавині формул байдужіє до красного письменства, втрачає естетичну сприйнятливість.

Яке ж справжнє місце літератури в сучасному світі? Яка роль сьогодні художнього слова, того слова, що в минулі віки виблискувало такою красою, стільком поколінням несло мудрість, естетичну насолоду, спів і чари душі? Чи, може, справді близькі ми до того, щоб вважати місію художньої літератури вичерпаною й визнати, що на зміну їй ідуть якісь інші, ще не повністю виявлені замінники? Не перший рік точаться розмови про занепад людини, про її естетичне й емоційне озлиднення. Але, дошукуючись істини, чи не природніше буде добачити інше — рух по висхідній помітити, хай і уповільнений, багатотрудний, але незупинний прогрес людської особистості. Десь там, в ідеалі, існує для нас людина гармонійна, всебічно розвинена, в усьому благородна вільно квітуюча красою інтелекту й почуття. Однак суспільство наше вже й сьогодні дає підстави говорити про таку людину як про нову, виникаючу реальність.

Сучасна буржуазна література Заходу багато зробила для того, щоб показати людину маленькою, усамотненою, безсилою, показати її піщинкою серед ураганів буття. В нас інша концепція людини: не піщинка, а творець, що здатен впливати на сьогоднішнє і, може, ще більше на прийдешнє. Самий характер літератури, зрештою, залежить від цього: від погляду на людину, на її роль у житті, в історії. Визначальним для творчості було й буде, в якому світлі людина для художника постає: чи бачить він її в безпросвітному трагізмі й фатальності її існування, в ролі вічного Кайданника, прикутого до своєї галери-планети й пущеного на волю стихій, де вже ніщо від тебе не залежить, чи очі художника бачать у людині силу самодостатню, самостійну і, зрештою, всепереможну, бачать, скажімо, в ній діяльного, смаглого, мускулястого матроса, що безстрашно кермує кораблем життя, владарює над його вітрилами,

вбирає в себе сонячність великого світу і здатен радуватись його крилатим солоним вітрам?

Наша література життєствердна, бо глибоко життєствердними є наші погляди, наша філософія, наші ідеали.

Ми, письменники України, стоїмо сьогодні перед своїм народом, звітуємо йому за наше літературне семиліття та, певною мірою, і за все пожовтневе півсторіччя. Наша творчість — частка творчості всенародної. «Поэты берутся не откуда же нибудь из-за моря, но исходят из своего народа. Это — огни, из него же излетевшие, передовые вестники сил его»,— писав колись Гоголь. І з цілковитим правом можемо сказати сьогодні, що завдяки багатству нашої класики і тим художнім шедеврам, що були створені за попередні, уже радянські, десятиріччя, завдяки всьому тому кращому, що створюють українські письменники зараз, література українського народу набуває сьогодні всесоюзного й міжнародного звучання. Про це свідчать і світовий резонанс Шевченківських свят, і міжнародне пошанування Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Івана Франка, про це засвідчує й той факт, що від 1945 року в різних країнах — це за дуже неповними даними — в перекладах на 43 мови світу вийшло близько 1000 видань творів письменників Радянської України! Виходячи на міжнародну арену, українська література розповідає правду про людину радянської формації, підносить престиж свого народу, який у братній сім'ї народів Радянського Союзу дедалі повніше розкривається своїми творчими можливостями, будує нове життя й нову культуру.

Література українська розвивається в найтіснішому єднанні з літературами всіх народів Радянського Союзу. Ми уважні до творчої праці наших товаришів у братніх республіках, нас цікавлять їхні шукання, радують їхні успіхи. Навзаєм з боку літераторів та читачів і Російської Федерації, і Білорусії, і Грузії, і Казахстану, і кожної з республік ми почуваємо щиру увагу до української книги, справді братерське зацікавлення творчістю українських письменників.

Кращі твори, з'явившись першодруком на Україні, виходять потім у перекладах багатьма мовами народів нашої країни, стають чинниками загальносоюзного духовного процесу. Братерському спілкуванню наших літератур сприяють тижні й декади, дні дружби, проведен-

ня яких уже стало в нас доброю традицією. За звітний період на Україні були проведені тижні узбецької, таджицької, литовської, латиської літератур, а незабаром, йдучи назустріч великому 50-річчю, готуємось приймати на Україні представників великої російської літератури і письменників братньої Грузії. Визначною культурною подією в житті цілої країни стала українська декада, проведена шість років тому в Москві. В ці ж роки на запрошення наших друзів виїздили делегації для проведення тижнів української літератури в Казахстані, Узбекистані, Грузії, Таджикистані, протягом тижня майоріли на знак свята державні прапори над містами й селами Латвії і Литви, і кожна з цих зустрічей ріднила наші культури, зміцнювала наші творчі зв'язки, наснажувала всіх сонячним духом братерства. На нашому з'їзді присутні гості з республік, і ми висловлюємо їм щиру подяку за їхні ласкаві запрошення; передайте, товариші, своїм народам, читачам у республіках слово нашої любові й вдячності за виявлену гостинність, за увагу до літератури українського народу.

Історія нашої літератури схожа на історію свого народу, бо вона виквіт його, бо кров'ю і нервами була вона завше зв'язана з ним. Це, звичайно, зовсім не означає, що процес відбувався без боротьби антагоністичних соціальних сил всередині нації, але прогресивні сили виходили з цієї боротьби з честю, вони задавали тон, вони владували на творчих висотах, тому-то всю історію нашої літератури з такою пронизливою силою проймає струмінь правдоборства, патріотизму, народності, завжди в нашій літературі — в її магістральному річищі — пульсувала здорова народна кров.

Відтоді, як десь у глибині віків виспівалась перша українська пісня, як десь на Хортиці, перед уважно притихлим січовим товариством розкотились могутні речитативи щойно складеної котримось із сивовусих козацьких Гомерів величавої думи, відтоді, як перед ярмарковим людом з'явилась на кону створена спудеями Києво-Могилянської академії іскриста й дошкульна інтермедія, відтоді, як озвалась Україна вогнистими памфлетами Вишенського, вилила свій роздум у важкуватих, проте сповнених найзначнішої філософської мислі віршах гуманіста Григорія Сковороди, а XIX сторіччя явило світові нову велику літературу — літературу Кобзаревих вершин,— відтоді й понині на всіх

історичних шляхах українське слово було речником духу народного, співучим і чистим виявом сили народу, його ідеалів, його вдачі, його мужності і незламності. В умовах гніту й утисків, в умовах безнастанної визвольної боротьби нашій літературі не до того було, щоб бавитись у декадентські іграшки.

Коли література заговорила голосом Шевченка, потім Франка, Лесі Українки, Коцюбинського, Стефаника, то вже треба було бути невігласом або засліпленим злобою душителем, щоб не бачити, яку чистоту людяності, яку велич духу і щедрість художнього генія несе український народ у своїй літературній творчості, як і в багатьох інших красних мистецтвах. Ми є спадкоємцями всього цього: велика честь, безмірна відповідальність.

На барикади революції виходила наша література як демократична своєю суттю, внутрішньо готова сприйняти революційність і бойовий гуманізм ленінських ідей. Мажорні, буйнуючі силою поезії Чумака, Еллана-Блакитного, Тичини, Сосюри були вже словом нової ери, вони провістили велике весняне світання народу. Дивом, чудом можна назвати те, що сталося потім. Наснажена грозами революцій, ніби в один ранок, вона розцвіла, наша література, і якими талантами закрасувалася! Довженком, Кулішем, Рильським, Головком, Панчем, Ірчаном, Яновським — їх словом заговорило перше пореволюційне десятиріччя, засміялося творчістю Остапа Вишні, вибуяло молодими книгами Олександра Копиленка, Миколи Бажана, Юрія Смолича, Івана Сенченка, Олеся Досвітнього, Івана Микитенка, Миколи Терещенка, Олекси Слісаренка, Григорія Косинки, задзвеніло натхненною, як сама молодість, поезією Павла Усенка, Олекси Влизька, творами цілої плеяди комсомольських поетів. І хоч було й там чимало такого, що відсіялось, що нас може цікавити лише як літературний експеримент, все ж в історії української радянської літератури те перше пореволюційне десятиріччя було гідним прологом, то справді була пора весни й розквітання.

І хоча далі настали тяжкі часи, потьмарені культівською сваволею, проте тільки хтось упереджений може назвати безплідними роки й десятиріччя, коли творилися «Вершники» і «Загибель ескадри», «Ярослав Мудрий» і «Похорон друга», роки, що дали нам «Роман

Міжгір'я» і Шиянову «Грозу», фронтову лірику Андрія Малишка і епічні полотна Михайла Стельмаха. А хіба не витримали іспит часу «Людолови» Зінаїди Тулуб або роман Натана Рибака про Бальзака чи «Юрко Крук» Петра Козланюка, хіба не зберегли свого поетичного заряду партизанська лірика Платона Воронька і досконала в своїй майстерності поезія Миколи Ушакова та натхненне слово шахтарського співця Павла Безпощадного; чи можна уявити літературний процес минулих десятиріч без кращих творів, що виходили в ті часи з-під пера Ярослава Галана, Ірини Вільде, Леоніда Смілянського, Василя Козаченка, Якова Баша, Олекси Кундзіча і ще багатьох талановитих наших письменників, які й на фронтах і десь у засніженій Уфі, і серед чорних повоєнних згарищ підтримували ясний вогонь української культури.

Процес творення літератури не обривався ні на мить, а скільки обдарованих митців брало в ньому участь, про це дають уявлення хоча б видані в нас Антології української поезії та Антологія українського оповідання,— до речі, видання такого антологічного характеру з української прози та поезії з'явились останнім часом і в Болгарії, і в Німецькій Демократичній Республіці, і в Чехословаччині, і в інших соціалістичних країнах.

XX з'їзд партії — це той історичний рубіж, від якого почалося нове піднесення нашої літератури. Маємо на увазі загальне її піднесення, що охопило творчість письменників — і старших, і молодших, і наймолодших. Творити літературу правди життя, літературу бойового соціалістичного гуманізму — так мислиться нам наше велике творче завдання. Найкращою книгою нам уявляється та книга, що здатна наснажувати душу людську, що допомагає формувати психологію нової людини, людини в найвищому розумінні цього слова.

Ми далекі від вузькоутилітарного погляду на літературу. Знаємо, до чого це призводило в минулому, у нас було досить творів одноденних, ілюстративних, ми не забули, як ішла на читача нудна, сіра схема з сліпими очима, як вискакували з літературного конвейєра швидкоспечені повісті про квадратно-гніздовий спосіб та різні наші реорганізації, як один за одним заповнювали свого часу екран відшаблоновані фільми про надпозитивних царських генералів та адміралів, і значно рідше з'являлися твори, синтезуючі епоху, твори, що дава-

ли читачеві справжню поезію життя, правдиві й глибокі людські характери. Все те має стати наукою. Почувається, що з того наша література вже дещо накарбувала собі міцними карбами на майбутнє.

Мають рацію дослідники, коли відзначають нові істотні зміни, що сталися в українській літературі останніх літ. Долаючи догматичні канони, відмовляючись від схем і легкопису, література наша хай із труднощами, але невідступно освоює нові сфери людського буття. Помітно набирає сили гуманістичне людинознавче устремління літератури, поглиблюється її філософське підґрунтя. Не втрачаючи соціальності, не зрікаючись того кращого, що вже набуто, залишаючись надзвичайно чулою до поетичності, до краси життя, література сьогочасна посилює також аналітичне дослідження людини, намагаючись сягнути в найглибші надра психіки, в тайники душі, де зароджуються циклони почуттів, де бере собі початок добро, а може зароджуватись і зло. Процес гуманізації літератури, поглиблення її уваги до людини, зростання інтелектуальної активності — це прикмета і, як нам здається, дуже важлива риса літератури нашого часу.

Візьмемо для прикладу українську романістику й повістярство кінця 50-х і цих, уже 60-х років, приглянемось, в якому напрямку розвивалася художня проза, велика і «мала», і ми помітимо, що це був шлях упертого переборювання ілюстративності, газетності (в гіршому розумінні), через долання схем і приписів ми йшли до активізації художнього мислення, щоб збагнути не лише тимчасове в житті, перехідне, однопроблемне, а прагнули побачити дійсність і в її найсуттєвішому, осягнути весь поліфонізм життя.

І тут ми знову підходимо до того корінного у творчості, про що вже мовилось, до питання світоглядного, до тієї концепції людини, яка підказує художникові і його задум, і систему образів, і тональність, і архітектоніку твору, і на весь його стиль накладає свій знак.

На міжнародних зустрічах та симпозіумах чуємо розмови про відчуженість, беззахисність людини в сучасному світі, про те, що в епоху могутньої техніки їй залишається одна лише мислительна функція, що надалі у творах мистецтва людський елемент буде й зовсім мізерний, стане майже непомітним. Сучасний роман, скажімо, згідно з рецептами школи абстрактного роману,

повинен бути обезлюднений, у нього замість людини мусить залишитися місце лише речам, химерам, похмурим, болісно-хворобливим візіям, як це ми бачимо в Кафки. В противагу реалістичному мистецтву виникають так звані антиромани, антип'єси, де все пройнято чорним песимізмом, де блукає маленька, нещасна, зневірена й зацькована людина, блукає, задихаючись у гнітючому безповітряному просторі. Таке мистецтво уже витворюється, і воно навіть претендує на те, щоб замінити собою мистецтво реалізму, який, мовляв, уже вичерпав себе. Що казати, доба наша справді складна, шалена, людині в сучасному, особливо ж в отому капіталістичному, шаленому, світі в передчутті можливих катаклізмів справді є небезпека звихнутися в песимізм, впасти у відчай. Але ж тим більше виростає місія літератури, тим значнішою мусить бути роль мистецтва в цих умовах, адже в найтяжчі, в найпохмуріші минулі епохи література залишалася з людиною, підтримувала її дух, кидала їй промінь надії. І якщо на Заході ще є літератори, які віддають своє перо естетизації зла, постачають міжнародний ринок бульварно-кримінальними романами, то радянський митець займає прямо протилежну позицію, він свідомо в своїй творчості естетизує добро, досліджує благородне й світле, що є в людині, оспівує ідеал. І в світовій літературі для нас, може, найдорожча сама оця велика гуманістична традиція, яка виявляє себе в дантівському оспівуванні людини, і в шекспірівському життєлюбстві, і безмежній людяності Дон-Кіхота, і в мудрій усмішці Кола Брюньйона, і в горьківській буревісницькій крилатості, і в отій святій і чистій вірі в людську прийдешність, де просто «буде син, і буде мати, і будуть люде на землі». Ідеали вільної, розкутої людини, вимріяні в глибині віків, вистраждані поетами й мислителями, стали на світанку XX віку ідеалом бійців революції, вони наснажили і всю молоду тоді нашу радянську літературу, дали їй силу й розгін.

II

Чого тільки не приписують буржуазні критики літературі соціалістичного реалізму, в чому тільки не звинувачується вона різними «знавцями» та «експертами»... Але не заперечити їм тої значливої істини,

що це література жива, що її люблять мільйони людей, їй вірять, до неї прислухаються, бо вона стоїть на варті інтересів людини, бо високо вона підняла прапор передових ідей, прапор гуманізму. Те, що гуманістичні ідеї сьогодні з такою активністю виявляють себе саме в багатонаціональній літературі радянській,— факт великої ваги, і від нього, напевне, багато що залежатиме в майбутніх літературних процесах.

Інша річ, що соціалістичний реалізм це не якийсь залізний догматичний реалізм, для нас він тим і прийнятний, що ми його розглядаємо як метод творчий, той, що дає літературі крила і простір, той, що здатен безперервно розвиватись, оновлюватись, вдосконалюватись. Буржуазна критика навмисно зображує справу так, що в нашій радянській літературі панує застій, що тут усе взято в лещата нормативів, зведено до стандарту, хоч сумлінному дослідникові неважко було б помітити реально існуюче багатство творчих індивідуальностей, уподобань, стилів, яскраве різноманіття наших національних літератур, їх шукання, досвід, художній розвій. Навіть і без сторонніх тлумачів та порадників ми добре розуміємо, що мистецтво не терпить непорушності, стандартизації, що стилі — це не закам'янілості, вони весь час розвивалися й розвиватимуться, бо змінюються світовідчування людей, і природно, що одна краса поступається в житті місцем іншій художній красі. Ніхто не скаже, які уподобання, смаки, художні стилі пануватимуть у нашій літературі через століття, але ми знаємо, що є в мистецтві і всеохоплюючі, універсальні закони, такі, як вірність правді життя, вірність вимогам художньої гармонії, є також рівна законові висока любов до людини, громадянськість, поезія боротьби за справедливість, за досконалість життя і людини, себто те, що давало натхнення митцям в усі часи.

Шляхи подальшого розвитку реалізму хвилюють зараз багатьох, про це свідчать хоча б жваві дискусії... Наш реалізм не всеїдний, він має свої ідейні та художні принципи — про це не раз слушно говорилося нашими представниками на різних міжнародних зустрічах, зокрема під час відомої дискусії на ленінградській зустрічі європейських романістів.

Чимало було мовлено там про занепад жанру роману, навіть про його загибель (пророкалася така сумна

доля, звичайно ж, найперше романові реалістичному). Ламаються списи, точаться суперечки, а роман тим часом живе і вмирати не збирається, творами великої прози радує читачів уся наша багатонаціональна радянська література, і ми на Україні маємо в цьому жанрі теж неабиякі здобутки.

Серед романів останніх літ маємо твори такі різні за своєю проблематикою і за своєю художньою формою, як «Вир» Г. Тютюнника, «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Сестри Річинські» І. Вільде, роман-балада «Дикий мед» Л. Первомайського, збагатили нашу художню прозу й гостросучасний, високої інтелектуальної напруги роман «День для прийдешнього» П. Загребельного, і «Вишневий сад» В. Бабляка, і «Крапля крові» Ю. Мушкетика, і «Людина живе двічі» Ю. Шовкопляса; в різноманітті нашої прози виділяються «На калиновім мості» Петра Панча, соціально-психологічні романи-дослідження «Птахи полишають гнізда» І. Чендея і «Жменяки» М. Томчанія, ліричний роман-роздум «Білі хмари» О. Сизоненка і пригодницький роман Ю. Дольда-Михайлика, епічна, памфлетної гостроти дилогія Ю. Смолича і оригінальний, так званий химерний роман О. Ільченка, побудований на багатющому фольклорному матеріалі. Перелік цей можна б продовжити, і — вдумаймось — це ж тільки протягом кількох років у таких різновидах так щедро виявив себе провідний жанр нашої літератури, так неповторно розкрилися творчі індивідуальності. І хіба це ще раз не спростовує вигадок про одноманіття радянської літератури, про нівелювання творчих індивідуальностей, про відсутність у ній мистецьких шукань. Радують нас такі твори, звичайно, не лише досягненнями в царині художньої форми, важливо, що наші романісти кожен по-своєму і з художньою повнотою відтворюють народне життя.

Література починається з уболівання за людину. Навіть тоді, коли дехто намагався нав'язати нам уявлення про так званих «людей-гвинтиків», сліпих виконавців чужої волі, справжні письменники створювали правдиві народні характери, показували людину мислячу, людину-творця. Сьогодні вся наша література наскрізь проникається відповідальністю за рівень людського в людині, за розвиток цього людського, і це — теж вияв загальної гуманізації нашої літератури. Об'єктом письменницького дослідження дедалі частіше стає не

примітивно-проста, а багатоскладна, всебічно розвинена людська індивідуальність, активна й безкомпромісна у виявленні своїх переконань і прагнень. Сучасний герой схильний до самозаглиблення, думка його набуває відваги й здорового критицизму, він прагне до кінця усвідомити своє життєве призначення, зміст і мету існування. Одначе не відщепенець, замордований рефлексіями, не егоїст і міщанин є героєм нашої літератури, найкращі барви свої вона віддає змалюванню з-поміж сучасників людини-колективіста, трударя, людини, яка, не втрачаючи гідності, не поступаючись індивідуальним, свідомо, з власної волі бере на себе громадянський обов'язок перед суспільством.

Народне життя в різних його аспектах, історія і сучасність, розвиток людини, її формування, боротьба передового й відсталого, зіткнення казенного й творчого в житті, в роботі, в господарюванні, аж до таких проблем, як охорона природи, збереження національних багатств, до яких ми ставимось подеколи просто по-варварському,— все це могло стати чи певною мірою і ставало об'єктом художнього дослідження в тих численних романах, повістях, збірках оповідань і нарисів, що вийшли в світ за відтинок часу між з'їздами.

На творчих республіканських конференціях, що їх комісії нашої Спілки провели перед з'їздом,— такі творчі конференції нам, до речі, слід би щорічно проводити й надалі,— у відкритому й відвертому обміні думками, у змістовних дискусіях вималювалась картина інтенсивної творчої праці літераторів республіки. І хоч серед написаного нашими прозаїками чимало є ще пересічного чи то й зовсім такого, що має для літератури значення нульове, але ж не половою визначається урожай, при певному відсіві залишаються справжні досягнення нашої художньої прози.

В минулому році народ наш відзначив 20-річчя Перемоги над фашизмом. Знову й знову повертались ми думками до тих безмірно тяжких часів, наснажених драматизмом боротьби, прекрасних тією величчю духу, яку виявила радянська людина в боротьбі за своє право, за свободу, за незалежність. Минатимуть роки й віки, змінюватимуться покоління, а подвиг той не померкне, не мусить померкнути історичний труд тих, хто врятував нашу Батьківщину і Європу від понищення, хто не дав подушити народи чадом і смородом вандалізму.

Війна, фронти, Бухенвальди та Освенціми забрали в нас багато високообдарованих людей, серед яких були, може, великі поети. Торік до Спілки письменників ми прийняли — посмертно — ціле сузір'я молодих поетів, загиблих на фронтах. Мов із самого кривавища бою долинає до нас живий голос одного з них — Володимира Булаєнка:

Якщо вмрем — на могилах у нас
Виростуть прапори і багнети.

Віриться, що чистим патріотичним почуттям проросте така поезія в душах сучасного юнацтва, пробуджуватиме в чулій душі любов до Батьківщини, гордість за неї та її оборонців. Можна б назвати багато чудових творів, що їх написали наші повістярі і романісти, відтворюючи героїку Вітчизняної війни.

Усвідомлюючи свій священний патріотичний обов'язок, література наша багато робить, щоб у юних душах розквітло почуття любові до Батьківщини, до рідної історії, мови, культури, до батьків своїх, до їхніх завоювань. Квіти почуттів, що їх плекає література, часом, правда, життя приморожує, бо досить буває одного крижаного погляду бюрократа, щоби в ображену душу якого-небудь десятикласника чи десятикласниці війнуло мертвотним холодом, і вже, замість любові й довіри, там поселяються скепсис і підозра. Пора б уже карати за нівечення душ, за брехню, за фальш, карати за злочин байдужості, і на допомогу правосуддю тут найперше має прийти література.

Людина не мусить бути ніким зневажена, ні в якій формі, ні під будь-яким приводом — в цьому турбота літератури, її гуманістична служба, її пост.

Сучасність залишається для нас генеральною темою творчості, а нам і надалі слід запам'ятати, яка значуща й славна історія нашого народу, і як ще, правду кажучи, поверхово вона висвітлена, і як багато що тут було звульгаризовано, потьмарено, викривлено. Наша історична романістика теж повинна спрямовувати свої зусилля на те, щоб новими творами виховувати підростаюче покоління, розвивати в читачів, у душах юнаків і дівчат почуття господаря Батьківщини, спадкоємця революції, пробуджувати чисте, невіддільне від інтернаціоналізму почуття патріотичної гордості, національної гідності й честі. Відомо ж бо, скільки тут є необізнаних,

недорозвинутих, здатних навіть зрікатися народних святинь, відомо ж і який гарт душі, яку наснагу може дати молодій людині правдивий, художньо досконалий твір про звитяжне, про достойне минуле її народу. Тому-то сьогодні поряд з творами, що торкаються найпекучіших сучасних проблем, поряд з раніше написаними історичними романами Панча, Івана Ле, Рибака, Зінаїди Тулуб з'являються на книжковій полиці нові цінні твори — монументальна трилогія Івана Ле «Хмельницький», роман «Опришки» Володимира Гжицького, романи Семена Скляренка «Святослав» та «Володимир», «Терен на шляху» Петра Колесника і відомі романи Оксани Іваненко, Леоніда Смілянського, Миколи Сиротюка, Панаса Кочури, Спиридона Добровольського, твори Дмитра Косарика та інших ентузіастів цього жанру, яким відчутно допомогли й наші класики, скажімо, Михайло Старицький, що його, власне, заново було відкрито в ці роки як історичного романіста. Пора б уже видати й Кулішеву «Чорну раду».

Є в нашій літературі ще один жанр, до якого ми часом буваємо не досить уважні, а тим часом він, цей жанр, посідає чільне місце в історії української літератури — йдеться про малу епічну форму, про нашу новелістику.

Чи варт нагадувати, як високо цінував Горький оповідання Коцюбинського, яке сильне враження справили на нього новели-трагедії Стефаника. Знано також усіма, яких вершин сягнула українська новелістика в творчості Черемшини, Тесленка, Васильченка, а пізніше в творчості Довженка, Головка, Яновського, чиї художні шедеври в цьому жанрі стоять ніяк не нижче класичних. Озираючи царину української новелістики, дореволюційної і радянської, справді доречно говорити про певну художньо-стильову школу, яка репрезентує Україну в літературі світовій. Українській новелі властиві надзвичайно яскрава поетичність, ліризм, висока сконденсованість образів, густота письма, рельєфність характерів, кращі з українських новел відзначаються глибиною гуманістичної думки і тонким, справді артистичним чуттям художньої форми.

Сучасні наші новелісти теж подеколи виказують справжню майстерність, художницьку сумлінність, бо в роботі над новелою особливо нестерпні поверховість і багатослів'я, тут потрібна наполеглива, філігранної

точності робота над словом, над кожною фразою. Високо оцінив читач збірку солом'янських оповідань Івана Сенченка, новелістичну збірку Леоніда Первомайського «Материн солодкий хліб», збірочку «Вино з троянд» так передчасно втраченого нами Василя Симоненка, книжки «Яблука з осіннього саду» та «Скупана в любистку» Євгена Гуцала, «Зав'язь» Григора Тютюнника, збірку Семена Жураховича «Деревце під вікном» та «Зелене жито» Юрія Мушкетика.

Нас може тільки радувати молода генерація обдарованих наших прозаїків, людей, які несуть у літературу свіжість світобачення, правдивість інтонацій, щирість голосу. Вони войовничо настроєні проти сірості й примітиву. Йдучи в літературу переважно з аудиторії вищої школи, творча молодь має здебільшого належну підготовку, ерудицію, художню культуру. Та все ж хай дозволено буде сьогодні запитати молодих наших новелістів: чи не задовго ходите ви в дебютантах, друзі, чи не засидівся дехто з вас на самих лише мініатюрах, на отих, позбавлених часом і пристрасті, і значного соціального змісту ноктюрнах, пастелях, шкіцах, етюдах, на тих аж надто заінтимлених ескізах, образках та новелетках, що їх, здається, вже доволі має сьогодні наш читач. Слушно зауважує критика, що згущений, деколи аж манірний психологізм нашої молодої прози часом виявляється психологізмом тільки описовим, реєструючим, бачимо іноді тільки гру в «помічання», зафіксовані окремі стадії думки там, де автор мав би простежити її природний розвиток, боріння мислі, де хотілось би людину розгледіти не самозамкнуто, в мікросвіті своїх почуттів, але і в множестві її зв'язків із середовищем, із суспільством. Лихом нашої прози були донедавна — та й зараз ще не переборені — натуралістична описовість, ілюстративність, сентиментальна риторика, але хіба кращими були б для неї оцей силуваний психологізм, удавана багатозначність, манірний підтекст? Всі ми любимо Хемінгуея, але ті, хто вчиться в нього, не повинні ж прирікати себе на становище закоханих епігонів, копіювальників, навіть початківці у своїх перших спробах не повинні миритися з такою роллю, адже ж Хемінгуей став Хемінгуеєм ще й тому, що спромігся подолати впливи інших художників і хоч брав на озброєння їхній досвід, але шукав і знаходив свою власну дорогу митця і новатора.

Там, де письменник ставить перед собою значну творчу мету, там, як правило, і наслідки значні. Чим пристрасніше виявляє письменник свою громадянську зацікавленість, тим частіше даються йому і художні знахідки, приходять не уявні, а справжні мистецькі здобутки. Мимоволі думаєш про це, розглядаючи працю наших нарисовців.

Художній нарис, цей бойовий оперативний жанр, цей винятково чутливий до життя вид творчості, в нашій літературі завжди був у шанобі, приваблював багатьох і в 20-і, і в 30-і роки, і пізніше, згадаймо колись — бойові гострі нариси Майка Йогансена і тепер — памфлети Юрія Мельничука. Нарисовець має змогу найактивніше втручатися в життя, мужньо й чесно виявляти свою громадянську позицію.

Короленко теж був нарисовцем, принаймні не раз вдавався до цього жанру. Ось де перевіряється громадянськість літератури, якій потрібен боєць, художник, що вміє і возвеличити, і оспівати, і бути непримиренним, коли справа торкається інтересів народних. Виникає, скажімо, проблема Дніпра чи Карпат, чи проблема малих річок, волає захисту природа, і ми тут не можемо бути сторонні, бо тільки тупий, зачерствілий душею робот-виконавець здатен спокійно дивитись, як нищаться природні багатства, оголюються схили гір (мені це місце в одній з республіканських газет виправили вчора в статті на «подекуди оголюються» — і то вже, як кажуть, легше, що «подекуди») — отже, як десь уже в наступних десятиріччях вирубаємо букові карпатські ліси, як у жалюгідні канави перетворимо наші розкішні дніпровські притоки, випрямляючи, під лінійку виструнчуючи кожну з них, що віками текли по своїх руслах природно, розкуто й вільно, як людська думка.

Якось у Москві Леонід Леонов каже мені: «В мене для вас є «сувенір». Сибіряки прислали...» Що ж це за сувенір виявився? Десь із Томська чи Омська Товариство охорони природи прислало йому шмат карпатського бука. В поясненні було сказано, що цей бук там, у Сибіру, якийсь місцевий заводик, що робить колеса чи спиці в колеса, видає своїм робітникам на дрова, несе, так би мовити, людям тепло. Довго міркували ми: хто ж це додумався рубати й відправляти з Карпат аж он куди і там серед тайги видавати на дрова цю найціннішу породу дерева, яку наші сусіди поляки й чехи так бере-

жуть. Щоб додуматися до такого, «генієм» треба бути. Кажуть, треба перетворювати, поліпшувати природу. Але, щоб братись її поліпшувати, для цього мало бульдозерної впертості. Потрібен ще розум, який сягав би далеко вперед, потрібні прогноз ученого, чутливість художника, відповідальність патріота. Службистська запопадливість повинна в таких випадках перевірятись контролем широкої громадської думки, кожне втручання в справи природи мусить мати всенародний дозвіл. Чому не спитати в народу, перш ніж розпорядитися багатством нації, чому не вислухати думку обізнаних і мислячих людей, перш ніж легковажно, з волюнтаристської примхи розтівати якесь нове безглузде море, яке потім може виявитись болотом, обернеться лихом і, порушуючи одвічний круговорот природи, заодно ще й поглине неоціненні пасовиська, плавні, сади і сотні тисяч гектарів золотих, найродючіших наших земель.

Це все й наші проблеми. Російські літератори, пристрасним словом стаючи на захист російського лісу, на захист Байкалу і Волги, подають нам приклад, так само як і послідовним обстоюванням пам'ятників історії, національної архітектури. В таких речах літератор не може бути пасивним. Тим, хто воліє витати лише у сферах небесних, ігноруючи наші справи буденно-земні, нагадуємо, що саме оце земне не раз потім і виявлялось у мистецтві істинно високим. Дивно, що мало хто з молодих літераторів береться до цих пекучих проблем життя, вони більше вдаряються в чисту лірику, вимальовують пейзажі. Діло добре, я теж люблю пейзажі, але, знаєте, як будемо всі жити пейзажами, стояти осторонь, то, мабуть, пейзажів уже скоро не зостанеться.

Саме життя спонукає розширювати жанрово-тематичні обрії літератури. З цього погляду варто відзначити канадські репортажі Віталія Коротича, художню прозу Івана Гайдаєнка, нариси Любомира Дмитерка та нариси Леоніда Тендюка, наймолодшого з наших мореплавців. Бойову традицію українського памфлету продовжує Дмитро Цмокаленко, книга якого відзначена в цьому році премією імені Галана. Цікаво пишуть про діячів культури Михайло Рудницький, Юхим Мартич, вони прагнуть створювати своєрідний жанр есеїстики, що досі був, на жаль, мало поширений в нашій літературі.

Та не все нас може задовольнити. Сірість, сухість,

дрібнозначність — це те, від чого серйозно потерпає сучасний нарис, як і проза в цілому.

Та й взагалі ми ще, здається, недооцінюємо силу й можливості документальної художньої прози, яка зараз помітно набуває ваги в світовій літературі. Маємо, звичайно, на увазі не поверхове документування реальних подій, а глибоке розкриття й осмислення їх у художньо-документальних повістях, романах, де сила факту органічно єдналась би з силою мистецтва.

Коли йдеться про масштабність художнього завдання, про глибину задумів і відвагу досліджень, тут всі ми, і прозаїки, й поети, і драматурги, мусимо бути максималістами. Справою честі для нас є — осягнути епоху в усій складності, з художньою новизною відтворити повнокровні образи й характери, довговічні й вічні типи, які ввібрали б у себе правду нашого життя, синтезували б у собі нашу сучасність.

III

І хоч як би хотілося на такому з'їзді та ще й перед нашими гостями говорити лише про речі приємні, про те, чим можемо пишатися, але відверто мусимо визнати, що, крім великої й розмаїтої літератури, в нас ще існує і, так би мовити, «антилітература» — ремісницьке, примітивне чтиво, розраховане на вбогі міщанські смаки. (Кажучи «ремісницьке», я зовсім не хочу образити той чесний ремісницький люд, який в усі часи виробляв речі, справді потрібні в користуванні. Йдеться про ремісництво особливого гатунку — літературне).

Чуто вже не раз про більш як 500 нових романів і повістей, що з'явилися між з'їздами. І це таки показник вельми промовистий, але кому-кому, а нам з вами добре відомо, скільки з тих 500 видань було продукції такої, що вона й розмови на з'їзді не варта. Дивна річ: всі ми нібито розуміємо, що сірі, повзучі примітиви — це зло, непотріб, що це дискредитація літератури в очах читача (і нашого, й зарубіжного), опошлювання нашого життя, а проте і центральні журнали, і видавництва — обласні й столичні — з дивним непротивленням беруть цю сіру словесну січку і пропонують її читачеві з року в рік. Це стає лихом літератури, проти нього потрібні якісь уже хімікати, чи що. Відомо, чим бур'ян шкідли-

віший, тим він живучіший, у степах, скажімо, чимало завдає прикрощів так званий гірчак рожевий, що виїдає цілі плями там, де він поселився. Але з ним борються, його блокують, не дають йому поширитись, коли ж, нарешті, таку протидію зустрічатиме гірчак літературний? В той час, коли тільки зараз збираємося здійснити 50-томне видання творів Івана Франка, коли досі не спромоглися видати спадщину академіка Яворницького та Михайла Драгоманова, коли мізерними тиражами видаємо твори всесвітньовідомого арабіста академіка Кримського, коли в книгарнях не знайти перекладів «Одіссеї», не знайти «Фауста», не завжди дадуть вам твори Тичини, Рильського, Довженка, хоч такі речі завжди мусять бути в книгарні, в той час, коли нестерпно заниженими тиражами видається сучасна українська поезія і не може навіть близько рівнятися з тиражами, скажімо, республік прибалтійських,— в цей же час ми витрачаємо зусилля і папір на видання ремісницьких пустопорожніх гросбухів та ще й пояснюємо це тим, що на них, мовляв, є читацький попит.

Звичайно, погамувати строчкогона-халтурника не так просто, бо він не такий уже й беззахисний, адже прикривається він панцирем теми найактуальнішої, кон'юнктуру почуває ідеально, але халтурі все ж мусить бути перекрита дорога до редакцій і видавництв, зробити це конче треба, це є спільний наш обов'язок перед літературою — обов'язок і критики, і самих письменників, і читацького загалу. Брак не повинен з'їдати паперу, а головне, не повинен роз'їдати душі людські, не можна далі дозволяти йому примітивізувати читача, дискредитувати літературу.

Варто докладніше поговорити про нашого читача. Ми звикли говорити з ним здебільшого в компліментарному тоні, постійними епітетами стало, що він, мовляв, і вимогливий, що він і уважний, що він день у день духовно зростає... І в цілому ми тут близькі до істини. Читач наш нині це справді не той, що був, скажімо, кільканадцять років тому. Середня, а то й вища освіта, яку здебільшого здобуває наша молодь, радіо, телевізія, бурхливий розвиток наук, сама суспільна атмосфера сприяють зростанню загального культурного рівня радянських людей, процес інтелектуалізації читача навряд чи в кого викликає сумнів. Але коли постачальники «антилітератури», обороняючись від критики, по-

силаються на замовлення читача, то це вже сумно, бо, справді, читач іноді виявляється невибагливим, без протесту споживає міщанське чтиво і цим утруднює боротьбу проти халтури. Це ж не секрет, що весь отой «здоровий примітив», холодна, без іскри божої белетристика, різні бойовики з натуралістичними подробицями та карколомними сюжетами в бібліотеках не залежуються, журнали часто навіть хапають такі твори, щоб покращити становище з тиражами. Над цим варто задуматись. Очевидно, в нас не зовсім гаразд з ідейно-естетичним, художнім вихованням читачів, якщо псевдолітература ще користується попитом, якщо може вона створювати для себе відповідний мікроклімат серед читацького загалу. Література мусить виховувати чи деколи навіть виборювати читача — читача високих вимог, естетично грамотного, інтелектуально спроможного. Рівень літератури перебуває в діалектичному зв'язку із рівнем розвитку її читачів, так само як рівень суспільства визначається духовною розвиненістю кожної окремої індивідуальності. Справжня ідейність, культура, тонкість почуттів, інтелігентність мислення — це те, що ми, літератори, мусимо виховувати і в читачах, і в собі також, у собі найперше. Чародійницьку силу свою мистецтво завжди виявляло також і в оцій своїй здатності витворювати для себе читаючу публіку, пробуджувати в своєму читачеві мислителя й художника.

Читач справді наш вірний друг, і не треба перед ним запобігати, його просто треба краще знати. Хто він є, наш читач? Дід, колгоспний сторож? Так, і він. Той давно знайомий нашій літературі, так би мовити, низовий народний цінитель, на сприйняття якого ще раніш колись орієнтувались перші пореволюційні книжечки, набрані великим шрифтом, на якого було спроектовано революційний плакат і першу радянську гумореску, цей дідусь з лукаво примруженим оком, завсідник хати-читальні і сільського клубу, протягом років був і надалі зостанеться — поряд із українським робітництвом, студентством, поряд з учительством — може, найвірнішим, найнезрадливішим нашим читачем.

Але, крім нього чи поряд з ним, дедалі активніше виступає як наш читач і молодий український кібернетик, і фізик, і добре освічений шахтар, і агроном, і педагог, і медик, і той юнак, що десь готується в космонавти. Читач не церковноприходської освіти, а той, що певною

мірою знайомий уже із світовою класикою, з сучасною літературою багатьох країн, читач, що й до своєї рідної літератури підходить уже з новими критеріями: шукає в ній не банальних думок, а оригінальних і свіжих, шукає досконалої художньої форми, музики слова, високої естетичної культури письма. Пересічних, сірих, ремісницьких книжок, які сьогодні, на жаль, ще мають збут, завтра просто не читатимуть, завтрашня людина на таке чтиво не марнуватиме часу, вона, мабуть, знайде собі краще заняття. Отже, виходу іншого нема, як тільки боротись за створення літератури високохудожньої, активно мислячої літератури, яка вступатиме в найтісніший контакт із читачем напругою інтенсивної думки, глибиною і тонкістю почуттів, живою поетикою образів.

Отже, питання майстерності постає перед літературою зовсім не абстрактно, це стає для неї питанням життя. Про несумлінне убогоремісницьке продукування полотен з продовженнями взагалі не йдеться, адже то тільки симуляція мистецької творчості, і ставитись до неї мусимо як до такої. Але нас більше, ніж будь-коли, не може задовольнити сьогодні й старанний гладкопис, не може задовольнити епігонство, хай навіть і невтомне. В багатьох творах зовні все ніби гаразд, але вони не йдуть далі переспівів, вони однолінійні, одноплощинні, в них нема другої й третьої глибини, іноді твір тільки волає претензією на таку глибину там, де її насправді нема. Далеко не звільнилась ще наша література від таких серйозних вад, як ілюстративність, плакатність, схематизм. У поетичному слововжитку поетів забагато ще отієї химерної псевдоглибокодумної метелиці, про яку слушно писав Леонід Новиченко, розглядаючи творчість молодих авторів.

Нашій молодій талановитій поезії відчутної шкоди завдає словесний туман, закучерявлена абстрактність мислення, а проза наша ще й досі потерпає від розбухлої описовості, балакучості, іноді бачиш, як і хороший в основі твір зіпсовано штучними оздобами, наївними красивостями, сентиментальним багатослів'ям.

Лакнесс радив якось: перед тим, як написати слово, літераторові корисно згадати тариф, по якому оплачуються телеграми на Фолклендські острови. Що скажеш, добра порада!

Митець мусить почувати мускулатуру слова, знати

йому ціну. Писати густіше, суворіше, з відбором — це ж і є той випадок, коли менше означає більше.

Мистецтво тому й мистецтво, що воно творить, що весь час живе, як у перші дні творіння, а не просто помножує кількісно те, що вже було. В художній творчості кожен новий художник — першовідкривач. Більше того, кожна нова його книга — це пошук, творче намацування саме тієї художньої форми, що найкраще б передала зміст саме цієї створюваної книги. В нас не бракує закликів до новаторства. Ми тільки забуваємо часом, що сміливі пошуки в мистецтві, як і будь-де, завше зустрічатимуть опір, нове мусить пробивати собі дорогу, мусить мати силу йти на труднощі й перемагати їх. Сьогодні ж нам більше, ніж будь-коли, потрібні пошук, творчий неспокій, дерзання в художньому освоєнні сучасного життя.

Зараз новий ритм життя, відбуваються важливі зміни у світобаченні людини, наші звичні уявлення постають часом перед суворими випробами, і все це випроби й для художника. Розум людський проникає в найпотаємніші тайни природи, зазирає в глибини світобудови і водночас зустрічає на землі вибухи несподіваного, нечуваного вандалізму, людина видобула з речовини сили фантастичні, вона мимоволі стає титаном, хоч іноді цей титанізм її трагічний,— хіба ж такі процеси можуть не позначитись на духові сучасної літератури, на мисленні митця, на самій його художньо-стильовій системі?

Дуже чутливою до новизни життя, до змін, що відбуваються в психології сучасника, виявилась наша поезія. Розкутість чуття й думки, нетерпимість до будь-якої фальші, віра у високе призначення людини — все це є органічним для кращих творів нашої поезії. Вона знає приклади дужого духовного злету, гармонійної цільності людини й митця, знає вияви жагучої синівської любові до Батьківщини, до свого народу. Як один із найсильніших виявів цього, хотілось би назвати творчість Василя Симоненка. Перша книга поета «Тиша і грім» відкривається віршем під назвою «Жорна», віршем, у якому молодий поет, чиє дитинство знівечила війна, гнівно таврує фашистських завойовників, дикунів і варварів, що на своїх танках везли нашому народові жорна з кам'яного віку. Один образ цей, виростаючи до символу, дав поетові змогу показати трагедію окупації, сказати проникливе синівське слово про рідний народ,

про оті руки, «що крутили жорна у переддень космічної доби».

Вражає сила, молодість, динамізм його поезії, щирість і чистота почуттів.

Любове грізна! Світла моя муко!
Комуністична радосте моя! —

звертається поет в одному із своїх віршів до рідної України.

Візьми всього! І мозок мій, і вроду,
І мрій дитинних плеса голубі.
Для мене найсвятіша нагорода —
Потрібним буть, красо моя, тобі!

І даремно тягнуться тепер до творчості Симоненка мюнхенські «вболівальники» з брудними руками, марні їх намагання виставити поета в своєму кривому дзеркалі — не їм він належить! Належить він своєму народові, в очах радянських читачів цей юнак з Черкас був і зостанеться молодим витязем нашої поезії, поетом-патріотом, поетом-комуністом.

Свого часу молоді наші літератори Іван Драч, Коротич та інші через російську «Литературную газету» дали гідну відповідь націоналістичним «цінителям» із «Остойропи», бо не потребуємо ми консультацій звідти. Наша література знає, як їй жити, що робити, бо з власної волі, не з принуки віддавала й віддає вона свій кращий весняний спів революції, справі побудови нового, соціально справедливого комуністичного суспільства.

Штучним було б протиставляти молоду нашу поезію творчості старших майстрів, які тільки протягом останнього часу дали нашій літературі «Троянди й виноград», «Срібної ночі», «Політ крізь бурю», збагатили українську поезію такими книгами, як «Полудень віку» Малишка, циклами нових поезій Первомайського, «Чорнотроп» Мисика, збірками «Осінні сурми» та «Каравани» Муратова. Коли йдеться про найдорожче, найзаповітніше для поета, тут у нас нема й не повинно бути розбіжностей, ніяких чвар між поколіннями, бо мета єдина і єдиний народ, якому ми служимо своєю творчістю.

Дієвість нашої поезії дедалі посилюється, й ознаками цього є те, що дедалі менше стає в нас поетичних збірників, які проходять непоміченими, і дедалі частіше нова книга поета виявляється здатною сколихнути громадську думку, викликати дискусії, а то й гостру поле-

міку серед читачів. Пригадаймо, з яким інтересом вчитувалась молодь в нові поезії Дмитра Павличка, як бурхливо була зустрінута читачами поема Івана Драча «Ніж у сонці», скільки доброзичливих розмов і запальних дискусій виникло навколо збірки поезій «Мандрівки серця» Ліни Костенко, з якою уважністю зустрів читач, особливо ж молодь, перші книжки Віталія Коротича, Бориса Олійника, Володимира Коломійця, Миколи Вінграновського, Бориса Нечерди, Романа Лубківського, Володимира Лучука, Михайла Чхана, як не байдуже сприймаємо ми сьогодні те, що несуть в нашу поезію Віктор Корж, Роман Кудлик, Ігор Нижник, Валентина Отрощенко і наші наймолодші, зовсім юні поети й поетеси, що з усіх кінців України, із шкіл республіки під час зимових канікул з'їжджаються на творчі семінари до Києва.

Для розвинутої літератури є, зрештою, цілком природним, що в ній взаємодіють різні художні напрями, уподобання, стильові течії, адже в творчому процесі мають значення навіть такі чинники, як вдача, естетичні захоплення, вік і темперамент митця. Жодна з художньо-стильових течій не може претендувати на монопольне становище в літературі. Нав'язування смаків і уподобань геть зовсім не личить людям творчим, у середовищі яких мусить справді панувати дух свободи і повного творчого волевиявлення.

Добре, що письменники наші випробовують себе в різних жанрах, що поет Павличко успішно дебютує як кіносценарист, а Петро Дорошко дає читачеві не віршовану, але справді поетичну повість «Лісова Гута», поети Григорій Кривда, Василь Бондар і Андрій М'ястківський теж виступили як талановиті повістярі, і Степан Олійник «захворів» на добротну ліричну прозу, відомий драматург Микола Зарудний дебютував як романіст, а Михайло Стельмах та Павло Загребельний пожинають лаври успіху уже як драматурги, бо їхні п'єси поряд з п'єсами О. Корнійчука, М. Зарудного, О. Коломійця, Л. Дмитерка, І. Рачади міцно і, сказати б, аншлагово входять сьогодні в репертуар наших театрів. Це все добре, і можна тільки вітати такий універсалізм.

Мабуть, доцільно було б, щоб критика уважніше вивчала взаємодію жанрів, взаємопроникнення їх, а також вчасно могла підказати письменникові, в якому виді творчості він міг би найповніше розкритися своїми

можливостями. Самому критикові було б, напевне, цікаво заглиблюватися в оте неповторно-індивідуальне, що різнить між собою митців слова, досліджувати на конкретному матеріалі, наскільки значливий той чи інший індивідуальний набуток для загального процесу, наскільки плідний і перспективний — для автора, для всієї літератури — саме той чи інший художній досвід.

У доповіді немає змоги зробити докладний огляд усіх жанрів, але доповідач не обібрався б претензій, якби не згадав про гумор і сатиру.

Серед творів досить-таки численного загону українських сатириків та гумористів надибуємо час від часу на вияви грубого несмаку, чуємо зі сцени такі примітивні й пошлі байкарські вправи, що вам уже буде не до сміху, вам сумно стає від принизливого блазенського комікування, до якого інколи вдається автор, а за ним і читець, силуючись будь-що розсмішити аудиторію.

Можна було б навести тут приклади цієї естрадної пошлої гумористики, але такі вони якістю своєю, що й наводити соромно. Одне слово, треба більше вибагливості, товариші сатирики й гумористи, треба підвищувати культуру цього жанру.

Є, на жаль, у нашому житті ще чимало об'єктів для сатири нещадної, розтинаючої зло. Наша література не має й не хоче мати нічого спільного з пасквілянтами, які воліють користатися лише дьогтем та сажею, одначе зовсім інша річ, коли йдеться про здорову, хай і найгострішу, але з народних позицій ведену критику. Вогню треба, щоб пройняти товсту шкірку бюрократа, щоб вогнем презирства пропекти нікчемного анонімника, хапугу, пристосуванця-кар'єриста. Не масажного лоскотання — разючих розтинаючих ударів треба, щоб викорінювати негідні явища з життя. Література, яка б відмовилась від критики, втратила б щось надзвичайно істотне, вона перестала б бути собою і вже не змогла б виконувати одну з своїх найважливіших суспільних функцій.

Український театр славний у цілому світі. Імена українських драматургів Куліша, Корнійчука, Кочерги, Микитенка, Ірчана стоять у ряду найталановитіших творців драматичного мистецтва нової епохи.

Щороку прилучаються до нелегкого, але почесного драматургічного цеху нові та нові імена. Статистика наша засвідчує, що лише за останні сім років у театрах

республіки поставлено понад 160 п'єс драматургів України. Добре, що театри тепер частіше поновлюють вистави раніше написаних п'єс, уже випробуваних часом, і дивно, що серед поновлених досі не бачимо талановитої гострої комедії Василя Минка «Не називаючи прізвищ», яка з таким успіхом пройшла в багатьох театрах країни і потім якось загадково зникла.

Значно зросла за останні роки громадянська активність української драматургії, помітним став творчий пошук у дусі вимог сучасного театрального мистецтва, багатшає жанрова різноманітність драматичних творів. П'єси наших драматургів ідуть на сценах Москви, Ленінграда, в столицях союзних республік, у багатьох містах Радянського Союзу, в Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії, Югославії.

Та все ж сподіваємося від нашої драматургії більшого.

На жаль, ми часто забуваємо, що театр — це висока трибуна, велика школа ідей, місце, де щоденна політика безпосередньо переплавляється в емоції, таємнича мистецька лабораторія, де перед очима глядача конструюється художня модель сучасного світу і до участі в цьому дивовижному процесі запрошується і сам глядач з його громадянськими пристрастями й естетичними набутками. Театр наш повинен сміливо говорити про ті суспільні процеси, які вимагають аналізу й пояснень. Він повинен говорити про те, що сором'язливо замовчують газети, а не повторювати їх через місяць, через рік. Хочемо бачити на сценах наших театрів не сльозливі мелодрами, не уроки модних танців, розраховані на здезорієнтованого, позбавленого смаку обивателя, не дріб'язкове вовтузіння сірих постатей, які знають тільки наймення «персонаж» і зроду не чули слова «герой», не скороспілі імпровізації на тему суб'єктивістських витівок, хай і державного масштабу, або ж болючих трагедій минулого,— хочемо чути пристрасну оповідь про найважливіші проблеми життя народного, про великі пристрасті, велику красу. Ніхто не напише за нас таких п'єс, не можемо покладатися на імпортовану драматургію, маємо досить власних мистецьких сил, маємо досить талантів, щоб творити на рівні найвищих вимог часу, найвищих вимог передової радянської людини.

Ніщо так не шкодить мистецтву, як самозаспокоєння, тупцяння на одному місці, мертвоводдя застою. Потріб-

не якнайширше творче змагання між драматургами і передовсім — між театрами. Такому змаганню, здається нам, мало сприяє тенденція переводити столичні театри в розряд академічних, а обласні — в другий розряд. Справжнє змагання в мистецтві й у літературі можливе лише за рівних, однакових умов. Власне, глядач, на відміну від любителів привілеїв, не надає значення, під якою покрівлею — академічною а чи ні — дивиться він спектакль. Глядач, як ми знаємо, «голосує» ногами. На погану п'єсу, на невдалий спектакль він просто не йде. Уявімо собі в одному місті поряд два театри — академічний і просто собі театр. Які можливості для справді творчого змагання! І якщо не можемо дозволити собі розкоші мати по кілька українських театрів у багатьох наших містах, то годилося б до 50-річчя Жовтня відкрити ще один український драматичний театр хоч у Києві. Такий театр дав би змогу розкритися новим талантам — і театральній молоді, і нашим драматургам, вже відомим і тим, яких не знаємо, але які є, повинні бути!

Що ж до літературної критики, то зауважимо, що при певній її пасивності (на це весь час нарікають редакції наших друкованих органів), при певній, сказати б, «активній пасивності» критики справедливо все ж буде сказати, що критична думка таки відчутно допомагала нашій літературі в її розвиткові, розглядала і минулий, і сучасний літературний процес з більшою науковістю, сумлінністю, без вульгаризаторства й демагогії, так характерних для минулих часів. З позицій марксистсько-ленінських критика виступила проти буржуазної ідеології, обстоювала принципи літератури соціалістичного реалізму, досліджувала зв'язки національних літератур, допомагала об'єктивно висвітлити літературний процес, включно з творчістю багатьох реабілітованих. Виступи проти літературного ремісництва, примітиву, висміювання банальностей — робота хоч і марудна, але необхідна, і за неї критика теж бралася, щоправда, не дуже охоче. Свою зрілість критика виказувала тоді, коли ставила перед собою завдання масштабні й вела розмову предметно, про питання справді важливі, принципові, як це було при обговоренні на сторінках «Літературної України» курсу історії літератури. Зайво навіть і говорити про відповідальність працівників критики й сучасного літературознавства. Від рівня

критики, від її активності, чесності, принциповості великою мірою залежатиме піднесення всієї літератури.

Українські письменники давно вже стали вірними друзями нашої дітвори. Писати для дітей, дбати про їхнє виховання стало традицією всієї літератури. У нас є письменники, чия творчість в основному присвячена дітям. Це — Наталя Забіла, Валентин Бичко, Оксана Іваненко, Марія Познанська, Богдан Чалий, Марія Пригара, Грицько Бойко, Паола Утевська, Віктор Кава, Пилип Бабанський, і можна б ще багатьох назвати.

Чи варто доводити, яку відповідальність беруть на себе ті, чиї книги призначені формувати душі нашої дітвори. Влучно ж бо сказано: сьогодні дітвора — завтра народ! Саме в шкільні роки формується в дитині її особистість, її індивідуальність, саме школа і передусім учитель-словесник має відкрити дитині ясний світ людяності, має прищеплювати любов до того, що потім протягом життя буде для людини святим. Тут закладається патріотичне почуття, любов до рідного краю, до матері, до батька, до рідної історії, до рідного слова. І якщо зараз у поведінці і настроях певної частини молоді ми зустрічаємо дещо таке, що викликає нарікання, а часом і тривогу, то, може, слід би нам замислитись, звідки такі явища походять? Чи не з школи вони зачиналися? Чи не є це реакція спротиву тим вульгарно-соціологічним схемам, тріскучій риториці, тим догматичним лещатам, в які свого часу пробували заганяти допитливу, правдолюбну й щиру душу дитини? Та чи й зараз із цим уже покінчено?

Неприпустимо, коли підручники для дітей пишуться суконною канцелярською мовою, коли тексти для читанок підбираються недбало, так що замість заохотити — можуть, навпаки, відохотити дітей від вивчення творів красного письменства й рідної мови, про яку справедливо ж говоримо — співуча, милозвучна, повна краси.

Не можна не сказати на з'їзді взагалі про стан викладання української мови в середній і вищій школі, про те, що в силу певних умов рідна мова в школі часом опиняється в становищі гіршому, ніж іноземна. Мова народу — це найбільший національний скарб, і ми всі маємо його оберігати, в тому числі й авторитетними державними заходами, маємо наполегливо розвивати, оновлювати, збагачувати мову народну своєю літературною творчістю. Святим обов'язком митця є невтом-

но шліфувати, гранити, виявскравлювати алмази народного слова.

Є тут поле для роботи всім нам — і письменникам, і Міністерству освіти, і всій інтелігенції,— бо це наша спільна справа.

Українські поети-піснярі в співдружбі з композиторами республіки за останні роки створили чимало гарних пісень, у нас ніби знову відроджується мистецтво українського романсу. Як тут не згадати добрим словом гуляйпільського поета Василя Діденка, що написав текст пісні «На долині туман», чи автора «Марічки» Михайла Ткача, чи Андрія Малишка та композитора Платона Майбороду, які стільки зробили для розвитку сучасної української пісні, як не згадати тут і авторів «Берізки» Степана Крижанівського та Сергія Козака... І все ж, прямо скажемо: негусто цих берізок, негусто таких туманів... А хіба нормально, що стільки прекрасних народних пісень у забутті, вони ждуть своїх виконавців, поки що десь у записах припадаючи пилом. Українське радіо та й самі артисти чомусь дуже обмежують свої творчі програми; пригадаймо хоча б дивовижну одноманітність, повторюваність наших святкових концертів. Чудові голоси, чудові артисти, а з року в рік одне й те саме, якась дивна нехіть вийти із замкнутого кола давно завченого й звичного. Хіба ж не дивно це, як для народу, чия пісенна класика має світову славу, як для нації, що створила 200 тисяч пісень (нечувана річ в історії культури!), як для республіки, де на сьогодні є понад два мільйони учасників художньої самодіяльності, готових підтримати добрі почини професіональних майстрів.

Слід би, подібно Вірському, щедріше черпати із свого національного багатства, розшукувати, підіймати художні цінності із забуття і поряд з новими творами сміливіше виводити на світові простори й раніше створену, віками наспівану українську пісню. Ну, від наших сучасників, звичайно, природно ждати пісні сучасної, і дозвольте від імені з'їзду побажати всім нашим поетам, а також їхнім побратимам по мистецтву, композиторам України, щоб частіше ловилося оте трудновловиме і щоб дали вони своєму народові такі пісні, які тріумфально пішли б з України по всіх республіках, по всіх континентах, стали б окрасою нашої пісенної культури.

IV

Література сьогочасна поступово розширює сферу своїх досліджень, збагачує свій художній арсенал. Можна тільки вітати здебільшого вдалі спроби наших поетів по-новому наснажувати образну систему, оновлювати ритмомелодику сучасного вірша.

Справжнє мистецтво не старіє, хоч яке буває довговічне. Єгипетська лірика прийшла до нас через п'ять тисячоліть, а жару свого не остудила, вона торкає, хвилює душу й нашого сучасника. Поезія наша, як і вся література, не стоїть осторонь тих процесів, які відбуваються в літературі світовій: складне образно-асоціативне мислення поета, яке ще вчора сприймалося, як сумнівний експеримент, сьогодні вже знаходить собі палких прихильників. Звичайно, формалістичні трюки, словесні викрутаси нам не потрібні. Гра в слово — не заняття для справжнього митця. Але й самозаколихування в колисці звичайностей було б не менш згубним для літератури. Може, ще не на всю силу нуртує наша поезія, сподіватимемось, що житиме вона буйнішим життям. По-різному розвиваються творчі індивідуальності. Одні тяжіють до активного експериментування, інші воліють працювати більше в традиційному ключі.

Варто підкреслити, що новаторські шукання властиві не лише молодим і не лише в поезії спостерігаємо цей процес. До пошуків дедалі ширше вдається і драматургія, і проза, і вся наша література. Для нашого літературного сьогодення, як слушно відзначає критика, характерним є не так поділ на «традиційних» і «новаторів», як тенденція до згуртування всіх письменницьких сил на якомусь уже помітно вищому рівні. Єднаючим для митців старших і молодших є громадянська активність, наполегливий мистецький пошук.

Митці шукають ще не використаних можливостей слова, нової енергії художнього образу, прагнуть знайти і нові зображувальні засоби, і нові принципи художнього відтворення сучасної дійсності. Їх приваблює і суворо предметний сучасний образ, і складний асоціативний ряд, де можуть відкритись несподівано нові зв'язки між людьми і явищами. Уважний митець винаходить нові можливості і в поетиці фольклору, для втілення свого задуму він звертається і до багатющих засобів поетичної символіки. Ми, здається, недооці-

нуємо мудре зауваження Гете, що початок мистецтва — це символ. Реалістичний, глибинний, символічної місткості образ, що його ясно вчуваємо у самих назвах «Тихий Дон», «Вершники» чи «Як гартувалася сталь»,— такий образ куди потрібніший нашій літературі, ніж поверхова лінійність, однозначність, одноплощинність, якої в нас аж надто, але яка не здатна нести великої художньої навантаги.

Не можна засуджувати мицтя лише за те, що його творча індивідуальність схильна виявляти себе в асоціативних художніх структурах, або в символіці, або в нахилі до над'яскравих романтичних барв. Засуджуємо ми тільки один напрям — халтурно-кон'юнктурний, усім іншим художньо-стильовим течіям, творчим нахилам і уподобанням треба забезпечувати умови здорового творчого змагання. Нам не потрібна стандартизація. Ми не віддаємо переваги якомусь одному художньому стильовому напрямові, не канонізуємо його. Мають своїх шанувальників і так звана заземлена проза, і той художньо-стильовий напрям нашої літератури, що його за відсутністю точнішого терміна прийнято називати романтичним, хоча, можливо, ближчі до істини ті, хто назвав його «крилатим реалізмом», або, за висловом поета:

В землю — корінь,
Віти — в небеса!

Поетична форма, мистецькі засоби, зрозуміло, цікавлять нас не самі по собі, а лише як складники, за визначенням Франка, єдиної вищої цілості — духовної краси, ідейної гармонії.

Відомо, що всі нові художні прийоми — не штучно вигадані, художній стиль не винайти умоглядно. Вони з'являються як природний, може, навіть інтуїтивний вияв творчої індивідуальності митця, його темпераменту, світовідчування, й відкриваються вони лише в натхненному творчому процесі. Все нове, незвичайне породжується в мистецтві натхненням, злетом душі.

Ясна річ, митець не може покластись лише на свою інтуїцію, на те, що вона все йому підкаже. Треба не ізолюватись, треба знати, чим жило й живе мистецтво в цілому. Від того, що ми видали Кафку, нічого страшного не сталося, лише поменшало на одну сенсаційну загадку. Декотрі з молодих виявляють посилений інтерес до поширеного на Заході психоаналізу, до по-

глядів, що пояснюють першопричину людської поведінки дією сил підсвідомих, ірраціональних. Що ж, літератора цікавлять різні вияви інтелекту, в тому числі не зайвим йому буде знати й теорію Зігмунда Фрейда, який, вважається, відкрив надра підсвідомості. Не слід тільки все брати на віру, засліплюватись, піддаватись моді, не слід поступатись незалежністю, суверенністю власного мислення, силою наших ідей. Радянський письменник має чим дорожити, прогресивна інтелігенція в усіх країнах з великою увагою ставиться до наших поглядів, до марксистсько-ленінської науки, бо це наука сучасності, з нею змушені рахуватись і представники інших наймодерніших філософських течій.

В сучасному буржуазному модернізмі багато туману, претензій, судорожних рефлексів, багато тієї «художньої кувиркології», дотепно висміяної свого часу. Звичайно, в сучасних авангардистських течіях, мабуть, може знайтися щось і мистецьки цікаве, але треба ж мати ідейний гарт, силу, духовну незалежність і смак, щоб все те добачити, правильно розібратись, а не опинитися в жалюгідному становищі епігона. Повз увагу наших митців, звичайно ж, не можуть пройти ті шукання, які виявились у драматургії Бертольда Брехта, або в незвичайній побудові роману Апдайка «Кентавр», або в експериментах бразільської школи так званого «міфологічного реалізму», школи, яка останнім часом посилено звертається до народної міфології, до художніх джерел фольклору. Мабуть, що оновлене використання фольклорних багатств, злиття його поетики з найновішими формами сучасного художнього мислення справді-бо заслуговує на творчий експеримент. Згадаймо «Сонячні кларнети», «Вітер з України». Чи уявити їх без того золота народної поезії, яка була з таким блиском переплавлена поетом і допомогла виявленню його винятково оригінальної творчої індивідуальності? Йдеться ж, звичайно, не про орнамент, не про оздобу. Йдеться про ті живлющі народні першоджерела, з яких поставали в світовій літературі образи Прометея, Демона, Уленшпігеля, Фауста й образи «Лісової пісні».

Не можна не погодитися з тими, хто, всупереч помітній тенденції сучасного мистецтва натуралістично збіднювати життя, обуденнювати, знебарвлювати його, відзначає як особливо цінну здатність фольклору поетизу-

вати світ і людину, вияскравлювати, одухотворювати їх. Треба тільки наголосити, що знову ж таки йдеться не про механічно-компілятивне використання фольклорних образів і мотивів, не про поверхові переспіви їх, де в тисячний раз було б заримовано калину й дівчину,— йдеться про те, що фольклор, будучи по-сучасному переосмислений, пропущений крізь горнило душі, крізь творчу уяву митця, може стати активним художнім чинником і слугувати новим гуманістичним концепціям.

Ми виходимо з того, що література мусить одухотворювати людину, додавати їй сил, а не пригнічувати й принижувати її. Навіть на Заході прогресивні письменники рішуче виступають проти тих, хто засобами мистецтва сіє зневіру, відчай, наганяє задушливу темряву песимізму. Шон О'Кейсі, цей славетний ірландець, що, до речі, був другом і нашої української літератури, полемізуючи з Кафкою, Беккетом, Іонеску, Еліотом, з цілою «галактикою темних зірок, від яких тьмяніє небо людства», віддаючи належне їхнім витонченим талантам, казав, одначе, що «ніхто з них не підходить для тих, хто переживає Весну життя, не підходить для молоді, яка бачить у прийдешньому великі звершення, як бачу їх і я, хоча я старий і голова моя біла. Нашому світу властива велич, а життю надія. Наперекір відчаєві американських битників, європейських плакальників жайворонок в ясному небі, як і раніше, співає пісню надії, і надія, втілюючись у діяннях, вічно твориме велике...» Ці мудрі слова сивого ірландця, сказані ним уже на схилі віку, незадовго до смерті, можуть звучати як заповіт його колегам в усіх країнах, їх варто нагадати, зокрема, і нашим молодим письменникам.

Про це нагадуємо ще й тому, що в поезії нашій останнім часом з'являються мотиви, загалом не властиві їй, мотиви смутку й похмурості, декотрі автори циклів аж ніби змагаються, хто похмуріше насупить брови; рідко проблисне ота мудра усмішка, жарт, буйнуюче життєлюбство, що так приваблювали, скажімо, в поезії Рильського. Та й проза наша часом промовляє надто натужно-серйозно, з понурою патетикою, треба б і їй веселіших барв, більше гумору, народного жарту, соковитості, веселого народного духу.

І, нарешті, ще про одну ділянку нашої роботи — про творчість майстрів художнього перекладу. Тут у нас

успіхи просто блискучі. Вихід «Одісеї» українською мовою в художньо досконалому перекладі Бориса Тена і його переклад «Антігони», яка так природно і з такою красою лунає зі сцени франківців, вихід — після «Фауста» в перекладі Миколи Лукаша — в його ж, Лукашевому, перекладі «Декамерона», де, щоб передати багатство й мелодику староіталійської мови, автор з рідкісним художнім тактом знаходить найтонші відтінки, свіжі барви, виявляє нові можливості українського слова, три томи творів Шекспіра, який вперше так широко й вільно заговорив українською мовою,— все це справжні події в нашому культурному житті. Здобутками нашої культури стали також і двотомна антологія чеської та словацької поезії, в перекладі якої взяли участь найкращі наші поети; прийшов на Україну Омар Хайям, прийшов Рудакі у високохудожніх перекладах Василя Мисика; видано українською мовою Роберта Бернса, видано Данте, «Антологію літератур Сходу», впорядковану проф. А. Ковалівським і видану в 1961 році Харківським університетом. Вийшли байки Езопа, що їх переклав із старогрецької викладач Львівського університету Ю. Мушак. Микола Терещенко підготував антологію французької поезії.

Маємо підстави говорити про відрадний факт піднесення мистецтва художнього перекладу на Україні. Багаторічна робота Рильського, що дав українському читачеві поезії Пушкіна та Міцкевича, Бажанів переклад «Витязя у тигровій шкурі», перекладацькі шедеври Бориса Тена, Миколи Лукаша і Василя Мисика не зосталися самотніми верховинами в перекладацькій творчості; поряд з такими майстрами, як Павло Тичина, Микола Терещенко, Дмитро Паламарчук, з'являються нові й нові ентузіасти цієї патріотичної справи. Поет Віктор Кочевський вивчив вірменську мову. Олекса Синиченко — грузинську, з угорської і на угорську перекладають закарпатці Семен Панько та Вілмош Ковач, включилися в перекладацьку роботу Олекса Новицький, Станіслав Тельнюк і інші товариші, але, правду кажучи, й роботи попереду сила; зокрема, нам треба багато ще зробити, щоб надалі перекладати твори братніх радянських літератур лише з оригіналу. Значну роботу по розвитку перекладацької справи в республіці веде комісія художнього перекладу, що її очолює Микита Шумило, багато робить на цій ниві редагований Олек-

сієм Полторацьким журнал «Всесвіт». Чимало хороших перекладів з'явилось було також на сторінках журналу «Жовтень», який познайомив своїх читачів з поезіями Лорки, Уїтмена, з лірикою Лацо Новомеського, з серболужицькими поетами. І все ж нам, і Академії наук, і університетам України, слід би більше подбати про підготовку кадрів перекладачів, необхідно налагодити обмін студентами, щоб з'явились у нас знавці мов усіх народів Радянського Союзу. У нас майже нема сходознавців, знавців мов Індії, арабістів, хоч у минулому Україна на весь світ славилася такими арабістами, як Агатангел Кримський.

Робота перекладачів несе в собі дух інтернаціоналізму, самою природою своєю вона інтернаціональна. Перекладач сприяє взаємозбагаченню культур, дає своєму народові неоціненні скарби світового мистецтва братніх народів і водночас своєю роботою він збагачує рідну мову, розвиває й вдосконалює її можливості, розширює її діапазон.

Виявляючи красу й життєву силу рідного слова, він мовби дає відповідь тим невігласам, які зневажають рідну мову, зрікаються її та ще й спонукають до цього своїх дітей, не задумуючись навіть, наскільки це принизливо й аморально.

В багатьох країнах зростає інтерес до української культури. Починаючи з університету Московського, де вже читається курс української мови й літератури, також і в ряді інших університетів світу, зокрема в країнах соціалістичних, вводяться і вже читаються з кафедр курси української літератури, української мови, готуються кадри україністів. Замовлення на українську книгу надходять з десятків країн, у соціалістичних країнах перекладають дедалі більше творів нашої літератури. З Болгарії, щоб вивчити українську мову, до нас спеціально приїздив на півроку поет Іван Давидков, а ми, в свою чергу, посилали в Болгарію поета Дмитра Білоуса для вивчення мови болгарської, і товариш Білоус за свою просвітительську діяльність на цій ниві уже, як відомо, удостоєний ордена Кирила й Мефодія. Новому керівництву Спілки треба буде вишукувати нові можливості для розширення таких зв'язків. Це зміцнюватиме інтернаціональне єднання літератур.

Назріває потреба створити в республіці видавництво іноземної літератури, яке не обмежувалось би виган-

ням лише белетристики та поезії. Сучасному українському читачеві потрібна перекладна література і з питань філософії, історії, економіки, соціології, естетики, права, потрібні переклади й технічної літератури. Учні та студенти мусять бути забезпечені повноцінними перекладами з світової класики, все краще з художніх надбань людства український читач повинен мати рідною мовою, є в цьому потреба, цього заслуговує наш народ.

На нашому з'їзді не можемо сьогодні не згадати того, що українське слово живе й поза межами республіки, пагіння української літератури розвивається і серед культур братніх народів. Ми вітаємо сьогодні наших братів і сестер, прогресивних українців, що живуть за океаном, вітаємо читачів і українських літераторів Пряшівщини, літературну памолодь, що подає свої голоси з Польщі, з Румунії, ми висловлюємо вдячність народам і урядам братніх соціалістичних країн Чехословацької республіки, Польської республіки, Румунської республіки, Югославії, які, керуючись принципами інтернаціоналізму, створюють сприятливі умови для культурного розвитку українського населення, відкривають українські школи, вводять українську літературу в програми університетів, створюють умови для літературної творчості своїх громадян, що пишуть українською мовою. Хай ще міцнішою буде наша дружба, інтернаціональне братерське єднання!

V

Доповідач розуміє, що далеко не всі проблеми й питання вдалося в доповіді охопити. Отже, лишається сподіватись, що учасники з'їзду в своїх виступах проаналізують усе, варте уваги, і спільними силами буде змальована повна картина нашого розмаїтого літературного життя, будуть точніше визначені перспективи — та хіба ж не для цього ми, власне, й зібрались?

На попередньому з'їзді наша Спілка нараховувала 527 письменників. На сьогодні в лавах Спілки письменників України перебуває 770 прозаїків, поетів, драматургів, критиків і перекладачів. Це надійна творча сила нашого народу, нашої культури, це творчо міцний, світоглядно згуртований на основі ленінізму загін літера-

торів, чия натхенна творчість щодалі зростає, могутніше в своєму значенні для всієї багатонаціональної радянської літератури. Мали ми в 1959 р. десять письменницьких філій, відтоді відкрито нові відділення Спілки письменників у Луганську й Житомирі, на черзі — Запоріжжя; найбільші наші філії в Харкові, де відділення об'єднує 54 літератори, у Львові — 51, у Донецьку — 50, в Одесі — 42, в Криму — 34. В областях трудяться талановиті, з багатим життєвим досвідом літератори. Спілка й центральні журнали та видавництва повинні приділяти їм більше уваги.

Виконуючи волю попереднього нашого з'їзду, правління і президія Спілки доклали немало зусиль, щоб активізувати літературний процес, підтримати все талановите, що йшло в літературу, і щоб забезпечити в Спілці нормальну, здорову творчу атмосферу. В зв'язку із зростанням організації назріла потреба вдосконалити організаційну структуру керівництва. Очевидно, настав час для ширшої колегіальності — створити секретаріат Спілки, як це вже є в Спілках інших республік.

Більше нам треба зробити для загартування творчої молоді, і їй самій треба активніше входити не лише в літературне, але й у громадське життя своєї творчої Спілки.

За період між з'їздами письменники України зміцнювали зв'язки з трудовими колективами заводів, новобудов, сільських районів, розширювало свою роботу Бюро пропаганди художньої літератури. Високо оцінена багаторічна шефська робота Спілки письменників у військах, допомога школам-інтернатам у комплектуванні бібліотек. Слово письменників, їхні виступи, лекції користуються увагою читачів.

Всі ці роки Спілка письменників України почувала підтримку нашого центрального керівництва, секретаріату Спілки письменників СРСР. У нас не було якихось розходжень, в усіх принципових питаннях ми завжди доходили взаєморозуміння. Надалі, на наш погляд, все ж слід посилити координаційну роль всесоюзного керівництва в розгортанні міжреспубліканських наших зв'язків, зокрема в проведенні декад, зустрічей, активніше залучати письменників із республік до участі і в наших міжнародних контактах, особливо в зміцненні зв'язків з нашими сусідами — письменниками соціалістичних країн. Більше треба залучати письменників з

республіканських організацій також до участі у редакційних радах всесоюзних видавництв, частіше обговорювати колективно роботу центральних наших друкованих органів — це, як показує практика, дає добрі наслідки.

В лавах нашої Спілки пліч-о-пліч, по-братерськи, в інтернаціональній співдружності працюють поряд з українськими письменниками російські, єврейські і ті, що пишуть угорською та молдавською мовами. І як мають твори українських авторів широку дорогу до читачів-росіян, до читачів усіх братніх народів, так мають на Україні доброзичливого читача твори Миколи Ушакова і Володимира Добровольського, Олександра Билінова й Федора Залати, Івана Шутова і Марії Глушко, багато років працює в поезії Рива Балясна, що пише єврейською мовою, відомі єврейські прозаїки Полянкер, Лур'є, Фалікман, не залежуються на полицях і талановиті твори угорця Ласло Балли із Закарпаття, молдаванина Василя Левицького з Буковини.

Наша література чистим голосом серця оспівала чуття єдиної родини, і ми цим пишаємось, і не повинно з'являтись жодного неохайного рядка на папері, жодного кадру на екрані, в яких допускалась би бодай найменша національна безтактність, в яких би чувся бодай віддалено відгомін інших часів, чорних отих шульгінських часів, коли царат навмисне розпалював національні чвари між нашими народами.

Нам треба й надалі зміцнювати творчу дружбу письменників усіх національностей, постійно дбати про те, щоб у великій письменницькій нашій родині завжди панувала атмосфера довіри і взаємодопомоги, адже той, хто сам має почуття національної гідності, не стане ображати це почуття в іншій людині. Треба, щоби панував дух творчого товаришування, не заводилась би групівщина, бо тільки в дружбі, в принциповості, в чесній, пройнятій духом творчого змагання співпраці — запорука нових наших успіхів.

Ленін колись сказав, що талант — це рідкість, говорив про специфіку мистецтва, і вона, ця специфіка, існує й понині. Якщо в іншій сфері часом просто успішне повторення виробничого циклу уже є досягненням, то в мистецтві — повторення, навіть сумлінне, мало чого варте, тут знову й знову потрібен пошук, експеримент відкриття. Може, тому тут частіше, ніж будь-де,

помиляються. Тому й керувати живим і надзвичайно складним процесом розвитку мистецтва треба справді з ленінською чуйністю і проникливістю, вдумливо й терпляче. Історія знає багато прикладів, коли те, що сьогодні здавалось незвичним, а то й сумнівним, назавтра виявлялося новим словом, відкриттям у мистецтві. Досить згадати складний творчий шлях Шостаковича, Довженка або Сар'яна.

Ні перед ким не поступаючись ідейними принципами, треба створювати максимально сприятливі умови для найповнішого розквіту творчої думки. Здатність до самооновлення — природна властивість реалістичного мистецтва. Визначальним у літературному процесі є його загальне спрямування, магістральний шлях. З цього погляду процес, який відбувається в нашій літературі, здоровий і плідний, вона розвивається на основі ленінської партійності і народності.

XXIII з'їзд партії закликав нас бути ще вимогливішими у своїй творчості, бути непримиренними до ворожої ідеології, і наша література свідома своїх благородних завдань. Нікому не потрібне лакування, але не кращим було б і очорнювання дійсності, смакування зла — потрібна правда, побачена мужнім і чесним зором письменника-громадянина, мовою правди тільки й може говорити художник, який почуває свою відповідальність, вагу свого слова, невіддільність своєї творчості від великої, історично необхідної будівничої праці радянських людей.

Вдумливості, глибини, відкритого й небайдужого погляду на життя — цього нам треба. Бути співцем людини, совістю суспільства — тільки тут істина, в цьому справжнє покликання літератури.

Для літературного життя останніх літ характерним є процес оновлення, вивільнення з догматичних пут, розламування усталених схем і канонів. Досягнуто немало, й далося це не само, це коштувало боротьби, мужніх зусиль усіх кращих наших митців.

В ухвалах XXIII з'їзду сказано, що «партія чекає від творчих працівників нових значних творів, які б покоряли глибиною і правдивістю відображення життя, силою ідейного пафосу, високою художньою майстерністю»,— і ми сприймаємо ці слова в усій їх важливості і значущості, з почуттям патріотичного синівського обов'язку перед народом.

Наближається 50-й Жовтень, півсторічний ювілей нашої держави. Природно буде кинути сьогодні погляд у завтра, в друге півсторіччя радянської літератури. Якою вона повинна стати? Не десятирядною уявляється нам роль літератури в житті суспільства. Хибно було б розглядати літературу лише як додаток до матеріального життя суспільства, значення літератури куди більше, ніж дехто собі уявляє. Нема сумніву, що надалі, із зростанням добробуту радянських людей, тільки побільшуватиметься роль художньої творчості, цього могутнього духовного чинника у формуванні громадської думки, ідейно-естетичних ідеалів нової людини. Очевидно, зазнаватиме змін і сама література, очевидно, посилюватиметься в ній концентрація образності, густота художньої мислі. Напевне, дедалі більше заволодіватиме література кінематографом, телебаченням, даватиме наснагу театрам.

Сьогодні не все ще нас може задовольнити в нашій роботі, якщо виходити з найвищих вимог. Потрібна самовіддана творча праця кожного з нас, щоб народ український міг пишатися нашою літературою перед цілим світом, як пишається він успіхами українських селекціонерів, кібернетиків, як пишається працею запорізького сталевара і таврійського хлібороба, гуцульськими художніми шедеврами і нев'янучими скарбами української пісні. Оце буде справжня — не декларативна, а дійова! — любов до України, до народу свого, до своєї великої Радянської Вітчизни.

І хоч стало вже тривіальним закликати нашого брата до підвищення майстерності, вимогливості до себе, проте не обійтись нам без цього і тут, на нашому з'їзді. Проблема майстерності залишається для нас проблемою номер один. Саме на цьому слід нам зосередити зусилля всіх письменників України. Ми маємо силу, маємо снагу, маємо змогу й бажання творити літературу, яка своїм бойовим гуманізмом, високою художністю, духом і стилем буде на рівні найкращих літератур сучасності.

Товариші!

Колись Луначарський сказав про нашу культуру: «Українська музика й поезія найбільш розкішна і запашна з усіх гілок світової народної творчості».

Цю розкіш і запашну красу українське мистецтво й література в найталановитіших своїх виявах зберіга-

ють і сьогодні. І якщо з висоти великого 50-річчя окинути поглядом усе краще, повноквітне, що створено за роки Радянської влади, то побачимо дужу й повносилу соціалістичну літературу — літературу сонця, революційного оптимізму, правди й рідкісної поетичності. Гордість відчуває кожен, хто неупереджено гляне на українську радянську культуру, широким поглядом охопить її з повноцвіттям її літератури, з яскравим її малярством, музикою, з геніальною творчістю Бучми, Заньковецької, Курбаса, з творчістю тих, чия щедра обдарованість і художня сила розкриваються нині. Розвивається наша культура в братерській співдружності митців усіх соціалістичних націй,— нашій багатонаціональній Вітчизні до лиця бути квітучим садом ростучих національних культур.

Коли йдеться про справи творчі, мистецькі, ми за найширші дискусії, суперечки й полеміки, але коли заходить про єдність наших соціалістичних націй, тут для нас нема дискусій! Нема дискусій тому, що ми бачили фашизм, бачили, що він ніс нашим народам, і знаємо, завдяки чому він був переможений. Ім'я перемозі — єдність наших народів, згуртовуюча сила Комуністичної партії, ім'я їй — дружба народів Радянського Союзу, якій ми вірні і якою будемо дорожити завжди.

Перед суворим лицем часу ми ще більше згуртуємо свої сили, не похитнуть нашої віри в прогрес ніякі гримаси історії, навіть якщо вона виводить сьогодні на майдан юрмища варварів, глумителів, несамовитих руйначів і нищителів цінностей культури.

Ми зібралися на свій з'їзд, сповнені віри в наші комуністичні ідеали, в доцільність нашої творчості, сповнені бажання працювати й далі самовіддано. Саме цим і винагороджується життя письменника — і це найвища з нагород! — усвідомленням доцільності зробленого, усвідомленням, що творчістю своєю несеш людям світло вседолаючої гуманістичної правди, що праця твоя прийнята народом і потрібна йому.

Нашою метою не може бути творення літератури елітарної, гурманської, літератури для снобів. Літературі не пристає бути ні хулителькою суспільства, ні його рекламою, вона — його сумління.

Серед технічної інтелігенції, кажуть, є чимало схильних думати, що у вік кібернетики не залишиться місця поезії, мистецтву, їм відводять роль тільки допоміжну,

художня творчість стане, мовляв, заняттям дилетантів, розвагою кібернетичної інтелігенції. А чи не природніше припустити інше, що людина віку кібернетики, ери технічної відчуватиме особливу жагу до мистецтва, до поезії, до творчості художньої, цінуватиме її, як горожанин цінує клапоть блакитного неба чи зелене деревце серед урбаністичного громадива залізобетонів? Людина без музики, без поезії, без красного письменства? Ні. Такій зубоженій людині можна було б тільки поспівчувати. Але сподіваємось, вона такою не стане. Змінюватимуться форми мистецькі, види художньої творчості, оновлюватимуться вже відомі художні структури, виникатимуть нові, але сама потреба творчості не вигасне в людині, житиме в ній вічно, як потяг до краси, до істини, як духовне начало.

Не тільки наших письменників-фантастів, усіх нас цікавить, якими вони будуть, прийдешні віки? Якщо людство уникне ядерного самознищення,— а треба сподіватись, що воно уникне цього,— то прийдешні століття, напевне ж, стануть тріумфом людської мислі, золотою ерою новітньої цивілізації. У спадок тим вікам перейде від нашого часу все найцінніше, найповнозернніші витвори людського духу. В усі минулі епохи були свої буденні клопоти й турботи, була праця в поті чола заради прожитку, але до нас через віки, через сиву далеч доходять не будні, а свята людського духу, доходять шедеври еллінських чародіїв, сяюча височінь Парфенона, з-під шкаралущі забуття виникають, мов чудо, геніальні творіння Рубльова; шедеврами народного зодчества, нетьмарною красою Софійського собору, художнім епосом, безсмертям дум і пісень крізь століття світить нам, крізь віки озивається до нас творчий геній українського народу.

Сучасність наша теж не вичерпала себе творчо.

Нам і сьогодні не менше, ніж ракети, ніж стіл у достатках, потрібні шедеври мистецтва, шедеври літератури.

Велика й почесна місія випала нам, письменникам соціалістичної ери.

Тож дозвольте сказати на закінчення, друзі: частіше думаймо про велике.

Думаймо про народ наш, про Батьківщину, про майбутнє.

1966

ПРАВДА І ПРИСТРАСТЬ СЬОГОДЕННЯ [1]

Від перших революційних віршів і пісень громадянської війни далеко пішла наша література в своєму розвитку. Хвиля за хвилею вливались до неї нові покоління письменників у всіх республіках. Однак ми сьогодні відчуваємо свою родинну близькість з тими, хто закладав основи нашої радянської багатомовної літератури, запалював її перші вогні, хто на тих далеких вітрах з відкритим лицем і відкритою душею стрічав світанок нового дня, народжував своє перше, молоде й співуче слово.

Сивими ветеранами стали перші фундатори революційної літератури, багатьох уже немає, але для нас вони завше молоді в своєму юнацькому душевному кипінні, в життєвому запалі, в тій завзятій художній сміливості, з котрою починали вони штурмувати вершини творчості. До душі нам їхня творча невгамовність, те захоплююче зачарування, з яким вдивлялися вони в голодні й натхненні обличчя своїх сучасників, які не скинули ще задимлених шинелей і будьонівок, вдивлялись, аби розповісти світові легендарну правду про цих людей, про повсталий революційний народ, про перших будівників нового життя. Чуття молодості, простору, чуття майбутнього було притаманне їхньому слову. Молоді основоположники літератури, вони, проте, не затримувались надовго в «молодих», рано ставали майстрами. Своєю чесною творчістю, життям своїм вони здобули собі любов, і нехай перш за все буде сказано слово нашої поваги до них, перших художників революції, провісників всесвітньої слави радянської багатонаціональної літератури.

В Країні Рад письменник шанований народом, хоч, між іншим, зустрічаються люди, котрі ставляться до нашого брата з недовірою і настороженістю: знаємо, мовляв, цих письменників, інших критикують, а самі ж... ніде не працюють, сидять дома та романи пишуть... Такі буркотуни нагадують біблейського критика, який піддав осудженню навіть свого рідного батька.

---

[1] Виступ на IV з'їзді письменників СРСР.

Як відомо, одного разу він помітив, що його батько Ной п'яний, але того, що Ной вибудував ковчег, син не помітив!

Зусиллями величезного колективу літераторів нашої країни, працею багатьох майстрів і підмайстрів, серед яких були люди різного обдарування, але, здається, майже не було байдужих, спільною працею кількох поколінь зведено не те що ковчег, а цілу океанську флотилію нашої літератури, і дозвольте тут звернутись до трохи романтичного образу — флотилії, яка й сьогодні пливе під надійними вітрилами. Помітні ці вітрила й зблизька, і вдалині, десь на буряних ревучих широтах, і скеровуються ці бриги й фрегати не автоматикою, веде їх жива душа людська, і всюди червоніє на щоглах наше радянське знамено. І немає в цьому конформізму, в якому нас часто звинувачують. Той, хто знає наші братні літератури не з чужих вуст, а по суті, хто в змозі розпізнати індивідуальні стилі художників, відрізнити яскраву національну багатоголосність наших літератур, іхню свіжість, художню сутність, багатство й широту охоплення життя народного, той не говоритиме, що радянські літератури заїдає одноманітність і стандарт.

Певна річ, є в наших літературах те головне, визначальне, в чому вони були й будуть єдині: відданість народові, філософія життєствердження, великі принципи гуманізму, що є невіддільні від наших комуністичних ідеалів.

Десь на Заході народився вислів: «Література поганого самопочуття», вислів, що виник стосовно до літератури, яка створюється мовби в стані душевної депресії, в чадній атмосфері песимізму, відчаю й безвиході. Наша література народилась на тому рубежі, де починалась велична перебудова світу, розвивалась вона і розвивається як література, що оспівує людину, щиро і свідомо озброюючи її надією. Спільно зі всією прогресивною літературою світу вона — за людину, за її майбутнє, звідси той войовничий гуманізм, духом якого наша література перейнята наскрізь і який надає їй неповторної тональності, визначає її ідейне звучання й художню структуру.

Саме в світлі цих гуманістичних устремлінь, в котрих живе запал безсмертних ідей Жовтня, слід розглядати весь художній досвід, який нагромаджувався протягом десятиріч.

Спираючись на досвід однієї з літератур, саме літератури української, я спробую виявити деякі загальні риси сучасного літературного процесу.

Не перелічуватиму всіх тих романів, поем, п'єс, збірників оповідань, що вийшли на Україні,— перелік імен і творів забрав би багато часу.

Високу активність виявляли в ці роки наші старші, відомі на всю країну майстри, і молоді новобранці літератури, прихід яких в письменницьке середовище сприяв пожвавленню й активізації всього літературного життя, надавав йому духу пошуку й творчого змагання. І коли приглянутись, які з творів не потонули в хорі хули і похвал і, витримавши іспит на життєстійкість, отримали широке визнання вимогливого читача, то виявиться, що перемагали в таких випадках саме твори, авторам яких притаманне було, окрім, зрозуміло, таланту, чуття соціальності, конфліктності життя, його драматичної напруги; перемагали ті, хто творчо використовував багатство національної поетики, розвивав і збагачував її і, не відриваючись від національного грунту, йшов до інтернаціонального, піднімаючись до бачення широких узагальнень, до вміння мислити й оригінально, і масштабно.

Серед найкращих виявилися твори самобутні, новаторські за художньою формою, в яку вкладався глибокий, народний і загальнолюдський гуманістичний смисл. Глибина змісту, новаторство форми, соковитість і яскравість національних барв, їхня поетична своєрідність, посилений психологізм, зростаюча густота образності — усе це в сплаві, в синтезі давало вельми значні художні здобутки. Стало зрозумілим, коли не для всіх, то для багатьох, що примітив не може бути еталоном мистецтва, що ілюстративність і продукування навіть нібито актуальних, злободенних схем та шаблонів нікому не потрібні й що таке заняття нічого спільного з художньою творчістю не має. Словесне штукарство, забави словесні також не витримали випробування.

Слід зазначити, що разом із невтримним і загалом прогресивним експериментаторством, разом з інтелектуальним струменем молоді внесли в літературу і відчутний холодок безпристрасності, хоч навряд чи холодною обробкою слова, лише мистецьким моделюванням можна буде колись замінити полум'я справжньої творчості.

Важливою рисою літературного процесу слід вважати те, що зміцнюється дослідницька пильність до народного життя, народних характерів. Декларативна, позбавлена смислу фраза виходить з ужитку, слово кон'юнктурне зараз явно не в пошані. Сьогодні кожному зрозуміло, що нікому не потрібна бездушна літературна тріскотнеча, що художник покликаний мислити сміливо й напружено, що народ чекає від нього слова без фальші, що ні на хвилину не можна забувати людині письменницького звання про сокровенний і високий смисл своєї праці.

Напевне, кожен із нас, беручись за нову роботу, задумується: що спонукає мене до цього? Кому адресується моє слово? І яким має бути моє слово, мій твір, аби став він близький читачеві, аби виснажлива праця не виявилась марною? І, нарешті, в чому полягає місія і призначення письменницького слова, чи не послаблюється його сила в цьому «прекрасному й лютому світі», де панують нові могутні види енергій, духовних і матеріальних?

Життя сучасної людини складне, і чим далі, тим більше воно ускладнюється, інтелектуально-емоційний світ нашого сучасника, особливо молодого, набуває нових, найтонших, часом химерних відтінків, рисунок думки його нерідко видається дивним, прояв почуття — незвичним. Усе це і від літератури вимагає заглибленості, зіркості, безперервного пошуку. Щоб художня творчість справді була повноцінною й могла виконувати свою важливу суспільну функцію, вона повинна відповідати рівню духовного розвитку сучасної людини.

Робити людину людянішою, допомагати їй жити й удосконалюватись — таку прекрасну мету ставила перед собою класична література, і в цьому близька до неї література радянська. Виходимо ми з того, що творчість письменника не є сліпою грою інтуїції, хаосом самовиразу, стихійним виверженням авторських візій. Праця письменника осмислена і цілеспрямована, хоча вона справді має свою специфіку, вимагає не лише всебічного знання життя, а й свободи уяви, і смаку, і почуття гармонії художньої форми, і не терпить тих нав'язливих підказок та підганянь, любителі яких ще не перевелися. Письменник завжди надзвичайно чуйний до життєвих явищ. Зріла самостійна думка письменника, якщо вона навіть гостра, тривожна, не повинна бути ніким де-

формована, спрощена; це не в інтересах нашого суспільства.

Шлях книги до читача не варт штучно ускладнювати.

Коли до мене тут уже, на з'їзді, підходить один з делегатів-москвичів, письменник-фронтовик, автор відомих у країні патріотичних повістей про війну і каже, що кілька років не може опублікувати свій новий роман,— то мені стає боляче за товариша, я з ним солідарний, мене непокоїть доля його рукопису, бо я знаю, що письменник він серйозний, не пустодзвін, у нього є нелегкий досвід життя, і йому є що сказати.

Турбота про талант, який навіть де в чому помиляється, довіра до нього завжди виправдає себе. Найсуворіший прискіпливий редактор і навіть людина-невидимка з кольоровим олівцем, міцно затиснутим у руці, повинні розуміти, що в обмеженні думки радянського художника, в обмежуванні радіуса дії літератури зацікавлений хіба що розум примітивний, бюрократ, що труситься за своє крісло, кар'єрист, чавунний догматик, а трудящій людині, народові нашому, партії нашій — тільки користь, якщо більший буде простір творчості літератора.

Дозволю собі висловити і зауваження на адресу деяких друкованих органів нашої Спілки, підтримати побажання, які вже висловлювались, щоб були наші центральні органи ближчі до життя національних літератур, не стояли байдуже осторонь, коли виникають принципового значення дискусії, зав'язується важлива суспільно-літературна розмова.

Деякі з наших журналів проявляли похвальну широчінь душі, але тільки в певних випадках, в інших — цієї широчіні й правдолюбства їм якось бракувало, скажімо, коли обговорювались проблеми розвитку національних культур, мови, коли не обходилось без образливих вульгаризацій на цю тему. Такі факти не можна залишати без уваги, особливо коли йдеться про найдорожче для нас, про дружбу народів нашої країни, про всебічне зміцнення й поглиблення цієї дружби, котра дорога всім нам не лише своєю парадністю, не лише святковими нашими декадами, — вони прекрасні, — а передусім самою своєю ленінською сутністю, істинно гуманістичним своїм змістом, духом цілковитої взаємної довіри й чистотою братерства. Ті ж, хто говорить про згасання національних культур, можуть виявитися поганими пророками.

Розквіт культур соціалістичних націй — це не фраза, не слова, це реальність наших днів, нашої епохи. Дивлячись у майбутнє, ми віримо, що попереду в нас роки ще більшого розквіту національних літератур, створюваних мовами багатьох народів, включаючи й малочисельні. Запорука тому — зростаюча самосвідомість суспільства, щедрий приплив молодих творчих сил, зростаючий інтерес до літератур усіх братніх республік, які завтра ще ширше виходитимуть на міжнародну арену, несучи світові правду про людей країни соціалізму.

Зростає у своєму значенні важлива творча проблема— проблема перекладу. В нас є чудові майстри цього жанру, є багаті традиції, ми вдячні, зокрема, російським перекладачам, які багато роблять, аби кращі книжки кожної з літератур ставали надбанням читачів усього Радянського Союзу.

Проте Спілка письменників надалі має цю роботу координувати, допомагати встановлювати ще тісніші контакти між братніми літературами, особливо такої допомоги потребують молоді письменники, яким не завжди вдається навіть при їхній обдарованості одразу включитись у загальносоюзний літературний процес.

На сучасній стадії розвитку радянська література спроможна ставити перед собою найбільші творчі завдання і розв'язувати їх. Найважливіша творча проблема — створення образу нашого сучасника. Головний герой нашої літератури уявляється нам цільною й сильною особистістю, людиною багатої вдачі, з глибоко розвиненим почуттям громадянськості, з усвідомленням того, що її людське право є право реальне, так само як і її обов'язок перед суспільством. Наш сучасник — це син свого народу, своєї землі й любить її не менш пристрасно, аніж любили її батьки й старші брати, що загинули на фронтах, але він, можливо, має підвищену нервову чутливість, притаманну людям нашого нервового віку, він нетерпимий до рутини, косності, пошлості, йому не чужа іронічна посмішка і дух здорового критицизму, в ньому гостро розвинене почуття справедливості, тонке сприймання краси і правди людських взаємин, і нікому не потрібні тут терези, на яких би все зважувалося, скільки треба позитивного, скільки негативного: де починається дозування, там кінчається мистецтво.

Саме життя, совість і такт художника, відчуття про-

порцій істинних підкажуть, як краще зробити, щоб стверджуюче начало й те, що художник заперечує, постало в гармонійній єдності, щоб філософія твору відповідала вищим завданням радянського суспільства.

Слову художника надано величезної сили. Воно може разити ворогів і надихати друзів. Книга, створена в стані душевного піднесення, здатна справді ставати володаркою дум, приводити в рух цілі класи, покоління, пробуджувати могутні суспільні сили. Адже ми пам'ятаємо, яку динамітну силу мало слово радянської літератури в роки боротьби проти фашизму, знаємо, чим була книга, пісня, вірш поета для бійця-фронтовика, що стояв на смерть в окопах.

Нам і сьогодні потрібне слово такої ж щирості, правдивості, переконаності, слово такої ж неостигаючої синівської любові до нашої Соціалістичної Вітчизни, країни народів-братів, для яких «чуття єдиної родини» стало вже органічним.

Пишемо для співвітчизників, але маємо на увазі й читачів у всьому світі, бо в книжках нашої літератури живе дух інтернаціоналізму, поваги до народів, як у наших серцях живе сьогодні почуття солідарності з героями окривавленого В'єтнаму, з безстрашними патріотами Греції, які борються за свою свободу.

Товариші, наближається велике світле свято народів нашої країни, прожито героїчне півсторіччя. Література наша сьогодні — на широкій дорозі, й добрим напуттям на цій дорозі буде нам вітання Центрального Комітету нашої партії й та увага радянського народу, котрою він оточує працю літератора. Все це надає нам нових сил, бажання працювати чесно й самовіддано.

Письменники нашої країни завжди пам'ятають про свій обов'язок, і, оцінюючи створене, вони вправі відчувати сьогодні почуття трудової гордості, вправі сказати: ні, не безплідними були ці роки!

Відсіється випадкове, зникне, загубиться в плині часу, а справжнє житиме, все краще з художніх творінь нашої епохи дійде до грядущих поколінь, дійде до тих, хто завтра, хто у вічності продовжуватиме наш Жовтень, наші прагнення, невтомну боротьбу за прогрес, мир і щастя людства.

1967

СУРМАЧ

Писати спогади про Малишка? Спогади про того, хто ще вчора був суцільним неспокоєм, поривом, живим клубком вогню й нервів? Про того, чий голос молодечий, сурмацький ще й досі для всіх нас дзвенить?

Було в ньому стільки нестримної життєвої енергії, що, здавалось, ніколи не буде їй вичерпу.

Та все ж... спогади. Не портрет — лиш кілька ескізних штрихів до нього.

Ось він, Малишко-юнак виступає з бригадою приїжджих поетів у нас в Харкові, у Короленківській бібліотеці на літературному вечорі. Вперше там бачу його, вперше слухаю малишківський, неповторної дзвінкості голос:

Живем не в мирі і злагоді,
Нащадки велетнів малі,
Слов'янські ріки повноводі
Чужі гойдають кораблі!

«Тарас у кириломефодіївців» — так звався вірш. Не було декламаційності, було щире почуття, задушевність, природний вияв темпераменту. Поет, здавалось, читає не раніш написане, а довіряє переповненому залу щойно витворене душею, зімпровізоване ось тут, перед нами. Слухали ми його з жадібністю, з якою, мабуть, тільки студенти вміють слухати, і цілий вечір після того тільки й розмов було поміж нас що про Андрія Малишка, про цей свіжий, багатообіцяючий талант української поезії.

Образ тодішнього Малишка таким і запам'ятався: зовсім молоденький, просвітлений натхненням, чистий якийсь, з чубчиком непокірним...

Потім був Малишко фронтів, закурений порохом і димами походів, Малишко-сурмач. Той, чиї «червоновишневі зорі», берегла в собі не одна солдатська душа, бо ж вони, ті зорі, усім нам віщували погожий схід.

Небагато хто з наших поетів з такою, як у Малишка, силою пристрасті відтворив почування радянської людини часів воєнного лихоліття. Поет добре знав настрій солдата, многотрудне вояцьке життя, адже й сам він по-

руч з бійцями пройшов тисячоверстові фронтові дороги та бездоріжжя.

...Самольоти гудуть, бо на захід фронти і фронти.
Україно моя, мені в світі нічого не треба,
Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти.

Лише поет справді народний, митець глибокого патріотичного почуття міг так передати пронизливий біль розлуки з рідною землею, тугу за Україною, оту синівську непогасну спрагу, що нею горить не один рядок найкращих Малишкових поезій того часу.

Особисте наше знайомство відбулось уже по війні. Був Малишко на той час редактором журналу «Дніпро», надрукував у цьому журналі дещо з моїх фронтових творів, і ось ми зустрілись, міцно тиснемо руку один одному, Малишко говорить щось привітне,— багато хто знає цей його дар з першого слова, з першої зустрічі викликати прихильність, зачаровувати людей. Отож сидимо в затишному подвір'ячку Спілки письменників України, по тодішній вулиці Ворошилова, 3, під плакучою вербою, яка вже стільки наслухалася різних історій, довірялось їй тут безліч літературних інтимностей. Малишко уважний, розпитує про університет, цікавиться моїми життєвими планами, сам розповідає про Канаду та Сполучені Штати, звідки недавно повернувся (був там у складі першої після війни української делегації). Але найбільше йдеться про літературу, і тут я бачу Малишка іронічного, веселого, дотепного! Оскільки в Києві я людина нова, він знайомить мене з літературною атмосферою, жартома дає дошкульні характеристики письменницькій братії — (а чи такі вже вони об'єктивні, тоді це не мало особливого значення) — і головне, що це було дотепно, весело, ми сміялися від душі, потім Малишко раптом пропонує:

— Хочеш, підемо до мене обідати?

Вдома у нього в маленькій квартирці тільки мати, лагідна, моторна жінка з ясним обличчям, вбрана, ніби в неділю: у святковій вишиваній на рукавах сорочці. Малишкова мати. Вже знана була з його поезій, і ось вона в житті. Почувалось внутрішнє, чисто народне благородство цієї людини, доброта душі. Ласкавою співучістю приваблювала мова, з якою мати зверталась то до сина, то до мене. Гостинна була, уважлива, її цікавило, хто це прийшов із сином та звідки родом... Пізніше, ко-

ли тільки доводилось читати нові Малишкові поезії, де він оспівував матір, чи слухати «Пісню про рушник», цей апофеоз чистого синівського почуття до матері, щоразу поставав мені перед очима образ цієї славної обухівської жінки у святковій вишиваній сорочці, яка, видно, безмежно любила свого сина і розуміла його у всьому значенні його поезії, дарма, що сама була без освіти. Уже коли й на світі її не було, Малишко не раз з сумовитою любов'ю і пошаною згадував матір, і тоді виникала перед очима обухівська дорога, якою маленький Андрійко з матір'ю пішки йдуть до Києва, несуть до «всеукраїнського старости» Григорія Івановича Петровського своє родинне горе — проситимуть, щоб зарадив, щоб допоміг... Не знаю, чи все було так, як розповідалось, але коли Андрій розповідав про це, то вірилось кожній подробиці, душу проймало до щему горе його дитячих літ.

Мабуть, від матері та родинного оточення передалося поетові глибоке відчуття народної пісні, у цій сфері він був тонкий знавець і цінитель, саму його творчість не уявити без фольклорних джерел. Малишко, як мені здається, зумів осягнути саму душу народної поезії, внутрішні закони її розвитку, і тому народнопісенна основа в його творчості — не стилізація, не орнаментика, то його власне поетичне мислення, органічна поетова образність, що зливається з художнім розливом образності народної.

Малишко трибунний — це вже само по собі могло б бути темою для художника, для живописця. Справжній громадянин, комуніст, він захоплював нас, звичайно ж, не тільки своєю блискучою красномовністю, а передусім безкомпромісним обстоюванням речей важливих і принципових, літературне життя багатьох повоєнних літ не уявити без різких малишківських атак, перед якими тремтіло все нице, дріб'язкове. Пригадується, як на одних бурхливих зборах Малишко ішов до трибуни, спираючись на паличку (ще тільки одужував після хвороби), здавалось, ледь на ногах тримається,— такий він зараз кволий та немічний. А потім був шквал Малишкової промови, блиск і вогонь думки, буйнування трибунної творчості, і це було, видно, настільки збудливо й приголомшливо навіть для нього самого, що він, сходячи під бурю оплесків з трибуни, мав зовсім інший вигляд, збадьорений, оздоровлений, пішов з гор-

довито піднятою головою, геть забувши і свою паличку на трибуні. Немало потім ми жартували над тією забутою Малишковою паличкою, що засвідчила його миттєве одужання.

Ще багато, мабуть, буде згадуватись про баламутні Малишкові ночі, про його блискучі імпровізації, полум'яні інвективи, про його застольні оди й прокляття,— ті ночі кипіли пристрастю, в тих ночах для Малишка не існувало авторитетів, там, звичайно ж, демократія була така, що, крім Малишка, слова нікому не давалося сказати, а вже як вершина всього несподівано злітав опівночі прекрасний птах Малишкової пісні, його високого і сріблястого співу, що здатен був чарувати так само, як і найкращі з його поезій.

З літами ця буйна натура поступово входила в береги, тривала недуга наклала на поета свій карб,— аж незвично було бачити Малишка тихим, упокореним, бо ж як це: Малишко і тихий, Малишко вмиротворений? Але спокій був здебільшого зовнішній — в глибині нуртувала та ж, нічим не погашена, пристрасть поетова, його непогамовна вдача, весняна буря його пісень.

Малишкові книги останніх літ — і це справедливо відзначала критика — привернули читацьку увагу філософською заглибленістю в явища життя, у внутрішній світ людини, лірика його мовби засвітилася новими гранями, приваблюючи і напругою мислі, і щедрістю соковитих барв; в поезіях «полудня віку» справді поєднались і мудрість, і краса. Збагачений досвідом життя, поет мовби відкривався нам у нових своїх можливостях. Об'єктом поезії стає все, до чого тільки торкається зіркий, спостережливий погляд митця. Небо й трава. людина і птиця — все під його пером набувало поетичності, просилося в пісню, все викликало свіжі асоціації, роздуми. Для Малишка не існувало «не поетичних» тем, і в цьому, мабуть, найбільше й виявляє себе істинність мистецького обдарування.

Востаннє зайшов до нас додому за місяць до смерті, одягнутий по-домашньому (мешкали по сусідству), нову книжечку приніс. Вигляд мав свіжий, був якийсь ніби відмолоділий, і в настрої доброму. Про чудодія-діда розповідав, що його лікує тепер травами:

— Тиск оце збив, довів до норми, і тепер почуваю себе так, як давно вже не почував...

Приємно було дивитись на Андрія знову повеселіло-

го, слухати рясні його творчі задуми, якими він був сповнений у той день...

Пішов усміхнений, а назавтра чуємо: Малишко знову в лікарні.

Лежить у Феофанії, і от остання з ним телефонна розмова, треба з'ясувати, як бути з врученням йому диплома та значка лауреата Державної премії СРСР... Одначе йому зараз уже не до диплома. Голос тужливий і якийсь уже ніби потойбічний. Ніколи не чув такої туги в Малишковім голосі. Зустрінеш її хіба що в його останніх поезіях, в тих, що співав уже «серпень його душі», де

...Вітер з долини
цілує червоне серце калини...

Одні зникають з життя тому, що їх просто руйнують хвороби, другі ж згоряють, як бійці в атаках, падають спалені на тяжких безнастанних вогнях своєї праці й творчості. Таким мені уявляється Малишко, один з найяскравіших наших національних поетів, гордість всієї багатомовної радянської поезії. Людина полум'яного темпераменту, творчого шаленства, поет згорів дочасно, упав напівшляху, полишивши нам золоті розсипи своїх поезій, нев'янучу красу своїх пісень.

Досі кожен з нас гостро почуває цю втрату, не вистачає Малишка нашій літературі, нашому життю. У трудні літа розгорталася поетова творчість, і не завжди з максимальною доцільністю використовував він свій щедрий, рідкісної краси талант. Та не про це мова. А коли часом доводиться чути щось про надмірну бурхливість Малишкової натури, про надто круту його вдачу і ніби навіть «непостійливість» його симпатій, то й на це хочеться сказати: будьте уважніші, вмійте відділити поверхове від визначального, вмійте з братерською терплячістю «читати» оту Малишкову мінливу настроєність. Так, запальний був, настроєвий, гарячковитий, але друзі й це йому пробачали, бо і в цьому виявляла себе щира, відкрита душа, майже дитяча безпосередність натури. Хай як бурхливо давало знати себе оте налітне, хвилинне, а в глибинах він усе був той самий — сталий, надійний товариш, людина з святинями в душі, поет Шевченкового кореня. Цілком надійною була в ньому внутрішня сила переконань, міць відданості справжньому, достойному, високому.

Щоразу, коли доводиться проїжджати Малишковими краями, почуваєш, як повно перелив він у свою поезію красу навколишнього світу. Ось рідний Обухів його. Горби його. Річка Стугна... Все тут озивається ним. У цих просторих лугах-оболонях, у цих світанках, у синіх дощах, у райдугах понебесних мовби світяться частки поетової душі, чисті росинки його поезій.

Згадуєм поета, коли скресає Дніпро і небо стає барвінковим. Згадуєм, коли зацвітають каштани на вулицях Києва. І коли десь у далечі степовій, надвечірній чиєсь кохання співає про «рученьки білі»...

Друзі ідуть полками, і я серед них — сурмач!

Вогнистий син України, улюбленець народу, він має право називати себе сурмачем. Сурмач походів, співець життя, молодості, любові — такий він для нас, незабутній Андрій Малишко.

1971

СПІВЕЦЬ РІДНОЇ ЗЕМЛІ

ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ ЗЕМЛЯКА

Висока, злегка присутулена постать, неквапliва розважна хода, лагідний усміх, сповнений мудрої задуми й завше ніби не до кінця розгаданий,— в образі такому знов і знов приходить Василь Земляк у наше сьогодення.

Існує тип письменника, котрий віддається праці з таким відчуттям, ніби щоразу він пише свій останній твір, пише заповіт. Василь Земляк належав саме до такого типу письменників. Всю творчу снагу прагнув передати тим сторінкам, що в цей час були в нього на столі, намагався виповісти в них думи свої й почуття до останку.

На шлях літературної творчості Василь Земляк ступив, бувши ще молодою людиною, але за плечима він уже мав сувору школу життєвих випробів: було антифашистське підпілля, участь у партизанській боротьбі проти загарбників,— драматична напруга тих днів і ночей не раз потім знайде відгомін у талановитих творах молодого повістяра. Вже перший твір Василя Земляка «Рідна сторона» (1956), як і наступні повісті «Кам'яний Брід», «Гнівний Стратіон», «Підполковник Шиманський» та написані для кіно чудові «Новели красного дому», засвідчив, що в літературі з'явився письменник непересічного обдарування, митець, чия увага повсякчас спрямована на відтворення найголовнішого — народного життя. Сягнути глибин цього життя, відтворити його в повнокровних і самобутніх характерах своїх сучасників — цю високу творчу мету, почувається, Василь Земляк завжди ставив перед собою. Книжні джерела, якими письменник охоче користався, багато важили для його творчості, але, мабуть, куди ближчими були йому всі оті ярмарки, бучні весілля, народні гуляння з співами, з великодніми гойдалками, що він їх запам'ятав іще з літ дитинства. Роботящі, веселі й незлиденні духом люди оточували його. Там, де майбутній письменник виростав, життя було на видноті, людське спілкування вважалося доброю необхідністю, тож природно, що в душу сільському хлопцеві западали речі

вельми важливі, з ранніх літ мав змогу він спостерігати і гострі соціальні драми тих часів, і вияви взаємопідтримки, справжньої людяності, яка не раз освітлювала життя його односельців. Пізніше письменник з особливим натхненням відтворюватиме оздоровлюючу силу й чистоту народної моралі, гуманні правила якої веліли не полишити людину в біді і, навпаки, вимагали піддати суворому осудові кимось вчинене зло. В трудовому середовищі, в людях праці, в їхній порядності й гідності, в неприйнятті ними будь-якої фальші Василь Земляк знаходив для себе надійні критерії; він і свої ідейно-естетичні уподобання також перевіряє народними взірцями, мистецькі уявлення свої узгоджує з правдивим і справедливим батьківським та материнським поглядом на світ.

Сучасний художник творить в умовах технізованого життя. За цих обставин завдання літератури ускладнюється, її високі обов'язки перед людиною постають нині гостріше й відповідальніше, ніж будь-коли раніше. У світі, де технічна цивілізація сягнула фантастичного рівня, де над самою планетою нависає загроза глобальних конфліктів, совість художника знов і знов звертається до глибинних потенціалів людської душі, до сил її найгуманніших і найсвітліших, які й серед сучасних тривожностей здатні об'єднувати людей у їхніх благородних діях проти підступів імперіалістичної вояччини, у колективній відповідальності всіх живущих за майбутнє людства.

Гуманізм радянської літератури, її життєствердний дух, звернення наших митців до найлюдянішого в людині — саме це приваблює читачів, побільшує число друзів радянської книги в багатьох країнах. Серед авторів, чиї книги створюють славу нашому письменству, уже не перший рік бачимо ім'я Василя Земляка. Працюючи в українській художній прозі, де вже раніше сказали своє повноцінне слово Юрій Яновський і Андрій Головко, Олександр Довженко і Петро Панч, Іван Сенченко і Юрій Смолич, Петро Козланюк та Ірина Вільде, молодший їхній колега усвідомлював себе іхнім спадкоємцем і продовжувачем. Разом із багатьма своїми літературними побратимами Василь Земляк доклав чимало зусиль, щоб забезпечити нашій художній прозі той рівень, який вона має сьогодні. Письменник був активним учасником літературного процесу, в числен-

них творчих дискусіях щораз лунало і його зацікавлене, громадянськи пристрасне слово.

Митець глибоких комуністичних переконань, вихований на взірцях вітчизняної класики, завжди уважний до сучасних шукань у літературі й кіномистецтві, письменник не згірше за інших бачив, чого в тому чи іншому творі йому ще досягти не вдалось, і саме ця самовимогливість і допомагала письменникові зростати, успішно і впевнено формуватись, щоб з часом у «Лебединій зграї», вершинному своєму творі, постати перед читачем уже зрілим майстром, одним з найкращих стилістів сучасної української художньої прози. Твір зрілої думки й чулого серця, роман цей став видатним явищем у нашій літературі. Саме за романи «Лебедина зграя» та «Зелені млини» письменник у 1978 році посмертно був удостоєний Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка. Дилогія в перекладі російською мовою видана в Москві, твори Василя Земляка перекладаються в братніх республіках, в багатьох соціалістичних країнах.

Так, Землякові твори не залежуються на полицях. Чим вони приваблюють нас? Які знання відкриває сучасному, понад міру наінформованому читачеві той Земляків маленький і трохи смішний Вавілон (назва села десь із верхнього Побужжя), що його письменник зображує з такою симпатією й деталізованістю, намагаючись зберегти кожну крихітку своїх дитячих та юнацьких вражень? В людях звичайних, рядових письменник знаходить те, що варте захоплення. Автор «Лебединої зграї» міг дотепно посміятися з людських слабкощів, одначе приниження людини він собі ніколи не дозволяв. Крізь зовні смішне й невдатне в його Явтушкові раз у раз прозиркує щось глибше, істинно людське, таке ж природне, як людська відданість, зворушлива його турботливість про дітей, про сім'ю.

Таємниця творчості, певне, якраз у тому й полягає, що від доторку небайдужого, люблячого серця якась мовби й геть неістотна житейська історійка здатна раптом набути значності, ожити, заграти... Мабуть, саме й цікаво читачеві стежити, як із епізодів ніби зовсім дрібних, зі сценок побутових, часто комічних, поступово виростає, нитка за ниткою тчеться самобутнє, епічне полотно народного життя. Читач і сам веселішає, стежачи, як зі спокоєм літописця, з гумором людини ве-

ликодушної, щиро залюбленої у своїх героїв, витворює письменник колоритні образи то Мальви Кожушної, то комунара Клима Синиці, то братів Соколюків та їхнього антипода Явтушка Голого або ж сільського філософа Фабіана з його одноіменцем-цапом... І це ж лише декотрі з цілої галереї яскраво індивідуалізованих персонажів, що ними так густо заселено «Лебедину зграю», цей значною мірою автобіографічний твір письменника.

Нахил Василя Земляка до поетично-філософського мислення з літами посилювався, і в «Лебединій зграї» це особливо відчутно. Прагнення досконалості було притаманне письменникові, він знав, що таке творче невдоволення собою. Як справжній майстер, він шукав образ місткий, у вислові думки прагнув ясності й афористичності, любив світ широких і вільних поетичних асоціацій. Його іронію раз у раз заливає хвиля ліризму. Зужитих чорно-білих фарб йому було замало, він прагнув користуватися всією гамою кольорів, щоб передати порухи людської душі, внутрішні стимули її поведінки. Критики слушно відзначають прагнення Василя Земляка відтворювати неоднозначність людини, складність і суперечливість людської натури. За цим досвідом письменник знову ж таки звертався до класичної літератури, яка відзначалась умінням глибоко досліджувати діалектику людської душі, зображувати людські характери об'ємно, багатогранно, у всій їхній соціальній і психологічній достовірності.

Письменника постійно вабила сучасність в її найширшому розумінні. Поезія післяжовтневого піднесення народного життя, мужні, одухотворені образи перших комунарів, щоденні думи, бентеги і мрії невсипущих сільських трударів, чудові в своїй надбужанській красі жіночі образи, сама епоха з її не такими вже й тихими вавілонськими бурями — все це кладеться на музику лебединого Землякового слова. Йому протипоказаний був легкопис, суєтність була не в його вдачі. Працював неквапливо, все виважував, вдумувався, шукаючи слова точного, свіжого, тим-то на багатьох його сторінках читачеві зустрічаються справжні мовні перлини.

Письменник добре усвідомлював, що, крім середовища, в якому людина живе і формується, дуже й дуже багато важить в її житті також духовна спадщина народу, його пам'ять, традиція,— адже культури без корін-

ня нема,— всебічно розвиненою стає та особистість, в якій передові суспільні ідеї гармонійно єднаються з поняттями народної моралі, совісті, багатовікового духовно-естетичного досвіду народу. Тим-то по-синівському уважний був письменник до етнографічно барвистих звичаїв рідного Побужжя, до побутового народного етикету, де автор міг помітити і щось смішне, архаїчне, і особливо ж чутливо сприймав багатющу музику рідної мови, що завжди була душею народу, душею культури, і тому ніколи не перестане хвилювати справжнього художника.

Любов до народних святинь віддаровується. Вірність рідній землі принесла творам письменника-патріота широке визнання. Уважливість до людини, мовна культура, невимушений гумор, щира лірична інтонація оповіді надають багатьом сторінкам Землякових творів справжньої чарівності.

«Земле! Ти народжуєш нас неначе для того, щоб ми звіряли тобі своє горде серце. Ми нікуди не можемо подітися від тебе, як од власної долі, і хоч куди б заносили нас урагани часу, але як тільки вони вщухають і починають ледь виднітися обрії, то ми знову прагнемо до тих місць, де вперше побачили тебе з колискової висі, наче перекинуту горілиць, потім з отих віконець маленьких, у чотири шибки,— прагнемо на ті шпоришеві подвір'я, де ми вперше ступили на тебе босоніж, звідали твоє тепло й зачули в жилах своїх твою незміряну силу...»

Таким було його слово, так лилось, коли він давав волю своєму почуттю, оспівуючи те, що для нього було найдорожчим. Василь Земляк вірив у неминущість доброї людської творчості, в довговічне життя благородних людських діянь. «Криниці згоряють останніми»,— писав автор «Лебединої зграї».

Те, що Василь Земляк створив як повістяр і романіст, ввійшло в нашу українську літературу значним і дорогоцінним набутком, і таким, треба думати, слово письменника залишиться в ній на довгі часи.

1983

ВИТЯЗЬ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ [1]

З глибин народного життя вийшла поезія Василя Симоненка. З мужності народу, з горя його і його звитяжної боротьби виспівалась вона. Звідси той дух непоборний, яким вона пройнята, звідси та розпашіла пристрасть, яка буяє в ній. Вітер часу не остудив Симоненкових поезій, вогнем душі жевріють вони й сьогодні, як і тоді, коли вперше так жагучо й неповторно вибурхнулись в нашому красному письменстві.

Вийшов він з того дитинства, що його в самій зав'язі опалила війна своїми чорними ураганами, звідти з'явивсь, де гули жорна окупаційні, ті ненависні жорна біди, що їх «із кам'яного віку на танках варвари в Європу привезли». Дитинство його чуло ридання матерів, що безуміли від горя над фронтовими похоронками, воно брело за ними скородити повоєнні поля, тяжко добувати хліб насущний. Скупе на ласку було, мінами та снарядами бавилось його дитинство, коли від запізнілих вибухів десь біля вогнища степового інвалідами й діти ставали, ці найменші безневинні солдати народу.

Будь хлопець старший на кілька літ, легко було б уявити його серед Кошових та Гречаних, серед молодогвардійців та їхніх численних, школярського віку сподвижників, що по всій Україні, услід за батьками й старшими братами, виставляли проти ворога свою нескорену, волелюбну юнь.

Читаючи поезії Василя Симоненка, вловлюєш їхню внутрішню спорідненість з творами тих молодих наших поетів, чия юність ходила в шинелях, чиї голоси по фронтах на півслові були обірвані фашистською кулею чи снарядом. Згадується Булаєнко, згадуються такі, як він. Та ж енергія вірша, той же могутній вибух пристрасті, гніву, дух патріотичної самопожертви і непокори.

Хлоп'ям зустрів Симоненко сонячний День Перемоги. Фронтові випроби минули його, малолітка, але червоно-вишневі Малишкові зорі з дивною силою продовжили себе в Симоненковій поезії. І якщо Малишко для

---

[1] Передмова до книги Василя Симоненка «Лебеді материнства».

нас — сурмач покоління фронтового, то Симоненко постав перед нами сурмачем покоління молодшого, того, що дітьми-пастушатами вийшло з воєнних заграв. Зболений ранніми болями, одержимий жагою любові до матері Батьківщини, він виповів цю любов і цей біль у слові пекучому й шаленому:

Дай мені у думку динаміту,
Дай мені любові, дай добра,
Гуркочи у долю мою, світе,
Хвилями прадавнього Дніпра.
Не шкодуй добра мені, людині,
Щастя не жалій моїм літам —
Все одно ті скарби по краплині
Я тобі закохано віддам.

Його любов до України — це любов молодого радянського патріота, це щире чуття поета-інтернаціоналіста, який широко дивиться на світ, адже в наш час тільки безнадійно тупий може не стати інтернаціоналістом, не дорожити голубою своєю планетою, що не лише для космонавтів — для всіх націй і рас вже постає у єдності, як спільна колиска людства, живлющий оазис у всесвіті. Симоненко — митець світогляду ленінського, він бачить народ свій під прапором братерства, поет гордиться своєю прекрасною соціалістичною Україною, її роллю в сім'ї здружених народів, її працею, її неповторною духовною творчістю, що дедалі більшої ваги набуває в сучасному житті людства. Україна, соціалістична земля, для нього — мати, святиня, вона йому дає крила й снагу, глибінь роздумів і художні барви, у відданості їй для поета — синівське щастя його, і сила, і честь. Нещадний він до її ворогів, глумителів та відступників, проти яких спрямована його спопеляюча ненависть:

Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й приблуди,
І орди завойовників-заброд!
Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його гарячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

Глибинне патріотичне почуття живило бентежну душу поета, пристрасть справжнього комуніста щодень вела його в життя, як на подвиг. З творів Симоненка постає образ сучасної молодої людини, цільної і благородної у своїх пориваннях, сформованої нашим радян-

ським ладом для чесного й відповідального життя. Випоєний соками рідної землі, духовно багатий, сповнений почуття гідності, він очима господаря і спадкоємця дивиться на великі звершення свого народу, на його історію і його майбутнє, і коли Симоненко пише про це, віриш кожному слову його натхненних поетичних присяг:

Я живу тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Під твоїм високочолим небом
Гартував я душу молоду

Високе розуміння патріотичного обов'язку, щира внутрішня переконаність і віра в комуністичні ідеали — саме це дає поетові моральне право бути суворим, нещадно вимогливим до себе й до інших, бути тим, чиє слово може судити й висміювати, обурюватись і таврувати. Натурою він боєць, таким виступає в найдраматичніших колізіях сьогодення, де фронти нерідко пролягають через душі людські, де від людини не менше, ніж будь-коли, вимагається мужності, й гніву, й любові. Він з того покоління радянської молоді, що увібрало в себе величезний історичний досвід епохи і прагне з високими критеріями ставитись до всього навколишнього, він з тих молодечих завзятих натур, що не дають прощення нічому фальшивому, тупому, потворному, здатному хіба що нівечити буйно-зелені паростi життя. Тому громадянський пафос поета, його патріотична гордість так природно поєднуються з гнівною інвективою, сатиричним викриттям, що раз у раз сусідить у нього з найінтимнішою лірикою.

Слово його часом б'є з розмаху, поет уміє сказати, як «параграфи присіли біля столу», як на свіжу думку чатують «цитати із багнетами в руках»...

Гостроязикий, насмішкуватий, поет ніде не поступається своїм пра́вом викривати рутизну й трутизну, на посміх громадський виставляти все те, що він вважає негідним, принизливим для людини.

Художня палітра його багатюща. Симоненко сміливо випробовує себе в різних жанрах. Поряд із творами громадянської та інтимної лірики (ці мотиви в нього часто гармонійно зливаються в однорідний поетичний сплав) з-під його пера виходять і дошкульні сатиричні епітафії, і твори такого улюбленого народом жанру, як

байка; він пише віршовані жарти й казки для дітей, зігріті теплим гумором, усмішкою, народним дотепом. Буває він різкий, іноді зумисно грубуватий, але й тоді під покровом цього вчувається щира, відкрита для ніжності душа. Творчий діапазон його щодалі розширювався, про що свідчить, зокрема, й художня проза молодого митця, його оповідання, в яких він теж залишається поетом. Ось таке художнє розмаїття читач знайде в цьому виданні творів Василя Симоненка, виданні найповнішому з існуючих дотепер.

Серед літераторів трапляються й такі, без яких їхня доба могла б спокійно обійтись, нічого істотного не втративши. А є такі, що стають виразниками свого часу, живими нервами його драм і боринь, відтворюють у собі самий дух епохи,— її кровообіг проходить крізь них. Є такі, чия творчість стає мовби часткою нашого буття, часткою повітря, яким ми дихаємо, і тих ландшафтів, що нас чарують, і помислів, що ними живем. Симоненко такого типу поет. По таких читач вивіряє свої емоції свої заповітні думи.

Полтавець родом, він закінчив свій короткий життєвий шлях у Черкасах, в Шевченковім краю. 8 січня 1935-го — 14 грудня 1963-го... Ці дати обрамляють його життя. І не тільки біографічно пов'язаний він з самою серцевиною української землі: для співу свого, для думи своєї в щасливу мить народила його Україна. І він, за прикладом найкращих наших поетів, синівською відданістю їй віддячив, напруженим, чесним горінням душі.

Не випадково шевченківські інтонації, мотиви народної пісні так часто озиваються, відлунюють в поезіях Василя Симоненка. Непідробна глибока народність органічно притаманна його творчості, його поглядам на світ і на життя, на своє покликання в ньому. Перед нами молода людина, яка до важливих життєвих істин здобувалась сама, жила своїм розумом, непозиченими уявленнями, перед нами образ людини, для якої етичною нормою стала сувора, майже аскетична вимогливість до себе, прагнення самовдосконалюватись, готовність взяти будь-який труд, будь-який випроб на себе ради щастя народу, Батьківщини, людства.

Не якимись формальними новаціями вразив він нас, не умільським мереживом слів, а тією внутрішньою красою, істинністю почуття, інтелектуальною наповне-

ністю, щирим юнацьким поривом, що властиві його найкращим поезіям:

Кораблі! Шикуйтесь до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Багато він ще міг би створити. Може, лише третину відміряв свого звитяжного шляху, і скільки незробленого зосталось по той бік трагічної межі, за тими непройденими верстами...

Лицарськість, безперечно, притаманна була його вдачі, його безкомпромісній вольовитій натурі. Обдарованість його була щедра, яскрава, однак почуттями, безоглядною відданістю народові поет не був винятком, він висловив характерне для багатьох, спраглими вустами виспівав він юність свого покоління, став чистим, непідкупним сумлінням своїх ровесників, і в цьому особлива сила і зваба його поезій.

Не примеркла з літами поетична зоря Василя Симоненка. Горить високим чистим світлом в небі українського радянського письменства. По цій високості й чистоті, по алмазному блиску впізнаємо її серед інших.

Є в його творчім доробку речі, які сьогодні справедливо можемо назвати класичними. Його поезія живе, їй відкритий шлях до юнацьких сердець, до народу, до України, яка навіки увінчала поета своєю любов'ю. Справді, як молодий витязь, звівся він у нашій поезії, і так виразно чуємо його свіжий, мажорний, юнацьки бадьорий голос, яким він і сьогодні вітає життя:

Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре!
Здрастуй, свіжосте нив!
Я воскрес, щоб із вами жити
Під шаленством весняних злив.

1971

ЖИВОПИСЕЦЬ ПРАВДИ

Блискучим новелістом і повістярем увійшов у свідомість сучасного читача Григір Тютюнник. Сьогодні українську художню прозу не уявити без його хай кількісно й не великої, але справді вагомої літературної спадщини.

Письменник пішов із життя передчасно й трагічно, для багатьох із тих, хто його знав, Григір Тютюнник так і залишиться письменником молодим, котрий тільки-но вийшов із юності, із трудних післявоєнних літ, де рано гартувались характери, де навіть підліткам аж надто діставалось життєвих навантаг, нерідко доводилось їм брати на себе нелегку ношу дорослих. Власне, про Григора можна було б сказати, що він із покоління космонавтів, адже, як і перші наші космонавти, майбутній письменник починав своє трудове життя з ремісничого училища, звідки одних доля посилала на довколаземні орбіти, на зоряні траси, а інших тоді ж покликало небо інших випробувань — небо мистецької творчості.

Ось короткий — за автобіографічною довідкою — життєпис Григора Тютюнника: народився 5 грудня 1931 року в с. Шилівка, Зіньківського р-ну на Полтавщині, в селянській родині. Вчився в семирічній школі, закінчив Зіньківське ремісниче училище, здобув спеціальність слюсаря, працював на заводі, в колгоспі, на будівництві. З 1951 по 1955 р. служив у Радянській Армії. Після демобілізації працював у депо і вчився у вечірній школі. В 1962 р. закінчив Харківський університет...

Стислі, скупі рядки, але як багато вони вміщають! Яка за ними чується напруга життя людини, що, пробиваючись крізь труднощі й нестатки повоєнних розруйнованих літ, в ранніх випробах, в праці суворій формувала себе, свою душу, свою особистість. Ніщо, мабуть, не могло б так емоційно зріднити майбутнього письменника з трудовим середовищем, дати юнакові таке глибоке відчуття органічної єдності з рідним народом, як саме ті випроби, роки становлення, коли все помічалося гостро, бралося в душу надовго, коли для мовчкуватого, з колючим характером підлітка безмірно багато важили і кинутий кимось погляд, і засторога, і такий дорогий вияв турботи — отой принагідний вузлик передачі з дому від матері, і тепла рука деповсько-

го наставника на твоєму ще не зміцнілому плечі... Про життя повоєнних ремісничат, про цих маленьких трударів нашого народу писалось чимало, але в книжках Григора Тютюнника їм пощастило чи не найбільше,— здається, ніде їхні переживання не відтворені з таким душевним щемом, з таким психологічним проникненням. Годилось би, може, навіть сказати, що він оспівав своїх однолітків, ровесників по трудовому навчанню, однак вислів «оспівав» якось не кладеться до творчої манери цього письменника, адже звертається він до читача словом здебільшого стриманим, буденним, суворим, в карбованих епізодах його новел є щось від того чорного кутого металу, з яким авторові доводилось мати справу в житті не раз. Та ще іронія, часом гіркувата,— це теж невід'ємний елемент стилю письменника. Рядок мовби світлішає, коли в ньому раптом проблисне оцей аж ніби сором'язливий усміх людини, яка здатна помітити й те, що від інших приховано, здатна в комусь «найрядовішому з рядових» відчути порух людяного, вгадати в ближньому життя його внутрішнє, потребу душевної підтримки чи співчуття.

Найщиріші симпатії Григора Тютюнника віддані будівничим життя, отим самим людям праці, чиї думки письменник так досконало знав, бо, власне, він теж був одним із них. Зрання звідав ціну тяжкого карткового хліба і пекучість кимось завданої кривди, але так само зрання відкрив для себе він і ціну товариської дружби, уваги колективу, знав, що є в природі проміння того цілющого людського тепла, якого нічим не заміниш. Такими речами письменник умів дорожити. По дорозі було йому з тими, хто виступав проти ниць, злиденних духом, тим-то образ людини-трудівника, щедрого душею колективіста, вірного товариша у творах Тютюнника один із найколоритніших. Та й чи не самого автора впізнаємо в образі робітника Івана Срібного з однойменного оповідання, скромного звитяжця, який, щоб не порушувати друзям весілля, сам береться розвантажувати вагон з дошками і, не ждучи похвали чи відзнаки, більше з почуття совісті й честі звершує за кілька годин те, що, здавалось, було й не під силу одній людині.

Не зовнішня ефектність поведінки, не гучність вислову, а діло людини, її життя, її ставлення до матері, до товариша, до свого суспільного обов'язку — ось що в очах митця було визначальним для оцінки людини, її

справжності, життєвої надійності. Цей загалом лагідний, схильний до теплих ліричних кольорів письменник нерідко ставав нещадним, це теж відомо. Яким вогнем сарказму й презирства бурхало його слово, коли йшлося про антипода трудової людини, про котрого-небудь із тих, хто, знехтувавши моральні норми колективу, потоптавши і власну совість, і мудрість народного національного звичаю, принатурився жити пустодухим, наскрізь егоїстичним життям хапуги, рвача й нахлібника трудового соціалістичного суспільства! Григір Тютюнник розумів, що література, звеличуючи достойних, водночас має також розвінчувати негідних. Скажімо, ось такий досить поширений тип сучасного пустомолота, крикуна-галасливця, що іноді протягом років живе лише псевдодіяльністю, показною, нікому, крім нього самого, не потрібною метушнею...

У своїй творчості Григір Тютюнник обрав жанр традиційний для нашої літератури — оповідання, коротка повість. Цим вибором, мені здається, теж ствердила себе вдача письменника: він таки хотів бути «традиційним», взяв за правило працювати неквапливо, до краю вимогливо, не дозволяючи собі ніяких професійних полегкостей, як це деколи можна спостерегти нині, коли проза часом стає водянистим скорописом, коли й творчість, буває, уже перестає бути творчістю, отим заняттям справді високим, покликанням святим, яке вимагає всієї душі, явленої в цілковитій правдивості почуттів і чистоті помислів.

При читанні новел Григора Тютюнника, серед яких є справжні художні перлини, згадається не раз нам і Василь Стефаник, і Олександр Купрін, Архип Тесленко і Лесь Мартович... А ще про нього можна іноді почути: наш сьогочасний Косинка або наш український Шукшин. І в цьому, гадаю, теж буде певна слушність. Одначе сама творчість цього автора переконливо засвідчує також і те, що перед нами не повторювач пройденого, а письменник цілком своєрідний, як може бути своєрідним тільки справжній художник.

Увібравши в себе найкращі риси вітчизняної класики, реалізм Григора Тютюнника водночас є реалізмом сучасним, в ньому безпомильно вгадується світовідчування письменника нової соціалістичної доби, письменника-громадянина, для якого правдиве відтворення народного життя є водночас ідейною гуманістичною ві-

рою в перетворюючу силу мистецтва, в його будівничу місію. Правдивість зображуваних людських характерів, художня майстерність у відтворенні їхніх вчинків, емоцій — це те, чим найбільше приваблюють читача твори Григора Тютюнника, надаючи його слову цінності тривалої, неперехідної. Той, кого він зображує, правдивий кожним своїм жестом, психологічною деталлю, найкоротшою реплікою, поглядом, виразом обличчя. Діалоги Тютюнникових героїв вражають саме природністю, влучністю, бездоганною достовірністю. І внутрішнє життя їхнє викликає нашу довіру теж якраз цими незрівнянними для художника якостями — правдивістю й природністю розвитку думки, повною відповідністю почуття тій чи іншій життєвій ситуації. Живописець правди — так можна б визначити і творчі принципи письменника, і весь лад його душі, а відтак і його стиль, позначений справді яскравою індивідуальністю.

Художній живопис Григора Тютюнника виникав на грунті народного життя, звідси письменник черпав прикметні риси своїх героїв, сюжети й багатство мови. Він увесь із життя. Якось не уявляється мені Григір в ролі, скажімо, курортника або нудьгуючого туриста на перетоптаних маршрутах, зате як легко уява малює його десь у забої, в товаристві шахтарів, або десь на фермі серед жартливих полтавських дівчат чи в сільському клубі, де цей чубатий легінь нічим би й не виділявся споміж смаглявих хлопців-механізаторів, своїх земляків. Повертаючись після полтавського літа до Києва, був щораз збадьорений, привозив яке-небудь рідкісне, виловлене з живої народної мови слівце, почувалось, що чимось він наснажений, з гарними, видно, людьми були в нього зустрічі та розмови десь в дорозі чи біля рибальського вогнища на Ворсклі або на Пслі.

Він любив товариство, любив людей мужніх, веселих, і сам був таким, внутрішня мужність його, здавалось, не має меж, та, мабуть, він тільки сам знав, як легко його ранити, яка буває не захищена перед болем ця ніби нічому й не піддатна душа.

А ще він любив слово (це ж так видно з його оповідань!), любив його як голос рідної землі, як поклик материзни, як те, що заповідано тобі від глибини віків, адже кожна мова — це джерело творчої духовності, це той запас генетичної сили й краси, що його народ передає тобі, щоб ти був, щоб не став німим, безголосим.

Думаючи зараз про книги, що їх нам залишив Григір Тютюнник (а все це були книжки переважно оповідань), я ще раз переконуюсь в тому, як багато можна сказати про життя, про свій час навіть на кількох сторіночках, якщо все в них художньо доцільне, містке, значне, якщо явлений з-під пера рядок наснажений правдою, живою образністю, якщо мовлене слово дихає щирістю й силою почуття. Тоді й так звана «мала проза» стає прозою великою, і створені нею характери можуть ставати в ряд із образами романними.

Глибиною, значністю задуму й філігранною відточеністю форми — цим насамперед виділяється класичне оповідання і ці ж якості притаманні найкращим сучасним оповіданням багатонаціональної радянської літератури, в якій заслужено утвердилось ім'я Григора Тютюнника. У творах його пульсує гаряча кров сьогодення, тим-то вони здобувають щодалі ширшу популярність, виходять в перекладах на братні мови народів Радянського Союзу, охоче їх перекладають також і в країнах соціалістичної співдружності.

Григорові Тютюннику було властиве винятково серйозне ставлення до своєї праці. Він ніс в літературу лише те, що вважав для людей вкрай необхідним, те, що побачив у житті своїм зірким і проникливим поглядом. Це був письменник, чиїх нових оповідань ми завжди ждали, ми знаходили в його творах живі пристрасті, сучасні характери, самобутні, колоритні, що поставали справді як художні відкриття.

Пригадується остання зустріч з Григором Тютюнником. Пізнього зимового вечора зайшов він до мене дододому після щойно проведеної зустрічі з читачами. Був письменник незвично схвильований, збуджений, розповідав, як гарно зустрічали його слухачі — вчителі та студенти, признався, яке це дивовижне і вдячне почуття, коли настає мить єднання з аудиторією. Залишив мені своє читане на вечорі оповідання, воно звалось «Три зозулі з поклоном»...

Не кожному із тих, хто пише, вдається здобути визнання сучасників, залишити слід у серцях людей. Григір Тютюнник прийшов до читачів своїх чесно, надійно, надовго.

Прийшов, щоб не розлучатись.

1980, 15 листопада

ЧИТАЮЧИ БОРИСА ОЛІЙНИКА

Складається враження, що поетичному слову в наші дні стає дедалі важче здобувати собі прихильників. І навряд чи це означає, що душа сучасної людини емоційно озлидніла, переповнившись потоками інформації, приглухнувши під натиском різних найсуворіших чинників, часом далеких від мистецтва, від такої крихкої делікатної сфери, якою завжди була художня творчість людини.

Але тим більшою слід вважати перемогу творчого таланту, якщо йому вдається знайти шлях до сучасного читацтва, здобути народне визнання.

Таким сьогодні постає перед нами поет Борис Олійник, чиє ім'я, поряд з іменами Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Драча, Дмитра Павличка, Віталія Коротича, Миколи Вінграновського та ще багатьох їхніх ровесників, позначає творчі звершення того бурхливого, щедро обдарованого покоління, яке разом із старшими письменниками забезпечило українській літературі в сім'ї братніх літератур довготривале і нині цілком відчутне піднесення.

Творче зростання Бориса Олійника відбувалось досить стрімливо. Родом з країв полтавських — може сказати про себе поет і сказати з гордістю. Звідти він, де «чорнозем плодючий, наче жінка», де історія глибока ясними глибинами, де в людей «на золоті обжинки завжди напохваті зі сміху литий серп». Прийти в літературу від землі Котляревського й Гоголя, з країв, де, як і по всій Україні, у найвищій пошані «Кобзар», і народна пісня, і влучне веселе слово,— це мовби прийти з певним дипломом, що означає неабияку естетичну підготовленість і накладає на митця відповідні творчі й громадянські обов'язки.

Ставши поетом, Борис Олійник знову й знову віддає данину любові рідному краєві, з синівським схвильованим почуттям пише він про напівстепові ландшафти свого дитинства, де кожен видолинок чи пагорб чимось озветься в душі, де чуле серце відчує щось значне й поетичне в самій задумі просторів. Образ рідного краю здатен викликати до життя слово чисте й довірливе, в

тоні сповідальному поет складає вдячність людям, які, починаючи з Сивої Ластівки, з Матері, вчили його — щонайперше власним прикладом — таких, нічим у житті не замінних і всеосяжних понять, як совість, честь, людяність, вірність....

Маємо все! Ні купити його, ні продати.
З віку передане,—
передамо у віки.

Мотив синівської вірності, кревного обов'язку перед отчою землею, перед близькими людьми, зрештою, перед самим народом — один із найсильніших у творчості Бориса Олійника. Тут поет дивовижно розмаїтий, багатовимірний, щедрий у своєму невичерпному почутті. В особі автора поем «Доля», «Заклинання вогню», «Сиве сонце моє», в творцеві ряду книг, аж до найновішої під назвою «Міра», маємо співця пам'яті, патріотичної відданості, поета, вимогливого до себе й до навколишніх. Муза його буває великодушною, вона здатна терпимо-іронічно ставитись до тих чи інших людських слабкостей, не прощає ця муза лише відступництва, занедбання пам'яті, втрати людиною того заповітного духовного нерва, що має повсякчас остерігати її від здрібнення і самоспустошення. Поезія Олійникова щораз виявляє гостру незмиренність, коли доводиться виступати проти егоїзму, споживацтва, виявів «ентеерівського браконьєрства», від якого часом потребують захисту духовні цінності теперішні й предковічні.

З усіх моральних і естетичних чинників поет віддає перевагу першоджерелам народним, які для нього є безсумнівними у своїй чистоті й гуманістичній сутності. Пам'ять для нього — сила діюча, збудлива, наснажлива:

Освітила мені пам'ять Долю з долу до вершка.
Я на повен зріст, мов явір, в сивій пам'яті стою.

Навіть там, де поет торкається високих філософських матерій, він не перестає бути земним, не втрачає контактів із сьогоденням, і, що особливо важливо, він не дозволяє собі стати надміру патетичним, пишномовним. Щоразу в таких випадках йому, реалістові, приходить на підмогу інтонація гумору, самобутнього, іноді вишуканого, в дусі кращих народних традицій; інтонація гумористична чи навіть саркастична має в поета безліч відтінків.

Натрапиш на вірш, скажімо, «Чарівник» (присвячений М. Рильському), і він захопить тебе поетичною граційністю, мудрим теплим усміхом, адресованим дітям і дорослим. Та, звичайно ж, поет не обмежує себе тоном лише лагідним, усміхненим, нерідко слово його стає суворим, навіть трибунним:

Тоді гукну:
— Беріть планети з бою,
Ламайте світ дюралевим крилом,
А я лишуся на землі вербою,
З якої перше колесо пішло.

Такі строфи не можуть не проникати в серце, не можуть не схиляти на роздум про епоху, в якій нам судилося жити. Перед нами поезія, що не втомлюється уславляти достойних — ближніх і дальніх, які «йшли на кривду з праведним мечем, нерідко забуваючи кольчуги».

Поезія ця прагне осягнути долю народу в усій її складності, трагічності й величі перейдених доріг, вона бачить, як «далеко-далеко (те знають хіба що лелеки) розкидала доля киптарики і сіряки», і вона ж, наділена справжнім духом народності, здатна глибоко самоусвідомити себе:

Міцнюща моя кров. Жаркіша від огнива.
І, певне, недарма татарський людолов
Вогонь моїх дівчат висмоктував хапливо,
Щоб освіжить свою уже осінню кров.

Поезія глибокого дихання, вона чутлива до національної історії, і водночас ця поезія широко дивиться на світ, дивиться очима людини-інтернаціоналіста, уславлюючи братерство як найвищий дарунок долі:

По-братерськи ми ділилися з тобою
На довгій ниві жнив і лихоліть
Ковтком води, окопом і судьбою,—
І тільки корінь наш не поділить.

Активна громадянськість — прикметна риса поезій Бориса Олійника. Його слово — це слово митця стійких переконань, одного з тих, хто з гордістю усвідомлює свою приналежність до будівничих нового світу. Пристрасті й боріння епохи — вони і його особисті, і саме цим пояснюється, що поет часто буває гострий, полемічний. Коли йдеться про речі життєво важливі, він постає перед читачем у своїй ідейній всеозброєності; в пошуках істини його поезія не вдовольняється

поверхневим зрізом життя, вона прагне глибин, намагається тримати в полі зору багатющий духовний досвід народу. У творах Бориса Олійника відчуваємо органічно засвоєну фольклорну образність, а також високу науку класики, зокрема Шевченка, Тичини, Маяковського, відчутні в його поезії мистецькі шукання сучасних прогресивних поетів світу. Справедливо буде сказати, що в кращих творах цього автора нема полегшених прохідних строф, в них пульсує жива думка, слово поета ясномовне, з пругким інтелектуальним та емоційним наповненням.

Маючи нахил до філософських роздумів, поет охоче використовує народну притчу, мандрівний сюжет, мудру алегорію, від його творчого доторку давній згусток народної мислі набуває сучасного, індивідуально забарвленого звучання.

Багата палітра асоціацій, напружений розвиток образу, притаманна багатьом поезіям співучість, близька до фольклору музикальність — все це, бувши підпорядковане ідейній цілеспрямованості творів Бориса Олійника, разом надає їм неабиякої сили впливу на читача.

Доводилось не раз бути свідком виступів Бориса Олійника на літературних вечорах, в студентських аудиторіях, в робітничих клубах, чути його слово в шахтарському Палаці культури і перед полтавськими хліборобами, і не пригадується випадку, коли б твори, прочитані поетом, полишали людей байдужими. Цей негучний, часом аж стишений голос, виявляється, здатен глибоко проникати в людські серця; щирий поетичний роздум автора будь-де здатен контактуватись, внутрішній неспокій поета щораз передається читачам і слухачам, мовби запрошуючи їх до співпереживання, закликає спільно дошукуватись важливих істин життя.

Борисові Олійникові органічно чужа будь-яка поза, манірність. Крикливе «якання», самозамилування — не для цього поета. У ставленні до своєї особи він не буває надміру самовпевненим, натужно величальним, скорше в цих випадках він вдається до самоіронії, і це викликає незмінну симпатію читача.

Я прийду сюди аж ген із того досвітку
Хлопчаком у полинялому картузику,
І розтане сивий іней мого досвіду
У завулку, що гучить мені, як музика.

І це при тому, що поет не обходить найсерйозніших проблем сучасності, він сміливо підступає до них, для нього вся теперішня епоха — поле шукань, досліджень, мистецьких втручань. Свіжу оригінальну образність поет знаходить, вглядаючись, скажімо, з нагоди 1500-ліття Києва у сиву далеч слов'янських віків, словом незужитим, свіжим приверне він увагу читача і тоді, коли відтворюватиме враження доріг «від Білої хати до Білого дому», зацікавлять нас і його роздуми про цей космічний тривожний вік, про суперечності сучасної цивілізації, якій так часто бракує справжньої людяності й теплоти. Звертання до безсмертного образу Леніна, до світочів вітчизняної культури Шевченка, Сковороди, Пушкіна, Толстого для поета цілком органічні, вони виникають від його прагнення глибше осмислювати дійсність, пильніше вглядатись у шляхи розвитку людства. Думка поетова тяжіє до значних філософських категорій, збудником для якої може правити звичайнісіньке життєве спостереження, скажімо, в безлічі разів змальованій картині пташиного перельоту поет відчуває своє, суто індивідуальне:

Мовчить старий ватаг,
задивлений у себе.
Утома вікова спада з його плеча...
Та раптом — змах крила.
І на сувої неба
Повільно проступа
таємний знак ключа

Поет почуває себе впевнено в різних жанрах: він визнаний майстер поеми, хоча не меншу популярність серед читачів має також високохудожня лірика цього автора. В пошуках «пісенного вина» до творів Бориса Олійника охоче звертаються композитори, їх вабить задушевність його поезій, позначених багатою ритмомелодикою.

Кращі твори Бориса Олійника витримали суворий іспит часу, і вони, без сумніву, принесуть читачеві радість активного співпереживання. Перед нами поет мислячий, гострий, глибокий, чия творчість нині стає поряд із тими художніми цінностями, що їх подарували своєму народові найталановитіші співці Радянської України.

1985

НА НОВІ ВЕРХОГІР'Я [1]

Розвиток літературної критики на Україні в зв'язку з розвитком всієї літератури — це має обговорити наш пленум.

Який рівень сучасної критичної думки і які перспективи її зростання; як аналізується літературний процес, наскільки глибоко він осмислюється і як це позначається на самій художній творчості, на книгах сучасного красного письменства; від питань літературної теорії і неминуче, мабуть, заторкуваних при цьому проблем філософських, соціологічних, аж до того, як пишуться рецензії, що нового відкривають нам критичні дослідження, монографії, відгуки, анотації, наскільки ми збагачуємо читача ідейно, естетично, психологічно,— все це, напевне, буде в полі зору нашого пленуму. Речі серйозні. І хоч можливий діапазон розмови важко передбачити, сподіваємось, що буде вона значною, принциповою, пройде вдумливо й по-діловому.

В дискусії перед пленумом та ще й раніше не раз чути було заклопотаність критики, так би мовити, правовим її становищем. Хто вона? Інтерпретатор, переказувач, популяризатор художніх творів, зв'язківець між літературою й читачем чи щось більше? Яке її місце серед інших літературних жанрів? У затяжній дискусії на цю тему вчувається деяка штучність, бо хіба ж не ясно, що в ряду всіх літературних жанрів критика нічим не дискримінована, вона їм рівна і рідна сестра. Критик в нашім уявленні це — мислитель, ідейний боєць, озброєний правотою ленінського вчення, це той, чия думка, освіченість, далекоглядність, бездоганний смак естетичний можуть набувати — як свідчить історія — величезної ваги в літературі й суспільстві. Зрештою, будь-який з літературних жанрів користується тією мірою поваги, на яку він заслуговує, на яку він здобувся своєю суспільною і мистецькою цінністю, глибиною, талановитістю. І якщо ми кажемо, що крити-

---

[1] В основу статті покладено вступне слово на пленумі Спілки письменників України, присвяченому проблемам літературної критики.

ка — жанр не менш важливий в літературі, ніж будь-який інший, то, ясна річ, маємо на увазі і критику справжню, чесну, правдиву, таку, що думає сама і тебе кличе на роздум, критику, що здатна і вболівати, і полум'яніти, виважувати все на терезах істини і мужньо відстоювати свій погляд, свої ідейні принципи; йдеться тобто про критику в її класичному розумінні. І хай у цьому жанрі на першому місці інтелект, а не емоційність, сила логіки, наукової думки, але ця сила, ця поезія думання здатна впливати на читача не менш, ніж образ поеми, чи драми, чи роману.

Оцінюючи окремий твір або ж і літературу в цілому, ми маємо виходити з найкращих критеріїв, пам'ятаючи про дедалі зростаючу роль мистецької творчості в духовному житті радянського суспільства. Література наша вийшла із надр соціалістичної революції, розвивалась під знаком революційних ленінських ідей, і це визначило її характер — народний, бойовий, патріотичний. Молодість нашої літератури невіддільна від імені Леніна і його невмирущого вчення. Ленін, як свідчать сучасники, постійно цікавився, піклувався будуванням соціалістичної культури українського народу. Відомо, як ще до революції він послідовно обстоював права утискуваних царизмом національних культур, як гнівно таврував шовіністичну політику самодержавства, наприклад, під час заборони святкування Шевченківського ювілею, відомо, зокрема, із свідчень Петровського, скільки душі вкладав Володимир Ілліч, готуючи мужній виступ більшовиків з трибуни Державної думи на захист законних прав українського народу. Один із учасників делегації українських селян, що в 1921 році побували в Москві у Леніна, старий більшовик Дідук пише у своїх спогадах: «Ми говорили з Леніним українською мовою, один з наших товаришів попросив пробачення за те, що ми розмовляємо українською мовою, і спитав, чи розуміє нас товариш Ленін. Володимир Ілліч сказав, що він розуміє і любить українську мову. Він спитав, чи є в селах твори Шевченка, Франка, Коцюбинського».

Ці хвилюючі вияви ленінської уваги до української культури хай будуть у наших думках і сьогодні, на цьому пленумі, який відбувається в дні всенародних готувань до знаменної дати, до славного ленінського ювілею.

Радянська наша література пройшла вже понад півсторічний шлях свого розвитку. Вірна найкращим національним традиціям, в сім'ї братніх літератур вона розвивається нині як література щедро обдарованої соціалістичної нації, як література дужа, народна, пройнята духом утвердження, духом комуністичного гуманізму. В цьому її новизна, сила, її значення міжнародне.

На відміну від декотрих, хто схильний применшувати здобутки нашої літератури, а часом пробує навіть і чорнити її, ми переконані в неперехідній високій вартісності того, що дали письменники України за піввіку творчості своєму народові, всього того справді мистецьки свіжого, яскравого, самобутнього, чим українське письменство збагатило всю багатонаціональну радянську літературу.

Та, звичайно, мовиться це зовсім не для того, щоб внести в нашу роботу настрій самозаспокоєння. Постійне прагнення до вищого — об'єктивний закон мистецтва. Література, в тому числі й критика, має сьогодні жити з іще більшою творчою напругою, жити так, щоб читач ждав її слова, як свого часу він ждав нових поезій Тичини, романів Яновського, кожного нового фільму Довженка.

І ось тут роль літературної критики нічим не замінима; тільки з її допомогою література може піднестись на нові верхогір'я. Для цього й самій критиці треба поставити до себе вищі вимоги. Класики марксизму, зокрема Ленін, дали взірці глибокого розуміння мистецтва, взірці тонких спостережень, проникливого аналізу художніх творів. Отже, є в кого вчитися глибини мислення і проникливості. Був Франко, Леся Українка, був Луначарський, чиї критичні праці й сьогодні захоплюють нас розмахом та блиском думки, натхненною поетичністю викладу.

Почуття справедливості, напевне, допоможе нам на цьому пленумі сказати чимало доброго про наших товаришів, які з року в рік віддають себе нелегкій творчості літературної критики, ретельно досліджують, узагальнюють літературний процес. Хіба ж не позначилась їхня праця на тому, що наша література позбавилася останнім часом деяких істотних вад, які стримували її поступ. Керуючись принципами партійності, діалектичним розумінням природи мистецтва, наша поетична думка, скажімо, розвінчала горезвісну «теорію безкон-

фліктності», вияви хуторянської обмеженості, вона сприяла тому, що й читач став розбірливішим, естетичні смаки його підвищились, і, здається, він щодалі менше марнує час на безбарвне ремісницьке чтиво, як далеко не всіх сьогодні приваблює і карколомне пригодництво, чи натуж на пишність словесного барокко, чи модний «космічний» модерн, не кажучи вже про безкриле натуралістичне сіроописання. Література набуває реалістичної людинознавчої глибини — і в цьому є заслуга критики.

Не раз критика зверталась до письменників із вдумливим застережливим словом, підтримувала те нове, здорове, що несла, скажімо, в літературу наша обдарована творча молодь, прислужилася критика літературі й тим, що заохочувала серйозні творчі шукання, виступала проти заскорузлого догматичного неуцтва, дбаючи, щоб розпросторювалась і квітнула творчість, позначена істинним талантом. Бо якщо письменникові справді дано щось у розумінні іскри божої, тож просто не має він права пригасити її власною пасивністю, недбальством, отими самими лінощами думки й руки, котрі чомусь вважаються ледве що не привілеєм артистичної натури,— навпаки, митцеві більше б личило ту іскру берегти, розвогнювати її, щоб повернути як дар своєї душі рідному народові.

І все ж, віддаючи належне роботі критичного фронту, маємо подумати тут, чому нерідко чуємо невдоволеність станом критики — і то не тільки з боку письменників, а чуємо це з уст і широкого читацького загалу. Чи достатньо активна вона, наша критика? Чи не занадто багато сил з цього фронту пішло в історію літератури, в тихі гавані минувшини, дорогої нам, та все ж далекої від клопотів і проблем сьогоденності? Чи не почувається потреба охоплювати в дослідницьких працях літературу ширше, осяжніше? Нарешті, чи завжди критика належно кваліфікована, об'єктивна, переконлива? Чи великий прогрес несуть літературі, скажімо, майстри закритих рецензій, цього дивовижного жанру? Чи за хитромудрими словесами, за цитатними побудовами часом не ховається в критичній статті немічність і полохливість думки, обмеженість відірваного від життя схоласта-книгогриза, а подеколи і ще гірше — свідоме кон'юнктурництво, безпринципність, брак власного, зрілого й мужнього, переконання?

Українська літературна критика давно вже мусила б оголосити нещадну війну всьому сірому й нудному в нашій літературі, зокрема в прозі. Фальш, безбарвність, сухість, ще й досі чомусь вважаються декотрими критиками «меншим злом», і, може, саме тому часом ще й сьогодні така внутрішньо порожня, низькохудожня, але прикрита зовнішньою актуальністю проза знаходить собі місце на сторінках наших провідних журналів. Навряд чи ми повністю навіть уявляємо собі, яким гальмом для розвитку літератури обертається оця зроблена по схемах швидкісна белетристика, як дискредитує вона нашу літературу перед своїм і зарубіжним читачем, якої шкоди завдає благородній справі, що їй саме й покликана служити радянська література — справі комуністичного виховання трудящих.

Хіба можна вважати нормальним, коли критика ще й досі нерідко схвально оцінює той чи інший твір за одну лише тему, за добрий намір, за зовнішню поверхову злободенність? Дарма, що життя наше виступає в такому творі до невпізнання збідненим і знекровленим, дарма, що замість живих людей діють якісь манекени, а людські почуття розмірені циркулем та лінійкою,— однак, з погляду важливості теми все тут ніби правильно, все нібито на місці, і загалом твір оцінюється як «явище позитивне».

Літературно-критична, як і всяка творча праця, вимагає суворості до себе, духовної самодисципліни, повсякчас вимагає вивіряння роботи ідейним дороговказом, світлом майбутнього. Труднощі, звісно, виникають, і їх декому хочеться обминути, спокуса легкого шляху в мистецтві декого таки вабить, і ось тут — в зіткненні з нею — з тією спокусою саме й вивіряється сила справжнього таланту, його зрілість і внутрішня міць. Мета художника — це завжди висока мета. І якщо ти допустивсь поверховості, упередженості чи — ще гірше — десь покривив душею, пожертвував істиною, тоді не шукай винуватих, не нарікай на когось, що тебе, мовляв, спонукали, що так, мовляв, редактор вимагав,— зверни свої докори передовсім до самого себе, запитай власне художницьке сумління: чи воно вимагало цього?

Треба б нашій критиці частіше й грунтовніше звертатися до загальносоюзного літературного процесу, адже ширший обсяг досліджень здатен викликати до життя

і значнішу, вагомішу думку. В травні цього року митці та письменники України будуть гостями Російської Федерації. У себе на Україні ми прийматимем письменників Грузії. В нас почав видаватись альманах «Сузір'я», присвячений творам братніх літератур. Все це добре. Але в інтересах успішнішого розвитку нашої літератури нам потрібен досвід братніх літератур у всій його багатоманітності, розгалуженості, в усіх творчих подробицях шукань і знахідок. Не скажемо, що наша критика зовсім не цікавиться цим, але тут можна зробити значно більше. Варто б нашій критиці пильніше вдивлятися і в ті процеси, що відбуваються в літературі світовій, зокрема в її прогресивних течіях, адже наша література духом своїм наскрізь інтернаціональна, вона завжди була чулою до невпокійливої художньої думки інших народів. Очевидно, наша літературна критика надалі буде ще пристраснішою, ще гострішою у виступах проти войовничої ворожої ідеології сучасного імперіалізму, у відповідях різним отим мюнхенським «експертам», які, бувши відкинуті геть гнівом і презирством народним, все ще пробують з відстані, крізь темні окуляри соціальної ненависті оцінювати наш літературний процес, претендують на роль «знавців», тлумачів (скоріше — кривотлумачів) нашого життя й нашої літератури.

Багато що залежить від рівня науковості та громадянської активності літературної критики, від її творчої напруги, і зрозумілим є наше спільне бажання віднайти у літературно-критичних працях багатство, яке б збагачувало й тебе, частіше вловлювати в них подих живої, свіжої, глибокої і, сказати б, красивої думки-мислі. Правдивістю, доброзичливістю, надійною аргументованістю здобуватиме вона повагу письменника й читача.

У літературі, як і в усякому іншому ділі, позолота нещирої хвали, так само як і пір'я фальшивих ярликів, швидко облітає, лишається тільки те, що становить реальну цінність. Покликання літератури не в тому, щоб плодити штампи і мислити штампами. Література стратила б себе, якби відмовилась від отих самих творчих мук, від сміливих шукань, від свого громадянського обов'язку, якби не вірила хоча б у щонайменшу можливість прогресу людини, в можливість ростити душу людську. Досягати того, щоб світ відкривався своєю до-

цільністю, щоб навіть звичайне ставало незвичайним — у цьому, може, одна з найвищих достойностей літератури, тайна її чародійства.

Наша література спроможна творити значне, довговічне, вона спроможна розібратися в мудрості народного життя і складнощах формування нового суспільства. Під силу їй також дійти й розуміння всезагальних процесів, що проймають сьогочасне людство, тих могутніх інтернаціональних процесів, від яких стугонить наелектризоване небо планети. Наша література знає свій шлях, шлях цей з партією, з народом, зусилля й натхнення нашої літератури будуть віддані утвердженню тих заповітних комуністичних ідеалів, що світили найкращим умам людства.

1970

МІСІЯ ХУДОЖНИКА [1]

Молодість — найпоетичніша пора життя і найбільш скороминуща. Емоційні бурі несе вам ця пора, дарує чистоту любові, соколину зіркість, розкіш найсміливіших асоціацій. Ваблять вас далечі. Складнощі шляху ще вас не лякають, ви несете в собі дух переможців, і маршальські жезли впевнено подзенькують у ваших цупких мандрівницьких рюкзаках.

Всі переваги молодості ви маєте реалізувати творчо. І патріотична схвильованість, і високість та чистота помислів, довірлива відкритість молодої душі — все має перейти навіть у перші книжки, у творчі дебюти наших, юнацького віку, поетів, повістярів, новелістів, драматургів та літературних критиків, дослідників красного письменства.

В мистецтві, як і загалом у природі, діє закон, що його можна б назвати законом пульсації, він універсальний, він і найпростіший, адже до пульсування матерії, до циклічності життя, можливо, зводиться все. Пульсує сонце, пульсують галактики, і ніби в унісон їм пульсує крихітне серце солов'я, найменшого брата всіх поетів. Світ перебуває в динаміці, все найбільш людське в людині виявляє себе через творчість, вслухаючись у могутні трудові ритми народного життя, в єдності з ними сьогодні почуваємо також і наповненість пульсу нашої літератури. Після відпливів знову йдуть припливи, молоді, обнадійливі. Нині ми є свідками якраз того відрадного явища, коли море народне досить щедро вибурхнуло нам свіжі лави талантів — і в поезії, традиційно сильному жанрі, а ще, може, більше в художній прозі,— ви, очевидно, все це помітили. Як і багатьох із старшого покоління письменників, мене по-справжньому радує ця хвиля сьогочасних наших повістярів та новелістів, що несуть свої творчі ужинки з карпатських полонин, із нашого індустріального Подніпров'я, з полтавського краю і з степів чорноморських, несуть зі всіх областей республіки, і радує це особливо тому, що

[1] Слово на відкритті Республіканської наради молодих письменників 1983 року.

йдеться про флагманський, провідний жанр літератури,— прошу поетів не ображатися, надто ж згадавши, що і з поетичного цеху нерідко виходять потім першокласні романісти.

Молодість здатна захоплюватись. Цілком можливо, що дехто і з вас опиниться під заворожливим впливом якихось мистецьких взірців, тих чи інших стильових течій чи індивідуальних творчих манер, і нічого страшного, якщо котрийсь із вас переживе смугу таких захоплень, важливо тільки, щоб все це не заступило молодим письменникам головного, власне, найголовнішого: усвідомлення того, що ви покликані працювати для свого народу як його сини й дочки, що вам належить продовжувати в літературі Шевченка й Франка, Лесю Українку та Ольгу Кобилянську, і Коцюбинського, і Стефаника, і що будете ви своєю творчістю відстоювати честь, помножувати здобутки нашої великої соціалістичної багатонаціональної літератури, яка так багато важить сьогодні в духовному житті народів, у сучасному художньому розвитку людства.

Творчість має кожним художником розумітись як місія, як покликання, як постійна участь у боротьбі за утвердження найвищих гуманістичних ідеалів — так завжди було і так, певне, завжди буде, доки існує мистецтво.

Активна громадянськість була прикметною рисою нашої класичної літератури, толстовське благородне «не могу молчать» упродовж літ було мовби творчим девізом і російської, і української художньої інтелігенції. А вже в наші часи хіба ж не з громадянської пристрасті народжувались кінопоеми Довженка, хіба не виквітом чуття громадянського ставали такі художні шедеври, як тичинівське «Я єсть народ», чи «Слово про рідну матір» Максима Рильського, чи палахкотлива темпераментна лірика наших поетів-фронтовиків. З обивателя, з того, хто волів би відсиджуватись по кутках, не виходило путящого письменника і в минулому, а що вже казати про наш гострий, драматично напружений час.

Митцем людина, очевидно, стає тоді, коли відчує непереборну внутрішню потребу вболівати, діяти, жити саме тим, чим живе твій народ, чим сьогодні живуть інші народи землі. Ти повен чуття повноправності, але також і чуття відповідальності за всіх і за все — це

неминуче має читач відчути уже навіть із перших твоїх публікацій. Довіра народу до письменницького слова — для всіх нас висока честь, і цим маємо повсякчас дорожити. Достойне звеличуємо, ганебне розвінчуємо! Якщо справжній народний герой постає у слові краси, викликаючи захват читацький, то маємо ж знайти слово гніву й презирства для типів антигромадських, під вогнем викриття має опинитись споживач, хамлюга, кар'єрист, демагог і пройдисвіт, той, кому, до речі, так часто дістається від наших талановитих сатириків.

Звичайно, тон в літературі задає місткий, довговічний позитивний герой. Письменник, як на мій погляд, здебільшого й починається із здатності через свого героя осягнути самий дух епохи, із уміння відтворити сутність її через живі, наповнені, типізовані характери сучасників. Здорова народна традиція, досвід попередників, що його маєш розвинути, а то й перевершити, це теж органічно входить в наше повсякденне творче життя.

Молодечий запал, щоправда, іноді не від того, щоб, всупереч традиції, приголомшити нас своєю надоригінальністю. Якщо це справжнє, зросле на народному грунті художнє новаторство, то хто буде проти цього заперечувати? Пробуй, дерзай, але не самозасліплюйся, не перетворюйся в літературного фігляра. Мистецтво знало смуги деструкцій, а чи багато вони дали? Шлях розвитку в мистецтві буде куди природнішим, якщо він, пролягаючи в гущавінь життя, ітиме як продовження і вдосконалення того, що було,— практика показує, що саме тут найчастіше художника ждуть відкриття. Згадаймо новатора з новаторів молодого Тичину, чия вже й рання юнацька творчість позначена не пафосом руйнування, а закоханістю в народну пісню, в історичний козацький епос, натхнення молодого поета, його невситенний індивідуальний пошук єднались із незмінно шанобливим ставленням до всього того, що дісталось поетові від Шевченка, від Лесі і навіть від давнього, здавалось би, архаїчного Григорія Сковороди.

Semper tiro, завжди учень — це, очевидно, має стати для кожного з нас правилом творчого життя.

Для художника глибоких ідейних переконань, для того, хто усвідомлює свій синівський обов'язок перед народом, мені здається, ніякі віяння та моди не страшні, адже вони вражають здебільшого людей поверхо-

вих. Зараз, скажімо, чимало розмов про нахил декотрих наших авторів до різних літературних химерностей, і, мабуть, цього теж лякатись немає підстав, якщо йдеться, звичайно, не про штукарство, не про сліпе наслідування латиноамериканської прози, яка виростає на своєму грунті і для якої національна її поетика є річчю цілком природною. Художня умовність, фольклорна фантастика виправдає себе там, де йдеться справді про творчі шукання, шукання ще виразніших, ще яскравіших засобів відтворення дійсності. Та при всьому тому, очевидно, маємо пам'ятати, що найвищих вершин вітчизняна й світова література досягла-таки на шляхах реалізму, і що ми з вами теж насамперед реалісти, хоча й усвідомлюємо, що реалізму незрушного нема, що мистецтво реалізму, зокрема соціалістичного, постійно розвивається, оновлюється, черпаючи все далі й далі розмаїту образність із океану життя, вдаючись при потребі й до елементів фантастики чи гротеску, звертаючись також до фольклорних, міфологічних та багатьох інших джерел.

Хотілось би наголосити на значенні мови. Адже для письменників, та й не лише для письменників, мова — це не просто засіб спілкування між людьми, мова для нас щось значно більше. Мова — це всі глибини духовного життя народу, його історична пам'ять, найдорожче надбання віків, мова це ж іще й музика, мелодика, барви народу, його сучасна постійно діюча художня й інтелектуальна, мислительна діяльність. Коли я чую навесні по радіо із уст хлібороба, що «пора сіяти, бо земля дозріла», в мене цей вислів викликає захват своєю влучністю й поетичною місткістю.

«І яструби за обрії углибали...» Це Мисик, Мисик-словотворець... Якого поета ми втратили! Один із тих, кому справжню ціну читацтво складає, мабуть, уже тоді, коли хвали авторові не почути.

А ще про читабельність наших творів. Адже ясно: треба шукати контактів з найширшими колами читачів. Пишемо ж не для журнального рецензента, пишемо для мільйонів. І якщо в книгарні припадають пилом книжки, серед яких навіть і написані талановитою рукою,— це нас має насторожити. Чому? Які причини? Менше всього, мабуть, винуватцем тут буде читач, бо чому він має ганятися за книжкою, в якій автор заводить нас у баговиння зужитого матеріалу, дрібненьких

почуттів, якщо з багатющої гами життєвих кольорів автор вживає лише один — сірий... Мабуть, привабити читача зможе скоріше та книжка, де він знайде глибину й життєвість проблем, де автор створить повнокровні народні характери, передасть в усіх тонкощах їхню психологію, думки й почуття сучасної людини, зокрема молодої. І понад усе має бути бездоганна правдивість твору, продиктована самою совістю художника. Найбуйніші асоціації, найвільніша образність буде доречною, якщо в основі тих чи інших поетичних трансформацій читач відчуває правду життя, бо, мабуть, таки ж найбільше шукає він у творі достовірності, того, що хвилює його душу, збуджує й активізує думку, одне слово, читачеві, мабуть, найпотрібнішим буде самий дух життя, не вигадка, а чорний хліб правди. Як стати читабельним — це кожен має вирішувати по-своєму. Для того, щоб тебе читали, мабуть, передовсім мусиш мати душу люблячу, відкриту, яка здатна захоплюватись, гордитися, вболівати — вболівати глибоко й щиро. Ну і, звичайно, маємо не забувати і про саму форму, про всебічну досконалість твору, яскравіть його характерів, мовне багатство та композиційну стрункість. Джойс нібито вважав безфабульність художньою нормою, сподівався знайти в безфабульності навіть якийсь новий тип естетики, але скорше всього це було хибне уявлення. Адже в мистецтві є речі недоторканні, обов'язкові, вічні, як і сам закон гармонії чи золотих пропорцій... Античні це знали, хоч у сміливості шукань, у високому артистизмі й розкутості їхнім художникам не відмовиш.

Взаємини молодших літераторів зі старшими — складна й делікатна справа. І якщо від старших вимагається насамперед уважливість, такт, доброзичливість, то хіба ж не цього самого слід би навзаєм ждати й від молодих? Надто ж пам'ятаючи, що й сьогоднішній молодий з часом посивіє, крила поволі згортатиме і почує довкола себе юний гомін зовсім іншої творчої зміни. Якнайповніше взаєморозуміння, чуття колективізму, усвідомлення спільності звершуваної праці має всіх нас єднати. Очерствіння, втрата чуття чийогось болю нікого не красить, а тим паче письменника старшого чи молодого. Тож виховуймо, друзі, в душах своїх відразу до жорстокості, виховуймо в собі великодушність, якщо від роду нема, культивуймо її свідо-

мо, а все негідне, за мудрою порадою Чехова, маємо вичавлювати з себе по краплі.

Творчість наших молодих загалом позначена зрілістю, ширшає діапазон мистецьких зацікавлень, в молодій прозі, скажімо, поряд із знавцями села з'явилися й талановиті урбаністи, радує також і те, що творча молодь не квапиться піддаватись спокусам ранньої професіоналізації, дорожить своєю безпосередньою причетністю до трудових колективів.

Товариші, навряд чи є потреба сьогодні з першого слова тут когось виділяти — життя потім саме вам роздаватиме лаври, кому скільки належиться. Хочу лише зауважити, що кожного з вас, власне, уже виділено тим, що ви тут, що вас покликано, запрошено, тобто визнано вашу літературну неординарність.

Ви перебуваєте в залі, де свого часу бували Тичина і Рильський, Яновський і Сосюра, Остап Вишня і Корнійчук, Малишко і Первомайський, це вони та інші наші майстри створили велику славу українській літературі серед народів нашої країни й далеко за її межами. Чим цього досягли? Ідейна комуністична переконаність, любов до отчої землі, бойовий гуманізм творчості — це, мабуть, найважливіші чинники, що забезпечили успіхи літератури української соціалістичної нації, допомогли їй в сім'ї братерській стати літературою сильною, багатющою, поважною серед народів. Хай те, що звершували майстри, стане прикладом повчальним і наснажливим.

Ми прагнемо дружби і єдності з письменниками всіх країн, шукаємо щодалі ширших міжнародних контактів, однак це зовсім не означає, що ради цього ми перед кимось будемо поступатись своїми ідейними принципами, духовними цінностями нашого народу,— життя таке, що будь-де, в кожній ситуації і старшому, й молодому письменникові доводиться пам'ятати, хто є хто, і що другом моєї творчості може бути лише друг мого народу, друг моєї радянської Соціалістичної Вітчизни.

Колись років за два до війни випало мені теж бути учасником наради, навіть чи не першої,— звалась вона гучно: Нарада молодих письменників України. З різних міст і сіл республіки приїхали тоді сюди, до Києва, молоді чубаті хлопці, сповнені сміливих творчих задумів, мене було покликано з Харкова, з університету,

і всього було нас, учасників наради, кільканадцятеро, а зосталось донині... двоє чи троє. Бо була війна. Бо ніхто й ніколи не заоблікує, скільки обдарованих чи й геніальних людей зосталося на полях битв в самітних окопах чи в братських могилах.

Ви вступаєте в літературу під зорею миру. Тож хай це сповнить і вас, і всіх нас вдячністю до тих, хто виборов нам ці мирні десятиліття, хай душа кожного з нас повниться бажанням натхненно трудитися в ім'я дружби людей, в ім'я миру для всіх народів планети.

1983

ПИСЬМЕННИЦЬКІ РОЗДУМИ

(ЯК ПИСАЛИСЯ «ПРАПОРОНОСЦІ»)

Війна була позаду.

У дні золотої осені повертались ми з Балатон-фюреда додому. Багряно й сонячно було в день нашої відправки, а коли, подолавши гори, доли й прикордонні чистилища, ешелон влетів на Україну, стояли вже міцні грудневі холоди.

Пекучий крижаний вітер вривався у вагони, вугілля не вистачало, і демобілізований люд — ніби до всього звиклий — відчайдушно замерзав. Особливо ж діставалося вночі тим з нас, кому випадало місце біля самісіньких стін вагона, де у всі щілини задувало і дошки іскрилися морозом.

Моє місце також було біля вагонної стіни. Безконечно довгі гуркотливі ночі. Скоцюрбившись під шинеллю, лежиш, думаєш-думаєш про пережите за ці суворі роки.

...Війна застала мене в бібліотеці. Обіклавшись стосами книг і конспектів, я готувався того дня до чергового іспиту.

Для харківського студентства міська публічна бібліотека імені В. Г. Короленка була улюбленим місцем занять.

Усе тут заохочувало до праці. Величезні книжкові фонди, що складали мільйони томів, завжди були відкриті перед жадібною до знань молоддю. Багато хто з нас, студентів університету, вважали короленківську бібліотеку своєю рідною домівкою, просиджували в ній з ранку до ночі.

І досі стоїть у пам'яті бліде, схвильоване обличчя дівчини-студентки, котра, вбігши у величезний читальний зал і незвично, ще боячись порушити пануючу в ньому урочисту робочу тишу, півголосом вимовила тяжке, приголомшливе слово:

— Війна...

Шурхіт пройшов рядами, загриміли з кінця в кінець стільці. Кинувши розкриті книги, вірячи і все ще не вірячи почутому, ми швидко спустилися вниз, вибігли на міський, заповнений людом майдан.

Було дванадцять опівдні. По радіо ми почули, що це правда: випробування почалося.

Десь на Заході вже палахкотіли оповиті полум'ям наші прикордонні застави; стримуючи натиск фашистських полчищ, стікали кров'ю бійці. Руйнуючи все на своєму шляху, війна загрожувала найдорожчому в житті кожного з нас — Вітчизні.

Одним ударом були зломлені, зім'яті всі наші студентські, по-юнацькому світлі плани й надії. Невимовно тяжко було на душі. Мороком окутувалося майбутнє.

За кілька днів ми були в райкомі комсомолу. Тут зібралися сотні таких, як і ми, студентів, котрі прагнули якомога швидше дістатися фронту.

Після двотижневого навчання в таборах під Харковом наш студентський батальйон направили за Дніпро, в район Білої Церкви, де в цей час точилися жорстокі бої...

Про війну в нас було спрощене, далеке від реальності уявлення. І тільки опинившись в окопах, пліч-о-пліч з людьми, котрі з безперервними боями пройшли путь від самого кордону, ми почали розуміти, що самої тільки нашої готовності загинути — замало, що «душі високі поривання» мають поєднуватися з буденним солдатським умінням воювати, терпляче переносити неймовірні труднощі і втрати.

Окопи стали для нас другим університетом. Разом з нами тут були Толстой і Горький, Роллан і Барбюс. Великі світочі гуманізму, вони вчили нас поважати людину, вірити в неї, захоплюватися її духовною могутністю, інтелектом, талантом. Безсонними окопними ночами багато думалось про наше життя, про історичні шляхи народу. Був час, коли оскаженілі монгольські орди витоптували нашу землю, по-звірячому винищували корінне населення, спалювали прекрасні храми й бібліотеки, з люттю дикунів знищували високу культуру Київської Русі.

Але то було давно, то було нашестя темних і диких кочівників, що вважали розбій своїм буденним ремеслом, і котрі ще не мали поняття про цінності людської культури й цивілізації. Тепер же, у XX сторіччі, на нас сунули полчища, вивержені капіталістичною Європою, країною, що дала світові Гете й Бетховена...

Але тортури й жорстокість, яким піддавали наших співвітчизників кати з університетською освітою, були, мабуть, витонченішими, ніж у часи середньовіччя.

Брудний смердючий вибух фашистського варварства, що затуманив Європу й обрушився всією своєю масою на нашу країну, здавалося б, міг розхитати нашу світлу віру в людину і змусити нас, хто палко вірив у прогрес, хто вихований у радянському, справді гуманістичному дусі, усумниться в тому, що ми чули з кафедр.

На щастя, цього не сталося. Більше того, саме тут, в окопному університеті, виразно бачачи темні сили мороку, що навалювалися на нас, ми ще глибше осягали красу світу; героїзм народу, що піднявся на боротьбу із загарбниками, його мужність, дух непокірливості й волелюбності ще більше зміцнювали нашу віру у високе покликання людини.

В суворій дійсності війни ми не розчарувались у своїх ідеалах, не розгубили того, чим збагатили нас великі гуманісти минулого. Вони, творці й захисники людської культури, продовжували залишатися для нас взірцями, але поруч з ними, і в одному ряду з ними, тепер на гребінь історії піднявся їхній законний спадкоємець — проста радянська людина, одягнута в солдатську форму. Вкинута у вир війни, самовіддано захищаючи свою Соціалістичну Вітчизну, вона — від природи трудівник і творець — не переставала відчувати огиду й зненависть до руйнівної війни і її фашистських призвідців. Коли думаєш про це сьогодні, ще ясніше усвідомлюєш, чому радянській людині такий ненависний сучасний мілітаризм, ще виразніше бачиш природну закономірність у тому, що саме радянські люди, котрі так багато зазнали горя, виступають нині в авангарді сил, які послідовно борються проти ядерної загрози людству.

На фронті я проходив курс справжньої науки життя, бачив людину за таких обставин, де вона розкривається до кінця. Саме тоді, в ті похмурі задимлені дні й освітлені пожежами ночі, нам по-справжньому відкривалася велич нашого народу.

Про це я хотів писати.

* * *

...Гуркоче й гуркоче ешелон, мчить серед нічних просторів. У мене в узголів'ї польова сумка, в ній побіжні фронтові записи, чужоземні географічні карти, десь поспіхом вирвані з підручника: на них

помічено путь нашого гвардійського полку. І ще — чернетки поезій.

Перебуваючи в польових умовах, я, сержант гвардійського підрозділу, не мав можливості займатися літературною працею, писати роман чи повість. Але почуття, думки, враження, що переповнювали мене, вимагали якоїсь віддушини, і таку віддушину я знайшов у поезіях. Їх можна було складати в сідлі і в землянці, на марші і в напружені хвилини перед боєм, одне слово, вони народжувалися в умовах, де не було ні столу, ні паперу, ні чорнила.

Стати поетом я не збирався, і віршовані, що легко запам'ятовуються, строфи були для мене тільки зручною формою, в котру я міг вмістити згустки своїх фронтових вражень, стиснуті «конспекти почуттів». Ці віршовані записи я вважав переважно лише за поетичні чернетки для майбутніх творів. Про що вони, ці поезії? Про атаки. Про плацдарми. Про солдатську дружбу. Про танкіста, котрий лежить біля свого танка, намертво стиснувши обвуглені кулаки. Щось ліричне про дівчину-словачку, яку раптово зустрів і яка глибоко вразила тебе. Вірші про квітучі вишні України, про румунські гори, про Мате Залку, чий образ не раз являвся тобі серед угорських рівнин. Нарешті, найсвіжіші — про прощання з гвардійським прапором перед від'їздом на Батьківщину. Все це лише поетичний пунктир походу.

Ну, а далі?

Повинна бути написана книга про великий визвольний похід. Про похід, який навіть тобі, його учаснику, здається тепер легендарним. Твій обов'язок розповісти про товаришів — живих і мертвих. Адже ти не раз давав собі слово: «Якщо тільки залишуся живим...»

Невдовзі після форсування Тиси загинув на угорській землі мій близький друг, хоробрий офіцер, улюбленець нашої мінометної роти. Я дуже тяжко переживав втрату друга. Була війна, смерть чатувала в повітрі, і все-таки цією втратою я був уражений, я не міг з нею примиритися. «Якщо тільки залишуся живим, я напишу про тебе!» — думав я, пригнічений горем і відчаєм.

І ще пам'ятаю: Рудні гори, ніч, завірюха і якийсь напівзруйнований чабанський сарай, де знайшов притулок після бою наш зморений, знесилений, дуже поріділий у боях батальйон. Тільки ця хуртовинна ніч надала

нам перепочинок. Обставини склались так, що ніхто не знав, чи буде взагалі існувати завтра наш батальйон. Пізно вночі прибули товариші з дивізії, один з них приніс мені новину, котра, здавалося б, мала мене порадувати:

— Є згода політвідділу забрати тебе на роботу до нас, у дивізійну газету... Отже, збирайся.

При спокійнішій обстановці я, певно, пішов би в газету — в нашу дивізіонку,— там працювали славні хлопці. Але піти тепер...

Я подивився на своїх товаришів, заросліх, змучених. «Невже ти підеш?» — запитували їхні очі, налиті смутком втоми, смутком невідомості перед завтрашнім днем. До болю близькі й дорогі були мені ці люди. «Це брати твої. Вони тобі найрідніші за всіх. Тому, що в тебе з ними була одна доля, ти ділив з ними все, що випадає солдатові...»

Я залишився з ними. І знову поклявся: «Якщо лишуся живим, розповім про вас».

І ось тепер, після війни, здається, настала можливість виконати свою солдатську клятву — написати книгу про них, про трударів фронту, про людей великого подвигу.

Чи готовий я до цього?

Певний літературний досвід у мене був. Ще до війни я писав оповідання, деякі з них були надруковані, але з усього написаного — тепер я це ясно бачив — тільки окремі речі були чогось варті, скажімо, повість про весну 1933 року (в зредагованому вигляді вона була навіть опублікована в 1941 році) чи моя курсова робота про стилістику Михайла Коцюбинського. Було ще дослідження про поему Івана Франка «Мойсей», над яким я працював до самого початку війни. Усі ці рукописи разом із чернетками майбутнього роману про українського «мандрівного філософа» Григорія Сковороду були здані перед відправкою на фронт на збереження в комендатуру нашого студентського гуртожитку... Де все це тепер? Добре, коли твоїми писаннями хоча б піч розпалив хтось із багатостраждальних харків'ян у холодні окупаційні зими...

Зрештою, все це було далеко, шкодувати особливо не доводилось.

І життя, і роботу треба було починати спочатку. Тепер я відчував себе готовим до самостійної праці.

Школу життя, котру я пройшов за ці роки, не могло б замінити ніяке літературне навчання. Так, книги дали мені багато, та ще більше дало мені життя, його тяжкий досвід. Окопний народ, людські страждання, гіркота втрат і хміль перемоги — все ще й тепер було з тобою, хвилювало душу. Я бачив Вітчизну в пору найтрудніших її випробувань, бачив країни, які ми визволяли од фашизму. За ці роки земля відкривалася моїм очам на великих просторах — від сибірського тайгового міста, де я лежав зимою 1942 року в госпіталі після поранення, до придунайських рівнин, до весняної золотої Праги, де ми закінчили війну. Війна скінчилася, але в душі вона ще вирувала.

Харків зустрів обгорілими коробками будівель, руїнами, пустирями, болем ожилих спогадів, що ятрили серце.

Рідне, суворе, багатостраждальне місто. Колись, підлітком, я приїхав сюди з глибинного сільського району вчитися в технікумі журналістики. Жили ми в славнозвісному студентському містечку «Гігант», а перед тим на Чайківці, чоловік по дванадцять у кімнаті, жили цілим інтернаціоналом — у технікумі, що готував кадри молодих журналістів, були групи українські, російські, єврейська, польська, німецька... Потім робота в газеті, нарешті, університет.

Коли в 1938 році я переступив поріг університету, у всьому місті, гадаю, не було людини, щасливішої за мене. Здійснилася заповітна мрія: з радісним завмиранням серця ступив я в цей сонячний храм науки, де, здавалося, ще витає дух славетного Потебні, академіка Багалія, де ось-ось, здавалося, зійде на кафедру зі своєю вольтеріанською усмішкою Олександр Іванович Білецький, щоб вразити нас блиском своїх імпровізацій...

Я не помилився у своїх сподіваннях. Університет на цілих три роки став рідною домівкою, обдарував щастям дружби, в його аудиторіях, у тиші бібліотек пізнавали ми і радість прилучення до скарбниці людських знань, і захват від праці. І ось тепер, після того, як над світом відгриміла найбільша з битв, мені судилося знову повернутися до Харкова, до своєї альма матер. Та, дивна річ, університет тепер був якийсь інший, йому чогось бракувало. Можливо, я помилявся. Може, це тому, що навколо вирувало вже «племя младое, незнакомое». У канцелярії дівчина-архіваріус з трудом

розшукала якісь сліди мого студентського минулого.

Щоправда, зустрілися й друзі — як мало їх повернулося після війни! — всього кілька ветеранів-однокурсників, серед них і Гриць Тютюнник, наш факультетський поет, у майбутньому автор чудового роману «Вир»... До пізньої ночі сиділи ми тісним кільцем навколо свого братського столу, довірливо сповідаючись один одному про пережите, згадуючи пройдені тернисті дороги. Читали вірші, ділилися планами, разом обдумували свою майбутню роботу, творчість, життя.

Передусім, звісно, література. Якою вона має бути, про що вона мусить повідати читачеві? Ми не були настроєні нігілістично щодо тих, хто вже до нас трудився в літературі,— адже на кращих творах радянських письменників старшого покоління ми самі виховувалися. Було б протиприродно їм себе протиставляти. Молодий запал не заважав нам бачити, якою складною і самовідданою була праця письменника за тогочасних, багато в чому ненормальних умов. І все ж було відчуття, що ми, вчорашні фронтовики, покликані сказати про події своє, якесь нове слово.

У той час, здається, всі, хто писав, брався зображувати війну, тож і не дивно, що поруч із творами правдивими, справді художніми, з'являлось чимало книг, де, замість справжньої війни, читачеві підносилася війна вигадана, легка, бутафорна. Це обурювало. Здавалось блюзнірством, коли холодною рукою ремісника писали про величезне народне лихо, про те, як люди вмирали на полі бою. Якщо вже братися за перо, то тільки для того, щоб прорватися до правди, до зображення війни справжньої, реальної, з її стражданнями, кров'ю і потом, з її тяжкою солдатською героїкою.

Нас вабила передусім героїка, епічний розмах боротьби народу проти завойовників, високий злет людського духу. Дріб'язкові люди, як і в повсякденному житті, вони, звісно, траплялися нерідко й на фронті, та чи їх слід ставити в центр подій (а саме така тенденція почне намічатися в літературі десь згодом).

Адже був Гоголь з його могутнім «Тарасом Бульбою», був Толстой з «Війною і миром», Шолохов з «Тихим Доном»,— хіба не вони є гідним зразком? Серед учасників походу князя Ігоря Святославовича також, певно, були дріб'язкові люди, одначе автор «Слова о полку Ігоревім» побачив головне, суттєве, розкрив

душу подій — і саме тим він великий. Так принаймні думалося нам тоді.

У Харкові я не залишився. Надто багато нагадувало тут про минуле, надто ласкавим і щедрим було раніше до мене це місто, котре тепер похмуро чорніло в руїнах. Усе тут краяло серце, викликало гнітючі почуття.

Поїхав у Дніпропетровськ.

Перед війною там, у приміському колгоспі, трудився батько, був чудовим городником, але його вже немає — загинув на початку війни, працюючи з колгоспниками на аеродромі; нема й молодших братів (по батькові), обидва теж загинули — вже при визволенні України.

Зосталася сестра. Із своєю багатодітною сім'єю жила вона (та й досі мешкає) на околиці Дніпропетровська в заводському селищі. Звідти настійно кликали: «Приїжджай, хата тепла, хоч одігрієшся після окопів...»

До війни тут у робітників будинки були просторі, міцні, одлиті з шлаку — «будинки — мов дзвони». Тепер замість них стриміли якісь курені, халупи, хибари. Німці, відступаючи, вибухівкою повисаджували в повітря всі колишні будинки, щоб ними не змогла скористатися Червона Армія, яка підійшла до Дніпра.

В одному з таких «куренів», поспіхом складеному з уламків шлакових стін, я й застав сестрину сім'ю. Так, ця хата й справді була теплою. І гріла вона не стільки плиткою, розжареною до червоності, скільки теплом людської щирості, турботи, доброти. Демобілізований фронтовик був оточений тут увагою, для нього зовсім незвичною. Йому відводять краще місце — біля грубки, сестрин чоловік не забуває щовечора зарядити карбідом лампу, щоб її вистачило на всю ніч, і навіть діти намагаються не галасувати, коли сідаєш до праці.

Зранку сестрин чоловік іде на завод, де він працює в першу зміну, сестра вирушає на базар, а для тебе на столі залишено склянку насіченої махорки-самосаду і замість попільнички — велику щербату тарілку; до вечора ця тарілка буде повна недокурків. Пічка топиться, діти вовтузяться під столом, а ти, окутаний махорковим димом, живеш в іншому світі, світі образів.

Вечорами сходяться сусіди, у привітній хаті стає тісно, людно, тут вирує життя, тут люблять жарт і пісні, тут дихається легко. І хоч студент-фронтовик нікому не відкривав своїх задумів, та, певно, впертість, з якою він працював цілісінькі ночі, мимоволі викликала повагу

всіх цих людей до його, нікому ще не відомої літературної праці. Очевидно, саме навколишнє життя створювало тут чудовий робочий настрій, в усякому разі, сприяло цьому.

Відверто кажучи, мені й досі ніде так добре не працюється, як у цьому заводському селищі, де завжди почуваєш себе в творчій атмосфері.

Зима минула в напруженій праці. Хотілося скоріше вилити на папір те, що переповнювало душу; образи фронтових друзів, картини походу не покидали цього «куреня», ледь освітленого карбідною лампою. Написане у ті зимові ночі перше повоєнне оповідання «Модри Камень» я надіслав до Києва на суд Петрові Панчу, котрий знав мене ще до війни і з неймовірним терпінням перечитував і виправляв мої школярські писання. Від нього одержав листівку, в котрій повідомлялося, що «Модри Камень» буде надруковано в журналі «Україна». Це мене надихнуло.

За порівняно невеликий час були написані «Альпи» — перша книга майбутньої трилогії. Надіслав рукопис до Києва, в журнал «Вітчизна». Звідти також надійшла відповідь, що рукопис прочитано й схвалено редактором Юрієм Яновським. Чи ж варто казати, як порадувала мене думка автора «Вершників»?

На заняття в університет я ходив повз закіптюжені корпуси заводу, на якому колись працювала моя мати. Дівчиною прийшла вона з полтавського села до міста (тодішнього Катеринослава), наймитувала в панів, згодом перейшла на завод, що випускав різні металеві вироби, «лопатою одгрібала цвяхи» — як розповідала мені потім бабуся, бо матері я майже не пам'ятав: вона вмерла зовсім молодою. Тільки на фотографії ще в дитинстві довго розглядав її: поряд з батьком — бравим георгіївським кавалером з хрестом на грудях — стоїть вона, висока, вродлива, сумно задумлива, з тонкими рисами обличчя,— і важко уявити, як могла ця тендітна жінка виконувати грубу чоловічу роботу, цілу зміну кидати лопатою цвяхи або згодом, будучи заміжньою, з ранку до ночі стояти в ямі й тягати важку пилку, розпилюючи з батьком колоди для своєї нової хати. Здається, вона й надірвалася на тій роботі.

Як твердить сестра, старша за мене на кілька років, я також народився тут (3 квітня 1918 р.), у цьому передмісті, хоча офіційно місцем мого народження вважа-

ється слобода Суха на Полтавщині — маленьке село, материна батьківщина, куди мене одразу ж після її смерті забрали на виховання дідусь та бабуся. Сестра виростала при мачусі, а я там — у бабусі, чия безмежна ласка, доброта і любов замінили мені любов материнську.

Бабуся була неписьменна, але без неї, певно, я не став би письменником. Вона відзначалася щирою вродженою любов'ю до людей, в її образі ніби втілювалося для мене все краще, що є в нашого народу: працьовитість, чесність, правдивість, безмежна доброта, обдарованість. Ця вічна трудівниця, ця темна, неписьменна, але винятково чуйна до чужого горя жінка своєю людяністю стоїть для мене поряд з тими, чиї творіння нас захоплюють і кого ми називаємо за їхню діяльність справжніми гуманістами. Була вона віруюча, я пригадую, як захоплювали дитячу уяву її пристрасні розповіді — поетичні видіння набожної жінки.

І водночас вона була веселою, любила пожартувати, погуляти на чиємусь весіллі — на таких святах вона була бажаною гостею. Її вплив на мій розвиток був величезний, і потім, у найважчі хвилини життя, я згадував її. На фронті інколи здавалося — майже забобонно,— що це вона своїми благаннями відводить од мене кулю. Її вже немає на світі. Небагато побачила вона за своє життя, що минуло в невтомній праці: далі рідного села не бувала. Та мені вона являлася і серед хмарочосів Нью-Йорка, і під небом Хіросіми, являлася як втілення правди і совісті народної.

Коли я вчився в школі, мову й літературу викладав старий учитель, людина широко освічена, котра була особисто знайома з О. С. Серафимовичем. Він зумів прищепити нам палку любов до рідного слова, красного письменства. До речі, наш мовник дав мені й це чисто українське ім'я Олесь (доти я звався просто Сашком). Раніше в нашій хаті був лише «Кобзар», над яким бабуся і тітки проливали сльози, коли я читав його вечорами. Тепер мені відкрилися й інші книги, що захоплювали, чарували мене.

Це були переважно твори українських класиків: Панаса Мирного, Нечуя-Левицького, Івана Франка, Лесі Українки, Степана Васильченка, Архипа Тесленка. Велике враження справляли також книги сучасних письменників. Пам'ятаю, як при місячному світлі читав

надруковані крупним шрифтом повісті Андрія Головка, ніби напоєні чаклунським зіллям, поринав у світ поезій Павла Тичини, Володимира Сосюри, ждав нових гумореcок Остапа Вишні, оповідань Григорія Косинки...

І ось минули роки, і я сам уже став ніби письменником (таким міг вважати себе після прийнятих у Києві «Модри Каменя» та «Альп»). Улітку, коли я вже скінчив університет, захистив дипломну роботу про новели Василя Стефаника і захоплено працював над «Голубим Дунаєм», наді мною несподівано гримнула гроза. Удар було нанесено з того боку, звідки я менш за все чекав. Оповідання «Модри Камень» було надруковане, і оскільки в ньому йшлося про почуття кохання, що спалахнуло у радянського солдата до дівчини-словачки (тобто іноземки!), то авторові оповідання одна з республіканських газет одразу ж висунула тяжке політичне звинувачення. Підхопивши це абсурдне звинувачення, автора почали проробляти на всіх зборах — університетських і міських. Постало питання про звільнення з університету (на той час мене було зараховано асистентом кафедри української літератури). Найбільш засмутило те, що, незважаючи на очевидну брехливість, абсурдність звинувачення, незважаючи на грубо спотворене тлумачення оповідання, від автора одвернулися навіть деякі вчорашні друзі. Зрештою, це було не новим у тогочасній обстановці, в атмосфері всезагальної підозріливості.

Усе це дуже гнітило. Було важче, ніж під кулями. Одначе не всі друзі зреклися. Один з них, котрий працював журналістом, підтримав мене. Серед тих, хто не зрікся була також одна дівчина, теж студентка, котра згодом стала моєю дружиною.

В кінці року були надруковані «Альпи», і про них читач сказав своє слово. На той час я переїхав до Києва, почалося професійно-письменницьке життя.

Невдовзі відбулося моє знайомство з Олександром Довженком, який справив на мене глибоке враження як особистість, як художник-мислитель.

Ось він, автобіографічний фрагмент життя, взятий на якімсь його поворотнім етапі. У цих нотатках, думаю, є щось характерне для творчого шляху письменників мого покоління.

В подальшому, працюючи над книгами новел про сучасне життя, а також над романами «Таврія», «Пере-

коп», «Людина і зброя», «Тронка», «Циклон», я зустрічався з багатьма чудовими людьми, і можна було б чимало розповісти про живих прототипів героїв цих книг, про труднощі й складності нашої праці, про те, як нелегко дається нам наш письменницький досвід. Та це вже вимагає спеціальної розмови, і про це якось іншого разу... А тут я хотів зупинитися на найважливішому для мого формування періоді — роках, котрі для мене як письменника стали визначальними.

* * *

Що сказати про нашу письменницьку працю? Найважливіше, здається мені, для письменника протягом усього його життя не втратити чуття єдності, спільності своєї особистої долі з долею народною. Не втратити почуття того, що ти тільки один із багатьох на великому шляху народу, що пролягає з глибини віків через битви, через трагедії до кращого прийдешнього, на шляху, що знявся — вже на наших очах — від солдатських окопів до зірок.

Певна річ, є в письменницькій майстерності свої специфічні таємниці, якими кожному з нас треба оволодівати. Я не уявляю собі творчості без постійних художніх шукань.

Найсміливіші новаторські експерименти будуть доречними й виправданими, якщо вони продиктовані не бажанням зоригінальничати, пограти словом, а викликані серйозною художньою метою, якщо першопричиною цих пошуків є прагнення якомога проникливіше й правдивіше передати сучасне життя і складний внутрішній світ сучасної людини.

Я належу до тих письменників, котрі майже завжди залишаються невдоволеними своєю роботою. Певно, це природне почуття, що відбиває якусь вічну невідповідність, той майже неминучий розрив, що відділяє художній задум від його втілення. Досягти повної гармонії мало кому вдається, але до цього треба прагнути кожному.

Хтось, здається, Потебня, зауважив, що слово в художньому творі, окрім прямого предметного значення, має ще свій стилістичний ореол. Думаю, що не тільки окреме слово, але й увесь художній твір може володіти таким ореолом. Можна було б назвати цілий ряд таких

істинно натхненних, що світяться зсередини, творів, і серед них для мене — романи Льва Толстого, «Земля» Довженка, твори Антуана де Сент-Екзюпері...

Я не вважаю, що літературу слід якось штучно підносити. Але мені чужий і той повзучий, невмитий натуралізм, що його з таким завзяттям розхвалювали донедавна деякі з наших критиків. Жалюгідним залишиться твір того письменника, котрий, окрім потворностей життя, окрім побутових чвар, нічого більше в цьому житті не бачить. У ньому є і завжди будуть джерела прекрасного.

Коли я стою перед витвором старогрецької скульптури, сповненої гармонії й світла, або дивлюсь на картини Рафаеля, читаю світлу лірику Пушкіна, або слухаю українські народні пісні, що вражають нев'янучою співучою красою,— я не перестаю дивуватися, як творці цих шедеврів у реальному, звичайному, земному вміли знаходити піднесене, вічне. На мій погляд, у творах справжнього митця мусить виявлятися той високий ідейно-естетичний ідеал людини, котрий є у житті і котрий через мистецтво тільки й спроможний дійово допомагати людині жити, розвиватися, удосконалюватись.

На Заході можна почути немало похмурих прогнозів щодо майбутнього літератури. Звісно, важко передбачити повністю, якою буде роль літератури в житті прийдешніх поколінь. Та оскільки ми віримо, що людина завжди буде сприйнятлива до прекрасного, і ніколи не вгамується в ній жага творчості, і ніколи не перетвориться вона у бездумного робота,— будемо вірити, що і твори літератури, написані правдиво й натхненно, підуть супутниками людини в її майбутнє комуністичне життя.

1964

СЛОВО НА ВІДКРИТТІ IX З'ЇЗДУ ПИСЬМЕННИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

5 ЧЕРВНЯ 1986 РОКУ

XXVII з'їзд партії дав нам урок принциповості й правди, урок нового мислення. Сподіваємось, що саме в цьому дусі відбуватиметься й розмова на нашому письменницькому з'їзді.

Ми усвідомлюємо всю складність праці письменника в цей грізний ядерний вік. Нелегко сьогодні, та й чи було коли-небудь легко тому, для кого творчість стала змістом життя? В духовному розвитку нашого народу літературі завжди належала першорядна й завжди високо відповідальна роль. Досить згадати, чим було для України слово Шевченка, творчість Івана Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Коцюбинського, Карпенка-Карого, щоб відчути всю подвижницьку місію українського слова, його честь, яку нам з вами належить підтримувати і в чистоті передати нащадкам.

Як нетьмарну совість народну маємо берегти класику. Не шкодувати для неї ні тиражів, ні екранного часу, ні шкільних годин. Людям майбутнього маємо в стані родючості передати все генетичне багатство вітчизняної й світової культури.

Людина починається зі школи чи навіть від колиски. Гадаю, в нас є підстави підтримати голоси широкої громадськості про недосконалість шкільних програм з літератури, про невиправдане скорочення годин, необхідних для засвоєння гуманітарних наук. Було б непрощенним верхоглядством в ім'я комп'ютеризації занедбувати людинознавство, приносити в жертву нашу дожовтневу й радянську класику, яка живить душу людську, розвиває сумління, виступає могутнім чинником патріотичного, морального і естетичного виховання підростаючих поколінь.

Дні наші суворі. Ніхто не зрозумів би нас, якби ми, письменники свого народу, стали вдавати, що трагедія Чорнобиля не позначилася на всьому нашому світовідчуванні. Якісь цінності впали в очах, інші, навпаки, піднеслись. Трагізм буття, вийшовши за межі зони, для багатьох став болем, вчинком і роздумом — пекучим бажанням осмислити. Байдужих нема. Були ми і є

невіддільні від свого народу, і горе народне — це горе кожного з нас. Про мужність радянських людей, виявлену за умов грізних, екстремальних, література, без сумніву, ще скаже своє слово. Сподіваємось, що і ви, дорогі наші вчені, ніколи не забудете смуток у тих чистих безневинних очах дітей, евакуйованих із зони, які, хоч і оточені увагою, все ж змушені на зорі життя ступати на страдницьку дорогу переселенську, по ній робити свої перші кроки в житті. Сповнюємось сьогодні найглибшого співчуття до потерпілих, схиляємось перед подвигом тих, хто залишавсь і залишається на посту, беручи на себе найтяжче.

Те, що сталося в Чорнобилі, сколихнуло світ. Після Чорнобиля людство гостріше відчуло, як усі ми — без винятку — близько перебуваємо від глобального лиха, якими безмірно грізними можуть бути збунтовані сили атома і які відкрились би перед народами перспективи, якби вдалося порозумітись і повністю до 2000-го року, як це пропонує Радянський Союз, очистити планету від звалищ ядерної та всякої іншої зброї.

Шлях у майбутнє бачиться нам єдиний — тільки через роззброєння, тільки через відвернення воєн, в цьому наша філософія життя. Розуміємо, що вести боротьбу за майбутнє доведеться в найскладніших умовах, адже сили реакції, прагнучи взяти соціальний реванш, ітимуть на все, на будь-які провокації, наклепи, на шантаж, на терор, і в цьому збуреному світі література має зайняти достойне місце на барикадах епохи.

Покликанням нашим є розвивати в людині людське, адресуватись до найкращих її почуттів, здатних піднестись до дії, до протиборства зі злом. Радянська багатонаціональна література виступає глашатаєм-оповісником тих благородних сил, чия братерська єдність грунтується на вірі в завтрашній день, на глибокій відданості ідеям миру і гуманізму.

Щодо української літератури, то одразу скажу: не належу до тих, хто схильний без кінця гудити її, бачити в ній самі гріхи та прогалини. В усіх жанрах української літератури можна при бажанні знайти чимало речей, що їх не соромно запропонувати увазі і всесоюзного читача. Більше б тільки дбайливості та менше тенденційності в оцінках, яка часом навіть і в оглядах пильнувачів літературних мод дається взнаки, коли під лицемірними похвалами так званого «лірично-романтично-

го струменя», по суті, применшується справжній реалізм нашої літератури, той реалізм, який, не приймаючи ні риторики, ні фальшивої романтики, не раз уже виявляв здатність сягати висот прекрасного, сягати глибин правди, глибин життя.

Якість літератури — сьогодні це таки найважливіше. Тут випробовується ідейна позиція автора, його здатність іти дорогою правди, виявляти не вдаване, а справжнє вболівання про інтереси народні.

Тож, поклавши руку на серце, запитаймо себе: чи так уже ми задоволені зробленим, чи належно відтворила література в книгах довговічних образ людини праці, образ тих, хто є цвітом і гордістю соціалістичного суспільства? Чи з належною гостротою й нещадністю викривали ми явища негативні, чи давали справжній бій войовничому й нагліючому міщанству? Міщанин, споживач, нагромаджувач — він нам відворотний ще й тим, що сіє довкола себе цинізм, розбещує часом і молоді душі, адже він, міщанин менших чи більших калібрів, не здатен дорожити святинями, для нього не існує таких понять, як совість, духовність, повна патріотична самовіддача. А саме ж із цим пов'язані всі наші зусилля, спрямовані на перебудову і вдосконалення життя сьогодні, в умовах соціалістичної цивілізації. Йдеться про те, чи на повну силу виявила за ці роки наша література свою громадянськість, чи не розтринькував дехто талант на дрібниці, потураючи несмакові й споживацьким інстинктам, женучись за дешевою популярністю, одне слово, чи не забували іноді ми дорожити словом як своєю честю, берегти його в тій чистоті, якою світиться незамутніла душа трудової людини?

Дедалі частіше чуємо в суспільстві велике й мудре слово: берегти. На захист культурної спадщини та природи приймаємо авторитетні ухвали, тож чи не пора вже зі всією силою законів питати з кого слід за свавільно зруйнований пам'ятник історії, культури, архітектури, за яку-небудь штучну водойму, безглуздо навислу над містом, за кричуще недбальство в ставленні, скажімо, до книжкових фондів дорогої всім нам Ленінської бібліотеки та ряду інших бібліотек.

Уміти берегти — це стає настійним велінням часу, і література тут не може стояти осторонь. Важливо сьогодні зі всією пристрастю будити в людях саме оцю потребу — оберігати життя в усіх його виявах,

природній мудрості і гармонійності. Берегти землю, свою одвічну колиску, і мир на цій землі, який нині стає синонімом самого життя, берегти моральний уклад і великих, і найменших народів, берегти ріки, ліси і повітря, красу трав і мову кожного народу, кожний виплеск духовності, кожне зернятко вселюдського досвіду.

Доцільно, певне, буде поміркувати на з'їзді, чи достатньо уважні були ми до нашої творчої зміни? Чи все належне зробили для поглиблення обопільних творчих контактів з братніми літературами? І чи можуть нас — у світлі зростаючих завдань — задовольняти ті мізерні тиражі, до яких опустились журнали нашої Спілки і тираж «Літературної України»?

Серед питань, яких торкатиметься з'їзд, очевидно, буде й таке: наше мовне середовище, тобто природне довколишнє середовище, в якому живе і твориться література. Мова — душа кожної національної культури, наснажливе й нічим не замінне джерело її розвитку, і кому вже як не нам, письменникам,— та й хіба тільки нам — вболівати за це?

Відомо, чим є для нас у житті мова великої російської культури, мова, що єднала нас на фронтах і яка нас братає сьогодні, та чи означає це, що, глибоко шануючи мову Пушкіна і Толстого, душею сприймаючи її, можемо дозволити собі зневажливо ставитись до своєї мови, материнської? Українська літературна мова, це варто підкреслити, саме в умовах соціалізму досягла найвищого рівня розвитку, постала в усьому блиску лінгвістичної культури, і ніяких нема підстав цієї мови соромитись. Як і кожна повноцінна мова, вона годиться і для школи, і для студентської аудиторії, годиться як для будня, так і для свята. А між тим, декому навіть у Києві доводиться пояснювати, що зневажати мову свого народу — означає, крім усього, ще й виказувати свою власну обмеженість, декотрим із тих «правнуків поганих», яких ніби передчув колись Шевченко, мова наша здається «неперспективною», як здавались «неперспективними»» оті вікові полтавські та інші села, що їх були спроби вигубити, і які лише сьогодні, в кліматі розуму й синівської любові, виявились цілком перспективними і годують нас хлібом. Такою ж перспективною, наперекір усім недбальцям, була й буде наша прекрасна мова, яка після всіх царських заборон, в загравищах Жовтня здобула собі право на життя, за-

свідчивши справжню гуманістичну сутність ленінського вчення, яке відкрило нові шляхи для могутнього розвитку всім збратаним народам Країни Рад.

Товариші!

Не вперше в цьому залі збирається з'їзд письменників України. Лунали тут дорогі для нас голоси багатьох тих, хто створював всенародну славу радянської літератури, лунало тут слово достойних синів України і наших друзів із братніх республік. Тичина і Шолохов, Рильський і Фадєєв, Бажан і Тихонов, Малишко і Пятрусь Бровка, Самед Вургун і Людмил Стоянов виходили тут на трибуну, ділилися з нами заповітним.

Нині в залі ті, хто прийшов на зміну. І це ви, митці нових генерацій, маєте взяти основний тягар відповідальності на свої молоді плечі. Нове мислення — мислення людини ядерного віку — дедалі більше позначатиметься на характері художньої творчості. Ніколи вже людина не зможе жити в тих параметрах і в тих ритмах, в яких вона звично почувала себе упродовж тисячоліть. Праця наша теж набиратиме нових рис, нових ідей, нової поетики. Очевидно, зростатиме у своєму значенні специфічна — і навіть унікальна — здатність літератури будити в людях дух взаєморозуміння, сіяти згоду, здружувати людей,— потенційні можливості літератури в цьому смислі важко переоцінити.

Незабаром має відбутись наш всесоюзний письменницький з'їзд. Зважаючи на сучасну тривожність у світі, на підступи тих, хто хотів би посварити народи, розпалюючи ворожнечу і ненависть, гадаємо, доречно було б звернутись делегатам нашого всесоюзного до письменників Сходу і Заходу із закликом посилити інтернаціональну боротьбу проти мілітаризму, настійливіш піднести повсюдно свій голос за ядерне роззброєння, за нормалізацію взаємин між народами в масштабах планети. В боротьбі за життя творчий геній людський не повинен зазнати поразки. Хоч які ми різні— і білі, і чорні, і західні, й східні — всі ми рівні перед лицем майбутнього, всі ми маємо виступати перед майбутнім як єдине, мисляче, неспотворене розбратом людство. Працювати не на розбрат, не на відчуження, а на єдність людей і народів — у цьому покликання літератури сьогодні найвище!

1986

ЖИТИ ЗА ЗАКОНАМИ ПРАВДИ

Роман «Собор» дорогий мені. Дорогий не лише тим, що він виявився таким багатостраждальним, як висловився про нього один із моїх російських друзів на недавньому пленумі правління Спілки письменників СРСР. Ще, мабуть, дорожче для мене в цьому творі те, що в ньому, думається, автору вдалося ближче, ніж будь-коли, доторкнутися до життя великого індустріального міста, відчути його живе дихання, думи й настрій людей заводського робітничого селища, людей, серед яких мені випало жити впродовж тривалого часу, відчувати їхню приязнь і довір'я, слухати їхню влучну, відверту мову, їхні вечірні пісні, яких співала під зорями ніби вся наша наддніпрянська Україна. Серед цих людей не заведено лукавити — хто гідний поваги, вони її виявлять, хто гідний презирства, вони все скажуть такому у вічі: ти кар'єрист і ловкач, ти робітничу честь і совість своїх братів і сестер проміняв на показуху, на приписки, на псевдодіяльність, тобто діяльність хоч і досить енергійну, але пусту, безплідну, а то ще й руйнівну в своїй упертій спрямованості проти духовних цінностей народу і його моральних устоїв.

Адже у певної частини анкетно-благополучного чиновництва виробилася своя психологія, по суті, дикий, одначе реальний стереотип мислення, згідно з яким вважалося, що чим більше ти виявлятимеш бундючної зневаги до пам'яток національної історії та культури, чим більше бездоглядних архітектурних шедеврів зруйнується у твоєму регіоні, чим з більшою запопадливістю й цинізмом будеш ти — всупереч найяснішим ленінським заповітам — вигонити рідну національну мову з початкової і середньої школи, з установ та зборів, оголошуючи «непрестижною» мову Тараса Шевченка, Лесі Українки, мову рідної своєї матері, мову отчу, тим ти начебто найкраще доводиш свою «правовірність», найбільш ревно демонструєш свою службову ортодоксальність. Протиставляти інтернаціональне національному, позірним піднесенням одного принижувати інше — та хіба це не спотворення ленінської

національної політики! Лиш бюрократичне тупоумство здатне на те, щоб протиставляти мови, вносити ворожнечу в шкільні класи, штучно викликати відчуження між культурами народів, чий гармонійний розвиток складається у багатонаціональній країні в умовах соціалістичного рівноправного братерства, братерства, що так дорого нам та нашим батькам дісталося і такою великою кров'ю на полях битв було захищене.

Не один рік складалися так звані застійні явища; нахабніла бюрократизація, яка вже не підлягала контролю народу, корупція, хабарництво, безсоромний протекціонізм сидячих вище щодо своїх, нестримних у власній пожадливості підопічних, котрі могли безкарно запускати руку в суспільну скарбницю; виходила з-під контролю громадськості багатозначна таємничість відомчих бюрократичних кабінетів, куди свіжий вітер гласності майже ніколи не досягав і де можна було потай планувати по сусідству з багатомільйонним Києвом і цей нещасний Чорнобиль, і пускати під затоплення мільйони гектарів найродючіших українських чорноземів (хоча збитків таких масштабів за розумного підходу можна було б уникнути); втрата поваги до творчості, забуття совісті, вбивчий для живої думки догматизм — хіба все це не могло не гнітити дух людини, не позначитися на всьому нашому житті, не сковувати могутні творчі сили суспільства?

XXVII з'їзд партії, а потім і січневий Пленум ЦК зірко розгледіли процеси, що назрівали в житті, по-ленінськи сміливо, з пристрастю справді революційною вказали шляхи загального оновлення, творчої перебудови, і перед численними — великими і малими — народами країни відкрилися простори демократизації, гласності, чесної сумлінної праці в атмосфері, де завжди мають панувати правда, довіра, повага до людської гідності.

Жити за законами правди — що може бути гуманнішим, достойнішим людини. І ясно ж, чому разом з усіма здоровими силами суспільства так палко і пристрасно, всією чистотою душі сприйняла дух оновлення творча інтелігенція всіх багатомовних націй і народностей Країни Рад! Сприйняла і сповнена бажання працювати на оновлення життя, віддаючи благородній справі вдосконалення народу весь свій талант, увесь творчий пломінь душі.

Чи легко це буде? Чи по нутру виявиться вітер перемін кожному з учорашніх, котрі звикли жити в болотах застійності, дозволяли собі звідусіль вигонити гласність, глушити критику, вилучати з бібліотек — усупереч усім законам — не бажані їм книжки радянських письменників, чи по нутру буде їм, хто садовив кореспондентів навіть центральних газет у кутузку, звикати до законності, правопорядку, засвоювати найгуманнішу науку соціальної справедливості?

На словах у багатьох — перебудова, а на ділі? «Щось дуже розбалакалися ці письменники, у все втручаються...» — ось таке доводиться чути від сьогоднішніх «дбайливців» гласності, яким гласність оця все ще стоїть поперек горла. А варто було б зрозуміти такому чинуші, що письменники говорять та «втручаються» не тому, що вони такі вже незлагідні за природою своєю, а може, саме тому, що гостріше за декого відчувають народний біль, тривогу і за Байкал, і за долю північних рік, і за цей досить сумнівний, скоріше, навіть абсурдний, проект каналу Дунай — Дніпро, який хоча ще й не затверджений, а землерийні машини вже там плюндрують землю, адже відомчі мужі звикли ні з ким не рахуватися, рішень не чекати...

І зовсім уже тривожний сигнал — колективний лист з Черкащини. Є там місто Чигирин — святе місце для України, гетьманська столиця епохи національно-визвольної війни проти шляхти, коли всенародною волею, під проводом Богдана Хмельницького було звершено великий історичний акт добровільного возз'єднання України з Росією. І ось саме в цьому заповідному, музейному Чигирині на Дніпрі, де на кожному кроці до нас озивається історія народу, передбачалося поставити потужну електростанцію, яка мала працювати на вугіллі. Вугілля поблизу не виявилося, доставляти його, як з'ясувалося, економічно невигідно. Вирішили перепроектувати станцію на мазут. Відселили людей, розгорнули роботи, викинули силу-силенну державних грошей на вітер, і раптом стало відомо, що з Кременчуцького нафтозаводу мазут узимку трубами не може надходити!

Ось такі мудрії. Зроблять, а потім уже розводять руками. Але і після цього не втихомирилися відомчі прожектери, не залишили в спокої дорогий серцю народу Чигирин, як не залишили в спокої Ясну Поляну та інші

культурні центри Росії. Ніби і справді якийсь зловісний перст указує рити котловани там, де найбільше зосереджено духовних цінностей народу.

Після попередніх провалів затіяли цього разу — знову в Чигирині, заповідному місті — звести атомну електростанцію, тобто ще один Чорнобиль на Дніпрі, в густонаселеному районі. Бо де гарантія, що здійснення цього безглуздого прожекту не поставить під загрозу чистоту Дніпра, який живить увесь наш індустріальний український Південь... І хоча проект будівництва Чигиринської АЕС ще не затверджений, і вчені заперечують, однак «Союзатоменергобуд» уже лихоманково розгортає роботи, зганяє села, сокира бездумності дедалі глибше врубується в заповідні гаї, і вже здригаються історичні архітектурні пам'ятки, які малював Шевченко.

Ось чому неспокійні письменники. Адже і «Собор» покликаний до життя такими явищами — розгулом безвідповідальності, показухи, чиновницького свавілля, явищами, що викликають обурення в людей, тож не залишають байдужим і письменника, який усвідомлює свій обов'язок.

Якщо вдуматися, скільки витрачається інтелектуальної творчої енергії вчених, письменників, усієї нашої громадськості на те, щоб відстоювати перед натиском бюрократів, перед бульдозерною впертістю відомств природу, навколишнє середовище, пам'ятки історії і культури,— стає не по собі. Скількох з нас відволікають від розв'язання безпосередніх художніх завдань і наукових робіт на відбиття руйнівних відомчих атак, скільки витрачається розуму і сил найталановитіших людей народу для захисту і збереження того, що має перебувати під суворою охороною закону, що одвічно належить Вітчизні й на сторожі чого повинні б стояти ті, кому берегти, піклуватися, охороняти надбання країни велить елементарний службовий обов'язок.

Браконьєр культури, браконьєр природи, він — на жаль! — поки що реальність, він породження свавілля, постать огидна, умови світла й гласності їй не прийнятні, їй потрібен морок і кабінетна потаємність. Це нечисть, яку, віримо, змиють могутні хвилі перебудови.

Напевне, жодна літературна дискусія не обходиться без розмов про позитивного героя. Зарозумілість деяких наших колег не скупиться на різного роду теоре-

тизування. Але чи можна всерйоз сприймати розмови про якусь «суперлітературу», що нібито ось-ось з'явиться і перевершить класику, і ощасливить усіх нас таким собі найновішим літературним надодкровенням. У спробах «стрибнути вище за класику» багато претензійного, але, крім цих невтримних претензій, поки що нічого реального, адже весь досвід світової літератури свідчить про те, що художніх відкриттів можна чекати не від штучних побудов, а все на тому ж шляху художнього реалізму, правди життя, її якнайглибшого гуманістичного осягнення.

Велика російська класика — Толстой, Достоєвський, Чехов, Шолохов — дає нам уявлення про те, які глибини людської натури мають цікавити справжнього художника, мислителя-гуманіста. Сили добра і сили зла протиборствують протягом усієї людської історії, і література покликана відтворити це вічне протиборство у всьому його драматизмі. Широта душі художника виявляється в здатності охопити все розмаїття життя, в здатності поряд зі словом, що викриває зло, знайти такі барви, якими можна відтворити прекрасне. Адже є ж у людині начало світле, добре, животворне, начало пушкінське, шевченківське, моцартівське, і, мені здається, що якраз це світлоносне начало у світовій культурі складає вершину вершин. Світле, сонячне писати важко, але ж саме в людяності людини, в її мужності, здатності любити, в силі творчій, у моральній чистоті полягає найвища духовність, що становить істинний сенс життя людей на планеті.

Література без людини зі світлом у душі була б явно неповноцінною.

Людина праці, творець, захисник Батьківщини — головний герой радянської літератури, до цього образу вона завжди була спрямована.

Якщо говорити про себе, то мене також завжди спонукало до творчості бажання закарбувати насамперед образи тих, хто тобі дорогий, хотілося, щоб людина достойна, яка викликає твоє захоплення, засвітилася своєю душею також і для інших.

Бачив я таких людей на фронті — і тоді народжувалися «Прапороносці», бачив у трудових наших степах — і тоді з'являлася «Тронка», зустрічав друзів-співвітчизників у далеких мандрах і тоді народжувалася «Твоя зоря».

«Собор» написано 20 років тому. Під час роботи над романом зустрічався з людьми прекрасними, які з почуття інтернаціональної солідарності працювали в Індії, будували Бхілайський комбінат, не раз доводилося бувати на металургійних заводах нашого Півдня, бачити роботу нічних змін: місто спить, а люди тут працюють, чергують біля киплячого металу, і труд їхній важкий, і відповідальність величезна. Не раз думалося: воістину бачиш людину в її зоряні часи, в її сутності, в її буденній трудовій величі...

Я радий, що наш сучасник трудиться сьогодні в атмосфері надихаючій, в умовах демократизації і гласності, де не повинно бути місця для самодура, який гальмує справу, для кар'єриста-бюрократа і пустобреха, котрий каже одне, а, вийшовши з-під контролю, чинитиме зовсім інше.

Думається навіть таке: якби було в нас у минулому більше гласності, більше відповідальності на всіх, підкреслюю, на всіх рівнях — від міністра, проектанта і до робітника — мабуть, не мали б ми і Чорнобиля, не було б його, принаймні, в таких трагічних масштабах.

Це ми повинні пам'ятати як найгіркіший урок життя. Пам'ятати й передати його поколінням грядущим, щоб вони були зіркіші, обережніші й мудріші від нас.

1987

ВИСТУП НА ФОРУМІ МИРУ В ПАРИЖІ

Я не маю досвіду в подібних міжнародних зустрічах, однак маю досвід трохи іншого роду, який, гадаю, безпосередньо стосується теми нашої розмови.

1941 року, коли фашизм кинув свої армади на нашу країну, я був студентом університету в Харкові, це Україна. В перші дні війни тисячі харківських студентів покинули аудиторії і пішли добровольцями на фронт. Серед них був і я. Багатьма ешелонами вирушали ми за Дніпро обороняти Київ, сподіваючись пляшками з пальною сумішшю зупинити бронетанкові дивізії вермахту. Тисячі й тисячі нас пішло тоді — філологів, фізиків, географів, математиків, а після війни до університету повернулися буквально одиниці, уцілілих, зрозуміло, чисто випадково.

Я кажу це не для того, щоб іще раз нагадати про розміри втрат, про масштаби лиха. І навіть не для того, щоб сказати, що часом мені видаються дивними роздумування про те, яка війна страшніша і яка смерть жахливіша: в полум'ї ядерного вибуху чи під гусеницями танка. Я дозволив собі поділитися з вами цим майже інтимним звіренням думок про полеглих на світанку юності товаришів, щоб сказати, як багато важить для мене особисто цей форум, що є іще одним добрим починанням ЮНЕСКО, і як близько зачіпають мене багато які міркування, щирі роздуми, голосно висловлені тут.

Адже мова в цьому залі йде про найдорожче для людини — про збереження миру як форми життя, єдино прийнятної і єдино можливої на нинішньому етапі розвитку цивілізації. Сьогодні всім ясно, що ядерна війна, в разі її виникнення, не помилувала б нікого — ні матеріаліста, ні ідеаліста, тобто йдеться про небезпеку глобальну, про усунення такого різновиду зла, яке є злом абсолютним, злом у самій своїй страхітливій суті, і саме тому воно, як чума чи проказа, мусить бути виключене з життя безповоротно, зникнути з лиця планети раз і назавжди.

Коли Юрій Гагарін, пролітаючи навколо планети і вперше побачивши її збоку, в блакитному ореолі, в сяйві повітря, захоплено вигукнув: «Яка вона прекрас-

на, наша Земля!» — відтоді, думаю я, всі ми стали відчутно іншими, після тієї першої зоряної траси в нас, людях, намітилися певні зрушення в самосвідомості, світовідчуванні, помітно зросло, різкіше визначилося, незважаючи ні на що, почуття колективної відповідальності за нашу спільну колиску.

І коли на виставках дитячих малюнків бачиш, чим зайняті уми й душі, скажімо, дітей Радянського Союзу, Індії чи Японії, коли бачиш, які теми й образи переважають у працях малюків, коли твоєму зору відкривається, що не страхи руйнування захоплюють уяву дітей, а що найохочіше оспівують вони маму, сонце, лани квітучі, плодоносні сади — ось вони створили і оце Дерево Життя [1], що перед нами, саму красу буття відтворює в барвах їх юна уява,— в таких випадках кожного разу відчуваєш радісну надію, а водночас і вдячність до тих дорослих, наставників цих юних художників, до їхніх батьків і вчителів, які зуміли вселити дітям планети думку про те, що мирне ясне небо над головою — це щастя, що мир — над усе.

Важливими є — сьогодні більше, ніж будь-коли — конкретні добрі діла, реальні конкретні вчинки, які хоч і здаються на перший погляд малозначущими, однак сприяють взаєморозумінню, усуненню ворожнечі, встановленню атмосфери довіри. Для нас дорога́ і спрямована на розрядку, на роззброєння мудра державна ініціатива, що пропонує сісти за стіл переговорів, дорога́ поряд із цим і повсякденна, терпелива й копітка праця наставника-педагога, скромного шкільного вчителя, що надихає дітей ідеєю миру, дорога́ і праця художника, чесна його книга або фільм, особливо якщо вони пройняті гуманістичною пристрасністю, прагненням дружби, піклуванням про долю майбутніх поколінь, про їх моральне обличчя.

Природним є прагнення поширювати освіту, хоча втім і освіта цінна не сама по собі — адже науку не раз використовували на шкоду людині,— освіта стає благом для людини лиш за умови, що вона гармонійно поєднуватиметься з вихованням моральним. Тільки культура, що усвідомлює свій обов'язок перед людиною, формує і підносить її морально, може називатися

---

[1] Дерево Життя, створене дітьми різних країн, саме перед цим було виставлене в залі засідань.

справжньою культурою в її класичному розумінні. ЮНЕСКО, відповідно до прийнятого Статуту, покликана сприяти зміцненню миру, співробітництву народів саме в галузі освіти, науки й культури, і хотілося б віддати належне різноманітній діяльності, яку провадить ця авторитетна міжнародна організація. Надалі вона, певно, братиме ще плодотворнішу участь у конструктивній діяльності в інтересах миру, розширюючи співробітництво між діячами науки й культури всіх країн, залучаючи до своєї орбіти щораз нові творчі сили.

Утішним фактом нашого часу є зростаюча вага громадської думки, дедалі частіше вона постає перед нами в проявах сили досі не баченої, справді безпрецедентної. Стокгольмську відозву проти атомної бомби підписали півмільярда чоловік, їх волевияв не був марним, голос їх, безперечно, почули ті, кому належало його почути.

Мистецтво й література, справляючи величезний вплив на уми й серця, могли б, на мою думку, значно більшою мірою, ніж тепер, послужити справі миру, найлюднішій справі поглиблення взаємодовіри і взаєморозуміння між народами,— можливо, доцільні були б тут якісь більш цілеспрямовані координаційні зусилля з боку ЮНЕСКО. Що я маю на увазі? Ось, скажімо, приклад із сфери наших письменницьких турбот. Радянська література характером своїм багатонаціональна, художні твори пишуться у нас 76 мовами народів СРСР. Можна по-різному ставитися до нашої літератури, та не можна відмовити їй у тому, що вона пройнята духом миролюбності, що несе вона людям не ворожнечу й неприязнь, а ясні ідеї гуманізму, дружби й братерства, характерні для духовного життя нашого суспільства. На Заході уявлення про літератури народів СРСР часом перекручені дезинформацією, знання західних читачів у цій галузі, на жаль, дуже й дуже бідні, кількість тутешніх видань не витримує ніякого порівняння з чимдалі зростаючою кількістю книжок зарубіжних авторів, що виходять у СРСР. Західні фірми (знов-таки, на жаль), вільно чи невільно, обмежують взаємний книгообмін, вважаючи наші книжки то «надто російськими», то «надто українськими», а головне — «надто радянськими», хоч ми аж ніяк не думаємо, що західний читач лишився б таким уже байдужим до

національних, яскравих і самобутніх літератур народів СРСР, які здобули саме своєю правдивістю визнання мільйонів читачів у нашій країні і здатні, я вважаю, допомогти й іншим зрозуміти, чому ми такі, а не інакші. Розширення співробітництва і в цій сфері пішло б тільки на користь тій достойній справі, яка покликала нас сюди.

Діапазон взаємокорисної праці величезний, адже в світі ще стільки гнітючого неуцтва, ще так бракує об'єктивної інформації, стільки ще різних, часто досить безглуздих зон відчуження.

Сучасне життя — всі ми це відчуваємо — тримає людину в постійному нервовому напруженні. Коли народи, сповнені надій, фейєрверками й карнавалами зустрічали світанок нинішнього XX століття, навряд чи хто міг припустити, що століття наше виявиться таким складним, що воно так гостро висуне перед нині живущими грізні проблеми планетарного масштабу і, ставлячи всеосяжне питання — бути чи не бути? — вимагатиме від людини наших днів виняткової розважливості, тієї найвищої, здатної приборкати в собі пиху, здатної на жертву розважливості, яка, можливо, і зветься мудрістю.

Чимало тривожного і навіть прикрого в сучасному світі, вогнища ворожнечі жевріють у різних місцях земної кулі, відчутно отруюючи атмосферу планети. І все ж ніщо не похитне нашої віри в силу людського розуму й людської солідарності. Є багато пориднених міст, ще більше стає на світі пориднених душ людських — свідомість цього надихає нас.

100 років тому, а точніше, 1878 року тут, у Парижі, відбувся літературний конгрес, душею якого були Віктор Гюго, Тургенєв, інші великі світочі духу. Мабуть, уперше тоді в столиці Франції з уст благородного сина Росії Івана Тургенєва прозвучало на конгресі ім'я Тараса Шевченка, зацькованого царським самодержавством, геніального народного поета України. До речі, саме завдяки Паризькому конгресові особа Тараса Шевченка привернула пильну увагу Карла Маркса, ще раз підтвердивши інтернаціональний характер високих і гуманних творінь людського генія. 100 років тому ім'я Шевченка прозвучало тут незнайомо, з інтонацією відкриття, а не так давно ювілей поета, який провіщав гідне майбуття народам і вірив, що «І буде син, і буде

мати, і будуть люде на землі», відзначався, за рішенням ЮНЕСКО, у всесвітньому масштабі. Сьогодні пам'ятник співцеві України, провісникові свободи і миру стоїть тут-таки, в Парижі, на чудовому Сен-Жерменському бульварі, за що я, будучи письменником українським, від імені нашого народу складаю щиру подяку Парижу і парижанам.

Один штрих із сфери духовного спілкування, а хіба не знаменний він, хіба не свідчить цей факт на користь добра, на користь торжествуючої справедливості, показуючи нездоланність дружби, красу і велич людської солідарності! Інакше кажучи, є приклади, що спонукають самовіддано працювати в ім'я людини і миру, в ім'я розвитку найкращих, світлих, справді людських якостей її душі. Адже й саме майбутнє, зрештою, залежатиме від рівня духовності людини, від рівня її моральності, що диктує найвідповідальніші вчинки і рішення. Світлом розуму, нашою здатністю до самовдосконалення, умінням знаходити спільну мову з іншими людьми визначатиметься день завтрашній наш і майбутнє наших дітей. Ось для цього, власне, ми тут. В ім'я миру і злагоди народів, я певен, кожний із нас не пошкодує віддати розум і здібності, віддати всі найкращі сили своєї душі.

1979

НА ЗЕМЛІ КАМОЕНСА

Ніч, вітер, шум океану, грізна беззоряна темрява, якій, відчувається, немає меж.

В пізній час, уже десь за північ, стоїмо перед лицем цієї неосяжної розвітреної темряви. Стоїмо на скелі Кабу де Рока, що її тут ще називають Мис Долі. Опинились, власне, на краю землі, на тому найзахіднішому виступі Європейського континенту, за яким починається інша стихія. Про це нагадують і слова з поеми Камоенса, що їх з допомогою ліхтарика вдається прочитати на постаменті під високим кам'яним хрестом, сторчма поставленим край скелі лицем до океану:

Тут кінчається земля, починається море.

Навігаційний маяк, вибудуваний посеред скелі, повільно посилаючи в пітьму свої промені, чи не єдиний засвідчує, що людська цивілізація досягла й сюди, на Кабу де Рока, за скелястими урвищами якого внизу, десь у темрявах уже з гуркотом бурхають хвилі Атлантики.

Отже, тут кінчається земля, починається океан. Португальці надають цьому місцю значення важливого, може, навіть символічного. Вони захочуть, щоб ви, приїжджі, неодмінно побували тут, і якщо не буде у вас змоги відвідати Кабу де Рока вдень, то гостинні господарі повезуть вас сюди бодай уночі, після всіх справ та клопотів, коли села й міста вже поринуть у сон і дороги, звільнені від руху машин, погаснуть. І тільки сильний вітер, що завжди свистить на цій скелі, нагадуватиме вам про близькість відкритого океану, збурених його неосяжностей та про те, що плин життя вічний, що спокою всесвіт не знає.

Ми зовсім не шкодуємо, що, відкинувши геть усі втоми та перевтоми, згодились поїхати з португальськими друзями в такий пізній час на самісінький край континенту, щоб тільки побути віч-на-віч з відкритим океаном, послухати, зупинившись на скелі, ці грізно розшумлені внизу води і цей ніколи тут не вщухаючий, самими просторами витворений вітер, що пругко летить і летить кудись із темряви в темряву, з безвісті в безвість.

Звідси вирушали в невідому путь мореплавці. Ті, що, наснажившись духом пригод і відваги, пускалися під своїми напнутими вітрилами в далеч океанів, у саму невідомість.

Що вони там шукали? Що знайшли?

Місце ніби зачароване, в ньому справді є щось таке, що глибоко заторкує душу. І врочисті рядки Камоенса, накарбовані на самім краю землі, звучать для нас тут особливо значущо. Згодом у дипломах, які з нагоди відвідин Мису Долі місцевий муніципалітет вручить кожному з нас, ми знову прочитаємо слова небуденні, знайдемо тон величавий з посвятою цьому суворому місцю, де «витає дух віри і пригод, який повів португальські каравели на пошуки нових світів для людства».

Відомо, якою ціною давалися людству пошуки нових світів. Конкістадорська завойовницька жорстокість лягла плямою на цілу епоху, за гріхи, вчинені колись, доводиться й новітнім вікам нести свою покуту. Тож чим привабити нас можуть сьогодні ті, котрі, піднявши вітрила своїх каравел, в давні часи вирушали від цих берегів? Жага пізнання світу, жага відкриттів, прагнення осягнути ще не осягнуте — чи не це найбільше єднає звитяжців доби Відродження з людьми XX віку, чиї погляди звернені в космічні далечі, в загадкові глибини світобудови?

Камоенс, про якого читачі в нас, на жаль, небагато знають, увійшов у світову літературу як співець мужності людини, як один із великих поетів Відродження. Його творчість, перейнята духом гуманізму, сміливим шуканням тогочасної людини, внутрішньою відвагою тих, кого не страшать самі підступи долі, для кого й одвічна дисгармонія світу не здається чимось непереборним.

Поет, солдат, мореплавець — таким полишила для нас історія образ Луіса Камоенса. Самотній плавець, що після загибелі корабля з останніх сил добувається в нічній темряві до невідомого берега, непіддатний стихії безстрашник, що, правою рукою розтинаючи хвилі, лівою тримає високо над головою заповітний рукопис свого щойно завершеного твору,— це, за легендою, якраз і був Камоенс, автор грандіозної поеми «Лузіади», яку народ його вважає своєю португальською «Одіссеєю».

Камоенс був сином свого часу, неспокійним і воле-

любним дитям своєї епохи. Він походив із знатного роду, дід його був воїном-трубадуром, батько морським капітаном, що загинув під час бурі в далекій плавбі, і чи не від своїх предків Камоенс успадкував хоробрість, лицарськість натури, здатність ради честі без вагання викликати на поєдинок хай навіть і вельми впливового придворного інтригана. Майбутній поет здобував освіту у вже тоді славетному університеті міста Коїмбри, перед ним відкривалась блискуча кар'єра, однак, дозволивши собі недозволене, закохавшись в молоду красуню, що належала до королівського двору, юнак накликав на себе гнів усієї правлячої верхівки. Саме це й стало причиною того, що невдовзі Камоенс опинився на становищі вигнанця і, може, такої ось ночі змушений був покидати рідні береги під вітрилами своєї бунтівничої каравели. Доля буде до нього нещадною, доведеться поетові зазнати найтяжчих поневірянь, гіркий хліб тодішнього моряка чи солдата колоніальних військ стане і його хлібом. Камоенс побачить півсвіта, побуває в Африці, в Індії, в інших землях тодішнього загадкового для європейців Сходу. Не звідавши нічого, крім страждань і самотності, зберігши в душі єдиний скарб — найжагучішу любов до отчої землі, до своєї омріяної, повитої легендами Лузітанії, поет повертається до її мальовничих берегів через багато літ, ніби для того лише й повернеться, щоб покласти як найвищий дар до ніг своєму народові дев'ять тисяч рядків «Лузіад», нетьмарні злитки її золотих октав.

На той час Португалія була однією з наймогутніших імперій, її володіння були справді такі, що над ними ніколи не заходило сонце. З тропічних колоній на португальських каравелах ішли і йшли вантажі пряношів, рідкісних сортів дерева, шовків, перлів та коштовного каміння, що розтікалися потім в палаци магнатів усієї Європи; однак з усіх коштовностей, добутих португальцями в своїх далеко не завжди праведних походах, найдорожчим скарбом виявився скарб духовний, той, що його подарував батьківщині Луіс де Камоенс. Поема його стала справді національним епосом португальського народу, вона увічнила подвиги співвітчизників, їхню історію, мужній дух поривань до незвіданого. Темпераментна, розкішна у своїй буйній бароккальній образності поема Камоенса, подібно до Гомерових та

Овідієвих поем, увібрала в себе, здається, все найхарактерніше із життя та борінь свого часу, відтворила самий дух доби великих відкриттів, дух, в основі своїй високо гуманістичний, що вбирав у себе найсміливіші поривання ренесансної людини.

Користуючись багатющою образністю різних часів, єднаючи в химерній і художньо блискучій сув'язі міфологію і реальність, Камоенс оспівує новітніх аргонавтів, головним героєм яких виступає Васко да Гама, що, до речі, був навіть кревним родичем поетові по материнській лінії. Морські бурі, смерчі, океанські чудиська, самі підступності долі ставатимуть перепоною мореплавцям, однак їхня відвага, згуртованість і незборне прагнення до мети, зрештою, увінчаються тріумфом, сонцесяйним апофеозом, що його так натхненно відтворить Камоенс у завершальній десятій пісні своєї поеми. Сила поеми не лише в уславленні діянь аргонавтів епохи Відродження, геній автора «Лузіад» не менше виявився і там, де нестримність його фантазій природно переходить у ліричну сповідь покривдженого, де емоційна бурхливість захоплень людиною-творцем щораз єднається з гнівним викликом пихатим грандам, придворним шаркунам,— тобто бачимо, як поетичний міф раз у раз сусідить з реалістичною достовірністю відтворюваних подій. В особі автора відчувається знавець морської справи, в усій професійній конкретиці постають перед нами картини переходу екватора, поема розповість, як до європейців підпливають чорношкірі тубільці на човнах під вітрилами з пальмового листя і як замість спочинку португальці, ревно трудячись, очищають свої каравели від налиплих черепашок та водоростей. Поема дихає морськими просторами, сонцем, солоними вітрами походів, людина в ній захоплена красою світу, але зірке око сумлінного художника вміє помітити і кривди, що їх чинили мореплавці аборигенам далеких земель, поет не боїться зі всією різкістю правдивої душі сказати, що «хоробрість наших португальських воїнів іде поруч з грубістю і невіглаством» і що «пристрасть до золота плодить рабів, а марнославство — тиранів». І ця зіркість поета, ця справедливість людини внутрішньо благородної, філософськи мислячої зовсім не поменшує патріотичних пристрастей поета, котрий з почуттям гордовитої правоти скаже про себе: «Я тружусь для слави народу і хай Васко

да Гама віддасть належне моїм безсонним ночам, моїй такій сильній і чистій любові!»

Час поставив усе на свої місця, королівські двори пішли в небуття, Камоенс став гордістю нації.

Збіглося так, що наша парламентська делегація прибула до Ліссабона якраз у день вшанування поета (який пішов із життя 10-го червня 1580 року), і перший вінок, що його ми поклали в португальській столиці,— це був вінок на могилу Камоенса, чий мармуровий білий надгробок стоїть у старовинному монастирі поруч із гробницею Васко да Гами. На могилі поета виразно прочитується напис: «Тут спочиває Луіс Камоенс — цар поетів свого часу. Він жив убогим і нещасливим, таким і помер...»

У ренесансній літературі Камоенс знаний як автор щирої, виболеної, багато в чому новаторської для свого часу лірики, що ж до його «Лузіад», то цей вершинний твір епохи здобув у тодішній Європі особливо палких прихильників: Камоенса привітали італійські митці, в Іспанії його поему високо оцінив Сервантес, в Росії на неї першим звернув увагу Ломоносов, не кажучи вже про те, яке величезне значення «Лузіади» мали для розвитку національної мови й культури в самій Португалії.

Для португальців ім'я Камоенса асоціюється з золотим віком їхньої класичної поезії. Геній Камоенса позначився і на інших видах мистецтва, живлющий його вплив, скажімо, цілком відчутний в шедеврах архітектури, в творіннях всесвітньо відомого португальського барокко.

Португалія — країна винятково мальовнича. Помірний середземноморський клімат сприяє тому, що всюди буяє багатюща рослинність, хоч би де ви опинились, вашим очам відкриватимуться сади й сади, виноградники, повні життя долини та невисокі, вкриті суцільною зеленню гори, що не раз нагадають вам красу наших Карпат. Часом на гірській зеленій вершині серед густолісся зависочіє колишній королівський замок,— більшість замків нині перетворено на пристанища для приїжджих, для тих, кому португальці воліють виявити свою повагу. Тож і нашій делегації, скажімо, було відведено під резиденцію одну таку пишну, зведену в горах споруду, при наближенні до якої ви мимовіль зупинитесь зачаровані: весь палац мовби оперезаний

блакитним квіттям, увесь він цвіте іззовні художніми панно рідкісної краси, в яких виявили свій незрівнянний хист майстри художньої порцеляни, ті, чия мистецька слава сягнула далеко за межі Португалії. Г всі ці панно будуть якраз на сюжети з поеми Камоенса, і кожне таке, повите епічною величавістю творіння, буде супроводитись милозвучними підписами — знаменитими строфами поета. З дивовижною художньою виразністю відтворено на цих панно міфи і реальність, перед вами постануть пригоди бородатих мореплавців, приверне увагу засмучена красуня, португальська Ярославна, що сидить, заглиблена в самоту, в тугу розлуки, постане бій з маврами і знесамовитілий володар стихій, що, виникаючи з бурунів, намагається перепинити шлях каравелам. Апофеозом поеми стане казковий острів кохання, де португальські мореплавці, як пише автор, зазнають незрівнянного чару зустрічі з білосніжними німфами, а найперша з них відкриватиме флотоводцю тайни земної кулі, віщуватиме прийдешність, даруватиме йому всі ті, ще не відомі людству дива, що їх бережуть у своїх надрах суша і морё... Дивишся на ці нетлінні творіння, що оздобили замок, на ці океанносині поеми, мовби самою природою витворені у довговічнім матеріалі, і сприймаєш їх як натхненний спів людській мужності, гімн величі людини прагнучої, шукаючої, і відчуваєш, що нічого вищого немає, мабуть, на світі — за красу і мудрість мистецтва. Прахом пішли загребущі імперії, безслідно розтеклися нагарбані в заморських територіях багатства, щезниками пощезали нестримні у своїй пожадливості королі, нічого не набув від завоювань гноблений злиднями трудовий люд цієї європейської невеликої країни, люд, що лиш у дні сучасні, після того як було покінчено з розбещеною фашистською диктатурою, починає віднаходити себе, адже саме нині вони, нащадки великих мореплавців, хоча й з неабиякими труднощами, беруться відкривати для себе обрії нового життя.

Прагнення розширити межі пізнання завжди було чи не найдійовішим чинником людського прогресу. Коли опинишся в університеті міста Коїмбри, закладі стародавньому, чиї стіни прийняли перших студентів ще в XIII столітті, коли ступаєш під низьким сутенястим склепінням цими крутими камінними сходами, де на

сірих, глибоко вичовганих упродовж віків бруківок лишили свої сліди безлічі тих, хто проходив тут у пошуках істини, мимоволі задумаєшся, яка величезна роль в історії народів нашого континенту належить славній і такій витривалій сім'ї європейських університетів.

Для португальців Коїмбра — це предмет національної гордості, адже здавна вона є одним з найяскравіших вогнищ духовного життя країни. Понад дві тисячі років існує це місто на узбережжі Піренеїв, в межиріччі Тежу і Доуру, археологи запевняють, що знала Коїмбра неабиякий розквіт ще в римські часи, потім кілька віків місто змушене було витримувати арабське панування, а після того, як маврів у 1064 році було вигнано, Коїмбра стає на деякий час навіть столицею держави. Нині Коїмбра центр одноіменного округу, вона, як і раніш, віддається наукам, знає й сучасне виробництво, пишається своїми ремеслами. Місцеві майстри на ткацьких стародавніх верстатах виготовляють рідкісні вироби із вовни та льону, а коїмбрський порцеляновий та керамічний посуд народні умільці тут розмальовують майже так, як це робилося в XVII та XVIII віках: художні вироби краю користуються широким попитом у туристів. Місто має багато музеїв, тут зосереджені найзначніші колекції португальської скульптури XII—XVI століть, славиться Антропологічний музей міста, є навіть Муніципальний музей історичного архіву, що вважається неабиякою скарбівнею, завабливою для науковців.

Одначе тон усьому тут задає, звичайно, університет. Саме він із своїми численними факультетами, із знаменитою бібліотекою (бібліотека Жоаніна), Ботанічним садом, госпіталем та «студентськими республіками», розкиданими по різних районах міста, надає Коїмбрі неповторності, надає якоїсь академічної статечності, витворює своєрідний неквапливий ритм її життя. Якщо зацікавитесь, що собою становлять оці «студентські республіки», вам з усмішкою пояснять, що явище це теж притаманне саме Коїмбрі і зародилось воно давно, йдеться про своєрідні студентські земляцтва, з яких кожне винаймає для себе цілий будинок, і протягом усіх літ навчання студенти живуть там справді за своїм студентським республіканським статутом.

В Коїмбрі ви почуєте літературно найчистішу португальську мову (цей факт визнають навіть мешкан-

ці Ліссабону), а університетська бібліотека Коїмбри справді вразить вас своїми багатющими фондами. Бібліотека Жоаніна нараховує понад півтора мільйона томів, до яких ще слід додати відділ рукописів, рідкісних манускриптів та партитур,— унікальні ці скарби нині відкриваються ученим багатьох європейських країн. Працівники бібліотеки неодмінно похваляються, що в їхніх фондах зберігається, скажімо, єдиний у світі примірник єврейської Біблії XII сторіччя, неабияку цінність становлять збірки стародавніх штурманських карт, якими користувалися мореходці Васко да Гами чи навіть і їхні попередники. Висловлюються припущення, що деякі з цих карт були відомі й давнім російським мореходцям.

Саме приміщення книгозбірні своєю пишнотою та художніми оздобами нагадує скоріше величавий палац. Все тут монументально — фоліанти, вишикувані на полицях, ждуть доторку людської руки, буйний живопис на високих стелях своєю яскравістю змусить вас згадати Рубенса. Привернуть вашу увагу і стелажі з драбинками дотепних конструкцій, колись винайдених саме тут, і столи з червоного бразільського дерева, що його не бере ніякий шашіль. За свої книгосховища працівники бібліотеки спокійні.

— До того ж маємо ще й цілу ватагу охоронців в особі наших мудрих котів,— жартома розповідає схильний до гумору головний бібліотекар.— Завдяки доброчесним цим сторожам, жодна миша тут не з'являється. А щоб не бути без роботи, коти наші ходять на промисел у ректорат.

Книги і книги, потемнілі від часу, дбайливо вишикувані в ряди, поблискують корінцями — від підлоги й до найвищих полиць. Скільки тут зібрано інтелектуальної сили, скільки невпокійливого людського розуму різних віків спресовано в цих тугих томах та манускриптах, що як найцінніші скарби перейшли до нащадків.

Одначе, захоплено розглядаючись серед цих книжкових універсальних багатств, численних, часом раритетних видань на різних мовах, все ж ловиш себе на думці: а наскільки ці гори мудрості доступні були людині звичайній, рядовій? Виявляється, що далеко не всі, надто ж оті, що в трудах перетруджені, з серцями, прагнучими світла й добра, мали доступ до цих скарбів духов-

них. З гіркотою сприймається факт, що й зараз у Португалії третина населення неписьменна — в еру космічну кожен третій не вміє читати... І це тут, на давній, добре обжитій і впорядкованій околиці Європи. Бути позбавленим книги на землі того континенту, що з давен славився як фортеця наук, освіченості й людської цивілізації, де навіть у Середні віки на всіх дорогах лунала лицарська лірика. Вражаюча кількість неписьменних у цій прекрасній Португалії сприймається як сумна гримаса долі, як найгіркіша сенсація, що вимагає відповіді: чому так сталося в добу новітню, на самому гребені XX віку?

Виявляється, що таких розмірів неписьменність — це пряма спадщина того потворного фашистського режиму, в лещатах якого країна була затиснута багато десятиріч,— тоді ж бо тримати трудовий народ у темряві вважалося справою цілком нормальною і навіть доцільною для держави. Вважалося, що для трудової людини достатньо буде молитви й футболу... Тож і виникали ситуації часом курйозні, а ще більше сумні, про які нині університетські професори згадують як про своєрідний парадокс: цей стародавній університет, що вважається світилищем науки, ця славетна бібліотека неподалік океану, що її іноді називають храмом вічності, вогнищем людської мислі, вони існували мовби самі по собі, було тут затишно для вченої еліти, а коли ж іноді після ярмарку сюди заникували селяни з довколишніх, майже суцільно неписьменних сіл, то, опинившись у хоромах бібліотеки серед книг і живопису, вони були певні, що потрапили в костел, мерщій ставали навколішки перед тьмавим портретом котрогось із давніх королів, не підозрюючи, що в житті цей пихатий вусань був гультяєм і безвірком і вчинки його аніяк не відзначалися суворою моральністю.

— Отож такому,— з сумним усміхом розповідають нам,— тутешні селяни й селянки вклонялись, вважаючи його за святого... Ну, квітневі події 1974-го багато чого прояснили, оздоровили атмосферу, щоправда, в актовому залі Коїмбри ви ще побачите колекцію колишніх португальських королів, колекцію найповнішу, де портрети коронованих осіб щільно тиснуться один до одного, зайнявши всі місця на стіні, аж студенти жартують: «Монархія впала тому, що більше нікуди було вішати портрети королів...»

Місто Коїмбра і університет сьогодні пишаються тим, що мають у Радянському Союзі поріднене місто: стародавній російський Ярославль, красень Півночі, що на весь світ уславився, поряд із Києвом, Новгородом та Суздаллю, своїми архітектурними шедеврами. З Ярославлем у португальців налагоджуються дедалі тісніші контакти, виявляється, багато є такого, що взаємно зацікавлює людей і звідки можна черпати й черпати обопільно скарби людського досвіду. В університеті Коїмбри ви не раз почуєте російську мову, тут її викладають молодим португальцям досвідчені фахівці, що прибули з Москви як посланці Товариства радянсько-португальської дружби. Знають тут уже дещо з нашої вітчизняної класики, хоч сучасна радянська література, яка створюється на 76 мовах народів СРСР, поки що лишається для португальців terra incognita. Це той духовний материк, який їм ще належить відкрити.

Працівники бібліотеки Жоаніна вважають, що в нових умовах відкриваються перспективи для культурного співробітництва, ждуть своїх ентузіастів багатющі середньовічні архіви університету, що нині досліджені далеко ще не в повному обсязі. А можливо, якраз би ці джерела й допомогли пролити світло на ті давні розгалужені зв'язки між народами континенту, на ті справді інтернаціональні контакти вчених-гуманістів, що, як засвідчують уже відкриті факти, існували задовго до виникнення теперішніх кордонів. Самий час вимагає тіснішої взаємодії людей ради зміцнення миру, ради взаємокорисного співробітництва в усіх сферах, зокрема в науці та культурі, бо хіба ж не дико на сучасній планеті розгороджуватись бар'єрами ворожості, штучно перепиняти перегук людської мислі, всеєднаючу гуманістичну діяльність людського генія!

Потяг до взаємопізнавання стає велінням доби. І подумалось тут: а чи достатньо ми знаємо одне одного, зокрема і по тих контактах, що могли існувати в минулих віках? Чому б не припустити, що котрий-небудь і з наших непосидючих києво-могилянців, мандруючи свого часу по Європі, подібно Григорію Сковороді чи Франциску Скорині, міг, торуючи шляхи пізнання, сягнути й цієї Коїмбри, адже мандрувати тоді з метою вдосконалення освіти було звичним, а, скажімо, Юрій Дрогобич із України, здобувши в Європі найвищих вчених ступенів, у XV столітті став навіть ректором

Болонського університету. Такі життєві історії були тоді досить поширені, прискіпливих дипломатичних віз ні від кого не вимагалось, тож допитливий юнак, озброївшись мандрівницьким костуром, сопілкою та доброзичливістю до всіх зустрічних, міг іти і йти собі, куди кликала душа, і хіба ж не вірогідно припустити, що бурсацькі чи спудейські стежки могли привести його після років блукань аж до мурів цієї, знаної своїми вченостями Коїмбри? В кожному разі дослідникам нашим треба мати це на увазі, адже в майбутньому, за нормальних умов, певно, варто буде зазирнути в середньовічні архіви й цього португальського університету, пошукати, чи не знайдеться там котрийсь любомудр із берегів Дніпра, котрий-небудь під глечик стрижений спудей, що, спрагло жадаючи світла знань, аж на край континенту добувся зі своєї Києво-Могилянської альма-матер?

Робітники судноверфі міста Вьяна ду Каштелу мають сьогодні міцні трудові зв'язки з моряками нашої країни. Сюди після тривалої плавби, після всіх бур, тропічних ураганів та ревучих широт заходять, щоб стати на ремонт, судна радянських риболовецьких флотилій, будуються тут на замовлення Радянського Союзу й нові судна, адже португальські корабели вважаються майстрами високого класу. В Португалії зараз кілька сот тисяч безробітних, тож, певне, ще й цим пояснюється, чому так дорожать тут можливістю укласти контракти із замовниками з Радянського Союзу.

Ніщо, мабуть, так не здружує людей, як спільна будівнича праця.

Мали ми нагоду зустрітися і з португальськими корабелами, і з нашими радянськими моряками, які перебувають у цьому порту подовгу, тижнями й місяцями, щоб після завершення робіт знову стати на свої місця і вийти в океан. Вьяна ду Каштелу — це як знак взаємодовіри. Нашим співвітчизникам увесь час доводиться тут працювати рука в руку з португальцями, близько контактувати з ними у своїй трудовій співдружності, виконуючи роботи, що вимагають і високого професійного вміння, і такої ж високої сумлінності. Тим-то мені приємно було чути, як шанобливо відгукуються наші робітники про своїх португальських товаришів.

— Коли тутешній робітник звершив якусь операцію,

то після нього переробляти вже не доведеться... Люди надійні і честю робітничою дорожать...

Нащадки тих, що колись, може, тут зводили щоглисті кораблі свого вітрильного флоту, вони зберегли від минулого найцінніше — трудолюбство, честь і почуття гідності.

Взаємоповага, атмосфера дружби, дух солідарності — прикметні риси тутешнього життя. Коли робітники судноверфі дізналися про нашу зустріч з лідером португальських комуністів Алвару Куньялом, вони розпитували про всі подробиці зустрічі з особливою теплотою; за яких обставин відбувалась розмова, і якими думками товариш Куньял ділився, і як він розцінює ситуацію на майбутнє...

Під час розпитувань байдужих не було, адже йшлося про людину-легенду, улюбленця трудящих, про того, хто втілює в собі найкращі риси і устремління португальського народу.

Глибоко хвилюючими були зустрічі на причалах і на палубах суден із нашими співвітчизниками. Люди суворого й мужнього життя, наші морехідці нечасто мають можливість потиснути руку своїм землякам, перекинутися словом про те, що зараз відбувається вдома. Щоправда, підтримують вони постійний радіозв'язок із своїм Міністерством флоту, одержують, хай і з деяким запізненням, газети, журнали, нові видання книг (а тут читачі дуже уважні, до книги ставляться з неприхованою любов'ю), та все ж безпосереднє спілкування з людьми, які щойно прибули з Батьківщини, хіба його чим заміниш?

— Тож як вам тут живеться, товариші?

— В трудах та в трудах.

— Вдома давно були?

— Півроку минуло.

— А коли знов будете?

Люди далеких рейсів, тривалих розлук, вони, здається, з часом стають значно емоційніші за багатьох інших.

Співрозмовник наш, чорнявий, веселоокий, невисокого зросту смаглявець, що своєю загорілістю та обвітреністю міг би зійти за якого-небудь таврійського механізатора-степовика, виявляється й насправді степовиком, уродженцем Півдня України. А що з вигляду молодий, то це хай вас не вводить в оману, бо перед

вами моряк з багаторічним досвідом, людина з дипломом капітана далекого плавання.

І вдача знайома: вчепився і не відпускає.

— Хоч на хвильку зайдіть до нас у кают-компанію,— усміхаючись, настійливо запрошує,— це ж добра буде прикмета... З екіпажем вас познайомлю...— І вже ми серед моряків.— Дивіться, у нас тут цілий інтернаціонал; крім росіян та українців, багато грузинів, а цей ось молдаванин... А на сусідньому судні — там більше естонці... Ану, хлопці, бігом у бібліотеку, книжки мерщій сюди! Хай депутати підписують!..

Керівник нашої делегації Голова Президії Верховної Ради Естонської РСР Арнольд Феодорович Рюйтель в минулому моряк, відбував службу в Дунайській флотилії, тож він з першої хвилини опинився тут у своїй моряцькій стихії, естонці одразу його підхопили, повели на оглядини судна... Хоч як було мало часу, хоч як підганяв встановлений господарями графік поїздки, та хіба ж міг президент республіки не побувати у своїх земляків-естонців, не обмінятися з ними словом рідної мови?

Та все ж пора, пора... В розбурханих почуттях прощаємося на березі з цими вкрай розхвильованими людьми, що за якісь хвилини стали для нас близькими, з людьми, що надовго залишаться тут, далеко від Батьківщини, виконувати свій синівський патріотичний обов'язок. То до одного з нас, то до другого кидається з обіймами огрядний боцман-севастополець, він теж мій земляк, хтось із наших назвав його жартома чорноморським Тарасом Бульбою. Людина звитяжної долі, в найтяжчі місяці оборони Севастополя був там серед найхоробріших.

— Плакав, коли довелось залишати рідне місто,— чуємо тихе від ветерана,— зате яку радість пережив, коли знову з'явився на Сапун-горі переможцем...

Він і не приховує, що вдачу має дещо сентиментальну.

Сльоза блищить у його очах, рука не хоче відпускати руки:

— Вітайте ж там нашу рідну землю!..

Доки й зникнемо між горами, все бачитимем гуртик людей на березі океану, що, не розходячись, все нам махають прощально руками...

Перебуваємо в тих місцях Португалії, де в пошані

народне мистецтво, де художній смак людей вбирається в яскраві національні шати, де ледве чи не кожен прагне бути діяльним учасником барвистих народних свят. Дуже популярний серед португальців особливий жанр пісні, що зветься «фаду», здається, ці «фаду», що виконуються під гітару, близькі до фольклору, в них багато щирості, пісеньки цього жанру користуються неабиякою популярністю серед мешканців передмість, серед демократичного люду. Ось перед нами виступає із своїм репертуаром ансамбль гітаристів. Учасники його — місцеві робітники та селяни з довколишніх сіл (новий штрих із життя сучасної Португалії), всі вони в сніжно-білих сорочках, обличчя зосереджені, сповнені гідності й задуми. В колективі дорослих виступає разом із батьком і маленький соліст, хлопчик-сопілкар, личко в нього, як і в дорослих, серйозне, одухотворене. І коли після короткого концерту наша делегація, дякуючи за люб'язність, звертається до учасників ансамблю із словом добрих побажань, то видно, як жагливо ловить кожне слово цей юний сопілкар по імені Мануел. Вперше він зустрічається з людьми із далекої країни, вперше чує слова дружби, та, почувається, що вони йому дуже до душі, бо коли настає час розлучатись, то хлопчик сам підходить до нас і, довірливо дивлячись у вічі, подає на прощання руку жестом дорослим, мужчинським.

Будуть і після того ще дороги, нові знайомства й нові хвилювання. Відкриватиметься нам країна своєю багатою історією, культурними цінностями, відкриватиметься народ доброзичливий і трудолюбний, який, відкинувши нав'язану йому реакційними силами ізольованість, дедалі глибше усвідомлює цінність найвищу — потребу і вміння жити в дружбі з іншими народами світу. Постала перед нами країна, яка знала жорстокі часи і перед якою лиш нещодавно відкрились обнадійливі простори майбутнього. Природа була щедрою до цього народу, дала йому плодючу землю, сприятливий клімат, обвіває схили його землі чистими океанськими вітрами. Та все ж найбільш вражаючим для приїжджого буде тут бачити, в якій значності явив себе серед цих ландшафтів невсипущий багатовіковий труд людини, як уславлює він себе і в могутніх акведуках римської епохи, що, єднаючи крутояри, стоять ніби вчора збудовані, як утверджує себе чесний людський труд і в до-

сконалості доріг, і в розкинутих всюди оливкових гаях, і в зразково доглянутих виноградниках, і в рідкісної краси трояндах, що їх побачите і в саду президента, і на садибі сільського трударя, і на мурах стародавнього замку, де вони аж на шлях стікатимуть зі скелі своїми квітчастими ручаями.

Лише трудом, доброчесним трудом утверджує себе на світі людина — цю істину сприймаєш тут особливо відчутно.

Та ось настає день, коли маємо відлітати на Батьківщину. Понесемо в душі образ цієї квітучої південної землі з її привітними людьми, країни з її нелегкими й складними проблемами, з постійним духом шукань і з тим обнадійливим трудовим побратимством, що так схвилювало нас на причалах Вьяна ду Каштелу. Бо це ж там у спільнім інтернаціональнім труді народжуються кораблі дружби, у єднанні зусиль творців-будівничих народжується висока й незламна правда віку.

Отже, відлітаємо додому. Ось уже майнув під крилом знайомий нам Кабу де Рока, той похмурий Мис Долі, що, мов форпост континенту, уперто виступив своїми гранітами в спінені води океану. Він, який тут стоїть віки й віки, зараз ніби спідлоба вглядається в далечінь океанську, ніби хоче розгадати: що з'явиться звідти? Чи, як саме прокляття планети, ядерні чорні потвориська виринуть, наближаючись до цих узбереж, чи долинуть звідти з вітрами чистоголосі вісники життя, прекрасні поеми людяності, миру й надії?

Ліссабон — Київ,
червень, 1985

Примітки

До шостого тому ввійшли роман «Берег любові», оповідання та статті.

БЕРЕГ ЛЮБОВІ

Вперше опублікований у журн. «Вітчизна», 1976, № 1; виходив у вид-вах «Радянський письменник» (1976) та «Дніпро» (в серії «Романи й повісті», 1976).

У перекладі М. Алексєєва та І. Карабутенка російською мовою вийшов у журн. «Москва», 1976, № 11; в «Роман-газете» (1977); у вид-ві «Молодая гвардия» з післямовою Ю. Барабаша (1978). Багато разів перевидавався. Білоруською мовою в пер. Л. Соловей надрукований в журн. «Полымя», 1977, № 8—9. Виходив тувинською мовою в пер. К. Соти (Кизил, 1979).

Окремими виданнями роман виходив англійською («Прогресс», 1980), словацькою (пер. Юрая Андрічека — Братіслава, 1978), польською (пер. Едвара Бури — Люблін, 1979), китайською (пер. Лі Ган — Хефей, 1982) мовами.

Відзначений другою премією на Всесоюзному конкурсі ВЦРПС і Спілки письменників СРСР на кращий твір художньої прози про сучасний робітничий клас (1978) та золотою медаллю імені О. Фадєєва (1980).

Із статтями та рецензіями про роман виступали В. Земляк, Н. Рибак, С. Баруздін, Ю. Барабаш, Ю. Лукін, Л. Новиченко, К. Волинський, В. Дончик, М. Наєнко, М. Жулинський, З. Голубєва, М. Кагарлицький, Л. Федоровська та ін.

ОПОВІДАННЯ

«Усман та Марта» вперше опубліковано під назвою «Провесінь» у журн. «Дніпро», 1955, № 5. Російською мовою в пер. Л. Шапіро друкувалося в журн. «Огонек», 1955, № 19; у журн. «Азербайджан», 1971, № 6; в газ. «Гудок» (24.05.1955), «Советская Киргизия» (30.10.1968), «Комсомолец Туркменистана» (23.03.1972) та багатьох інших періодичних виданнях і збірниках.

«Під далекими соснами» — в журн. «Україна», 1971, № 1, в «Литературной газете» (6.01.1971)

«З тих ночей» — у журн. «Україна», 1975, № 6. Російською мовою під назвою «Ржаные сухари» в газ. «Литературная Россия» (18.06 1976) у пер. К. Григор'єва; в «Правде Украины» (18.05.1975), «Радуге», 1976, № 5.

«Березневий каламут» — у журн. «Україна», 1965, № 24.

«Бондарівна» — в газ. «Правда» (2.01.1976), в журн. «Дружба народов», 1979, № 1 (пер. І. Сергєєвої).

«Дорога за хмари» — в журн. «Зміна», 1953, № 1; в газ. «Молодь України» (5.05.1953); окремими виданнями в 1957, 1970, 1980 рр. у вид-ві «Веселка».

«Ода тій хаті, що в снігах» — у журн. «Вітчизна», 1985, № 4; в газ. «Сільські вісті» (17.03.1985), в «Литературной России» (1.05.1986), в щорічнику «Наука і культура» (1985).

«Геній в обмотках» — в «Літературній Україні» (8.09.1983) та «Литературной газете» (22.02.1984) з передмовою І. Шамякіна; в зб. «Черный Яр» (М., «Правда», 1986); білоруською мовою в пер. А. Сідаревича (зб. «Братерство», 1986).

«Корида» — в журн. «Київ», 1983, № 1; в газ. «Радянська Україна» (3—5.01.1983); словацькою мовою в антології українського оповідання (Братіслава, 1986).

«Народний артист» — у журн. «Вітчизна», 1984, № 9 та «Новый мир», 1984, № 9; польською мовою в пер. Т. Голинської в тижневику «Жиціе літарацкіе», 1986, № 49; китайською мовою в пер. Мяо Божань у журн. «Сучасна радянська література», 1985, № 6.

«Ніч мужності» — в журн. «Вітчизна», 1984, № 9 та «Новый мир», 1984, № 9; в зб. «Черный Яр».

«Берег його дитинства» — в журн. «Зміна», 1963, № 4, «Радуга», 1965, № 5 і «Дальний Восток», 1969, № 5; в зб. «Про наше письменство» (1972), в «Неделе», 1965, № 22.

«Орхідеї з тропіків» — у журн. «Всесвіт», 1981, № 10, «Радуга», 1981, № 12, в газ. «Литературная Россия» (12.02.1982) і зб. «Оповідання' 81» («Радянський письменник», 1982).

«Пізнє прозріння» — в журн. «Жовтень», 1975, № 4 та «Радуга», 1976, № 2 (пер. Л. Вишеславського); в газ. «Литературная Россия» (11.02.1977); китайською мовою в перекладі Тан Ціси в збірнику сучасних радянських оповідань (Пекін, 1981), мовою ідіш у журн. «Совєтіш Геймланд» (1982).

«Чорний Яр» — вперше російською мовою в газ. «Правда» (23.12. 1985); в журн. «Радуга», 1986, № 2 і «Вітчизна», 1986, № 3; в однойменній збірці в бібліотеці «Огонек» (пер. І. Новосельцевої, 1986). Англійською мовою в пер. А. Біленка в журн. «Юкрейн» (1986); в журн. «Радянська література» іноземними мовами, 1986, № 7 — в перекладах німецькою, англійською, французькою, польською, іспанською, чеською, словацькою і угорською мовами.

«Вічне слово» публікувалося в багатьох виданнях «Кобзаря» Т. Г. Шевченка як передмова; в «Літературній Україні» (7.03. 1969) та журн. «Дружба народов», 1969, № 3.

«Співець єднання» (виступ у Каневі) — в «Літературній Україні» (22.09.1983).

«Безсмертний Полтавець» — в «Литературной газете» (10.09.1969) і «Літературній Україні» (16.09.1969).

«Подвиг Каменяра» — в «Літературній Україні» (11.10.1966).

«Наша Леся» — в «Літературній Україні» (26.02.1971) і «Радянській освіті» (17.02.1971), в журн. «Огонек», 1971, № 9.

«Здоров будь, Пушкін мій» — в «Літературній Україні» (29.01.1987) і в «Правде» (9.02.1987).

«Гоголь і Україна» — в журн. «Радянське літературознавство», 1976, № 7 і «Радуге», 1976, № 7.

«Гоголівськими шляхами» — в «Літературній Україні» (29.09.1981) і «Литературной газете» (2.12.1981).

«Геній світлоносний» — у книзі «Письменницькі роздуми» (1980), в «Літературній Україні» (1.09.1978).

«Перший симфоніст української прози» — в «Літературній Україні» (17.05.1974) і «Литературной газете» (15.05.1974).

«Учитель з Ічні» — в книзі «Письменницькі роздуми» (1980), в журн. «Українська мова і література в школі», 1978, № 12.

«Від Сосниці — до планети» — в «Літературній Україні» (6 09.1984) і в «Литературной газете» (12.09.1984).

«Яблуневоцвітний геній України» — в «Радянській Україні» (25.01. 1981).

«Блакитні вежі Яновського» — в «Літературній Україні» (28.01. 1975), в журн. «Знамя», 1976, № 4.

«Шолоховські висоти» — в «Літературній Україні» (20.05.1975).

«В останніх променях» — в «Радянській Україні» (9.10.1984).

«Віки перебуде», «Як зірниця на обрії» — в «Літературній Україні» (4.12.1986 і 1.01.1987), в журн. «Радянське літературознавство», 1987, № 2.

«Спогад про Ауезова» — в «Літературній Україні» (26.09.1967) і в зб. «Про наше письменство» (1972).

«Українські степи» — в журн. «Вокруг света» і «Хлібороб України», 1972, № 6; в «Литературной России» (7.04.1978).

«Цвіт слова народного» — в «Літературній Україні» (13.07.1976) і в журн. «Радуга», (1976), № 11.

«Українська радянська література напередодні великого п'ятдесятиріччя». Доповідь на V з'їзді письменників Радянської України 16 листопада 1966 року — в журн. «Вітчизна», «Дніпро», 1967,

№ 2; окремою книжкою у вид-ві «Радянський письменник» (1967).

«Правда і пристрасть сьогодення» — в «Літературній Україні» (26.05.1967).

«Сурмач» — в газ. «Друг читача» (9.05.1974), в зб. «Малишкові дороги» (1975).

«Співець рідної землі» — в книзі «Заповіт любові» (1983).

«Витязь молодої української поезії» — в зб. «Про наше письменство» (1972), передмова до книги В. Симоненка «Лебеді материнства» (1981).

«Живописець правди» — в «Літературній Україні» (17 03.1981), в журн. «Радуга», 1981, № 10; передмова до двотомника творів Григора Тютюнника (1984).

«Читаючи Бориса Олійника» — в «Літературній Україні» (17.10. 1985), передмова до вибраних творів у двох томах Бориса Олійника (1985).

«На нові верхогір'я» — в «Літературній Україні» (16.01 1970).

«Місія художника» — в «Літературній Україні» (17.11.1983) і в «Литературной газете» (11.01.1984), в журн «Дніпро», 1984, № 7.

«Письменницькі роздуми» — в журн. «Вопросы литературы», 1964, № 6, в зб. «Про наше письменство» (1972).

«Слово на відкритті IX з'їзду письменників Радянської України 5 червня 1986 року» — в «Літературній Україні» (12.06.1986).

«Жити за законами правди». Інтерв'ю кор Всесоюзного радіо 12.06. 1987 р.— в «Літературній Україні» (18.06. 1987) і журн «Радуга», 1987, № 10.

«Виступ на Форумі миру в Парижі» — в журн. «Всесвіт», 1980, № 3, «Радуга», 1979, № 12, в книзі «Письменницькі роздуми» (1980).

«На землі Камоенса» — в «Літературній Україні» (18 07.1985) і в «Литературной газете» (11.09.1985).

ЗМІСТ

Берег любові

Роман 6

Оповідання

Усман та Марта

Оповідання батарейця 218

Під далекими соснами 225

З тих ночей 230

Березневий каламут 237

Бондарівна 244

Дорога за хмари 254

Ода тій хаті, що в снігах 264

Геній в обмотках 276

Корида 291

Народний артист 311

Ніч мужності 324

Берег його дитинства 337

Орхідеї з тропіків 343

Пізнє прозріння 353

Чорний Яр 364

Статті

Вічне слово 384

Співець єднання

Слово на виїзному засіданні IX Міжнародного з'їзду слависті в у Каневі 395

Безсмертний Полтавець 399

Подвиг Каменяра 410

Наша Леся 415

Здоров будь, Пушкін мій 424

Гоголь і Україна 428

Гоголівськими шляхами 443

Геній світлоносний 456

Перший симфоніст української прози 466

Учитель з Ічні

До 100-річчя з дня народження С. В. Васильченка 477

Від Сосниці — до планети 486
Яблуневоцвітний геній України 505
Блакитні вежі Яновського 510
Шолоховські висоти 523
В останніх променях 527
Віки перебуде
Слово про «Руську трійцю» 535
Як зірниця на обрії 539
Спогад про Ауезова 542
Українські степи 546
Цвіт слова народного 558
Українська радянська література
напередодні великого п'ятдесятиріччя
З доповіді на V з'їзді письменників
Радянської України
16 листопада 1966 року 566
Правда і пристрасть сьогодення 607
Сурмач 614
Співець рідної землі
До 60-річчя з дня народження
Василя Земляка 620
Витязь молодої української поезії 625
Живописець правди 630
Читаючи Бориса Олійника 635
На нові верхогір'я 640
Місія художника 647
Письменницькі роздуми
(Як писалися «Прапороносці») 654
Слово на відкритті IX з'їзду письменників
Радянської України 5 червня 1986 року 667
Жити за законами правди 672
Виступ на Форумі миру в Парижі 678
На землі Камоенса 683

Примітки. *Віталій Коваль* 698

ОЛЕСЬ ТЕРЕНТЬЕВИЧ ГОНЧАР

СОЧИНЕНИЯ
В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ ШЕСТОЙ

Берег любви. *Роман*

Рассказы

Статьи

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1988
(На украинском языке)

Редактор *Н. М. Кравченко*
Ілюстрації художників *В Т Гончаренка*
В В Руденка
Художнє оформлення *І М; Гаврилюка*
Художній редактор *В С. Войтович*
Технічний редактор *О М Грищенко*
Коректори *В Ф Котляревська,*
Н І Харчук

ИБ № 3478

Здано до складання 27 05.87
Підписано до друку 01 10.87
Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 1
Друк високий Гарнітура балтика.
Умовн друк. арк. 36,96. Умовн фарбовідб. 36,96
Обл -вид арк. 38,737. Тираж 100 000 пр
Зам. 7—1705.Ціна 2 крб 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул Володимирська, 42

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
252057, Київ, вул Довженка, 3

Гончар О. Т.

Г65 Твори: В 7-и т. Т. 6: Берег любові: Роман; Оповідання; Статті / Приміт. В. Коваля.— К.: Дніпро, 1988.— 703 с.

ISBN 5—308—00056—5

До шостого тому ввійшли роман «Берег любові» — про наших сучасників, про молодь і ветеранів, про відповідальність і причетність кожного до всього, що робиться на землі, а також написані в різні роки оповідання і літературно-критичні статті.

Г $\frac{4702590200—070}{M205(04)—88}$ передплатне

84Ук7